

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПИЛИПЧУК ЯРОСЛАВ ВАЛЕНТИНОВИЧ

УДК 94 (5) : 94 (4)

ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ КИПЧАКІВ У ІХ – ХІІІ ст.

07.00.01 – історія України
07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня *доктора історичних наук*

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело

_____ Я. В. Пилипчук

Науковий консультант:
Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Київ – Львів – 2019

АНОТАЦІЯ

Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України та 07.00.02 – всесвітня історія. – Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України – Львів, 2019.

Зміст анотації

Дисертацію присвячено характеристиці соціальної історії кипчаків. Розкрито на основі сучасного бачення структури соціальної та етнічної історії кипчаків, визначено чинники адаптації кипчаків до осілих соціумів та поширення авраїмічних релігій у Дашт-і Кипчак.

Соціальна історія кипчаків досі не була об'єктом спеціального дисертаційного дослідження. Для студій з соціальної історії була характерна велика галузевість. Так, велика кількість публікацій з структур повсякденності та військової справи кипчаків є археологічною за своєю суттю. Варто також відзначити, що для дослідників з різних регіонів характерним є зосередження на історії кипчаків у контексті свого регіону. Лише невелика кількість авторів (серед них С. Ковач та П. Голден) виходять за ці межі. Це дослідження покликано комплексно дослідити історію кипчаків.

На основі наукових праць та джерел у дисертації досліджено історіографію питання. Відзначено, що на сьогодні можна виокремити три великих періоди у вивченні проблеми (до 1914 р., 1914 – 1991 рр., 1991 – 2018 рр.). Джерельну базу праці складає широкий комплекс різноманітних за змістом джерел. Це, як східні, так і європейські джерела. Головним чином це історичні хроніки, географічні трактати, мемуари мандрівників. У процесі дисертаційного дослідження, в залежності від характеру викладу матеріалу, широко застосовувались загальнонаукові та спеціальні історичні принципи та методи. У ході роботи автор дотримувався принципів історичності, науковості, об'єктивності. У дисертації були використані такі історичні методи, як: системний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-критичний, логічний, метод історичної реконструкції.

Проблемно-хронологічний та метод історичної реконструкції дозволили дослідити події IX – XIII ст. у динаміці та часовій послідовності.

Кипчаки були тюркським етносом, який включав у себе племена різного походження – від протомонголів до огузів. Етнікон «половці», ймовірно, пов'язаний зі світлим, вицвілим кольором степів. Етнікон «куман» був поширений у західній та, частково, у арабській історичній традиціях і також позначав світлий колір. Каєпичі були племенем кай та становили один із впливових кипчацьких кланів. Берендеї – це плем'я огузького походження, а байаути – протомонгольського. Байаути, як і ольберліки, повинні були з'явитися у Дашт-і Кипчак у XII ст. Правлячим племенем Донецької конфедерації було токсоба, а правлячим кланом – Шаруканіди. Правлячим племенем у вождівстві лукоморських кипчаків було плем'я іт-огли, а кланом – Урусобичі. Племенем Боняка та Бортца було кунун, воно домінувало серед дунайських кипчаків. З плином часу вождівство Боняка розпалося на окремі племена, а Бортц став правити тільки одним племенем. Східних кипчаків називали «йємек», а правлячим у них був клан ольберлік. Кангли склали окреме вождівство.

Куни були тюрками, як і плем'я шари. Кімацькі племена мали різне етнічне походження. Більшість з них були тюрками. Кімаки були швидше політичною, ніж етнічною спільнотою. Плем'я йємек, ймовірно, мало тюркське походження. Кипчаки були тюркським народом, у етногенезі якого взяли участь різні тюркські племена. Наповнення етноніма «кипчак» у IX та XI ст. відрізнялось. Під час кипчацької експансії XI ст. етнонім «кипчак» поширився на численні тюркські племена, які раніше так не називались. У склад кипчаків увійшло багато огузьких племен. Кай, куни та шари на початку XI ст. входили до складу Кімацького каганату.

У степовій політиці тон задавали кілька вождівств. Це вождівство донецьких кипчаків на чолі з Шаруканідами, вождівство дунайських кипчаків на чолі з Боняком та вождівство лукоморських кипчаків на чолі з Тугорканом. Наприкінці XI ст. найбільшою агресивністю відзначались вождівство Боняка та лукоморські кипчаки Тугоркана. Проте після поразок 1096 та 1103 рр. лукоморські кипчаки надовго втратили бажання атакувати Русь. Також походи русинів у 1109, 1111 та

1116 рр. обумовили тимчасовий занепад могутності Шаруканідів та зростання впливу каєпичів. Повернення Отрока з Грузії та війна Шаруканідів з каєпичами призвели до їхньої поразки та переселення каєпичів у землі «чорних клобуків». Вождівство Боняка розпалось після смерті хана та ще при його житті відчуло кілька відчутних ударів від Русі та від міграції берендеїв. Вождь донецьких кипчаків Кончак був хорошим дипломатом та мав на Русі союзників, а також був ханом-об'єднувачем. Після правління Кончака вождівство донецьких кипчаків було найбільш могутнім у східноєвропейських степах. Лукоморським ханам щастило набагато менше і періодично вони зазнавали поразок від русинів. Вождівство Котяна, яке стало могутнім у XIII ст., як і вождівство Кончака, мало союзників на Русі та воювало з якимось одним з князів. Наприклад, Котян виступив на боці Мстислава Удатного та Романовичів проти угорців.

Каєпичів не можна ототожнювати з племенем кайи у складі огузів та туркмен, а байандури – це не байаути у складі кипчаків та монголів. Етнонім «каєпичі» походить від кай-оба, тобто племені кай. Кай початково були протомонголами, але на момент кипчацької експансії були сильно тюркизовані. Каєпичі у XII ст. були лише одним з кипчацьких кланів та племен. Це плем'я уклало союз із Володимиром Мономахом та його спадкоємцями. Каєпичі та русини допомагали одне одному у війнах проти кипчаків Шаруканідів та волзьких булгар. Байандури були одним із кімацьких племен.

Кипчаки були типовими кочівниками, які віддавали перевагу кочуванню перед осілістю. Стаціонарні поселення у Дашт-і Кипчак населяли донські алани, полонені русини, волохи, огузи, печеніги, тобто залежне від кипчаків населення. Головним багатством кочівників була худоба. Найбільш престижними тваринами були кінь та верблюди, які дозволяли кипчакам мобільно кочувати по певних маршрутах. Прості кочівники були бідними та невибагливими. Їхній побут мало відрізнявся від похідного, і вони практично не використовували кераміку. Вже в той час у кипчаків існувала аристократія. Вона була настільки багатою, що могла дозволити собі купувати в торговців з сусідніх країн амфори з вином, коштовні тканини, дорогі

ювелірні вироби. Також імпортувалась зброя. З Дашт-і Кипчак експортувались раби та продукти скотарства.

Кипчаки займались ремеслами, які мали практичне значення. Популярними серед чоловіків були ремесла теслі та коваля. Існувала спеціалізація при виготовленні зброї. Жінки кипчаків займались ткацтвом.

На кам'яних антропоморфних статуях та під час археологічних розкопок зафіксовані гребені та дзеркала. У кипчаків було багато видів зачісок, як жіночих, так і чоловічих. Особливістю зовнішнього вигляду кипчацьких жінок були рогаті зачіски. Їхні прикраси та капелюхи також відрізнялись пізноманіттям. Аристократія кипчаків стежила за модою та доглядала за собою.

Через Дашт-і Кипчак проходили важливі торгівельні магістралі. Зокрема, через східноєвропейські степи проходили Солоний, Залозний, Грецький («шлях з варяг у греки») та морський (вздовж узбережжя Чорного та Азовського морів) шляхи. Через східний Дашт-і Кипчак проходило шість шляхів. Вони поєднували Дашт-і Кипчак з Мавераннахром та Східним Туркестаном. Найбільш відомі з них отримали найменування Сари-суйського та Ханського шляхів. У джерелах ці шляхи просто називались «шляхом до кімаків». З сибірськими уграми та самодійцями кипчаків та кімаків поєднував Іртишський меридіональний шлях, але він у XI – XIII ст. занепав.

Під час війни кипчаки використовували традиційні кочівницькі маневри – удаваний відступ та обхід ворога з флангів. На ворога влаштовували облогу переважаючими силами. У випадку нападу ворога кипчаки захищались у таборі з возів. Одним з улюблених прийомів був несподіваний набіг. Комплекс озброєння східноєвропейських кипчаків був спрямований на те, щоб протистояти ворогу з важким озброєнням, а комплекс озброєння східних кипчаків (канглів та йємеків) – на протидію легше озброєному ворогу. Навички поліоркетики (облоги міст) у кипчаків знаходились у зародковому стані, тобто вони могли здобути невелике поселення чи блокадою, чи несподіваним нападом. Великі міста вони могли здобути тільки тоді, коли грали допоміжну роль у армії союзної держави з осілим населенням.

Пантеон богів у кипчаків практично не відрізнявся від давньотюркського пантеону. Відмінністю кипчаків був високий статус культу предків. Традиція споруджувати кам'яні статуї на святилищах була характерна і для більш ранніх кочівників, але лише у кипчаків вона набула завершеної форми. Необхідно зазначити, що саме східноєвропейські статуї найбільш виразні у плані зображення померлих кипчаків. Кипчаки вклонялись тваринам та астрономічним об'єктам, тобто обожнювали оточуючу їх природу. Авраїмічні релігії набували у Дашт-і Кипчак синкретичної форми. Католицька та православна форми християнства лише доповнювали існуючу картину світу. Іслам у його суфійській формі також увібрав у себе низку рис тюркського язичницького світогляду. Завдяки постійній діяльності суфіїв іслам переміг у Дашт-і Кипчак. Перемозі ісламу також сприяла підтримка держави (Золотої Орди) і те, що ісламські проповідники діяли і у степах, і в містах. Християни ж віддавали перевагу місіям у стаціонарних поселеннях, внаслідок чого й програли боротьбу за душі кочівників.

Несторіанське християнство та маніхейство у степах набули синкретичної форми. Багато у них було від традиційних вірувань: і маніхеї, і несторіани при віддалені від центрів цих конфесій асимілювались з язичниками. Караїми та вірмено-кипчаки не були кипчаками, які прийняли іудаїзм та вірмено-григоріанське християнство, а євреями та вірменами, які перейшли на тюркську мову.

Ідеологія кипчаків була язичницькою і деякі їхні звичаї входили у гостре протиріччя з авраїмічними релігіями. Зокрема, це виготовлення чаш з черепів ворогів та пиття крові. Також кочівники вживали у якості напою кумис та їли конину, що, наприклад, у мусульман вважалось неприпустимим. У плані моралі кипчаки були не менш суворими, ніж мусульмани та християни. Просто їхні звичаї були іншими, ніж у сусідів. Кипчаки вірили, що багатства, набуті ними за життя, будуть з ними і у потойбічному житті. Внаслідок цього з ними у курганах ховали вироби з дорогоцінних металів, одяг з коштовних тканин, зброю, слуг. Кипчаки за життя любили багатство та бажали його зберігати навіть після смерті.

У кипчаків існували тотеми для позначення належності до роду. Такими родовими символами були вовк, собака та дракон. Кипчацькі аристократки мали

більшу свободу, ніж жінки у християнському та мусульманському світах. Найбільш відомі: Ержебет – донька Сейхана, Теркен-хатун – донька Джанкіша, Разіа-хатун – донька Ільтутмиша. Кипчацькі хатун мали владний характер. Та й поховання кипчацьких аристократок свідчать про те, що вони мали достатньо велику владу.

Кордони поширення «половецьких баб» загалом співпадали з кордонами степу, а іноді «баби» знаходили і поза межами степу. Кам'яні антропоморфні статуї були привілеєм знаті, яка зображувала своїх героїзованих предків. Припинення спорудження «половецьких баб» було пов'язано не з монгольським завоюванням, а з поширенням серед кочівників ісламу. «Баби» дають нам уявлення про ідеологію кипчаків та їхні поховальні практики. Кипчацьке суспільство було більш демократичним, ніж у давніх тюрок, і жінка у ньому мала більше прав. Завдяки кам'яним статуям можна встановити, якому одягу віддавали перевагу кипчаки. Для кипчаків, на відміну від їхніх попередників, характерна висока деталізація зображень померлих.

Контингенти воїнів-кипчаків широко використовувались за кордонами степів. Найбільш часто кипчаки згадувались при описі усобиць між Рюриковичами у XII ст. Найманці з кипчаків продовжували брати участь у кампаніях Рюриковичів і у XIII ст. Кипчаки часто укладали альянси з одними Рюриковичами проти інших Рюриковичів. Іноді кипчаки брали участь в усобицях цілими племенами. Вони також застосовувались у якості союзників у випадку війни з третьою стороною. Найбільш відомі випадки – це битва під Перемишлем та похід на Волзьку Булгарію. Репутація кипчаків як воїнів була настільки високою, що їх наймали чеські королі та кайзери Священної Римської імперії. Віддаючи належне високим бойовим якостям кипчацької легкої кінноти, їх на військову службу наймали Багратиди. З кипчацьких воїнів у Грузії складалась придворна гвардія – монаспа. Аж до періоду правління цариці Тамар кипчацькі аристократи грали помітну роль у війську Грузинського царства. Кипчаків як воїнів наймали і болгари. Правлячі династії Другого Болгарського царства були кипчацькими за походженням. Взаємовідносини між кипчаками та болгарами у цілому можна охарактеризувати як союзницькі. Кипчаки брали участь у майже всіх військових експедиціях Асенідів. Деяка частина кипчаків

перебувала на службі у Візантійській імперії. Кипчацька кіннота використовувалась ромеями як допоміжні загони під час зіткнень з хрестоносцями, турками та болгарами. Деякі кипчаки у якості винагороди за службу отримували у володіння пронії – ділянки землі. Кипчаки в Угорщині грали схожу роль. Якщо до монгольських завоювань роль кипчаків в угорських війсках була незначною, то після міграції частини кипчаків в Угорщину вона різко зросла. Угорці використовували кипчаків як допоміжні загони легкої кінноти, які здійснювали набіги на чеські та австрійські землі. Масово застосовували кипчаків у своїх війнах хорезмшахи. На Близькому Сході та в Азербайджані гулями з кипчаків займали високі посади. Допоміжні загони з канглів використовувались правителями держав Караханідів, каракитаїв та кереїтів.

Що стосується кипчацької діаспори, то зростання впливу кипчаків у імперії Юань стало можливим завдяки таланту Тутухи та його наступників. Позиції кипчаків зміцнювались пропорційно тому, як імператори втрачали довіру до монголів. Кипчакам доводилось боротися за вплив при дворі з іншими угрупованнями знаті різних народів. Оволодіння владою стало можливим завдяки тому, що кипчаки складали частину військової еліти держави та були близькі до імператорів.

Тюркські гулями набули великого значення при завоюванні мусульманами Індії. Особливий вплив мали кипчаки у Делійському султанаті, де фактично правили з 1206-го по 1292 рр. Найбільш відомими правителями були Ільтутмиш, Разійахатун, Гійас ад-Дін Балбан (Улуг-хан Аджам). Кипчаки перебували на чолі держави, а військо складалось з різноманітних елементів (кипчаків, каракитаїв, халаджів, монголів-мусульман). Для знаті Делійського султанату був характерний сепаратизм та бажання диктувати свою волю султанам.

Що стосується кипчаків у Єгипті, то їхня роль посилилась завдяки тому, що Аййубід султан Саліх укомплектував із тюрок-бахрі елітний кавалерійський корпус. Ставши військовою елітою, тюркські мамлюки захопили владу і тримали її у своїх руках з 1250-го по 1382 р. Безпосередній прихід до влади кипчаків варто датувати проголошенням Кутуза султаном. Найбільш сильними султанами у мамлюцькому

Єгипті були Бейбарс, Калавун та ал-Малік ан-Насір. У складі мамлюків-бахрі були не тільки кипчаки, але й азкіші, чігілі, туркмени та інші тюрки. Бейбарс та Калавун походили з племені бурдж-огли. Кипчаки зіграли значну роль у тому, що влада монголів не поширилась на Близький Схід, а їхні війська були зупинені в Сирії. У той же час кипчаки зіграли вирішальну роль у вигнанні хрестоносців з Сирії, Лівану та Палестини. Зміна влади в мамлюцькому Єгипті майже завжди супроводжувалась насильницьким усуненням суперників. Так, Калавун усунув Саїда-Берке (сина Бейбарса).

Протягом перших поколінь перебування в Угорщині кипчаки не асимілювались та зберігали свої вірування, звичаї, зачіски, одяг. Християнізація кипчаків відбувалась повільно й принесла перші успіхи тільки у середині XIV ст. Важливим фактором кипчацької ідентичності була належність до певних родів та племен. Відмова від неї спрощувала процеси асиміляції. У XV ст. ставати християнином значило ставати угорцем. Остаточна асиміляція кипчаків відбувалась у XVI – XVIII ст.

SUMMARY

Pylypchuk Ya.V. Social history of Qipchaqs in IX – XIII centuries. – Manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialities 07.00.01 – History of Ukraine and 07.00.02 – World History – Institute of Ukrainian studies named after I. Krypnyakevych. – Lviv, 2019.

Summary content

The dissertation is devoted to the characterization of the social history of Qipchaqs. It is discovered on the basis of the modern view of the structure of the social and ethnic history of Qipchaqs; the factors of the adaptation of Qipchaqs to sedentary societies and the spread of Abrahamic religions in Dasht-i Qipchaq are determined.

The social history of Qipchaqs has not yet been the subject of a special dissertation study. Studies of social history were characterized by significant branching. Thus, a large number of publications on the structures of everyday life and the military affairs of the Qipchaqs are archaeological in nature. It is also worth noting that for researchers from different regions it is characteristic to focus on the history of Qipchaqs in the context of their own region. Only a small number of authors (among them S. Kovach and P. Golden) go beyond these limits. This study aims to comprehensively explore the history of Qipchaqs.

On the basis of scientific works and sources the historiography of the question is investigated in this dissertation. It is noted that it is possible to distinguish three major periods in studying the problem (before 1914, 1914–1991, 1991–2018). The source of the study includes a wide range of diverse content sources. This includes both Eastern and European sources. The sources are mainly historical chronicles, geographical treatises, travel memoirs. In the course of the dissertation research, depending on the nature of the presentation of the material, general scientific and special historical principles and methods were widely used. In the course of his work, the author adhered to the principles of historicity, scientific approach and objectivity. Such historical methods as: systematic,

problem-chronological, comparative-historical, historical-critical, logical, method of historical reconstruction were used in the dissertation. Problem-chronological and the method of historical reconstruction allowed to investigate the events of IX – XIII centuries in dynamics and time sequence.

Ethnonym Falones mentioned by Otto of Freizing corresponds to Turkic «Sarygh» rather than to Slavic «Polovtsi». Following derivatives in Polish language (Plauci, Plavci), Czech language (Plavci) and Hungarian language (Pálóczi) came from word Polovtsi. The borrowing of of this ethnikon to refer to Qipchaqs was typical for not distant neighbors. Ethnonym Polovtsi is nothing more than a construct in Old Rus' chronicles designed to identify a conglomerate of tribes of different origin. Ethnonym Cuman was first mentioned by Romaios (Byzantines) and spread from them in Latin language of Catholic European world, as well as in Rus' among the Georgians and the Syrians. The initial meaning of ethnonym possibly ment a yellow color and in this respect is a synonymous of etnikons Falones, Sari. It is also worth mentioning that Shari were one of the tribes who came to Eastern Europe in the second half of XI century. All these titles were external names – etnikons. The general Turkic name for those people – Qipchaqs was not widespread in Rus', Europe, Byzantium, Syria, and Cilicia Armenia, but was accepted in Georgia, Mongolia, China and the Muslim world. Self-designation of a different ethnic Qipchaq groups was Qipchaq.

The earliest stage in the history of Qipchaqs was the Kimek Khaganate. Gardizi mentioned them as one of the seven tribes of the confederation of tribes. The tribes that make up the Khaganate had different ethnic backgrounds. Originally the descendants of Sires (Seyanto) were called Qipchaqs. Protomongolian and Toquz-Oguz tribes, as well as proper Kimeks were also a part of Kimek Khaganate. The author of anonymous Persian geographical treatise «Hudud al-Alam» reflected the reality in a different epoch, when Kimek Khaganate consisted of eleven provinces and possessions of Qipchaqs. As a result of the research, we came to the conclusion that Qay and Qun became part of the state, but were not its founders. Relocation of Qay, Qun and Sari tribes from the Central Asia marked a stage of migration of Qipchaqs to Eastern Europe. In the middle of the XI century exoethnonym Qipchaq lost its original meaning and served as the designation for Turkic

pagan tribes in the western-urasian steppes. Moreover, Qangli, Yemek, descendants of Qay, Qun and Sari were called Qipchaqs. Qipchaqs in the second half of the XI century were complicated conglomeration of tribes of different ethnic origins; their neighbors called them Qipchaqs, Cumans, Polovtsi. Qipchaq expansion reached its peak after the victory of the Romaios and Qipchaqs over the Pechenegs in 1091. This battle marked the transition of most of western-urasian steppe (except Alföld) under the hegemony of the Qipchaqs. Year 1091 marked the beginning of the third and final phase of history Qipchaq expansion – Qipchaqian confrontation with states with settled population. The defeats of Qipchaqs by the Byzantine Emperor Alexius I Comnenus and the king of Hungary Laszlo I have caused Qipchaqs to focus on the wars with Rus'. 90-ies of the XI century were marked by wars with varying degrees of success, where the initiative belonged to the Qipchaq. Turning point of the confrontation with Rus' was a battle near Sula river and city of Luben in 1107 year. It was after this battle Ruthenians launched a counteroffensive campaigns where Qipchaqs were forced to abandon the war with Ruthenians. Qipchaqian defeat in wars with Rus' led to shift of their attention to other areas. Therefore defeat of Qipchaqs by Ruthenians did not stop the expansion, but only led to a quiet period in some areas in the steppe. Qipchaq expansion finally stopped only after the defeat from the Volga Bulgarians.

The boundaries between the Qipchaqs and the Volga Bulgaria were on the border of the steppe and forest-steppe or on borders of northern and southern subdivisions of forest-steppe. There were no boundaries between Rus' and Dasht-i Qipchaq and local forest-steppe and steppe was a contact zone. Qipchaqs could penetrate to Pron' river, but could also be located further to the south. Southern borders of Rus' passed through Psel, Vorskla, Hnilyi Tikych, Wys', Ushytsya. Archaeological studies have documented the presence of Eastern-Romanian population in the Romanian Carpathians, but that did not prevent Qipchaqian attacks against Hungary. The border between Vlachian and Qipchaqian lands apparently was located between the areas of the plateau and hills and was inhabited by Vlachs; areas of steppe lowlands were inhabited Qipchaqs. In Crimea, foothills and mountains did not belong to Qipchaqs, and Sudak and Yalta were only ports through which the Qipchaqs conducted their trade with Romaios. In the North Caucasus

Matarkha, Caucasian Mineral Water region, Upper Kuban did not belong to the Dasht-i Qipchaq. However, Qipchaqs penetrated far enough into Alanian territory in the area between the rivers Quban and Laba, Zmiivsky burial, and river Sunja.

Status of the source of the basis of the problem allows the reconstruction of tribal structure of Dasht-i Qipchaq in the most general terms. Arab sources suggest that the ethnic range of Dasht-i Qipchaq in the east and west side were similar. Qipchaqian chiefdoms in Eastern Europe were characterized by large granularity. After the death of Bonyak in the Northwest Black Sea region four khanates were formed instead of one. Chiefdom of «Lukomorie Qipchaqs» had most complex structure in the Lower Dnieper which is composed of several genuses. The ruling clan was eventually replaced in this chiefdom. Urusoba clan came to power instead of clans Tugorkan and Altunopa. The transition of dominance from one tribe to another was a natural process due to defeats from the Ruthenians and neighbors. The ruling tribe was replaced in the Donetsk confederation. The Qay tribe has been replaced by tribe Toqsoba. Moreover, the events of the XII century and migration to the Georgia caused structural changes in the Donetsk confederation of Qipchaqs. Ladder system of the transfer of power was replaced by direct inheritance of power from father to son. Donetsk Confederation was the largest quasi-imperial union in the Eastern-European plains. However, it's tribal and clan structure is unknown due to fragmentation of written sources. Also, information in written sources makes it impossible to identify «Derbent Qipchaqs» with any known Qipchaq tribes. In relation to Qipchaq chiefdoms of Central Asia, the information sources on their composition are more concise. Information of al-Dimashqi provides the answer to what was the ethnic composition of the Eastern Qipchaq confederation, which was led by Olberliq clan in the second quarter of the XII century. As a result of the study, we concluded that Qangli were part of a confederation other confederation of tribes.

Large trade ways crossed Dasht-i Qipchaq territory and Qipchaqs took an active role in international trade as middlemen and suppliers. Qipchaqs extracted tribute from merchants in the major trade routes, which was the cause of wars around Sudak and Saqsin. The most significant trade routes in Eastern Europe were a «way of Varangians to the Greeks» and «Zaloznyy way». In Central Asia, they were «Way of Khan» and «Sari-

Suy» way. Most of the cities that al-Idrisi attributed to Qipchaqs were not actually qipchaqian. These were mainly of Rus' and the Crimea. Sharukan, Sugrov, Balin were not registered by al-Idrisi. He was informed mostly about the cities on Black Sea coast and towns on the border of Rus'. Trade routes were connected to one network during the era of Mongol domination, when travelers were able to safely make the transcontinental trip.

Eastern European cities of Qipchaqs were mainly located in Donschina region. The most famous of them were Sharukan', Sugrov and Balin. Quasi-imperial confederation existed on the territory of Don region in the Eastern-European plains. Moreover settled population in the region existed since the Khazar Khaganate. Oğuzes' settlements existed in lower and middle reaches of the Syr-darya river and around Qaratau region. The same centers are typical for the Eastern Qipchaqs and Qangli. In fact, the Qipchaqian cities appeared in former centers of sedentary settlements. Nomadic lifestyle was common for the Qipchaqs and population that settled in the city was dependent. The population of the eastern cities were mainly Qipchaqs of Oğuz and cities of Donetsk Qipchaqs were inhabited mostly by Alans of Donschina and prisoner people of Rus'. Residential centers in the Pontic steppe and Upper-Caspium were not arisen because the structure of local chiefdoms was satisfied with the military camps. Community of Qipchaqs were typologically similar to the Pecheneg and Oğuz societies that were characterized by existence of enclaves of settled population and presence of military camps among nomadic population.

The dominant ethnic group in the steppes was engaged in cattle breeding. Agriculture and settling was considered an undesirable alternative. Ability to quickly migrate was an indicator of social status. The main wealth were the herds of cattle, main housing – yurts on carts, and the main entertainment was hunting. Nomads had established routes of roaming, violation of which could start war.

Qipchaq society of IX – XIII centuries can be considered as typical nomad. Qipchaqian leaders were not like European lords, but had great wealth and social differentiation that had gone far enough. Charismatic clans and families were the ground of the social hierarchy. Beys were major support of the power of confederations and rulers. Är's – free nomads, who had weapons and were part of army of beys. Qipchaqs in IX –

XIII centuries considering their social order can be compared with Germans on the epoch of Great migration.

We should also investigate the issue of using totemic names by Qipchaqs. This aspect should be considered in relation to the totemic names of other nations, it can not be viewed in isolation. One of the challenges facing the researcher is reconstruction of the structures of everyday life in medieval Qipchaqs. It is necessary to highlight their relationship to the nomadic life-style, war, alcohol drinking and sex. Constructs of chroniclers must be separated from objectively existing historical reality. To do this, we use the method of comparative analysis, the use of which would compare Qipchaqs with other nomadic societies. As a result of the study, we concluded that: 1) attitude of Qipchaqs to the war and the concept of the afterlife is significantly different from the Christian and Muslim understanding, because they were convinced that wealth is a priority in this life will accompany the Qipchaqs and in the afterlife. Traditional pagan beliefs required the nomad be brave and bloodthirsty warrior and to acquire wealth. Human sacrifice and the existence of skulls as cups were caused by a complex of religious ideas that assumed that sacrificed individual will serve to the buried Qipchaqs in the afterlife and the head to the nomads had special sacred significance. Totem names were not characteristic only for Qipchaqs and nomads. The existence of totems was due to pagan beliefs and culture of the retinue. Some tribes and clans were united by totemic symbolism (the wolf and the dragon). The feast was also called upon to rally the team of soldiers. The nomadic way of life is caused by the habit to migrate and consume food that neighbors considered unclean. Historiography did not exist among Qipchaqs, but there were epic songs (dastans), the keepers of collective memory – kobyzchi. Qipchaqs were knitted together by tribal – clan-based social structure.

Islam at the time of formation of the Ulus of Jochi had already impressive influence and long history in the steppes. This religion has already been widespread in some regions during the reign of the Khazars and Qipchaqs, but its final victory in the steppes happened at the end of the existence of the Ulus of Jochi. Berke started the spread of Islam among the nomadic aristocracy, retaining many traditional Mongolian practices. Uzbek secretly provided extensive support to Islam, but has not made changes in the structure of everyday

life, which continued to be imperial mongol. Under him, Islam became the state religion de facto, but not de jure. The official recognition of some religion as dominant could serve as a pretext to overthrow the ruler, as it happened with Tuda-Mengu. Chingisid legitimacy under Uzbek was higher than Muslim, while khan eliminated many of Jochids. Major changes have taken place in the ideological sphere in the era of the amir Idegey who while fighting for power opposed Muslim legitimacy to Chingisid. Islam in XIII – XIV centuries was extending in Western-Eurasian steppes and incorporated some elements of local beliefs. Islam adapted to local conditions and acquired syncretic form. In many ways, the victory of Islam was assisted by to activities of the Sufis, who were tolerant to some remnants of paganism. Patronage of the government, tolerance to local traditions and progressive preaching Islam among the nomadic elite led to the victory of Islam in the battle for the souls of the nomads of Dasht-i Qipchaq. Orthodox Christianity has not been able to compete with Islam because of the long chain of bad experiences of missionary work in the Eurasian steppes. Turks were much more willing to adopt Orthodoxy in the lands beyond the Eurasian steppes. Conversion of part of Qipchaq aristocracy in Orthodoxy was offset by the Mongol conquest. Moreover, even Qipchaqs converted to Orthodoxy were not considered equal in Orthodox clergy. Those Orthodox Qipchaqs, who were outside the steppes were assimilated by Bulgarians, Greeks, Georgians. Catholics, unlike the Orthodoxes had a successful experience with Cuman bishopric, but failed in Golden Horde because of attachment to existing cities cumbersome church organization and dogmatism. Accent on the preaching to the city citizens did not pay off, and advice of the monk Ioganka remained unheard.

Manichaeism, like other religions, was spread among Qipchaqs in syncretistic form and coexisted with paganism. In sculpture the influence of this religion was reflected in several iconographic features of stone statues. Manichaeism among Qipchaqs was imperial legacy of Toquz-Oğuz and Kimeks and was the result of Iranian cultural tradition, which had a significant impact on the culture of the Turks. Results of baptism of nomads by Nestorians were unstable and superficial. Nestorianism was practiced by some of Qipchaqs on an early stage, but it was later forced out of Orthodox Christianity and Islam. The reason that they were often going unnoticed was a syncretic form of Manichaeism and

Nestorianism in Dasht-i Qipchaq which can not always be singled out among the pagans. Groups of Qipchaqs that settled in Armenian possession of the Georgian kingdom adopted Armenian Miaphysitian Christianity. The spread of this trend of Christianity in steppes was not significant. Karaites and Qirimchaqs were Turkic-speaking Jews. Armenian-Qipchaqs were Turkic-speaking Armenians.

Qipchaq leader Tutuqa from the ruling dynasty of eastern Qipchaqs played an important role in establishment of Qipchaqian Guard in China. Descendants of Tutuqa played significant role at court of emperors that followed. El-Timur became a powerful majordom next to the weak emperor. Qangli held high positions in court of the emperors of the Yuan Dynasty. Qipchaqs were distinguished first of all as the military commanders. Competition with other ethnic groups resulted in decline of Qipchaqs at emperors court. Qipchaq aristocracy still had high status in China after losing power in the Dasht-i Qipchaq.

Delhi Sultanate like the Mameluk Sultanate in Egypt was a state in which power belonged to Turkic slaves. Qipchaqs had to compete for power with other Turks, and other ethnic groups. The strongest confrontations were with Halajes and prolonged confrontation with the Qarluqs in the lands of Sindh and Punjab. Like in Mameluk Sultanate of Egypt ruling class was speaking Turkic language. Qipchaq aristocrats of clan Olberliq of Yemek tribe were the heads of state in 1211-1290 years. The most powerful rulers were Shams al-Din Iltutmish and Giyath al-Din Balban (Ulugh-Khan Azam). During their reign Delhi Sultanate was resisting external enemies and consolidated possessions of Muslims in India. During 1236 – 1246 years the power of sultan was not strong. An attempt of Radiya-Khatun to limit the power of amirs-chihilghani resulted in failure and death. As well as in mameluk sultanate in Egypt, Delhi sultanate also was ruled by Turkic aristocracy. Sultans tried to limit this power by bringing closer representatives of other ethnicities and their relatives.

One of characteristic things of Turkic Mameluk Sultanate in Egypt was mostly forced change of power. Various Turkic Ghulams who were able to achieve significant positions claimed power. Only strong sultans such as Baybars, and Qalawun, Al-Nasir Muhammad could rule the country for a long time and build chain of command. Politics of

Mameluk Egypt Sultanate was mainly directed against Christian neighbors. The main battlefields were initially Syria and Palestine. Syria was the arena of confrontation with Mongols. At least four of the six decisive battles took place there.

The most difficult was the process of integration of Qipchaqs in Hungary. Qipchaqs migrated to this country the most along with their families. They were immigrants from different countries of the Qipchaq world and their attitude to Christianity differed significantly. Hungarian lords did not hurry to include Qipchaq aristocracy in Hungarian society. Qipchaqs continued to follow pagan customs. Church authorities demanded immediate abdication of Qipchaq traditional customs. Council in Teteny split Qipchaq society into two parts: pro-hungarian and anti-hungarian. Military defeat at Lake Hod ended Qipchaq hegemony at the reign of king László IV Kun and led to further transition to settled life. The Bulgarians managed to settle the conflict with Qipchaqs by massive inclusion of nomadic aristocracy and soldiers to the Bulgarian society. Church turned a blind eye to the syncretism of qipchaqian beliefs and allowed them to adhere to some pagan traditions for several generations after migration to the Balkans. Together with mens Qipchaqian womens came to Bulgaria.

Qipchaqs were one of many tribes in Byzantines service. Unlike in Bulgaria Qipchaq aristocracy were not popular, even though they were used as supplementary forces. They were a part of local aristocracy. Only Georgian king David was quite loyal to the nomads, so they have taken a place in the social hierarchy of Georgia. In the Caucasus and the Balkans nomads were rather quickly assimilated by the local population. Qipchaqs in Caucasus were primarily military men that had to become Christian in order to join the troops of local rulers.

Large family was present only among aristocrats. Patriarchy was usual for Qipchaqs, and head of the family and the elderly had strong authority. Marriage was contracted between the clans bride and groom, but the engagement could take place as early as childhood. Payment of qalim for the bride at the wedding was mandatory. Bride kidnapping and open relationship in marriage were prohibited among Qipchaq society. Family morality was strict among Turkic nomads. Dogs and dragon totems are universal and not only Turkic. Kipchaks were knitted together by tribal – clan-based social structure.

Women played an important role in Qipchaq society. Reconstruction of clothes, hairstyles and jewelry of qipchaq women aristocracy certifies their high social status. Qipchaq pagan society was patriarchal, but the attitude to women was more democratic than in Christian and Islamic societies in IX – XIII centuries.

Violations, that concerned the relations of power (treason, insubordination) or intimate sphere (homosexuality and adultery), punishable by death. Violation of magical prohibitions also punishable by death. Stealing was punishable relatively easy, exercised in the form of a fine. Custom baranta/barimta was in place due to necessity to restore the violated rights. Baranta was restoration of the right by power.

Many of the statistics of earlier eras about population of Dasht-i Qipchaq are inflated by the chroniclers and geographers and deliberately exaggerated in reported figures. Statistical data of the XIX century is not relevant, since the conditions of nomadic life have improved significantly compared to previous eras. The average arithmetic mean of the population can't be applied for characterizing population of Western-Eurasian steppes, as the size of individual clans, tribes and tribal unions differed. All estimates of the size of nomadic tribes are hypothetical in nature and are very approximate. The greatest Khanate could have between 150 to 200 thousand people. Some tribes could have between 10 to 50 thousand. Population of Dasht-i Qipchaq from the Danube to the Irtysh was total of about 1 million people.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукові праці, в яких опубліковані наукові результати дисертації:

Індивідуальна монографія:

1. Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст. / Я. В. Пилипчук. – Київ–Вінниця: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «ТВОРИ», 2018. – 340 с. + 20 іл.

Вітчизняні фахові видання

2. Пилипчук Я. В. Язичництво у кипчаків / Я. В. Пилипчук // Східний світ. – № 2. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2011. – С. 49–55.

3. Пилипчук Я. В. Кыпчакские наемники на службе у правителей Евразии / Я. В. Пилипчук // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10. Половецкое время. Сб. науч. работ. – Донецк: Донецький національний університет, 2012. – С.337–346.

4. Пилипчук Я. В. Осілість та землероби у Дашт-і Кипчак / Я. В. Пилипчук // Гілея. – Вип. 60 (№ 5). – К.: ВІР УАН, 2012. – С. 304–307.

5. Пилипчук Я. В. Торгівля та ремесла у Дашт-і Кипчак/ Я. В. Пилипчук // Східний світ. – № 3. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2012. – С. 64–70.

6. Пилипчук Я. В. Кипчаки у християнському світі (питання адаптації та асиміляції) / Я. В. Пилипчук // Сходознавство. – № 61. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2013. – С. 117–138

7. Пилипчук Я. В. Дашт-і Кипчак на перехресті торгових шляхів / Я. В. Пилипчук // Східний світ. – № 2–3. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2013. – С. 55–63.

8. Пилипчук Я. В. Наддніпрянські кипчаки, Русь та Центрально-Східна Європа / Я. В. Пилипчук // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 12–13. – К.: Інститут історії Національної академії наук України, 2013. – С. 111–126.

9. Пилипчук Я. В. Житла кипчаків/ Я. В. Пилипчук // Гуманітарний журнал. – № 4. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського державного університету ім. О. Гончара, 2013. – С. 114–121.

10. Пилипчук Я. В. Суспільний лад та державна організація кипчаків IX–XIII ст. / Я. В. Пилипчук // Східний світ. – № 4. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2012. – С. 78–89.

11. Пилипчук Я. В. Поселення кипчацького степу / Я. В. Пилипчук // Сходознавство. – № 60. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2012. – С. 135–155.

12. Пилипчук Я. В. Структури посвяжденності у кипчаків / Я. В. Пилипчук // Сходознавство. – № 62–63. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2013. – С. 97–118.

13. Пилипчук Я. В. Поліоркетика у кипчаків / Я. В. Пилипчук // Український історичний збірник. – Вип. 16. – К.: Інститут історії України Національної академії наук України, 2013. – С. 28–39.

14. Пилипчук Я. В. Огузько-кипчацькі відносини XI–XIII ст. / Я. В. Пилипчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 39. – Запоріжжя: Видавництво Запорізького національного університету, 2014. – С. 18–22 (Index Copernicus).

15. Пилипчук Я. В. Династія та клан Шаруканідів/ Я. В. Пилипчук // Східний світ. – № 2. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2014. – С. 69–81.

16. Пилипчук Я. В. Історична пам'ять та писемність у кипчаків/ Я. В. Пилипчук // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. – Серія Історія. – Вип. 25. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 2014. – С. 77–82.

17. Пилипчук Я. В. Дербентські кипчаки (до постановки проблеми) / Я. В. Пилипчук // Сходознавство. – № 65–66. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2014. – С. 70–88.

18. Пилипчук Я. В. Формування кордонів Рах Сumanica у Східній Європі / Я. В. Пилипчук // Східний Світ. – № 3. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2014. – С. 36–45.
19. Пилипчук Я. В. Родина та шлюб у кипчаків / Я. В. Пилипчук // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. – Вип. 19. – Серія історичних наук. – Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, 2014. – С. 49 – 53.
20. Пилипчук Я. В. Історичні фантоми на берегах Понту та Меотиди (XII-XIII ст.) / Я. В. Пилипчук // Княжа Доба. – Вип. 8. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. – С. 243–248.
21. Пилипчук Я. В. Кангли: проблеми етнополітичної історії / Я. В. Пилипчук // Сходознавство. – № 67. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. – С. 64–78.
22. Пилипчук Я. В. Заборони у кипчаків / Я. В. Пилипчук // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – Вип. 115. – К.: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2013. – С. 267–275.
23. Пилипчук Я. В. Тотемі у кипчаків / Я. В. Пилипчук // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Вип. 2 (210). – Київ: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2014. – С. 53–56.
24. Пилипчук Я. В. Ставати угорцем чи бути християнином (механізми асиміляції) / Я. В. Пилипчук // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. 40. – Запоріжжя: Історичний факультет Запорізького національного університету, 2014. – С. 283–288 (Index Copernicus).
25. Пилипчук Я. В. Куманська єпископія: деякі аспекти історії / Я. В. Пилипчук // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. – Вип. 26. – Івано-Франківськ: Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, 2014. – С. 61–64.
26. Пилипчук Я. В. Кипчацьке суспільство у контексті сучасних методологічних концепцій / Я. В. Пилипчук // Вісник аграрної історії. – № 11–12. – К.: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2015. – С. 166–173.

Публікації у закордонних виданнях:

27. Пилипчук Я. В. Кыпчаки и Кавказ / Я. В. Пилипчук // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Elmi əsərlər. – Cild 35. – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, 2010. – S. 30–40.

28. Пилипчук Я. В. Огузо-кыпчакские отношения в XI–XIII вв. / Я. В. Пилипчук // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Elmi əsərlər. – Cild 36–37. – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, 2011. – S. 70–82.

29. Пилипчук Я. В. Война в жизни кыпчаков / Я. В. Пилипчук // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. – № 4 (31). – Алматы: Издательство Казахского национального педагогического университета имени Абая, 2011. – С. 12–17.

30. Пилипчук Я. В. Стратегия и тактика кыпчаков / Я. В. Пилипчук // Тюркология. – № 6. – Туркестан: Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясави, 2011. – С. 42–50.

31. Пилипчук Я. В. Выбор веры в Дешт-и-Кыпчак (существовала ли альтернатива исламу?) / Я. В. Пилипчук // Ислам и власть в Золотой Орде. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. – С. 203–232.

32. Пилипчук Я. В. Оружие и защитное снаряжение кыпчаков / Я. В. Пилипчук // Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. – № 4 (35). – Алматы: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2012. – С. 26–31.

33. Пилипчук Я. В. Католицизм у кыпчаков / Я. В. Пилипчук // Мироззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. – Вып. VI. – Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2012. – С. 62–71.

34. Пилипчук Я. В. Страна Саксин / Я. В. Пилипчук // Тюркология. – № 1. – Туркестан: Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясави, 2013. – С. 68–76.

35. Пилипчук Я. В. Находился ли Саксин в составе Дешт-и-Кыпчак? / Я. В. Пилипчук // Эхо веков. – Гасырлар авызы. – № 3–4. – Казань: ФЭН АН РТ, 2013. – С. 152–157 (РИНЦ).
36. Пилипчук Я. В. Военное искусство кыпчаков / Я. В. Пилипчук // Тюркские кочевники (кыпчаки, кимаки, половцы). – Казань: ФЭН АН РТ, 2013. – С. 187–209.
37. Пилипчук Я. В. Быт и хозяйство кыпчаков / Я. В. Пилипчук // Отан тарихы. – № 3. – Алматы: Редакция журнала Отан Тарихы, 2013. – С. 48–53.
38. Пилипчук Я. В. Политическая и военная история кыпчаков в Индии в XIII в. / Я. В. Пилипчук // Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи Средневековья и Нового времени. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2013. – С. 70–79.
39. Пилипчук Я. В. Половецкие бабы как источник по социальной истории кыпчаков / Я. В. Пилипчук // Казахская цивилизация. – № 3 (52). – Алматы: Университет Кайнар, 2013. – С. 57–68.
40. Пилипчук Я. В. Оседлое население и города в Дешт-и-Кыпчак / Я. В. Пилипчук // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – Вып. 2. – Уральск: Западноказахстанский областной центр истории и археологии, 2013. – С. 24–32.
41. Пилипчук Я. В. Конструируя этнонимы: средневековые и современные рефлексии относительно этниконов кыпчаков / Я. В. Пилипчук // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. – Вып. 14. – Краснодар–Армавир: ООО «Наследие Кубани», 2014. – С. 114–123.
42. Пилипчук Я. В. Женщины в истории кыпчаков / Я. В. Пилипчук // Эхо веков – Гасырлар авызы. – № 1–2. – Казань: ФЭН АН РТ, 2014. – С. 17–22 (РИНЦ).
43. Пилипчук Я. В. Хан Котян и его род / Я. В. Пилипчук // Ұлы даланың тарихы: түріктер мен монғолар. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2014. – С. 62–66.
44. Пилипчук Я. В. Сколько было кыпчаков? (К вопросу о достоверности сведений источников о количестве населения западноевразийских степей) / Я. В. Пилипчук // Stratum Plus. – № 5. – Кишинев–Бухарест–Одесса–Санкт-Петербург: Высшая антропологическая школа, 2014. – С. 257–269 (Scopus).

45. Пилипчук Я. В. Кыпчаки в Китае / Я. В. Пилипчук // *Метаморфозы истории*. – Вып. 5. – Псков: Псковский государственный университет, 2014. – С. 217–235.
46. Пилипчук Я. В. Ментальность и идеология кыпчаков / Я. В. Пилипчук // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. – Vol. 20. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2014. – С. 129–165.
47. Пилипчук Я. В. Берендеи и каепичи: кыпчаки или огузы? / Я. В. Пилипчук // *Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая*. – № 4 (43). – Алматы: Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2014. – С. 48–54
48. Пилипчук Я. В. Венгры и кыпчаки: от противостояния к союзу / Я. В. Пилипчук // *Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая*. – № 3 (42). – Алматы: Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2014. – С. 43–50.
49. Пилипчук Я. В., Кушкумбаев А. К. Кыпчаки и Сибирь (некоторые вопросы тюркизации населения Западной Сибири) / Я. В. Пилипчук // *История, культура и экономика средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири*. – Курган: Курганский государственный университет, 2014. – С. 67–71.
50. Пилипчук Я. Тюркские племена Центральной Азии и Караханидский каганат / Я. В. Пилипчук // *Тюркология*. – № 4. – Баку: Президиум Национальной академии наук Азербайджана, 2016. – С. 63–72
51. Пилипчук Я. В. Кем были кыпчаки и кимаки? / Я. В. Пилипчук // *Диалог цивилизаций*. – № 22–23. – Бишкек: Кыргызско-российский славянский университет, 2016. – С. 84–96.
52. Пилипчук Я. В. Кыпчакский именовослов по данным европейских источников / Я. В. Пилипчук // *Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение*. – Т. 2. – Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, 2017. – С. 258–277.
53. Пилипчук Я. Кыпчаки на Ближнем Востоке от ан-Насира Мухаммеда до Баркука / Я. В. Пилипчук // *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. – Cilt. 5. – Sayı.12. Özel Sayı. – Ankara: Dergi Park Akademik, 2017. – S. 39–55.

54. Пилипчук Я. В. Родоплеменная структура конфедераций Дешт-и-Кыпчак / Я. В. Пилипчук // *Материалы по истории и археологии Северного Кавказа*. – Армавир–Краснодар: НАО «Наследие Кубани»: отдел археологии ООО «Кубаньархеология», 2018. – С. 164–179

Матеріали та тези конференцій:

55. Пилипчук Я. В. Саксін: країна, міста та люди / Я. В. Пилипчук // XIV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2010. – С. 19–22.

56. Пилипчук Я. В. Іудаїзм у Дашт-і Кипчак (до питання про походження караїмів) / Я. В. Пилипчук // XV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2011. – С. 91–93.

57. Пилипчук Я. В. Неизвестные сообщества (манихеи, несториане, миафизиты и иудаисты в Дешт-и-Кыпчак) / Я. В. Пилипчук // *Сборник материалов конференции Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники*. – Астана: Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, 2013. – С. 194–201.

58. Пилипчук Я. В. Династія та клан Шаруканідів / Я. В. Пилипчук // XVII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. 18–19 жовтня 2013р. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України. – С. 66–67.

59. Пилипчук Я. В. Куманологические исследования В. Ф. Минорского / Я. В. Пилипчук // *Чтения памяти В. Ф. Минорского. Международная научная конференция (8–9 октября 2013г.)*. Источниковедение и историографии стран Ближнего Востока. – СПб.: Институт восточных рукописей Российской академии наук, 2013. – С. 132–135.

60. Пилипчук Я. В. Куны и куманы: история использования этниконов в венгерских хрониках / Я. В. Пилипчук // *Актуальные проблемы источниковедения*. – Витебск: Витебский государственный университет им. П. М. Машерова, 2013. – С. 104–106.

61. Пилипчук Я. В. Кипчаки у військово-політичній історії Галицько-Волинської Русі / Я. В. Пилипчук // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2014. – С. 30–32.
62. Пилипчук Я. В. Уявлення про час у кипчаків / Я. В. Пилипчук // II міждисциплінарні гуманітарні читання. – К.: Інститут історії України Національної академії наук України, 2014. – С. 34–36.
63. Пилипчук Я. В. Антропологічний тип кипчаків / Я. В. Пилипчук // III міждисциплінарні гуманітарні читання. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Інститут історії України Національної академії наук України, 2014. – С. 12–14.
64. Пилипчук Я. В. Куманская епископия (аспекты политической истории) / Я. В. Пилипчук // XI научный Евразийский форум. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2014. – С. 285–289.
65. Пилипчук Я. В. Султан Дели кыпчак Гийас ад-Дин Балбан, Жизнь и свершения / Я. В. Пилипчук // Второй конгресс историков Казахстана. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2014. – С. 76–79.
66. Пилипчук Я. В. Етнічна структура вождівства лукоморських кипчаків / Я. В. Пилипчук // Південь України у вітчизняній та світовій історії. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса: Астропринт, 2014. – С. 162–166.
67. Пилипчук Я. В. Потойбічний світ в уяві середньовічних кипчаків / Я. В. Пилипчук // XVIII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. 2014 р. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України. – С. 24–25.
68. Пилипчук Я. В. Слов'яни у Дашт-і Кипчак / Я. В. Пилипчук // Мови й культури: між Сходом та Заходом (Пам'яті Омеляна Пріцака). – Київ: Києво-Могилянська академія, 2015. – С. 59–68.
69. Пилипчук Я. В. Границы Дешт-и-Кыпчак в «Слове о Полку Игореве» / Я. В. Пилипчук // Границы и пограничье в южнороссийской истории: Материалы Всероссийской научной конференции. – Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2014. – С. 428–436.

70. Пилипчук Я. В. Кыпчаки на Ближнем Востоке. От ан-Насира Мухаммеда до Баркука / Я. В. Пилипчук // Средневековая история Дешт-и-Кыпчака: международная научная конференция. 13–14 сентября 2017 года. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 94–103.

Зміст	29
ВСТУП	31
<i>РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА</i>	
ДОСЛІДЖЕННЯ	39
1.1. Стан дослідженості проблеми	39
1.2. Джерельна база	70
<i>РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ</i>	95
2.1. Принципи та методи	95
2.2. Кочівницькі соціуми через призму сучасних методологічних концепцій	102
<i>РОЗДІЛ 3. ЕТНІЧНІ СТРУКТУРИ ДАШТ-І КИПЧАКА</i>	113
3.1. Поява кипчаків на авансцені історії	113
3.2. Етноніми та родоплемінна структура Дашт-і Кипчака	132
3.3. Демографічна мапа Дашт-і Кипчака	154
<i>РОЗДІЛ 4. АКУЛЬТУРАЦІЯ ТА АСИМІЛЯЦІЯ КИПЧАКІВ</i>	171
4.1. Кипчацька гвардія у мамлюцькому Єгипті	171
4.2. Кипчацькі гулями в Індії	197
4.3. Кипчаки-семужень у імперії Юань	214
4.4. Асиміляція кипчаків в угорському суспільстві	225
4.5. Кипчаки на Балканах та Кавказі	238
<i>РОЗДІЛ 5. ВІЙСЬКОВА СПРАВА У КИПЧАКІВ</i>	248
5.1. Стратегія та тактика кипчаків	248
5.2. Зброя та захисне спорядження	258
5.3. Поліоркетика (мистецтво облоги)	268
5.4. Кипчацькі найманці	276
<i>РОЗДІЛ 6. ЛЮДИНА ТА СОЦІУМ У ДАШТ-І КИПЧАЦІ</i>	284
6.1. Родинно-сімейні відносини	284
6.2. Соціальна організація та право	290
6.3. Історична пам'ять та писемність	306
<i>РОЗДІЛ 7. СТРУКТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ</i>	313

7.1. Побут та господарство	313
7.2. Седентаризація у кочівників	324
7.3. Житла кипчаків	337
7.4. Торгівля та ремесла	344
РОЗДІЛ 8. РЕЛІГІЯ В КИПЧАКІВ	356
8.1. Традиційні вірування кипчаків	356
8.2. «Половецькі баби» та культ предків	364
8.3. Тотеми у кипчаків	374
8.4. Авраїмічні релігії у Дашт-і Кипчаці	378
8.5. Маніхеї та буддисти у Дашт-і Кипчаці	402
ВИСНОВКИ	408
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	418
ДОДАТОК А. ПЛЕМЕНА ТА КЛАНИ КИПЧАКІВ	519
1. Дербентські кипчаки на Північному Кавказі	519
2. Династія та клан Шаруканідів	532
3. Кангли в історії східного Дашт-і Кипчаку	549
4. Берендеї та каєпичі: огузи чи кипчаки?	554
5. Чи були саксіни кипчаками?	562
ДОДАТОК Б. МОВА	571
1. Мова кипчаків	571
2. Кипчацький ономастикон	578
ДОДАТОК В. ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ДАШТ-І КИПЧАК	615
1. Судацька війна	615
2. Формування кордонів <i>Rax Sumanica</i> у XI – XII ст.	620
ДОДАТОК Г. СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ	631

ВСТУП

Актуальність. Дашт-і Кипчак займав простори західноєвразійських степів від Дунаю до Іртиша і у ньому панували тюркомовні номади – кипчаки. Вони являли собою конгломерат різних племен. Кочівницькі утворення цих територій у XI – XIII ст. не склали політичну цілісність. Існувало декілька ханств, кожне з яких провадило свою політику. Історія кипчаків була тісно пов'язана з сусідніми осілими соціумами. Вони були пов'язані матримоніальними та політичними зв'язками. В силу цього кипчаки відіграли значну роль в історичному розвитку країн Європи та Азії, що на окремих етапах зазначеного процесу була, якщо не визначальною, то принаймні провідною.

Одним з базових аспектів історії кипчаків є їхня етнічна та соціальна історія. Правлячі династії Грузії, Угорщини, Русі та держави хорезмшахів були пов'язані з ними матримоніальними зв'язками. У Болгарії дві царські династії походили від кипчацьких вождів. Китайські, монгольські, тюркські, перські, арабські, вірменські, грузинські, східнослов'янські, візантійські, латиномовні хроністи згадували про кипчаків.

Історія кипчаків неодноразово розглядалась у науковій літературі. За часів Російської імперії та Радянського Союзу на дослідження теми негативно впливала політична та ідеологічна кон'юнктура. Так, кочівники традиційно розглядались як сила ворожа Русі. Російські імперські історики розглядали відносини кочівників та землеробів як боротьбу степу і лісу (теорія С. Соловйова). Стосовно історичного минулого тюркських народів були поширені негативні стереотипи. Кипчаків та інших кочівників сприймали як орди диких варварів. На історію кипчаків дивились крізь призму історії Русі. Окрім русоцентричного погляду для російських імперських істориків був характерний євроцентризм. Передусім досліджувалась політична історія кипчаків. Соціальною історією цього народу почали цікавитись вже у радянський період. Проте, над радянськими істориками замість русоцентризму та євроцентризму тяжіла марксистська методологія вивчення історії. Історія кочівників тлумачилась у межах марксистської формаційної теорії. Популярною була теорія кочового феодалізму, яку розробив Б. Владімірцов на прикладі монголів. Обов'язковими були

посилання на класиків марксизму, навіть якщо вони не мали ніякого стосунку до кочових спільнот. Також над деякими радянськими істориками тяжіли старі імперські стереотипи. Так, В. Каргалов дивився на держави кочівників як на розбійницькі гнізда. У цьому він недалеко відійшов від російських імперських істориків, частина з яких шовіністично ставилась до тюркських народів західноєвразійських степів. Також історія кипчаків сприймалась з точки зору осілого населення. Деякий час у радянській історичній науці прогресивним явищем у кочівницьких суспільствах оголошувалась седентаризація.

До сьогодні окремі проблеми етнічної та соціальної історії кипчаків залишаються дискусійними. Так, вчені сперечаються відносно того, які племена панували у певній частині Дашт-і Кипчак. Тривають дискусії стосовно того, у якому столітті кипчаки з'явилися як сформований етнос. Важливо окреслити як відбувались процеси адаптації та асиміляції кипчаків у різних соціумах з осілим населенням. Без вирішення цих та низки інших питань неможливе розуміння специфіки історичного розвитку регіону західноєвразійських степів та прилеглих територій.

До сьогодні ще відсутнє комплексне дослідження з етнічної та соціальної історії кипчаків. Зазначена проблема потребує спеціального аналізу, що дозволить позбутись низки стереотипів стосовно тюркських народів.

Соціальна історія кипчаків, яка включає у себе духовну та матеріальну культуру, соціальні практики, структури повсякденності, невідома нам так, як, наприклад, соціальна історія Європи та Китаю. Кочівники за домонгольської доби майже не залишили по собі документів тюркського походження зі своєї соціальної історії. Світ кочівників Західної Євразії може бути реконструйований за допомогою даних описів мандрівників, географічних трактатів та історичних хронік. Проблему слід розглядати у контексті цивілізаційного підходу та історичної компаративістики. Соціальну історію кипчаків неможливо розглядати окремо від історії інших тюркських народів.

У дисертаційному дослідженні будуть розглянуті такі аспекти соціальної історії кипчаків: етнімія, релігія, побут та господарство, військова справа та перебування кипчаків за кордонами Дашт-і Кипчак.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота «Соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст.» є складовою частиною планів наукової діяльності історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та була частиною наукової теми в Інституті сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України.

Об'єктом дослідження є соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст. Передусім, це етнічні та соціальні процеси у кипчацькому суспільстві, взаємодія кипчаків з сусідніми народами та країнами.

Предметом дослідження є духовна та матеріальна культура кипчаків, структури повсякденності, соціальні практики кочівників євразійських степів у IX – XIII ст.

Метою роботи є дослідження соціальної історії кипчаків. Досягнення поставленої мети передбачає **виконання таких завдань:**

- охарактеризувати особливості розвитку історіографії питання;
- провести аналіз нарративних джерел, що стосуються історії євразійських степів IX–XIII ст.;
- дослідити структуру та етнічний склад племінних конфедерацій кипчаків;
- визначити особливості адаптації кипчаків до осілих соціумів за кордонами Дашт-і Кипчак;
- проаналізувати причини домінування кипчаків у Китаї, Індії, Угорщині та на Близькому Сході;
- з'ясувати особливості озброєння та військової справи кипчаків;
- висвітлити особливості світогляду кипчаків, специфіку поширення авраїмічних релігій у Дашт-і Кипчак;
- дослідити структури повсякденності у Дашт-і Кипчак, передусім специфіку кочового господарства та побуту кипчаків;
- вивчити особливості суспільної організації кипчаків;
- сформувані практичні рекомендації щодо дослідження соціальної історії кипчаків.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, науковості та об'єктивності, що використовувалися для дослідження та реконструкції соціальної

історії кипчаків. Використання зазначених принципів дало змогу простежити спільність ідеології, соціальних структур та структур повсякденності у західноєвразійському степу.

Неможливість застосування до кочівників Євразійського степу соціальної термінології, характерної для західноєвропейського феодалізму, змусило автора відмовитися від формаційного підходу. Доцільним є використання цивілізаційного підходу. Щодо політичної структури вождівств кипчаків є слушним термін «конфедерація племен», запропонований істориком П. Голденом. Традиційний для радянської історіографії етнонім «половці» не використовується, а замість нього вживається етнонім «кипчаки».

Методи дослідження. При написанні дисертаційного дослідження автор використав системний, проблемно-хронологічний методи та метод історичної реконструкції, що дало можливість дослідити події IX – XIII ст. у динаміці та часовій послідовності. Завдяки застосуванню порівняльно-історичного методу кипчацьке суспільство та процеси акультурації і асиміляції порівняні з досвідом інших конфедерацій племен у західноєвразійських степах. Методом синхронізації досліджувалися процеси, які відбувались у різних соціумах кочівників.

Хронологічні межі дослідження охоплюють проміжок часу від IX до середини XIII ст. Нижня хронологічна межа зумовлена відомостями писемних джерел щодо заснування Кімацького каганату, у складі якого згадувались кипчаки. Верхня межа пов'язана з підкоренням кипчаків монголами. Монгольське завоювання Дашт-і Кипчак зумовило початок формування нових тюркських етносів на базі кипчацького субстрату.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіони західноєвразійських степів від Дунаю до Іртиша і від Чорного та Аральського морів до східноєвропейських та сибірських лісостепів, тобто землі Дашт-і Кипчак. З метою дослідження історії кипчаків за цими межами також проаналізована історія Близького Сходу, Індії, Китаю, Угорщини, країн Балкан та Кавказу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в історіографії проблеми комплексним науковим дослідженням соціальної історії кипчаків IX – XIII ст. Дисертантом концептуально обгрунтовані результати

проведеного дослідження, що дає змогу на теоретичному та практичному рівнях визначити низку положень і висновків, які виносяться на захист.

Уперше:

- запропоновано низку концептуально нових дефініцій для позначення певних категорій у дослідженні. Терміни «кипчаки», «західноєвразійські степи», «Південний Кавказ» використано замість усталених у радянській та російській історіографії термінів;

- проаналізовано стан дослідженості проблеми та охарактеризовано особливості висвітлення історії кипчаків у різні періоди часу та у різних країнах;

- запропоновано авторську реконструкцію локалізації володінь окремих кипчацьких вождівств;

- відтворено етнонімію Дашт-і Кипчак у XI – XIII ст.;

- досліджено демографічний стан західноєвразійських степів;

- порівняно статус кипчаків у мусульманському та християнському світах.

- проведено дослідження історії використання поліоркетики кипчаками та історії найманства у кипчаків. Реконструйовано правові звичаї кипчаків та проаналізовано особливості існування в них історичної пам'яті. Порівняно досвід седентаризації у кипчаків з іншими соціумами кочівників. Автором запропоновано реконструкцію традиційних вірувань кипчаків. Дано відповідь на питання, чому саме іслам перемиг на просторах західноєвразійських степів.

Поглиблено:

– знання щодо того які кипчацькі племена існували в західноєвразійських степах і в якому ханстві були провідними;

– розуміння особливостей процесів адаптації та асиміляції кипчаків у різних соціумах;

– бачення особливостей поширення релігій у кипчацькому соціумі;

– знання щодо військової історії кипчаків;

– розуміння етнічних та соціальних процесів у кипчацькому соціумі у IX–XIII ст.;

– бачення демографічного потенціалу кочівників західноєвразійських степів;

- знання про структури повсякденності у кипчацькому суспільстві.

Набули подальшого розвитку напрями:

- дослідження історичної географії Дашт-і Кипчаку;
- знання щодо проблемних питань етнічної історії кипчаків, які досі не були предметом спеціального дослідження;
- бачення щодо етнонімів кипчаків у різних історичних традиціях.

Практичне значення здобутих результатів полягає у тому, що зібрані та проаналізовані в роботі матеріали, зроблені узагальнення і висновки можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій сфері – для подальшої теоретичної розробки питань історії тюркських народів Східної Європи та Центральної Азії. Ця студія допоможе наступним поколінням українських дослідників у розвитку світових номадології та тюркології. Матеріали дисертаційного дослідження сприятимуть подальшим пошукам під час підготовки узагальнювальних праць з історії народів України, Казахстану та Росії. Теоретичні висновки та практичні рекомендації дослідження можуть бути використані для підготовки біографічних словників, довідників та енциклопедій. Окрім того, це дисертаційне дослідження може бути використане у міжнародних дослідницьких проектах;

– у навчальному процесі – матеріали, спостереження та висновки дослідження можуть бути використані при викладанні спецкурсів на історичних факультетах вищих навчальних закладів. Зокрема, вони можуть бути використані для укладання навчальних посібників з історії України та всесвітньої історії. Окрім того, матеріали дисертації можуть бути використані для викладання шкільних курсів з історії. Також дисертаційне дослідження може бути використане дослідниками за межами України. Це може бути здійснено в межах викладання навчальних історичних дисциплін у вищих навчальних закладах. Також можливе використання матеріалів дослідження у межах шкільних курсів окремих країн.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, де дисертантом обґрунтовано його наукову концепцію, мету і завдання, джерелознавчі та методологічні засади. Особистим внеском є формулювання

теоретико-методологічних наукових положень дослідження, узагальнюючих висновків, аналітичних суджень та сформульованих на їх основі авторських тверджень та рекомендацій, виявлених тенденцій, а також їх доказової бази, що виносяться на захист.

Апробація результатів дослідження.

Основні результати й висновки дисертаційної роботи висвітлено і обговорено на міжнародних наукових конференціях: «XV сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, 20–21 жовтня 2011 р.), «XVI сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, 11 жовтня 2012 р.), «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники» (м. Астана, Казахстан, 29 травня 2013 р.), «XVII сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, 18–19 жовтня 2013 р.), «Чтения памяти В. Ф. Минорского» (м. Санкт-Петербург, Росія, 8–9 жовтня 2013 р.), «Актуальные проблемы источниковедения» (м. Вітебськ, Білорусь, 9–11 жовтня 2013 р.), «Второй конгресс историков Казахстана» (м. Астана, Казахстан, 25 жовтня 2013 р.), «Военна історія Галичини та Закарпаття» (м. Ужгород, 5–6 червня 2014 р.), «II міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 26 лютого 2014 р.), «III міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 6–7 червня 2014 р.), «XI научный Евразийский форум» (м. Астана, Казахстан, 10 жовтня 2014 р.), «Південь України у вітчизняній та світовій історії» (м. Одеса, 25–26 вересня 2014 р.), «XVIII сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, 17–18 жовтня 2014 р.), «Мови й культури: між Сходом та Заходом (Пам'яті Омеляна Пріцака)» (м. Київ, 11–12 квітня 2014 р.), «Границы и пограничье в южнороссийской истории» (м. Ростов-на-Дону, Росія, 26–27 вересня 2014 р.), «Средневековая история Дешт-и-Кыпчака» (м. Астана, Казахстан, 13–14 вересня 2017 р.).

Публікації. Результати дослідження викладено у монографії та 53 статтях, 25 з яких у фахових вітчизняних виданнях та 28 публікацій у фахових закордонних виданнях.

Структура дисертації обумовлена характером, змістом, метою та завданням, зорієнтована на цілісне, взаємопов'язане висвітлення проблем, сукупність яких узгоджується з предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, восьми розділів та висновків, трьох додатків, списку опублікованих праць та переліку джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації – 636 с.; обсяг основного тексту дисертації

становить 390 с., додатків – 118 с., анотацій – 18 с., списку опублікованих праць за темою дисертації – 9 с., переліку використаних джерел та літератури – 101 с. (845 позицій).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідженості проблеми. Історія кипчаків як великого кочового народу та важливого чинника світової політики XI – XIII ст. зацікавила дослідників з багатьох країн. Першою фундаментальною працею, присвяченою суто кипчакам, була монографія П. Голубовського. Досі актуальною залишається праця німецького дослідника Й. Маркварта, яка започаткувала дослідження етнополітичної історії Дашт-і Кипчак. Серед сучасних дослідників у першу чергу необхідно виокремити роботи П. Голдена, який присвятив кипчакам серію студій. Найбільшого розвитку куманологія як наука досягла у країнах Центральної та Східної Європи. Проте кумани та кипчаки, як правило, розглядаються в контексті історії окремих регіонів. Угорські вчені (І. Вашарі, А. Палоці-Хорват, Г. Хатхазі) вивчали історію куманів в Угорщині та на Балканському півострові, болгарські дослідники розглядали її в контексті історії Другого Болгарського царства (П. Павлов, В. Стоянов), а для російських істориків характерне вивчення кипчаків Східної Європи. Загальне бачення проблеми притамане румунському тюркологу В. Спінею та його українському колезі О. Прицаку, проте воно схематичне. Щодо дослідників з тюркських країн, то вони також обмежені певними регіональними рамками. У студіях казахських дослідників (С. Ахінжанов та Б. Кумеків) у центрі дослідження перебувають терени східної частини Дашт-і Кипчак, тобто території сучасного Казахстану. Турецький історик Ф. Кирзиоглу цікавиться аспектами історії кипчаків, які пов'язані з історією Південного Кавказу.

Історіографію історії кипчаків можна поділити на три великих періоди. Перший з них починається від кінця XVIII ст. та закінчується 1914 роком. Для нього характерні накопичення та узагальнення знань про кипчаків. Окрім стислих загальних нарисів, існували й напрацювання в окремих напрямках. Так, німецька куманологія була започаткована ще П. Сумом та Й. Тунманном. Ці німецькі дослідники у XVIII ст. дійшли висновку, що узи (гузи, огузи) візантійських хронік і є кипчаки-половці. Підставою для цього були свідчення Адама Бременського про тюрків. О. Блау одним із перших порушив питання про походження та мову кипчаків. В. Банг досліджувала «Кодекс Куманікус» [679]. Й. Маркварт присвятив куманам цілу монографію «Про

походження народу куманів», у якій дослідник порушив багато проблемних питань, що не вирішені й до цього часу. Хоча В. Бартольд піддав його доробок жорсткій критиці, значення цієї роботи не можна недооцінювати. Й. Маркварт опрацював і зіставив величезний матеріал писемних джерел. Джерельною базою його студії були дані як арабських та східнослов'янських, так і китайських, перських та латиномовних європейських хронік. Й. Маркварт вважав, що в історії кипчаків було кілька хвиль переселень монгольських племен – кімаки, куни та власне кипчаки. Він розмежував огузів та кипчаків, котрих деякі дослідники до того вважали одним народом. Попри помилковість висновку про віднесення кипчаків до монголів, необхідно віддати належне Й. Маркварту за постановку питання про протомонгольський компонент в етногенезі кипчаків. Ним було докладно проаналізовано такі проблемні питання, як співвідношення кімаків та кипчаків, кунів та кипчаків. Наведено розлогу джерельну базу історії розселення кипчаків у Євразії [239].

Куманологія в Угорщині була започаткована ще І. Дьярфашом у другій половині XIX ст. Ця чотиритомна книга, по суті, є виданням усіх доступних угорських літописних та документальних матеріалів, що стосувалися історії аланів, печенігів та кипчаків [332; 333]. Вперше питання участі куманів у війнах болгарських царів порушив ще В. Златарскі. У його доробку відзначено кипчацьке походження Асенідів та Тертеридів [201].

Першою роботою українських дослідників із куманології була монографія «Печеніги, торки та половці до татарської навали» П. Голубовського [182]. Хоча він в основному висвітлював історію взаємовідносин між Руссю та «Половецьким степом», але торкнувся окремих аспектів історії куманів та кипчаків не тільки за слов'янськими, а й за латиномовними джерелами. Йому ж належить нарис історії кипчаків в Угорщині, написаний за даними угорських хронік та «Грамоти про куманів». Для П. Голубовського характерне некритичне ставлення до свідчень наративних джерел, історія кипчаків розглядається ним з точки зору угорців. Дослідник вважає, що за часів Ласло IV Куна кипчаки домінували при дворі та створювали загрозу для Угорщини. Практично усі походи, які приписувались кунам, вчений відносив до кипчаків [183]. Куманологічна проблематика знайшла розвиток у працях М. Грушевського. Відомий

український історик не був знайомий із концепцією асабії (деградації влади кочових спільнот з плином часу) Ібн Халдуна, однак простежив тенденцію послаблення сили кочівників у Східній Європі. Історія кипчаків і куманів висвітлювалась у контексті історії української державності. Дослідник зобразив напади кипчаків на Русь та їхню участь у міжкнязівських усобицях. Головним чином, М. Грушевський користувався слов'янськими джерелами. Цікавим аспектом його праці було висвітлення історії кипчаків на службі в Романовичів [188]. Куманологічна проблематика дістала розвиток у монографії В. Ляскоронського «Руські походи за удільно-вічевої доби та похід Вітовта на татар у 1399 році». За даними наративних джерел було проаналізовано походи Рюриковичів до східноєвропейських степів. Перевага віддавалась свідченням слов'янських літописців. Ця студія цікава тим, що в ній висвітлено Калкську битву та інші походи Рюриковичів у степи, простежено маршрути походів та досліджено їхні воєнні наслідки [236].

Російський дослідник німецького походження Е. Бретшнейдер був автором розлогої праці, присвяченої аналізу свідчень китайських джерел стосовно країн Внутрішньої та Центральної Азії. Китайські географи й мандрівники домонгольської доби відзначали наявність на заході канглів та кипчаків, проте знали про них лише поодинокі факти [317].

Другий період вивчення історії кипчаків датовано 1914 – 1991 роками, і для нього було характерне використання різних методик та підходів до вивчення історії Дашт-і Кипчак. Окрім етнічної та політичної історії, почалось вивчення соціальної історії. Активно почали використовуватись дані археологічних досліджень та лінгвістики. Англоломовних досліджень, що мали б своїм предметом історію кипчаків-куманів, є не так багато. Американець Р. Данкофф переклав та подав коментарі до тексту «Зведення тюркської лексики» Махмуда ал-Кашгарі, і його праця швидше належить до царини лінгвістики, ніж до історії [136]. Р. Ірвін написав працю, присвячену історії Мамлюцького султанату в Єгипті. Він відзначав роль кипчаків в історії мамлюків у 1250 – 1382 рр., досліджував, головним чином, політичну історію та висвітлював звершення Бейбарса, Калавуна, ал-Маліка ан-Насіра Мухаммеда, а також описав війни кипчаків-мамлюків з монголами, кілікійськими вірменами та латинянами-

хрестоносцями. Крім того, цей дослідник цікавився структурами повсякденності у мамлюків. Зокрема, він підготував статтю, присвячену харчуванню мамлюків-кипчаків. Кипчаки продовжували дотримуватися звичок кочівників, так, у святий для мусульман день п'ятницю, публічно пили кумис та їли конину. Це була ще язичницька традиція кипчаків, і тому вона засуджувалась арабами-мусульманами [338; 787].

Продовжувалось вивчення історії кипчаків і в Німеччині, нехай і не так активно, як у попередній період. Німецький дослідник К. Менгес здійснив аналіз східних елементів у «Слові о полку Ігоревім». Окремим питанням історії кипчаків були присвячені статті формату довідникового словника. Важливо відзначити, що з точки зору мовознавця проаналізовані кипчацькі етноніми та імена [243]. У французькій історіографії історія куманів-кипчаків не висвітлена так докладно, як у німецькій історіографії попереднього періоду. Проте й там були свої корисні напрацювання. Загалом історія кочівників вивчається в контексті інших цивілізацій. Здебільшого дослідники вивчали історію кипчаків у зв'язку з війнами монголів у Східній Європі та Центральній Азії. Для цих дослідників характерне використання переважно мусульманських хронік під час опису подій монгольського завоювання Дашт-і Кипчак. Дослідники П. Пелльо та Л. Амбі лише стисло згадували про кипчаків у коментарях до китайського джерела «Шен-у цін-лу», присвяченого життю Чингіз-хана. У їхньому доробку висвітлено проблему походження правлячої династії східних кипчаків. Предметом дискурсу стали дані глави (*цзюаню*) «Юань-ші», присвяченої біографії Тутухи. Простежена генеалогія династії, з якої походив Тутуха, проаналізовано питання походження байаутів та ольберліків. Науковці також зупинилися на дослідженні історії канглів. Вони вважали, що назва племені «кангли» вперше згадувалась досить пізно. Окрім того, ними наведені дані про вождів з кангли у Китаї за часів правління імперії Юань, а також різні форми написання цього імені. Серед інших праць, які мали стосунок до куманів-кипчаків та Улусу Джучі, необхідно відзначити статтю П. Пелльо, присвячену критиці вищезгаданої монографії Й. Маркварта, та монографію П. Пелльо, присвячену Улусу Джучі. У більш ранній праці (згаданій монографії) від 1949 р. цей французький історик дослідив етимологію імен Кончак та Кобяк, проаналізував історичні відомості про кипчаків, розглянув питання про Табар-хана кипчаків, якого

вважав Ельтебер-ханом [138; 353; 822]. Історик Р. Груссе стисло висвітлив історію кипчаків домонгольського періоду, але схематично відобразив основні віхи їхньої історії, такі як Велике переселення кипчаків та війни з ромеями і русинами [187].

Традиційно сильні позиції у ХХ ст. займала угорська куманологія. Кипчакам було присвячено ряд етапних статей та книг. Л. Рашоні досліджував куманську топоніміку та антропонімію [827]. Необхідно відзначити студії І. Мандокі-Конгура. В одній зі своїх статей дослідник висвітлив історію куманів та їхню етнімію [807; 808]. В іншій студії він дослідив історію кипчацького племені улас, яке зіставив з улашевичами слов'янських літописців. Збірник його куманологічних та тюркологічних праць був виданий окремою книгою в Угорщині у 2012 р. Окрім вищезгаданих студій, там було видано також матеріали кипчацької лінгвістики, зокрема «Кодекс Куманікус» та молитву угорських кунів. Доробок угорського дослідника А. Палоці-Хорвата «Печеніги, кумани, яси. Степові народи в середньовічній Угорщині» присвячений проблемі історії племен, які мігрували до Угорщини зі Східної Європи [352; 820]. У монографії висвітлені взаємовідносини між ясами-аланами, печенігами і кипчаками з одного боку та угорцями – з другого; відображено також переселення та перебування в Угорщині кипчаків. Дослідником було написано багато студій, у яких висвітлювались різні аспекти історії кипчаків, а саме: матеріальна культура, релігійні вірування, відносини з осілими сусідами та асиміляція кипчаків в угорському середньовічному суспільстві. Зміни у світогляді кипчаків простежені за даними археологічних досліджень. Зазначено, що пережитки кипчацького язичництва були викорінені тільки у XV ст. Окрім того, відзначена участь кипчаків у війнах угорців у XIII ст. Дослідником також розглядалися побут та стиль життя кипчаків.

Оскільки волохи були сусідами Дашт-і Кипчак і значна частина території Румунії входила до цього макрорегіону, проблеми куманології дістали широке висвітлення у працях румунських дослідників. Одним із найвизначніших дослідників історії куманів та кипчаків був П. Діакону. У 1978 р. він видав монографію «Кипчаки на Нижньому Дунаї», де опублікував матеріали своїх багаторічних досліджень. П. Діакону першим із дослідників розглянув напад кипчаків на Візантію у 1148 р. Появу куманів на Дунаї та в Молдавії румунський дослідник датував згідно з даними угорських джерел про походи

кунів у 1068-му та 1071 рр. Ним також були розкриті такі білі плями історії, як кипчацькі набіги на Параістріон у 1114-му та 1122 – 1123 рр. Окремі глави присвячено висвітленню кипчацько-ромейських відносин у скандинавських джерелах, похованням та топонімії кипчаків в Угорщині. Досить стисло описано участь кипчаків у болгаро-ромейських війнах, проте доволі детально – політичні події, які передували Болгарському повстанню [322; 323].

Окремо необхідно відзначити роботу М. Лазареску-Зобіан. Автор проаналізувала свідчення угорських та німецьких історичних хронік і довела, що в монгольську та постмонгольську добу Куманією називали не тільки простори Дашт-і Кипчак, а й Молдову та Волощину. Відзначені романські аристократи кипчацького походження. Дослідниця вважала, що Асеніди, Тертериди, Шишмановичі, а також Басараби з Волощини походили з кипчаків [805].

Велике значення для нас має доробок В. Спінея. Він почав дослідження цієї незручної для румунського історика теми, незважаючи на домінуючий історичний матеріалізм і марксистську ідеологію. Перша його робота «Молдавія в XI – XIV сторіччях» присвячена міжетнічним відносинам на території Молдови у XI – XIV ст. Окрім впливу кипчаків та печенігів, у ній відзначено звершення бродників та берладників, котрих дослідник вважав тюрками. Більше уваги, звичайно, приділено історії валаського населення, але відзначені також основні віхи в історії кипчаків [357].

На жаль, події першої чверті XX ст. призвели до тривалої паузи в розвитку російського сходознавства. Протягом тривалого часу сходознавство обмежувалось вивченням тільки тих цивілізацій, які вкладалися в марксистську формаційну п'ятичленку. Історія кипчаків упродовж тривалого періоду часу перебувала у затінку. Проте через деякий час з'явилися численні монографії та статті російських археологів, істориків та лінгвістів, присвячені кипчацькій проблематиці. Російська історіографія історії кипчаків була значною. Найбільш значним є внесок російського медієвіста К. Кудряшова, який зробив спробу за даними наративних джерел локалізувати кілька кипчацьких конфедерацій та ставки кочових володарів. Незважаючи на певну тенденційність, монографію «Половецький степ» можна вважати одним із найважливіших доробків з історії кипчаків, оскільки в ній також розвинуто ідеї

попередників про маршрути походів Ольговичів, Романовичів, Ростиславичів та володимиро-суздальських Юрійовичів у степ. Дослідник дійшов висновку про п'ять великих груп кочівників у Східній Європі. Ним окреслено кордони Русі з Дашт-і Кипчак. Значні неточності були допущені тільки на ділянці угорсько-кипчацького кордону. Особливо детально вчений зупинився на історичній географії походу Ігоря Святославича в 1185 р. Також локалізовані географічні місцевості Ерель, Блакитний ліс, Сутінь. Ерель – це Оріль, Сутінь – це річка Молочна. Окрім того, К. Кудряшова цікавили «Залозний» та «Солоний» шляхи, дослідник, таким чином, був одним з перших, хто почав досліджувати економічну історію Дашт-і Кипчак [228].

Т. Мінаєва дослідила кипчацькі пам'ятники на Північно-Західному та Центральному Кавказі. Дослідниця окреслила еталон кочівницького поховання і виділила риси, які відрізняли поховання кипчаків від поховань адиге. Вони відзначались невеликим розміром і наявністю кінських решток. Більшість кочівницьких пам'яток виявлено на Таманському півострові та в басейні ріки Кубані з її притоками. Т. Мінаєва виявила регіон найбільшого поширення кипчацьких статуй, який обмежувався сходом Краснодарського краю, південно-східною частиною Ростовської області та степовою частиною Ставропілля. На думку дослідниці, усі наявні кипчацькі антропоморфні статуї дещо зсунуті, орієнтовно на 25 – 50 км, від свого початкового розташування [598].

Залучення матеріалів археології до вивчення історії кочівників Східної Європи було здійснено Г. Федоровим-Давидовим. Ним виокремлено локальні варіанти культури кипчаків. Свідчення писемних джерел залучалися здебільшого як допоміжний матеріал при спробі локалізувати якесь кипчацьке об'єднання. У монографії «Кочівники Східної Європи під владою золотоординських ханів» Г. Федоров-Давидов звів у систему знахідки кипчацьких старожитностей з усієї Східної Європи. Ним класифіковані зброя та речі побуту кочівників. Він також відзначив характерні особливості комплексу зброї кипчаків та поширення окремих типів озброєння й захисного спорядження. Кипчаки розглядалися не ізольовано, а в комплексі з іншими кочівниками [287]. До Дашт-і Кипчак автор відносив регіон Саксін, котрий вважав землями нижньоволзьких кипчаків [690]. У книзі, присвяченій мистецтву кочівників та

Золотої Орди, історик дослідив кипчацькі антропоморфні статуї. Корені кам'яної пластики кипчаків він вбачав у таштицькій археологічній культурі. Г. Федоров-Давидов вважав, що з часом іконографія кипчаків, щоб зберегти монументальність, втрачала антропоморфність [288]. Точка зору про належність Саксину до Дашт-і Кипчак переглянута на початку XXI ст. Д. Васильєвим, який дійшов висновку, що саксини не були кипчаками, а населення регіону було болгарським та огузьким [421; 419].

У тій чи іншій формі радянські дослідники повторювали тези, притаманні «державницькій» школі російської історіографії. Боротьбу лісу та степу, християнства та язичництва, Європи та Азії замінила боротьба класів, а описова політична історія була замінена на соціально-економічну. Остання могла бути висвітлена здебільшого на базі археологічних досліджень, оскільки інформації з нарративних джерел було замало. Радянська номадологія зазнавала багатьох незручностей, тому що не було змоги знайомитися з усім калейдоскопом доробків західних колег. Якщо й наводилася західна історіографія, то її досягнення піддавались обструкції. У творчій діяльності було неможливо уникнути ідеологічних штампів, що були зумовлені марксистською ідеологією. Зокрема, радянський російський науковець В. Пашуто написав статтю, присвячену Куманській єпископії. У радянській історіографії тривалий час це дослідження було унікальним. Завдяки роботі з латиномовними джерелами було реконструйовано діяльність Тевтонського ордену в Карпато-Дунайському регіоні та досліджено історію католицьких місіонерів. Відзначено конкуренцію між католицькими та православними християнськими місіонерами. Проте в дослідженні наявні кілька ідеологічних штампів. Католицькі місії та політика Римської курії зображувались однозначно негативно [629].

Одним із найвидатніших російських дослідників був Д. Расовський. Він творив в екзилі, у Празі та Белграді. Ним була видана низка куманологічних публікацій. У фокусі уваги перебували такі питання, як історична географія Дашт-і Кипчак, походження та військова історія кипчаків. Є навіть стаття, що стосується кипчацької лінгвістики. У багатьох випадках праці Д. Расовського є унікальними у світовій історіографії. Кімаки та кипчаки вважалися автором нащадками західних тюрків. При цьому він розмежовував ці два етноси. Визначено кордони кипчаків у Центральній Азії

до їхнього переселення до Східної Європи. Також дослідник намагався простежити хід кипчацької експансії. Ще раніше, ніж К. Кудряшов, він простежив кордони Дашт-і Кипчак, причому це стосувалось не тільки кордонів з Руссю, а й усіх кордонів, у тому числі з Хорезмом, найманами, Угорщиною та Візантією. Окрім того, Д. Расовський вказував на існування кількох об'єднань кочівників. Також дослідник відзначив роль кипчаків у війнах болгар з візантійцями та латинянами в 1186 – 1207 рр. У своїх роботах він простежив залежність кипчаків від сезонних циклів і їхні відступи на зимівлі та літні кочів'я. Дослідника також цікавив «Кодекс Куманікус», а точніше, дата його написання. Окрім того, Д. Расовський прагнув дослідити роль «чорних клобуків» у протистоянні Русі з кипчаками [646; 647; 648; 649; 650;651; 652; 653; 654; 655]. Особливо детально описано ним участь кипчаків у війнах Асенідів проти греків та латинян. На жаль, дослідницька діяльність Д. Расовського була перервана смертю автора під час Другої світової війни.

Видатним російським сходознавцем у вигнанні став В. Мінорський. Завдяки його праці нам стали доступні дані доробку Таміма б. Бахра, друга записка Абу Дулафа, анонімний перський географічний трактат «Худуд ал-Алам», хроніка «Дербент-наме», «Природа тварин» Тахіра ал-Марвазі. При аналізі цих джерел він склав досить повний коментар до текстів. Найбільш інформативними для нас є його коментарі до «Худуд ал-Алам» та «Природи тварин». В. Мінорський спробував згідно з анонімним перським географічним трактатом локалізувати країни кипчаків та кімаків і припустив тотожність Сокука з Тургаєм, Кндавр – з вододілом між річками Тургай та Ішим, а Асус – з Ішимом. Вчений також здійснив спробу локалізувати деякі з провінцій кімаків. Ним же було з'ясовано, що при описі шляхів через землі кімаків анонімний перський географ користувався свідченнями Ібн Хурдадбега, а свідчення джерела про Іртиш не варто сприймати буквально.

В. Мінорський відзначив, що й для арабської географічної традиції були властиві помилки. Дослідник дотримувався ототожнення Кадир-хана з племенем кангли, яке вважав частиною конфедерації кімаків, і відзначив їхній тісний зв'язок з кипчаками. Ним проаналізовано текст Тахіра ал-Марвазі. Плем'я кай він зіставив з *хі* та *кумо сі*. В. Мінорський виступав проти того, щоб зіставляти кунів, згаданих у хроніці Ауфі та

трактаті Тахіра ал-Марвазі, з кунами угорських джерел. Етнонім *шари* він не вважав тотожним слов'янському *половці*. На думку дослідника, етнонім *кун* був киданським позначенням цього спорідненого з монголами племені. *Шари* та їхню країну Шарію він зіставив із жовтими уйгурами. Окрім того відзначено, що одним з вождів шари був басмил. Дослідник також здійснив короткий екскурс в історію басмилів. Що стосується коментаря до етноніма *шари*, то текст В. Мінорського був одним з факторів, що надихнули П. Голдена написати статтю, присвячену племені шари та басмилам. Окрім того, дослідник проаналізував дані ал-Марвазі про кімаків і зіставляв їх зі свідченнями Ауфі. Цікавим є його аналіз назви одного з кімацьких племен, який згодом став підставою для твердження про кипчацьке походження династії Басарабів. В. Мінорський також висловив цікаву думку про те, що токуз-огузи прийшли з північного сходу і заснували держави огузів та кімаків. Дослідник проаналізував свідчення ал-Марвазі про Екінчі б. Кочкара, гуляма з кунів, який деякий час правив Хорезмом. Загалом, цьому російському вченому належить багато цікавих думок щодо історії кипчаків, які спонукають нас і надалі досліджувати історію цього народу [77; 137].

Значна кількість робіт з тюркської філології належить М. Баскакову. Цей дослідник виділив серед тюркських мов кипчацьку підгрупу. Під час аналізу тюркських елементів у «Слові о полку Ігоревім» він виокремив антропоніми та етноніми печенігів, огузів та кипчаків, які зустрічались у літописах, і дав їм оцінку з точки зору філології, перекладаючи імена та назви племен [160; 161]. Також важливими для російської тюркології є студії І. Добродомова. В одній з них дослідник проаналізував тюркські етноніми в літописах і дійшов висновку про те, що *сорочини* – це русифікована форма назви племені шари, а *хинова* позначає кунів-куманів. Також він спробував дати оцінку слову *кипчак*, схилиючись до визначення його як соціального маркера. Вчений намагався ототожнити Білу, Чорну та Внутрішню Куманію ал-Ідрісі з якимось із об'єднань кипчаків [496].

Схожими з позицією традиційної румунської історіографії є гіпотези молдавських науковців. Разом з тим варто зупинитися на персоналіях окремих науковців, які зробили певний внесок у висвітлення історії Північно-Західного Причорномор'я. Так, П. Параска у своїй монографії «Зовнішньополітичні умови

утворення молдавської феодальної держави» використав величезний обсяг документів [256]. Дослідник намагався довести відсутність тюркського населення в Карпато-Дунайському регіоні і факт формування державності у східних романців вже у XIII ст., але ці гіпотетичні побудови не видаються досить переконливими. Одним із дискусійних положень є теза про існування Мілковської католицької єпископії, створеної для окатоличення волохів.

Досить багато для дослідження монгольського завоювання Дашт-і Кипчак зробив Є. Кичанов. Ще у 1965 р. він опублікував дані біографії Тутухи в «Юань-ші» російською мовою, зробивши спробу критично їх осмислити. Дослідник не тільки цікавився долею Тутухи, а й навів дані з історії його нащадків [63].

М. Бібіков досліджує висвітлення історії кочівників та народів Кавказу у візантійських грекомовних джерелах. В одній з його студій досліджені такі цікаві аспекти проблеми, як кипчацьке найманство. Так, відзначено, що кипчаки могли бути як ворогами, так і воїнами Візантійської імперії. Поряд із західноєвропейськими найманцями вони відігравали важливу роль у війську ромеїв та брали участь майже в усіх значних кампаніях. Окремо необхідно відзначити огляд кипчацько-візантійських відносин XI–XII ст. Дослідник вказував також, що активізації куманів у Подунав'ї завжди передувало зіткнення кочівників з русами [406].

Студії, видані в Башкортостані, здебільшого стосуються локальних аспектів історії кипчаків. Зокрема, Р. Кузеєв у контексті історії башкирів розглядав історію кипчацьких родів Башкортостану та досліджував їхні шежере. Ним також були використані дані етнографічної літератури та свідчення Абу-л-Газі [229]. У студіях хакаського історика І. Кизласова передусім розглядається історія Туви та Киргизького каганату. У статті розглянуто участь кипчаків на боці імперії Юань у війні проти Хайду та його союзників. Один з полководців – кипчак Тутуха воював з енісейськими киргизами, що повстали проти імперії [583].

Історію північнокавказьких кипчаків в основному висвітлювали грузинські дослідники. Це зумовлено, головним чином, даними грузинських писемних джерел. Окремо необхідно відзначити дослідження Я. та Г. Федорових «Ранні тюрки на Північному Кавказі». Дослідники, які були за фахом археологами, висловили цікаву

гіпотезу про те, що степи Північного Кавказу перебували під владою Отрока та його нащадків. Така гіпотеза базується здебільшого на даних археології, оскільки кипчацькі кам'яні антропоморфні статуї Донщини та Північного Кавказу схожі між собою. Окрім того, вони висловили припущення, що влада в донецьких кипчаків передавалася за давньотюркською схемою. Проте вчені не досить детально зупинилися на свідченнях писемних джерел, за що і зазнали критики з боку С. Гуркіна та Ю. Зеленського. Також необхідно відзначити знахідку дослідниками кипчацької кам'яної статуї в Дагестані. Окрім того, кипчацькі пам'ятки виявлені Я. та Г. Федоровими в Нижньочирюртівському та Міатлінському могильниках на середній течії річки Сулак. Серед дискусійних положень була їхня локалізація «Залізних Воріт» та «Обезів», згаданих в Іпатіївському літописі. «Обези» – це, звичайно, ніяка не Аланія, а «Залізні Ворота» – не Ельхотівський перевал [286].

Базуючись на археологічних дослідженнях, С. Плетньова висловила гіпотезу про седентеризацію (осідання) кочівників. В одній з пізніх праць нею було проведено типологічний аналіз кочових суспільств. Втім, перша куманологічна праця авторки була присвячена «половецьким статуям». За допомогою даних археологічних досліджень вона зробила спробу локалізувати племінні союзи кипчаків у Східній Європі. Локальні варіанти культури Половецького степу дали змогу стверджувати про різницю між куманами, кипчаками та східними кипчаками. Окрім того, іконографічний матеріал статуй давав змогу реконструювати зачіски, одяг, капелюхи, взуття та предмети побуту кипчаків. Відзначені характерні риси кипчацьких кам'яних статуй. Також С. Плетньова дослідила «Половецьку мадонну» з села Чорнухиного та присвятила окрему статтю звершенням хана Боняка [259; 632]. Також їй належить стаття про кипчаків, огузів та печенігів у колективній книзі «Степи Євразії в епоху Середньовіччя»¹. Однією з найбільш відомих куманологічних студій дослідниці стала книга «Половці». Цінність доробку С. Плетньової полягає в тому, що авторкою зроблено спробу об'єднати в єдине ціле весь наявний матеріал археологічних досліджень та наративних джерел, які містили відомості про кипчаків конкретно, а не про східноєвропейських кочівників IX – XIII ст. загалом. Остання куманологічна праця

¹ Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху Средневековья. – М.: Наука, 1981. – С. 213– 222.

С. Плетнєвої присвячена кипчацькому могильнику в Наддністрянщині. Дослідниця припустила, що кипчаки цього регіону подібно «чорним клобукам» у Поросі були степовими федератами Русі [261; 633].

Історія кипчаків в Україні перебувала на периферії наукового знання, проте цьому питанню було присвячено кілька робіт. У світлі повідомлень руських літописів М. Котляр дослідив переселення кипчаків до Грузії. Дослідник вважав, що часом міграції кипчаків у Грузію був 1111 р. [561]. Певне пожвавлення у висвітленні історії середньовічних кочівників в Україні можна спостерігати вже в 70 – 80-х рр. ХХ ст. Серед доробків, об'єктом дослідження яких є політична та етнічна історія Надчорномор'я, необхідно виділити в першу чергу монографію А. Добролюбського «Кочівники Північно-Західного Причорномор'я за епохи Середньовіччя», написану ще за радянської доби, яка була присвячена історії Північно-Західного Надчорномор'я [195].

Також велике значення мають роботи Я. Дашкевича. У спільному з Е. Триярським доробку «Кам'яні баби Причорноморських степів. Колекція з Асканії-Нової» проаналізовані кипчацькі антропоморфні статуї, дістали висвітлення такі проблеми, як ареал, етнічна належність, типологія і хронологія кипчацьких статуй. Була вивчена матеріальна культура кипчаків за даними дослідження кам'яних антропоморфних статуй. Науковці відзначали, що традиція споруджувати антропоморфні статуї існувала ще задовго до кипчаків і не була суто тюркською традицією. Окрім того, вони відмовилися від того, щоб називати кам'яні антропоморфні статуї бал-балами, а іменували їх просто «бабами». Традиція споруджувати їх була пов'язана з культом предків, і місце статуї перетворювалось на культовий об'єкт [192]. Також цікавим видається припущення Я. Дашкевича про старотатарську мову в «Codex Cumanicus». Для дослідника не було очевидним, що мова «Codex Cumanicus» куманська. Він переконливо довів на матеріалах цієї пам'ятки, що вона швидше відбиває реалії татарської мови [491].

Грузинські дослідники у радянські часи активно цікавилися історією кипчаків. Грузинський медієвіст З. Анчабадзе ще в 1960 р. підготував досить розлогу статтю «Кипчаки Північного Кавказу за даними грузинських літописів XI – XIV століть», у

якій відображено основні етапи взаємовідносин між кипчаками та Грузинським царством [388]. У роботі відзначено роль кипчаків в етногенезі балкарців та їхню взаємодію з адигами, кабардинцями й дагестанцями. Проте головною темою роботи були відносини північнокавказьких кочівників з Грузинським царством. Дослідник виділяв у регіоні два політичних об'єднання кочівників – північнокавказьке та дербентське. Автором відзначено, що вони могли конфліктувати між собою. У дослідженні простежена динаміка відносин кипчаків з Багратидами. Якщо переселення людей Отрока мало масовий характер, то подальші взаємини обумовлювались наймом кипчаків на військову службу. Студія З. Анчабадзе була першою роботою, присвяченою історії кипчаків на Кавказі.

Більш стисло, однак з деякими нюансами цю проблему досліджує Г. Анчабадзе [389]. У фокусі його уваги перебувають відносини Грузії та кипчаків. Відзначено наявність двох володінь кочівників та характер їхніх відносин із Багратидами. Грузинський медієвіст М. Мургулія також розглядала кипчаків у контексті історії Грузії. Дослідниця дотримується характерного для грузинської історіографії датування переселення кипчаків до Грузії 1118 – 1120 рр. Вона некритично підходить до свідчень писемних джерел і значно перебільшує кількість кипчаків та кипчацького війська у Грузії [246]. М. Мургулією з'ясовано низку важливих деталей історії кипчаків. Відзначено, що кипчаки встановили контакт із Грузією через надчорноморські міста, де переселенню передувала дипломатична підготовка. Дослідниця зауважила гіперболізацію галицько-волинським літописцем наслідків походів Володимира Мономаха для степових володарів. У співавторстві з В. Шушаріним М. Мургулія видала книгу, присвячену історії Угорщини, Грузії та Дашт-і Кипчак у XII – XIII ст.

Дисертаційне дослідження З. Папаскірі стосується зовнішньої політики Грузинського царства в XI – XII ст. Поряд з аланським напрямом діяльності Багратидів, для них був важливим і кипчацький. Вчений висловив припущення, що дипломатичні відносини між Грузією та кипчаками були встановлені наприкінці XI чи на початку XII ст. Після смерті Шарукана влада перейшла до Отрока. Відзначено, що внаслідок поразок, завданих Володимиром Мономахом, кипчаки відступили далі від кордонів Русі. З. Папаскірі, зокрема, вважає, що Гурандухт була другою дружиною Давида

Будівника, а одруження з нею мало відбутися між 1107 та 1109 рр. Переселення кипчаків до Грузії вчений датує 1118 р. [377]. У своїй монографії З. Папаскірі більш розлого дослідив історію кипчаків. Окрім тез, висвітлених в авторефераті дисертації, дослідник висловив припущення, що шлюб Гуарандухт із Давидом був продиктований політичними інтересами. Він також припустив, що з 1123 р. між грузинами та кипчаками почалось політичне похолодання, що, однак, не заважало кипчакам брати активну участь у подіях політичного життя Грузії, зокрема й у війні між Юрієм Андрійовичем та царицею Тамар [255].

Аналізуючи історію тюркських народів, неможливо не згадати про турецьких дослідників. А. Н. Курат зробив загальний огляд історії тюрків у надчорноморських степах. Стисло висвітлена рання етнічна історія кипчаків, виклад якої починається з міграції кунів під тиском киданів. Дослідник назвав практично усі конфлікти кипчаків із Руссю в XI – XII ст. за слов'янськими джерелами. Він одним з перших відзначив роль кипчаків у Мамлюцькому султанаті та участь кипчаків у кампаніях імператорів Священної Римської імперії. Серед фактів турецької історії була висвітлена війна сельджуків за Судак з русинами та кипчаками. Також дослідник стисло описав перебування кипчаків на Кавказі [343].

Досить активно історія кипчаків досліджується в Казахстані. У 1978 р. історик та археолог С. Ахінжанов опублікував статтю про етнічну належність статуй з трирогими капелюхами. Він відзначав, що ці капелюхи були ознаками шаманізму [396]. У більш ранній статті вчений проаналізував етнічну номенклатуру кипчаків східної частини Дашт-і Кипчак та відзначив наявність уйгурських, огузьких та протомонгольських елементів в етногенезі кипчаків [395]. С. Ахінжанов найбільш повно дослідив історію східних кипчаків, а також відносини між ними та Хорезмійським султанатом. Вчений розвинув ідею Й. Маркварта про значний відсоток протомонгольських елементів в етногенезі кипчаків. С. Ахінжанов дійшов висновку про те, що вождівством із центром у м. Сигнак керували йебеки, просторами степів Центрального Казахстану – ільбарі, а Надараллям – кангли. Бачмана він ототожнював із Баньдучаром, про якого згадано в «Юань-ші». Вчений дослідив також генеалогію Теркен-хатун та Алп-Дерека. Що стосується питання етногенезу кипчаків, то С. Ахінжанов висловив припущення про

протомонгольське походження кімаків [152]. Значну роботу з вивчення археологічних пам'яток кімаків та кипчаків зробила казахська дослідниця Ф. Арсланова [151].

Провідний казахський тюрколог Б. Кумеків торкався проблеми висвітлення в арабських та перських хроніках історії кипчаків, а також розглядав питання етнімії Дашт-і Кипчак. Необхідно відзначити, що у 1972 р. дослідник опублікував книгу, яка в багатьох відношеннях є унікальною до цього часу. Ця книга присвячена історії кімаків за свідченнями арабських джерел. Автором реконструйовані етнічна номенклатура та історична географія країни кімаків, проведений детальний аналіз свідчень арабських джерел про кімаків. Б. Кумеків також цікавився етнічною номенклатурою Дашт-і Кипчак. Проаналізувавши свідчення джерел, дослідник дійшов висновку, що конфедерації у західній та східній частині Дашт-і Кипчак мали багато спільних етнімів, проте в західній частині домінували токсоба, а в східній – ель-борілу (ольберлік). Що стосується традицій державності, то вчений вважав, що вони були успадковані кімаками та кипчаками від давніх тюрків, а в кімаків існувала писемність. Також Б. Кумеків вказував, що етнім «кипчак» у різних джерелах мав різні форми написання [230; 574; 575; 576; 577; 578; 579; 580; 581; 582].

Останій період може бути датований з 1991 року по сьогоднішній день. Для цієї доби характерне переосмислення досягнень попередників та узагальнення знань про кипчаків. Окрім того, поява Інтернету та оцифровка хронік, статей та книг зробили цілу революцію у гуманітарних знаннях. Дослідникам відкрився значний обсяг матеріалів, яких вони не мали досить довгий час. Електронна пошта та соціальні мережі роблять доступними матеріали, доступ до яких був закритий протягом багатьох років. Англійська історіографія історії кипчаків почала розвиватися саме в цей період. Американські та британські дослідники цікавляться військово-політичною та соціальною історією. Ч. Гальперін досліджує кипчацьку діаспору у країнах Євразії та Африки в монгольську добу. Автор відзначає велике значення кипчаків-мамлюків на Близькому Сході. Також помітне місце в його студії присвячене долі кипчаків у Китаї. Простежено їхню кількість в еліті імперії Юань та їхню подальшу долю в імперії Мін [430]. Р. Амітай-Прайсс досліджував питання воєнного протистояння між мамлюками

та монголами [311]. Р. Фінч присвятив свою статтю питанню поширення християнства у кипчаків [760].

Провідним науковцем у галузі куманології на сьогодні є американський вчений П. Голден. Йому належить велика кількість статей зазначеної проблематики. У них знайшли відображення різні аспекти історії кипчаків. Найбільший інтерес для нас становлять студії, присвячені племенам Дашт-і Кипчак, зокрема племені ольберлік. Дослідник навів усі форми назви цього племені як в арабських, так і в китайських та слов'янських джерелах. Плем'я ольберлік американський вчений відносив до протомонголів та вважав їхньою прабатьківщиною Південну Маньчжурію [765]. Серед проблем, висвітлених у студіях дослідника, були: так звані «дикі половці», плем'я урусоба, релігійні вірування, історія кипчаків у Грузії, рання етнічна історія кипчаків. Племена дурут і токсоба віднесені ним до «диких половців». Крім того, розглянуто роль кипчаків в історії Грузії. У статті, присвяченій клану Урус-оба, П. Голден висловив припущення про походження цього племені від ал-арс. Він вважає цих кипчаків нащадками хозарської гвардії ал-арсїя з мешканців Хорезму. У монографії 1992 р., окрім оглядового нарису історії кипчаків, є важливі додатки, зокрема переліки племен за Махмудом ал-Кашгарі, Фахр ад-Діном Мубарак-шахом Марверуді, Ауфі. У статті, опублікованій у 1997 р., дослідник навів вичерпний перелік племен кипчаків, відомих за матеріалами наративних джерел. У статті наведені різноманітні форми написання назв різних племен. Ця стаття була перекладена на російську мову в 2013 р. та опублікована у збірнику матеріалів конференції у м. Астані. У статті, присвяченій тюркській соціальній термінології, дослідник зосередив увагу на термінах залежності в тюркських суспільствах, деякі з котрих, до речі, використовувались без перекладу і в літописах Русі. У статті, присвяченій формуванню світу куманів-кипчаків, з'ясовується саме значення етноніму та його форми в різних джерелах, проаналізовано ранню етнічну історію кипчаків і свідчення арабських та перських джерел про неї. Також автором досліджено питання існування державності у кипчаків. Дослідник дійшов висновку, що відсутність держави була більш зручною для кипчаків, котрі віддавали перевагу конфедераціям племен і харизматичним кланам. Однією з його останніх праць є стаття, присвячена етноніму «кипчак». У статті розглянуті різні форми цього етноніма

в різних історичних традиціях [763; 764; 766; 767; 329; 768; 769; 770; 771; 772; 773; 774; 775; 776; 452; 453; 454; 455; 456].

Італійська історіографія історії кипчаків представлена дослідженнями Ф. Даль-Аджіо. Його студії присвячені історії кипчаків у Болгарії. В історичних працях Ф. Даль-Аджіо висвітлена участь кипчаків у битві при Адріанополі та в інших війнах з ромеями та латинянами. Також дослідник відзначив роль кипчацьких допоміжних загонів у війнах болгар [747; 748].

Цікавою є монографія фінського історика Р. Хаутали. Попри те, що вона присвячена монгольським завоюванням дослідник опублікував ряд цікавих папських документів з історії Куманської єпископії та Тевтонського Ордену в Трансильванії. Також дослідником була написана стаття присвячена конфлікту тевтонських лицарів з кипчаками, а також про відносини кипчаків із Угорщиною перед 1241 р².

Визначним є внесок у дослідження історії кипчаків з боку угорських дослідників. Ними був написаний ряд важливих монографій та статей. Доробок І. Вашарі «Кумани та татари. Східні військові на доосманських Балканах, 1185 – 1365 рр.» присвячений історії відносин тюркського населення Північно-Західного Надчорномор'я з народами Балканського півострова. Розглядається період з 1185-го по 1340 р. [363]. Дослідник не міг не висвітлити історію відносин куманів з болгарами. Він вважав можливим тюркське походження династій Тертеридів та Шишманідів, а Асенідів відносив до волохо-куманів. Вчений також висвітлив історію воєн куманів проти латинян на боці Візантії [839]. Джерельною базою студії є, головним чином, грецькі та латинські хроніки. Центральне місце в доробку займають кипчацькі переселенці та їхні вожді Сароній і Йона. Окрема студія присвячена дослідженню історії конфесій у Дашт-і

² Хаутала Р. От “Давида, царя Индий” до “ненавистного племени сатаны”. Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. – 496 с. ; Хаутала Р. Папские послания в Венгрию, касающиеся пребывания тевтонских рыцарей в Трансильвании (1211-1225) // *Studia slavica et balcanica metropolitana*. – № 1. – СПб: СПбГУ, 2015. – С. 96-115; Хаутала Р. Папские письма о военных столкновениях между куманами и тевтонскими рыцарями в Трансильвании в первой четверти XIII столетия // *Східний Світ*. № 1. – Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2015. – С. 47–52; Houtala R. Hungarian expansion in Cumania on eve of the Mongol invasion 1241 // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. – Vol. 22. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2017. – P. 71-106; Хаутала Р. Взаимоотношения куманов с королевством Венгрии накануне монгольского вторжения 1241 года // *Тюркологический сборник 2013–2014*. – Москва: Издательство “Восточная литература”- Наука, 2016. – С. 331-358; Хаутала Р. Королевство Венгрии и куманы в предверии западного похода монголов // *Золотая Орда в мировой истории*. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – С. 50-58; Хаутала Р. Исторический контекст основания католической епархии Кумании 1227 // *Золотоордынская цивилизация*. – Вып. 7. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. – С. 111-139.

Кипчак, а інша робота – династії Асенідів. Також цікавим є джерелознавче дослідження Сугдейського Синаксара. У студії, присвяченій християнам-кипчакам і татарам, проаналізовано лінгвістичний аспект питання, який полягає в ономастиконі (переліку імен) згаданих у Синаксарі християн з тюркськими іменами [841; 842].

На особливу увагу заслуговують публікації Н. Беренд. Дослідниця висвітлила питання інтеграції кипчаків до угорського суспільства та їхній правовий статус. Переглянуто ряд існуючих стереотипів. Так, стереотипну кількість кипчаків у 40 тис. дослідниця вважала не більше ніж трафаретом історичної традиції, а зображення Ласло IV Куна як прихильника кипчацьких звичаїв – особливістю угорської історичної традиції доби правління Анжуйської династії. Ержебет і Ласло Кун залишалися християнами. Наближення кипчаків до королівського двору пояснювалось намаганням короля зміцнити свою владу, а прагнення Папи Римського хрестити кипчаків пояснено тим, що некатоликів у католицьких країнах на Заході Римська курія сприймала як внутрішніх ворогів, а також виступала проти міцної королівської влади. Досліджено різницю в статусі кипчаків до «Грамоти про куманів» і після неї. Якщо до 1279 р. кипчаки були васалами Угорщини та особисто короля, то після цього вони могли бути підданими угорських баронів. Дослідниця ретельно з'ясувала питання про час переселення та кількість кипчаків. Н. Беренд цілком справедливо відзначала, що в комітатах Надькуншаг та Кішкуншаг не залишилось нічого кипчацького, а куманські капелюх і танці насправді були угорськими традиціями [316; 741].

І. Зімоні розглянув походження та розселення кипчаків у Східній Європі. Ним висвітлено такий важливий аспект, як політична історія кипчаків. Основним предметом студій цього дослідника були Волзька Булгарія та етногенез угорців, і тому історія куманів висвітлена схематично. Також І. Зімоні описав монголо-кипчацькі війни у Східній Європі. Окрім того, необхідно згадати працю І. Зімоні написану разом з Н. Кузембаєвим³ [843; 844]. Серед останніх напрацювань угорських колег варто відзначити роботи Ю. Барти, Ф. Хорвата, Г. Хатхазі, Ч. Чорбу, К. Люблянович. Книга Ф. Хорвата присвячена його знахідкам на археологічних пам'ятниках кипчаків Ченгеле і порівнянню цих матеріалів з іншими матеріалами з євразійських степів. Г. Хатхазі

³ Зимони И., Кузембаев Н. Монгольское завоевание Дешт-и Кыпчака. – Павлодар: Кереку, 2014. – 119 с.

досліджував питання перебування кипчаків в Угорщині. Стаття К. Люблянович стосується етнічності кипчаків в Угорщині [739; 783; 337; 746; 806]. Персоналії Котяна присвячені дві статті: Л. Балог досліджував питання переселення Котяна до Угорщини; С. Полгар присвятив статтю біографії Котяна [738; 823]. Однією з цікавих робіт є стаття І. Башкі, присвячена тюркським етнонімам та антропонімам в Угорщині. Етноніми та антропоніми угорських кипчаків пояснювалися за допомогою етимологій з тюркських та угорської мов [740].

Особливу увагу необхідно приділити дослідженням С. Ковач. Дослідниця захистила дисертацію, присвячену історії кипчаків домонгольської доби. У центрі дослідження були питання етнічної та конфесійної історії. На ці теми нею підготовлено кілька статей. У статті, присвяченій кипчацькому вождю Бортцу, С. Ковач дійшла висновку, що він походив із племені бурдж-огли, та дослідила пов'язані з цим питання історії Куманської єпископії, точніше, з її заснуванням. Про куманську єпископію йдеться у статті, присвяченій експансії західного християнства. В окремій роботі нею розглянута місіонерська діяльність домініканців у землях кипчаків. Взаємовідносини кипчаків з православними проаналізовані у статті «Кипчаки та східне християнство». Дослідниця також присвятила окрему статтю битві на В'ягрі. Це, мабуть, єдине дослідження цієї битви у світовій історіографії. Окрім того, вона дослідила біблійне бачення походження кипчаків у руських літописах. Окрема стаття присвячена Екінчі б. Кочкару. У ній розглянуто питання його етнічної належності та історію східних кипчаків. Ще в одній статті з'ясовано питання походження етноніма (назви етносу) «половці». Дослідниця вважає, що цей етнікон походить від означення кольору «половий», тобто жовтий. Одна з останніх студій С. Ковач присвячена кипчацькій кампанії 1091 р., власне походу кипчаків на Угорщину, а також битві при Левуніоні [791; 792; 793; 794; 795; 796; 797; 798; 799].

Не стояла на місці і румунська куманологія. В. Спінеєм досліджена історія Куманської єпископії. Автор дослідив питання хрещення Бортца та Мемборка, а також питання передумов утворення Куманської єпископії. Завдяки даним нарративних джерел та археологічних досліджень простежено кордони цієї єпископії. Окрім того, В. Спіней приділив увагу діяльності домініканців в Угорщині. Столицею Куманської єпископії

він вважав м. Брашов, а часом її існування – 1228 – 1241 рр. [830]. Однак найбільш цікавим для нас є його доробок «Великі міграції до Східної та Південно-Східної Європи у IX – XIII ст.», присвячений переселенням кочівників у IX – XIII ст. до Східної та Південно-Східної Європи. Попри таке формулювання, в монографії висвітлено цілий комплекс проблем. Звичайно, розглядалась політична історія, але також досліджувались етнімія, релігійне життя, загалом стиль життя та соціальна історія. Кипчакам у цій книзі присвячений значний за розміром розділ [358]. У книзі 2009 р. розглянуті відносини між романським та тюркським населенням. За змістом книга фактично повторює книгу 2003 р., проте окремі параграфи відведені питанням жител, землеробства та культури кипчаків [359].

Деякі досягнення в куманології має болгарська історична наука. Болгарський дослідник П. Павлов почав досліджувати історію кипчаків ще у 80 – 90-ті рр. XX ст. Він зробив предметом своїх досліджень безпосередньо проблеми болгарської історії, пов'язані з історією тюрків Північного Надчорномор'я. У них знайшли відображення як спільні походи болгар та кипчаків проти ромеїв (тобто греків) та латинян, так і події монгольської доби. П. Павлов дослідив проблему виникнення куманських анклавів на Балканах та впливу куманів на внутрішню політику Болгарії. Окрім того, йому належить стаття, що стосується історії кипчаків у Болгарії, Нікейській та Візантійській імперіях [254; 622; 623; 624; 625].

Одним з цікавих досліджень історії кипчаків за межами Великого степу є книга А. Ніколова, присвячена кипчакам в Угорщині та Болгарії. Їхня інтеграція до візантійського, угорського та болгарського суспільств була можлива тільки як воїнів та правителів. У придунайських володіннях Візантії їх називали напівварварами, вони активно контактували з місцевим болгарським населенням, християнізуючись та асимілюючись. Для Другого Болгарського царства вони були союзниками і кипчацька еліта дала кілька династій для болгар. Болгарське суспільство було відкрите для інтеграції кипчаків. Інтеграція кипчаків до болгарського соціуму ускладнювалась їхнім компактним проживанням та збереженням язичницьких вірувань. В Угорщині кипчаків використовували у внутрішніх конфліктах, і вони мігрували туди у значній кількості під час монгольського завоювання. Тривалий час для них була відсутня можливість

входження до угорської еліти. Інтеграція кипчаків стала можлива після поразки в битві на озері Ход і примусової християнізації. Процес інтеграції кипчаків до угорського суспільства ускладнювався ще й тим, що в них зберігалась кланова організація [251].

В. Стоянов дослідив кипчацьку антропонімію на Балканах [831]. В окремій статті розглянуто питання історії кипчаків у Болгарії. Кімаків дослідник вважав протомонголами, як і кунів. Вихід кипчаків на кордони Угорщини датований 1068–1071 рр. Петра та Асеня В. Стоянов вважає кипчаками, які прийняли православне християнство. Вчений в основному розглядає питання, пов'язані з болгаро-візантійськими війнами [832]. В. Стоянов вивчав і політичну історію кипчаків. У 2006 р. ним видана студія «Куманологія. Спроба реконструкції», до якої увійшли його куманологічні дослідження. Зокрема, автор проаналізував співвідношення термінів *кумани* та *половці*, а також співвідношення між етнонімами *сіри*, *кімаки* та *кипчаки*. Досліджено етногенез кипчаків у Центральній Азії, проведено джерелознавчий аналіз свідчень щодо міграції кипчаків. Дослідник локалізував куманів у Східній Європі. Окрім того, ним з'ясовано питання соціально-економічної та військової історії. Розглянуто аспекти духовної та матеріальної культури. Також вивчено питання державності в кипчаків. У цій монографії В. Стоянов розглянув проблеми походження та ранньої етнічної історії кипчаків. Він дослідив куманську лінгвістику та зробив спробу реконструювати локалізацію племен Дашт-і Кипчак [273]. Його перу належить стаття, присвячена історії вивчення «Кодекс Куманікус», у якій вичерпно досліджено історіографію цієї проблеми [679]. В. Стоянов підготував двотомник, присвячений історіографії кипчаків. Він відзначив великий внесок у дослідження історії кипчаків своїх попередників [274; 275]. У 2011 р. вчений написав статтю, присвячену етноніму *куман* та його інтерпретації [680; 681]. Підсумок досліджень з кипчацької етнонімії В. Стоянов підвів у статті 2013 р. [682]. Окремо необхідно зупинитись на студії К. Голева, яку він присвятив дослідженню питання контактних зон між кипчацьким степом та зовнішнім світом. Відзначена вузькість контактної зони між Болгарією та кипчаками [449]. Н. Ілієв у своїй роботі, присвяченій десяти кипчацьким іменам, котрі згадуються у зв'язку з історією Болгарії, прагнув з'ясувати етимологію імен [525].

У Сербії історія кипчаків перебуває на периферії дослідницьких інтересів науковців, проте й там є окремі студії. Так, О. Узелац присвятив окреме дослідження історії кипчаків у Сербії. До Сербії кипчаки мігрували з Візантії, а також нападали з території Угорщини. Окрім того, Дрман та Куделін мали князівства в районі Белграда та Бранічева, так що кипчаки відіграли помітну роль в історії Сербії [688; 689]. У Словаччині статтю, присвячену етнонімам *куман* та *кипчак*, підготував Я. Дробни [752]. У Чехії Я. Павлік присвятив статтю прийомам ведення бою кипчаками, використавши свідчення чеських хронік [621]. У Польщі археологію кипчаків досліджує А. Големб'ювська-Тобіаш [777; 778].

У післярадянський період спадок радянської історіографії прагнуть переглянути сучасні російські історики. Окремо необхідно відзначити студії І. Князького. Ним досліджено історію кипчаків у Карпато-Дунайському регіоні [219; 548; 549]. Головним об'єктом дослідження вченого були відносини кипчаків з Візантією та Угорщиною. Розглянуто політичну історію регіону Північно-Західного Надчорномор'я. Дістали висвітлення питання локалізації Куманської єпископії, кипчацьких міграцій та дослідження кипчацької топоніміки в Румунії. В дослідженні І. Волкова стверджується, що «Біла» та «Чорна» Куманії ал-Ідрісі були лише конструктом арабського географа [426].

С. Кляшторний досліджує кілька важливих аспектів історії кипчаків. Для з'ясування ранньої етнічної історії кипчаків важливо ознайомитись з його працею, де стверджується про тотожність *сірів* тюркських рунічних написів та *сеяньто* китайських хронік. Уйгурським еквівалентом назви *сірів* був кипчак. Щодо міграцій племен в XI ст., то дослідник дійшов висновку про тотожність *команів* з *кунами* та *ябаку* мусульманських джерел, *каєпичів* з *кай*, *половців* – із *шари* та *басмилами*. Ці дослідження є доказом того, наскільки складним був процес етногенезу середньовічних кипчаків [216; 217; 218].

Джерелознавчу критику свідчень францисканців стосовно воєн між монголами та народами Східної Європи і Центральної Азії здійснив О. Юрченко [299; 304; 733; 732; 731]. Ю. Зеленський присвятив окрему студію кипчакам на Донщині та Кавказі [513]. Л. Єрмоленко видала окремою книгою дослідження кипчацьких статуй з території

Казахстану. Зокрема, відзначено ряд рис, які відрізняли їх від східноєвропейських. Авторка дійшла висновку, що статуї були в кипчаків вже в Кімацькому каганаті та що традиція споруджувати статуї існувала і в інших кочівників. Дослідниця простежувала також вплив інших релігій на кипчаків [197]. Д. Каштанов присвятив окрему статтю етноніму «половець» [537].

І. Коновалова досліджує аспекти історії, що стосуються Дашт-і Кипчак. В одній із її найбільших студій – «Арабські джерела XII – XIV ст. з історії Карпато-Дністровських земель» – проаналізовано етнічну історію цього регіону за даними арабських джерел [553].

Відзначимо також роботи сибірських археологів з етнічної історії та археології західноєвразійських степів, Приуралля і лісостепів Західного Сибіру. У цих дослідженнях розглянуті питання тюркизації Західного Сибіру. Сросткінська культура розглядається як кипчацька-кімацька, а басандайська культура була новою етнічною реальністю, пов'язаною з кипчаками [265; 244]. Серед досліджень необхідно виокремити доробки Д. Савінова, присвячені етногенезу народів цих регіонів. Його свідчення особливо цінні при висвітленні процесу культурогенезу та етногенезу народів Центральної Азії та Сибіру. Цей автор є прихильником ототожнення сросткінської культури з племенами Кімацького каганату і виділяє в ній кілька локальних варіантів. Також він є прихильником ототожнення кімаків із племенем *яньмо*. Кімаків вчений вважав тюрками та зробив спробу осмислити генеалогічну легенду кімаків, записану в хроніці Гардізі. Також дослідником були проаналізовані особливості іконографії кипчацьких статуй Західного Сибіру. Історик розробив поділ сросткінської культури на окремі регіональні компоненти та спробував виділити етнічні компоненти в кожному з них. Дослідник вважав, що поділ кімаків на сім племен був характерний для раннього етапу існування Кімацького каганату і що у «Худуд ал-Алам» зафіксовані вже реалії іншої епохи, коли Кімацький каганат поділявся на одинадцять провінцій і в ньому виокремились володіння Андар аз-Кіфчак, Йагсун-Йасу, Киркирхан [218; 547; 659; 660; 661; 662].

Д. Насілов висвітлив кипчацький елемент у словнику Махмуда ал-Кашгарі. Разом із тим, дослідник, не зупиняючись тільки на філологічному матеріалі, навів історичні

дані цього трактату [611]. В. Шушарін згадував про кипчаків у контексті історії Угорщини. Він простежив християнізацію кипчаків до монгольського завоювання. Ним відзначено опір деяких кипчаків християнізації та прагнення Римської курії нав'язати кипчакам осілий спосіб життя. Разом із тим вчений відзначив, що католицька церква надала кипчакам низку прав. Простежено активізацію католицької проповіді серед кипчаків і загалом успішну християнізацію сусідніх з Угорщиною куманів. У монографії, виданій у 1997 р., дослідник торкнувся історії ранніх кипчацьких походів на Угорщину, відзначивши, що куни угорських хронік – це не завжди кумани та кипчаки [728; 729; 303].

Чимало для з'ясування ролі кипчаків на Північному Кавказі зробив російський кавказознавець О. Гадло. Ним було проаналізовано кипчацько-грузинські та кипчацько-аланські відносини. Посилаючись на дані попередніх дослідників, він зробив спробу простежити південний кордон кипчацьких кочів'їв. З позицій писемної історії та археології розглянуто відносини кипчаків з предками адигів та кабардинців. Особливу увагу зосереджено на відносинах кипчаків з народами Дагестану [176].

Р. Храпачевський описав війни монголів у Дашт-і Кипчак. Підкорення східної частини Дашт-і Кипчак розглядається ним в книзі від 2004 р. у розділі про «Західний похід». У 2009 р. опублікована книга, в якій були опубліковані матеріали китайських та монгольських джерел з історії монгольських завоювань, де кілька разів побіжно згадувались кипчаки. У 2013 р. була опублікована монографія Р. Храпачевського, яка фактично стала публікацією матеріалів «Юань-ші» стосовно Тутухи та кипчацької гвардії в імперії Юань. Прабатьківщиною кунів вчений вважає Південну Маньчжурію [297; 121; 298].

Дослідження історії кипчаків цікавить не тільки науковців з Москви та Санкт-Петербурга, а й істориків та археологів з інших регіонів Росії. Археолог із Ростова-на-Дону Ю. Гугуєв дослідив свідчення Жана де Жуанвілля, що стосувалися кипчаків. Слід зауважити, що цей дослідник цікавився нарративними джерелами побіжно, оскільки за спеціалізацією є археологом. Основним його науковим зацікавленням є дослідження кипчацьких кам'яних статуй Донщини та Північного Кавказу [466; 467]. Ним зроблено короткий огляд кипчацьких міграцій. У своїх роботах Ю. Гугуєв стисло відобразив

події 1239 – 1241 рр. У фокусі уваги цього дослідника перебувала поховальна обрядовість кипчаків. Значний внесок у дослідження історії кипчаків зробив ростовський археолог С. Гуркін. Його студії присвячені передісторії кипчаків та кімаків, питанням історичної географії Дашт-і Кипчак, а також переселенню кипчаків на захід [477; 479; 480; 481; 482; 483; 484]. Дисертаційне дослідження цього науковця зосереджене на етнічній та політичній історії кімаків і кипчаків у VII – XII ст. [369]. Необхідно зауважити, що цей дослідник також займався вивченням кипчацьких кам'яних статуй Донщини та Північного Кавказу. Армавірський науковець Є. Нарожний переглянув низку постулатів, характерних для радянської історіографії. Він стверджує, що кипчацькі кам'яні статуї продовжували споруджуватись і після монгольського завоювання [404]. Історії кипчаків на Північно-Західному Кавказі присвятив статтю А. Новічихін [614].

Також варто відзначити студії Д. Коробейнікова. У своїй англійській статті, опублікованій у 2008 р., дослідник висвітлив монгольське завоювання Дашт-і Кипчак. Автор переглянув ряд стереотипів стосовно цих подій. Іншу свою студію Д. Коробейников присвятив кипчакам у Пафлагонії [790; 555; 556].

Російська дослідниця з м. Челябінська Т. Єпімахова присвятила свою статтю історії кипчаків у Подунав'ї [509]. Серед провідних дослідників кипчацької археології слід назвати російського номадолога В. Іванова. Одним з основних напрямків його студій є кочівницькі старожитності Приуралля [203]. Цим автором досліджено кипчацькі кургани на території Башкортостану та суміжних з цією республікою областей Росії. Вчений дослідив пам'ятки «царьовського» та «биковського» типів і пояснив їхні відмінні риси етнічними особливостями. В. Іванов розглянув комплекс озброєння кипчаків Приуралля і відзначив його локальні особливості. У нещодавніх студіях дослідник дійшов висновку, що власне кипчацького населення в Приураллі було небагато, бо цей регіон був розташований на периферії кипчацького світу. Також ним з археологічної точки зору була проаналізована історія кочівників Східної Європи початку XIII ст.⁴ [204; 517]. Челябінський археолог В. Костюков піддав ревізії

⁴ Іванов В. Кочевники Восточной Европы в начале XIII в. // Золотая Орда в мировой истории. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – С. 41-50.

усталений погляд на Улус Джучі як на державу кипчаків. Він стверджує про масове знищення монголами кипчацького населення і вважає причиною цього близькі стосунки кочівників із хорезмійцями [558; 559; 411]. Впливу кочових елементів на генезу російської державності присвячено дисертаційне дослідження Т. Любчанської [376].

Кипчацька історія цікавить дослідників з Воронежа. Низка статей М. Цибіна присвячена відносинам Рязанського князівства та населення Південно-Східної Русі з кипчаками. Кордон між кипчаками та русинами відзначений кам'яними статуями у лісостеповій зоні. Зазначається, що він був нестабільним [700; 701; 702; 703; 704]. У 2000 р. у Воронежі О. Кудрявцева захистила кандидатську дисертацію, присвячену археологічному дослідженню кипчацько-руського прикордоння в районі лісостепоного Подоння [372]. Науковець із м. Саранська О. Інков у 2001 р. захистив кандидатську дисертацію, присвячену відносинам Русі та Дашт-і Кипчак в XI – XIII ст. Він дійшов висновку щодо необхідності перегляду існуючої хронології відносин між кипчаками та Руссю [370].

Слід відзначити також студії сибірських археологів з етнічної історії та археології західноєвразійських степів, Приуралля і лісостепів Західного Сибіру. Новосибірський археолог Ю. Худяков досліджує озброєння та археологічні пам'ятки кипчаків. Проаналізувавши комплекс озброєння східних кипчаків, він дійшов висновку, що східні кипчаки були озброєні легше, ніж західні, оскільки їм не доводилось модифікувати свою зброю для зіткнення з важкоозброєним супротивником. Дослідником розглянуто етногенез кипчаків, внаслідок чого зроблено висновок, що кипчаки були тюрками за походженням. Відзначено своєрідність сибірського варіанту кипчацької археологічної культури. Ю. Худяков припустив, що в сибірських степах та лісостепах було кілька племен. До кипчацьких культур він відносив венгерівську та басандайську культури [300; 696; 697; 698]. Ф. Успенський дослідив християнські слов'янські імена у кипчаків [234]. В. Тишин та Д. Тимохін дослідили історію відносин кипчаків з хорезмом і історію східних кипчаків⁵. В. Волков дослідив історію кипчаків з точки зору генетики⁶.

⁵Тимохін Д., Тишин В. Хорезм, восточные кипчаки и Волжская Булгария в конце XII – начале XIII в. // Золотая Орда в мировой истории. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – С. 23-41; Тимохін Д.М., Тишин В.В. Очерки истории Хорезма и восточного Дешт-и Кыпчака в XI-XIII вв. – М.: МБА, 2016. – 380 С.

Питання історії східних кипчаків цікавили А. Порсіна. Також він написав книгу присвячену аналізу свідчень про кипчаків у східнослов'янських літописах⁷.

Українські дослідники досягнули значних успіхів у дослідженні історії кипчаків. Історики та археологи зробили ряд визначних відкриттів. Необхідно відзначити роль досліджень українського вченого О. Прицака у розвитку світової куманології [263]. Предметом його досліджень були відносини кипчаків з Руссю, Угорщиною, Візантійською імперією та Болгарією [263, 28–49]. Ним же вперше було запропоновано використання деяких термінів. Такі терміни, як «не-дикі» та «дикі половці», увійшли у світову історіографію саме завдяки йому. «Не-дикими» він називав чотири кипчацьких племені (іт-огли, улаш-огли, урус-оба, бурдж-огли), які кочували у Подніпров'ї [263, 178–186]. О. Прицак опрацював питання щодо локалізації резиденцій степових володарів [263, 216–226]. Дослідник дотримувався гіпотези про куманські корені болгарської династії Асенідів. На його думку, династія Асеня мала резиденцію на Дону, а її представниками були Шарукан, Отрок, Сирчан, Ельтут, Кончак, Юрій Кончакович [263, 239–246]. У 2008 р. вийшла його посмертна монографія «Ким і коли було написано «Слово о полку Ігоревім»». До неї увійшли не тільки переклади англomовних статей, а й матеріали, які досі не публікувались.

В Україні за часів незалежності зростає цікавість до кипчацької проблематики. Українські археологи дослідили Чингульську могилу [616]. Дослідники зробили припущення про належність зброї та поховального інвентаря кипчацькому аристократу, який переселився у східноєвропейські степи з Угорщини. В. Отрощенко висловив припущення, що це був хан Тігак, відомий нам із Галицько-Волинського літопису⁸ [617; 615]. Також дослідження матеріалів Чингульської могили проводили О. Галенко, Ю. Рассамакін, Р. Холод, В. Вудфін. У контексті історії Русі досліджує історію кипчаків П. Толочко [279]. Військову історію кипчаків досліджує також

⁶ Волков В.Г. Некоторые вопросы истории и археологии кыпчаков в контексте генетических данных // «Средневековая история Дешт-и-Кыпчака»: международная научная конференция. 13-14 сентября 2017 года. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 137-149

⁷ Порсин А.А. Баяты (баяуты) и их место в военно-политической структуре державы хорезмшахов и Монгольской империи // «Средневековая история Дешт-и-Кыпчака»: международная научная конференция. 13-14 сентября 2017 года. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 104-113; Порсин А.А. Половцы (кыпчаки) в русских летописях. – Павлодар: ТОО НПФ "ЭКО", 2018. – 144 с.

⁸ Отрощенко В.В. // «Средневековая история Дешт-и-Кыпчака»: международная научная конференция. 13-14 сентября 2017 года. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 48-52

кримськотатарський дослідник Е. Сейдалієв [666; 667; 668; 669; 670]. Маємо відзначити і монографію О. Моці⁹. Окрім того, проблемам, дотичним до історії кипчаків, була присвячена колективна монографія С. Біляєвої, О. Бубенка, І. Дриги, О. Мавріної про огузів¹⁰.

На особливу увагу заслуговують дослідження українського філолога О. Гаркавця. На цей момент він займається тюркологічними студіями в Казахстані. Предметом його дослідницьких зацікавлень були мови кипчацької групи тюркських мов. Для нас його дослідження цікаві у прикладній до кипчаків площині. Зокрема, це стаття, присвячена життю мамлюцького султана Бейбарса. У своїй публікації дослідник уточнив хронологію життя султана та вніс декілька важливих змін. Ця праця дозволяє прояснити загальну картину історії мамлюцького султанату в Єгипті для східноєвропейських та центральноазійських дослідників. Однією з етапних статей є студія, присвячена походженню кипчаків та кімаків. Першою достовірною згадкою про кипчаків він вважає інформацію про кипчаків в Ібн Хурдадбега. Згадки про кипчаків у тюркських рунічних написах він вважає невдалою реконструкцією попередників. О. Гаркавець також розрізняє йємеків та кімаків¹¹ [26; 27; 177; 178; 431; 432].

Л. Гераськова присвятила монографію «Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи» так званим «половецьким бабам» і дійшла висновку, що спорудження статуй було не тільки кипчацькою, а й загальнотюркською культурною традицією. На її думку, низку статуй, що раніше класифікувалися як кипчацькі, слід віднести до печенігів та торків. Серед власне кипчацьких статуй можливо виділити дві великі групи: донецько-північнокавказьку та наддніпрянсько-кримську, які відрізнялись між собою за низкою конструктивних особливостей. Також дослідниця займалася семантикою кам'яних статуй. Авторка вказувала на характерні відмінності іконографії кипчацьких статуй Східної Європи [180].

Інформація ал-Ідрісі про кипчаків була предметом дослідження В. Бейліса. Український сходознавець навів переклад уривка, що стосувався Куманії [15]. У

⁹ Моця О. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі. – К.: Інститут історії України, 2015. – 296 с.

¹⁰ Беляєва С., Бубенок О., Гундогдыев О., Дрыга И., Маврина О. Огузы на рубежах Южной Руси. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2018. – 224 с.

¹¹ Гаркавец А.Н. Происхождение кыпчаков//«Средневековая история Дешт-и-Кыпчака»: международная научная конференция. 13-14 сентября 2017 года. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 26-47.

контексті історії кочових народів південного заходу Надчорномор'я дослідив історію кипчаків І. Смирнов [379]. Окрім того, варто відзначити його спільну з А. Добролюбським книгу¹². А. Светлов зосередив свою увагу на военній історії кипчаків [378; 664; 665]. Кипчацьким кам'яним статуям присвятила статтю Т. Міненкова [599].

За даними наративних та археологічних джерел О. Айбабін висвітлив історію Криму доби панування Джучидів. У його студії відображено монгольське завоювання Криму [384]. Також необхідно відзначити студію відомого українського лінгвіста В. Бушакова. У дисертації, присвяченій етноонімії Криму, він виокремив групу назв кипчацького походження [366]. С. Вегерчук дослідив етнополітичну історію кочівників та осілого населення Карпато-Дунайського регіону в XI – XIII ст. [367]. Кипчацький фактор у міжкнязівській дипломатії Русі розглядала Н. Кальницька [536]. О. Клеймьонова в окремих статтях дослідила висвітлення історії кипчаків у вітчизняній історіографії та кипчацький фактор у відносинах Русі та монголів [546; 371].

Окремі аспекти історії монгольського завоювання західної частини Дашт-і Кипчак досліджені Р. Бабенком. Одна з його студій – «Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судаком (1221 – 1222 рр.)» – стосується війни між русинами, кипчаками і турками за Судак [397]. Основна увага, звичайно, прикута до русинів. Тим князем, що надав допомогу кримським кипчакам проти турків, дослідник вважає чернігівського князя.

Поширення християнства серед кипчаків в XI – XIV ст. дослідив О. Осіп'ян [619]. Він вказував, що християнство не витіснило традиційних вірувань, а лише доповнило їх. Відзначено також, що християнство мало довгу історію серед кочівників Східної Європи. О. Осіп'ян зробив спробу здійснити стислий огляд поширення католицизму серед куманів та кипчаків. Основну увагу дослідник приділив поширенню християнства серед кочівників, проте відзначив специфіку його поширення серед кипчаків [618]. Він вперше ввів у вітчизняну історіографію свідчення вірменського хроніста Гетума з Корікоса. Необхідно відзначити, що до цього у світовій історіографії не було спеціальної студії, присвяченої аналізу його свідчень про «Великий Західний

¹² Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики південно-західної України в X-XVII століттях. – К.-Миколаїв: Іліон, 2011. – 172 с.

похід». У 2012 р. дослідник опублікував статтю, присвячену процесам асиміляції кипчаків в Угорщині та Галичині [620].

Окремі аспекти куманології, висвітлені у зв'язку з історією середньовічних аланів та бродників, досліджує О. Бубенок. У 2009 р. дослідником було опубліковано статтю, присвячену кипчацьким містам. У ній розглянуто історіографію локалізації трьох кипчацьких міст – Шарукані, Балина та Сугрова. Вчений дійшов висновку про руське населення Шарукані, іранську назву Сугрова (Сурх-Гау), тюркську назву Балина – Балик, а також аланське населення Балина та Сугрова [412].

Кипчацька проблематика цікавить також і О. Головка. Спеціальна стаття присвячена ролі хана Котяна в історії Східної Європи. Не оминув увагою автор й активність галицько-волинського князя Романа Мстиславича в надчорноморських степах. Ним же було з'ясовано вплив кипчацького фактора на історію Русі наприкінці XII – у першій половині XIII ст. [457; 458; 181; 459]. Історію кипчаків на Берестейщині дослідив білоруський науковець А. Датцкевич¹³.

Провівши аналіз різних перекладів хронік Рашид ад-Діна та Джувейні, татарська іраністка А. Арсланова дійшла до нового розуміння перекладів текстів перських хронік стосовно монгольського завоювання Дашт-і Кипчак. Також вона досліджувала поняття Дашт-і Кипчак у перській історичній традиції [150; 392]. Напрацювання та традиції, закладені попередниками, підтримав казахський синолог та медієвіст О. Кадирбаєв. Він дослідив історію окремих племен, які входили до східної частини Дашт-і Кипчак. По-новому поглянути на їхню історію дозволяють свідчення опублікованих автором китайських джерел, де висвітлюється участь полководців із канглів та кипчаків у політичному та культурному житті Китаю, також відзначається роль кипчацьких емірів та султанів у Єгипті та Індії. Не оминув автор своєю увагою і кипчаків у Болгарії та Грузії [209; 210; 528; 529; 530; 531; 532; 533; 534; 788]. Висвітленню історії кипчаків у радянській та російській історіографії присвячене кандидатське дослідження Н. Кузембаєва. Дослідник також вивчав монгольське завоювання східної частини Дашт-і Кипчак і висвітлив стан кипчацької еліти в Монгольській імперії та за її межами [373].

¹³ Датцкевич А.А. Половцы на Брестском Побужье: исторические наблюдения//«Средневековая история Дешт-и-Кыпчака»: международная научная конференция. 13-14 сентября 2017 года. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 130-136.

А. Кушкумбаєв дослідив шеджере кипчаків¹⁴. Киргизький дослідник Р. Абдуманатов дослідив історію кипчаків у контексті історії киргизів¹⁵.

Традицію А. Н. Курата із дослідження історії кипчаків продовжують турецькі дослідники. На особливу увагу заслуговує студія А. Гьокбея. Дослідник висвітлив походження етнонімів «кипчак» та «куман». Також вказано на участь кипчаків та канглів у історії Хорезмійського султанату, тюркських держав Іраку, Руму та Сирії. А. Гьокбель дотримується думки про те, що усі три династії Другого Болгарського царства та волоська династія Басарабів були кипчацькими за походженням [779]. Г. Пеллер підготував оглядову статтю, присвячену мові та історії кипчаків [821]. М. Ф. Кирзиоглу здійснив огляд матеріалів джерел з історії тюрків на Кавказі до переселення кипчаків. Варто відзначити хіба що інформацію, яка стосується кипчаків у війнах Багратидів у XII – XIII ст. [341]. У м. Бішкеці у 2007 р. М. Килдируглу захистив дисертацію, присвячену дослідженню відносин між киргизами та кипчаками [375]. У 2017 р. була захищена дисертація молодого турецького науковця Х. Озеля присвячена історії кипчаків та кипчацькій етнонії¹⁶. На цей момент провідними світовими куманологами є П. Голден [329; 762; 763; 764; 765; 766; 767; 768; 769; 770; 771; 772; 773; 774; 775; 776], І. Вашарі [363; 842; 841; 839; 840], В. Стоянов [273; 274; 275; 679; 680; 681; 682; 831; 832], Б. Кумеков [230; 574; 575; 576; 577; 578; 579; 580; 581; 582].

1.2. Джерельна база

Достовірність результатів студії забезпечується використанням комплексом документів, сучасною методологією та методикою історичного дослідження. В історичній літературі, присвяченій історії Дашт-і Кипчак, можна виокремити три жанри: перший – історичні хроніки та літописи; другий – мемуари мандрівників; третій – географічні трактати. Отже, джерельна база зазначеної проблеми досить розлога. У цій студії використані матеріали китайських, тюркських, перських, арабських,

¹⁴ Кушкумбаев А.К. Сведения казахских шежире по истории средневековых кыпчаков//«Средневековая история Дешт-и-Кыпчака»: международная научная конференция. 13-14 сентября 2017 года. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 76-82.

¹⁵ Абдуманатов Р.А. Кипчаки в истории кыргызов. – Бишкек, 2015. – 200 с.

¹⁶ Özel H. Kıpçak uruk ve boyları üzerine bir inceleme // Yüksek lisans tezi. – İzmir: Ege Üniversitesi, 2017. – 170 S.

вірменських, грузинських, східнослов'янських, візантійських грекомовних, європейських латиномовних джерел. Умовно усі джерела можна поділити на європейські та східні. Серед східних є джерела, написані китайською, давньотюркською, узбецькою, арабською, грузинською, перською, вірменською мовами. Європейських хроністів можна поділити на західноєвропейських латиномовних, східнослов'янських та візантійських грекомовних.

Східні джерела. Тюркська епіграфіка та хроніки. Важливою групою джерел з історії Улусу Джучі є написи на тюркських стелах та хроніки, виконані тюркськими мовами. Перша згадка про предків кипчаків зафіксована в пам'ятнику Тоньюкуку, спорудженому приблизно 726 р. Поряд з тюрками (кок-тюрками) були згадані сіри. Під назвою «кибчак» сіри були згадані на пам'ятнику Елетміш Більгекагану в місцевості Шине Усу. Поряд з тюрками вони згадувались як супротивники токуз-огузів [216]. В хроніках «Родовід тюрків» та «Родовід туркменів» хівінського автора Абу-л-Газі Бахадур-хана б. Араб-шаха згадано про кипчаків [1; 61].

Китайські хроніки. Серед предків кипчаків С. Кляшторний називає сірів, тобто сеяньто у китайських хроніках. Основна маса інформації про сеяньто міститься у хроніці «Тан-шу (Історія династії Тан)». У «Тан-шу» також міститься цінна інформація з історії басмилів. Ці дані були запозичені хроністами більш пізніх епох [18; 64]. Багато цікавої інформації про кипчаків міститься в «Історії династії Юань (Юань-ші)». Цей доробок складено в мінському Китаї в 1369 р. Над ним працював цілий колектив істориків під керівництвом Сун Ляна та Ван Вея. У «Юань-ші» збереглося багато життєписів кипчаків та канглів. Більшість із них були військовими, проте деякі з них проявили себе як чиновники і науковці [297; 298; 209].

Арабські хроніки. Важливою групою джерел з історії кипчаків є арабські хроніки. Ібн Хурдадбег, який жив наприкінці IX – на початку X ст., у «Книзі шляхів та країн», написаній у 885 – 886 рр., згадував про кімаків та кипчаків [43]. Так, його дані увійшли до складу «Книги розповідей про країни» Абу Бакра Ахмеда б. Мухаммеда б. Ісхака ал-Хамадані, який відомий нам як Ібн ал-Факіх. Цей доробок складено в 903 р. Свідчення Ібн ал-Факіха про місце розташування країни кімаків були похідними від даних мемуарів Таміма б. Бахра. Арабський географ згадував

про кипчаків серед інших тюркських народів, обмежившись тільки згадкою їхньої назви. Кімаки поряд з гуззами (*так у джерелі*) та токуз-гузами названі народами-панами, а кипчаки, яких Ібн ал-Факіх знав ще як шагарів, охарактеризовані як кочівники [11; 432].

Кімаків у західноєвразійських степах згадував ал-Істахрі, відомий нам ще як Абу Ісхак Ібрагім б. Мухаммад ал-Фарісі ал-Істахрі. У «Книзі шляхів та країн» він використав свідчення Абу-Заїда ал-Балхі. Матеріал попередника був доповнений самим ал-Істахрі. «Книга шляхів та країн» була настільки авторитетним для сучасників джерелом, що багато матеріалів з неї запозичено Абу-л-Касимом Ібн Хаукалем. Цей доробок був написаний близько 951 р. У «Книзі шляхів та країн» кімаки згадуються лише як одні із сусідів огузів [6].

Серед видатних арабських хроністів X ст. слід відзначити Абу-л-Хасана Алі б. ал-Хусейна ал-Масуді, котрий відомий більше як ал-Масуді. Його перу належить книга «Золоті копалини та купа коштовностей». Робота була завершена в 950 р., за шість років до смерті самого автора. У ній ал-Масуді використав дані Ібн Хурдадбега. Але поряд із запозиченою інформацією містяться дані, зібрані самим ал-Масуді. Ці свідчення ал-Масуді містять інформацію з політичної історії кімаків. Хроніст вказував на просування кімаків, огузів та карлуків у землі кангаро-печенізької конфедерації. У 989 р. у «Найкращому розподілі для пізнання кліматів» Абу Абдаллах ал-Макдісі засвідчив просування кімаків у напрямку Мавераннахру [432].

Нову епоху в дослідженні історії кімаків започаткували нотатки мандрівного поета Абу Дулафа. Останній ще відомий як Абу Дулаф Місар б. ал-Мухалхіл ал-Хазраджі ал-Йанбуї. Абу Дулаф описав побут та релігійні уявлення кімаків, а також вказував, що їхня країна простягається на 35 днів шляху. Арабський мандрівник описав торгові шляхи в землі кімаків [152].

У 988 – 989 рр. Шамс ад-Дін Абу Абдаллах б. Ахмад б. Абу Кар ал-Банна ал-Мукадассі закінчив написання своєї відомої географічної праці «Кращий поділ для пізнання кліматів». Автор повідомляв, що мусульмани Мавераннахру межували з кімаками [239; 432]. Одним із найвидатніших географів і загалом вчених дар-ал-

іслам в XI ст. був Абу-р-Рейхан Мухаммед б. Ахмед, відомий як ал-Біруні. Важливе значення для історії кипчаків має його географічний трактат «Настанова початкам мистецтва астрології», написаний у першій половині XI ст. У ньому вказано, що племена кунів та кай кочували у шостому кліматі поряд з киргизами та кімаками. Крім того, автор згадував про кімаків в інших своїх працях – «Пам'ятках минулих поколінь (Хронології)» та мапі світу [452].

Одну з перших мап світу, створену арабами, зробив Абу Абдаллах Мухаммед б. Мухаммед б. Абдаллах б. Ідріс, відомий ще як Ал-Ідрісі. У 1154 р. він написав працю «Розвага стомленого в подорожі країнами», коли служив при дворі сицилійського короля Роджера II. Під час написання свого доробку використовував різноманітні джерела. Для опису більшої частини Європи були використані свідчення норманів та класиків латинської географічної науки. Що стосується Східної Європи, то арабський географ використовував дані грецьких джерел, швидше за все торговців, оскільки докладно описані торгові шляхи в басейні Чорного моря і простежені населені пункти від Константинополя до Русі. Для позначення кипчаків використовується етнонім «кумани». Згідно з традицією, властивою вже для персів, ал-Ідрісі згадував про Внутрішню Куманію [59; 574].

Значна роль у дослідженні історії кипчаків належить лікарю сельджуцьких султанів Тахіру ал-Марвазі. У трактаті «Природа тварин», написаному близько 1120 р., містяться певні історичні нотатки. Батьківщина кунів, за свідченнями цього джерела, була у країні Кита. За релігійною приналежністю куни були несторіанами. Переслідував кунів якийсь народ кай, внаслідок чого куни вдерлися в землю сари, сари – до володінь туркменів, туркмени – до країни огузів [137].

Історія Дашт-і Кипчак також розглядалася й арабським географом Йакутом б. Абдаллахом ар-Румі ал-Хамаві Абу Абдаллахом Шіхабом ад-Діном із Сирії. У своєму трактаті «Географічний словник», який був завершений у 1229 р., він висвітлив історію міст у Туркестані та відобразив місце розселення племені кай на початку «Великого переселення кипчаків» [239].

Більше інформації про кипчаків містить хроніка «Довершена книга з історії» Ізз ад-Діна Абу-л-Хасана Алі б. Мухаммеда б. Мухаммеда ал-Джазірі, відомого ще

як Ібн ал-Асір. Його книга була закінчена на початку 30-х рр. XIII ст., незадовго до смерті автора. Виклад подій доведений ним до 1231 р. У багатотомній праці Ібн ал-Асіра згадано багато фактів з політичної історії кипчаків, особливо щодо перебування кипчаків у Грузії та їхньої війни на боці грузинів проти сельджуків та хорезмійців [111; 42].

Одним із небагатьох доробків арабською мовою, які докладно описали монгольське завоювання Центральної Азії та Ірану, був «Життєпис султана Джелал ад-Діна Манкбурні (Сірат ас-султан Джелал ад-Дін Манкбурні)», написаний у 1242 р. Автором цього твору вважають Шіхаб ад-Діна Мухаммеда ан-Насаві, який був секретарем останнього хорезмшаха [79; 80]. Його доробок має характер не стільки біографії його патрона, скільки мемуарів самого автора. Ан-Насаві повідомляв про значення кипчацької знаті в державі хорезмшахів. Саме Інал-хана та Теркен-хатун ан-Насаві вважав головними винуватцями падіння держави Ануштегінідів. Хроніст вказував на суперництво між канглами та йемеками.

Абу-л-Хасан Алі ал-Гарнаті, відомий як Ібн Саїд ал-Магрібі, написав «Книгу про географію семи кліматів». Ця робота мала бути закінчена до 1274 р. Що стосується куманів, то Ібн Саїд згадував про країну ал-Куманійа, столиця якої була розташована на горі Тагура. Сама країна межувала з горами Аскасійа та ал-Йаджнук. На півночі країни, відомої як «Нижня земля», арабський географ, посилаючись на Бейхакі, розташовував народ ал-хівшах (кифджан). Останні були охарактеризовані ним як хоробрі воїни. Про релігійну належність куманів Ібн Саїд повідомляв, що вони дотримуються вказівки Неба та поклоняються зорям [60].

Імад ад-Дін ал-Малік ал-Муаййад Ізмаїл б. Алі ал-Аййубі, відомий під іменем Абу-л-Фіда, написав «Упорядкування країн» наприкінці 20-х рр. XIV ст. У цій роботі були численні запозичення з творів ал-Ідрісі та Ібн Саїда. Поряд із застарілими даними про землю хозарів у Надкаспії є свідчення про Саксін. Поблизу гір Аскасійа Абу-л-Фіда локалізував країну ал-Каманійа, головне місто якої було розташоване в горах Тагура. Останні Б. Кумеків зіставляє з горами Улутау. Каманів, тобто куманів, Абу-л-Фіда охарактеризував як тих, хто поклоняється зорям. На сході землі цього народу географ розташовував гору ал-Баджанак і країну баджанаків. Цікавими також

є дані про «Нижню землю», на півночі якої арабський географ локалізував кипчаків (ківшах, кифджак). Джерелом інформації Абу-л-Фіди була хроніка Бейхакі та трактат Ібн Саїда. Також укладач «Упорядкування країн» знав про переселення кипчаків до Східної Європи та їхні війни з монголами [60].

Однак найбільшими фондами інформації серед усіх істориків мусульманських країн володіли автори з Єгипту. Саме в цій країні містився центр мамлюцького султанату, заснованого вихідцями з Дашт-і Кипчак. Один із перших переліків кипчацьких племен дійшов до нас у «Вершках роздумів та історії гіджри». Ця праця написана в 1324–1325 рр. Рукн ад-Діном Бейбарсом ал-Мансурі ал-Мисрі. Інформація Рукн ад-Діна Бейбарса дійшла до нас за посередництвом ан-Нувайрі. Досить повно історію Джучидів описано у доробку Шіхаб ад-Діна Абу-л-Аббаса б. Абд ал-Ваххаба ан-Нувайрі, який має назву «Крайність потреб науки вихованості» [111, 129–171]. Цей автор походив із родини чиновника і сам займав посади військового еміра та керівника канцелярії в Сирії та Єгипті. Ан-Нувайрі наводить перелік племен кипчаків та висвітлює перебіг війни між токсоба та дурут. Його інформація базувалася на даних Рукн ад-Діна Бейбарса ал-Мисрі. Останній, у свою чергу, мав доступ до єгипетських архівів, оскільки обіймав високу посаду при дворі.

Шамс ад-Дін Мухаммед б. Абу Таліб ад-Дімашкі у «Вибірці часу про цікаві речі суходолу та моря», відомої дослідникам як «Космографія ад-Дімашкі», наводив перелік кипчацьких племен, котрий суттєво відрізнявся від того, який був зафіксований в Ібн Халдуна та ан-Нувайрі [239; 230].

Важливе місце в дослідженні історії куманів посідає «Книга повчальних прикладів та збірник іменників і прийменників з історії арабів, іноземців та берберів» Валі ад-Діна Абд ар-Рахмана Абу Саїда ал-Малікі ал-Хадрамі (Ібн Халдуна) [111, 365–394]. До його доробку увійшли матеріали Рукн ад-Діна Бейбарса та ан-Нувайрі. Надзвичайно важливою є його інформація про етнонімію Дашт-і Кипчак, котра, напевне, була записана зі слів нащадків тих кипчаків, які брали участь у тих подіях. Крім того, хроніка Ібн Халдуна містить цікаві дані про походження Теркен-хатун та тюркські племена [111, 540–542]. У «Літописі царств та царів» Ібн ал-Фурата, відомому ще як «Історія» Ібн ал-Фурата, міститься історія

мамлюцького Єгипту та Улусу Джучі, які не становлять для нас великого інтересу, крім свідчень, що стосувались емірів та султанів кипчацького походження. Подібні риси характерні і для робіт Ібн Шеддада та Ібн Таґрібірди [573; 663; 111, 532].

Важливим джерелом з історії кипчаків та мамлюків є робота «Насолода людей у літописах ісламу», яка належить перу Сарім ад-Діна Ібрахіма б. Мухаммеда б. Дукмака ал-Мисрі, який більше відомий як Ібн Дукмак. Укладена ним хроніка нараховувала дванадцять томів і була закінчена в 1382 р. Для нас «Насолода людей у літописах ісламу» становить інтерес тільки в тій частині, де він перераховував кипчацькі племена [575; 576].

Такі ад-Дін Ахмед б. Алі, відомий ще як ал-Макрізі, написав хроніку «Книга шляхів для пізнання царських династій» наприкінці 30-х рр. XV ст. У цьому тексті є географічний опис Дашт-і Кипчак, дані про походження мамлюцьких аристократів кипчацького походження, а також загальна характеристика кипчаків. Загалом його праці були присвячені історії та географії Єгипту за правління Аййубідів та мамлюків [70].

Важливими джерелами з тюркської філології та історії є арабсько-тюркські словники. Перший з них написав ще в 1074 р. Махмуд ал-Кашгарі. У його праці «Зведення тюркської лексики» проаналізовано особливості мови кожного з тюркських народів. Автор приходять до висновку, що найчистішими тюркськими мовами є караханідська хакані (староуйгурська), мови чигилів, огузів та кипчаків. Попри те, що у переліку тюркських племен не всі із вказаних народів є тюрками, свідчення ал-Кашгарі дуже цінні для нас, оскільки повідомляють про поділ кипчаків на дві діалектні групи і їхню етнічну спорідненість з йемеками та огузами [75]. Крім того, історичні нотатки Махмуда ал-Кашгарі дають змогу простежити ситуацію на північному кордоні держави Караханідів, а його мапа – відтворити історичну географію Дашт-і Кипчак в XI ст. На мапі світу ал-Кашгарі кипчаки розташовані між волзькими булгарами та Каспійським морем. Необхідно зауважити, що існують також словники «Достатне для бажаючого знати мови тюрків та кипчаків» Джалал ад-Діна ат-Туркі та «Яскраві промені» Ала ад-Діна Байліка ал-Кифчакі. Судячи з нісб цих вчених, вони були за походженням тюрками. Серед тих словників, які не

були написані тюрками, в першу чергу необхідно виділити працю «Книга розуміння тюркської мови», яку в 1313 р. видав Абу Хайан. Окрім лексики, що була притаманна кипчакам-мамлюкам у Єгипті, укладач словника також згадав про найголовніші кипчацькі племена. Серед інших словників необхідно згадати працю «Книга зібрання тлумачних слів мов тюрків, не-арабів, монголів та персів» (1245 р.) [239; 575; 576; 767].

Перські хроніки. Велике значення для дослідження історичної географії Кімацького каганату мають свідчення анонітного географічного трактату «Кордон світу від сходу до заходу» («Худуд ал-Алам»). Цей доробок написано анонімним перським географом у 982 р. На європейські мови ця робота була повністю перекладена В. Мінорським. До того частково вона видавалася В. Бартольдом [132]. На відміну від Гардізі, де всім тюркам було присвячено главу, в анонітного перського географа є окремі глави, присвячені кімакам та кипчакам. Кімацький каганат описаний як держава з 11 провінцій, а її столиця названа Намакією. Разом з тим вказані торгові шляхи, які проходили через землі кімаків. Кипчаки згадані як окремий народ, але автор вказував на їхню залежність від кімаків. Частина кипчаків безпосередньо входила до складу Кімацького каганату і складала провінцію Андар аз-Хіфчак. Правителя кипчаків, залежних від кімаків, названо маліком, а правителя кімаків – хаканом (каганом).

Вперше термін Дашт-і Кипчак був вжитий у «Книзі подорожей» («Сафарнаме») Абу Муїна Насіра б. Хусрау б. Харіса, який більше відомий як Насір-і Хусрау. Невідомо, коли була написана ця книга, проте зрозуміло, що її автор був переконаним шиїтом-ісмаїлітом, який вів антисельджуцьку пропаганду на території Ірану у другій половині XI ст. Жанр книги можна віднести до мемуарів мандрівника [152]. Про тюрків там сказано дуже мало, але саме Насір-і Хусрау ми завдячуємо терміном Дашт-і Кипчак, який з XI ст. увійшов у перську історично-географічну традицію.

Деякі свідчення з історії кипчаків зафіксовані Абу-л-Фазлом Бейхакі. Сам автор працював у посольському дивані і був заступником Абу Насра б. Мішкана. Він мав доступ до дипломатичних документів часів правління султана Махмуда

Газневі та його сина Масуда. Народився Абу-л-Фазл у 995 р. «Історія Масуда» написана у 50 – 60-х рр. XI ст. Свідчення записані ним по свіжих слідах минулих подій. Це було новацією для перської історіографії, в якій автори, подібно до Ат-Табарі, звикли описувати давно минулі події [14]. Свідчення Бейхакі щодо кипчаків стосувалися самого початку їхнього переселення на захід. Ці події записані зі слів хорезмійських дипломатів, які вказували, що північні кочівники почали активно мігрувати. Поряд з кучетами та чуграками Байхакі згадував про хефчатів, яких логічно зіставити з кипчаками. Саме хорезмійські інформатори мали повідомляти Газневідам про події у західноєвразійських степах.

Найбільшим досягненням ранньої перської історіографії є хроніка «Прикраса відомостей» Гардізі. Часом її написання був період правління Зайн ал-Мілла Абд ар-Рашида (сина султана Махмуда Газневі). Хронологія подій доведена до 1041 р., тобто часу початку експансії огузів-сельджуків. Сам Абу Саїд Абдалхайє Гардізі був придворним історіографом Газневідів. Хроніст наводив унікальні дані щодо генеалогічної легенди кімаків. Хроністом також відображено етнічну структуру кімацької конфедерації. Гардізі відкидав наявність у тюрків міст і, описуючи їхній побут, характеризував його як кочовий. Щодо характеру харчування, то перс вказував, що кімаки та кипчаки харчувалися м'ясом та молочними продуктами, традиційною їжею кочівників [23].

Трактат «Кабус-наме» не був історичним документом на зразок «Історії Масуда» чи «Прикраси відомостей». За жанром він найбільш близький до «Сіясат-наме» Нізама ал-Мулька, тобто є збірником порад. Автор цього твору, відомий нам як Унсур ал-Маалі Кабус, радив, яких рабів повинен купувати господар і якими мають бути порядки при дворі. Разом із тим він відзначав, що серед усіх тюрків найвідчайдушніші та найхоробріші – воїни з племені кай (Унсур ал-Маалі Кабус вважав їх тюрками). Саме їх він радив купувати своєму володарю [765].

Особливе місце серед східних літописів займають перські хроніки, написані в Індії. У цьому регіоні при династіях Гуридів та Шамсїя була значна кількість кипчаків та інших тюрків. Окрім того, у праці з генеалогії, яка була написана на початку XIII ст. Фахр ад-Діном Мубарак-шахом ал-Марверуді, є перелік тюркських

племен [329; 143]. Мухаммед Ауфі у книзі «Збірник розповідей та блиск переказів», яка була написана в першій половині XIII ст. на території Індії, навів цікаві дані з історії кімаків та кипчаків і, описуючи переселення кипчаків, фактично запозичив фактологічну частину в Тахіра ал-Марвазі. Щоправда, він додав до ланцюга народів, які переселялися, ще й баджанаків (печенігів), і його свідчення за змістом інформації подібні до хроніки Маттеоса Урхаеці [327; 143].

Одним із найбільш відомих перських доробків з історії Великої Монгольської імперії є «Історія завоювання світу» Ала ад-Діна Ата-меліка Джувейні [112, 20–24; 37]. Цей твір був написаний у 1253 – 1260 рр. Фактично «Історія завоювання світу» є історією Великої Монгольської імперії. Історія кипчаків займає в його оповіді небагато місця. Коротко згадано про племена ольберліків, кангліїв та їхні ставки. Історія кипчаків домонгольської доби розглядалася в контексті зовнішньої політики хорезмшахів.

Важливе значення для висвітлення географії Дашт-і Кипчак мала робота Закаріа б. Мухаммеда ал-Казвіні, відома нам як «Космографія», а її справжня назва була «Дива тварин та цікавинки існуючого». Це одна з найбільш відомих географічних робіт. Найдавніший рукопис Закарії ал-Казвіні датується 1280 р. [576].

Історія кипчаків також дістала висвітлення в доробку Абу Умара Мінхадж ад-Діна Усмана б. Сірадж ад-Діна ал-Джуджані «Насирові таблиці» [112, 13–19; 144; 145]. Твір був задуманий як своєрідна енциклопедія історії правителів мусульманського світу. Автор намагався дати найповніший опис представників кожної династії. Розглядається й історія Ануштегінідів, тобто династії хорезмшахів. Саме в контексті звершень хорезмшахів і подається історія кипчаків, зокрема знайшов відображення похід хорезмійців проти кипчаків. Так, «Насирові таблиці» дають змогу простежити точку зору колишньої правлячої еліти східних кипчаків щодо встановлення влади Джучидів у Дашт-і Кипчак. Про європейських кипчаків Джуджані не згадував. Можливо, це пов'язано з тим, що його інформаторами при делійському дворі були передусім кипчаки та туркмени, які раніше перебували на службі у хорезмійських султанів і, відповідно, походили зі східної частини Дашт-і

Кипчак. Інформація, яку отримував Джузджані щодо населення степів, була багато в чому неповною і неточною. Це пов'язано з тим, що дані йому передавали не професійні історики чи урядовці, а представники різних суспільних груп, головним чином військові та купці. Досить детально історик розповів про походження династії Шамсіа та Гійас ад-Діна Балбана. Джузджані залишив після себе детальний життєпис кипчацьких султанів Делі. Завдяки його свідченням можна реконструювати етнічний склад емірів-чіхільгані, які займали найвищі посади. У хроніці описані основні війни, які вів Делійський султанат, та згадані головні міжусобиці.

Серед доробків перських історіографів XIV ст. вирізняється «Збірник літописів» Фазлаллаха Рашид ад-Діна б. Абу-л-Хайра Хамадані, відомого ще як Рашид ад-Дін [98; 99; 100; 101; 102; 103; 112, 27–79]. Це всесвітня історія на зразок «Довершеної книги з історії» Ібн ал-Асіра. Викладення матеріалу доведено до 1304 р., а твір завершений у 1310 – 1311 р. Рашид ад-Дін був чиновником при дворі Хулагуїда Газан-хана. Він мав широкий доступ до різноманітних матеріалів. Необхідно зауважити, що інформацію стосовно походження та історії кипчаків Рашид ад-Дін дістав від монгола Пулада-ченсяна, який вважався найкращим знавцем генеалогії та історії тюрків і монголів. Кипчакам та канглам Рашид ад-Діном присвячені невеликі статті при описі монгольських та тюркських племен. Серед кипчацьких правителів найчастіше ним згадувався Кадр-хан (Таку-Кайр-хан уйгурський), здебільшого у контексті історії держави хорезмшахів. У пізній перській історіографії про кипчаків згадувалось у «Саді чистоти з життєписів пророків, царів та халіфів» та «Короткій суті відомостей про життєві обставини кращих людей», які написали Мірхонд та Хондемір відповідно.

Сирійські та єврейські джерела. Необхідно відзначити нарративні джерела, які не належать до арабських, але походять із семітського мовного середовища. Важливі свідчення про соціальну організацію та релігійні вірування кочівників євразійських степів є в доробках Рабі Петах'ї з Ратисбона (Регенсбурга) та Михайла Сирійського. Твір Петах'ї є записами мандрівника, тобто це мемуари. Кипчаки були названі кедарами. Петах'я звернув увагу на звичаї та побут кипчаків [92]. Михайло

Сирійський, який був яковитським патріархом Антіохії, написав «Хроніку» в 1199 р. У своєму літописі Михайло Сирійський наводив легенду про розселення тюрків. На його думку, кумани були лише однією з трьох частин тюрків. Переселення берендеїв та печенігів до Візантійської імперії він зрозумів як вторгнення куманів [239].

Грузинські та вірменські джерела. Грузинська історіографія представлена зведенням хронік «Історія Грузії». У «Мучеництві Костянтина та Давида» в редакції XII – XIII ст. згадано про кипчаків, які фігурують також під назвою команів. Події, описані в «Мучеництві», відбувалися в першій половині VIII ст. і стосувалися походу арабського полководця Марвана на Кавказ. Є припущення, що в первісному тексті фігурували хозари, яких пізніше редактор замінив на кипчаків, модернізуючи етнічну номенклатуру [764].

У «Житті картлійських царів», авторство якого приписують Леонті Мровелі, який жив у середині XI ст., міститься перша згадка грузинських істориків про кипчаків. Кипчаки згадані поряд з бун-тюрками. Леонті Мровелі модернізував етнічну номенклатуру і, переписуючи дані «Навернення Грузії», замінив *хонів* на *ківчаків* (гунів на кипчаків, тобто давніх кочівників на сучасних йому). Проте він, на відміну від автора «Навернення Грузії», перед навалою Олександра Македонського згадував про прабатьків грузинів і кавказьких народів та навалу хозарів. Хронологія «Життя картлійських царів» у край заплутана. Серед ворогів Олександра були згадані *бун-тюрки*, *ківчаки* та самі картлійці. Династію ж картлійських царів Леонті Мровелі виводив від македонського воєначальника Азона, якого в Картлі призначив сам Олександр Македонський. Як «Навернення Грузії», так і «Життя картлійських царів» мають багато анахронізмів [68].

Чи не найбільше значення для висвітлення історії кипчаків на Кавказі мають дані «Життя царя царів Давида». Ця хроніка складена анонімним автором у XII ст. Грузинські автори залишилися вірними своїй ідеології і назвали Давида другим Олександром. Оповідь розпочинається з правління царя Гіоргі II, коли Грузію, починаючи від Малік-шаха, атакували сельджуки. Саме напади турків-сельджуків укладач хроніки вважав причиною того, що Давид запросив до Грузії кипчаків. Ініціатива в цьому належала грузинському царю, і власне завдяки його допомозі

кипчаки Атрака Шарганідзе (Отрока, сина Шарукана) змогли перейти через землі кавказьких аланів. Грузинському царю приписана заслуга в наверненні кипчаків до християнства. Давид, за даними анонімного хроніста, одружився з донькою Отрока Гуарандухт та разом зі своїм тестем напав на леків і «дербентських кипчаків». Кипчаки, які прийшли з Отроком, були використані грузинами під час нападу на Бердаа, Дідгорської битви, визволення Тбілісі та нападу на володіння Ширваншаха. Сельджуків, які нападали на Грузію, окрім власного найменування «турки», було названо парфянами, що свідчить про подібність грузинської та візантійської історіографії, де імена завойовників замінювались більш давніми, щоб підкреслити освіченість автора [40].

У «Житті Вахтанга Горгасала», написаному Джуаншером Джуаншеріані в XI ст., згадуються *пачаніки* (печеніги) та *турки*. Останніх З. Анчабдзе зіставляв з кипчаками. Проте, на нашу думку, цими *турками* могли бути не кипчаки, а огузи. К. Кекелідзе вважав автором «Життя Вахтанга Горгасала» Якова Цуртавелі, а Джуаншеру Джуаншеріані належала та частина «Картліс Цховреба», яка стосувалася правління Гіоргі II. На його думку, «Житіє Вахтанга Горгасала» було складовою «Житій картлійських царів». Вахтангу Горгасалу були приписані ті звершення, які здійснила ціла грузинська династія Багратидів. Відомо, що алани залежали від Грузії з часів царя Давида, і, можливо, похід Вахтанга Горгасала у землі овсів (аланів) відбувався за правління Давида Будівника [36].

«Історія та вітання вінценосцям», на думку В. Дондуа, належала перу грузинського історика Басілі. Переклав її російською К. Кекелідзе. І. Абуладзе вважав автором цієї роботи Шота Руставелі. В «Історії та вітаннях вінценосцям» вказано, що ширваншахи воювали з «дербентськими хозарами». Також там описана історія звершень Кубасара та Кутлу-Арслана. У хроніці є згадка про кипчацького володаря Севінджа, який переховував у себе Юрія (сина Андрія Боголюбського). Кипчак Салават, за даними грузинського історика, перебував на службі в цариці Тамар і очолював «нових кипчаків». У хроніці описана Шамхорська битва, де союзні війська завдали поразки азербайджанському атабеку Абу Бакру [48].

«Житіє цариці царів Тамар» разом з «Історією та вітаннями вінченосцям» належить перу грузинського історика, який створив цю роботу, на думку В. Дондуа, у 1222 – 1223 рр. – після смерті Георгія Лаші та на початку правління цариці Русудан. І. Лолашвілі вважав часом написання роботи період з 1236-го по 1245-й рік. А. Шанідзе датував час її написання початком XIII ст. У «Житії цариці царів Тамар» описані Шамхорська та Басіанська битви та інші завоювання грузинів [39].

Докладніше з усіх хроністів, які писали вірменською, про східноєвропейських кочівників повідомляв Маттеос Урхаєці. Він творив у м. Еддесі (вірменською мовою *Урха*), і у фокусі його уваги перебували хрестові походи та історія Візантії. Під 1050 – 1051 рр. він згадував про переселення кипчаків. Племена *хартеш* (світлих) та *отц* (змій), які можна зіставити із шари та кунами, привели в рух тюркські племена і зумовили появу в землях ромеїв печенігів. Маттеос Урхаєці також відзначив участь кипчаків у Дідгорській битві і нараховував їх 15 тис. осіб [133].

Перу Кіракоса Гандзакеці належить «Історія Вірменії», де відображені події не тільки на Південному Кавказі, а й на сусідніх теренах. Дата її написання нам не відома, проте відомо, що хронологія подій закінчується 1265 роком. Отже, можна припустити, що вона написана між 1265-м та 1271 рр. Місцем написання хроніки був монастир Нор Гетік. Що стосується кипчаків, то в одній із глав вони були згадані як вороги грузинів і вірмен та союзники еміра Гянджі. Для позначення кипчаків використовувався етнонім *хон*, тобто *гун*. Кіракос Гандзакеці свідомо зіставляв кипчаків з більш ранніми кочовими сусідами вірмен та народів Північного Кавказу, а також повідомляв про мамлюків у Єгипті. У фокусі його уваги було протистояння між монголами та мамлюками у 1259 – 1265 рр. Він повідомляв про битву при Айн Джалуті та першу битву при Хомсі [55].

Текстуально близькими до свідчень Кіракоса є повідомлення Себастьянського літопису про монгольське вторгнення на Північний Кавказ, автор якого невідомий. Відомо лише, що він написав свою хроніку в м. Себастія. У Себастьянському літописі є коротка згадка про вторгнення кипчаків у Грузію та Вірменію [10].

Сучасником Кіракоса був вардапет (вчитель) Вардан з Кілікійської Вірменії. Хронологічні межі його роботи «Всесвітня історія» охоплюють період від створення світу до 1271 р., у якому він помер [19]. Часом написання цієї хроніки вважають 1271 р.

Від 30-х рр. XIII ст. Вардан перебував у Кілікії і тому відомості про події на Південному Кавказі міг отримати від Кіракоса Гандзакеці. Він максимально скоротив оповідь про вторгнення кипчаків до Грузії та Вірменії.

Дещо більш розлогу оповідь ми дістаємо у хроніці Григора Акнерці. Вірменський хроніст оповідав про монгольське вторгнення на Близькій Схід та про перемогу мамлюків у битві під Айн Джалутом. У складі хроніки є оповідь про дружбу Бейбарса та Сункур ал-Ашкара [49].

Європейські джерела. Слов'янські літописці. З позицією східноєвропейських володарів стосовно монголів нам дають можливість ознайомитися слов'янські літописці. Першим історичним документом на території Русі, в якому згадувались кипчаки-половці, була «Повість минулих літ». Хронологія доведена до 1117 р., а сама хроніка написана за часів правління в Києві Мстислава Хороброго. Центральне місце у хроніці займає опис руських походів у степи і постать Володимира Мономаха. Війна русинів з кипчаками набуває рис опису війни християнства з язичництвом. Разом із тим відзначені факти набігів кипчаків на торків, а також деякі особливості побуту. Так, Нестор писав про звичай левірату (одруження на вдові брата), кочування та їжу кочівників. Також він виклав версію походження кипчаків, як і інших народів, від нечистих народів Гог і Магог, які порушили Божу волю, переселившись із жереба Симового у Яфетів. Літописець сприймав кипчаків у межах християнсько-біблійної матриці. Він засуджував войовничий стереотип поведінки кипчаків [94].

Найбільш докладно про історію Дашт-і Кипчак оповідає «Іпатіївський літопис». Ця хроніка була завершена наприкінці XIII ст., оскільки опис подій, відображених у ній, закінчується 1292 р. Свідчення галицько-волинського літописця є цінними для з'ясування як етності Дашт-і Кипчак, так і політичної історії кипчацьких вождівств. Опис походів русинів проти кипчаків дає змогу реконструювати політичну мапу кипчацьких вождівств. Особлива увага приділена династії Шаруканідів і оповіді про хана Отрока та його нащадків. Оповідь про похід Ігоря Святославича лягла в основу «Слова о полку Ігоревім» [47].

Написання хроніки, що має назву «Лаврентіївський літопис», було завершено у 1377 р. ченцем Лаврентієм [65]. Джерелами цієї хроніки стали свідчення, записані у

володимирському та новгородському літописах, що не дійшли до нас. Події у степах відображені вкрай фрагментарно. Свідчення про кипчаків XI – XII ст. запозичені з переяславльського джерела, яке також не дійшло до наших часів. Під час висвітлення подій XIII ст. використовувались дані володимиро-суздальського та ростовського літописців. На відміну від даних галицько-волинського літописця, вождь кипчаків Данило був названий Данилом Кобяковичем, вказано на участь східних кипчаків та токсоба у війнах Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського. Власне у Лаврентіївському літописі містилася єдина згадка літописців про *половців смякове*. Також на підставі даних цього джерела можуть бути реконструйовані походи Всеволода Велике Гніздо проти ельтукове. Володимиро-суздальський літописець мав власну версію оповіді про похід Ігоря Святославича.

Важливим джерелом з історії Східної Європи XIII ст. є «Новгородський Перший літопис» [84]. До нас ця хроніка дійшла у двох варіантах – молодшому та старшому зведеннях. Старше зведення доведено до 30-х рр. XIV ст., а молодше – до 40-х рр. XV ст. Свідчення новгородського джерела мають для нас допоміжний характер, і його дані про події XI – XII ст. запозичені з Іпатіївського та Лаврентіївського літописів.

Грекомовні візантійські хроніки. Першим візантійським хроністом, який згадував про кипчаків був Михайло Атталіота. Він називав кипчаків савроматами. В «Історії» дослідник відзначив високі бойові якості та маневреність їхнього війська, а також їхню участь у нападі печенігів Челгу на Візантію. Під Адріанополем кипчаки були згадані як кумани. Оскільки хронологія його «Історії» закінчується 1079 р., то хроніка мала бути написана на початку 80-х рр. XI ст.

Проте основний масив свідчень про кипчаків у східноєвропейських степах наприкінці XI ст. міститься в «Олексіаді» Анни Комніни, яка була донькою Олексія Комніна і написала свою роботу між 1138 та 1148 рр. Центральним сюжетом хроніки стали війни Олексія Комніна, в тому числі з печенігами. Анна Комніна вказувала на факт альянсу між кипчаками, яких вона називала куманами, та печенігами. Кумани, на її думку, були союзниками печенігів Челгу і Татуша. Проте після подій 1088 р., не отримавши достатньої винагороди, вони увійшли в союз з ромеями. Анна Комніна характеризувала їх як небезпечних союзників, які могли наважитись на конфлікт зі

своїми недавніми союзниками. Про це свідчить їхня поведінка під час битви під Левуніоном та участь у заколоті псевдо-Діогена. Разом з тим відзначено високі бойові якості цих кочівників. Серед кипчацьких ватажків згадані тільки Маніах (Боняк) та Тогортак (Тугоркан) [4].

Окремо необхідно відзначити «Історію про Іоанна та Мануїла Комніна» у викладі Іоанна Кіннама, який, перебуваючи на посаді секретаря імператора, мав доступ до широкого джерельного матеріалу. Його хроніка була укладена між 1180-м та 1183 рр. Він відобразив війни Комнінів у цей період часу, вказав на участь куманів в операціях проти Угорщини, сицилійських норманів та румських сельджуків. Разом із тим він згадав про набіги куманів на придунайські володіння ромеїв у 1118-му, 1148-му та 1160 рр. Для позначення ворогів імперії Іоанн Кіннам використовував традиційний для візантійської історіографії етнікон «скіфи» [53].

Чи не центральним документом для висвітлення військової історії кипчаків є «Історія» Микити Хоніата, який був придворним літописцем династії Ангелів, а також перебував на службі у Феодора Ласкаріса. Його хроніка написана близько 1206 р. Микита Хоніат був сучасником утворення Другого Болгарського царства та падіння Константинополя. Першочергове значення його дані мають для опису подій Болгарського повстання. Вождів останнього він характеризував як напівварварів та поряд з християнськими іменами наводив тюркські. Микита Хоніат докладно описав кампанії Ангелів проти болгар та масштабне вторгнення куманів і волохів до Фракії у 1201 – 1202 рр. Зображуючи ці події, автор описав деякі релігійні обряди куманів, яких, як і Іоанн Кіннам, називав скіфами. Також ним було відзначено вагому роль куманів у перемозі болгар над латинянами в битві поблизу Адріанополя [120].

Феодор Скутаріот – автор «Всесвітньої хроніки», написаної перед 1282 р. Сам Феодор Скутаріот був сучасником Георгія Акрополіта та Михайла VIII Палеолога. У його хроніці кипчаки були названі скіфами. Феодор Скутаріот згадував, що вони нападали на Візантію при Олексієві та Мануїлі Комніних. Цікаво, що у хроніці Феодора Скутаріота є ряд додаткових відомостей порівняно з іншими хроніками. Зокрема, це дані про участь у війнах на стороні болгар кипчацького вождя Алпамиша [34].

Георгій Акрополіт (1217 – 1282 рр.) оповідав про участь куманів у війнах Асенідів [5]. Його хроніка охоплювала період з 1203-го по 1261 р. Сам її автор був сучасником подій та придворним літописцем Іоанна Дуки Ватаца, Феодора Ласкаріса та Михайла Палеолога. Він описав події, які відбувались на Балканському півострові. Григорій Акрополіт засвідчив участь куманів в Адріанопольській та Клокотницькій битвах і облогах Цурулона. Цей хроніст вказував на те, що вони і після монгольського завоювання надчорноморських степів перебували на службі в Асенідів. Разом з тим ним було відзначено, що латинські та нікейські імператори також наймали цих кочівників до своїх військ. Основними подіями, описаними хроністом, були Адріанопольська та Клокотницька битви.

Історія надчорноморських кочівників цікавила і Георгія Пахімера (1242 – 1310 рр.). Він був автором «Тринадцяти книг про Михайла та Андроніка Палеологів» [91]. Цей доробок написаний Георгієм Пахімером у 1309 р., і хронологію доведено до 1308 р. Передусім нас цікавить перший том його праці, присвячений життю та звершенням Михайла Палеолога. Історія кипчаків описана у зв'язку з Адріанопольською битвою та війнами Асенідів. Окрім того, знайшов висвітлення аспект, пов'язаний з мамлюками-кипчаками у Єгипті.

Серед усіх візантійських авторів саме Никифор Григора (1290/1291 – 1360 рр.) найбільш повно висвітлив тему про кипчаків у Візантійській імперії в хроніці «Римська історія» [82]. Це пов'язано із досить пізнім часом її написання. Цей доробок був завершений у 1359 р. Ми користувалися тією частиною його хроніки, яка охоплювала події від 1204-го до 1341 р. У доробку знайшли відображення події війн болгар та кипчаків із латинянами та ромеями.

Латиномовні хроніки. Історія кипчаків була відображена в писемних пам'ятках Польського королівства. Про половців-кипчаків згадано у «Трактаті про дві Сарматії» Мацея Меховського. Цю роботу він завершив у 1538 р. Мацей Меховський не обмежувався тільки компіляцією даних, а припустив готське походження кипчаків. У цьому він дотримувався античної традиції, архаїзувавши значення деяких етнонімів. Внаслідок цього й утворилась логічна послідовність «скіфи – готи – половці». У

«Трактаті про дві Сарматії» сформовано негативний стереотип кипчаків і монголів, а сам етнонім «половці» тлумачився як «грабіжник» або «мисливець» [76].

Найдавніша згадка про кунів-куманів міститься у хроніці угорського Аноніма, який ще відомий як магістр П. Вона була написана наприкінці XII – на початку XIII ст. і містила оповідь про набуття угорцями батьківщини. Поряд з волохами та болгарами серед супротивників угорців були куни Глада. Проте ці дані є анахроністичними. Схоже, що під етнонімом «куни» в угорського Аноніма згадані печеніги, які й були ворогами кочових мадярів [139].

Сучасником монгольського вторгнення в Угорщину був канонік з Варадіна (Арада) Рогерій (1205 – 1266 рр.) [140, 547–567; 69]. Його хроніка відома під назвою «Жалібна пісня про зруйнування Угорського королівства тартарами» та була завершена у 1244 р. У ній доволі яскраво і точно описано дії монгольських військ на Середньодунайській низовині. Основною темою доробку було монгольське вторгнення в Угорщину. Проте автор не оминув увагою подій, пов'язаних з кипчаками. Завдяки його свідченням можна встановити східні кордони Куманської єпископії та час міграції кипчаків до Угорщини. Разом з тим його свідчення дають можливість дізнатися про останні роки життя хана Котяна.

Угорська середньовічна історіографія представлена латиномовними доробками, зокрема працею Юліана. Угорський домініканець Юліан повідомляв про початок епохи монгольських завоювань у Європі [9, 83–90]. Його «Лист про життя тартарів» дає нам змогу простежити, як сучасники описували перебіг монголо-кипчацьких війн. Опис міжусобиць серед куманів та його близькість до даних ан-Нувайрі та Ібн Халдуна роблять імовірною можливість того, що серед тих, хто повідомляв домініканцям про події у Східній Європі, були й кипчаки. Місія Юліана мала насамперед розвідувальний характер. Попри риторику про християнізацію східних угорців, більше уваги приділено саме монголам. Завдяки листу Юліана ми можемо спостерігати той факт, що кипчаки сприймалися угорським королем як союзники проти загрози зі сходу. Про юридичний стан кипчаків в Угорщині можна дізнатися з угорських правових документів [126; 134].

Наступним за часом хроністом був Шимон Кезаї (Симон де Кеза), котрий був сучасником подій правління Ласло IV Куна і завершив свою хроніку в 1282 – 1285 рр.

[142]. У хроніці під назвою «Звершення угорців» описуються події до 1280 р. Щодо історичної географії Дашт-і Кипчак його інформаторами мали бути безпосередньо кипчаки, які входили до складу правлячих кіл Угорського королівства. Що стосується висвітлення історії кипчаків, то Шимон Кецаї згадував про перші набіги кунів на землі Угорщини та про території «чорних куманів». Свідчення про кунів та «Чорну Куманію» були запозичені хроністами Яношем Туроці, Генріхом з Мюгельна, Міклошем Олахом. Щодо правління Ласло Куна, то Шимон Кецаї описував його як християнського правителя.

У XIV ст. було написано «Угорське хронікальне зведення XIV ст.». У цій хроніці більш детально оповідалося про битви часів Арпадів, зокрема про битву на В'ягрі. У Дубницькій, «Ілюстрованій Віденській хроніці» та Пожонській хроніці, написаних за часів правління в Угорщині династії Анжу, повідомлялося про перші кипчацькі набіги на землі Угорщини в XI ст., а також йшлося про битву на озері Ход та кипчацького ватажка Олдамура. Що стосується питання відображення правління Ласло Куна, то хроністи Анжуйської доби його демонізували, зображуючи відступником від християнства та прибічником кипчаків. В Анжуйську добу в Угорщині склався культ святого Ласло як ворога кунів, тобто кочівників. Короткі Пожонські аннали містили стислі дані про набіги кипчаків та битву на В'ягрі. Підсумок відомостей про кипчаків підбивав Янош Туроці, котрий жив в епоху короля Матяша Корвіна. Ним описані й ранні напади кипчаків, і переселення кипчаків до Угорщини та битва на озері Ход. Демонізація образу Ласло Куна характерна і для Яноша Туроці [130; 129; 20; 141].

Серед німецьких хроністів, які згадували про кипчаків, необхідно виокремити Адама Бременського, Оттона Фрейзінгенського та Генріха Латвійського. Адам Бременський, який був гамбурзьким єпископом, залишив по собі книгу під назвою «Звершення архієпископів гамбурзької церкви». Часом її написання був період між 1072-м та 1076 рр. У цій хроніці містився опис народів Скандинавії та Східної Європи. Адам Бременський згадував *homines Pallidi* поряд з іншими народами Східної Європи, зіставляв їх з огузами (гузами). Щодо останніх також вживався синонім *парти*, тобто *парфяни*. Свідчення Адама Бременського про Східну Європу для нас є цінними тому, що

це перша згадка про кипчаків-куманів у західноєвропейській латиномовній історіографії [2].

Оттон Фрейзінгенський, який був єпископом Фрейзінгена та наближеною особою до кайзера Фрідріха I Барбароси, закінчив «Звершення імператора Фрідріха I» в 1156 – 1157 рр. Також його перу належить «Історія про два царства», написана між 1143-м та 1146 рр. Проте для нас більший інтерес становить саме перша хроніка, де автор згадував про те, що валани (кипчаки) живуть поряд з дикими волохами недалеко від володінь ромеїв. Куманія в його хроніці була названа землею валанів та печенігів [85; 86; 87; 88].

Переробкою свідчень Гійома (Вільгельма) Рубрука та Платона Карпіні займався англійський інтелектуал Роджер Бекон (1214 – 1292 рр.) [52]. У його доробку, який відомий як «Великий твір», описано географію Східної Європи. Роджер Бекон посилався на античну та ранньосередньовічну західну географічну традицію, але використовував і нову інформацію, зокрема свідчення Рубрука про Крим. Місце Куманії францисканців у нього займає «Західна Аланія». Історія куманів його не особливо цікавила.

Французький літописець Альберик де Труа Фонтене (помер у 1252 р.) небагато повідомляв про куманів [126, 631–950]. Хронологія подій доведена до 1241 р. Хоча Альберик де Фонтене, як і Роберт де Кларі та Жоффруа де Віллардуен, вів оповідь здебільшого про хрестові походи, однак у його хроніці містилися цікаві дані з історії Східної Європи. Альберик де Труа Фонтене знав про навернення Бортца до християнства, а також про відомих вождів Котяна, Йону та Саронія. Найвідомішим фактом військової історії куманів для нього була Адріанопольська битва. Про ці події французький абат міг дізнатися з робіт Робера де Кларі та Жоффруа де Віллардуена.

Тільки з опису подорожі складався звіт фламандця Вільгельма де Рубрука (1215 – 1270 рр.) [52]. Його подорож степами почалась від Судака. Він, як і Платон Карпіні, відзначив етнічний склад населення Улусу Джучі, однак мало цікавився його історією. Події минулого згадані ним дуже стисло і в основному у зв'язку з тривалими зупинками біля ставок Скатая та Сартака під час подорожі. У його хроніці майже немає опису Дашт-і Кипчак. Автором було відзначено лише поодинокі факти з історії

кипчаків, як, наприклад, те, що володіння візантійців та трапезундців у Криму до приходу монголів сплачували куманам данину. Рубрук вважав достатнім вказати на існування різних етнічних груп у Дашт-і Кипчак. Серед кипчаків називав куманів, куманів капчат, куманів кангле та кумуків. Він же залишив опис кипчацької поховальної обрядовості, що дозволяє реконструювати духовну культуру кочівників західноєвразійських степів. Опис подорожі був опублікований одразу після повернення з країн Сходу в 1255 р.

Серед італійців історія куманів не викликала такого зацікавлення, як серед угорців, французів та німців. Вони не були ані сусідами, ані ворогами. Свідчення про кипчаків та куманів у кращому разі фрагментарні. Першим, хто наважився на здійснення тривалої подорожі через Дашт-і Кипчак, був антіварійський єпископ Джіованні дель Пано Карпіні (1182 – 1252 рр.) [52]. Після Ліонського собору папа Інокентій IV зробив спробу прозондувати ґрунт для дипломатичних переговорів з Чингізидами. Останніх він хотів повернути до католицизму. Під час своєї подорожі до столиці Улусу Джучі францисканець проїхав степовими просторами Дніпровського Лівобережжя, надазовськими, донськими та поволзькими степами і мав нагоду контактувати з кипчаками. У Приураллі він відвідав землі канглів і відзначив їхню спорідненість із кипчаками. Історична частина його доробку значно поступалась описові подорожі. Мандрівник відзначив наявність кипчацьких кам'яних статуй у степах, помилково називаючи їх могилами куманів. Також зазначено, що населення регіону поблизу Хорезму розмовляє кипчацькою мовою. Можливо, це було зумовлено тим, що брат Джіованні не був професійним істориком, а радше просто мемуаристом. Його доробок був написаний у 1247 р., відразу після повернення з подорожі, що робить можливим той факт, що написання географічної частини почалось від самого початку подорожі і тривало до її завершення.

Хроніки старофранцузькою мовою. Окремо необхідно сказати про пам'ятки Французького королівства, написані старофранцузькою мовою, які стосувались історії куманів. Зокрема, опис війн з кипчаками містять мемуари Робера де Кларі та Жоффрау де Віллардуена.

Мемуари пікардійського лицаря Робера де Кларі, відомі нам під назвою «Завоювання Константинополя», були написані по свіжих слідах Четвертого хрестового походу. Хронологія подій доведена до 1216 р. У мемуарах описані Адріанопольська битва, а також життя автора у Пікардії, що дає змогу стверджувати, що датою їхнього написання був 1216 р. У «Завоюванні Константинополя» засвідчено звершення хрестоносців на Балканах та їхню поразку від болгаро-кипчацького війська у 1205 р. Робер де Кларі, окрім опису тактики кочівників, залишив по собі дані про їхній польовий побут. Попри те що його робота менш деталізована, ніж у Жоффруа де Віллардуена, його свідчення мають велике значення для історії куманів та кипчаків [57].

Нам відоме й інше «Завоювання Константинополя». Ці мемуари були написані у 1210 р. французьким маршалом Романії (захоплені латинянами землі Візантії) та герцогом Ахайї (провінції на Пелопоннесі) Жоффруа де Віллардуеном. Як і Робер де Кларі, він був учасником Четвертого хрестового походу. Ним були описані зіткнення хрестоносців з кипчаками, й особливо детально – події Адріанопольської битви та оборона хрестоносцями Фессалонік. Автор проаналізував тактику та прийоми війни, характерні для кипчаків. Загибель болгарського царя Калояна він вважав заслугою святого Димитрія, який був покровителем Фессалонік [21].

Дещо про побут та звичаї кипчаків згадував Жан де Жуанвіль (помер у 1317 р.) [41]. Він був сеншалем (стольником) Шампані та придворним французького короля Людовика IX Святого. Разом зі своїм сеньйором брав участь у хрестовому поході проти єгипетських мамлюків. Власне його доробок і має назву «Історія святого Луї». Його хронологічні межі охоплюють час правління Людовика IX Святого і закінчуються 1270 роком. Сама ж книга була завершена у 1309 р. Про кипчаків інформації небагато і тільки у зв'язку з Наржо де Тусі, французьким аристократом у Латинській імперії. Зокрема, Жаном де Жуанвілем описані поховальні обряди кочівників. Безпосередніми інформаторами Жуанвіля мали бути французькі хрестоносці з Константинополя, які приєдналися до Людовика під час походу останнього проти єгиптян.

Хроніка Гетума з Корікоса нам відома під назвою «Квіти історії Сходу». Цей доробок був написаний старофранцузькою мовою. Видана вона була у місті Пуатьє в

1307 р. Зі слів Гетума її записав Ніколя Фалькон. У тому ж році ця робота була перекладена латиною. У хроніці є згадка про країну Команія. Останню він вважав найбільшою країною на землі й описував кипчаків як кочівників, які не мають міст і займаються скотарством. Куди більше, ніж інших вірменських хроністів, Гетума з Корікоса цікавила історія мамлюків. Хроніст не тільки розповідав про війни кілікійських вірмен з мамлюками, а й досить детально описав війни мамлюків з латинянами-франками на Близькому Сході. Гетум знав за ім'ям Бейбарса [22].

Скандинавські саги. Історія кипчаків висвітлена навіть у такій групі джерел, як скандинавські саги. Написані давньонордичною мовою, вони містили свідчення про куманів. Для цієї групи джерел притаманний епічний характер. Він більше властивий для ісландських саг, які найбільше зберегли нордичну автентику. Болгарія дістала у скандинавських джерелах назву Блавкуманнланду та Бльокуманнланду.

Так, у «Сазі про Вільмунда Споглядача» головному герою приписано вбивство бльокуманнського правителя Буріса. Він зробив це, оскільки допомагав своєму побратимові Гяранді змагатися за руку Гульльбри. Ця сага належить до циклу ісландських романтичних саг і була записана у XV ст. на пергаменті [97, 462–464]. До того ж циклу та часу належить «Сага про Вільгялма Гаманця» [97, 461–462]. Головний герой саги мав коня від короля Блавкуманнланду Юбіна. У географічному трактаті «Коло земне» ісландського історика Сноррі Стурлуссона (1178 – 1241 рр.), у «Сазі про Гакона», вказано, що за правління Кіралякаса (Кіра Олексія) відбувся похід на Бльокуманнланд. Битва відбулась на полі «Печіна», і «варанги» протистояли «поганам» (язичникам). За сюжетом розповіді, василевс двічі зазнав поразки від «поган», коли посилав у бій греків, «франків» та фламандців. Кіралякас тільки тоді здобув перемогу, коли послав у бій «варангів». Для оповіді характерне перебільшення ролі скандинавів у битві та чисельності супротивників. Ця оповідь є панегіриком скандинавським найманцям на службі у Візантійській імперії [106; 97, 84–85].

Таким чином, ми дійшли наступних висновків. У цьому дослідженні нами були використані праці представників різних історіографічних шкіл. Варто зауважити, що особливістю висвітлення історії кипчаків є галузевість досліджень. Представники різних країн розглядають історію кипчаків у контексті свого регіона. Також для

археологів характерно розглядати тей чи інший аспект археології кипчаків (озброєння, кераміку, поховальний обряд). Досі не існує єдиної праці, яка б узагальнила результати багаторічних студій. Джерельна база даного дослідження є різноманітною та розлогою. Основними для нашої студії є дані арабо-перських, східнослов'янських, візантійських грекомовних та латиномовних європейських джерел, оскільки містять свідчення про міграції, суспільний устрій та племена кипчаків. Арабо-перські географічні трактати та історичні хроніки розглядали період перебування кипчаків у складі Кімацького каганату та переселення їх з центральної Азії до Східної Європи. У східнослов'янських літописах розглянута антропонімія та політична історія східноєвропейських кипчаків. Візантійці розглядали в своїх хроніках політичні взаємини кипчаків з Візантією та болгарами. Для латиномовних європейських хронік характерне висвітлення відносин кипчаків із Угорщиною. Допоміжну роль відіграють свідчення єврейського рабина Рабі Петахьї та французького лицаря Робера де Кларі, які дозволяють реконструювати соціальний устрій та побут кипчаків.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Принципи та методи. Важливим аспектом будь-якого дослідження є його методологічні основи. Враховуючи стан наукової розробки проблеми, особливості джерельної бази, поставлену мету та завдання, обрано й відповідні методологічні принципи та підходи, які мають забезпечити всебічне розкриття предмета нашого дослідження. Для теоретичного осмислення проблеми важливе значення мало вивчення методологічних підходів, запропонованих у наукових студіях Т. Барфілда, П. Голдена, М. Крадіна, А. Хазанова, С. Кляшторного, В. Трепавлова, Б. Кумекова, Н. Масанова [159; 216; 241; 281; 292; 293; 453; 577]. Враховувалась та закономірність, коли наукова методологія дозволяє під час дослідження уникнути довільного інтерпретування фактів. Висвітлюючи історію кипчаків, автор дисертації прагнув відійти від інтерпретації історії кипчаків з точки зору марксистської науки, де провідною домінантою є визначення характеру способу виробництва та класового складу суспільства. Також автор прагнув не висвітлювати минуле кочівників з негативних позицій і не підходити до проблеми з позицій ідеалізованого романтичного ставлення. У пострадянські часи номадологія переживає труднощі методологічного характеру. Проте існують підстави відмовитись від марксистських підходів. Є сенс підтримати цивілізаційний підхід у висвітленні кипчацького соціуму. Соціальну структуру кочового суспільства визначають: 1) етнічні відмінності населення; 2) політична та військова зверхність однієї групи над іншою; 3) концепція божественного походження влади; 4) майнове розшарування; 5) економічні розбіжності. Провідну роль у цих процесах відіграє етнічний фактор. Соціальна структура кочових спільнот формувалася внаслідок встановлення панування одних кланів та племен над іншими. Консолідація племен та кланів відбувалася навколо певного племені чи клану¹⁷.

Неможливість застосування щодо кочівників Євразійського степу соціальної термінології, характерної для західноєвропейського феодалізму, змусила автора відмовитися від формаційного підходу. У європейському розумінні в багатьох

¹⁷ Бубенок О. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2012. – С. 25.

тюркських держав не було державності. Проте погляд на те, чим є держава, сформувався досить пізно і враховував тільки європейський досвід. Якщо застосовувати чіткі критерії, то й давногрецькі держави-поліси не мали державності. Термінологія і класифікація в історичних дослідженнях завжди є відносними.

При вивченні історії тюркомовних та монголомовних кочівників необхідно застосувати цивілізаційний підхід. Це дає змогу максимально врахувати місцеві особливості. Зокрема, це кочовий спосіб виробництва та номадна державність. Кочовий спосіб виробництва передбачає володіння певними територіями для випасання худоби та усталені маршрути кочування. Для кипчаків була характерна експлуатація їхньою знаттю інших кочівників – огузів та печенігів. Для дослідження соціального статусу найбільш придатні давньотюркські терміни. Унизу соціальної ієрархії перебували землероби у степах. Статус кочівників визначався можливістю кочувати. Як тільки збіднілі кочівники (які внаслідок майнового стану вели напівосіле життя) мали змогу розбагатіти, вони знову переходили до кочування. Осідання розглядалось як небажана альтернатива.

Використаний цивілізаційний підхід орієнтував на сприйняття історичного поступу як багатовимірного поліцентричного процесу в межах історії світу. Він суттєво прислужився у процесі аналізу історії західноєвразійських степів. За його допомогою зіставлялись тенденції в політичному та соціальному розвитку різних тюркських народів, відтворювалась картина етнічної та політичної взаємодії.

Враховуючи стан наукової розробки проблеми, особливості джерельної бази, поставлену мету та завдання, обрано і відповідні методологічні принципи та методи, які мають забезпечити всебічне розкриття предмета цього дослідження. Згідно з розробками провідних номадологів видається доцільною класифікація ханств кипчаків як вождівств. Щодо їхньої політичної структури є слушним термін «конфедерація племен».

Традиційний для радянської історіографії етнонім «половці» автором не використовується, а замість нього вживається етнонім «кипчаки». Етнонім «половці» вживався давньоруськими книжниками. Він не має тюркських аналогів і, швидше за все, є конструктором літописців Русі. Етнікон (етнонім, яким називали певний етнос

сусіди) «кумани» характерний для західноєвропейської історичної традиції. Він не дістав поширення у східних джерелах. Натомість етнікон «кипчак» був етнонімом тюркського походження, який згодом став і самоназвою багатьох різноманітних етнічних груп. При цьому необхідно зауважити, що етнікони «шари» та «куни» неможливо чітко ототожнити з якимись іншими етнічними реаліями. Шари – не половці, а куни – не кумани. Етнікон «куман» стосується тільки одного з племен кипчаків. «Шари» та «куни» – це лише два етнікони на позначення багатьох племен, які брали участь в експансії кипчаків. При цьому змістове наповнення етнікона «кипчак» у IX – X ст. та в XI – XIII ст. суттєво відрізнялось. Необхідно переглянути систему дефініцій, яка існувала досі. Зокрема, термін «Закавказзя» замінено на термін «Південний Кавказ», «південноруські степи» – на «західноєвразійські степи», «Середня Азія» – на «Центральна Азія», «візантійці» – на «romeї». Таким чином, ми відійшли від усталеної в радянській та російській історичній науці термінології і замінили низку дефініцій більш універсальними. Попри те що термін «ханство» в дослідженні використовується, вважаємо більш правильним використовувати терміни «вождівство» або «конфедерація племен» як більш відповідні реаліям домонгольської доби серед тюрків західноєвразійських степів. Необхідно відмовитися від терміна «балбал» щодо кам'яних антропоморфних статуй як застарілого. Про недоречність такого використання терміна дослідники писали ще в середині XX ст. Більш адекватним терміном є «половецька баба» чи просто «баба» як усталений термін для позначення кам'яної антропоморфної статуї, яка за низкою ознак має стосунок до кімаків та кипчаків. Сама традиція споруджувати кам'яні антропоморфні статуї була характерна для багатьох тюркських народів.

Що стосується терміна «кордон», то ми, звісно, вживаємо його не в сучасному розумінні. Як альтернативу терміну «кордон» щодо кипчаків краще вживати терміни «межа» та «фронтір». Для перекладу терміна «фронтір» можна використати терміни «кордон» чи «прикордоння».

Студія має комплексний та міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основах таких традиційних наук, як історія, археологія, етнографія, історіографія, джерелознавство, історія держави та права. Відбір груп

методів та алгоритмів розробки пластів історичних даних здійснювався у площині основоположних законів діалектики як універсальних категоріальних систем, що пояснюють просторові та часові форми існування історичних об'єктів, уособлених у соціальних структурах та структурах повсякденного життя.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, науковості та об'єктивності, що використовувалися для дослідження та реконструкції етнічної та соціальної історії кипчаків. Використання зазначених принципів дало змогу простежити спільність менталітету, соціальних структур та структур повсякденності в західноєвразійському степу. Саме комплексний підхід становить ту основу, на якій побудована робота. Свідчення нарративних джерел поєднуються з даними археологічних розкопок.

Принцип об'єктивності передбачає неупередженість, незалежність від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій, уникнення недостовірної інформації. Він був ефективним у дослідженні соціального розвитку кипчаків, а також дав змогу визначити предмет дослідження, його місце серед інших проблем. Дашт-і Кипчак розглядався в сукупності усього комплексу етнічних, суспільно-політичних та соціально-економічних змін, що відбувалися в окреслених хронологічних межах. Принцип систематичності орієнтував на розкриття цілісності об'єкта і на вияв багатогранних зв'язків, забезпечував вивчення історичних процесів та їхніх складових як єдиного цілого, як системи, що дало змогу комплексно дослідити особливості розвитку кипчацького суспільства, розглянути соціальну історію кипчаків як цілісність, що складається з багатьох елементів (політичних, етнічних, економічних, соціальних, правових), у їхній сукупності та взаємозв'язку. Відповідно до цього підходу об'єкт дослідження виступає компонентом системи вищого порядку – багатофункціональної системи, складової державотворення тюркських народів Євразії та етнічної взаємодії в західноєвразійських степах.

Широко використовувався принцип світоглядного плюралізму, цінність якого полягає в тому, що на його основі можливо не лише врахувати суперечливі погляди на одне і те ж саме явище в історичному процесі, а й сформулювати різні уявлення про їхнє походження, суть та перспективу. Спираючись на цей принцип, автор аналізував

погляди хроністів, мандрівників та істориків стосовно етнічної та соціальної історії кипчаків.

Під час дослідження також використовувались новітні здобутки суміжних дисциплін: археології, антропології, етнографії, літературознавства, історіографії, лінгвістики, соціології. Щоб знайти відповіді на питання, які стоять перед дослідником, необхідні міждисциплінарні дослідження. Зокрема, питання етнічності неможливо розглядати окремо від лінгвістики та антропології населення. При реконструкції уявлень про потойбічний світ, окрім даних наративних джерел, необхідно використовувати й дані археології, щоб перевірити правдивість свідчень хроністів.

У дисертації були впроваджені як загальнонаукові методи, так і методи гуманітарних досліджень. Так комплексний міждисциплінарний підхід, використаний у дисертаційному дослідженні, потребував застосування методу кореляційного аналізу, який дав змогу з'ясувати, як співвідносяться події, відображені в наративних джерелах, з результатами археологічних, антропологічних, лінгвістичних досліджень. Це, у свою чергу, дало змогу більш всебічно показати ті історичні процеси. Це, наприклад, асиміляція кипчаків у країнах християнського світу (Угорщині, Болгарії, Візантійській імперії, Грузії). Особливо чітко простежується християнізація кипчаків в Угорщині. Писемні джерела корелюють з даними археології. Так перехід до християнської поховальної обрядовості узгоджується з розкладом родо-племіноного ладу та заміною тюркських імен на християнські, відображені у джерелах.

Насамперед варто виокремити історико-критичний метод. Застосування цього методу потребує критичного підходу до джерел, що дає змогу звести їхні свідчення до загальних гіпотез і тим самим виокремити з них факти. Методи внутрішньої та зовнішньої критики джерел знігли свій вираз у тому, що у дослідженні критично проаналізовано вживання певних етніконів у певних історичних традиціях. Відзначено, які етноніми були самоназвами (наприклад кипчак, куман), а які були зовнішніми (половці, фальбен, палліді).

Відтворення об'єкта дослідження у спектрі закономірних історичних зв'язків та відносин здійснювалося завдяки загальнонауковому логічному методу. Його складовими є аналіз (всебічне вивчення об'єкта) та синтез (поєднання частин у єдину

систему). На основі синтезу системи фактів проаналізовано змістові характеристики соціальної історії кипчаків.

При написанні дисертаційного дослідження автор використав проблемно-хронологічний метод та метод історичної реконструкції, що дало змогу дослідити події IX – XIII ст. у динаміці та часовій послідовності. Проблемно-хронологічний метод передбачає дослідження історії як вирішення наявних, досі достовірно не з'ясованих, питань історії. Автор має орієнтуватися на дослідження проблеми в межах визначеного часового проміжку. Нами був розглянутий розвиток поліоркетики у кипчаків, а також питання найманства у кипчаків.

Методом синхронізації досліджувалися процеси, які відбувались у кипчакському суспільстві. Так було проаналізовано синхронні процеси християнізації в Угорщині, Болгарії, Візантійській імперії та Грузії. У православних країнах асиміляція кипчаків проходила швидше і простіше, ніж у католицькій Угорщині. Православне духовенство більш поблажливо ставилось до пережитків традиційних вірувань ніж католицький клір. Також розглядалися процеси адаптації кипчаків на Близькому Сході, в Індії та Китаї. Відзначено, що при цьому кипчаки на деякий час склали військову верхівку у цих країнах. Методом синхронізації також порівняно особливості озброєння у східній та західній частині Дашт-і Кипчак.

Історико-порівняльний метод, що є одним з основних загальноісторичних методів, дав змогу з'ясувати сутність явищ, що вивчалися, за схожістю та відмінністю притаманних їм ознак, а відтак – зробити відповідні узагальнення. Завдяки цьому методу показано причини, наслідки та закономірності історичного процесу. Завдяки застосуванню історично-порівняльного методу порівняно кипчацьке суспільство з іншими кочівниками та процеси акультурації й асиміляції у соціумах з осілим населенням у різних країнах (приклад кипчаків в Угорщині порівняно з досвідом християнізації кипчаків у православних країнах). Разом із тим, використані приклади з історії християнізації печенігів в Угорщині та ісламізації кочівників Улусу Джучі (Золотої Орди). Неможливо тільки на одному кипчацькому ґрунті зробити якісь глобальні висновки. Для цього необхідно навести дані про аналогічні явища та

структури в інших тюркських кочових племенах. Так, простежено питання седентаризації у кипчаків та у різних кочових племен.

Метод історичної реконструкції дає нам змогу на базі наявних даних відтворити певні історичні явища, виявити деякі характерні риси певних соціальних процесів. Зокрема, використовуючи його, можна відтворити систему правових норм, що існували в кочовому соціумі, реконструювати картину світу, характерну для середньовічних кипчаків. Важливим є аспект, пов'язаний з історичною пам'яттю. Також метод історичної реконструкції дав нам можливість реконструювати етнічну, політичну та демографічні мапи Дашт-і Кипчак.

При дослідженні соціальної історії кипчаків перспективним є використання компаративного методу. Тому соціальна історія кипчаків буде нами реконструйована за матеріалами інших кочових соціумів, що існували в західноєвразійських степах. Це важливо для відтворення картини звичаїв, що існували в кипчаків. При реконструкції вірувань кипчаків необхідно використовувати етнографічні матеріали, взяті в тюрків, які досі залишаються вірними своїм автохтонним віруванням (алтайці, якути, кумандинці). Звичайно, треба враховувати й те, в якій природній зоні вони живуть, і не повністю переносити їхні звичаї на релігію кипчаків, оскільки для цих народів є характерним, окрім степів, і життя в лісах. Більш доречним, на нашу думку, є використання аналогій з віруваннями кочових народів, які існували раніше від кипчаків.

Подана на суд читача дисертація – це фактично перша спроба комплексного дослідження соціальної історії кипчаків. Саме комплексний підхід становить ту основу, на якій побудована ця робота. На думку автора, він є актуальним та перспективним. Свідчення наративних джерел поєднуються з даними археологічних розкопок. Принцип комплексності дав змогу застосувати різні засоби історичного дослідження при доборі та аналізі джерел, що сприяло запобіганню однобокості у висвітленні проблем. Таким чином, методологічною основою книги є об'єктивне врахування усіх історичних факторів, які визначають характер процесів, що досліджуються. Тенденції змін у соціальному та політичному житті розглядались у контексті конкретно-історичних подій.

Використання даних палеокліматології є обмеженим. Можна лише говорити, що кормові ресурси степів були більшими, ніж за Малого Льодовикового періоду, а степи – більш вологими. При цьому необхідно зазначити, що окремі регіони західноєвразійських степів відрізнялись за продовольчими якостями та тривалістю зимового періоду, коли кочівники вимушені були вести господарство стаціонарно. Дослідники можуть реконструювати тільки ареали кочування – природно-географічні регіони. Методика Е. Ле Руа Ладюрі на степовому матеріалі не працює. Значно продуктивнішою є методика О. Тортіки, який окреслив максимально можливу кількість людей для кочових імперій, народів та вождівств. Необхідно відмовитись від використання практики середнього арифметичного, котру застосовували у своїх студіях С. Плетньова та О. Прицак. Зрозуміло, що населення степів було менш численним, ніж землероби, оскільки потреби кочування передбачали використання більших площ землі під пасовища. При історичних реконструкціях потрібно враховувати те, що використовувалась тільки частина земель, оскільки кочівникам необхідно було виокремлювати землі, які можливо використати на випадок важкої екологічної ситуації. Також слід брати до уваги те, що вожді кочівників відводили землі під куруки (заповідники), щоб мати можливість полювати. Отже, питання чисельності кочівників є рівнянням з кількома змінними.

2.2. Кочівницькі соціуми через призму сучасних методологічних концепцій. З плином часу погляд на кочові соціуми зазнав суттєвої еволюції. Так, у донаукову еру в Середньовіччі в кочівниках вбачали варварів і кару Божу за гріхи. У Модерний час виникла теорія щодо перебування кочівників на ступені варварства (Г. Гегель). К. Маркс же вважав, що вони перебували на стадії військової демократії, яка передувала переходу до класового суспільства. Формаційний підхід був уже запроваджений наступниками К. Маркса. Вони розвинули свою точку зору і прийшли до думки, що соціуми кочівників, які існували в добу Середньовіччя, перебували на стадії кочового феодалізму. Цю точку зору висловили С. Толстов та Б. Владимирцов. Проте навіть у межах радянської історіографії вони мали своїх опонентів – С. Толибекова та Г. Маркова. Перший не заперечував теорію кочового феодалізму, а лише відкидав бачення кочового феодалізму як заснованого на общинній власності на землю. С.

Толибеков виступив з точкою зору про приватну власність на худобу як основу феодалізму. Г. Марков у 60-х рр. ХХ ст. висловив думку про позакласовий характер суспільства номадів. Кочівники, на його погляд, не могли подолати бар'єра класоутворення. Для них були характерні приватна власність на худобу та общинна – на землю, майнова диференціація та озброєність кочівників, військово-кочова та общино-кочова організація. Г. Марков вважав кочові спільноти передкласовими та дофеодальними. А. Хазанов у 70 – 80-х рр. ХХ ст. дійшов висновку про ранню державність у кочівників. Цю його візію перейняли С. Кляшторний та Є. Кичанов. Проте переважна більшість дослідників продовжували дотримуватись думки про наявність феодалізму в кочівників у різних його формах. Точки зору щодо номадного способу виробництва дотримувався Н. Масанов, та про екзополітарний спосіб виробництва стверджував М. Крадін. Соціальну структуру кочівників складно інтерпретувати з погляду історичного матеріалізму, так само складно, як і азійський спосіб виробництва. Складно назвати первіснообщинним суспільство, де була така майнова диференціація, як у кочівників. Економічний базис у кочівників не змінювався, тому і надбудова, здавалось би, мала залишатись незмінною. Можна говорити про номадний спосіб виробництва. Дослідники пов'язували процеси утворення держав у кочівників з кліматичним або особистісним факторами. На думку О. Латимора, кочівники адаптувались до клімату та сусідніх землеробських соціумів. У світлі вищевказаного необхідно відійти від тлумачення історії кипчаків у руслі формаційного підходу. Проте не треба впадати і в іншу крайність, зокрема вважати давніх тюрків окремою цивілізацією. Що ж до еволюціоністського підходу С. Плетньової до седентаризації (осідання) як до прогресивного явища в кочівників, то він також є застарілим і більше того – хибним. При ретельнішому розгляді питання можна переконатися, що до осілості та напівосілості переходили представники кочових народів, які програли боротьбу за владу у степу. Для кочівників була характерна циклічність. Циклічні тенденції переважали еволюційні. Використання стадіалізму при дослідженні кипчацького соціуму замість того, щоб вирішувати проблему, заводять нас у глухий кут¹⁸.

¹⁸ Крадин Н. Н., Скрыникова Т. Д. Империя Чингис-хана. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 12–16, 19–24, 27–28.

Антропологами-номадологами виконано багато важливих праць у галузі тюркології. Дослідники, як правило, пов'язують процеси політогенезу в кочівників з фактором особистості в історії. Справді, від харизми правителя часто залежало чимало, проте вплив цього фактора не варто перебільшувати. Багато чого обумовлювалося соціально-економічними факторами. Кочівники залежали від природного середовища та взаємодії з осілими землеробами. Їм часто було достатньо рівня соціальної організації у формі племені чи конфедерації племен. На думку Дж. Флетчера, кочівникам не треба було суспільної організації вище рівня племені. Надплеменний володар не міг утримувати постійне військо, а племенні вожді не бажали втрачати своєї автономності. Інше могло статись тільки за умови такої централізації влади, як це було в монголів XIII ст. Кочове населення було високомобільним та могло відкочувати, якщо влада зверхника його не влаштувала. Коритись владі надплеменних вождів їх змушували або тиск із боку сусідів, або потреба у продукції землеробів, яку кочівники могли здобувати внаслідок вдалих набігів на землі осілих сусідів. Більшість сусідів кипчаків не загрожували кипчакам та вели з ними бартерну торгівлю на кордонах. У цьому сенсі кочівники західноєвразійських степів суттєво відрізнялись від внутрішньоазійських кочівників через їхні відносини з Китаєм. У Східній Європі, на відміну від Внутрішньої Азії, не зустрічався такий кліматичний розлом. Окремі території східноєвропейських степів населяли такі групи, як анти, алани-аси, бродники, які були аналогами більш пізніх спільнот, як-от козаки. У. Г. Мак-Ніл відзначав, що військова перевага у Східній Європі часто була на боці мешканців степів. До утворення Московії (Російської держави) кочівники не перебували під загрозою інкорпорації у склад володінь осілого сусіда. Вони швидше самі становили загрозу для землеробів, утворивши союз з однією державою осілих мешканців проти іншої. Альтернативою цьому було об'єднання кількох кочових вождів для великих походів. Якщо надплеменний союз кочівників був справді міцним, то йому значною мірою не міг зашкодити жоден похід у степ. Куди більшу шкоду кочівникам завдавала боротьба між окремими племенами. Очільники племен та кланів у кипчаків були значно більш автономними, ніж їхні осілі сусіди, внаслідок мобільності та більшої озброєності своїх підданих. Кочовий стиль життя, екстенсивна економіка, низька щільність населення не

викликали необхідності існування якоїсь інституціоналізованої ієрархії. Їхня політична організація була аморфною, і нерідко конфедерації племен розпадались після смерті видатного вождя, який не залишив після себе здібних нащадків. Державність виникала при взаємодії з більш високоорганізованими суспільствами землеробів. Для характеристики кипчацьких ханств можна використовувати термін «рання номадна державність». Формування державних інститутів у кочівників часто пов'язувалося із завоюванням держави з осілим населенням. За великим рахунком, це не було притаманне для кипчаків. Коли вони опинилися при владі в Єгипетському та Делійському султанатах, в імперії Юань, то використовували вже наявні механізми. При цьому варто враховувати, що кипчацький соціум був доіндустріальним, а їхні ханства не були національними державами. Варто зважати й на кочову специфіку. Ранні кочівники мало відрізнялись від пізніх у соціальному сенсі. Вони так само зверхньо дивились на землеробів¹⁹.

Докорінні соціальні трансформації були можливими, якщо кочівники завойовували території з осілим населенням та поступово переходили до напівосілості й осілості. Землероби, захоплені ними в полон, перебували аж унизу соціальної ієрархії. Їхнє існування у степах пояснювалось потребою кочівників у виробі землеробів. Як правило, глибоких трансформацій зазнавали кочівники, які завойовували справді високорозвинуті регіони (парфяни після завоювання теренів Ірану та Іраку, юечжі-кушани – після завоювання Бактрії та Індії, монголи – після завоювання Мавераннахру, Ірану, Китаю). Контактні зони поблизу самих степів не відігравали подібної ролі. Вони, у кращому разі, були джерелом постачання тих самих престижних товарів та продуктів землеробства упродовж деякого часу. При цьому поселення у степу важко назвати містами у розумінні середньовічних європейців та арабів. Виняток становила хіба-що історія кочових імперій на зразок Золотої Орди та Хозарського каганату, проте варто пам'ятати, що спорудження міст у цих державах було зумовлене потребою вести трансконтинентальну торгівлю, зокрема в межах «Великого шовкового шляху». Ініціатива спорудження міст до того ж належала не населенню західноєвразійських степів, а династіям іноземного походження, які прийшли із завойовниками (монголи

¹⁹ Крадин Н. Н., Скрыникова Т. Д. Империя Чингис-хана. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 28–34.

Джучиди в Золотій Орді та тюркюти Ашина в Хозарському каганаті). Л. Гумільов спробував пов'язати процеси зволоження степів та утворення кочових імперій, проте вони утворювались і в період, коли степи всихали. Теоретично можливий певний зв'язок динаміки розвитку держав з певними температурними ритмами, однак зіставлення температурних кривих з даними економічної та політичної історії аграрних цивілізацій вказує на відсутність жорстких кореляцій. Одні цивілізації розквітали в період потепління, інші ж – у період похолодання. Далеко не завжди вчені мають спільну думку щодо датування того чи іншого періоду похолодання чи потепління. На кипчацький період припав період кліматичного оптимуму, на болгарський та золотоординський – періоди похолодання. Окрім того, варто враховувати не тільки великомасштабні кліматичні зміни, а й катаклізми локального характеру – посухи, повені, землетруси, епізотії. Не зовсім з'ясована роль демографічного фактора. Виникає питання, коли конкретно настає порогова межа демографічної щільності населення. Т. Барфілд обстоював думку про певну кореляцію між періодами розквіту та занепаду імперій Внутрішньої Азії та демографічними циклами китайських династій. Проте для західноєвразійських степів ця кореляція не має особливого значення. Н. Ді Космо припускав, що створення держави було процесом кумулятивного накопичення політичного досвіду. Відправним пунктом стала криза племінного суспільства, яка могла бути спровокована економічними, політичними та іншими причинами. Криза призводила до мілітаризації суспільства, створення дружин при ханах. Із часом посилювались військові вожді, а з появою харизматичних лідерів створювались передумови для виникнення державності. Централізація влади призводила до територіальної експансії. Що стосується, зокрема, кипчаків, то роль кризи відіграли розпад Кімацького каганату та падіння держави янгикентських ябгу. Внаслідок цього кипчаки дістали можливість зміцнитися й опанувати західноєвразійські степи. Посилившись внаслідок підкорення огузьких та печенізьких племен, вони перейшли до походів на землі Русі, Угорщини, Візантії та інших сусідів. Джерела зафіксували такі імена харизматичних вождів, як Шарукан, Боняк, Тугоркан. Однак кипчаки не мали сил для завоювання земель землеробських суспільств і експлуатували їх через набіги.

Не варто використовувати щодо кочівників визначення «цивілізація», як це робив А. Дж. Тойнбі. Кочівники – це не більш ніж господарський тип. За такою ж логікою можна було б говорити про цивілізації оленярів Північної Євразії та збирачів Південної Африки. С. Кляшторний використовував термін «давньотюркська цивілізація». Попри всю повагу до цього вченого, ми вважаємо передчасним відносити тюркютів, кок-тюрків, токуз-огузів до окремої цивілізації. Існування особливих систем писемності, релігійних уявлень та системи титулів не є ознакою цивілізації. За такою ознакою і кельти з берберами мали б бути окремими цивілізаціями. При цьому варто зауважити, що, за теорію Е. Валлерстайна, кочівники були периферією. Центральноазійські кочівники тяжіли до торгівлі з Хорезмом та Мавераннахром, тобто з мусульманською цивілізацією. Східноєвропейські кочівники вели торгівлю з православними Руссю, Візантією та Болгарією. Незначна частина кочівників орієнтувалась на торгівлю з Угорщиною. Це можна відзначити і стосовно культурних особливостей. Східні кипчаки виявилися сприйнятливими до навернення в іслам, частина східноєвропейських та північнокавказьких – у православне християнство, а ті, хто кочував поблизу Карпат, – у католицьке християнство. Дашт-і Кипчак був відкритий до зовнішніх економічних та культурних впливів. При цьому кипчаки, контактуючи із зовнішнім світом, зрозуміло, не втрачали своєї самобутності. Перемога мусульманської цивілізації в Дашт-і Кипчак стосується не кипчаків, а кипчацьких народів, і наповнення цих термінів відрізняється. Єдиною перевагою цивілізаційного підходу перед формаційним є те, що він більше враховує особливості кочівників, на відміну від лещат кочового феодалізму, куди радянські дослідники заганяли кочові соціуми. Дослідникам необхідно позбавитись від помилок минулого, зокрема від бажання тлумачити розвиток кочових соціумів у рамках марксистської формаційної п'ятичленки, яка працювала тільки в межах західної цивілізації і мала суттєві особливості на інших цивілізаційних просторах. Перевагою досліджень на сучасному етапі є деідеологізація гуманітарних знань. Для дослідника зараз неприпустимо заганяти себе в рамки певної ідеології, як-от, наприклад, пантюркізм, євразійство, туранізм²⁰.

²⁰ Крадин Н. Н., Скрыникова Т. Д. Империя Чингис-хана. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 38–46.

Дослідження історії неможливе без використання новітніх підходів до історіописання. Що стосується структуралізму в його історичному вияві, то для характеристики кипчацького соціуму можливо використати ту форму дослідження, яку здійснив Ф. Бродель. Використання ж підходів Ж. Ле Гоффа та Е. Ле Руа Лядюрі суттєво обмежене існуючим нарративом щодо середньовічної уяви (у випадку з кипчаками основний матеріал дають археологічні дослідження, а в писемних джерелах про це є лише окремі фрагменти) та палеокліматології (оскільки IX – XIII ст. припали на середньовічний кліматичний оптимум, суттєвих екологічних криз у степах не було зафіксовано). До дослідження мікроісторії потрібно також підходити дуже обережно. Соціальна історія кипчаків цікава своїми структурами повсякденності. Зокрема, важливо дослідити продукти харчування та напої, які вживали кочівники.

Щоб адекватно уявляти собі кипчаків, необхідно описати їхній кочівницький стиль життя та пов'язані з цим аспекти соціальної історії. Свідчення писемних джерел та дослідження археологів дають змогу відповісти на питання, з яких тварин складалися табуни скотарів-кипчаків. На основі даних археологічних розкопок та дослідження кипчацьких кам'яних статуй можна в загальних рисах реконструювати матеріальну культуру кипчаків – одяг, комплекс озброєння, зачіски та низку предметів побуту, призначених для повсякденного життя (кресала, гребені, риболовні гачки, дзеркала). Археологічні дослідження дають нам змогу працювати з матеріалами, які відображають поховальну обрядовість та уявлення про потойбічний світ у кипчаків. Важливо відзначити розвиток ремесел та торгівлі в Дашт-і Кипчак, що також стало відомо завдяки праці археологів. Зі свого боку, автор вважає за необхідне наголосити, що наша праця є передусім історична, а не археологічна, проте без залучення досліджень колег-археологів виконання завдань нашої студії є неможливим. Зокрема, тільки за даними нарративних джерел неможливо встановити етапи асиміляції кипчаків в угорському суспільстві та перехід їх до християнства. Археологічні матеріали відіграють хоча допоміжну, але важливу роль. Також вони стають у пригоді при реконструкції ісламізації кипчаків. У цьому дослідженні необхідно вказати, які торгові шляхи проходили через степи і

які товари надходили ззовні, а які експортувались. При реконструкції історії кипчаків слід враховувати те, що для кипчаків, як і для інших тюрків, була характерна вершницька ідеологія.

Порівняння соціальних структур номадів дало змогу виявити постійні домінуючі фактори, які визначають соціальну структуру кочового суспільства. Серед них – етнічні відмінності населення, політична та військова зверхність однієї групи над іншою, концепція божественного походження влади в певній групі людей, майнове розшарування, економічні розбіжності. Для кочівників визначальною була власність на худобу та територію кочів'їв. Постійна військова та політична діяльність призводила до формування таких структур, при яких один клан домінував над іншими.

Неможливість застосування щодо кочівників Євразійського степу та горян Північного Кавказу соціальної термінології, характерної для західноєвропейського феодалізму, змусила автора відмовитися від формаційного підходу. У європейському розумінні в багатьох тюркських держав не було державності. Проте погляд на те, чим є держава, сформувався досить пізно і враховував тільки європейський досвід. Якщо застосовувати чіткі критерії, то й давногрецькі держави-поліси не мали державності. Термінологія і класифікація в історичних дослідженнях завжди є відносними.

При вивченні історії тюркомовних та монголомовних кочівників необхідно застосувати цивілізаційний підхід. Це дає змогу максимально врахувати місцеві особливості. Зокрема, це кочовий спосіб виробництва та номадна державність. Кочовий спосіб виробництва передбачає володіння певними територіями для випасання худоби та усталені маршрути кочування. Для кипчаків була характерна експлуатація їхньою знаттю інших кочівників – огузів та печенігів. Для дослідження соціального статусу найбільш придатні давньотюркські терміни. Так, кипчаки являли собою *ель* (привілейований статус знаті), а печеніги та огузи були *кара будун* (тобто підвладним населенням). Будун мусив кочувати за маршрутами, визначеними елем. Щодо підкорених народів кипчаки становили привілейований стан суспільства. Унизу соціальної ієрархії перебували землероби у степах. Статус кочівників визначався можливістю кочувати. Як тільки збіднілі кочівники (які внаслідок майнового стану

вели напівосіле життя) мали змогу розбагатіти, вони знову переходили до кочування. Осідання розглядалось як небажана альтернатива.

Використаний цивілізаційний підхід орієнтував на сприйняття історичного поступу як багатовимірного поліцентричного процесу в межах історії світу. Він суттєво прислужився у процесі аналізу історії західноєвразійських степів. За його допомогою зіставлялись тенденції в політичному та соціальному розвитку різних тюркських народів, відтворювалась картина етнічної та політичної взаємодії.

Це значно більш об'єктивний підхід до вивчення історії кипчаків, ніж традиційна для радянської історіографії схема переходу від військової демократії до феодалізму. За великим рахунком, тільки такі пізні держави, як Золота Орда та постординські татарські ханства, досягли рівня феодалізму, проте вони мали низку відмінних рис. Значне соціальне розшарування у цих соціумах ще не стало причиною створення структур, складніших за вождівство. У кипчацьких ханствах основу соціальної ієрархії становили племена та клани. Не було бюрократії та законодавства. Юридичні норми містились в усному звичаєвому праві. Не було також і місцевої історіографії. Історичні знання існували у формі епічних переказів – дастанів. За багатьма напрямками держави кочівників відрізнялись від держав землеробів.

Необхідно відмовитись від теорії седентаризації, запропонованої С. Плетньовою. Дослідниця вважала осідання прогресивним явищем серед кочівників. Однак вона не враховувала те, що часто до осідання переходили етнічні групи, які програли боротьбу за домінування у степах. У випадках, коли з волі кочових правителів у степах починалось масштабне спорудження міст, необхідно брати до уваги те, що в деяких державах це було зумовлено необхідністю контролювати торговельні шляхи. При цьому, як правило, міста населяли непривілейовані групи населення. Вони забезпечували прибутки від торгівлі, які використовували правителі кочових імперій. Для квазіімперських об'єднань та племінних ханств була характерна наявність окремих анклавів осілого населення. Їхнє існування було продиктоване тим, що деякі товари могли виробляти тільки залежні від кочових правителів землероби. Вид кочування міг залежати від природних умов, а не від ступеня розвитку окремого народу. Наявність осілого населення зовсім не була показником сили держави. Існування стаціонарних

поселень було характерне якраз для Аварського каганату, що перебував у стадії занепаду.

Номадна державність передбачала ряд особливостей. Зокрема, це передача влади в межах одного роду за вервичної системи – від дядька до племінника. Характерним для держав кочівників був поділ на спеціальні одиниці – крила та центр. Така система була започаткована ще кочівниками давнього часу. Певні клани очолювали державу та займали важливі посади в ханствах. Давнім тюркам, кімакам та кипчакам була притаманна наявність багатьох специфічних термінів, що позначають соціальний статус, – *каган, шад, ябгу, інал, хан, тархан, кошчі*. Окрім того, використовувалася система експлуатації землеробів кочівниками.

На цьому етапі дослідження стає зрозуміло, що інтерпретація стадії розвитку суспільства кипчаків як кочового феодалізму для кочових суспільств домонгольської доби є неможливою. Для кочівників характерний кочовий спосіб виробництва, де основою виступає власність на худобу та території, на яких здійснюється кочування. При цьому сутність експлуатації кочівника кочівником і землероба кочівником не змінювалася протягом періоду, коли в Європі одна формація змінювала іншу. Ми можемо стверджувати про циклічність розвитку кочових суспільств, коли періоду існування кочової імперії в західноєвразійських степах передувала епоха існування багатьох племінних політій (суспільств) та кількох квазіімперських об'єднань. Теорію лінейного поступу щодо західноєвразійських степів застосувати неможливо.

Для сучасного розвитку номадологічних студій проста констатація фактів є неприпустимою. Це було можливо для історіографії XVIII – XIX ст., але не для сучасної історичної науки. Для більш ретельного вивчення етнічної та соціальної історії необхідно використовувати підходи до історіописання, що характерні для істориків французької Школи анналів. Завдяки їм можливо розглянути історію ментальності та структури повсякденного життя, зокрема простежити, якими були житла та харчування кочівників. Важливо також дослідити, яким було мислення кочівників і як сприймався ними навколишній світ. Так, дослідження історії ментальності дає нам змогу простежити наявність у кипчаків вершницької ідеології, що полягала у зверхньому ставленні кочівників до землеробів і в пріоритеті кочівництва перед осілим життям.

Важливим у кочівників було питання ідентичності. Буття людини розглядалось у контексті приналежності її до певного племені та роду. Для кочівників були характерні тотеми та символи, що давали змогу вирізнити себе з-поміж інших кипчаків. Окрім того, збереження трайбалізму в кипчаків за межами степу заважало швидкій асиміляції їх місцевим населенням.

Сучасна гуманітаристика вимагає від нас дослідження багатьох нових сфер історичної науки, зокрема гендерної історії. Тривалий час в історичній науці вивчалась тільки історія кипчацьких походів, історії чоловіків віддавалась абсолютна перевага перед історією кипчацьких жінок. Використання даних писемних джерел та археологічних досліджень дає змогу стверджувати про високий статус жінок у кочових соціумах. Необхідно приділити увагу й мікроісторії, яка також є складовою соціальної історії кипчаків. Слід розглянути такі досі малодосліджені аспекти історії повсякденності кипчаків, як табу, тобто заборони, та існування звичаєвого права. Одним із ключових питань є дослідження соціальних коренів такого явища, як баримта. Варто відзначити, що питання колективної історичної пам'яті також були досліджені недостатньо. Разом з тим існування такого аспекту суспільного буття було для кочівників важливою складовою ідентичності. Кипчакам був властивий трайбалізм, і для них були важливі питання щодо походження першопредка та генеалогії певних родів.

Таким чином ми дійшли наступних висновків. Автор відійшов від стадіалістської методики і пропонує розглядати ханства кипчаків як вождівства. Для них була характерна номадна державність. При дослідженні був використаний цивілізаційний підхід, проте ми не вважаємо доречним говорити про давньотюркську цивілізацію. Можна казати про кочовий спосіб виробництва. Седентаризація у кочівників це вимушена необхідність і за нормальних умов кочівники не осідали. По відношенню до кипчаків можна використовувати термін «кордон» у значенні «фронтір» або «межі».

РОЗДІЛ 3. ЕТНІЧНІ СТРУКТУРИ ДАШТ-І КИПЧАКА

3.1. Поява кипчаків на авансцені історії. Досліджуючи історію кипчаків, необхідно приділити увагу їхній батьківщині – степам Центральної Азії. На цих землях арабські та перські хроністи вперше зафіксували етнікон «кипчак». Гардізі згадував кипчаків як одне з племен кімаків. Ким були за походженням кімаки? Тюрками чи монгололомовним народом? Кого слід називати кипчаками і як можливо відмежувати кипчаків від кімаків? Ким були племена кай, кун та шари? Щодо відповідей на ці питання серед науковців досі немає одностайності. Перед тим як перейти до питання походження кипчаків, необхідно визначитися з термінами. Слід з'ясувати, яким був вплив монгололомовного компонента в етногенезі кипчаків.

Укладач Лаврентіївського літопису знав кімаків, або йсемеків, як «Половцы Емякове» [65, 389]. Ад-Дімашкі та Абу Хайан називали це плем'я тільки як *yetek/yimak* [769, 121]. На думку П. Голдена, *Yämäk, Yemäk/Yetek*, найімовірніше, було тюркською формою назви цього племені [774, 661–664; 766, 121]. Щодо етнічної належності кімаків досі тривають дискусії. В. Григор'єв ототожнив кімаків перських хронік з *кумо сі* китайських історіографів [230, 32; 152, 109–110]. Й. Маркварт виводив етніонім *йсемек* від *ікі імак* [239]. Б. Кумеків, Д. Савінов, Л. Амбі та Ю. Худяков пов'язують кімаків з тюркським племенем *яньмо*, яке до переселення кочувало в Надбалхашші [230, 40; 696]. На думку С. Ахінжанова, *гори Яньмо* можна ототожнити з Алтаєм. Інші науковці ототожнюють їх з Тянь-Шанем [152, 46–47]. С. Кляшторний батьківщиною кімаків визначає Надіртишша [217, 131]. Б. Кумеків вважає кімаків тюркським племенем, що виникло в Надіртишші [230, 32–48, 113–129].

На думку С. Гуркіна, першими на територію західноєвразійських степів мігрували кипчаки. При цьому дослідник розрізняє кілька хвиль переселення кипчаків. Першу хвилю він пов'язував з падінням каганату сеяньто в середині VII ст. На його погляд, ця хвиля кипчаків потіснила йсемеків, котрі жили на р. Іртиш. Друга хвиля кипчаків прибула після падіння каганату кок-тюрків у середині VIII ст., а кімаки з'явилися у Надіртишші після падіння каганату токуз-огузів у середині IX ст. [482, 24–25]. На думку Д. Расовського, кімаки були частиною західних тюрків

[647, 250–254]. П. Голден вважає, що кімаки – це монгололомовний народ [329, 202]. О. Прицак припустив, що етнонім *уку 'іті* похідний від *уке* [*Q*]ауті, тобто «великі кай». З точки зору дослідника, *кімакам* відповідає етнонім *імак*, а територію розселення цього племені він розташував між Іртишем та Уралом [263, 32]. У більш ранній своїй праці він зіставляв кімаків з племенем кумо [825, 160]. Б. Кумеков у цілому погоджується з ототожненням «кімек – імек». В антропонімії єгипетських мамлюків дослідник навіть знайшов людину з відповідною нісбою (в арабів – вказівка в імені місця походження). Це *Балбан ал-Імак* [582, 135]. Немає джерел, які б свідчили про окремішність йемеків від кімаків, та вищенаведені припущення О. Прицака, П. Голдена та Б. Кумекова швидше свідчать про тотожність *кімаків* та *йемеків*, ніж про те, що це два різних етноси.

С. Ахінжанов ототожнював кімаків з племенем *кай*. Найменування «уран» він вважає тюркським, а монгольським його відповідником – «кай» [152, 124–136]. Ю. Зуєв припускав, що етнонім «кумак» не тюркського походження [230, 32–34]. На думку П. Голдена, правлячими племенами в Кімацькому каганаті були *Tataran* (тобто татари) [25; 453, 121]. У легенді про походження кімаків, зафіксованій у праці Гардізі, є вказівка на сім чоловік «татар», тобто на правителів сімох племен. Також цей автор повідомляв про смерть правителя татар і міжусобицю серед його синів. Засновником кімацької держави був Шад [25; 230, 35–36].

На думку П. Голдена, йемеки були вихідцями з Південно-Західної Маньчжурії, тобто району походження *ольберліків* та *байаутів* [774, 666–667]. Можна припустити наявність протомонгольського компонента серед кипчаків та кімаків, оскільки в каганатах тюркютів, кок-тюрків та токуз-огузів, окрім тюрків, кочували монгололомовні племена. Підданими цих держав були також *татаби* (*сі*, *кумо сі* – китайська назва цього племені) [217, 130–131]. Е. Бретшнейдер розміщував територію Камланджа поблизу р.Толи, в ущелинах Хінгану [152, 108].

Кидані та *кумо сі* входили до складу однієї конфедерації монгололомовних племен *дунху* [325, 223]. *Кумо сі* відзначалися більшою завзятістю, ніж *кидані*, внаслідок чого їм часто доводилося зазнавати поразок, оскільки вони воювали з переважаючими силами супротивника [325, 268–271]. Мігрувати на захід *кумо сі*

могли під час утворення киданської імперії Ляо в X ст. За свідченням легенди про походження кімаків, записаної в Гардізі, кімаки були родичами татар [23; 230, 35–36]. Символізував кімаків дракон, який був характерний і для племені *кумо сі* китайських хронік (*татабів* рунічних написів) [23; 230, 35–36; 152, 105, 111]. О. Гаркавець вказує, що в Ібн Хурдадбега, до свідчень якого апелював Гардізі, було вказано, що кімаки та кипчаки є з числа тюрків (*ал-атрак*), а не *татар*, як вказано у Гардізі [23; 432, 116–118; 43, глава 16]. В Ахмеда б. Мухаммеда б. Ісхака ал-Хамадані (Ібн ал-Факіха) в «Повідомленнях про країни» згадані *кімеки* та *хфшах* (*кипчаки*). Перелік тюркських племен, у якому згадувались кипчаки та кімаки, вперше з'явився в Ібн Хурдадбега і був запозичений у нього Ібн ал-Факіхом та анонімним перським географом. О. Гаркавець дотримується версії, що вперше про кипчаків згадано в арабських географічних доробках [432, 104, 110–111].

Свідчення наративних джерел про країну кімаків суперечливі. Тамім б. Бахр згадував, що плем'я кімаків кочувало ліворуч (на схід та північний схід) від токуз-огузів. Володіння кімаків розташовувались у 80 фарсах (фарсахом була відстань, яка дорівнювала дню шляху вершника) від Тараза [152, 100–101]. Ці свідчення повторив Ібн Хурдадбег. Проте він вказував, що країна токуз-огузів розташована за 81 день шляху від Тараза. Ібн ал-Факіх локалізував володіння кімаків у 80 фарсах від Тараза [152, 99; 153, 172–173; 43, глава 16].

Свідчення про 80 днів шляху пізніше запозичив анонімний перський географ. Він повідомляв, що між Намакією та Таразом 80 днів шляху для вершника. При цьому невідомо, що мав на увазі перський географ – Тараз чи Фараб, оскільки в тексті вказане місто *T.rar*, яке можна ототожнити з Отраром (Фарабом). У «Худуд ал-Алам» поєднуються архаїчні свідчення Таміма б. Бахра та Ібн Хурдадбега з більш новою інформацією. Так, перський географ повідомляв, що у країні кімаків протікають річки Атіль та Іртиш. На захід від них локалізовані володіння кипчаків та північні незаселені землі. На схід від землі кімаків розташовані володіння киргизів. Також сказано про спільні кочів'я огузів та кімаків. Зафіксований поділ Кімацького каганату на одинадцять провінцій. Таким чином, анонімний перський географ знав реалії західноєвразійських степів X ст. [132, глава 18].

Кімаків на Іртиші зафіксували перські хроністи та географи – Гардізі, ал-Біруні та анонімний перський географ. Пізніше на Іртиші локалізував йємеків Махмуд ал-Кашгарі. На сході Дашт-і Кипчак локалізував володіння йємеків ал-Джуджані [152, 109, 112; 230, 35–36; 132, глава 18]. Про ставку Гуюка в місцевості Кумак згадував Рашид ад-Дін, і ця місцевість була розташована у верхній частині Іртиша поблизу річки Еміль [263, 221]. Окрім того, перський хроніст згадував про плем'я кумаут [152, 108–109]. Також є дані, що поблизу колишніх володінь токуз-огузів протікала дев'ята річка Утікан, на якій жив народ *лун* (змії), відомий ще як народ *кумук-атикуз* [152, 107; 774, 663]. Китайський посол Ван Яньде згадував про народ *дачун тайцзи* («великої змії») поблизу володінь уйгурів. При цьому слід мати на увазі, що Ван Яньде описував сучасні йому події X ст., тобто коли уйгури вже осіли в Східному Туркестані, а кидані під час своїх походів доходили до Саянів. За таких умов володіння «племені змії» мали розташовуватися на Верхньому Іртиші [152, 118–119].

Зважаючи на те, що *кай* не були згадані Махмудом ал-Кашгарі як синонім йємеків-кімаків, логічно припустити, що *кай* були лише племенем, яке увійшло на територію Кімацького каганату, проте аж ніяк не було його засновником. Плем'я *кай* під час великого переселення мігрувало на захід, потіснивши кунів, але йємеки залишились у Надіртишші [137, 29–30; 112, 14]. Прийнятими до складу конфедерації могли бути куни. На думку С. Кляшторного, кунам відповідає етнонім *ябаку* [217, 136–138].

У своєму доробку Гардізі згадував про сім кімацьких племен. Серед них були названі *імі*, *імак*, *татар*, *байандур*, *хіфджак*, *ланіказ*, *аджлад*. У складі *сеяньто* було шість тюркських племен (*секіз-огуз*) [774, 661; 845]. Б. Кумеков пов'язує етнонікон *імі* з племенем *імур* у Махмуда ал-Кашгарі, *імір* в Абу-л-Газі та *еймюр* у Рашид ад-Діна [230, 37–39]. Ю. Зуєв ототожнював *імі* з *імур*, а Б. Кумеков припускає наявність помилки інтерпретатора і зіставляє їх з *еймюрами* та туркменським племенем *емрелі* [230, 37–39; 845]. Дослідники зараховують *імі* до огузьких племен [771, 661]. Плем'я *байандур* також належало до огузьких племен, але Гардізі згадував їх, як одне з племен кімаків. Цей етнонім ще відомий у формах *bland*,

byand, bayandur [774, 661; 23]. Плем'я *ланіказ* П. Голден зіставляв із племенем *nilkan* у складі *джалаїрів* [774, 661]. *Адждад* американський дослідник згадував у формі *ijlad* [774, 661]. Кімаки в Гардізі – це радше політична, ніж етнічна спільність. Байандурів та еймюрів можна зарахувати до огузьких племен у складі кімаків.

Свідчення Гардізі цікаві ще й тим, що серед племен кімаків згадані кипчаки. Про кипчаків як васалів кімаків згадував анонімний перський географ [23; 128, глави 18, 21, коментарии; 452, 459; 578, 70–71]. Щодо місця кочування кипчаків, то тут логічно навести дані Махмуда ал-Кашгарі про «близьких» та «далеких» кипчаків [611, 290–292]. У «Худуд ал-Алам» згадано про провінцію «внутрішніх» кипчаків [128, глава 18]. Якщо були «внутрішні», то мали бути й «зовнішні». Останні згадані просто як кипчаки [128, глава 18]. Логічно припустити, що «внутрішні кипчаки» в XI ст. зайняли землі огузів поблизу Сирдар'ї. Тоді «зовнішні кипчаки» мали кочувати поблизу «Землі Мороку», тобто поблизу Західного Сибіру [23; 132, глава 18]. «Кипчак» був тюркським екзоетнонімом. Так токуз-огузи називали своїх сусідів [216, 312; 99, 84; 61, 43]. Етнонім «кипчак» був свого роду соціальним маркером для тюрків-немусульман, які дотримувалися стилю життя тюрків-язичників і не переходили до осілості [696]. Коли утворився Кімацький каганат, до Надіртишша мігрували кипчацькі та кімацькі племена. Після поразки, якої їм завдали енісейські киргизи, у західноєвразійські степи прийшли токуз-огузи [146, 125–127; 696]. Зоною розселення кипчаків Д. Савінов вважає південь Західного Сибіру та Обсько-Іртиське межиріччя [547, 44–46; 132, глава 18, коментарий].

С. Гуркін припускав, що «Йагсун-Йасу» – це земля *зовнішніх кипчаків*, котрі з'явилися у західноєвразійських степах після падіння каганату *сеяньто*. Пізніше, у VIII – IX ст., сюди прибували кипчаки та йємеки. В. Мінорський вважав, що цю землю населяло кипчацьке плем'я йогурів. Проте досі невідомий етнічний склад її населення. С. Гуркін висловив припущення, що кімацьку провінцію Андар аз-Хіфчак населяли кипчаки, які прийшли в район річок Чу та Сари-Су після падіння каганату кок-тюрків. Дослідник припускав, що регіон населяли також і кімаки, які прийшли сюди у середині та наприкінці IX ст. Окрім того, він висловив гіпотезу, що кипчаки кочували на просторах Центрального Казахстану. Територія кипчаків,

котра згадана в «Худуд ал-Алам», мала розташовувалась у степових просторах Зауралля між річками Уралом, Тоболом та Ішимом, провінція Киркирхан – на східному кордоні кімаків і мала межувати з киргизами. Остання назва позначала гористу місцевість у Каркалінських, Тарбагатайських та Чингізтаузьких горах. Киргиз Манас називався каркаринським кипчаком [482, 27, 30–31, 33, 35; 132, глава 18, коментарий].

С. Ахінжанов припускав, що до складу провінції Йагсун-йасу входили землі вододілу Іртиша та Верхньої Обі і степи Західного Сибіру. Анонімний перський географ, згадуючи про Атіль як про західний кордон провінції, насправді мав на увазі Асус (Ішим) [152, 163; 132, глава 18, коментарий]. В. Мінорський асоціював провінцію Киркирхан з місцевістю Каркаралі [132, глава 18, коментарий]. Б. Кумеков ототожнив місцевість Киркирхан з горами Гіргір в праці Ал-Ідрісі. Гіргір можна зіставити не тільки з одним Тарбагатайським хребтом, а й із Чингіз-тау та Колбінським хребтом [152, 163; 580, 468].

Щодо провінції «Андар аз-Хіфчак» («внутрішні кипчаки»), то її землі можна ототожнити з територіями Центрального Казахстану. Мешканці цієї провінції були схожі на огузів, і навіть мова була подібною. Мешканці Мавераннахру проти набігів кочівників збудували мури міста Саурана. На думку С. Ахінжанова, до «Андар аз-Хіфчак» входили басейни Сари-су, Кара-Кенгіра та Сари-Кенгіра. Пасовиська кипчаків сягали річок Чу та Таласу. Населення провінції було частково огузьким, частково кипчацьким. Разом з огузами кипчаки воювали проти печенігів та Саманідів. Можливо, саме в «Андар аз-Хіфчак» розташовувалися спільні кочів'я *огузів* та *кімаків*. Мова населення «Андар аз-Хіфчак» характеризувалась «джеканням» [132, глава 18, коментарий; 152, 160–161; 153, 167].

Про кипчаків у 721 – 722 рр. згадував Ібн ал-Асір. Він вказував, що кипчаки прийшли на допомогу хозарам. Проте ця думка не знайшла підтвердження в жодному незалежному від свідчень Ібн ал-Асіра джерелі. Ал-Куфі, ал-Йакубі та ал-Баламі згадували серед супротивників арабів тільки хозарів, без кипчаків [578, 72]. Нещодавно О. Гаркавець піддав ревізії джерельну базу раннього етапу історії кипчаків. Автор згодний з Б. Кумековим стосовно того, що свідчення Ібн ал-Асіра

про кипчаків є анахронізмом. Також ним були піддані критиці свідчення Леонті Мровелі про кипчаків на Кавказі у часи Олександра Македонського. Він вказує, що свідчення Леонті Мровелі були запозичені з «Навернення Грузії», де замість кипчаків згадувались «хони». Цікаво, що в обох випадках разом з кипчаками та хонами згадувались *бун-тюрки* (справжні тюрки). Згадка про кипчаків, на думку О. Гаркавця, обумовлена правкою більш пізнього редактора [432, 114–115].

Також піддані критиці ототожнення кипчаків з племенами *цзюєше* та *хебісі*. Швед Б. Калгрєн розшифровував *цзюєше* як «кипчак». Радянський історик А. Бернштам некритично сприйняв гіпотезу зіставлення М. Бічуріним правителя Моде з Огуз-ханом, а кипчаків – з *цзюєше* (у М. Бічуріна – *кюєше*). Китаєць Юй Тайвань зіставляв *цзюйше* (*Qushe*) з *Kadisenoi* (*Kadusenoi*, *Qadishaye*) – іраномовним племенем на кавказькому березі Каспійського моря. *Кадусії* були предками *талишів* або *гілянців*. Й. Маркварт та Я. де Грот вважали *кадусіїв* одним з іраномовних племен *ефталітів*. Також було піддано критиці ототожнення китайського дослідника Цень Чжунмяня племені *хебісі* (з китайських хронік «Суй-шу» та «Бей-ші») з кипчаками. За його версією, у «Суй-шу» та «Бей-ші» згадані *ємо/євей* (*йємару/йємеки*) та *хебісі* (кипчаки). За реконструкцією казахського синолога Б. Еженхана, китайський фрагмент *хе-бі-сі-хе-цо-су-б-е-мо* треба читати як *хебі сіхецо*. Форма *гебісі* зустрічається в радянського історика М. Кюнєра в перекладі свідчень «Веньсяньтукао» (історичного зведення Ма Дуань-ліня, написаного на початку XIV ст.). Ототожнення кипчаків з *хебісі* О. Гаркавець вважає сумнівним [432, 99–102].

На думку Д. Савінова, рання етнічна історія кипчаків та кімаків мала три етапи. Перший був зумовлений падінням каганату сірів-сеяньто та переселенням частини з них у західноєвразійські степи. З цією міграцією дослідник пов'язує появу на Іртиші статуй з чашею в обох руках, а також поховань з конем. Другий етап розпочинається падінням каганату токуз-огузів. Третій етап характеризується розселенням кімаків та кипчаків у гірських місцевостях. Вони утворили кілька самостійних володінь (Киркирхан, Йагсун-Йасу, Андар аз-Хіфчак), які характеризувалися змішаним етнічним складом населення. Третій етап датований IX–X ст. [662].

О. Гаркавець у статті, опублікованій у 2012 р., виступив проти прямого ототожнення сірів тюркських рунічних пам'яток та кипчаків. Батьком ототожнення кипчаків із сірами, котрих у китайських хроніках називали сеяньто, був німецький синолог Ф. Хірт, котрий зіставляв сеяньто китайських джерел із сір-тардушами рунічних написів. Припущення Ф. Хірта здобуло підтримку у В. Радлова, В. Бартольда та К. Шаванна, тобто більшості авторитетних науковців його часу. Пізніше Л. Гумільов вважав сірів частиною тюрк-сірського народу. Окремо слід зупинитися на написі з Шине Усу (Селенгінський камінь, напис на честь кагана токуз-огузів Елетміш Більге-кагана). О. Гаркавець навів дані естампажа напису, який був відтворений як «*tör...bačak älig jyl olurmuš*». Версію Г. Расмтеда про кон'юнктуру «*tür[k] [qy]bčaq*» прийняв відомий спеціаліст із тюркських рунічних текстів С. Кляшторний. Позицію С. Кляшторного підтримав монгольський рунолог М. Шінеху. В опозиції до гіпотези Г. Расмтеда перебуває О. Гаркавець, який вважає, що оригінальний текст мав такий вигляд: «*tür... čq lg olrmsč türk ilnä otz yšma äd*». При цьому дослідник посилається на праці С. Малова та Т. Текіна, котрі також були спеціалістами із тюркської руніки [432, 102–108, 115–116].

У будь-якому разі, питання про співвідношення сеяньто та кипчаків залишається відкритим. Навіть якщо пряме ототожнення сеяньто з кипчаками неможливе, слід зауважити, що боротьба за владу у степах Внутрішньої (в російській історіографії – Центральної) Азії мала витиснути частину сеяньто на захід у Надіртиські степи, де пізніше й сформувався каганат кімаків, одним із племен котрих були кипчаки. За сеяньто, внаслідок перемоги над ними токуз-огузів, на захід у середині VIII ст. мали мігрувати кок-тюрки та басмили. У середині IX ст. в тому ж напрямку мали мігрувати племена токуз-огузів. Це був один із напрямків їхніх переселень. Ймовірно, разом із токуз-огузами на захід мігрували й кімаки, тому що вони були союзниками токуз-огузів. Д. Савінов відзначив подібність свідчень китайського джерела про сеяньто та Гардізі про кімаків. Безсумнівно, міграція з території каганатів сеяньто відбулася під тиском тюркютів, а кок-тюрків та токуз-огузів – під тиском єнісейських киргизів та монгололомовних племен. Можливо, сеяньто не були прямими предками кипчаків, але деяка частина з них, як і

більш раннє населення регіону, брали участь у їхньому етногенезі. Мігранти з Внутрішньої Азії мали потіснити карлуків, примусивши їх відкочувати до Жетису. С. Гуркін припускав, що карлуків потіснили йємеки. На думку російського дослідника, у середині IX ст. кімаки підкорили кипчаків. Цей факт узгоджується зі свідченнями Гардізі та анонімого перського географа кінця X ст. про те, що кипчаки – одне з племен кімаків і що правитель кипчаків призначається кімаками [662; 482, 25].

В історіографії є думка про те, що етнонім «кипчак» вперше згаданий у 760 р. Як показав аналіз можливості ототожнення сірів-сеяньто та кипчаків, про це необхідно говорити вкрай обережно. До кінця не зрозумілий контекст самого надпису. С. Кляшторний вказував, що *qubčaq* (*quvčaq*) у тюркських мовах значило *нещасний, невдаха*. У легенді про Кипчака, наведеній Рашид ад-Діном, ім'я Кипчак пов'язане з порожнім всередині деревом (*qovuiq*). Абу-л-Газі у «Родоводі туркменів» прийняв цю версію і писав, що дуплисте дерево давньотюркською мовою називалося *кипчак*. *Quvčaq qovu* або *qubčaq qovu* значило *порожній* [507, 97–98; 216, 310–312].

Щодо першої згадки етнонімів «кипчак» та «кімак» необхідно звернутися до арабо-перської історичної традиції. Ібн Хурдадбег згадував про кімаків у країні токуз-огузів та хіфшах поряд з чигілями, тюргешами, азкішами, карлуками та халаджами. Кипчаки, а не йємеки-кімаки, повинні були потіснити карлуків, оскільки були їхніми сусідами. В ал-Факіха серед країн тюрків згадані *кімеки* та *хифшах*. Проте у мандрівників Таміма б. Бахра та Саллама ал-Тарджумана немає згадок про кипчаків. Абу Дулаф у переліку тюркських народів згадував про *кімеків* між Тибетом та огузами. Аналогічно в переліку ал-Балхі кімеки згадані між огузами та токуз-огузами. В Ібн Хаукаля серед родичів кімеків згадуються токуз-огузи, киргизи (в оригіналі названі *киркизами*), огузи, карлуки. Арабський географ стверджував, що усі вони тюрки. У дещо іншій формі згадував про кипчаків та кімаків Махмуд ал-Кашгарі, котрий знав їх як канджак та *йамак*. У нього були також згадані племена *йабаку*, *басмил*, *кай*, котрих можливо зіставити з кунами, шари та кай в ал-Марвазі. Таким чином, до епохи Гардізі та Махмуда ал-Кашгарі мусульмани мало знали про

кипчаків. Перші згадки про кипчаків відомі хіба що завдяки географічному трактату Ібн Хурдадбега та свідченням у «Худуд ал-Алам» [432, 111–113; 43, глава 16].

Ал-Масуді знав про огузів та кімаків. Він вказував, що через землі огузів та кімаків протікали річки Чорний та Білий Іртиш. Чорний та Білий Іртиш – це відповідно Урал та Іртиш. Арабський хроніст зазначав, що кімаки, огузи та карлуки воювали проти інших тюркських племен (*нукерде, печенігів, баджгурд*). С. Волін у коментарях до тексту вказував, що війни печенігів з кімаками й карлуками не було. Проте наявність канглів у Східному Туркестані свідчить про протилежне. Що стосується опису війн між печенігами та кімаками, то очевидно, що печеніги воювали не з самими кімаками, а з кипчаками, які, за свідченнями «Худуд ал-Алам» та ал-Бекрі, були їхніми сусідами [74; 152, 234; 132, глава 21; 432, 113; 44; 179, 23–24, 107].

Анонімний перський географ IX ст. мав інші джерела інформації. У нього вже була інформація про провінцію Кімацького каганату Андар аз-Хіфчак та плем'я хіфчак. Під цим етніконом були згадані кипчаки. Перський географ знав їх як сусідів печенігів та незаселених територій. Кипчаки згадані як рід, котрий відокремився від кімаків, а їхній правитель призначався кімаками. За інформацією ал-Бакрі, кипчаки кочували на північ від країни печенігів. Він називав їх *хіфджак*. Очевидно, саме з перського джерела ал-Бекрі дізнався про факт сусідства між печенігами та кипчаками. Звичайно, кипчаки до XI ст. не виходили до європейських степів. Печеніги, котрі межували з кипчаками, повинні були заселяти так звану Заволзьку Печенігію [132, глави 18, 21, коментарии; 432, 113; 648, 164–167].

Переселення конгломерату племен, який став відомий як кипчаки, зачепило багато тюркських племен Центральної Азії. Сучасник переселення кипчаків Абу-л-Фазл Бейхакі вказував, що у 30-х роках XI ст. в Надаралля почали активно просуватись кипчаки зі своїми сусідами – *кучетами* та *чуграками*. Чиновники Хорезму висловлювали занепокоєння міграціями тюркських племен і побоювалися, що вони можуть викликати вторгнення тюрків до Хорезму [453, 123; 482, 35]. Проте страхи хорезмійців виявилися марними. Кипчацька міграція зумовила перехід на службу до хорезмшаха Алтунташа племен чуграків та кучетів. У 30-х рр. XI ст. вони

воювали у складі військ хорезмійців [452, 473; 764, 54; 482, 35]. Можливо, плем'я чуграків залишило пам'ять про себе в етнонімії народів Євразії у формі *чункара* роду *кара-сакал* племені *алімули* Молодшого жузу казахів, роду *чонгору* маньчжурів, роду *джунгуіркін* халха-монголів [366, 140]. П. Голден вказує, що етнонім *Čağraq* (*Čağraq, Čagrat, Čoğraq, Čograt, Čoqrat*) згадується тільки в Бейхакі, а його іншими формами можуть бути *jgrat, jgraq*. Назва племені могла бути похідною від тюркського *Čograt* [769, 111]. Поряд з ними традиційно згадуються кучети [769, 114]. Цей етнонім згаданий у різних формах. Махмуд ал-Кашгарі згадував їх як *küçet* (*kjt*). У Бейхакі вони згадані як *küçät* (*kjât*). Фахр ад-Дін Мубаракшах називав це плем'я *alti küçät* (*lty kjât*). П. Голден вважає, що кучети увійшли до складу конфедерації канглів [769, 114–115]. Експансія кипчаків зачепила й карлуків. Плем'я *булак*, за свідченнями Махмуда ал-Кашгарі, деякий час перебувало під владою кипчаків. Однак воно повстало і почало називатись *алка-булак*. Під владою кипчаків опинилась і частина огузьких племен. За даними Махмуда ал-Кашгарі, Надаралля було названо місцем перебування огузів та кипчаків. На Мангишлаці були зафіксовані етнотопоніми *Кіфшат* та *Джасі*. Вони мають позначати кипчаків та туркменів-язирів. Проти кипчаків та язирів на Мангишлаці у 1065 р. воював сельджуцький султан Алп-Арслан [482, 35].

Тахір ал-Марвазі знав кілька племен, про які не було відомо слов'янським літописцям. Замість етнонімів *кипчак, кун, кай, шари*, котрі використовувались арабськими та перськими географами та істориками, на Русі використовували етноніми «половці» та «кумани» [137, 29–30; 84, 182; 47, 151; 65, 163]. При висвітленні кипчацької експансії необхідно з'ясувати етнічну приналежність частини племен «половців». Передусім слід визначити вихідне місце розташування племені кай. Ал-Біруні локалізував кунів та кай як народи шостого клімату [230, 124; 452, 463]. За даними ал-Ідрісі, найпівнічніше місто кімаків називалося Кані. Воно мало бути центром провінції, що межувала з енісейськими киргизами [230, 127–128]. Б. Кумеков припускав, що топонімом «Кані» могли називати кай [239; 230, 127–128]. Кай мало належати місто Кані на кордоні з енісейськими киргизами. Необхідно зауважити, що на сирійській мапі світу кай та куни згадувались поряд з

народом *каркор*, тобто киргизами. Поряд з *тогуз-гузами* (токуз-огузами), *кіркозами* (киргизами) та *кумаками* (кімаками) Ауфі локалізував кай та кунів [230, 127–128; 452, 463].

Свідчення ал-Біруні, Махмуда ал-Кашгарі та Йакута дають підстави стверджувати, що поблизу р. Об поряд з киргизами деякий час перебувало плем'я кай [230, 125; 697, 488–490; 137, 96–97]. Кай були войовничими людьми. Що стосується їхньої етнічної належності, то В. Мінорський вважав їх протомонголами сі (*татабами* тюркських рунічних пам'яток). За давньотюркської доби це плем'я було пов'язане з токуз-огузами союзом. Зміни зумовила поява киданської імперії Ляо. На думку П. Голдена, кай (сі) мігрували з території Південної Маньчжурії ще до утворення імперії Ляо. Однак дослідник вказував, що сі були бунтівними підданими імперії Ляо. На захід мала переселитись тільки частина племені [765, 21; 137, 95–98; 452, 464–465]. С. Кляшторний припускає, що кай спілкувалися тюркською мовою. Він зауважував, що це плем'я можна зіставити з племенем сі племінного союзу *шівей*. Підставою для твердження про тюркомовність кай є свідчення Махмуда ал-Кашгарі, котрий вказував, що кай володіють і тюркською також. Отже, ймовірно, кай були двомовними, тобто в них існував монгольсько-тюркський білінгвізм. На думку П. Голдена, рідна мова кай (сі) була парамонгольською. Племена сі мали розмовляти тюркською задовго до того, як Махмуд ал-Кашгарі відзначив їхні знання [789, 246; 452, 464–465]. О. Пріцак також вважав кай протомонголами хі [824, 158]. Провідні куманологи погоджуються з протомонгольським походженням племені кай, яке було арабсько-перською назвою племені, відомого китайцям як хі (сі). П. Пелльо стверджував, що етнонім «кумо хі» (*кумо сі*) насправді позначав монголомовних сі (тобто *татабів*) [138, 109–111]. К. Менгес підтримував гіпотезу П. Пелльо і вважав, що *γiei* (одна з форм етноніма «хі») відповідає у кантонському діалекті формі *haj* та що народ сі (хі) можна ототожнити з кай [243, 71].

Свідчення про більш далеку, ніж Надоб'я, батьківщину кай можна знайти у декількох арабських хроніках, котрі були написані вже після того, як відбулись події (переселення племен). Це доробок Тахіра ал-Марвазі, датований 1120 р., та хроніка

Мухаммеда Ауфі, написана в першій половині XIII ст. За даними ал-Марвазі, кай та куні прибули із землі Китай. Китай у цьому випадку – це не та країна, котру ми всі знаємо під такою назвою, а найімовірніше, територія Маньчжурії (де мешкало плем'я киданів). Щодо причини міграції кунів вказано, що вони боялись китайського хана (вождя киданів) та що на кунів напало плем'я кай. Що ж стосується свідчень Ауфі, то причинами переселення кунів було названо нестачу пасовиськ і напад на них племені кай. Вказано, що вони прийшли із-за землі *Kima*. Необхідно зауважити, що в переказі про походження кипчаків у «Юань-ші» також згадана місцевість у Маньчжурії – *Жехе*, з якої у західноєвразійські степи прийшов монголомовний клан ольберлік. Р. Храпачевський вважає можливим передавати ім'я Цюйчу як Кун-Ян, пов'язуючи його з племенем кун. Проте О. Пріцак передає це ім'я як Кучу. У варіанті Є. Кичанова засновника династії, з якої походив Тутуха, було названо Кунаном. Єдине, що ми можемо стверджувати напевне, то це те, що й ольберліки, і кай прийшли в західноєвразійські степи Центральної Азії з Маньчжурії, пройшовши Внутрішню Азію і діставшись сибірських річок [137, 29–30; 239; 762; 63; 298, 20–21; 263, 39].

Нагадаємо, що більш ранні джерела не знали таких докладних свідчень про кунів та кай. Наприклад, Махмуд ал-Кашгарі знав лише про те, що ябаку, басмили, чомули, кай та ймеки межують з державою Караханідів і є її ворогами. При цьому ймеки та кай у нього згадані окремо, що свідчить про те, що кімаки та кай – це різні народи. Махмуд ал-Кашгарі, котрий був молодшим сучасником цих подій, мав бути достатньо поінформованим про справжній стан справ. Сучасником переселень кипчаків був ал-Біруні [218, 139]. Щоб Махмуд ал-Кашгарі помітив мігруючі племена, вони мали мешкати поблизу Східного Туркестану, в районі басейну Іртиша та поблизу озера Балхаш. У будь-якому разі, свідчення більш ранніх, ніж Марвазі та Ауфі, джерел вказують на те, що кай та куні провели тривалий час у Центральній Азії. Збіг свідчень «Юань-ші» та інформації доробків Марвазі та Ауфі випадковий. Кун та кай згадані на сирійській карті поряд з країною тюрків та монголів. Це й не дивно, оскільки ще в X ст. степи Монголії населяли тюркські племена, а монгольські племена запанували там після кількох років перерви (у III – VII ст. ці степи

населляли близькі монголам племена *сяньбі, тоба, жуужань*). У X ст. степи Халха-Монголії освоювали монголомовні племена, які прибули з території Маньчжурії [218, 42–60].

Питання етнічної приналежності кунів вкрай заплутане [452, 460–462, прим. 25, 463, прим. 35, 37, 465]. Цікавим є факт, що в пізній хроніці Ібн Халдуна при описі тюркських народів згадані *хіфшахи (кіфджаци)*, куни та йємеки, проте не згадані кай [452, 463–464]. Серед дослідників немає одностайності щодо походження кунів. Й. Маркварт вважав їх монголомовним племенем, як і кипчаків. На думку О. Пріцака, це плем'я тотожне кімакам. При цьому дослідник вважав і кімаків, і кунів протомонголами, близькими до киданів [261, 29; 824, 161; 239]. В. Стоянов також ототожнює кунів з кімаками, яких вважає протомонголами. Предками кімаків він назвав кумо сі [832, 680–681]. С. Кляшторний ототожнює кунів ал-Марвазі з ябаку Махмуда ал-Кашгарі, племенем *хунь* китайських джерел. «Половці» слов'янських літописців це, відповідно, шари ал-Марвазі, басмили Махмуда ал-Кашгарі, басімі або *тузює-шелі* китайських хронік. С. Кляшторний також дійшов висновку про етнічну близькість між куманами та половцями, але вважає їх різними народами [217, 138]. На думку Б. Кумекова, східноєвропейські кипчаки та кумани – це окремі народи. В антропонімії Мамлюцького султанату в Єгипті містився етнонім «куман». Так, у писемних джерелах згадані амір ал-Кумані та шейх Зайн ад-Дін Абу Бакр ал-Кумані. У своїх припущеннях Б. Кумеков посилався на свідчення ал-Ідрісі, Абу-л-Фіди, Ібн Саїда, ад-Дімашкі [580, 135–136]. Вождь йабагу Бука Будрач був названий «Великим Змієм». За припущенням С. Кляшторного, йабагу – це і є куни. Отже, плем'я змії Маттеоса Урхаєці це не кай, а куни. Про кай вірменський хроніст міг і не знати [217, 138; 789, 245; 137, 29–30; 218, 139–142; 133, 89].

На думку Б. Кумекова, у другій половині XI ст. кипчаки закріпились на Мангизтау та Устюрті і запанували над місцевими огузькими племенами кечатів та чаграків. Казахський дослідник вважає, що в «Малому Ідрісі» простори між Каспієм і Аралом були позначені як володіння кипчаків, простір між Дніпром та Волгою – «*ard al kumania*» (земля Куманія) [580, 472; 432, 115]. Про країну ал-Куманія

згадував Ібн Саїд. Він вказував, що вона розташована в цьому кліматі, проте, на відміну від ал-Ідрісі, це були землі на північ від семи кліматів і не шоста, а сьома секція у місцевості поблизу від гір Аскасїя й Таруїя, озера Акуд і річки Атіла. Абу-л-Фіда називав Куманію *ал-Каманійєю*, згадував про гори Аскасїя і Тагура поблизу від озера Анкуд. Більшість цих топонімів не можуть бути точно локалізовані. За версією І. Коновалової, етнонім «куман» потрапив до арабів через європейців, а не візантійців. З доробку ал-Ідрісі етнонім «куман» потрапив у працю Ібн Саїда. Абу-л-Фіда ж запозичував свідчення в Ібн Саїда. Окрім того, варто зауважити, що в ал-Ідрісі в сьомій секції сьомого клімату згадані країни *Басджірт* та *Баджнак*. Це, в принципі, відповідає реаліям IX – X ст., коли кипчаки межували з печенігами, а також свідченням Ібн Фадлана. Більш точні дані про кипчаків можна отримати в інших географів. Ал-Мустауфі локалізував кипчаків між черкесами та Булгаром. Закарїя ал-Казвіні розміщував їхні володіння східніше русів. Б. Кумеков на основі свідчень арабських географічних трактатів припускає, що земля куманів розташовувалась у Північному Надараллі. За спостереженнями казахського дослідника, вони перебували у цій місцевості у IX – X ст. [789, 247; 576; 580, 473; 60, 33–34, 72, 118; 59, 127–128; 44; 179, 23–24, 107].

В ал-Ідрісі етнонім «куман» був фактично рівнозначний етноніму «кипчак». Про куманів як синонім половців повідомляв володимиро-суздальський літописець: «Кумани рекше Половци». Разом з тим літописець вказує, що вони походять з пустелі. У Галицько-Волинському літописі також говориться, що половці походять з пустелі. Літописець повідомляв про вождя Кунама серед вождів лукоморських кипчаків. Цікаво, що в Михайла Сирійського вказано, що кумани дістали назву від країни, де вони живуть. Звичайно це не більше ніж фольк-етимології для позначення кипчаків. Куман, ймовірно, походить від тюркського означення «кум» (піски). Половці також сприймалися як мешканці пустель та степів [132, глава 21, коментарій; 137, 98–101; 59, 118–119, 127–128; 65, 234; 47, 224, 255]. Одне з кипчацьких племен було відоме ан-Нувайрі під назвою «кунун» [111, 541]. На нашу думку, більш доцільно вважати куманів (кунун) одним із племен кипчаків подібно канглам та ймекам. Безумовно, це плем'я досить сильно вирізнялось з усіх племен

Дашт-і Кипчак, проте було лише одним із них. Етнонім «куман», очевидно, потрапив до арабів з візантійської та європейської історично-географічних традицій і позначав усіх кипчаків загалом. Анна Комніна першою назвала кипчаків куманами [4, *книга 8, параграфи 4–6*].

Ал-Марвазі вказував на те, що плем'я шари очолював басмил [452, 461; 137, 73–74]. С. Кляшторний припускає тотожність етнонімів «шари» та «басмил» [217, 138]. Переслідувані племенами кай та кун, шари атакували печенігів та узів і завоювали їхні володіння. Появу етноніма «шари» дослідники пов'язують з різними обставинами. На нашу думку, поряд з басмилами частина тюргешів могла входити до складу племінного союзу шари, який став відомий тільки в XI ст. Шари могло бути одним із племен Кімацького каганату, котрий розпався на окремі частини в тому ж столітті. П. Голден зауважував, що тема ідентифікації шари тривалий час була предметом спекуляцій. Етнонім «сарі» (*сарик*) зберігся як позначення окремого роду чи племені в багатьох сучасних тюркських народів. С. Кляшторний вказував, що в китайських джерелах згадуються «жовті тюрки». О. Пріцак вважав кипчаків нащадками східних тюркютів. У більш ранній своїй студії український дослідник припустив, що слово *sar(i)* вживалося киданями для позначення кипчаків [452, 460–462; 137, 29–30; 789, 246; 261, 31; 824, 159]. За свідченнями Маттеоса Урхаєці, переслідувані «племенем змій» «бліді» (хартеш) атакували пацінаків (печенігів) та узів (огузів). П. Голден ставить питання, чи можна «блідих» ототожнювати із шари. У цій же статті він дійшов висновку, що це ототожнення правомірне. С. Кляшторний вважає, що хартеш – це синонім шари, басмилів, туцзює-шелі. О. Пріцак стверджував, що кипчак та кун були тюркськими найменуваннями. У той же самий час *палліді, хартеш, фальвен* – назви іноземні [452, 462, 466; 133, 89; 217, 138; 824, 159–161].

На батьківщині кипчаків у Центральній Азії можна схематично окреслити кордони різних етнічних спільнот в XI ст., які входили до складу Дашт-і Кипчак. Вільгельм Рубрук поряд з *команами-капчат* згадував *команів-кангле*. *Кангле* – це кангли східних джерел [57, 118–122]. Також кангли кочували між середньою течією Іртиша та озером Іссик-Куль, у районі Жетису. Перебування їх на цій території

було обумовлено тим, що частина об'єднання кангарів-печенігів була підкорена карлуками і вимушена кочувати з ними. Інші кангаро-печеніги опинились під владою огузів, а потім кипчаків [649, 74].

Наступним етнічним компонентом були йебеки. Кипчаки-йебеки кочували у степах східної частини Дашт-і Кипчак [153, 192]. Етнос йебеків, на нашу думку, став частиною Дашт-і Кипчак. У більш широкому значенні етнонім «йебек» мав поширюватися на племена східних кипчаків. Принаймні так можна зрозуміти свідчення ан-Насаві про походження Теркен-хатун та ал-Джуджані про етнічну приналежність Кадр-хана [765, 23; 112, 14; 80, глава 19]. Махмуд ал-Кашгарі повідомляв про місцевість кіфджак поблизу Кашгара та про тюркське плем'я *кіфджак*. У переліку тюркських племен Махмуда ал-Кашгарі йебеки згадані як *йймак* [432, 113]. Кочів'я цих тюрків також розташовувались у долинах Таласу та Чу, доходючи до Кашгару [153, 183]. Кордони володінь йебеків Д. Расовський визначав так: на сході це річка Іртиш, далі на схід від якої вже починалися володіння найманів; на півдні природними кордонами були гори Тянь-Шань та озеро Балхаш. Землі біля річки Талас перебували під контролем йебеків, так само як і місто Сигнак. Кордоном з володіннями хорезмійців правила річка Сирдар'я [649, 73–74]. На думку Д. Расовського, влітку кипчаки-йебеки досягали Ками, де їх і зафіксував володимиро-суздальський літописець [649, 76]. О. Кадирбаєв припускає, що деяка частина йебеків потрапила до Приуралля та Поволжя разом із кипчаками [530, 25]. За гіпотезою Б. Кумекова, влітку східні кипчаки кочували по Ішиму, Тоболу, Нурі, Ілеку, Сари-Су. Із зимівель на Мангизтау та Устюрті кангли мігрували на Ембу, Сагиз, Уїл, Хобду, Урал. З надкаспійських степів відкочовували до долини Волги в районі сучасної Саратовської області, Великого та Малого Узенів, передгір'їв Уралу [580, 474]. Перші групи кипчаків з'явилися на Мангишлаці ще в XI ст. [146, 162; 530, 24; 65, 389–390]. Як вказував Д. Расовський, кипчаки заволоділи степами огузів у Центральній Азії в 1030 році [648, 178]. С. Агаджанов стверджує, що переселення було започатковане киданською експансією, що змусила кунів та кай мігрувати [146, 154–158]. Переселення кунів та кай спричинило хвилю міграцій, що тривали усю

другу чверть XI ст. і призвели до появи «половців» на східних кордонах Русі в 1055 – 1061 рр. [452, 473; 137, 29–30].

Відновити послідовність переселень можна за допомогою свідчень кількох джерел. Тахір ал-Марвазі вказував, що кай переселились у землю кунів, куни – у землі шари, шари – у землі туркменів, туркмени – у східні землі огузів, а огузи – у землі печенігів. Мухаммед Ауфі повідомляв, що кай змусили мігрувати кунів і ті увійшли в землі сарі. Народ сарі увійшов у землю туркменів, а гузи (огузи) – у землю баджанак (печенігів). Маттеос Урхаєці вказував, що плем'я змій (зважаючи на те, що Бука Будрач – це вождь ябаку, то «народ змій» не кай, а куни) потіснило плем'я блідих (його можна зіставити з сарі/шари), котре, у свою чергу, напало на узів (огузів) та пацінаків (печенігів) і усі ці народи воювали проти римлян (ромеїв). Хроніст особливо відзначив шкоду, якої в 1050 – 1051 рр. завдали ромеям пацінаки [137, 29–30; 239; 452, 460–462; 133, 89]. Знаючи реалії переселень тюркських племен, слід зауважити, що Маттеос Урхаєці не вказав одну ланку у переселенні – плем'я кай. Тахір ал-Марвазі та Мухаммед Ауфі додали одну зайву ланку – туркменів, котрі були зайняті не подіями у степах, а завоюванням Мавераннахру. Кипчаки зайняли частину земель туркменів, але не вони спричинили переселення туркменів, котрі з власної ініціативи рушили на Мавераннахр та Іран. Тиском кипчаків було зумовлене переселення огузів-торків. Більш точними були свідчення Мухаммеда Ауфі, який вказував, що сарі вторглись у землю туркменів, проте туркмени залишили країну з власної волі.

Під час завоювання кипчаками східноєвропейських степів у складі кипчацьких племен посилювалися огузький та печенізький компоненти. Завойовники включили їх до своїх конфедерацій. Було б помилкою ігнорувати свідчення археологічних досліджень, які вказували на те, що населення степів Північно-Західного Надчорномор'я було здебільшого печенізько-торчеським [195, 54–65]. Цікаво, що Михайло Сирійський та Адам Бременський вважали куманів частиною огузів-тюрків [239]. Це цілком можливо, зважаючи на спорідненість між цими тюркськими народами. На нашу думку, логічно зіставити «чорних куманів» скандинавських саг та угорських хронік із залежними від кипчаків групами огузів та печенігів. Оттон

Фрайзінгенський у 1146 р. вказував на присутність поблизу Дунаю *Pecenati* [239]. До кипчацького завоювання печеніги кочували на території Подунав'я протягом двох століть і продовжували жити там і під владою завойовників (кипчаків). На це ж вказують археологічні дослідження. Плем'я кунун-куманів на східноєвропейському ґрунті було радше огузами та печенігами, ніж кипчаками. Кипчацькою у них була лише аристократія, і вони, таким чином, були хрестоматійним прикладом того, як підкорені племена втрачають свою ідентичність і приймають найменування завойовників [195, 47–61].

Кипчаки східноєвропейських степів, по суті, були меншими кипчаками, ніж східні кипчаки. Значну роль у їхньому етногенезі відіграли печеніги та огузи. Про присутність огузів та печенігів серед «лукоморських» та донецьких кипчаків згадано при описі подій 1103-го та 1116 рр. Частка огузів та печенігів у цих об'єднаннях була нижчою, ніж у дунайських кипчаків, проте досить значною для того, щоб русини після перемог у битвах з кипчаками намагались убезпечити себе, виводячи їх на Русь і оселяючи їх як військових поселенців [47, 255, 284]. «Половці» слов'янських джерел та кипчаки арабських і перських хроністів були складним конгломератом племен різного походження. Кай, куни та шари виявилися просто найактивнішими із союзів кочових племен Центральної Азії у другій чверті XI ст. Переселення племен було підготовано внутрішньополітичними процесами у державах кімаків та огузів. Міграції огузів-торків до Східної Європи, а сельджуків – на Близький Схід полегшили просування на захід для племен, що входили до складу Кімацького каганату. Археологічні дослідження засвідчують значний відтік «кімацького» населення (точніше, племен Кімацького каганату) внаслідок міграцій на захід [601, 43–46].

Переселення 30 – 80-х рр. XI ст. відкрило для «кипчацьких» племен величезні перспективи. Заволодіння кипчаками земель огузів відбувалося через включення огузьких племен до складу кипчацьких конфедерацій. Не дивно, що «степи огузів» невдовзі перетворилась на «Дашт-і Кипчак». Основні сили огузів були зосереджені на інших напрямках, у той час як найбільша загроза для них була в степах. Цікавим є той факт, що кипчацький володар у 40-х рр. XI ст. зміг одружитися на

сельджуцькій хатун і став еміром її батька. Це вказує на те, що війни між кипчаками та огузами не були конфліктами на винищення та що між ними були можливі домовленості [455, 328]. Більш запеклою була ворожнеча кипчаків з печенігами. Про це є відомості в Анни Комніни в описі війни ромеїв та кипчаків проти печенігів у 1091 р. Проте на той момент кипчаки вже завоювали володіння печенігів у східноєвропейських степах [4, глава 8, параграфи 4–6]. Кипчаки, куни, шари та кумани – це не різні етноси, а різні етноніми, частина яких, до речі, є екзоетнонімами [505, 56].

3.2. Етноніми та родоплемінна структура Дашт-і Кипчака. Питання щодо етніконів *кумани* та *половці* неодноразово порушувалося в науковій літературі. Багато раз дослідники прагнули дати відповідь, яка етимологія в цих етніконів. Проте це питання так і не було остаточно вирішене.

У коментарях до персидського географічного трактату «Худуд ал-Алам» В. Мінорський вказував, що етнонім «половці» не має аналогів в арабській та персидській географічній та історичній традиціях. Він відмовився зіставляти етнонім «половці» з етнонімом «сарі», котрий був відомий Тахіру ал-Марвазі та Мухаммеду Ауфі [132, глава 21, коментарий]. Як вже згадувалося, про етнікон «куман», як про синонім половців, повідомляв володимиро-суздальський літописець, зазначаючи, що «Куманы рекше Половцы». Як синоніми згадані половці та кумани в описі подій 1223 р. у Новгородському Першому літописі. Проте в Іпатіївському літописі кумани не згадані як синонім половців. Разом з тим вказано, що вони походять із пустелі. У Галицько-Волинському літописі також знак рівності між куманами та половцями не був встановлений. У літописі говориться про те, що половці походять з пустелі. Літописець згадував про вождя Кунама як про одного із загиблих вождів «лукоморських» (надчорноморських) кипчаків. Цікаво, що Михайло Сирійський зазначав, що кумани дістали своє ім'я від країни, де мешкали. З ним погоджувався і більш пізній хроніст Гетум з Корікоса (відомий ще як Гайтон). Він згадував, що Куманія – це велика країна в пустелі [239]. Звичайно, це середньовічні фольк-етимології. Етнонім «куман» в інтерпретації Михайла Сирійського, який спілкувався з турками, – це похідне від *кум*, тобто пісок.

На схожі роздуми наштовхують дані Лаврентіївського та Іпатіївського літописів про країну та походження кипчаків. Необхідно зазначити, що середньовічні книжники намагалися знайти кипчакам місце в біблійній картині світу. На їхню думку, кипчаки були «агаряни» та «ізмаїльтяни» з «жереба Симового». Також вони були названі «безбожними», тобто нехристиянами. З погляду літописців, котрі вмонтували у свої літописи «Откровення Мефодія Патарського», кипчаки, як і огузи (торки) та печеніги, – це нечисті народи, яких вигнав Гедеон та закрив за муrom Олександр Македонський. Кипчаки (половці, кумани) уявлялись книжникам мешканцями Етривської пустелі [132, глава 21, коментарий; 137, 98–101; 65, 234; 47, 224, 255, 740–741; 84, 62; 271, 39–40].

Що стосується пояснень вчених, то серед них було багато версій та гіпотез. Так, Ю. Євстигнєєв вважає, що етнікон «половці» є перекладом тюрського слова *sarı*, котре позначало одне з трьох племен. Проте літописці не знали ні про кунів, ні про плем'я кай, так що *sarı* – це не означає «половці» [505; 506]. Є. Скржинська вважала, що німецька форма етнікона (*фалони*) походила від слов'янської форми «половцы» чи від німецьких прикметників *Falben* і *falb*, котрі позначали жовтий колір. На думку дослідниці, німці з Фрайзінгена могли дізнатись про кипчаків від русинів, які прибували в Центральну Європу з торговою метою [271, 54–60; 85; 86; 87; 88]. На нашу думку, половці та фалони – це не слова-синоніми. В Оттона Фрайзінгенського не було вказано, хто саме так називав кипчаків.

Питання стосовно значення етнікона «половці» довго дискутувалося. Ще Мацей Меховський припускав, що половці походять від українського слова «полювати», та пропонував вважати половців мисливцями та хижачами, котрі часто нападали на русинів. В. Татіщев вважав етнонім «половці» похідним від «поле». Одним з перших запропонував свій варіант А. Кунік, котрий вважав, що половець походить від «полова», тобто «солома» чи «світлий колір». Д. Расовський запропонував свою гіпотезу стосовно походження етноніма. Він вважав, що кипчаки були світловолоосими, а сам етнонім позначав світлий колір. З ним погоджувались такі авторитетні науковці, як В. Бартольд, М. Арістов та Г. Грумм-Гржимайло. Проте великої кількості світловолоосих у тюркських кочівників не було. Можливо, таке

тлумачення серед науковців стало поширеним завдяки свідченням вірменського хроніста Маттеоса Урхаєці, котрий, описуючи переселення тюркських племен, згадував, що плем'я «*zxartkš'n < xartêš, xarteaš*» (хартеш), тобто «блідих», було атаковане «племенем змій». *Хартеш* можна ототожити з народом *сарі*, котрий відомий з хронік Тахіра ал-Марвазі та Мухаммеда Ауфі. Назва народу походила від тюркського прикметника *сариг*, тобто «жовтий». Проте слов'янські літописці та інші християнські хроністи не знали свідчень Ауфі, ал-Марвазі та Маттеоса Урхаєці. Ймовірно, що, як і етнонім «кипчак» – у грузинській формі *ківчакі* (в російському перекладі він читається як *ківчак*), етнонім «шари» був запозичений вірменами у формі *хартеш* [133, 89; 76, 68; 137, 29–30; 648, 177; 647, 253; 271, 42–45].

Що стосується версії Д. Расовського, то тут є істотні бар'єри, пов'язані з антропологією. На угорських мініатюрах в історичних хроніках кунів часто зображено монголоїдними. Лише деякі з них зображені рудими. Антропологічні дослідження привели дослідників (Г. Дебец, В. Гінзбург, В. Алексєєв) до висновку про те, що населення східної частини Дашт-і Кипчак були монголоїдним і належало до південносибірського типу монголоїдної раси. Також для них було характерне поєднання монголоїдних та європеїдних рис [152, 86]. Чим далі на захід, тим сильнішим був європеїдний вплив. Найбільш монголоїдними були кипчаки Алтаю та Надіртишся. Кипчаки Східної Європи могли поєднувати монголоїдні та європеїдні ознаки. У них, як і в Чингульського хана, європеїдні ознаки могли превалювати над монголоїдними, проте ясно, що про жодних блондинів серед власне кипчаків та асимільованих ними печенігів та огузів мова не йшла. Блондини могли бути серед кипчаків лише у тому разі, якщо до них у полон потрапляли люди з Трансільванії, Русі чи представники народу ерзя. Полонені чи виховані як кипчаки діти полонених були тими рудими, хто зображений на угорських мініатюрах [152, 86; 616].

Ф. Міклошевич вважав, що етнонім «половці» не пов'язаний з кольором волосся. На думку А. Соболевського, цей етнонім походить від німецького *blauen* та південнослов'янського *плав*, котрі позначають синій колір. А. Кримський припускав, що етнонім «половці» був даний кипчакам за їхні капелюхи синього кольору. Проте

цей варіант малоімовірний, оскільки ніхто з хроністів не позначав кипчаків як блакитних. Були також і курйозні гіпотези. А. Щекатов пов'язував етнонім «половці» з полоном, а П. Бурчаков припускав, що етнонім «половці» походить від пологу (порога), пов'язуючи це з тим, що кипчаки жили в юртах [496, 108–110; 271, 64–65].

На думку А. Пономарьова, половець є перекладом тюркського куман (кубан). Характерно те, що в перекладі цей прикметник позначає жовтий колір. Дослідник заперечував світле волосся кипчаків. Усі народи, котрі контактували з кипчаками, жодного разу не згадували про їхній особливий зовнішній вигляд. Етнікони згадувались як синоніми, що у випадку перекладу просто не треба було б робити. П. Діакону вважав, що етнонім «половець» походить від степу чи пустелі. І. Добродомов пов'язував етнонім «половці» з геосимволікою. Згідно з уйгурською геосимволікою, жовтий колір позначав центр, а згідно з монгольською – північ. С. Плетньова стверджувала, що половці – це калька з тюркського *шари*. Є. Скржинська вважала думку П. Діакону курйозною. Проте дослідниця не була знайома зі свідченнями східнохристиянських (Гетума з Корікоса та Михайла Сирійського) книжників, котрі безпосередньо контактували з тюркським світом і висловили свої фольк-етимології. Не виключено, що Маттеос Урхаеці просто переказав свідчення Тахіра ал-Марвазі. Прикметники *sarı*, *хартеш* та *фальбен* (*фалонес*, *валані*) мали одне значення – «жовтий». У німецьку та вірменську історичні традиції етнікон, що позначав жовтий колір, міг потрапити прямо від тюрків з огузів [271, 62–64, 66–67; 496, 118].

С. Ковач вважає, що етнонім «половці» походив не від «поле», а від «половий» [795, 125–134]. Є. Скржинська стверджувала, що етнонім «половець» означав те, що людина мешкала на іншому березі річки, та протиставляла руський правий берег Дніпра лівому кипчацькому. Проте і ця етимологія є вразливою, оскільки кипчаки були присутні у степах на обох берегах Дніпра. Таким чином, втрачається сам сенс позначення кипчаків як таких, що мешкали на іншому березі річки (*онопол*). У Галицько-Волинському літописі згадані дунайські половці. Можна

також піддати сумніву те, що кипчаки називали себе куманами [271, 68–88; 47, 659; 84, 20–21].

Може, варто повернутися до початкового значення етнікона? Не слід забувати, що на Русі етноніми доволі часто діставали назви від середовища проживання, як, наприклад, дреговичі, деревляни, поляни, полочани. Було б дивно, якби сусіди не отримали подібної назви, коли фольк-етимології були популярні. На нашу думку, походження етнікона могло бути пов'язане з полем, тобто степом. Варто зазначити, що в незалежній від слов'янської історичній традиції східних християн куман – це той, хто живе в пустелі. Схоже, що половці та кумани в освічених книжників сприймалися як синоніми. Проте чому тоді не були поширені подібні означення для інших народів? Питання щодо значення етноніма «половці» навряд чи можна вирішити однозначно [271, 40].

Щодо етнікона «куман», то стосовно нього не було церковного пояснення. Він поширений не тільки у європейській латиномовній традиції, а й у ромеїв, грузинів («Мучеництво Давида та Костянтина») та сирійців (Михайло Сирійський). Дослідники пропонували кілька етимологій цього слова. М. Ердаль вважав, що етнонім «куман» походить від поєднання основи *qun* та афікса *tan* [452, 475–476]. С. Ахінжанов стверджував, що *куман* походить від тюркського слова *кубан*, тобто «світлий», «блідий». Ця версія етимології етнікона «куман» здається найбільш переконливою [152, 80]. О. Прицак висловив гіпотезу, що *куман* походить від тюркського *куба* («жовтий»). На його думку, *кун* – це скорочена форма *куба*, а *кумани* – це народ пустелі. Ю. Немет вважав, що етнонім «куман» походить від тюркського слова *куб* – «блідий» чи «жовтий». Угорський дослідник пов'язував з цим кольором колір шкіри у кипчаків. З часом погляди дослідника еволюціонували. Він вважав, що кумани – це етнонім, характерний для позначення окремої групи кипчаків у латиномовних та візантійських джерелах, а половці – для слов'янських літописців [825, 159; 452, 476–477]. І, звичайно, були зовсім неймовірні версії. Так, Ю. Зуєв вважав, що поява слова *кум* у тюрків – адаптація імені бога Хаоми. Персоніфікацією Бога був Місяць, а Чумацький Шлях називався Шляхом Соломи. Від цього і виводився етнонім «половці». Є вагомні підстави стверджувати, що

зазначені етноніми ніколи не використовувались у такому значенні [202, 78–81]. Анна Комніна згадувала про куманів, чиїми вождями названі Маніак (Боняк) та Тогортак (Тугорхан). У розумінні Анни Комніни цей етнонім позначав усіх кипчаків. Через візантійські хроніки цей етнонім став спільним позначенням кипчаків. Також етнікон «куман» використовувався і в арабських географічних трактатах. Так, ал-Ідрісі та Ібн Саїд згадували етнікон «куман» (куман, каман). При цьому в ал-Ідрісі цей етнонім був синонімом етноніма «кіфшак» (кипчак) [4, книга 8, параграфи 4–6; 59, 118–119, 127–128; 262, 33–34, 72, 118].

Проте аналогія етноніма «половці» була й у Центральній Європі. Аналогічні етноніми «половці» форми існували у поляків (*Plauci, Plavci*), чехів (*Plavci*) та угорців (*Pálóczi*). Це прості кальки з етноніма «половці». Варто зазначити, що у грузинському «Мучеництві Давида та Костянтина» вказано, що *коман* – це синоніми *ківчакі* (კივჭაქი, грузинської форми етноніма «кипчак»). Етнонім «кипчак» був відомим їм чи через персів і арабів, чи від самих кипчаків, коли люди ханів Отрока та Севінча перебували у Грузії. Вільгельм Рубрук згадував одразу кілька етнонімів кипчаків. Він вказував, що команів також називають валанами (фалонами), і, таким чином, він використовував німецьку форму етноніма. Окрім того, Вільгельм Рубрук називав східноєвропейських кипчаків *команами капчат*, тобто знав їхню самоназву і найменування в арабській та перській історично-географічних традиціях. Він також згадував про етнікон «коман», котрий використовували європейці та візантійці. Завдяки мандрівці на схід Вільгельм Рубрук знав одразу про кілька етніконів. Але більшість істориків оперували одним чи двома найменуваннями. Форма *chumani* вживалась у німецькій хроніці «Друге продовження анналів Хайлігенкройц» [263, 34, 214–215; 132, глава 21, коментарии; 452, 459–460; 4, книга 7, глава 5; 129, 911, 946, 949–950; 72; 69, 18, 21, 29–31, 33–35, 232, 247; 239; 271, 39, 55–57, 60; 496, 108; 57, 108].

Гіпотеза Є. Скржинської щодо етнікона «половці» була розкритикована Д. Каштановим. Дослідник зауважував, що незрозуміло як новгородське діалектне «ониполовцы» перейшло в «половці». *Поль* означає не «берег», а «половина». За такого трактування «половець» значить «половинець». Етнонім «половець» у

давньоруській літературі отримував форми *половчі*, *половчанін*. На думку дослідника, «половці» та «ониполовці» не мають нічого спільного, окрім кореня. У хроніці Козьми Празького згадані племена скіфські *Plauci* (половці) та *Picenatici* (печеніги). Галл Анонім згадував етнонім «половці» у формі *Plauci (Plaucis)*. У Словаччині були поселення *Plavec, Plavecké Podhradie*. Вони, ймовірно, походили від праслов'янського *polvъ*, котре позначало вицвілий блідо-жовтий колір [597, 131–132].

Постає питання про можливість ототожнення етнонімів *кумани* та *половці*, *кумани* та *куни*. Куни ал-Марвазі та куни угорських джерел – це дещо різні етноніми. В угорській історичній традиції етнонім «кун» позначав не якесь конкретне плем'я, а усіх східних кочівників взагалі. Необхідно зазначити, що набіги кунів на Угорщину не були набігами самих лише кипчаків. Походи 1068 р. чи 1070 – 1071-го та 1085 рр. здійснили не кипчаки, а печеніги. На думку В. Мінорського, куни Тахіра ал-Марвазі – це не тюркське, а протомонгольське плем'я [303, 326–329; 132, глава 21, коментарий; 708]. Половці та кумани, можливо, сприймалися як мешканці пустель та степів [132, глава 21, коментарий; 137, 98–101; 59, 118–119, 127–128; 65, 234; 47, 224, 255]. Одне з кипчацьких племен мало назву кунун [111, 541].

Ю. Євстигнєєв пов'язував половців із «жовтими» тюргешами. Проте, по-перше, між шари та жовтими тюргешами було кілька сторіч, по-друге, тюргеші були досить добре відомі як тухсі. Під цим етнонімом вони згадані в «Худуд ал-Алам». По-третє, жовтими в Євразії називались не тільки тюргеші. Так, у трактаті «Утайшічжі» згадані «жовті тюрки», котрі насправді були «жовтими шівей». Також були й «жовті уйгури». По-четверте, *sarı* самі мали складну структуру. Вождем *sarı* був басмил [505, 54–55; 506, 58–61; 132, глава 17; 452, 461, 465–467; 137, 73–74].

Про країну *ал-Куманію* згадував Ібн Саїд. Абу-л-Фіда називав Куманію *ал-Каманію*. За версією І. Коновалової, етнікон «куман» потрапив до арабів через європейців. Із доробку ал-Ідрісі етнікон «куман» потрапив у працю Ібн Саїда. Абу-л-Фіда запозичив свідчення про куманів у Ібн Саїда [789, 247; 578; 580, 473; 60, 33–34, 72, 118; 59, 127–128; 44; 179, 23–24, 107].

Ще одним етноконом був етнонім «кипчак». Подібно етноніму «склавіни» для позначення слов'ян, він прижився в тих, кого так називали. Арабськими формами етноніма «кипчак» були *кіфджак* та *хіфшах*. Кипчаки різних регіонів мали різний етнічний вигляд, що не заважало називати їх одним етнонімом. Та й сусіди вважали їх єдиним цілим. Спільним для різних кипчацьких етнічних груп була самоідентифікація аристократії та самоназва. Про спільну ідентичність свідчать форми етнонімів у різних історичних традиціях. В арабо-перських джерелах їх називали *кібджак* (Ібн ал-Асір), *кіфджах* (Ібн Халдун), *кифшах* (ал-Ідрісі), *хіфшах* (Ібн Хордадбег, Ібн Халдун), *хифах* (ал-Факіх), *хіфчак* (Гардізі, «Худуд ал-Алам»), *джіфджах/ хіфджах* (ал-Бекрі), *канджак/кіфджак* (Махмуд ал-Кашгарі). Сам етнонім мав тюркську форму *кибчак/кипчак*. У грузинських джерелах їх називали *ოვზო* (*ківчакі* у «Картліс Цховреба»), у вірменських джерелах – *хбшах* (խիշախ – Кіракос Гандзакеці). У монгольських джерелах вони були названі *кібчаут* чи *кібчауд*, у китайських – *ціньча*, *кімча*, *кебішао*, *кофуча* [452, 459–460; 432, 110–111, 113, 115; 263, 33; 579, 71–74]. Сам термін *Дашт-і Кипчак* вперше був згаданий у середині XI ст. в доробку «Уклін Хорасану» Абу Муїна Насіра б. Хусрау б. Фарі ас ад-Кубадіяні ал-Марвазі (Насір Ібн Хусрау) [432, 113]. Ю. Євстигнєєв вважає, що етнонім «кипчак» вперше згаданий у 760 р. [507, 97–98; 216, 310–312]. На думку Л. Тугушевої, у VIII – IX ст. степи Центрального Казахстану були ареною зіткнень багатьох племен – кангарів-печенігів, йемеків, тюргешів, токуз-огузів, карлуків, огузів. Багато з них були витіснені зі своїх попередніх кочів'їв і в XI ст. утворили етнос кипчаків. Варто зазначити, що, за спостереженнями Махмуда ал-Кашгарі, мова кипчаків була однією з еталонних тюркських мов. Л. Тугушева вважає, що етнонім «кипчак» означав *пустельний*. Кипчак – це не самоназва, а прізвисько, яке дали сусіди [687]. Цікаво, що до схожої думки свого часу схилились О. Пріцак та П. Пелльо. Етноніми *кипчак* та *куман* були похідними від «пісок» чи «степ з піском» [680].

Одним з найбільш цікавих питань історії кипчаків є етнонімія та історична географія Дашт-і Кипчак. Історичну географію Дашт-і Кипчак досліджували К. Кудряшов та Д. Расовський [228; 649]. Проте на цей момент їхні праці вже є

застарілими. Етнонімія Дашт-і Кипчак досліджувалась Й. Марквартом [239], О. Прицаком [263], П. Голденом [763; 764; 766; 767; 769; 774], Б. Кумековим [575; 576; 580], І. Мандокі-Конгуром [807; 808], І. Башкі [740].

Поблизу від Дунаю розташовувалось ханство Боняка. Вперше в історичних документах Боняк був згаданий під час подій 1091 р. Його воїни допомогли ромеям перемогти печенігів під Левуніоном. Боняк очолював одне з кипчацьких вождівств, котре володіло територіями неподалік від Дунаю. Після смерті Боняка його вождівство розпалося на кілька менших конфедерацій [263, 35 – 40, 243 – 244]. Одним з таких вождівств було ханство племені *кунун* [111, 541; 137, 29–30]. В арабських джерелах племена *дурут* та *кунун* (*knn*) названі окремо і їхнє ототожнення неможливе [111, 541; 769, 114]. Пізніші арабські автори знали про плем'я *кумангу* (*Qmngu, Qumanlu*), але не знали про *дурут* [239; 575, 124–125; 769, 115].

В Ібн Халдуна у переліці кипчацьких племен згадувалося плем'я *кунун* (*knn*(کنن)). В ан-Нувайрі згадано плем'я *котан* (*ktn* (کتن)²¹). Ібн Дукмак згадував цей етнонім у формі *кутн*. У нас нема підстав вважати *котан* та *кунун* одним і тим самим племенем [111, 541; 576; 769, 114]. Прочитання етноніма як *кенен* прийнято у Й. Маркварта та К. д'Оссона. Іншу форму (*кунун*) використовували П. Пелльо та В. Тізенгаузен [576]. Легендарним предком усіх казахів вважається *Котан*. На думку Б. Кумекова, *Котан* – це не плем'я киданів, а форма чоловічого імені в тюрків [576]. У Криму є ойконіми *Бек-Кутан* та *Бек-Котан-Конрат*. Кутан-аул зафіксований у Дагестані. У Сурхандар'їнському окрузі є ойконім *Бей-Котан*. Цей етнонім є і в башкирів, і він згаданий як *бікатін*. В Азербайджані зафіксовані ойконіми *Котанли* (*Котанлу*) та *Хараба-Котанлу* [366, 137–138]. Етнонім «котан», згаданий в хроніці ан-Нувайрі, швидше відповідає Кітан-опі, котрий згадується в описі подій 1103 р. Кітан-опа був вождем одного з кланів у складі «лукоморських кипчаків» [769, 113].

Серед племен, що переселились до Угорщини, І. Мандокі-Конгур, окрім *Olás*, *Csertán*, *Kór*, *Borcsol*, називав ще племена *Honcsuk* та *Köncsög* [807]. В Угорщині також зафіксована місцевість *Köncsög* [366, 139]. Що стосується етноніма *Köncsög* (*Kuncheg*), то його можна ототожнити безпосередньо з племенем *кунун* [111, 541]. І.

²¹ Так цей етнонім написаний арабською графікою.

Башкі вважає етнонім *Kuncheg* (*Küncheg*, *Küncheg*) близьким та тотожним *Köncsög*. Кумчегом називали вождя клану племені чертан [740, 53]. Плем'я кунун було тісно пов'язане з Угорщиною та, можливо, кочувало поблизу її кордонів.

Плем'я урунгут займало території Береганського степу поряд з бададжами. Згадка про бададжів (*bdâj* (بداج)) та урунгутів (*wrwnkqwt*) після перемоги монгольських військ над країною Улакут (Другим Болгарським царством) робить можливою таку локалізацію володінь цих племен [112, 38; 769, 109, 116]. Плем'я урунгут, згадане у Рашид ад-Діна, П. Голден називав *Orungqut* (اورونگقوت) [769, 116]. Плем'я бададж американський дослідник вважає кипчацьким. У хроніці Ахсікенті цей етнонім був зафіксований у формі *Bâdây* (بادای) чи *Bâdân* (بادان) [769, 109].

Дурут (*drwt* (دروت)) чи *durum* (*dwrt*(دورت)) арабських джерел були відомі слов'янам як *тертробичі*. П. Голден вважав можливою формою *duruti* (درتی), згадану у арабсько-тюркському словнику XV ст. [111, 541; 47, 641; 769, 112]. Б. Кумеків вважає, що дуроти були присутніми як у східній, так і західній частині Дашт-і Кипчак. Його точку зору прийняли С. Кляшторний та Т. Султанов [217, 218]. Етнонім «дурут» можна зіставити з родом *тертоул* племені *аргин* Середнього жузу казахів, родом *тортул* племен *найман* та *кірей* того ж Середнього жузу, родами *тартули* та *турт-оул* в узбеків, ойконімом *Дортлар* та гідронімом *Тертерчай* в Азербайджані [366, 136–137]. Дуроти зафіксовані в Угорщині у формі етноніма *Törtel*. Одного з убивць Ласло IV Куна звали *Turtel* (*Turtule*, *Törtél*) [740, 50–51].

У XIII ст. на території степів Дніпровського Правобережжя розташовувались кочів'я племені дурут. Але ще наприкінці XII ст. це плем'я не було впливовим. Уперше про нього згадувалося в описі походу Ігоря Святославича проти кипчаків. Тертробичі (дурут) були союзниками Кончака Отроковича в битві на річці Каялі [261, 163; 47, 641]. Насправді відомим вождем цього племені був тільки Котян [261, 168–169]. На правому березі Дніпра дурут з'явилися пізніше, ніж іт-огли. Відкочівля племені дурут з Дніпровського Лівобережжя на правий берег була причиною ворожнечі між дурут та токсоба [111, 541–542].

У Північному Надчорномор'ї та Західному Надазов'ї розташовувались володіння «лукоморських половців». Їхня ставка розміщувалась на річці Сутінь

(Молочна) у Західному Надазов'ї. Також у джерелах згадується «Ітларева чадь», а саме на Лівобережжі Дніпра. На Правобережжі Дніпра розташовувались кочів'я племені *im-огли* (ات اوغلی) [263, 34, 181, 184]. Ще одним кипчацьким племенем були етебичі (*Yete-oba*, тобто сім родів). Це плем'я згадано у різних формах в арабських джерелах. Як *'ytbâ* (ايتبا) це плем'я знав ад-Дімашкі, як *'tb â* (ايتبا) – Мубарак-шах, як *ytâ* чи *'ytbâ* (ايتبا) – ан-Нувайрі, *йети-оба* – Ібн Дукмак, *cema* чи *stâ* (ستا) – Ібн Халдун, *йітоба* чи *іетиоба* – Абу Хайан. Це плем'я було союзом семи племен [111, 541; 575, 118–119; 239; 769, 113]. Б. Кумеків запропонував кілька інших форм цього етноніма: для ан-Нувайрі – *ими*, для Ібн Дукмака – *іма*, Абу Хайана – *атба*, Ахмада ат-Тіні – *іітаба*, Ад-Дімашкі – *ісба* [576].

У 1093 р. Тугоркан переміг Святополка в битві на річці Стугні та спустошив місцевості на Дніпровському Правобережжі поблизу Києва [263, 36; 47, 209–215; 65, 218–225; 84, 18–19, 202]. Тугоркан разом з Боняком брав участь у перемозі над печенігами під Левуніоном у 1091 р. [261, 35–36, 244]. Остання згадка про нього датована 1096 р., коли контратака русинів призвела до смерті Тугоркана, котрий взяв в облогу Переяслав [263, 37; 47, 219–229]. Можна висловити припущення, що Тугоркан належав до іт-огли та «лукоморців». Інший відомий вождь «лукоморців» Кобяк через кілька десятків років після Тугоркана здійснював набіги на Русь [261, 158; 47, 568, 618–623]. У літописах також згадувались вожді Тогли, Акуш та Кобан Урусобич [263, 180–181; 47, 671–677]. Іт-огли кочували як на правому, так і на лівому березі Дніпра, у пониззі цієї ріки.

У вождівстві «лукоморців» існувало кілька кланів, котрі претендували на лідерство. Вже виходячи з подій 1103 р., можна переконатися, що вони не були монолітним політичним союзом. Одні вожді входили у «партію війни», а вождь Урусоба наполягав на перемовинах. Кочів'я *урус-оба* входили у склад «лукоморських половців». Фахр ад-Дін Мубарак-шах згадував *урус-оба* як плем'я *Urus* (*wrws*) [329, 230, 279; 769, 120–121]. Ад-Дімашкі згадував про кипчаків ал-арс (є ще форма *al-Urus*) [239]. На думку П. Голдена, походження цього етноніма пов'язано з *ал-арсія* [766, 40–46; 769, 120–121]. Б. Кумеків вважає, що *ал-арс* – це

тюркизовані алани, котрі було пов'язані з регіоном Надаралля та Амудар'ї [575, 122].

Ми висловлюємо припущення, що урусобичі, вказані у слов'янських джерелах, дістали назву від імені вождя Урусоби. Це ім'я могло походити від *al-Urus* (*l'rs*(الارس)), *Urus* (*wrws*(اوروس)) та *al-Orsiyya/ al-Ursiyya* (الارسية). Урусобичі – це не плем'я, а клан у складі племені. *Алтун-она* також могло бути іменем вождя та назвою клану [65, 277–279; 84, 19, 203; 47, 252–256; 769, 108, 120–121]. Клан Урусоби став домінуючим серед «лукоморців» в останній чверті XII ст. [263, 40, 180–181; 261, 56; 65, 277–279; 84, 19, 203; 47, 252–256, 671–677].

У 1103 р. русини вбили кипчацьких вождів Бельдуза, Кітанопу, Асупа, Куртку, Ченегрепу, Сурбаря, Урусобу. Серед кипчацьких вождів згадувався Арслан-оба. На думку П. Голдена, це ім'я могло позначати й клан. О. Пріцак стверджував, що Ченегрепа очолював плем'я *Jenger*. П. Голден стверджує, що Ченегрепа – це окремий кипчацький клан. Назва цього племені – похідне від *Āenegir-apa, Āengir-apa, Āengir-pa* [263, 40; 769, 108, 111, 113].

Одним з найвідоміших кипчацьких племен було плем'я *бурдж-огли* (*бурдж-оглу, бурдж-огла*), про яке повідомляли арабські єгипетські хроністи. Це плем'я – одне з провідних племен західної частини Дашт-і Кипчак. Кочів'я цього племені розташовувалось поблизу від Дніпра, на лівому березі річки [111, 541; 239; 575, 119; 769, 110]. Ібн Халдун згадував етнонім «бурдж-огли» (برج اغلا), а у ад-Дімашкі та ан-Нувайрі він згаданий у формі *бурдж-оглу* (برج اغلوا). В. Тізенгаузен вважав коректною для Ібн Халдуна форму *бурдж-огла*, а для Рукн ад-Діна Бейбарса *бурдж-огли* [111, 541; 769, 110]. Як *Borcsol* це плем'я відоме в угорських джерелах [807]. Етнонім «бурдж-огли» згадується як рід *берш* (*бірюч, берч*) у племені алчін Молодшого жузу казахів та рід *борчі* (*борши*) племені аргин Середнього жузу казахів. У Грузії було місто Борчало (тепер це місто Марнеулі) [364, 133–134].

У 1162 р. вождем бурдж-огли був Беглюк, тесть князя Ростислава [263, 182; 47, 521–522]. У 1167-му чи 1168 рр. Ярослав Всеволодович напав на кочів'я Беглюка [49, 532; 263, 182]. У 1170 році русини напали на бурдж-огли та здобули їхню ставку в «Чорному лісі» [261, 154; 47, 538–541]. У 1177 р. бурдж-огли здійснили

похід у землі «чорних клобуків» і здобули шість міст берендеїв [49, 603–605]. У 1183 р. бурдж-огли разом з *улаш-огли* та *кулобичами* планували здійснити похід на Русь, але русини випередили кипчаків, здійснивши превентивний набіг [47, 632; 261, 147]. У 1185 р. бурдж-огли у союзі з токсоба (племенем Кончака) воювали проти князя Ігоря [47, 646; 261, 165]. У 1193 р. бурдж-огли атакували Переяславщину [47, 675–679; 261, 148–150].

Серед племен, які мігрували до Угорщини, варто згадати *Olás* та *Kór*. Угорські документи згадували про кумана Деметрія з племені улаш. Етнонім «улаш» логічно зіставити з літописними *улашевичами* [808; 263, 183–184; 769, 120; 740, 46–47]. Село поблизу м. Анкари називалось Улаш, і так називався один з кланів байандурів. Володіння *Olás* в Угорщині розташовувались між річками Кереш та Тиса, у комітатах *Heves-Újvár* та *Külső-Szolnok* [808; 740, 46–47].

Qor/Qol (*Kor/Kol*) угорських джерел можна ототожнити з *клаба* у ан-Нувайрі (*Qulaba, Quloba, Qolaba, Qoloba*) (قلابا). В. Тізенгаузен для цього етноніму наводить форми *карабарогли* для Рун ад-Діна Бейбарса та *калабаали* для Ібн Халдуна [843; 263, 178–186; 769, 115; 807; 576; 111, 541]. Ібн Халдун згадував про плем'я *клабаогли* (قلابااغلي) [111, 541; 769, 115]. Колобичі згадувались у Галицько-Волинському літописі [47, 632, 641]. Б. Кумеків вважає, що тюркська назва цього племені звучала як кулаба-огли [575, 120; 580, 481]. І. Башкі пов'язує *Qor* (*Kor*) з *qoqur* (жалюгідний), а *Qol* (*Kol*) з *qul* (раб) [740, 46]. Рідкісні згадки про колобичів у літописах дають змогу припустити, що це було другорядне плем'я, котре перебувало у зоні впливу іншого племені [769, 115].

Найвідомішою конфедерацією кипчаків було донецьке об'єднання, котре очолювалось Асенем та Шаруканом. Одна з найбільш помітних постатей в історії цього вождівства – Шарукан, котрий переміг русинів у битві на річці Альті в 1068 р. [261, 32; 65, 167–172; 84, 17, 186–191; 49, 156–161]. Про смерть Асеня згадано під 1082 р. [263, 240; 65, 205; 47, 196]. Доля Шарукана невідома від 1068-го до 1107 р. Можна висловити припущення, що походи 1078 р. на Переяслав та 1079 р. на Воїнь здійснив не Шарукан, а Асень з племені кай [65, 200, 204; 84, 18, 201; 47, 190–191, 195–196; 263, 239 – 246].

Під час походів у степи Володимир Мономах та Олег Святославич уклали союз з Аєпами (синами Асеня та Гиргеня, правителями племені кай) за допомогою династичних шлюбів (сини Рюриковичів одружилися з доньками кипчацьких вождів) [263, 241; 65, 282–283; 47, 258–259]. Останній раз Шарукан згадується у 1107 р., коли його воїни та військо Боняка були переможені дружиною русинів у битві на р. Сулі [263, 41; 65, 281–282; 47, 258–259]. За припущенням Г. та Я. Федорових, влада у вождівстві донецьких кипчаків перейшла до брата Шарукана Сугра. Після смерті Сугра влада перейшла до Сирчана, а від Сирчана – до Отрока. Отрок потрапив на Північний Кавказ не як втікач, а як правитель улусу. Успадкування влади в донецькому об'єднанні тривалий час здійснювалося за давньотюркською традицією – від дядька до племінника [289, 231–242; 47, 716].

Серед племен Дашт-і Кипчак часто згадувалося плем'я токсоба. Про нього знали Ібн Дукмак, Абу Хайан та інші арабські вчені. Абу Хайан знав його як токусоба (*токуз-оба*) [575, 118–119; 111, 540–541]. П. Голден наводить такі форми назви цього племені: *tqsbat* (*Toqsoba* (طقسبا)) для ад-Дімашкі, *tqsbat* (*Toqsoba* (طقسبا)) для ан-Нувайрі та Абу Хайана, *tgshat* (*Togsoba* (طنصبا)) для Ібн Халдуна [769, 119–120; 111, 540–541]. Б. Кумеков висловив припущення, що токсоба домінували тільки на заході західноєвразійських степів [575, 127]. П. Голден відносить токсоба до «диких половців» [763, 299–300, 305–307; 769, 119–120]. Етнонім «токсоба» зафіксований в ойконімії Криму (*Буюк-Токсоба* та *Кучук-Токсоба*), в Молдавії (у формі Таксобени) в Унгенському районі. Підрозділ токсоба був у роді *байбакти* клану *байули* племені алчін Молодшого жузу казахів. Також він існував і в киргизів племені саяк [366, 132 – 133]. Про токсоба найбільше відомо з арабських джерел [575, 118–119, 127; 111, 540–541; 239]. У 1152 р. токсоба разом з іншими кипчаками (*отперлюєве*) були союзниками Юрія Долгорукого [47, 455; 763, 299 – 300]. Токсоба домінували в Донецькій конфедерації кипчаків [763, 305–307]. Під їхньою владою перебували інші племена. На жаль, відновити етнонімію донецьких кипчаків дуже складно.

До племені токсоба належала династія Шаруканідів [769, 119–120; 763, 299–300, 305–307]. Син Шарукана Отрок прославився своїми перемогами у Грузії. Щоб полегшити собі боротьбу з Аєпичами, Сирчан закликав Отрока допомогти йому

проти ворогів. У Галицько-Волинському літописі збереглась розповідь про повернення Отрока у рідні степи. Це був переказ на зразок дастанів. За даними літописця, Сирчан надіслав до Отрока гудця, тобто степового кобзаря. Той співав для нього кипчацьких пісень, а також приніс йому траву євшан, щоб хан на чужині згадав про батьківщину [47, 716].

Можна висловити припущення, що за допомогою батирів Отрока Шаруканіди перемогли Асенів (Каєпичів). Вже у 1160 р. каєпичі згадувались поряд з берендеями у складі «чорних клобуків», а це означало, що війна з Шаруканідами для Каєпичів (Аєпичів) була програна [47, 507]. Ці події також змінили розстановку сил у Донецькому об'єднанні. Якщо до Отрока влада передавалась від дядька до племінника, то, починаючи з Отрока, влада переходила від батька до сина. Сирчан був замінений Отроком. Від Отрока влада перейшла до його сина Кончака, а від Кончака – до Юрія Кончаковича [47, 716].

Великим ханом-об'єднувачем, котрий консолідував значну частину кипчаків, став Кончак. Вперше він з'явився в анналах історії, коли напав на Переяславську землю у 1172 р. [47, 548, 555]. У 1174 р. Кончак разом з Кобяком здійснив похід, пограбувавши околиці Срібного та Баруча. Коли до них наблизились війська русів, кипчаки відступили за Ворсклу [263, 157; 47, 568–570]. Похід Кончака 1179 р. був спрямований проти Переяславського князівства [47, 612–613; 261, 157]. У 1180 р. війська Кончака та Ігоря Святославича зіткнулися з дружиною Рюрика та були переможені у битві поблизу р. Чорторії [47, 618–624; 261, 158]. У 1183 р. Кончак прагнув напасти на Русь, але не здійснив своїх планів, дізнавшись про концентрацію військ русинів [261, 158–159; 47, 628–634]. У 1184 р. русини здійснили рейд на р. Хорол та взяли в полон мусульманського військового інструктора кипчаків [261, 159; 47, 634–636].

Ольговичі наважились на похід проти кипчаків у 1185 р. [261, 160–164; 47, 636–651; 65, 397–398]. Але князь Ігор Святославович не врахував ряд факторів. Поразки консолідували, а не роз'єднували кипчаків. У 1183 р. загинув Кобяк, давній союзник Кончака [47, 628–634]. Похід у степи повинен був занепокоїти кипчаків. За цих умов Кончак як політик організував широку коаліцію, до якої, окрім токсоба,

увійшли племена єтебичі, тарголове, бурдж-огли, улаш-огли та дурут [259, 163; 47, 641, 644].

Об'єднане кипчацьке військо здобуло перемогу на Каялі, що зміцнило авторитет Кончака. У 1185 р. Кончак атакував Римів, а в 1187 р. здійснив напад на прикордонні володіння Русі [263, 165–166; 47, 648, 653]. Але після цих походів Шаруканіди вже не воювали з русинами [47, 716, 740–741]. Юрій Кончакович приєднав до своїх володінь землі «дербентських кипчаків». Кипчацький вождь Гюрге (в літописі Юрій Кончакович – це Юрьгии Кончакович, у Юліана – Гурег, а в ан-Насаві – Гюрге) у 20-х рр. XIII ст. здійснив спробу оволодіти Дербентом. Ан-Насаві зафіксував християнське ім'я кипчацького правителя, в арабських джерелах мамлюцького Єгипту зафіксовано його язичницьке ім'я Ак-Кубуль. Юліан знав Юрія Кончаковича як Гурега (вар. *Urech*) та згадував про те, що він вів війну з Вітутом. Тобто ці свідчення перекликаються з даними Ібн Халдуна та ан-Нувайрі про ворожнечу Ак-Кубуля з Котяном [79, 220; 80, глава 77; 47, 716, 740–741; 9, 84–85].

Серед маловідомих племен Дашт-і Кипчак було плем'я тарголове (*Targıl*). Вони були союзниками Кончака у 1185 р. Також відомо про плем'я чи клан *Tarew*, вождем котрого був Азгулуй [47, 644; 769, 119]. Небагато відомо про кучебичів. Їхній вождь Судимір прийняв християнство. Кучебичі, на думку П. Голдена, це *küç-oba*. Махмуд ал-Кашгарі знав це плем'я як *küçet* (*kjt*(كجت)), Бейхакі – як *küçät* (*kjät* (كجات)), Фахр ад-Дін Мубаракшах як *altı küçät* (التي كجات). У східних джерелах згадувалось плем'я кучет. Поряд з ним згадувалось плем'я *Ėagraq* (جغراق)/ *Ėagrät* (جغرات) [769, 111, 114]. П. Голден вважає, що *Mekrüti* (مكروتي) – це кипчацьке плем'я *bkwrty* (بکروتي). Цікаво, що ім'я *Bekürti/Bekrüte* (بکورتی) мав один з кипчацьких вождів, котрий протистояв військам Берке. Можлива інша форма *Mkwrty* (مکورتی). Володіння цього племені дослідник локалізував між Кримом та Північним Кавказом [769, 116].

Наддніпрянські кочівники влітку кочували поблизу р. Сули. Більшість їхніх «веж» розташовувались у районі річки Орелі. Цей регіон поряд с басейном Сіверського Дінця часто атакували руси. Взимку кочівники відкочували на

узбережжя Азовського моря. Їхні зимівники також були в районі Великого Лугу поблизу Хортиці. Річка Хортиця називалася Протолчею. Від Протолчі за чотири денних переходи можна було потрапити у басейн річки Сут-Су (Молочної), де розташовувався один з головних таборів кипчаків. У 1103 р. шлях русинів пролягав від Кічкаської переправи вздовж р. Конки (Кінські води, тюркською мовою – Йилки) і за течією її притоки Карачекрак до річки Молочної [649, 170–171; 228, 91–92, 94, 131].

Багато «веж» кипчаків розташовувалось між річками Ореллю та Самарою. Самара була відома русам як Снопород, а Орель – як Угол [649, 171–172; 228, 92, 96–99]. Поблизу від р. Самари в половині денного переходу від Синього лісу розташовувалася сторожа кипчаків. Ставка містилась поблизу самого Блакитного лісу. Блакитний ліс простягався між Самарською лукою, гирлом Самари та селом Голубівкою [228, 99–102]. Там розміщувались «вежы» племені улаш-огли. Чорний ліс займали бурдж-огли. Д. Расовский відносив ці території вже до «лукоморських кипчаків», але вказівка на урусобичів (один з правлячих кланів «лукоморських кипчаків») на Івлі (Інгульці) свідчить про те, що «лукоморцями» були власне *урусоба* та *ит-огли*, котрі кочували на території Нижньої Наддніпряни [649, 174–175].

Шлях з володінь бурдж-огли проходив через території улаш-огли до Орелі. Перейшовши Інжир-брод на Орелі, кочівники просувались до Ворскли. «Вежы» Шарукана, Отрока, Кончака та Юрія Кончаковича розміщувались на річках Торі та Сухому Торці. Крім того, велика кількість кочівників була зафіксована на річках Бахмуті, Сухому та Чорному Жеребці [649, 172–173]. У басейн Сіверського Дінця спрямовували свої походи Дмитро Іворович у 1109 р., Ярополк у 1120 р. та Ігор Святославич у 1185 р. [228, 133].

Зимівники токсоба та ельтукове, котрих Д. Расовський називав донецько-донськими половцями, розміщувались на узбережжі Азовського моря та в пониззі Дону, в басейні Сіверського Дінця, на середній течії Осколу та Дону, між гирлами Хопра та Калитви. Влітку кочівники підходили максимально близько до кордонів Русі, і на Дніпровському Лівобережжі їхні «вежы» розміщувались на річках

Сальниці та Суюрлії. За межами Дашт-і Кипчак розташовувалася Матарха [650, 169; 706, 66 – 69].

Одним з відомих кипчацьких племен було плем'я чертан (*шортан*, *джерортан*). Ібн Халдун згадував плем'я *чертан* як *джерсан*. У Рукн ад-Діна Бейбарса зустрічалась форма *джузнан* [111, 541; 769, 112]. Ад-Дімашкі знав його як *'zwrttân* (ازورجر بان, ازورجران), а Фахр ад-Дін Мубарак-шах писав як *Ozur-Ārtan* (ازورجر تان) [239; 769, 112]. Б. Кумеків називає інші форми назви цього племені: для ан-Нувайрі – *джзіан*, для Ібн Халдуна – *джерсан*, для Ібн Дукмака – *джерортан*. П. Голден вважає для Ібн Халдуна та ан-Нувайрі коректною формою *Ārtan* (جر تان). У науковій літературі зустрічаються ще форми *джузнан*, *джерсан*, *джезнан*, *джерсак* [576; 769, 112]. Б. Кумеків стверджує, що найбільш правильною формою назви цього племені є *джерортан* (*шортан*) [576; 580, 479]. Також часто згадуються інші форми назви племені: *чуртан*, *чертан* та *шортан* [239; 843; 352, 57; 769, 112; 337, 55]. Із племені чертан походила Ержебет (донька кипчацького хана Сейхана) [352, 52, 77–78; 363, 99, 103]. Топоніми з етнонімом «чертан» зафіксовані у Татарстані та Башкортостані. Річка, яка впадає у Великий Узень, називається *Ārtanla*. Татарське поселення *Ārtanla* відоме в Саратовській області [740, 45]. Логічно припустити, що до монгольського завоювання це плем'я кочувало поблизу від Волзької Булгарії, на волзькому лівобережжі.

У літописах згадувались кипчаки-ельтукове. Уперше про них було згадано під 1146 р. в Іпатіївському літописі [47, 339]. Можливо, ця назва походила від імені вождя. З літописів нам відомий Ельтут (брат Кончака) [47, 623]. *Ельтукове* було руською назвою кипчацького об'єднання, котре кочувало поблизу від Рязанського, Черніговського та Новгород-Сіверського князівств, а також по сусідству з Волзькою Булгарією. Володіння цього племені розташовувались у верхній течії Сіверського Дінця, Швидкої Сосни та Дону. *Ельтукове* мали бути частиною Донецької конфедерації кипчаків [517, 495]. В. Іванов вважає, що власне там, у басейнах Дону, Хопра та Медведиці були розташовані володіння місцевих кипчаків. Їхні північні кордони позначені кам'яними скульптурами по річках Бітюг та Хопер. Схожі на них пам'ятники знайдені на території Саратовської та Самарської областей [517, 495].

Поки що неможливо локалізувати володіння племені *Iloncsuk* [769, 112 – 113]. Степи навколо села *Bugac* називали *illancs-pusztá*, а саме село – *Illancs-falu*. У Татарстані зафіксовано село *Yılançik(ovo)*. У Башкортостані є село *Yılanlı*. Місцевість *Žilanšik* розташована у Казахстані, як і річка *Zilan*. Одне з башкирських племен має назву «елан» (*Yılan*). Можливо, *Iloncsuk* прийшли до Угорщини під час монгольських завоювання з територій між Волгою та Уралом. Більшість топонімів пов'язані власне з цим регіоном [229, 362; 740, 45–46].

Анджуогли (*анджигали*), згадані у хроніці Ібн Дукмака, були відомі як *'wgly* (*اوغلی*) в Ібн Халдуна та *анджогли* в ан-Нувайрі (*انجغلي*). П. Голден вважає можливими форми *'lnjgly* (*النجغلي*) та *'lnjqlly* (*النجللي*). Він пов'язує цей етнонім з племенем *Iloncsuk* відомим по угорським даним [239; 111, 541; 575, 120; 769, 112–113]. М. Арістов, Т. Жданко та Б. Кумеків ототожили анджогли з казахським племенем *канджігали*. Б. Кумеків відносить анджогли до племен західної частини Дашт-і Кипчак [576].

У переліку племен Ад-Дімашкі згадані племена бечана і кара-борклю. Б. Кумеків вказує ці етноніми у формах *караборіклі* та *базанак* [239; 580, 479–481]. Кара-борклю чи караборіклі можна ототожнити з «чорними клобуками». Ібн Халдун знав це плем'я як *Qara-börkli* (*قرايركلى*). Ад-Дімашкі згадував цей етнонім у формі *Qara-börkliü* (*قرايركلوا*). Плем'я бечана (*bjnh*(*بجنه*)) було віднесено ад-Дімашкі до кипчаків, хоча самі печеніги, як і «чорні клобуки», кипчаками не були [239; 769, 115, 118]. Ад-Дімашкі зафіксував також плем'я під назвою *B.zânkî* (*بزانكى*), чи *B.zângî*. Л. Рашоні вважав коректною формою *Brandy* (*براندی*). П. Голден пропонував форму *Buranlı* (*برانلى*) [239; 769, 110–111]. У переліку кипчацьких племен ад-Дімашкі вказані не тільки власне кипчацькі, а й тюркські племена, котрі кочували на території Дашт-і Кипчак. Арабський географ зазначав, що в його переліку були тільки найвідоміші племена, а самих їх було безліч [239]. Цікавим питанням є ідентифікація племені барат [239]. Ад-Дімашкі згадував його як *brt* (*برت*). У Ахсікенті це плем'я згадано як *bwrt* (*بورت* (*burat, böret*)). Цей етнонім ще можна читати як *barat, beret, burat, böret, bürüt*. П. Голден вважає також можливими форми *baraq* (*برق*), *buraq, boraq* (*بوراق*). На думку американського дослідника *brt* було

племенем у складі конфедерації канглів [769, 109]. За гіпотезою Б. Кумекова, *brt* – це дурут. Його точка зору полягає в тому, що варто було хроністу не поставити крапки під початковою літерою як етнонім читається вже як *drt* (дурут) і літера *dal* заміняє літеру *ba*. Якщо ж поставити крапку над *dal*, то буде *brt* [575, 122].

За даними ад-Дімашкі, у східній частині Дашт-і Кипчак кочували так звані «хорезмійські кипчаки»: *бергу* (*баргу*), *токсана* (*токсоба*), *імана* (*ім-оба*), *ілеріс* (*іль-арс*, *ал-арс*), *бурдж-оглу*, *мінчур-оглу* (*манкур-оглу*), *йімак*, *барат*. Хорезмійські кипчаки ад-Дімашкі й були східними кипчаками. Цікаво, що серед цих етнонімів не знайшлося місця для канглів, котрі, ймовірно, складали окрему конфедерацію племен. Частина етнонімів конфедерації східних кипчаків була схожа на етнічні найменування східноєвропейських кипчаків. Стосовно йімаків (*йімеків* (یمك)) ад-Дімашкі повідомляв, що вони вже стали хорезмійцями, тобто прийняли іслам та активно взаємодіяли з населенням Хорезму [239; 769, 121]. Укладач Лаврентіївського літопису знав йімеків як «Половцы Емякове» [65, 389]. Ад-Дімашкі та Абу Хайан згадували це плем'я тільки під назвою *уетек/йімак* [769, 121]. У 1184 р. кипчаки-йімеки брали участь у поході на Булгар як союзники Андрія Боголюбського [65, 389–390; 47, 625–626].

Б. Кумеков зробив припущення, що *бергу* (*баргу*) – це плем'я *ель борілу* [575, 120; 576]. Стосовно ідентифікації етноніма «ольберлік» з якимось із кипчацьких вождівств серед вчених немає одностайності. О. Прицак вважав їх правлячим племенем у донецькій конфедерації племен [263, 43]. П. Голден вбачав у них монгололомне плем'я та один з найвпливовіших кланів у Дашт-і Кипчак [765, 5–29; 452, 477]. П. Голден ототожнює з ольберлік плем'я орперлюєве (*отперлюєве*), котре згадано у Галицько-Волинському літописі [763, 300, п. 27]. Мубарак-шах називав його *ольберлік* (برتلك/ برليک/ البرليک) [112, 35; 765, 13; 769, 116–117]. У Джузджані наводиться форма *ölberi* (البري). У формі *ölberli* етнонім був в Абу Хайяна, Ібн Халдуна та ан-Нувайрі (البرلي). Рашид ад-Дін згадував його у формі *'wlbrlyk* (اولبرليک). В ад-Дімашкі цей етнонім згаданий у формі *ölberlü* [765, 13–14; 769, 117]. Нізам ад-Дін Шами згадував про плем'я ііл-борі (*ель-борі*) [576]. Форми *елберлі*, *ілбарі*,

ільборі використовували К. д'Оссон, Й. Маркварт та С. Ахінжанов. Б. Кумеків вважає правильною форму ель-борілі [576].

Серед східних кипчаків було присутнє плем'я урані, про яке згадували Фахр ад-Дін Мубарак-шах та Рашид ад-Дін. П. Голден наводить такі варіанти назви цього племені, як *Uran* та *Ören* (اوران). В арабсько-тюркському словнику етнонім зафіксований у формі 'wrān зі значенням «змія». У Рашид ад-Діна ат-Табіба зафіксована форма uwḡān. В османській мові є схожа назва *ewre:n. Серед кипчацьких вождів був відомий Алп Кара Уран. Американський дослідник вважає їх частиною конфедерації, до якої входили байаути, йебеки та ольберліки [769, 117–118]. Серед східних кипчаків також було плем'я *йугур* (*Yuğur*, *Uyğur*(يوغور)). Про нього згадували Баха ад-Дін ал-Багдаді та Ахсікенті [769, 121].

Загадковим залишається походження племені манкуроглу. В арабських джерелах згадується гора Манкур [239]. П. Голден пропонує читати етнонім «манкур-огли» як *Mingüz-oglu* (منكور اغلوا) або *Mnkwz'lw'* (منكوز اغلوا) [769, 116]. Б. Кумеків вважає, що це кипчацьке плем'я, що кочувало поблизу гори Манкур [575, 123]. Серед кипчацьких племен, які були згадані ал-Дімашкі, Б. Кумеків називає уз і *таг* [580, 479]. В. Спіней припускає, що *таг* називались *тог* [356, 235]. Існує також імовірність того, що *тог* – це *Tağ Yşqut* (طغ يشقوط), *Tağ Başqurt* (طغ بشقورت), *Tug Başqurt*. Серед башкирів є клан *tawli*. У будь-якому разі, цей етнонім позначав горян [769, 120].

Стосовно походження племені кангли є кілька гіпотез. За однією з них, яка набула поширення у турецькій історіографії, кангли походили від телеських племен Гаоцзюй. Підставою для цього були свідчення «Юань-ші» про те, що за часів правління династії Хань, кангли мали назву «гаоцзюй». Але за свідченнями інших джерел у часи правління династії Хань *гаоцзюй* не згадувались. Цей етнонім почали використовувати лише з IV ст. *Канли*, згадані у Рашид ад-Діна, були стельмахами (виготовляли вози), як фактично і перекладався етнонім [383, 12; 209, 21]. Іншої точки зору дотримуються центральноазійські дослідники. Так, Р. Абдуманатов пов'язував походження етноніма з авестійською *Кангхою* (назва регіону) або *Канцзюєм* давньокитайських хронік та кангарами-печенігами. На думку дослідника,

печеніги були змішаним ірано-тюркським народом. Етнонім «кангар» трансформувався у «кангли» в XI ст. Цієї ж думки дотримується український дослідник О. Бубенок. Ще раніше аналогічну думку висловили С. Кляшторний та О. Пріцак. У цілому, іраномовний компонент мав бути присутнім в етногенезі канглів [383, 6 – 11; 216, 226 – 228].

П. Пелльо та Л. Амбі вважали, що етнонім «кангли» пов'язаний із Внутрішньою Азією. Французькі дослідники припускали, що *байаути* переселилися з Маньчжурії до Центральної Азії разом з *ольберліками*. На цей момент присутність монгололомовного компонента у складі канглів припускає П. Голден. Дослідники вказували на входження до складу канглів клану *байаут*. Цей клан вони вважали монгольським. Присутність *байаутів* у складі канглів підтверджується даними «Юань-ші». Питання щодо монгололомовного компонента у складі канглів є вкрай заплутаним. Д. Расовський вважав, що кангли вперше згадувались тільки у XII ст. П. Голден припускав, що байаути були етнічною групою монгольського походження. У складі канглів значну роль мали відігравати й огузькі племена *кучет* та *уран* [138, 110–111, 113, 115–116; 769, 106–107, 109–110, 117–118; 456, 32–34, 36].

На нашу думку, слушною є спроба пов'язати канглів з кипчаками. Необхідно зауважити, що Махмуд ал-Кашгарі згадував, що *кангли* – це шляхетна людина з кипчаків. Окрім того, кангли як плем'я *кангар-огли* згадувались у переліку кипчацьких племен у середньовічних єгипетських арабських енциклопедистів. Як *Kongrlu* вони були відомі в Угорщині. Так чи інакше, а кангли згадувались у тісному зв'язку з кипчаками. Окрім кипчаків, в етногенезі канглів брали участь печеніги. Костянтин Багрянородний вказував, що три найшляхетніших племені з їхнього числа мали назву «кангар», що добре узгоджується з назвою племені в арабських джерелах [383, 13–15; 111, 541; 740, 53; 62, глава 37].

Таким чином, ми вважаємо, що дурути переселилися у Наддністров'я наприкінці XII ст. Дунайськими кипчаками ж в XI ст. керувало ж плем'я кунун, очолене ханом Боняком. З його смертю у першій чверті XII ст. ханство розпалося на ряд племен – кунун, бададж, орунгут. Серед придніпровських кипчаків в XI ст. домінували іт-огли, проте внаслідок походів русинів значення цього племені занепало і на перші ролі

висунулось плем'я бурдж-огли, яке домінувало над іншими племенами (улаш-огли (анджогли), куч-оба, кул-оба). Серед лукоморських кипчаків домінувало плем'я урус-оба. Серед інших племен цієї конфедерації можна назвати уете-оба (єтебичів), іт-огли, арслан-оба, дженгер (ченгер)-оба, алтин-оба. У донецькому об'єднанні спершу домінувало плем'я кай, проте з часом більшої ваги набуло плем'я токсоба, яке у другій половині XII – XIII ст. було провідним кипчацьким племенем взагалі у східноєвропейських степах. Під владою цього племені перебувало декілька племен, проте етнічну номенклатуру майже неможливо відтворити, окрім присутності в цьому об'єднанні єльтук-оба, таргіл-оба, токсоба і, певний час, дурут-оба. Невідомо, які племена входили до складу дербентських кипчаків. У Волго-Уральському регіоні кочували племена йилан та чертан. Племена кара-боріклу, базанак, таг, башкурт не були частиною Дашт-і Кипчак. У конфедерацію канглів входили племена байаут, кучет, уран, барат, куман. До конфедерації східних кипчаків-йємеків входило вісім племен – байаут, ольберлік, йугур, йімак, манкур-оглу, центральноазійські токсоба, іт-оба та бурдж-оглу.

3. 3. Демографічна мапа Дашт-і Кипчака. Одним з актуальних питань історії кипчаків є питання щодо кількості військ та населення у Дашт-і Кипчак. Це питання ставить під сумнів думку, поширену у російській історіографії, про 40 тис. чол. як про розмір одного кипчацького племені [261, 96, 114–115; 316, 71]. На основі свідчень «Картліс Цховреба» та хроніки Рогерія про 40 тис. кипчаків С. Плетньова висловила припущення, що середній розмір орди – це 20 – 40 тис. осіб, при цьому вона вважала, що переважали орди в 40 тис. чол. Виходячи з того, що археологічними дослідження зафіксовано 12 – 15 великих скупчень кочів'їв, С. Плетньова вважала, що кипчаків тільки в Східній Європі було 600 тис. О. Тортіка приймає цю цифру з істотними зауваженнями. Також дослідник вважає цю кількість реальною для усього населення східноєвропейських степів. Він зазначає, що середнє арифметичне число – це усього лише припущення, і вказує на різні розміри окремих родів казахів. Плем'я могло складатися з 30–50 тис. осіб, а племінний союз чи кочовий народ – зі 100–300 тис. осіб. Каганат міг нараховувати 200 – 500 тис., а кочова імперія 1 – 1,5 млн. чол. Навіть враховуючи те, що Дашт-і Кипчак займав

територію Улусу Джучі (Золотої Орди), то його кочове населення навряд чи нараховувало більше 1,5 млн. чол. Причому це було населення часів, коли держава була єдиним цілим, племена не ворогували між собою, а єдина економіка та величезна територія давали змогу мінімізувати наслідки джутів (масової загибелі худоби). Для кипчаків ця цифра мала складати близько 1 млн. чол., навіть враховуючи те, що східноєвропейські степи були продуктивніші, ніж центральноазійські та внутрішньоазійські. При цьому 1 млн. – це все населення, включаючи підвладне населення. Необхідно враховувати дослідження А. Добролюбського та В. Іванова про етнічний склад населення окремих степових регіонів. У Північно-Західному Надчорномор'ї та степовому Приураллі огузи та печеніги складали більшість. Про те саме свідчать дані щодо кипчаків у Заураллі та у Заволжі. Місцеве населення було у більшості своїй огузами та печенігами. При цьому потрібно врахувати і той факт, що у вождівстві лукоморців та Шаруканідів було зафіксоване місцеве огузо-печенізьке населення. Усе кочове населення євразійських степів оцінюється у 4,5 млн. чол. з похибкою у 0,5 – 1 млн. [261, 114–117; 380, 159, 167–168; 517, 492–503; 195, 54–65].

Спокусу використати середнє арифметичне не минули навіть авторитетні вчені, зокрема О. Пріцак та інші. Анна Комніна повідомляла про міриади загиблих печенігів. Це свідоме перебільшення, як і свідчення про військо кипчаків, котре привів до Фракії самозванець псевдо-Роман Діоген. Питання полягає в тому, наскільки можна вірити подібним свідченням. Навряд чи Костянтин Багрянородний, Іоанн Скіліца чи Анна Комніна самі були серед кочівників. Вони підміняють реальну картину уявною. Свідчення про огузів знову позбавлені конкретики, і тому мова йде про їхню величезну кількість. Михайло Атталіота повідомляв про 600 тис. огузів, що є істотним перебільшенням. Необхідно зазначити, що багато огузів йшли за Сельджукідами в Іран, на Близькій Схід і в Анатолію, де утворювали сельджуцькі султанати. Огузи-торки були тільки частиною усіх огузів, при цьому не виключено, що меншою. Величезної кількості печенігів та огузів, про яке згадують джерела, степ не витримав би, оскільки його продовольчі можливості обмежені та відрізняються по

регіонах [4, *книга VIII, параграфи 4–6, книга X, параграфи 2–4; 62, глава 37; 146, 159–160; 423*].

Слід зупинитися на конкретних прикладах. Так, зазвичай стверджується, що у Грузію мігрувало 40 тис. кипчаків. Маттеос Урхаеці згадував про 15 тис. кипчаків у складі грузинського війська під час Дідгорської битви. Проте ці свідчення суперечать свідченням того ж хроніста про військо сельджуків у кілька сотень тисяч чоловік та військо грузинів у 40 тис. осіб [764, 73]. Ібн ал-Асір зазначав, що 200 кипчаків перебувало в авангарді грузинського війська [42, *книги IX–XI*]. Грузинські джерела повідомляли про 40 тис. кипчаків у грузинському війську та 5 тис. монаспа (гвардійців). Дослідники висловлювали гіпотезу, що разом з родинами мігрантів мало бути 200 – 225 тис. чол. [764, 62]. На думку С. Плетнєвої, до Грузії мігрувало 40 тис. воїнів, у тому числі 5 тис. елітних воїнів. Вона вважала, що разом з родинами кипчаків було близько 230–240 тис. чол. [261, 96]. І. Джавахішвілі припускав, що до Грузії переселилося 40 тис. родин кипчаків. Його гіпотезу підтримували Ш. Месхія, С. Малакатія, Р. Метревелі. Але М. Думбадзе, А. Кіквідзе, З. Анчабадзе вважали, що переселилося 45 тис. кипчацьких родин. На думку М. Мургулії, військо кипчаків у Грузії нараховувало 50 тис. воїнів [604, 44; 255, 94]. Згідно з гіпотезою І. Джавахішвілі, кипчаки розселились у Картлі. С. Єремян вважав, що кипчаки мешкали у районі Аріча та Агарцина. Ш. Месхія дотримувався думки, що кипчаків, окрім Картлі, розселили ще в Нижньому Картлі і у Сомхіті [255, 95–97]. Але, швидше за все, 40 тис. кипчаків – це шаблон середньовічної європейської історичної традиції, котрий позначав велику кількість «варварів» [316, 71].

Іншим прикладом є міграція до Угорщини. Стосовно кількості мігрантів хроністи робили різні гіпотези. Рогерій повідомляв про переселення 40 тис. кипчаків [69, 19]. Матфій Паризький та Роджер Бекон – про 20 тис. мігрантів [72]. За версією П. Голубовського, О. Кадирбаєва та С. Плетнєвої, до Угорщини переселилося 40 тис. кипчаків [182, 234; 210, 56; 261, 179]. А. Палоці-Хорват вважає, що кількість мігрантів сягала 70 – 80 тис. [352, 60–61]. І. Дьорффі зробив припущення, що мігрувало 240 тис. куманів, тобто 40 тис. родин. Є. Шюц стверджує, що до Алфьолду переселилося 40 тис. чол. чи родин. Н. Беренд вважає, що кількість

мігрантів, вказана у хроніках, була не реальним відображенням дійсності, а трафаретом, запозиченим з античної історичної традиції, котрий використовували для позначення варварських народів [316, 71]. В. Спіней стверджує, що серед мігрантів було 40 тис. воїнів [358, 427]. Щодо куманів та кипчаків, то, окрім Угорщини, вони мігрували до Болгарії, Криму, Кавказу та Русі. Навіть з урахуванням того, що до цієї країни переселилося сім племен, то це було не більше 100 тис. чол. Швидше за все, їх було близько 70 тис., а воїнів – десь 14 тис. За середньовічними масштабами це значне військо.

Йордан повідомляв про безліч воїнів гунів та їхніх союзників у битві на Каталаунському полі. Куди ближче до реальності має бути оцінка Йорданом війська гунів у битві при Недао. Кількість загиблих гунів оцінена у 30 тис. Швидше за все, військо усього нараховувало 30 тис., а кочового населення гунів мало бути 150 тис. чол. 165 тис. загиблих з обох сторін у битві на Каталаунських полях – це істотне перебільшення Йордана. Таких втрат не зазнавали за день і в індустріальну добу, не кажучи вже про Античність та Середньовіччя. Декількох десятків тисяч воїнів угорцям було достатньо, щоб спустошувати у своїх походах Європу. Необхідно вказати, що забезпечення 10 тис. гунів в Ілліріку викликало параліч балканських провінцій Римської імперії. Варто зауважити, що переселення великих мас кипчаків зумовило великі проблеми. При цьому необхідно зазначити, що середнього арифметичного для окремих угорських та кипчацьких племен неможливо знайти. Деякі племена були більш численними, деякі – менш. Що ж до 30 тис. гунів, то це мають бути воїни усіх гунських племен, оскільки Руя та Аттіла об'єднали їх у єдину конфедерацію племен [46; 280, 207–208, 215; 252, 187].

Про те, наскільки великими мають бути племена, свідчать дані про угорців. В арабських джерелах вказано 20 тис. воїнів-угорців. З інформації Костянтина Багрянородного відомо, що угорських племен було сім плюс ще одне хозарське плем'я (кабари). Якщо врахувати співвідношення усього населення до кількості воїнів, то 20 тис. мало б означати 100 тис. чоловік. Не набагато більшим повинно було бути військо європейських гунів. Авари повідомляли візантійцям, що їх прийшло два тумени. Варто врахувати, що частина земель для кочування за

панування гунів, аварів, угорців були населені іншими етнічними групами [71, 708; 45, 703; 62, *глава 37*; 149, 153; 380, 158].

Щодо болгар в Аварському каганаті немає адекватної статистики. О. Тортіка вважає, що кочове населення Аварського каганату складало 150 – 200 тис. чол. 20 тисяч аварів у 558 році – це переважно чоловіки та воїни, які відірвались від тюркютів. Необхідно враховувати, що від аварів відійшли кутригури Алцека та Кувера. Сили племен забендер та тарніах, які відкочували від тюркютів до аварів, він оцінює у 10 тис. Військо союзних аварам кутригурів під час походу Забергана на Візантію – це 7 тис. воїнів. Для походу на гепідів було використано 10 тис. кутригурів. Це були тільки воїни. З Алцеком мігрувало 9 тис. кутригурів. Слід зауважити, що це все населення, а не лише воїни. Від різанини, влаштованої франками кутригурам у Баварії під час їхньої міграції до володінь лангобардів, врятувалось тільки 700 чоловіків, і, ймовірно, це були лише воїни [149, 153, 157–158; 380, 155, 164].

Є уривчасті свідчення джерел про кутригурів та оногурів. Щодо кутригурів до аварського завоювання візантійські джерела повідомляли різні дані. За свідченнями Прокопія Кесарійського, для походу 551 р. у Паннонію проти лангобардів гепіди найняли 12 тис. кутригурів. За даними Агафія Мірінієйського, для походу 559 р. хан Заберган використав 7 тис. воїнів. Для походу 568 р. було використано 10 тис. воїнів. Їх направив на Візантію аварський каган. О. Комар вважає можливим вести мову про кількість кутригурів у 30 – 50 тис.чол. Приблизно ті самі цифри раніше озвучив О. Тортіка щодо всього населення. Михайло Сирійський оцінював кількість болгар-оногурів Аспаруха у 10 тис. Загальна кількість трьох частин болгар, до яких він відносив і хозарів, оцінювалась у 30 тис. чол. Цим цифрам навряд чи можна довіряти, а слова Йосипа та Феофана про хозарів та болгар позбавлені конкретики [563, 172; 656, 41; 149, 132–133, 135–136, 157–158, 180–181; 58; 380, 156].

Якщо ж перейти до прикладів з історії взаємовідносин Русі та кипчаків, то можна отримати менші цифри. Розглядаючи епізод з Іваном Ростиславичем «Берладником» та ханом Башкордом, можна припустити, що літописець дещо перебільшував сили кипчаків. Він вказував, що разом з Башкордом прийшли безліч

кипчаків. Іван Ростиславич був його союзником, але відмовився видавати йому селян, яких кипчацький правитель мав намір захопити у полон і продати як рабів. Слід зауважити, що й берладників у степах було не особливо багато. Якби кипчаків було дуже багато, то їм нічого не заважало б перемогти берладників чисельною перевагою і взяти ясир. Маючи такі сили, вони могли б здобути й місто Ушицю [47, 497–498]. Таким самим перебільшенням є інформація про 20 тис. воїнів Башкорда в 1159 р. У 1156 р. ж вказано про багатьох кипчаків. Аналогічна фраза була й про кипчаків під 1164 р. (тобто у 1163 р.) [47, 485, 500–502, 524]. Кількість воїнів у битвах, коли кипчаки були у допоміжних загонах, обмежується кількома сотнями воїнів, як це було у битві на В'ягрі у 1097 р. [65, 277–279; 47, 252–256; 84, 19, 203].

У 1170 чи 1171 р. кипчаки підійшли до Корсуня й почали грабувати села, беручи в полон чоловіків та жінок. На зворотному шляху кипчаків атакувала дружина Михалка (брата Гліба Юрійовича) у складі сотні воїнів та у кількості 1,5 тис. берендеїв. Літописець вказував, що кипчаків було 7 тис. Битва була запеклою, але Михалко переміг кипчаків [65, 358–361; 47, 555–559]. У 1109 р. боярин Дмитро Іворович взяв 1000 веж кипчаків. С. Плетньова вважає, що кожна вежа мала 35 – 40 осіб, тобто велику родину. Але такі великі родини не були характерні для кочівників тієї епохи. Родина у них нараховувала 4 – 8 осіб. До того ж 1000 веж могли бути метафорою щодо великої кількості кочівників. У тюркських мовах термін *сан* міг позначати тисячу або десять тисяч. Термін *сансиз* перекладався як «незліченні». За даними Іпатіївського літопису, з Оселуком прийшло 7 тис. кочівників. Але незрозуміло, чи це були тільки воїни, чи всі кипчаки, котрі перебували під його владою [259, 114–115; 47, 260, 290–291]. Сили кипчаків у 1068 р. оцінювалися у 12 тис. воїнів проти 3 тис. русинів. У Лаврентіївському літописі замість конкретних цифр сказано лише, що кипчаків було багато. На думку Д. Расовського, на Прилук у 1084 р. напав загін у 8 тис. кипчаків [47, 161; 65, 167–172, 248].

Дослідники оцінювали кипчацькі загоны під Адріаноподем у 1205 р. в 14 тис. воїнів. Робер де Кларі повідомляв, що кипчаків було багато. Микита Хоніат вказував, що скіфи, тобто кипчаки, були дуже численими. Жоффруа де Віллардуен утримався від будь-яких оцінок кількості ворогів [655, 234; 57, глава СХІІ; 21, глави

354–361; 120]. Вказано, що під час походу Тюпрака та Камоси в 1127 р. кипчаків було 7 тис. У 1132 та 1203 рр. у військах Священної Римської імперії були допоміжні загони кипчаків. Під час опису подій 1203 р. у хроніці «Звершення Гальберштадських єпископів» кипчаки згадані тільки як *barbarae*. Вони були частиною військ угорського короля Імре, котрі разом з чехами напали на Тюрингію. Про ці події повідомляв й Арнольд Любецький, котрий згадував тільки про чехів та угорців [47, 290–291; 238, 147]. У 1135 р. найманці-кипчаки напали на польське місто Вісліцу [8].

Для того щоб скласти уяву про кількість кочівників, необхідно використати компаративний метод. Величезні простори Ногайської Орди від Волги до верхньої течії Ішиму та від пониззя Сирдар'ї до Ками населяли від 720 до 960 тис. чол. При цьому, окрім кочового, в ногайців було й осіле населення. Території між Волгою та Уралом могли прогодувати 100 – 150 тис. населення. Букеєвська Орда в тому ж регіоні у ХІХ ст. нараховувала близько 216 тис. чол., тобто 46214 кибиток. При цьому необхідно враховувати, що кочівники відчували нестачу пасовищ, оскільки степи були перенаселені. У Рин-пісках кочувало усього 4 тис. чол. Т. Султанов вважав, що в державі кочових узбеків, котра займала східний Дашт-і Кипчак та південь Західного Сибіру, мешкало 1 млн. 240 тис. чол. чи 1 млн. 360 тис. чол. Окрім того, Казахське ханство Касима нараховувало приблизно 1 млн. чол. Необхідно враховувати, що до ханства Касима також входило Жетису, котре не було частиною Дашт-і Кипчак. Коли ногайці відкололись від казахів (їх було 600 тис. чол.), то казахський хан Тахір керував 400 тис. чол. Причому у Жетису кочувало 300 тис. чол. Проте такі цифри щодо населення Східного Дашт-і Кипчак є перебільшеними. Тюрки ж позначали ногайців словом «сансиз», тобто «незліченні» [280, 493–499]. П. Кеппен оцінював населення Старшого жузу (племінного союзу) у 100 тис. населення. При цьому необхідно враховувати, що Жетису пізніше входило до складу імперії Цін, тобто частина кочового населення не була врахована у статистиці. Для порівняння: китайці повідомляли, що за часів династії Хань його військо нараховувало кілька десятків тисяч, тобто кількість співвідносно з казахами

Старшого жузу. Один з усунських ватажків, які мігрували до Канцзюя, повів за собою 80 тис. чол. [165, 105–106; 166, 82–83; 64, *частина I*, 2; 380, 161].

А. Левшин висловив припущення, що всіх казахів разом було 2,5 – 3 млн. чол. Молодший жуз, на його думку, нараховував 1 млн. 100 тис., Середній жуз – 1 млн. 350 тис. чол. Кількість кибиток – 190 та 210 тис. відповідно. За свідченнями сучасних казахських дослідників, у Молодшому жузі було 1 048 537 чол., а в Середньому – 1 561 681 чол. Така чисельність стала можливою в ХІХ ст. за умов миру та стабільності. І до того ж це призводило до зубожіння кочівників, оскільки їм не вистачало пасовиськ. Навантаження на степ було великим. Кочівники змушені були осідати. Населення ж у ХVІ — ХVІІІ ст. мало бути значно менше за рахунок втрат від війн та епідемій. П. Кеппен вказував, що в Середньому жузі було 540 тис. казахів, а в Молодшому – 650 тис. чол. [67, *частина III*, 1; 380, 161]. Зрозуміло, що логістика не дозволяла зібрати в одному місці більше 60 тис. воїнів. Казахи максимально збирали 30 тис. воїнів, та й степове військо таких розмірів траплялось лише інколи. Так, кримський хан Девлет-Гірей I при Молодях керував військом у 40 тис. плюс ногайці та черкеси. Максимальна кількість воїнів – 60 тис. Літописні 150 тис. кимців і 20 тис. яничарів є істотним перебільшенням. Та й 100 тис., вказані у дипломатичній переписці, також неправдоподібні [630, 153–155; 110].

У ХVІІІ ст. Середній жуз, за оцінками І. Андрєєва, міг теоретично виставити 70 тис. воїнів, проте для цього кожна кибитка повинна була виставити по дві-три людини. Усього було 32 790 кибиток. При цьому російське джерело вказувало кількість казахів у кожній волості. Хан Абилай реально міг виставити 30 тис. воїнів. Мобілізаційний максимум – це 70 тис. воїнів, отже, населення Середнього жузу приблизно відповідало населенню конфедерації йемеків. Необхідно зауважити, що І. Тевкелєв вказував, що Середній жуз найбільш населений. У казахів у цьому регіоні було шість племен плюс теленгути та киргизи. Для порівняння треба вказати, що, згідно з одними китайськими свідченнями, військо Канцзюя нараховувало 80 – 90 тис. воїнів. Згідно з іншими китайськими даними, військо Канцзюя нараховувало 120 тис. воїнів. Л. Боровкова вважала, що населення Канцзюя складало від 400 – 450 до 600 тис. чол. Швидше за все, названі цифри суттєво завищені, і не виключено, що

посли Канцзюя та Усуні свідомо перебільшували кількість своїх воїнів, щоб з більш зручних позицій вести перемовини з китайцями. До того ж навряд чи китайські послы бачили війська усунів та канцзюйців. Можна висловити припущення, що військо Канцзюя реально нараховувало 30 тис. воїнів, а теоретично – близько 70 тис. воїнів за умови мобілізації всіх здатних воювати. Кипчаки – «Половцы Емякове», відомі в мусульманських джерелах як йемеки, – теоретично могли виставити таке саме військо. Ця конфедерація складалась з кількох племен, і її населення становило 150 – 200 тис. чол. [7; 165, 99–100; 166, 83; 239; 64, глава I, 7; 110].

Вождівству канглів приблизно мав відповідати Молодший жуз. Теоретично хан Молодшого жузу Нуралі обіцяв виставити 30 тис. чол., але в похід вирушали загони в кілька тисяч воїнів. Максимальна чисельність місцевих казахів – 1 млн. 100 тис. на межі XIX – XX ст. За свідченнями П. Кеппена, чисельність населення цієї території була нижчою і складала 650 тис. чол. Молодший жуз казахів складався з чотирьох племен. Можливо, що конфедерація канглів також складалась з декількох племен. За версією П. Голдена, у склад вождівства входило п'ять племен. Навіть якщо викреслити Шаньметгумалі та барат (можливо, дурут), це все одно об'єднання з декількох племен. Антропонімія канглів вказує на присутність у їхньому складі двох кімацьких племен. Так, згадані племена байандур та еймюр. У будь-якому випадку, кангли могли бути союзом чотирьох чи п'яти племен. Для порівняння: за китайськими свідченнями, військо володіння Яньцай/Аланья нараховувало 100 тис. воїнів, а кількість усього населення мала становити 500 тис. чол. При цьому в китайських джерелах зазначалося, що Яньцай/Аланья межує з Римською імперією та Канцзюєм, тобто до складу володінь аланів входили не тільки землі майбутнього Молодшого жузу, а й майбутні калмицькі та ногайські степи. Але навряд чи китайці мали уявлення про справжні розміри війська аланів, тим більше що їхня країна розташовувалась далі на захід, ніж Канцзюй та Усунь, а послів до Китаю алани не відправляли. Просто китайці відзначили, що алани – могутній народ. Той факт, що алани використовували катафрактаріїв (важку кінноту), а також те, що у них існувала піхота, різко скорочує кількість воїнів, котрі могли бути в легкій кінноті аланів. У зв'язку з цим алани навряд чи були більш численними, ніж калмики. Щодо

конкретних сил казахів, що воювали проти калмиків, то в 1723 р. проти калмиків воювало 15-тисячне військо Абу-л-Хайра, а в 1724 р. в поході брало участь 10 – 13 тис. воїнів. Абу-л-Хайр обіцяв у 1723 р. спрямувати проти калмиків військо у 40 тис. воїнів. Калмики могли протиставити їм максимально 18 тис. воїнів. У 1724 р. в похід на калмиків рушило 10 тис. казахів та каракалпаків. І. Тевкелєв вважав, що казахи Молодшого та Середнього жузу могли виставити 130 тис. воїнів та мали в резерві стільки ж. Свідчення І. Тевкелєва, як і свідчення китайців, не є достовірними [456, 31–38; 165, 100; 166, 76; 408, 7–8; 110; 380, 161; 64, *части I, параграф 7*].

Зі складу західного Дашт-і Кипчак необхідно виключити Саксін у Нижньому Поволжі, Верхню Кубань та район кавказьких Мінеральних Вод, котрі, за археологічними та писемними даними, у Дашт-і Кипчак не входили. Територія «дербентських кипчаків» повинна була займати територію Калмицького ханства та Кумицького шамхальства. У такому разі «дербентських кипчаків» можна порівняти з калмиками, хозарами і савірами, котрі контролювали надкаспійські землі. За деякими свідченнями, калмицький тайша Хо-Урлюк привів із собою 50 тис. калмицьких кибиток. У 1630 р. калмиків було 280 тис.чол. У 1741 р. їх нараховувалось 228 741 чол. Населення скоротилось внаслідок міжусобної боротьби в Калмицькому ханстві. Максимальна кількість калмиків на Північному Кавказі, Дону та Волзі становила 100 тис. кибиток. Під час ліквідації Калмицького ханства загальне населення держави нараховувало 350 тис. чол. А 30 тис. кибиток, тобто більше третини населення, в 1771 р. відкочувало через казахські степи до володінь імперії Цін. На думку О. Тортіки, до пониззя Волги в XVII ст. перекочувало не більше 150 тис. чол., а максимально їх було 210 тис. чол. Кількість калмиків у XIX ст. була аномалією, котра була викликана мирним життям і високим рівнем медицини. Степ був перевантажений населенням, а калмикам не вистачало пасовиськ. За доіндустріальної доби населення мало бути у рази менше. До того ж необхідно враховувати, що максимально вождь Донбук-Омбо виставляв 40 тис. воїнів. При цьому калмики ходили в походи загонами з 7 тис. воїнів. Максимально вони виставляли 20 – 30 тис. воїнів [172; 67, *части II, параграф 5*; 676, 22; 380, 163].

Для порівняння необхідно навести дані про савірів та хозарів. Феофан вказував максимальну кількість воїнів савірів у 20 тис. під 521 р. Прокопій Кесарійський повідомляв про 3 тис. савірів-найманців у перському війську у 531 р. У 550 – 556 рр. на боці персів воювало 12 тис. савірів. У 555 р. на боці візантійців воювало 2 тис. найманців-савірів. Іоанн Малала вважав, що савірів було 100 тис. чол. За пізньою хронікою «Дербенд-наме», у хозарів у 721 – 722 рр. було 40 тис. воїнів. Ібн ал-Асір вів мову про 40 тис. тюркських юрт. Свідчення про 300 тис. воїнів-хозар є в Ібн ал-Асіра та Балазурі у 730 – 731 рр. Це значне перебільшення сил ворога. Свідчення того ж Ібн ал-Асіра про загін у 10 тис. хозарів більш реалістичні. Свідчення ал-Йакубі про 50-тисячне чи 100-тисячне військо хозарів значно перебільшені. Під 737 р. Ібн ал-Асір повідомляв про 40 тис. хозарів на чолі з Хозар-тарханом. Для Хозарського каганату максимальна чисельність кочового населення – це 300 – 400 тис., а усього підвладного населення – 400–500 тис. чол. При цьому варто враховувати, що хозари могли мобілізувати проти арабів воїнів зі степів Північного Кавказу та Нижнього Поволжя. Цифра Ібн Халдуна про 50 тис. тюрків, котрі не пропустили монголів через Дербент, не є реальною. «Дербентські кипчаки» не мали хозарського потенціалу [80, глава 77, прим.17; 149, 99–102, 180–181, 283–287, 293–294, 296–297, 303–304; 40; 378, 164].

Для визначення кількості окремих кипчацьких племен можна навести дані чисельності ногайських орд у Буджаці та на Кубані, Єдисані, Джембойлуці, Єдичкулі. Чисельність населення Єдичкульської Орди оцінювалась у 20 тис. димів, тобто кибиток. Максимально ця ногайська орда могла виставити близько 20 тис. воїнів. Звичайні розміри війська мали бути меншими. Джембойлуцька Орда нараховувала 5 тис. кибиток. Єдисанська Орда нараховувала 40 тис. кибиток та була найбільшою з усіх ногайських орд Північного Надчорномор'я. Буджацька Орда виставляла військо у 8 – 10 тис. воїнів. Таким чином, загальна кількість війська у цих ордах в 1625 р. оцінювалась у 50 тис. вершників, у 1760 р. – у 60 тис., а у 1766 р. у трьох ордах, окрім Буджаку, було 65 тис. кибиток. Вже ці підрахунки вказують на те, що шукати середнє арифметичне для кочівників не варто, оскільки кількість населення була різною у різних ордах та й відрізнялась за різних періодів. Усього, за

підрахунками Д. Скальковського, у Криму та в ногайських степах мешкало 560 тис. населення. При цьому враховані не тільки чотири вищеназвані ногайські орди та Крим, а й ногайці Кубані, котрі, за підрахунками І. Тунмана, нараховували 10 тис. родин. Що стосується більш ранньої доби, то, за свідченнями Страбона, військо вождя сіраків Абеака нараховувало 20 тис. воїнів. Таким чином, військо кипчаків Надкубання мало нараховувати від 10 до 20 тис. воїнів [310, 236–245; 113; 676, 22; 591, 43–53].

Що цікаво, стосовно чисельності ногайських орд є й скромніші оцінки. Між Дніпром та Доном, включаючи Надкубання, за підрахунками того ж Д. Скальковського, кочувало 120 тис. ногайців. Надкубанські ногайці з трьох улусів разом нараховували 10 тис. родин, тобто загалом 50 тис. чол. Між Кубанню та Доном мешкало 30 тис. ногайців. У Північному Надазов'ї їх було не більше. Але варто враховувати, що до їхнього складу не входили Крим, Ставропольська височина, Ергені, пониззя Дону. Ці території були зайняті кримськими татарами, донськими та терськими козаками, а також калмиками [380, 160]. Частина населення Криму до XVII – XVIII ст. осіла та мешкала у містах Старий Крим, Карасубазар, Бахчисарай, Гезлев, Кирк-Ор. Військо, котрим командував сам хан, нараховувало максимум 40 – 60 тис. чол. На думку дослідників, населення Кримського ханства з васальними територіями мало нараховувати від 250 – 300 тис. до 450 – 600 тис. чол. Цікаво, що російські літописці вважали, що Мамай міг зібрати 300 чи 400 тис. воїнів. Це нереальні цифри. Ю. Селезньов вказував, що під владою Мамаєв перебувало 9 туменів і він теоретично міг зібрати військо у 90 тис., у поході могло брати участь від 18 до 30 тис. воїнів [630, 57–59; 671, 162–166].

Якщо порівнювати з ногайськими ордами та Кримським ханством, то слід брати до уваги тільки частину племен. Деякі володіння опинилися за кордонами тюркських держав за Модерної доби. За нашими спостереженнями, існувало два кипчацьких володіння біля Карпат. Одне з них розміщувалось на території Куманської єпископії. Вчені вказують, що християнство разом з Бортцом та Мемборком прийняло 15 тис. чол. Ймовірно, це було все населення цього кипчацького вождівства. При цьому варто враховувати, що це населення межувало з

бродниками та волохами і частина територій не була населена кочівниками. Вождівство орунгутів у Береганському степу навряд чи мало більше населення, ніж вождівство Бортца. Чисельність племені орунгут навряд чи складала 10 тис. населення. Необхідно зазначити, що через сто з гаком років у районі поблизу Прута існував золотоординський улус, очолюваний Атламишем. Його військо мало нараховувати 1 – 2 тис. воїнів. Для перемоги над ним було достатньо контингентів угорських секєїв [424, 24–25; 830, 418–419, 422, 425].

Кількість населення кипчаків Буджаку мала бути більшою, ніж у попередніх володіннях. Дані щодо Буджацької Орди різні. Так, один із поляків оцінював кількість їхніх воїнів у 8 – 10 тис. За свідченнями Гійома Левассера де Боплана, кількість воїнів сягала 15 тис., кількість мешканців Орди – 20 – 30 тис. Дмитро Кантемир вказував, що в 1568 р. у Буджаку мешкало 30 тис. татар. В указі султана Ахмеда I від 1608 р. повідомлялося про 5 – 10 тис. буджацьких татар. У посольському звіті французького дипломата зі Стамбула до Парижа вказано 15 тис. татар. 15 тис. – це максимальна цифра, 5 тис. – мінімальна. Навряд чи населення Буджаку перевищувало 40 тис. чол. Так що Башкорд міг привести до Києва 20 тис. війська лише за повної мобілізації декількох племен і являти силу, аналогічну Котяну чи Боняку, чого не спостерігається [310, 239; 684, 168].

Що стосується порівняння Єдисану з кипчацькими вождівствами, то необхідно враховувати, що його територію наприкінці XII ст. поділили між собою два вождівства – кипчаків-дурут та кипчаків-іт-огли. Максимальний розмір вождівства дурутів навряд чи перевищував половину населення Єдисану. Тобто цифри (20 тис. чол.), наведені Матфієм Паризьким та Роджером Беконом, можуть свідчити про максимальний розмір вождівства Котяна. При цьому необхідно враховувати, що Котян повинен був зазнати втрат під час війни з токсоба та монголами і кількість його людей, котра переселилась до Угорщини, звичайно, мала бути меншою. Що стосується вождівства Боняка, то воно мало об'єднувати кипчаків Береганського степу, Буджаку та частину Єдисана. Необхідно зауважити, що приблизно на цій території у IX ст. мешкали угорці, чие військо нараховувало 20 тис. воїнів [72].

Щодо вождівства іт-огли, відомого у слов'янських літописах як «лукоморські половці», то до його складу входили частина земель Єдисану, Джембойлук та Крим. Населення володінь «наддніпрянських кипчаків» не більше Єдичкуля. При цьому у джерелах є поділ місцевих кипчаків на бурдж-огли та улаш-огли. Під час опису нападів кипчаків на Лівобережжя вказується максимальна цифра у 7 тис. воїнів. Загальна кількість населення близько 35 тис. для бурдж-огли видається більш реальною. При розрахунку кількості населення необхідно враховувати, що кипчацькі вожді часто воювали між собою, тому що звичай викрадення жінок та худоби мав призводити до баримти (набігів з метою повернути майно) з боку сусідів. Як зазначав Н. Назаров, взаємна ворожнеча роду з родом і племені з племенем була звична для центральноазійських народів [78].

Що стосується володінь Шаруканідів, то до їхнього складу мали входити чотири орди, які зафіксовані археологічними дослідженнями, а також об'єднання кипчаків-ельтукове. При цьому у складі володіння Шаруканідів мали бути кілька племен, як мінімум шість-сім. При переселенні до Грузії повинна була мігрувати тільки частина кипчаків-токсоба, котрі були головними у вождівстві Шаруканідів. 15 тис. кипчаків, згаданих Маттеосом Урхаєці, – це загальна кількість кипчаків, що мігрували до Грузії. Воїнів з їхнього числа повинно бути не більше 3 тис. У битві при Дідгорі брали участь кілька сотень воїнів (за аналогією з битвою на В'ягрі), котрі складали еліту кипчацьких вояків. Кипчаків мали розселити на спустошених сельджуками територіях, котрі не були надто великими. Можливо, що 40 тис., згадані у грузинському джерелі, – це загальна кількість воїнів у володіннях Шаруканідів в XI – XII ст., 200 тис. – це населення усієї орди під керівництвом Шаруканідів. Подібні розміри мало вождівство аорсів Волзько-Донського регіону та Північного Кавказу під володарюванням царя Спадина. На думку Страбона, його військо нараховувало 200 тис. чол. І. Петров вважав, що населення Великої Булгарії складало 800 тис. – 1 млн. чол. Проте 1 млн. населення – це величезне перебільшення. Таке населення для вождівств регіону нереальне [261, 149; 676, 21; 380, 157].

Варто зазначити, що О. Тортіка висловив думку, що самих хозарів у VIII ст. мало бути не більше 200 тис. чол. Таку саму чисельність він вважав реальною для болгар. Причому це населення великого регіону – від Криму до Надкубання включно. Для володінь Шаруканідів, як і для Хозарського каганату та Великої Булгарії, логічно вживати термін «союз племен». При цьому ядро Великої Булгарії під керівництвом Кубрата у Надкубанні та Східному Надазов'ї – це 40 – 50 тис. населення. Від 30 до 50 тис. оногурів повинні були піти з Аспарухом з Ергенів на Дунай. У Надазов'ї та Надкубанні мало кочувати 80 – 100 тис. осіб. Максимальний розмір війська болгар – не більше ніж 12 тис. воїнів. Військо Аспаруха мало нараховувати близько 10 тис. Український дослідник О. Тортіка вважає, що кипчаки на Північному Кавказі нараховували 230 – 250 тис. На його думку, кипчаки не мали конкурентів у боротьбі за територію. Проте в літописах вказано, що печеніги та торки воювали поблизу Саркела проти кипчаків, після чого втекли до Русі. Окрім того, важливо відзначити ворожнечу між окремими групами кипчаків, зокрема між кипчаками Отрока та «дербентськими кипчаками» [380, 154–159].

Середнього арифметичного для чисельності об'єднань кочівників немає і не існує взагалі. Різні вождівства нараховували різну кількість воїнів та населення. Реконструювати їхню чисельність можна лише гіпотетично. Кількість воїнів у кілька десятків тисяч теоретично могли виставити тільки великі вождівства кипчаків. Проте війська кочівників, як правило, обмежувались декількома тисячами воїнів. У війнах, де кипчаки відігравали допоміжну роль, чисельність кипчацького контингенту становила кілька сотень, максимум – тисячу воїнів. 40 тис. кипчацьких воїнів – це просто штамп європейської історичної традиції щодо військ варварів. Від 150 до 200 тис. чол. населення повинні були нараховувати найбільші вождівства – ханства Шаруканідів, кангліїв, йемеків. При цьому число не обов'язково кругле. Кількість населення відрізнялась у різних племенах та вождівствах.

Висновки. Кипчак та куман – це соціоніми, що позначали кочівників. В історіографії поширені гіпотези про тюркську або протомонгольську належність кімаків. На думку автора, етнонім «кімак» мав характер не етноніма, а політоніма, який позначав приналежність племен до Кімацького каганату. Неможливо різко

відмежувати кипчаків та кімаків. Відносини між ними не були конфронтацією, а змістове наповнення етнонімів «кімак» та «кипчак» було в різний період практично тотожним. Змінювалась тільки етнічна назва. Неможливо у східноєвропейських степах провести чітку межу між кипчаками та кімаками, а в етногенезі східноєвропейських кипчаків брали участь печеніги та огузи. Кімаками (йємеками) та кипчаками позначали здебільшого тюркомовні кочові племена. В етногенезі кипчаків брали участь протомонголи й угри, проте їхній вплив не був значним. Кай та куни не були племенами кімаків, а увійшли до складу каганату як федерати. Кай – це протомонгольське плем'я, яке було змушене мігрувати на захід під тиском киданів. Куни – це тюркське плем'я хунь китайських хронік (плем'я йабаку в Махмуда ал-Кашгарі). Етнікон «кипчак» позначав язичників тюрків центральноазійських степів. Експансія кипчаків була не чим іншим, як експансією колишніх племен Кімацького каганату під тиском племені кай. Вона розпочалась у 30-х рр. XI ст., а на кордони Русі кипчаки вийшли в 1055 р.

Етнонім «фалони», згаданий Оттоном Фрайзінгенським, швидше за все, відповідає вірменському *хартеш* та тюркському *сариг* більше, ніж слов'янському *половці*. Від етнікона «половці» є похідні в поляків (Plauci, Plavci), чехів (Plavci) та угорців (Pálóczi). Запозичення етнікона для позначення кипчаків було характерне для близьких, а не далеких сусідів. Етнікон «половці» – це не більше ніж конструкт давньоруських книжників, покликаний позначити конгломерат племен різного походження. Етнікон «куман» вперше згадувався візантійцями і набув поширення в європейців, грузинів, сирійців та на Русі. Початкове значення етноніма – це жовтий колір, і він є синонімом етніконів *хартеш*, *фалони*, *сарі*. При цьому варто зауважити, що сарі були лише одним із племен, котрі переселились до Східної Європи у другій половині XI ст. І усі ці етноніми були етніконами, тобто зовнішніми назвами. Загальне тюркське позначення цього народу «кипчак» не дістало поширення в Європі, Візантії, Сирії, Русі та в Кілікійській Вірменії, а було сприйняте в Грузії, Монголії, Китаї та в мусульманському світі. Самоназвою ж різних етнічних кипчацьких груп був етнонім «кипчак».

Характерною рисою кипчацьких вождівств Східної Європи була велика розпорошеність. Після смерті Боняка у Північно-Західному Надчорномор'ї замість одного утворилося чотири ханства. Найбільш складну структуру на Нижній Наддніпрянщині мало вождівство «лукоморських кипчаків». До його складу входило кілька родів. У цьому вождівстві з часом змінився правлячий клан. Замість кланів Тугоркана та Алтунопи до влади прийшов клан Урусоби. У Донецькій конфедерації плем'я кай було замінено племенем токсоба. Ієрархічна система успадкування влади (старшим у роді) замінилася успадкуванням влади від батька до сина. Донецька конфедерація була найбільшим квазіімперським об'єднанням у східноєвропейських степах, проте його родоплемінна структура невідома внаслідок фрагментарності свідчень джерел. Землі вождівства йємеків та ольберліків розташовувались між сибірською тайгою і Сирдар'єю та Балхашем, а також простягались від Уралу до Іртиша.

РОЗДІЛ 4. АКУЛЬТУРАЦІЯ ТА АСИМІЛЯЦІЯ КИПЧАКІВ

4.1. Кипчацька гвардія у Мамлюцькому Єгипті. Відомо, що мамлюки були рабами, які діставали військовий вишкіл і в середині XIII ст. здобули владу у Єгипті. Використання рабів в ісламському контексті практикувалося ще за Мухаммеда та перших халіфів. Це були маула, тобто клієнти своїх власників. За часів Омейядів вже почали згадуватись гулями та мамлюки. Ці терміни позначали особисто невольних людей. Гвардія халіфа комплектувалася з немусульман. Загони невольників налічували від кількох тисяч до кількох десятків тисяч чоловік. Деякі раби-гвадійці були охоронцями халіфа. З часів правління халіфа ал-Мустасіма до гвардії почали залучатися тюрки. Вони набиралися з тюрків, що з потрапили у полон. Тюрків спочатку купували на ринках рабів у Мавераннахрі та Хорасані. Це були огузи. Окрім того, надходили раби і з Північного Кавказу. Так, в Арабському халіфаті деяка частина тюркських гулямів була хозарами. Першим мамлюком, який зробив видатну кар'єру, став Тулун, що був намісником Бухари при Аббасидах. Тюрки були згуртованими і відособились у місті Самаррі від інших гвадійців-невільників, і саме від цього часу почалось домінування тюрків серед гулямів. Вони постійно тренувалися і вдосконалювали військові навички. Громадянські війни, повстання зінджів і берберів переконали халіфів формувати гвардію з числа людей, які не входили до мусульманської ойкумени (цивілізації) [354, 107–157, 205–210, 212–213].

Після того як реальна політична влада багдадського халіфа перетворилась на номінальну, а халіф залишався лише релігійним головою усіх мусульман, тюркські гулями почали залучатись багатьма володарями для того, щоб підтримувати їхню владу. Серед володарів, котрі використовували їх, можна назвати Саманідів у Мавераннахрі та Газневідів в Ірані та Афганістані. Ал-Джахіз написав книгу, у якій обгрунтовував перевагу тюркських гулямів над іншими. Тюрки були неперевершеними вершниками-лучниками. Навички тюрків як воїнів були кращими, ніж в іранців, слов'ян, нубійців та вірменів, які також були мамлюками. Епоха володарювання Аййубідів була тим часом, коли в Єгипті та Сирії домінували курдські командуючі та командири. Проте єгипетський султан Саліх із цієї династії

почав масово закуповувати рабів із кипчаків, готуючись дати відсіч монголам. Він створив елітні війська мамлюків. Тюрки переймали суспільну організацію, характерну для арабських країн. На чолі держави перебував султан. Великими повноваженнями володіли наїб, устадар, амір джандар, хаджіб ал-худжаб, амір сілах, сахіб ал-інша, давадар. Високі посадовці засідали у дивані – східному аналозі ради при королі. Еміри з мамлюків мали значну владу в державі та отримували за службу ікта (земельний наділ мамлюку за службу). Перебравши політичну владу над державою, вони залишили арабам право займатися духовними справами. За дотриманням шаріату стежили араби-каді (мусульманські судді) [338, 5–6, 12, 18, 38–44].

Араби навчали новоприбулих кипчаків ісламу. Для більш швидкого навернення тюрків араби користувалися послугами суфіїв (мусульманських містиків), що давало змогу врахувати особливості світогляду тюрків. Ставка робилася на поступове навернення до ісламу. Кипчаки навчалися основ ісламу в суфійських завійє (спеціальних будинках, що були також і школами). Кипчаками ставали мюрідами (учнями шейха). У завійє тюрки виконували певні мусульманські обряди, зокрема виголошували зікр (під час релігійного танку по колу вигукувались релігійні вислови) та дотримувались інших суфійських екстатичних практик. Під час війни з монголами кипчаки керувалися ідеологією священної війни – джихаду. Розквіт мамлюцької армії припав на час домінування кипчаків у Єгипті. Проте, перебуваючи на службі у мусульманських володарів, тюрки все ж не забували своїх звичаїв. Тюркські кипчацькі мамлюки продовжували пити кумис та їсти коняче м'ясо. Споживання кумису було одним із шаманістських пережитків ісламізованих кипчаків. Мусульмани засуджували цей звичай, але ісламізовані кипчаки його дотримувались, оскільки споживання кумису було важливим релігійним ритуалом у шаманістів. Тюркське слово *іштек* позначало і «присягатися», і «пити». Звичай споживати кумис зник тільки тоді, коли бахрїтських кипчацьких мамлюків відтіснили від влади бурджитські черкеські мамлюки. Цей звичай був зафіксований і при дворі Чагатаїдів та Тимура [787, 2–7; 338, 16, 42–44, 54, 78; 800; 785].

Перед тим як кипчаки очолили Єгипет, вони вже мали досвід керування кількома мусульманськими країнами. Першим кипчаком, який прославився за межами степів, став Акінчі б. Кочкар. Про нього у своєму доробку згадував Тахір ал-Марвазі. Наприкінці XI ст. цей кипчацький гулям був шахом Хорезму [137, 29–30, 98–101; 794]. Ще одним відомим кипчаком був Ільденіз (Ільдегіз). У дитячому віці його продали в рабство. Ільденіз став воїном, а потім очолив державу в Азербайджані. Він започаткував династію атабеків Азербайджану – Ільденізідів [486, 348–352]. В Індії у 1210 р. до влади прийшов кипчак Шамс ад-Дін Ільтутмиш. Цей гулям заснував кипчацьку династію Шамсїя, яка правила Північною Індією протягом декількох десятиліть [154, 33–43].

Кипчацька гвардія насправді складалася з представників різних етносів. У ній, звичайно, домінували кипчаки – Бейбарс та Калавун із племені бурдж-огли, Шамс ад-Дін Аккуш ал-Борілі та Сайф ад-Дін Борі з племені ольберлік, Сайф ад-Дін Токсоба, Санджар Токсоба і Бейбарс Токсоба з племені токсоба, амір ал-Кумані та шейх Зайн ад-Дін Абу Бакр ал-Кумані з племені кунун, Балбан ал-Імек з йемеків, Сайф ад-Дін Кангар з канглів, Йусма Тадж ад-Дін Уран та Сайф ад-Дін Кай з племені кай. Проте були й представники азкішів, аланів, башкирів, карлуків, огузів, чигилів – Айдікін ал-Азкіші, Амір Бахадур-Ас, Амір Башкірд, Карлук ас-Сакі, Сайф ад-Дін Булак, Ізз ад-Дін ал-Гуззі, Кара-Мухаммед ібн Байрам Туркмані, Кара-Салар, Бадр ад-Дін Чигиль [582, 134–137].

З «острівних» мамлюків у Єгипті на передній план вийшли кипчаки, які правили Єгиптом з 1250-го до 1382 р. Першим з них був Куруз. Правитель з таким іменем був родичем Джелал ад-Діна Манкбурні [168, 195]. На жаль, арабські хроністи не повідомляють деталей подій, але відомо, що перед тим, як стати мамлюком, він був взятий у полон монголами [168, 195]. Коли Куруз потрапив у полон, його не стали вбивати або висилати у Китай, а продали в рабство [168, 195]. Звісно, сам факт рабства був принизливим для нього. Протягом багатьох років Куруз служив Аййубідам, а потім султану Айбеку. Після цього він став фактичним володарем Єгипту [70; 771, 32].

Кутуз заохочував закупівлю кипчацьких рабів. Георгій Пахімер зазначив, що ефіопи, тобто єгиптяни, купували багато скіфів, тобто кипчаків, і це призвело до того, що правителем Єгипту став скіф. Звичайно, закупівля кипчаків була розпочата задовго до Кутуза. Султан Саліх створив елітний корпус із мамлюків – Бахрїя. Це відділення було сформоване з кипчаків і налічувало від 800 до 1 тис. воїнів. Султан Саліх створив у Єгипті велику кавалерійську армію, яка могла протистояти монголам. Султан з династії Аййубідів заклав підвалини майбутніх успіхів мамлюків. До цього султана спонукав успіх хорезмійців у 1244 р. Переможена монголами та коаліцією володарів Передньої Азії армія хорезмійців з'явилася на Близькому Сході й відвоювала у латинян Єрусалим. Серед кипчаків-рабів був і Бейбарс, який відіграв помітну роль в історії Євразії. Вихідці з Дашт-і Кипчак завдали поразки монголам у битві поблизу Айн-Джалут (гори Гільбоа). Гетум коротко повідомляв про перемогу Кутуза над Кіт-Бугою. Він вказував, що причинами поразки Кіт-Буги були втома коней та нестерпна спекота. Григор Акнерці зазначав, що мамлюки напали на монголів у місцевості на 10 днів шляху південніше Єрусалима. Мамлюки переважали чисельно і перемогли у цій битві. Абу-л-Фарадж повідомляв, що після цієї битви Кутуз заволодів усією Сирією з Дамаском та Халебом [227, 455; 28; 105; 361, 75–79; 311, 39–45; 338, 18–19].

Значення битви при Айн-Джалут було у свій час перебільшено мусульманськими хроністами. До цього доклав руку ще й Рашид ад-Дін, котрий вказував, що Кудуз (Кутуз) надихнув мамлюків на боротьбу, наголосивши, що далі відступати нікуди, а Магриб далеко. Перський хроніст повідомляв, що воїни країни Міср були втікачами-хорезмійцями. Їхніми вождями він називав Сайф ад-Діна Садик-хана б. Менгу-бука, Насір ад-Діна Кельшу-хана б. Бек-Арслана, Алтас-хана, Насір ад-Діна Мухаммеда Кімрі. Рашид ад-Дін покладає на Бейбарса (якого він називав Бундукдаром) провину за страту послів. Варто зауважити, що монгольські послі запропонували Кутузу стати підданим Хулагу-хана, чого той не міг стерпіти. Кутуз вдарив по монгольському авангарду еміра Байдара і змусив монголів тікати до річки Асі. Під Айн-Джалут він зіткнувся з Кіт-Бугою. Сам Кутуз виступив з незначним військом і удавано відступив перед кількома тисячами монголів. Відступав до того часу, доки не досяг місця, де влаштував засідку для монголів. Битва продовжувалася з раннього ранку до опівдня.

Війська монголів під тиском переважаючих сил мамлюків втекли, а Кіт-Буга потрапив у полон до Кутуза. Рашид ад-Дін приписав Кіт-Бузі погрози, що війська Хулагу підкорять Єгипет, та звинувачував мамлюків у смерті їхнього володаря (очевидно, султана Айбека, якого Рашид ад-Дін зневажливо згадував як якогось туркмена). Після цього Кутуз наказав відрубати Кіт-Бузі голову, що й було виконано. Мамлюки здійснили набіг аж до Євфрату. Бейбарс під Хомсом завдав поразки залишкам монгольського війська на чолі з Байдаром. Мамлюки переслідували монголів до Харіма та Афамії [102, 51–54; 311, 39–45; 202, 353–355; 338, 33–34].

За реконструкцією О. Кадирбаєва, мамлюки перетнули Сінайську пустелю і відкинули монгольський авангард від Гази. Командувач Байдар встиг повідомити про просування мамлюків у Палестину. Загін Кіт-Бути від Баальбека рушив у Палестину. Битва відбулась при Айн-Джалут поблизу від Назарета. Кіт-Буга, просуваючись маршем, вдарив по мамлюках. Мамлюки та їхні коні відпочили після складного переходу й свіжими вступили у бій. Кутуз сховав від монголів свої фланги, а Бейбарс на чолі авангарду зустрів монголів. Він встояв перед їхньою лавою, а мамлюцькі фланги вийшли із засідок і оточили монголів. Мамлюки виграли битву при Айн-Джалуті [210, 99].

Ал-Умарі ж додав ще більше пафосу. Він зазначав, що тюрки Хорезму та Кипчаку – одні з найкращих воїнів. Арабський хроніст згадував, що їх масово почав купувати ще султан Саліх, а потім влада у державі перейшла до них. Він вказував, що султани з їхнього числа піклувалися про збільшення кількості своїх одноплемінників, виступили на захист ісламу і здійснили те, що виявилось не під силу Джелал ад-Діну Манкбурні. Ал-Умарі повідомляв, що Кутуз перемиг військо Хулаку (Хулагу) і змусив його відступити від Халеба [432].

Бейбарс є найвідомішим з кипчацьких правителів Мамлюцького султанату Єгипту. Під час «Великого Західного походу» багато кипчаків потрапило на ринки невільників. Серед них був Бейбарс. Ібн Шеддад наводив таку інформацію про ранній період життя Бейбарса: *«Султан Байбарс родился в стране кипчаков приблизительно в 1225 году. Во время монгольского нашествия племя Байбарса обратилось к болгарскому хану Анару с просьбой разрешить переправиться через крымский Судак и*

воспользоваться тамошними землями. Хан любезно предложил межгорную котловину, а во время их перекочевки вероломно напал на них, многих поубивав, а многих пленив. В числе пленников оказался и Байбарс, которому в то время было около четырнадцати лет. Пленников погнали на невольничий рынок в Сивасе. Там судьба разлучила нас, но в городе Халаб, на базаре Хан ибн Кылыш мы встретились вновь. С арестом его хозяина эмира Айтегина аль-Бундуктара [сказано было, что] Байбарс переходит в собственность султана» [663]. Схожі дані ми знаходимо у хроніці Ібн Тагрібірди. Останній запозичив їх із твору Ібн Шеддада. Проте володар, який зрадив кипчаків, був названий Унус-ханом, правителем улагів. В обох джерелах було вказано на море Судацьке та місто Судак, що нібито мало свідчити на користь того, що Бейбарс походив із надчорноморських степів [111, 542; 663].

Що стосується дат народження та смерті, то Шамс ад-Дін аз-Захабі вважає, що Бейбарс помер у віці 57 років. Ібн ал-Фуваті стверджував, що Бейбарс дожив до 60 років, тобто він мав народитися у 1217 р. Ібн Тагрібірди вказував, що Бейбарс народився в 1223 р. А згідно зі свідченнями Бадр ад-Діна Байсари, Бейбарс народився у 1227–1228 рр. У низці наукових досліджень стверджується, що Бейбарс народився близько 1229 р. [361, 27–28]. К. Сакі повідомляв, що датою його народження вважають 1223-й або 1225 р. На думку О. Кадирбаєва, Бейбарс народився у 1233 р. О. Гаркавець також стверджує, що більшість арабських хроністів датують народження Бейбарса 1223 роком. Ал-Макрізі відзначив головні події життя Бейбарса: 23 жовтня 1260 р. – вбивство султана Кутуза, 9 липня 1261 р. – присяга перед халіфом, а помер він 22 червня 1277 р. у віці 57 років. Правив Бейбарс 17 років та 2 місяці. О. Гаркавець вказував, що при датуванні перекладачами свідчень ал-Макрізі було допущено низку помилок. Дата смерті Кутуза – це або середа 20 жовтня 1260 р., або четвер 21 жовтня 1260 р. Присяга халіфу була складена не 9 липня 1260 р., а 9-го чи 10 червня 1261 р. Смерть Бейбарса відповідно може бути датована чи понеділком 21 червня, чи вівторком 22 червня 1277 р. Що ж до тривалості правління Бейбарса, то за арабським місячним календарем це насправді 17 років та 2 місяці, проте за християнським григоріанським календарем – це 16 років та 8 місяців. У рабство Бейбарс потрапив ще юнаком. За інформацією ал-Йунуні, йому тоді було не більше 14 – 15 років. О.

Гаркавець вказував, що наведені К. Сакі дані про Бейбарса не узгоджуються з даними джерел [663; 431; 210, 100].

Ім'я Бейбарс в арабському написанні в латинській транскрипції могло читатися як *Baybars*, *Baibars*, *Baibars*, *Beybars*, *Beyburs* [= *Beybars*], *Beibars* і *Bibars* [= *Baybars*]. Дзеркальне арабське відображення цього імені – це Барсбай або Барсбей. При цьому Бейбарс – це радше огузька форма цього імені. Казахською формою імені є Байбарис. Для татарської, карачаївської, кумицької мов характерна форма Бійбарс. Давньотюркська форма цього імені Бегбарс. Саме давньотюркську форму запозичували руські літописці, повідомляючи про кипчацьких вождів Багбарса, Бегбарса, Бегварса. Причому характерно, що практично всі згадані вожді очолювали кипчаків східноєвропейських степів. Тобто в літописи потрапила найбільш архаїчна форма імені. Що стосується особливих прикмет Бейбарса, то О. Кадирбаєв вважає, що однією з них було одне око з більмом, а друге – синє. Волосся Бейбарса було чорним. Він був людиною високого зросту, з гучним голосом, жвавим розумом. Бейбарс мав велику фізичну силу [431; 210, 100].

На думку Ібн Абд аз-Захіра, Бейбарс походив із племені елбарлі (ільбарі). Ал-Айні вважав його племенем бурдж-огли. Ібн Шеддад та ан-Нувайрі називають племенем Бейбарса *Barali*. Цю інформацію арабам повідомив Байсари, який був еміром Бейбарса [336, 18]. О. Кадирбаєв стверджує, що той походив зі степів поблизу Аральського моря. О. Гаркавець вважає можливими формами етноніма *Берелі* або *Бьорелі*. Дослідник висловився проти ототожнення племені Бейбарса з будь-яким конкретним кипчацьким племенем. На його думку, вищезгаданий етнонім ніяк не можна читати як ольберлік чи ільбарі [663; 431; 210, 100].

У біографії султана Калавуна аль-Мансура Сайф ад-Діна, написаній анонімним арабським хроністом, племенем Калавуна та Бейбарса було бурдж-огли. На підставі цих даних ізраїльський арабіст А. Поляк дійшов висновку, що з племені бурдж-огли походили Бейбарс та династія Калавуна. Проте сам Калавун мав на увазі дещо інше. Він повідомляв, що, як і Бейбарс, походить із мамлюків бахритів, а не бурджитів. До того ж помилки припустився В. Тізенгаузен, ототожнивши бурджитів з бурдж-огли. Ібн Халдун прямо вказував, що Бейбарс був з кипчаків, однак не з регіонів біля Хорезму, а

із земель на захід від Волги [638, 38; 431]. Характерно, що деякі пізні арабські хроністи мамлюцького Єгипту повідомляли лише стислі дані про Бейбарса. Так, Ібн Ййас вказував лише на походження Бейбарса з кипчаків [663].

В інтерпретації О. Гаркавця події переселення кипчаків, описані Ібн Тагрібірди та Ібн Шеддадом, пов'язані не з Судаком, а з Судацьким морем. Його можна ототожнити з Чорним морем. Плем'я Байсари та Бейбарса попросило у вождя туркоманів Анаса дозволу пройти через землі цього племені до Судака. Анас-хан удавано погодився, але під час міграції напав на кипчаків і продав їх у рабство у Судаці. П. Торау припускає, що Бейбарс потрапив у рабство внаслідок нападу на кипчаків туркоманського вождя Анаса. На думку німецького дослідника, ця подія сталася в 1241 – 1242 рр. на Кримському півострові, коли Бейбарсу було 14 років. Р. Ірвін вважає, що в 1242 – 1243 рр. на Кримському півострові на плем'я Бейбарса напав місцевий правитель Авлак Анас-хан. О. Гаркавець припустив, що туркомани Анаса – це, швидше за все, «лукоморські кипчаки», а племенем Бейбарса були бурдж-огли. З володінь «лукоморців» через Судак чи Херсонес, Синоп чи Трабзон ці кипчаки потрапили до м. Сівас. У Сівасі шляхи Байсари та Бейбарса розійшлись. Потім обидва кипчаки зустрілись у Халєбі. Бейбарс через Халєб потрапив на невільничий ринок у Дамаску, де був проданий задешево через більмо на правому оці [431; 361, 28; 338, 17–18].

Бейбарса потім повернули продавцю у м. Хама. Тим, хто купив Бейбарса до мамлюцької гвардії, був один з мамлюцьких командирів Ала ад-Дін Айтегін Бундукдарі, який належав Саліху з династії Аййубідів. Бундукдарі купив Бейбарса разом з іншим рабом (ймовірно, Байсари). Але у 1246/1247 р. султан Саліх Наджм ад-Дін Аййуб. відібрав у нього цих мамлюків. Бейбарс був мамлюком єгипетських султанів, його командиром був Фаріс Актай Джамдар, аж доки у вересні-жовтні 1255 р. мамлюцький султан Муїзз Айбек Туркмані не вбив Актая [70; 361, 28–29; 338, 18]. У 1249 р. лицарі графа Роберта Артуа (брата Людовика IX Святого) на вулицях м. Мансури напали на мамлюків Бейбарса. У результаті сутички християни були знищені мамлюками. Бейбарс брав участь у битві з хрестоносцями на Бахр ал-Шагір біля м. Дамієтта. Битва продовжувалась вісім тижнів, аж доки 6 квітня 1250 р. хрестоносці не

капітулювали. У полон до Бейбарса потрапив сам Людовик IX. Хроніст Жан Жуанвіль був сучасником цих політичних пертурбацій у Єгипті [431; 264, 307–311; 338, 19–23].

Деякий час від імені султана Саліха правила вірменка Шаджар ад-Дур. Коли султан помер, то престол поспішив зайняти законний спадкоємець – ал-Малік ал-Муаззам Гійас ад-Дін Тураншах б. Аййуб. Проте, як тільки він зійшов на престол, Шаджар ад-Дур розправилася з ним. 2 травня 1250 р. мамлюцький командувач Фаріс ад-Дін Актай убив султана Тураншаха. Мамлюки проголосили султаном Шаджар ад-Дур, але це обурило багдадського халіфа Мустасіма. У 1252 р. на престол зійшов 10-річний онук султана Саліха – ал-Ашраф ад-Дін Музафар з династії Аййубідів. При ньому був атабек (регент) мамлюк Айбек, котрий фактично правив державою. Наслідком подій початку 50-х рр. XIII ст. стало фактичне відмежування від єгипетського султанату еміратів Дамаск, Хама та Халеб. Айбек зберіг на троні правлячу династію та залишив при дворі Шаджар ад-Дур. Султанша втручалась у справи держави. Сам Айбек не був популярним серед мамлюків і, побоюючись за своє життя, почав здійснювати репресії. Він наказав відрубати голову Фаріс ад-Діну Актаю і кинути її до бахритів. Бейбарс разом з Калавуном Альфі, Сункуром ал-Ашкарком, Бісрі (Байсари), Тарамаком і Танкізом втекли до Сирії, де почали служити правителю Дамаска ан-Насіру Йусуфу, а потім іншому Аййубіду, який правив Караком [431; 70; 361, 37–39, 43–47, 51–57; 311, 17–19; 338, 21, 26–28]. О. Кадирбаєв називав інші дані. На його думку, туркмени Фаріс Актай та Айбек, а також кипчаки Калавун та Бейбарс брали участь у вбивстві Тураншаха. У 1252 р. Айбек вбив Актая [210, 88–92].

На погляд О. Гаркавця, вбивство Айбека в бані у 1257 р. організував саме Кутуз ал-Музафар Сайф ад-Дін Муїзз, хоча дехто звинувачував у його смерті Шаджар ад-Дур, яка нібито наказала євнуху вбити султана Айбека. Дещо відрізняється інтерпретація подій у О. Кадирбаєва. На його думку, саме Шаджар ад-Дур була винуватицею загибелі Айбека, а еміри-мамлюки видали її на розправу жінкам Айбека. Після смерті Айбека почав правити Кутуз. Саме він приймав монгольських послів. Після того як їх вислухали, одного з них було розрубано навпіл, а іншим відтяли голови. Р. Ірвін також вважає, що Айбека наказала вбити Шаджар ад-Дур, щоб

покарати його за те, що він хотів замінити її донькою мосульського еміра Бадр ад-Діна Лулу. Однак Р. Амітай-Прайсс вважає, що вбивцею Айбека був Кутуз. Після смерті Айбека мамлюки розправились з Шаджар ад-Дур, яку звинуватили у його загибелі. Після страти Шаджар ад-Дур країною деякий час номінально правив син Айбека Алі ал-Мансур Нур ад-Дін. При ньому атабеком був Санджар ал-Халабі. Кутуз, як і при Айбеку, залишався найбом, проте саме він де-факто став головною персоною в державі. Кутуз підпорядкував собі султанську гвардію. У 1257 – 1258 рр. Бейбарс із товаришами робив набіги на Єгипет, які, щоправда, були невдалими. Коли у 1259 р. монголи захопили Дамаск, Кутуз наважився взяти владу в державі офіційно. З цього часу він почав називатися Малік Музаффар [431; 311, 19; 338, 29–32; 210, 92–98].

Третім великим правителем був Калавун. За свідченням Рукн ад-Діна Бейбарса ал-Мансурі, Калавун був кипчаком із племені бурдж-огли. Точна дата прибуття Калавуна до Єгипту невідома. Цю подію датують або часом правління султана ал-Каміля (1218 – 1238), або часом правління султана Саліха (1240 – 1249). За свідченнями аз-Захабі, Ібн Кесіра та Ібн Тагрібірди, на момент своєї смерті у 1290 р. Калавуну було більше 60 років. За свідченнями ж ал-Макрізі, йому на момент смерті було приблизно 70 років. Калавуна придбав чи емір Ала ад-Дін Ак-Сункур ал-Камілі, чи емір Ала ад-Дін Карасункур ал-Салкі ал-Аділі. Бейбарс ал-Мансурі, ал-Макрізі, Абу-л-Фіда, аз-Захабі вважали, що Калавун був куплений Ала ад-Діном Карасункуром ал-Салкі ал-Аділі. Ала ад-Дін Карасункур був мамлюком ал-Маліка ал-Аділа. Карасункур заплатив за Калавуна близько 1 тис. динарів, звідки Калавун і дістав своє прізвище Альфі (тисячник). Шафі б. Алі характеризував його як сильного та запального мамлюка. Рукн ад-Дін Бейбарс ал-Мансурі пояснював високу ціну Калавуна його фізичними даними та племінним походженням. Після смерті свого першого господаря Калавун був переведений у корпус султанських мамлюків. Перебуваючи серед мамлюків Ала ад-Діна Карасункура, він вивчив арабську мову, дістав мусульманську релігійну освіту, тренувався серед мамлюків, проте не забув свого походження і виконував певні шаманістські ритуали. Калавун отримав нісбу Саліхі (тобто мамлюк султана Саліха). Він увійшов до еліти мамлюків-бахрі, яка тренувалася на острові Равда серед Нілу. Калавун був одним з

лідерів мамлюків, які здобули перемогу над хрестоносцями в битві при Мансурі [351, 65–68; 338, 21–22].

Помітну роль у політиці Калавун почав відігравати за часів правління Шаджар ар-Дур, котра прийшла до влади після смерті султанів Саліха та Тураншаха. Калавун, як і Бейбарс, перебував під командуванням туркмена Фаріса ад-Діна Актая. Актай був підступно страчений під час переговорів атабеком Айбеком. У 50-х рр. XIII ст. Калавун брав участь у кампанії проти сирійських Аййубідів. За іронією долі, Калавуну довелось тікати до двору аййубідського правителя Дамаска ан-Насіра Йусуфа. У 1255 – 1256 рр. колишні бахрити брали участь у поході ан-Насіра Йусуфа на Єгипет. За свідченнями Ібн ад-Давадарі, Калавун був одним з найвизначніших мамлюків-бахритів в цьому поході. У квітні 1257 р. у Єгипті були вбиті Шаджар ар-Дур та Айбек. У зв'язку з цим Калавун та інші бахрити у вересні-жовтні 1257 р. залишили Дамаск і переселилися до фортеці Карака. Вони перейшли на службу до іншого Аййубіда – ал-Маліка ал-Мугита Умара. У листопаді 1257 р. мамлюки змусили цього Аййубіда здійснити набіг на Єгипет [351, 69–70; 311, 19–24].

Військо, яке складалося з семи сотень воїнів, було переможене єгипетськими мамлюками, а Калавун потрапив у полон і був ув'язнений у Каїрі. Пізніше він був звільнений з в'язниці Сайф ад-Діном Муїззом Кутузом. Калавун не довіряв Кутузу, оскільки той був причетний до вбивства Актая. У 1258 р. він повернувся до Карака. Аййубідський правитель Карака здійснив другий набіг на володіння Кутуза, проте його військо чисельністю 1,5 тис. чол. знову зазнало поразки від Кутуза. У 1259 р. ал-Малік ал-Мугит на чолі війська бахритів здійснював набіги на землі ан-Насіра Йусуфа. Правитель Дамаска, уклавши союз із правителем ал-Маліком ал-Мансуром, рушив проти них і переміг їх поблизу Єрихона. Ан-Насір Йусуф переслідував військо ал-Маліка ал-Мугита до самого Карака. Кілька місяців фортеця перебувала в облозі, аж доки монгольське вторгнення не змусило ан-Насіра Йусуфа та ал-Маліка ал-Мугита об'єднати свої сили. Також ан-Насір домовився про союз із Кутузом. Монголи здобули м. Халеб в кінці 1259 – на початку 1260 р. У лютому 1260 р. Кіт-Буга здобув Дамаск. Бейбарс та Калавун не мали іншого вибору, ніж повертатись у

Єгипет. Вони не довіряли Кутузу і вимушено брали участь у битві при Айн-Джалут [351, 70–72; 361, 66–78; 311, 26–33; 338, 31–33].

На думку ал-Макрізі, причиною конфлікту Кутуза та Бейбарса було повідомлення, що після битви при Айн-Джалут Бейбарс засуджував Кутуза, вказував, що той помиляється, і врешті – відхилився від правильного шляху. Це сталося під час повернення з походу у Палестину. І Кутуз, і Бейбарс очікували можливості напасти. Навколо Бейбарса згуртувались еміри Сайф ад-Дін Балабан ар-Рашіді, Сайф ад-Дін Бідган ар-Рукні, Сайф ад-Дін Балабан ал-Харуні, Бадр ад-Дін Анас ал-Ісбахані. Бейбарс попросив Кутуза віддати йому полонену монголку. Кутуз задовольнив це прохання. Бейбарс поцілував руку Кутуза. Це був задалегідь обумовлений змовниками знак. Вбивцями Кутуза були сам Бейбарс, джукандар Бактут та емір Бадр ад-Дін Анас ал-Ісбахані. Після смерті Кутуза султаном став Бейбарс. Він та його прибічники зайняли Каїрську цитадель, і еміри Єгипту після цього присягнули йому. Бейбарс почав називати себе ал-Малік аз-Захір. Ібн Тагрібірди ж вказував, що причиною ворожнечі Бейбарса та Кутуза стало невиконання Кутузом своєї обіцянки призначити Бейбарса правителем Халеба. Натомість Кутуз призначив правителем Халеба Санджара ал-Халабі. За даними ал-Йунуні, Кутуз та Бейбарс тільки очікували нагоди, щоб вбити один одного. За свідченнями ад-Давадарі, в Кутуза просив монголку не Бейбарс, а Анас, і саме він, поцілувавши руку султана, подав знак для інших змовників. У старофранцузьких та латинських джерелах мотивом вбивства Кутуза названо боротьбу за владу [70; 361, 79–85; 338, 37–38, 45].

Гетум коротко повідомляв про те, що Пундуктар (так вірменин називав Бейбарса – за іменем його першого господаря) вбив Хутуза (Кутуза). Так само повідомляв про події Григор Акнерці, згадуючи його під ім'ям Фундуктар. Абу-л-Фарадж знав і прізвисько, і справжнє ім'я мамлюцького командувача, вказуючи його за ім'ям Бейбарз та за прізвиськом Бундуктар-молодший. Він стверджував, що Бейбарз напав на Котаза (Кутуза) [28; 429; 361, 79–85]. Те, яким чином мамлюцькі лідери приходили до влади, накладало відбиток на відносини всередині держави. Султан підозрював своїх емірів у змовах, і часто це було безпідставно. У 1271 р. Бейбарс запідозрив змову й ув'язнив

кількох емірів – Алам ад-Діна Санджара ал-Халабі, Аккуша ал-Мухаммаді та Ігак Самм ал-Маута [361, 231; 338, 87].

Про Бейбарса знали й західні джерела. Гійом із Тріполі згадував, що правителем Єгипту став тюрк на ім'я *Bondogar (Bondodar, Bendodar)*. В Ерфуртській хроніці Бейбарса знали як султана Вавилону та фараона Єгипту, тюрка за походженням на ім'я Мелхасар (спотворене аз-Захір). У «Звершеннях кіпріотів» вказано, що султан був з мамлюків, котрі не єгиптяни (копти) і не араби. Гетум з Корікоса згадував, що султан походить з куманів (кипчаків). Георгій Пахімер стверджував, що султан був скіфом (кипчаком), який потрапив у рабство. Візантійський хроніст занотував, що цей правитель мав справи з Михайлом VIII Палеологом [361, 29–30].

Дізнавшись про смерть Кутуза, правитель Дамаска Санджар ал-Халабі відмовився коритися Бейбарсу і проголосив себе султаном Сирії. Мамлюки м. Халеба з фракцій насірійя та азізійя змістили ас-Саїда Ала ад-Діна (родича Бадр ад-Діна Лулу) та обрали собі султаном Хусам ад-Діна Лачіна ал-Джукандара ал-Азізі. 2 грудня 1260 р. до Халеба підійшло військо монгольського нойона Байдара, котрий вцілів у битві при Айн-Джалуті. Лачін покинув Халеб і відступив до м. Хами, де з'єднав свої сили з аййубідським маліком Хами аль-Мансуром II. Монголи зайняли Халеб і підійшли до м. Хомса. До антимонгольської коаліції також входив аййубідський правитель Хомса. Біля гробниці Халіда б. Валіда за 1,5 км. на північ від Хомса 1,4 тис. мамлюків та воїнів ал-Мансура під командуванням ал-Ашрафа Муси зіткнулися з 6 тис. монголів. У тилу монголів повстав вождь бедуїнів Північної Сирії Заміль б. Алі, крім того, монголам заважали туман та сонце. Мамлюцько-аййубідське військо змусило монголів тікати. З 1260 р. Сирія стала основним театром бойових дій. У 1261 – 1262 рр. мамлюки здійснювали напади на Антіохійське графство. Тайбарс ал-Вазірі взяв в облогу Антіохію. Від захоплення мамлюками місто врятував тільки підхід монгольського війська [361, 94–98; 311, 50–52; 264, 355; 338, 48].

За свідченнями ал-Макрізі, у 1261 р. Бейбарс прийняв у себе імама Абу-л-Аббаса Мухаммеда (сина останнього аббасидського халіфа). Він дістав титул Імам Мустансір Біллах. Бейбарс виділив сину халіфа сорок мамлюків, а своїм людям наказав бути на березі ріки Євфрату, контролюваному арабами, і в разі потреби прийти йому на

допомогу. Від Мустансіра відокремилося сімсот туркменів імама Хакіма Біррілаха, які до нього приєдналися у м. Машхад Алі. Фактично сина халіфа підтримали тільки сини колишнього мосульського еміра Бадр ад-Діна Лулу. 28 листопада 1261 р. в битві з монголами під Хітом Мустансір був убитий, а Хакім Біррілах утік. Фактично мамлюки залишили сина халіфа та його союзників з Мосула без підтримки [70; 361, 110–117; 311, 55–63]. Бейбарс реорганізував суспільний устрій Єгипту на монгольський зразок, запровадив тарханство (податкові пільги та привілеї військовим), ввів поштову службу [663; 351, 98–105].

Смбат Спарпет вказував, що у 1264 р. мамлюки забрали багато людей у рабство. У тому ж році цар Гетум зібрав військо та напав на провінцію Халєб. Він атакував міста Мардмур, Сирм та Фугу. Вірменський цар зробив невдалу спробу здобути Антап (Айн-Таб). Повторна спроба захопити цю фортецю також була невдалою. Вірмени дійшли до міста Расаса, але внаслідок страшних штурмів та дощів повернулися назад. У тому ж році проти мамлюків виступили монголи Турпи, котрі взяли в облогу фортецю Пір. Контрнаступ мамлюків змусив Турпу відступити. За даними Смбата Спарпета, війська Ізз ад-Діна Ігана та Бейбарса підійшли до річки Сев. Війська кілікійських вірмен під командуванням Гетума стали у місцевості «Врата Антіохії» [105; 311, 110–111, 116].

При Бейбарсу Калавун займав високу посаду. Султан дарував йому найкращі ікта та призначив постійні грошові виплати. Бейбарс поріднився з Калавуном, і обидва мамлюцьких вожді уклали між собою потужний альянс. Калавун був утаємничений у державні секрети і відгравав роль візира при султану. Калавун також відзначався здібностями полководця. Під час кампанії 1265 р. він здобув франкські фортеці Хісн ал-Акрад, Калат ал-Халба та Арка поблизу від Тріполі. У 1266 р. він був командувачем під час облоги м. Сафад. Після здобуття Арсуфа Калавун дістав у власність частину села Тайїїбат ал-Ісм. Калавун відіграв помітну роль у поході на м. Сіс у 1266 р. Разом з Ізз ад-Діном Іганом він здобув Адамодану (ал-Амудаїн, фортеця тевтонських лицарів). Разом з військами Ізз ад-Діна Ігана та Калавуна на Кілікійську Вірменію вирушили ал-Мансур з Хами та Ак-Сункур ал-Фарікані. Загін Калавуна під час походу на Кілікійську Вірменію пройшов через Массісу (Мамістра, чи Мопсуестрія), Адану, Айас (Лайасу) та

Тарс (Тарсе). Мамлюцькі війська під його командуванням вдерлись глибоко у володіння кілікійських вірмен та здобули фортецю ат-Таніййат (Канамелу), котра належала тампліерам. У 1265/1266 р. Калавун одружився з донькою еміра Сайф ад-Діна Кармуна (мамлюка монгольського походження), а після її смерті – з її сестрою, вдовою еміра Сайф ад-Діна Кундука. До середини 60-х рр. XIII ст. Калавун вже встиг одружитися двічі. Від цих шлюбів народилися його сини ал-Саліх Алі та ал-Ашраф Халіл [351, 72–74, 116; 361, 166–171, 174–175; 311, 116–118].

У 1263 р. Бейбарс підпорядкував собі Аййубідське володіння ал-Мугита Умара в Караку. До того, у 1262 р., його владу вже визнав аййубід з Хомса ал-Ашраф Муса. У 1272 р. під контроль мамлюків потрапив Сахйун. Правитель Хами ал-Мансур був васалом мамлюків, проте володіння у Хамі проіснувало до 1341 р. Це, мабуть, єдине володіння Аййубідів, що не було анексоване мамлюками. Консолідація мусульманських володінь створила загрозу для латинян Єрусалимського королівства. У 1263 р. Бейбарс здійснив напад на латинян. Мамлюки здобули Мон-Фавор та зруйнували християнські храми у Назареті та Віфлеємі. У грудні 1263 р. латиняни атакували загопи Лачіна. Під час весняного рейду 1264 р. на Рамлу латиняни здобули Ліон та напали на Ашкалон. У листопаді вони спустошили околиці Бейсана. Латинян підтримали кілікійські вірмени. У 1264 р. вірмени Гетума здійснили рейд на мамлюцьку територію і були атаковані Хусам ад-Діном Айнтайбі. У 1265 р. мамлюки здобули Цезарею, Хайфу, Арсуф, замок Пелерин (Атліт) [361, 134–139, 147–153, 160–162; 311, 114, 153; 338, 45–47].

Разом із тим мамлюки продовжували воювати з монголами. У грудні 1264 р. монголи підійшли до ал-Біри і взяли її в облогу. Бейбарс спочатку відправив до Євфрату загін Біліга аз-Хазнадара, а потім додав до цих сил війська Ізз ад-Діна Ігана Самм ал-Мутта. На допомогу ал-Бірі були відправлені також війська Джамал ад-Діна Аккуша ал-Мухаммаді та Джамал ад-Діна Айдогді ал-Хаджібі. До них приєдналися війська ал-Мансура з Хами, правителів Халеба та Дамаска, а також бедуїни Іси б. Мухани. Сам Бейбарс наприкінці січня 1265 р. був коло Гази. Дізнавшись про наближення мамлюків, монголи відступили. Влітку 1265 р. мамлюцькі війська відвоювали у монголів м. Каркісію на річці Хабур біля ар-Рахби. Мамлюки здійснили

сміливий напад на ар-Рахбу та вибили з міста монгольські та грузинські війська, котрі до того контролювали ар-Рахбу [311, 111–115].

Гетум повідомляв, що Бейбарс відвоював у тамплієрів Арсуф та Сафад [28]. У лютому 1265 р. мамлюки внаслідок стрімкого нападу здобули Цезарею. У середині березня було спустошено Хайфу, після місяця облоги наприкінці квітня 1265 р. вони здобули Арсуф. За свідченнями ал-Макрізі, у 1265 – 1266 рр. мамлюки здобули фортецю Сафад. Через сирійських християн вони домовились про здачу фортеці, а християнам обіцяли зберегти життя. Коли ж латиняни капітулювали і впустили у фортецю мамлюків, то вони всіх оборонців фортеці перебили. Це сталося в липні 1266 р. [70; 361, 166–171; 311, 76; 338, 47].

За даними ал-Макрізі, після цього Калавун ал-Алфі спрямував війська у Сіс (так називали араби Кілікійську Вірменію), здобув м. Айас та декілька фортець [70]. Гетум повідомляв, що Смлмот (Ізз ад-Дін Іган) переміг вірмен у битві під Марі та взяв у полон Левона, сина царя Гетума. Мамлюки спустошили країну до Адана та Бардзберда, а населення забрали в рабство [28; 359, 174–176]. Але за свідченням Смбага Спарапета, у 1266 р. мамлюки захопили Арзуф та Сафед. Після цього султан Бейбарс вступив у переговори з вірменським царем. Він вимагав місцевість Шех і містечка на кордоні Кілікійської Вірменії з мамлюками. Гетум не йшов назустріч, побоюючись гніву монголів за такий мир з мамлюками. 23 серпня 1266 р. відбулась битва між вірменами та мамлюками. Разом з Бейбарсом на боці мусульман виступили Ізз ад-Дін Іган та правитель Халеба. З боку вірмен військом командували сини Гетума Левон та Торос, а також Василь (син Смбага Спарапета). Мамлюки перемогли вірмен. У битві загинув Торос, а Левона та Василя разом з Чілартом та Атомом мамлюки захопили в полон. Бейбарс здобув місто Сіс. Окрилені успіхом, мамлюки захопили печери, які до того були замками Кем та Бекнкар. Левон та Василь перебували у Єгипті як заручники. Смбаг Спарапет вказував, що мамлюки повернулись від «Врат Антіохії». Вірменський хроніст повідомляв, що Бейбарс дав згоду обміняти Левона на друга Бейбарса Снгуршхара (Сункура Ашкара), який був захоплений монголами у полон після здобуття Халеба [105; 361, 174–176, 192–193; 338, 56].

Григор Акнерці дещо спотворив інформацію. За його свідченням, при дворі аббасидського халіфа перебували невольники єгипетського султана Фендухтар та Схур. Вірменський хроніст вказував, що перший мав вже бороду, а другий ще був хлопчиком. Схур віддав Фендухтару свого арабського коня і тим самим допоміг йому втекти від монголів. Сам же Схур був схоплений монголами і перетворений на їхнього невольника. Прибуття Фендухтара в Єгипет пов'язане з його проголошенням султаном. Схур взяв з Фендухтара обіцянку викупити його з монгольського полону. Схур, або Снгуршхар, – це Сункур Ашкар (прізвисько «Рудий Сокіл»), який був одним із втікачів-мамлюків із Єгипту до Сирії [49; 311, 118–119].

За даними ал-Макрізі, у 1266 – 1267 рр. мамлюки здобули Яффу, Шакіф та Антіохію [71]. Це датування не узгоджується з хронологією подій, прийнятою в наукових дослідженнях. Арабський хроніст звів в один похід події кількох кампаній. У 1266 р. Бейбарс завдав поразки латинянам, які поверталися з рейду на Тиверіаду. У 1267 р. султан здійснив несподіваний напад на Акру, проте не зміг здобути місто. Мамлюки завоювали землю Сен-Жорж. У лютому 1268 р. Бейбарс здобув Баньяс. У березні 1268 р. мамлюки захопили Яффу. Після цього вони здобули відбудований латинянами Сафад. У квітні мамлюцьке військо почало облогу фортеці Бофор. Облогою командував Бадр ад-Дін Бактут Буйка ал-Азізі. До його військ підійшли війська султана. Після здобуття Бофора мамлюцькі війська Бадр ад-Діна Байсари рушили до Тіра. Правитель Тріполі заблокував перевали в горах Лівану. Бейбарс спробував здобути Тортосу та Шастель Бланк, однак не наважувався сильно ризикувати і відступив. Він поставив перед собою іншу мету – здобуття Антіохії. Тоді він від Лівану рушив через м. Хімс до Хами, а звідти до річки Оронт, на якій була розташована Антіохія. У другій декаді травня 1268 р. Бейбарс здобув Антіохію. Невдовзі після здобуття Антіохії капітулювали замки *Dargous*, *Kafr Dubbin*, *Cavea Belmys*. Тамплієри здали без бою замки Гастон (Багрос), Порт Боннель (Хісн Русус), Ла Рош де Руассоль. У Сирії в латинян залишався тільки Курсат (ал-Кусайр) [361, 187–192; 311, 121; 264, 359–360; 338, 47–48].

Султан Бейбарс написав графу Тріполі Боемунду лист (він зберігся у хроніці Ібн Абд аз-Захіра), у якому повідомляв, що мамлюки здобули Антіохію і зруйнували

церкву Св. Павла та Кусьян. Також у листі йшлося про те, що султан воював проти графства Тріполі. За свідченням Смбата Спарапета, Бейбарс сам перебував біля Тріполі та завдав багато неприємностей місцевим християнам. Вірменський хроніст помилково повідомляв, що мамлюки здобути Антіохію 6 травня 1268 р. Місто захопили через чотири дні облоги. Причиною такого швидкого здобуття міста була несподіваність нападу мамлюків. Латиняни не очікували так швидко побачити мусульман під своїми мурами. Того ж року відбувся обмін полоненими, і Левон повернувся на батьківщину. Разом з тим Бейбарс виніс із цього обміну користь для себе. Вірмени здали їм Дабрасак, Бахасна (Бехесні), Барзаман (Марзаман), Рабан, ал-Зарб, Шіх ал-Хадід (Шех) [105; 361, 192–193; 311, 119].

Гетум датував здобуття Яффи 1268 р. та вказував, що також були спустошені Піафорд (арабською мовою Шакіф Арнун) та Антак. Антак – це Антіохія, а Піафорд – це Бофор. Цілком можливо, що Яффа, Піафорд та Антак були здобуті саме у 1268 р. [70; 361, 187–192; 311, 54, 121, 123; 264, 359–360; 338, 47–48]. У 1269 р. Бейбарс атакував околиці Тіра. Володарка Бейрута Ізабелла відкупилася від Бейбарса звільненням мусульман-полонених та грошима. Мамлюки діяли також поблизу Сафада. Активним було протистояння мамлюків з монголами. Однак у 1265 р., побачивши підхід мамлюцького війська, монголи змушені зняти облогу з ал-Біри й тікати. Навесні 1267 р. монголи, які взяли в облогу ар-Рахбу, були переможені мамлюками. Монголи втратили багатьох воїнів [361, 159, 198; 311, 123; 264, 360].

У 1269 р. посол ільхана Абаги погрожував мамлюкам знищенням, проте дії монголів не були такими гучними, як їхні слова. У 1269 р. рейд нойона Самагара на Саджур поблизу Халеба в Сирії був перерваний після того, як Бейбарс прибув до Дамаска й відправив назустріч монголам війська Айтегіна Бундукдара. Бейбарс у листопаді-грудні того ж року примусив арагонських хрестоносців відступати до Акри. Його еміри Джамал ад-Дін Шамсі та Ала ад-Дін Айдугді атакували хрестоносців поблизу Торон Саладіні. Відступаючи, лицарі Олівера де Терме та Роберта де Крезека зазнали атак двох армій. Військо Роберта де Крезека було знищене Бейбарсом. Вцілілі хрестоносці відступили до Акри, з якої вони й розпочинали свій похід. У 1268 – 1269 рр. мамлюки з ал-Біри здійснили набіг на регіон Гаргар на півночі регіону Джазіри.

Мамлюки здобули замок Шармасук [361, 199–201; 311, 97–98, 121–122, 124; 264, 360–361].

О. Кадирбаєв приписував Бейбарсу остаточну перемогу над ассасінами у Сирії. Це сталося під час кампаній 1270 – 1271-го та 1273 рр. З-під Крак де Шевальє мамлюки рушили, щоб здобути фортеці ассасінів. У 1273 р. було здобуто фортеці ал-Хавабі та ал-Кулайя. Паралельно з цими кампаніями Бейбарс воював з латинянами. На початку 1271 р. він почав нову велику війну проти християн. Невдовзі здобув Шастель Бланк (фортецю тамплієрів, арабською мовою – Сафіта), а гарнізон тамплієрів Тортоси здався без бою. Після здобуття невеликих замків, таких як Галіфа (Талл Халіфа), Бейбарс рушив на здобуття фортеці Крак де Шевальє. Розпочавши облогу в середині лютого, він завершив кампанію здобуттям Крак де Шевальє (Хісн-Акрад) 8 квітня 1271 р. Після майже двох місяців облоги госпітальєри капітулювали та здали замок мамлюкам. Протягом декількох тижнів у квітні-травні 1271 р. фортеця Джібелькакар (Хісн-Акар) перебувала в облозі. 12 травня гарнізон капітулював і відступив до Тріполі. 5 червня Бейбарс здобув фортецю тевтонців Монфор (арабською ал-Курайн) [210, 104; 361, 201–206; 311, 124–125; 264, 360; 338, 48, 56].

Гетум вказував, що у 1270 р. мамлюки відвоювали у госпітальєрів Крат, у тамплієрів – Джаспел Планк, в антиохійського правителя – Чплакар, у німців – Мунфорд, а в хашишинів один замок. Джаспел Бланк – це фортеця Шастель Бланк, котру охороняли тамплієри, замок хашишинів – Масйаф, Крат – Крак де Шевальє, Мунфорд – це фортеця тевтонців Монфор. Фортеця антиохійського правителя не була здобута у 1271 р. Фортецю Курсат у 1275 р. захопив емір Сайф ад-Дін ад-Давадар. Гарнізон фортеці капітулював 14 листопада 1275 р. Після смерті графа Тріполі Боемунда VII християнські володарі прагнули швидше примиритися з Бейбарсом [28; 361, 201–206, 234–235; 338, 47]. Абу-л-Фарадж вказував, що християни узбережжя страждали від нападів Бейбарса і в них залишились тільки Тріполі, Акка (Акра) та Тір. Сирійський хроніст писав, що до Бейбарса втік Ала ад-Дін Санжар (син мосульського еміра Бадр ад-Діна Лулу) [431]. За свідченнями Смбага Спарапета, Бейбарс рушив на Кілікійську Вірменію, але цар Левон дипломатією змусив мамлюків відступити. Нижче вірменський хроніст повідомляв, що Левон домовився з ільханом Абагою про

присутність у Кілікії 20 тис. монголів. Ці війська мали захистити країну від набігів мамлюків [105].

У жовтні 1271 р. монголи Самагара вдерлись у Північну Сирію. Разом з ними йшли сельджуки Муїн ад-Діна Сулеймана, котрий був більш відомий як Перване. Монголи атакували Айн Таб та стали поблизу Амука ал-Харіма. Далі вони та їхні союзники рушили в регіон ар-Рудж і між Антіохією та Харімом знищили загін туркменів. Проти монголів було відправлено 3 тис. вершників на чолі з Бадр ад-Діном Байсари. Ал-Хадж Тайбарс ал-Вазірі та Іса б. Муханна підійшли до Харрана та Едесси (Урхи, ар-Рухи) та спустошили їхні околиці. Шамс ад-Дін Ак-Сункур ал-Фарікані з мамлюками та бедуїнами перебував поблизу Мараша. Війська ж самого Бейбарса концентрувались поблизу Халеба. Біля Харрана Тайбарс переміг монгольський загін. Монголи були змушені відступити. Однак розвинути успіх мамлюкам завадили хрестоносці. На півдні латиняни атакували Какун. Бейбарс був змушений відступити і піти на латинян, яких очолював англійський король Едвард. Едвард, у свою чергу, атакував ал-Шагур (Сейсор) та ал-Біну (Святий Георг Ліванський) [361, 208–209, 221–222; 311, 99, 125–126; 264, 361–362].

У листопаді-грудні 1272 р. військо Дурбая, включаючи румійських турків, взяло в облогу ал-Біру на Євфраті. Назустріч їм Бейбарс спрямував загони Тайбарса ал-Вазірі та Фахр ад-Діна Алтунби (Алтуноба). Війська монголів зняли облогу з ар-Рахби та відступили у свій табір. 11 грудня Бейбарс, Тайбарс та Калавун підійшли з військом до Євфрату. Поблизу ал-Біри вони перемогли монгольський загін Чінкара чисельністю у 5 тис. воїнів (з яких 3 тис. були турками-сельджуками), що вийшов проти них. У битві загинув монгольський командувач. Після цього монголи відступили, залишивши ворогу машини для облоги. Облога з ал-Біри була знята. Бадр ад-Дін Байсари переслідував монголів до Саруджа (між ал-Бірою та Харраном). Деякі проблеми мамлюкам створювали нубійці. У 1272 р. вони атакували та спустошили Асуан, а також напали на Айдаб. Мамлюки помстилися за це участю в нубійській міжусобиці 1276 р., підтримавши Шаканду, котрий воював проти свого кузена – царя Давида. Мамлюки завоювали територію, яка потім стала провінцією ал-Джанабіл. 1 квітня 1276 р. у битві при Донголі вони перемогли нубійське військо і посадили на трон Шаканду.

Нубія була вимушена платити мамлюкам данину [351, 74; 361, 223–224; 311, 129–131; 338, 56].

За даними Гетума, Бейбарс у 1274 р. захопив Мскандара та спустошив країну кілікійських вірмен, починаючи з Мараша та закінчуючи Корікосом. Р. Амітай-Прайсс вважає, що ці події відбулись у 1273 р. Мамлюки Хусам ад-Діна Лачіна напали на Кайнук (Хайдат ал-Хамра) та здобули фортецю. Потім Лачін здійснив похід до Тарса. Мамлюки з ал-Біри та Айн Таба вчинили напад на Калавдію за 50 км на південний схід від Малатїї. Союзні мамлюкам бедуїни Іси б. Мухани здобули ал-Анбар. Ті перемоги, які Гетум описував як події 1274 р., насправді відбулись у 1275 р. За свідченням ал-Макрізі, у 1274–1275 рр. Бейбарс здійснив похід у Сіс (на Кілікійську Вірменію) і здобув багато фортець. Серед здобутих фортець згадувалися Дарбасак, Даркуш, Талміш, Кафардін, Раабан, Марзабан, Кунік, Адана та ал-Масіс. Військо мамлюків очолювали Калавун та Бадр ад-Дін Білік ал-Хазнідар. Реконструкція воєнних дій проти кілікійських вірмен у П. Торау має такий вигляд: у липні 1273 р. Хусам ад-Дін ал-Айнтабі напав на околиці Мараша; роком пізніше він спустошив передмістя та сільську округу; Бейбарс офіційно оголосив війну Левону наприкінці 1274-го чи на початку 1275 р.; Амір б. Іса Муханна та Хусам ад-Дін ал-Айнтабі завдали превентивний удар по монголах у районі Рас ал-Айн; Бейбарс здобув ал-Баргас та ад-Дарбасак, далі рушив від Александрети (Мскандара у Гетума), перейшов «Врата Антіохії» і здобув ал-Масіс; Джамал ад-Дін Айдамурі здобув Адану; два мамлюцьких еміри здобули Айас (Ійас), Бейбарс же святкував Рамадан у палаці вірменського царя в Сісі [70; 351, 74–75; 28; 361, 232–234; 311, 131–132, 135–136].

У листопаді-грудні 1275 р. монголи та сельджуки атакували ал-Біру. Союзне військо налічувало 30 тис. воїнів (половина з них була монголами) та мало 70 катапульт. Однак здобути місто швидко не вдалося. Бейбарс написав листа сельджуку Муїнн ад-Діну Перване. Той розпочав листування з мамлюками. Влітку 1276 р. загін мамлюків, який рухався з листами до Перване, був атакований військами Смбага Спарапета поблизу Мараша. Сам Смбат загинув у битві, а сельджуцькі еміри пообіцяли підтримку Бейбарсу. Мамлюки ввели у Румійський султанат військо Сайф ад-Діна Балабана аз-Зайні. Шамс ад-Дін Аксункур ал-Фарікані разом із Саїдом Берке-ханом

рушили до монголо-мамлюцького кордону і 6 квітня поблизу Євфрату перемогли військо бедуїнів Хафаджа, котрі були союзниками монголів. 12 квітня Шамс ад-Дін Сункур ал-Ашкар переміг монгольський авангард Карая [361, 235–238; 311, 136–137, 159–163, 165–167].

Основне монгольське військо змусило мамлюків відступати, аж поки 15 квітня 1277 р. війська сторін не зустрілись під Альбістаном. На стороні Хулагуїдів воювали румські турки та грузини. Продовжувач хроніки Ібн Василя Ібн Абд Рахім повідомляв, що мамлюки мали усього 10 тис. проти хулагуїдського війська у 30 тис. воїнів. Тільки частина з них були монголами. Решта складалася із сельджуків Перване та грузинів. Мамлюки змогли виманити на себе 11 тис. монголів та 3 тис. грузинів. У битві під Альбістаном монголи атакували мамлюків і примусили втікати їхній лівий фланг, потіснивши їх центр. Проте Бейбарс перекинув на фланг загін аййубідського правителя Хами і переміг. Монголи Татавуна втратили у цій битві 7 тис. воїнів. 22 квітня 1277 р. Бейбарс здобув столицю румійців Кейсарі (Кесарію). 27 квітня він почав відступати з Анатолії, а 10 червня 1277 р. султан вже був у Дамаску [311, 169–175; 361, 238–239; 338, 57]. Ал-Макрізі відзначив, що серед міст, відвойованих у франків, були названі Арзуф, Цезарея, Сафад, Табарія, Яффа, Шакіф, Антіохія, Баграс, Кусайр, Хісн ал-Акрад, Карін, а також фортеці Сафіта, Маракія та Халба. Ці фортеці були здобуті Бейбарсом під час різних кампаній [70].

При Бейбарсу перебували еміри Сункур ар-Румі, Бадр ад-Дін Байсари ал-Шамсі, Ала ад-Дін Тайбарс ал-Вазірі, Бадр ад-Дін Білік ал-Хазнідар та Калавун. Проте поріднитися з ним вдалося тільки Калавуну. Ал-Малік ал-Саїд ад-Дін Берке-хан одружився на доньці Калавуна Газії-хатун. Весілля відбулось 8 червня 1277 р., а Калаун отримав калім у розмірі тисячі динарів. 22 червня 1277 р. Бейбарс помер. Ал-Макрізі вказував, що він помер від діареї. Цій версії вірить О. Гаркавець. Більш романтичні біографи довіряли різним версіям смерті султана. Так, ал-Йунуні та Ібн ал-Фурат вважали, що він був отруєний аййубідським еміром Дамаска ал-Кахіром Абд ал-Маліком. Рукн ад-Дін Бейбарс вірить, що Бейбарс сам хотів отруїти цього сирійського Аййубіда, але переплутав бокали і випив отруту сам. За даними Ібн Тагрібірди та Ібн Ййаса, матір'ю Саїда Берке-хана була донька Хусама ад-Діна Берке-хана б. Даулет-хана

ал-Хорізмі, тобто вождя хорезмійців, які втекли від монголів у володіння Аййубідів. Народився Саїд у 1260 р. В. Бартольд помилявся, вважаючи Саїда-Берке сином джучидської хатун (доньки Берке). На це не вказує жодне арабське джерело [70; 351, 74–75; 431; 361, 240–243].

А. Галстян дотримувався версії про смерть султана від поранення в битві у Сервандікарському лісі. Він посилався на «Базвамеп», малі вірменські хроніки, праці Г. Алішана, М. Чамчяна та М. Абеґяна. Проте, як зауважив О. Гаркавець, смерть від поранення мала наступити протягом року, що мало ймовірно. Окрім того, про зіткнення з Бейбарсом не згадував ані сам Смба́т Спарапет, ані Абу-л-Фарадж Бар Гебрей. Мовчать про зіткнення й арабські хроністи. Схоже, що це пізня вірменська версія подій. Найбільш імовірно, що Калавун, прагнучи влади, міг сам прибрати Бейбарса, а потім і його синів [70; 28, прим. 142; 431].

Саїд-Берке-хан не був маріонеткою в руках емірів. При його дворі найбільш впливовими були Бадр ад-Дін Байсари та Сункур ал-Ашкар. Між султанськими мамлюками та найвпливовішими мамлюцькими емірами виникла ворожнеча. Калавун, очолюючи султанських мамлюків, наважився на державний переворот і виступив проти султана. Поразку Саїда Берке-хана обумовило ще й те, що Сункур ал-Ашкар залишив його самого проти Калавуна. У 1279 р. Саїда Берке-хана було вислано у Карак, а Калавун став атабеком при Бадр ад-Діні Саламиші. У 1280 р. за підозрілих обставин під час гри у поло Саїд-Берке дістав травму та помер. Ця смерть була вигідна Калавуну. Після цього Калавун взяв ім'я ал-Малік ал-Аділ і фактично правив державою. Він призначив наїбами (намісниками) в Халеб та Єгипет Джамал ад-Діна Шамсі та Ізз ад-Діна Айбека ал-Афрама відповідно. Бурхана ад-Діна ас-Сінджарі було призначено візиром, а Шамс ад-Діна Сункура ал-Ашкара – правителем Дамаска. Згодом Сункур ал-Ашкар повстав проти Калавуна, проголосив себе незалежним правителем і взяв ім'я ал-Малік ал-Каміл. Проте невдовзі Калавун почав замінювати емірів своїми людьми. Замість Ізз ад-Діна Айбека ал-Афрама правителем Єгипту було призначено Хусам ад-Діна Турунтая. У 1279 р. мамлюки здійснили рейд на Кілікію. Калавун здобув Тарс, а Бадр ад-Дін Байсари – ал-Калат ар-Рум. У 1280 р. битва між військами Калавуна та Сункур ал-Ашкара відбулась поблизу Дамаска. На боці

Калавуна виступив Санджар ал-Халабі, на боці Сункура – правитель Хами ал-Мансур, правитель Халеба, бедуїнські ватажки Іса б. Мухана та Ахмад б. Худжа. Війська Калавуна здобули перемогу, а Іса та Сункур ал-Ашкар втекли до ар-Рахби та продовжували зберігати контроль над Сахйуном. Вони були готові укласти союз із монголами [351, 76–83; 311, 179–182; 338, 62–65].

У 1280 р. ільхан (правитель хулагуїдського Ірану) Абага підготувався до великого наступу. З Руму наступало військо Самагара, Танджі, Таранджі, з боку Джазіри – Байду з правителем Мардіна, а найбільше військо очолював Менгу-Тимур. Монголи здобули Дабрасак, Айн Таб та підійшли до Халеба. Війська мамлюків чекали монголів поблизу Хами, Дамаска та Баальбека. Проте Калавуну вдалося переманити на свій бік Сункура ал-Ашкара. Калавун пообіцяв йому Сахйун, Балантус, Антіохію, Апамею, Лаодіокею, Хісн-Аккар та багато інших місцевостей у Північній Сирії [311, 183–185; 264, 363; 338, 66].

Монголи були змушені припинити наступ, а Калавун також відійшов назад у Єгипет. Він продовжував справу, розпочату Бейбарсом. За свідченнями Гетума, у 1282 р. вірмени, грузини, сельджуцькі турки та монголи Менгу-Тимура (брата Абага) бились під Хомсом проти мамлюків. За іншими даними, битва відбулась у 1281 р. Вона відома як «Друга битва під Хомсом». Союзне військо було переможене єгипетським султаном Альфі (Калавуном). У бою монголи повністю знищили лівий фланг мамлюків. Тяжких втрат зазнали й інші частини. Проте Калавун зміг перегрупувати свої сили і завдати відчутного удару основним силам монгольського війська. Менгу-Тимур був тяжко поранений, а його військо втекло. Мамлюки, які зазнали серйозних втрат, не наважились переслідувати монголів [311, 187–201; 264, 364; 338, 66–67].

Калавун продовжував джихад проти латинян. Він повільно витискав їх із Близького Сходу. Через рейди мамлюків у 1283 р. шлях між Сідоном та Бейрутом був небезпечним. Калавун у тому ж році здобув м. Айас. У 1284 р. він здійснив нову кампанію проти Кілікійської Вірменії. У 1285 р., подолавши лінію оборони латинян на узбережжі, Калавун здобув фортеці хрестроносців Маргат та Мараклею. У 1288 р., скориставшись заколотом проти спадкоємця графа у Тріполі, мамлюки захопили

це місто. За свідченнями Гетума, у 1289 р. Калавун здобув місто Лаодик (Лаодикея). Хронологія Гетума, як і в багатьох попередніх випадках, часто не збігається з реальною. Місто Лаодиокея на території колишнього Антіохійського графства було здобуте у 1287 році. Майстерною дипломатією Калавун нейтралізував католицькі держави Арагон та Геную, забезпечивши їхній нейтралітет у майбутній війні з хрестоносцями. У 1290 р. він спустошив околиці Акри. Поряд з активною зовнішньою політикою, Калавун зміцнив свою владу, збільшивши розмір корпусу султанської гвардії, яка тепер налічувала від 6 до 12 тис. воїнів [264, 384–387; 28; 338, 68–69, 74–77].

У 1290 р. військо мамлюків під командуванням вже нового султана Ашрафа Салах ад-Діна Халіла (сина Калавуна) підійшло до мурів Акри. 18 травня 1291 р. відбувся рішучий штурм Акри і мамлюки увірвались у місто. Цитадель міста впала 28 травня, а його облога тривала 44 дні. За свідченням Гетума, у 1291 р. мамлюки без опору зайняли Сур, Сайіте, Бейрут, Атравуз, Джастел Блрі. Це не зовсім точно. 19 травня 1291 р. мамлюцьке військо здобуло Тір, який залишив напризволяще комендант Адам. 14 липня 1291 р. після кількомісячного опору командор тамплієрів Тібо Годен залишив Сідон (Сайіте). 21 липня мамлюки здобули Бейрут. 30 липня впала Хайфа. З Тортоси (Атравуза) та Шастель Пелерина (Джастел Блрі) тамплієри пішли 3 та 14 серпня відповідно. Султан ал-Ашраф Халіл святкував перемогу в Дамаску, а трофеї відправив до Каїра. Переможний наступ мамлюків після падіння держав хрестоносців продовжився у землях Кілікійської Вірменії. За даними Гетума, у 1292 р. мамлюки здобули Ромклу та взяли в полон вірменського патріарха Тер-Степаноса. На цей раз хронологія Гетума збігається з загальноприйнятою. Ж. Рішар вказував, що у 1292 р. мамлюки здобули вірменську фортецю Хромглу (Ромклу, Калат ар-Рум). Їхній наступ був перерваний вбивством султана ал-Ашраф Халіла в 1293 р. На султана напали люди емірів Лачіна та Байдари [28; 210, 105; 264, 389–393; 338, 77–82].

З 1293 р. почалась боротьба за трон між емірами та нащадками Калавуна. Байдара правив кілька днів і взяв ім'я ал-Малік ал-Кахір. Потім монгол Кіт-Буга, котрий був улюбленцем Калавуна та його сина, стратив Байдару, а Лачін утік.

Султаном він призначив ал-Маліка ан-Насіра, котрий був сином Калавуна та братом ал-Ашрафа. У 1294 р. Кіт-Буга проголосив себе султаном і взяв ім'я ал-Малік ад-Аділ. У 1296 р. до влади прийшов Лачін, який взяв ім'я ал-Малік ал-Мансур. У 1298 р. Бейбарс ал-Джашанкір та Сайф ад-Дін Салар вбили Лачіна та повернули ал-Маліка ан-Насіра з вигнання у Кераку. Пізніше цьому султану ще раз довелося бути у вигнанні – в 1308 – 1310 рр. Тільки третє його правління, яке тривало з 1310-го до 1340 р., було стабільним. У мамлюцькій державі фактично правили еміри. Управляючи державою, бахріти як чиновників використовували коптів, що викликало невдоволення у мусульман [338, 85–98].

Чварами у середовищі мамлюків поспішили скористатись їхні вороги. Протистояння ал-Маліка ан-Насіра з Хулагуїдами не було таким вдалим, як у попередників. Монголів очолював Сулемиш, котрий у 1298 – 1299 рр. придушив повстання турків-сельджуків. Монголи здобули Мардін та перейшли Євфрат. До них приєдналися мамлюцькі еміри Бактімур та Кібджак. У 1299 р. монголи зайняли Халеб. Військо мамлюків зустріло монголів біля Хомса. 24 грудня 1299 р. під час «Третьої битви при Хомсі» (битви при Ваді ал-Хазнадар в арабських джерелах) разом із монголами у складі війська були грузини та вірмени. Битва, яка тривала цілий день, закінчилась нищівною поразкою мамлюків. За свідченням аз-Захабі, монголи переслідували мамлюків аж до Гази. Вони вбили багатьох мамлюків-ойратів. Ільхан Газан зайняв Хомс і Дамаск, коли дізнався, що Чагатаїди вдерлись до провінцій Керман та Фарс. Хулагуїди змушені були відступити [210, 110–111; 338, 98–100].

У 1300 р. хрестоносці висадились на узбережжі колишнього графства Тріполі. Вони зайняли м. Нефін і за підтримки маронітів розпочали наступ, який завершився їхньою поразкою під Тріполі. Граф Гі д'Ібелін зайняв Джебайл, проте не зміг там втриматися. У листопаді 1300 р. хрестоносці здобули Тортосу і зайняли острів Руад. У 1303 р. Насір ад-Дін Мухаммед здобув острів Руад і остаточно витиснув хрестоносців із Близького Сходу. Монголи під командуванням Кутлуг-шаха тільки у 1301 р. підійшли до Антіохії. Вони здійснили набіг на Халеб. Проте в 1301 р. Газан-хан захворів, а Кутлуг-шах з військом повернувся до Ірану. У долині р. Йордану

залишився Мулай на чолі двох туменів. Намісник м. Дамаска Кібджак зрадив монголів і перейшов на бік мамлюків. Кібджак та Бактімур, які до того листувалися з мамлюками Єгипту, вирішили залишити монголів, коли основні сили ільхана Газана відступили. Невелике монгольське військо Мулая відійшло до р. Євфрату. Газан повернувся до Сирії у 1302 р., зайняв Хаму та підійшов до Дамаска. У битві при Марж ас-Суфар 20 квітня 1303 р. мамлюки завдали поразки військам монгольського командувача Кутлуг-шаха. Невдовзі після цієї битви помер Газан-хан, а мамлюки в 1305 р. атакували Кілікійську Вірменію [264, 395–398; 338, 100–101].

Починаючи з 1311 р., султан ан-Насір заходився зміцнювати свою владу. Він заарештував багатьох емірів, яких у 1316 р. стратив. Правитель був зосереджений на зміцненні особистої влади, оскільки в 1323 р. мамлюки досягнули порозуміння з Хулагуїдами. Після прийняття ісламу ільханом Газаном у мамлюків більше не було релігійного виправдання для війни проти Хулагуїдів. Особливістю правління ан-Насіра було те, що султан, щоб урівноважити вплив бахритів, посилив позиції бурджитів. Також султан протиставив емірам рядових мамлюків. Ці заходи були викликані побоюванням переворотів, які систематично здійснювали мамлюцькі еміри. Політика ан-Насіра була спрямована на зміцнення влади султана та досягнення стабільності усередині держави. У ролі чиновників султан використовував християн-коптів. Вони, головним чином, займалися фінансовими справами. Проти султана виступали мусульманські фанатики, але їхні повстання придушувались мамлюками. Таким чином, султан розпочав перебудову внутрішньої структури держави. Мамлюки продовжували воювати тільки з християнськими державами. У 1320, 1332, 1335, 1337 та 1340 рр. були здійснені походи проти вірмен. У 1332 р. мамлюки здобули Іяс. У 1337 р. була зайнята та спустошена столиця вірмен – Сіс. Проте Кілікійська Вірменія не припиняла свого існування до 1375 р. У 1315 – 1316 та 1323 рр. мамлюки здійснили походи до Нубії. У 1382 р. бахритів змінили бурджити-черкеси [210, 110–111; 338, 105–121, 149; 344].

4.2. Кипчацькі гулями в Індії. Одним з цікавих питань історії кипчаків є історія кипчацької діаспори. Малодослідженим питанням є історія кипчаків в Індії.

Відомо, що кипчаки панували у Делійському султанаті. Його очолювала династія Шамсіа. Кипчацькій діаспорі в Індії присвячений уривок праці О. Кадирбаєва, частина книги К. Ашрафян [210; 154]. Персоналії султанші Разійі присвячені доробки Р. Закарія та Дж. Бріджбхусан [318; 364].

У XIII ст. мусульмани займали в Північній Індії домінуюче становище. Це стало можливим внаслідок завоювань їхніх попередників з династій Газневідів та Гуридів. Завдяки завоюванням султанів із цих династій мамлюцькі султани Делі дістали базу в Індії. В інкубаційний період своєї політичної історії Делі та Бенгалія були провінціями Гуридів. Ці султани були прототипом пізніших газі – Османів та «Великих моголів». Початковий період існування Делійського султанату дістав назву Тюркського, або Рабського (Мамлюцького султанату). Раби були частиною соціальної системи Делійського султанату. Тюркські гулями, або *bandaghan*, становили основу військового прошарку. Завдяки тому, що вони були військовою силою, гулями встановили владу тюрків в Індії. Слово «тюрк» було синонімом елітних рабів [312; 801, 84–87].

Військо складалося з тюрків, а частину бюрократії та інтелігенції становили перси. Окрім того, до складу військової еліти входили полонені монголи-вафідія, котрі здобули високий статус за правління Гійас ад-Діна Балбана. Мовою спілкування серед еліти була тюркська. Щодо цього Делі був подібний до султанату єгипетських мамлюків. Для того щоб навчити і персів тюркської мови, був створений тюрко-перський словник Бадр ад-Діна Ібрахіма. На нього посилались укладачі більш пізніх словників. Це був словник з персько-тюркською лексикою. Лексика містила слова з різних мов і в цьому плані також була схожа на мамлюцько-тюркську мову [802; 606; 339, 3–14, 19].

Саме явище рабства та наявність челяді не були чимось новим для кипчаків. У тюрків до того ж сам термін «кул» (раб) міг позначати і залежний стан. Так, в орхонських тюркських написах згадано, що тюрки були рабами табгачів, тобто були залежними від династії Тан. Тюрки вживали цей термін для підвладних народів, як кок-тюрки до народу азів, так і для позначення своїх підданих. Рабами ставали військовополонені. Ті, хто був рабом, в тюркському соціумі приймалися у плем'я, з

якого походив їхній господар. Зазвичай джерелом рабства були міжплеменні війни, а також війни з осілими сусідами. Так, наприклад, у печенігів було багато рабів з ромеїв, а в кипчаків – з русинів. У рабство часто потрапляли жінки та діти. У кочовій економіці не було великої потреби у значній кількості чоловіків-рабів, хоча вони і використовувались у господарстві. Такі раби були чабанами, які випасали череди овець. Коней чи верблюдів їм не довіряли. Куди більше значення мали раби-чоловіки для кочових соціумів, де використовувалася праця землеробів та ремісників. Там раб міг бути й ковалем. Що стосується кількості рабів, то в кочових соціумах вона перевищувала 10 відсотків [773, 28–37].

Починаючи від раннього Середньовіччя та завершуючи XIV ст., тюркські держави, які були сусідами мусульманського світу, вели торгівлю рабами (із середовища власного населення). Це був прибутковий бізнес. Війни між самими тюрками та осілих мешканців проти тюрків слугували джерелом формування мамлюцьких корпусів. Мусульманський шаріат забороняв продавати в рабство мусульман, і тому огузи могли постачати тільки рабів-немусульман. Ібн Хурдадбег повідомляв, що до рабства потрапило 2 тис. огузів, яких продали за 600 тис. динарів. У рабство до Караханідів потрапляли полонені з тюркського племені чуграків. Тюркські раби цінувались дуже високо. Ібн Хассул написав тюркам панегірик, у якому звеличував їх як воїнів. Джучиди до правління Узбека продавали в рабство багато рабів з кипчаків [773, 37–40; 742, 24; 11; 454, 458–482].

У середньовічних тюркських мовах збереглося чимало термінів, що позначали підневільне становище. Архаїчні *qul* та *küing* позначали рабів та рабинь, *abınçı* – наложниця, термін *bulun* – полоненого або в'язня і, таким чином, був близьким до давньоруського *колодника*. Термін *çaga* позначав жінку-рабиню й увійшов у давньоруську як запозичення з тюркських мов. Слово *eget* позначало слугу, а термін *igdiş qul* – домашнього раба, котрому на Русі відповідала челядь. Слово «кошчи» увійшло в давньоруську мову без перекладу (у формі «кощей»). Існувало й багато інших термінів, які, як правило, використовувались у мусульманських тюркських державах. У кипчацьких мовах вживались терміни *Qarabaş* (чорна голова), *qırnaq* (дівчина-рабиня), *qoşçı* (полонений, раб, простолюдин), *tapıgçı* (слуга), *tügel/tünge*

(жінка-рабиня, яка не народила), *tutgun* (в'язень, полонений), *yalnguq* (жінка-рабиня). Для позначення тюркських рабів-військових найчастіше використовувалися арабські терміни «гулям» та «мамлюк». Корпуси гулямів існували в Аббасидів, Буїдів, Сельджукидів, Газневідів. Після 1118 р. командувачі мамлюків почали брати владу у свої руки в Іраку та на Південному Кавказі [773, 45-54; 742, 25, 51, 58].

До того як кипчаки почали масово потрапляти до Індії та Єгипту, кипчацькі тюркські невольники вже відігравали значну роль. Зокрема, кангли та кипчаки відігравали значну роль у державі хорезмшахів Ануштегінідів. Караханідські тюрки вели війни з кочівниками під гаслом релігії, однак реальна мета була іншою. Під час походів вони захоплювали рабів [742, 30–31]. Разом із захопленням у полон сусідів існувало й патріархальне рабство. Батько, не маючи засобів до існування, міг продати свого сина купцям, сподіваючись, що його дитині за кордоном буде краще, ніж у рідних степах. Інколи такі сподівання виправдовувались. Багато кипчаків стали гулямами при дворах мусульманських володарів. Після поразки від грузинів значна кількість рабів із числа кипчаків була продана на ринках Азербайджану та Ширвану. Внаслідок великої кількості полонених кочівників ціни на рабів упали [42, книга 12]. Окрім рабів, у Делі продавали й коней з Дашт-і Кипчак [529].

Біля витоків мусульманської держави в Індії стояв Махмуд Газневі. Його військо становило 50 тис. чол., здебільшого іранців. Окрім того, до нього приєднувались газі. Ударною силою його війська були тюрки. Це була гвардія гулямів, а також огузи, карлуки, ягма, халаджі, котрі наймались до війська султана і винагороджували себе здобиччю, захопленою в індусів. Сам Махмуд Газневі походив від тюркського гуляма Себук-Тегіна з Верхнього Барсхану, з берегів Іссик-Кулю. Султан здійснював походи на Сінд, Кашмір, Раджахстан, Гуджарат, Канаудж, Каланджар. У першій половині XI ст. він заклав підвалини мусульманського домінування в Індії. Під його владу перейшов Пенджаб. У 1173 р. ініціатива перейшла до афганської династії Гуридів. Гійас ад-Дін Мухаммед Гурі зайняв м. Газні. Цей султан полюбляв купувати тюркських рабів, котрі стали однією з опор його влади. Серед них був Кутб ад-Дін Айбек. Походження цього гуляма неясне. Відомо було лише, що він тюрк. У 1186 р. Муїзз ад-Дін Мухаммед Гурі оволодів

Лахором. Ще в 1175 –1176 рр. він зайняв Учч, а в 1178 р. завоював Мултан. Ці провінції були завойовані ним у мусульманських єретиків – карматів. Муїзз ад-Дін Мухаммед Гурі, воюючи проти раджпутських раджив, завдав їм багатьох поразок [154, 35–40; 327, 7–28; 838, 94–98; 143, 63–66].

Після загибелі Муїзз ад-Дін Мухаммеда Гурі у битві з індусами індійські мусульмани відокремились від держави Гуридів в Афганістані. Першим правителем нового султанату став Кутб ад-Дін Айбек. Його військо складалося з тюрків, гурців, хорасанців і халаджів. Кутб ад-Дін Айбек до 1206 р. відзначився завоюваннями в Індії. Від 1191-го по 1203 р. він зайняв фортеці Мірас, Тангір, Каланджар, міста Делі, Кол, Аймер, Канаудж, Нахрвала, Бадаун, Уджайн, Махоба. Разом з Махмудом Гурі у 1194 р. завоював Бенарес. Від мусульманських завойовників постраждали раджі Малви, Гуджурата, Калпи. Делі тоді не було столицею. Центром ісламу в Індії називали Лахор. Другим за важливістю містом було Газні. Відповідно Кутб ад-Дін Айбек і був султаном Лахора. Ільтутмиш при Муїзз ад-Діну Мухаммеду Гурі володів Табархіндом, очолював гвардію та завідував полюванням. При султану Кутб ад-Діну він володів провінцією Баран, Бадауном та Делі. Хасан-і Нізамі був губернатором провінцій Кухрам та Самана, Бенгалією володів Мухаммед б. Бахтіар з тюркського племені халаджів. Своєю столицею останній зробив Лакхануті. Кипчак Ільтутмиш походив з кипчацького клану ольберлік і, ймовірно, потрапив у полон під час чергової війни хорезмійців з кипчаками. Спочатку він потрапив до Бухари, а потім до Газні. З 1206-го до 1210 р. Кутб ад-Дін ворогував з володарем Кермана та Газні Тадж ад-Діном Йалдузом, котрий був воєначальником Гуридів. У 1210 р. Кутб ад-Дін загадково помер під час гри в поло [154, 39–42; 339, 24–29; 362, 150–152; 529; 144, 512–528, 597–605; 143, 37, 102].

У Лахорі на нетривалий час правителем став командувач військами Алі-ї Ізмаїл. Проте невдовзі влада перейшла до прийомного сина Кутб ад-Діна Айбека Арам-шаха. Не поцарювавши й року, Арам-шах був убитий. Очевидно, до цього доклали зусиль тюркські гулями. Після Кутб ад-Діна Айбека мусульманська Індія була розділена між різними маліками (правителями). За версією Вассафа, Кутб ад-Дін Айбек не залишив по собі спадкоємців, і влада перейшла до раба Альтамиша

(Ільтутмиша). Проти Ільтутмиша, котрий був маліком Бадауна та Делі, виступив емір Лахора Беркі. За таких умов Ільтутмиш наважився проголосити себе у 1211 р. навіть не султаном, а маліком і став відомим як Шамс ад-Дін Музафар Ільтутмиш – засновник кипчацької династії Шамсіа. Зійа ад-Дін Барані знав, що династію султанів Делі заснував султан Шамс ад-Дін і назвав династію Шамсіа. Амір Хусрау помилково вважав членів династії Шамсіа Гуридами. У Сінді та Пенджабі правив Насір ад-Дін Кубача. Під його владою перебували Мултан та Учч. У Бенгалії Алі-ї Мардан проголосив себе незалежним султаном Ала ад-Діном. За контроль над Лахором змагались Насір ад-Дін Кубача та Тадж ад-Дін Йалдуз. Кубача був зятем Кутб ад-Діна Айбека й одним із найбільш імовірних його наступників. Його військо нараховувало 15 тис. воїнів. Під тиском хорезмійців Йалдуз втік з Газні до Пенджабу. З Пенджабу його витіснив Кубача, і в січні 1216 р. Йалдуз зіткнувся з Ільтутмишем. У битві під Тараїном він зазнав поразки. Наймогутнішим правителем на той момент був Кубача, котрий володів землями від Кашміру до дельти Інду. У 1217 р. під його владу перейшов Лахор. Ільтутмиш та Кубача змагались за володіння Східним Пенджабом з Табархіндом, Сарсаті, Кухрамом [339, 29–31, 39; 335, 48–50; 362, 152–153; 154, 42–43; 529; 339, 100; 144, 528–544, 606–608; 143, 37, 98, 546–547].

Окремо необхідно зупинитись на відносинах між індійськими мусульманськими емірами та хорезмшахами. 25 листопада 1221 р. відбулась битва між хорезмійцями та монголами поблизу річки Інду. Незважаючи на героїчний опір хорезмійців, їхнє військо було переможене монголами, а Джелал ад-Дін Манкбурні врятувався втечею, перетнувши річку. Під тиском монголів були змушені тікати й халаджі. Разом із султаном до Індії прибуло 4 тис. його воїнів. Пізніше до нього приєдналась частина хорезмійців, яка відкололась від Гійас ад-Діна, брата Джелал ад-Діна. Разом ці війська перемогли в битві, напавши на раджпутів у провінції Шатра. Після цього Кубача почав шукати союзу з хорезмійцями. Проте союзу між ними не вийшло, і хорезмійці вдерлись у володіння Кубачі. Він міг протиставити їм 10 тис. воїнів і переважав їх чисельно. Проте Кубача звернувся по допомогу до Ільтутмиша, щоб напевно перемогти. Але Ільтутмиш не поспішав на допомогу, і це

дало Джелал ад-Діну можливість напасти на табір Кубачі поблизу Учча. Війська Джелал ад-Діна здобули Дайбул, їм підкорився Сівістан. В одному з рейдів вони дійшли до Нархвала у Гуджараті. Проти хорезмійців виступило 30 тис. вершників Шамс ад-Діна Ільтутмиша. Проти правителя Делі хорезмійці не наважилися йти. Більшість із їхніх емірів вирішили повернутися у Персію та Ірак, а не йти на вірну смерть. Джелал ад-Дін залишив у Газні та Індії свого намісника Джахан-Пахлавана. Хорезмійців з Індії вигнали тільки у 1229 – 1230 рр. Джахан-Пахлаван був розбитий Ільтутмишем. Після цієї поразки він втік до Ірану. Хассан Карлук перейшов під владу Ільтутмиша, але в 1235 р. зрадив його і перейшов до монголів Хокутара. Джелал ад-Дін Манкбурні максимально послабив Кубачу і цим зробив послугу Ільтутмишу. У 1226 р. загін хорезмійців із племені хілджі (халаджів) під керівництвом Малік-хана Хілджі здобув місто Мансурах у Сінді, завдавши чергових проблем Кубачі [80, *главы* 38–41; 154, 43–44; 339, 33–34, 39; 335, 50–55, 58–59; 362, 153–154; 144, 534–544, 609].

Ще один удар по Кубачі завдали монголи. У 1224 р. Дорбен-Такшін, продовжуючи індійську кампанію після Кашміру, вдерся у Сістан. Монголи спустошили провінції Мултан та Лахор і здобули фортецю Нандану. Тільки природні умови Індії, несприятливі для монголів, завадили їм добити Кубачу. Регіон Нижнього Сінду номінально підкорявся Хасану Карлуку та Джахану Пехлевану, котрі були емірами Джелал ад-Діна Манкбурні. Колись могутній Кубача втрачав свою владу [829; 335, 56–58; 339, 100–101; 144, 534–540].

За умов постійної ворожнечі між мусульманськими емірами Індії, вторгнень монголів і хорезмійців прикордонні регіони страждали, проте Делі отримав перевагу над іншими. У 1226 –1227 рр. Ільтутмиш завдав поразки Насір ад-Діну Кубачі. Слід зауважити, що в 1223 р. до Кубачі приєдналось багато вождів племен з Хорасану, Гури та Газні. Проте коли з часом фортуна почала зраджувати Кубачі, то й частина його людей перейшла до Ільтутмиша. У 1223 р. Гурид Насір ад-Дін Абу Бакр б. Сури став одним із маліків Ільтутмиша. До Делі прибуло багато втікачів з Хорасану, Мавераннахру, Гуру та Газні. Чисельно їх було близько 30 тис. чол. Цим вони посилили війська Шамс ад-Діна Ільтутмиша. Під час конфлікту Кубачі з

хорезмійцями два маліки – Насір ад-Дін Мухаммед б. Хусейн б. Карміл і Тадж ад-Дін Йіналтегін перейшли до хорезмійців. У 1226 – 1227 рр. на сторону Ільтутмиша перейшли еміри Кубачі Кутб ад-Дін Хасан б. Алі та Айн ал-Мульк Хусейн ал-Ашарі.

Тюрки халаджі заснували в Бенгалії свій емірат. Вони пройшли через Північну Індію і заволоділи містами Біхар та Лакхануті. Спочатку халаджі були васалами Кутб ад-Діна Айбека. Коли султана не стало, малік ал-Газі Іхтіяр ад-Дін б. Бахтіяр очолив Бенгалію. Після нього владою заволоділи малік Ізз ад-Дін Мухаммед б. Шеран та малік Ала ад-Дін Алі б. Мардан. Після них правив малік (султан) Хусам ад-Дін б. Хусейн. У Бенгалії Ільтутмиш воював з Гійас ад-Діном Івазом Хілджі. У 1225 р. війська Ільтутмиша здобули Біхар. Гійас ад-Дін Іваз був змушений визнати владу делійського султана та платити йому данину. Але як тільки делійські війська залишили Бенгалію, халаджі відмовилися від зобов'язань та повстали. У 1227 р. похід делійців очолив син Ільтутмиша Насір ад-Дін Махмуд. У 1228 р. до Ільтутмиша приєдналися сили Кезлік-хана. У 1227 р. Насір ад-Дін Махмуд зайняв Лакхануті та вбив Гійас ад-Діна Іваза. Син Ільтутмиша правив Бенгалією до 1229 р. У 1229 р. проти його влади повстав Іхтіяр ад-Дін Давлат-шах, колишній полководець Делійського султанату. У 1230 – 1231 рр. Ільтутмиш знову вдерся до Бенгалії і змістив його. Після цього Ільтутмиш залишився єдиним мусульманським правителем Індії. Вже у 20-х рр. XIII ст. Ільтутмиш встановив контакти з багдадським халіфом. У 1229 р. Делійський султанат був визнаний багдадським халіфом як легітимна держава. Цікаво, що посольство, яке здобуло для султанату визнання, очолював шейх Раджаб ал-Бурку-ї, який походив із кримських, тобто лукоморських, кипчаків. Життя та звершення Шамс ад-Діна описані Джузджані, Вассафом, Зійа ад-Діном Барані та Ібн Баттутою. Цікаво, що більшість хроністів не вказували на його походження, проте зазначали, що він був рабом [339, 37, 39–41; 335, 56; 362, 153–156; 154, 43–44; 339, 101–102; 144, 542–544, 548–595, 610–616; 143, 591].

Об'єднавши навколо себе мусульман Індії, Ільтутмиш міг розпочати війну проти індусів. У 20-х рр. XIII ст. Ільтутмиш здійснив рейди на міста Рантанбор – у 1226 р. та Мандор у – 1227 р. Наприкінці десятиліття делійський султан примусив

підкоритись раджу племені хохар. Ці індузи були постійною проблемою на західному кордоні і були союзниками хорезмійців. Вигнавши хорезмійців та підкоривши індусів, делійці на деякий час убезпечили свої кордони. У 1231 – 1232 рр. Ільтутмиш воював проти Гваліора і здобув це місто. А в 1234–1235 рр. він пограбував Удджайн та Бхілсу. У той же час був здобутий Рантанбор. У 1234 р Ільтутмиш придушив повстання карматів, котрі прагнули скинути його владу. Він встановив сувору дисципліну і жорстоко карав за сваволю. Проте спроба завоювати володіння Джайтра Сінгха у Меварі була невдалою. До кінця правління Ільтутмиша султан Делі контролював Сінд, Учч, Мултан, Лахор, Сарсуті, Кухрам, Самана, Сівалік, Бхатінда, Хансі, Бадаун, Ауд, Бенарес. Експансія Делі призвела до зростання ролі емірів (маліків). Після смерті Ільтутмиша вони повставали та зміщували його нащадків – Разійу-хатун, Муїзз ад-Діна Бахрам-шаха та Ала ад-Діна Масуд-шаха. Це був складний період для Делійського султанату [339, 40–41; 335, 59–60; 362, 156; 154, 44–45, 70; 144, 619–623, 627–628].

Після смерті Шамс ад-Діна Ільтутмиша від султанату відпала низка мусульманських земель. Сайф ад-Дін Айбек (володар Учча) проголосив себе незалежним. Після смерті Рукн ад-Діна Фіруз-шаха від Делі відпав Лахор, котрим правив малік Ізз ад-Дін Кабір-хан Айаз. У 1235 р. Сістан та Західний Афганістан перейшли під владу монголів. У регіоні з'явився Таїр-Бахадур. Ним був зайнятий Керман. Монголи Нікудер та Аннан зайняли Газні. Хассан Карлук перейшов на їхній бік і здав їм свої володіння. Він продовжував правити Баміаном як васал до 1238 р., аж доки його не атакували монголи. Після цього Хассан Карлук повернувся до Делійського султанату і через свого сина попросив у султанші Разії дозволу повернутися під владу династії Шамсіа. Війська Хокутара спустошили Кашмір. Монголи наближались до кордонів Делійського султанату. Разіа-хатун займала оборонну позицію. Вона на деякий час змусила володаря Лахора знову визнати владу Делі, налагодила союзницькі відносини з племенем хохарів і прийняла на службу бунтівних емірів. Щодо тривалості правління Рукн ад-Діна Фіруз-шаха дослідник А. Хамадані дотримується датування 1236 – 1238 рр. А. Вінк вважає, що

він правив близько півроку. Б. Учок обстоювала думку про нетривалий період правління цього султана [335, 68–72; 362, 156–157; 285; 529].

Помітною постаттю в Делійському султанаті була Разія-хатун. Її ім'я походило від титулу Разіят ад-Дунйа ва-д-Дін (Улюблениця світу та релігії). Ільтутмиш призначив її спадкоємницею після смерті Насір ад-Діна Махмуда у 1232 р. Султан примусив шейхів та емірів визнати її своєю спадкоємницею і навіть підготував фірман. Після смерті Ільтутмиша розгорнулася боротьба за владу між Разією та Шах-Туркан. Шах-Туркан була мамою Рукн ад-Дін Фіруз-шаха. Внаслідок зусиль Шах-Туркан її син став султаном. Ця хатун розпочала репресії проти інших дружин покійного Ільтутмиша. Вона наказала вбити Кутб ад-Діна (сина Ільтутмиша). Тиранія Шах-Туркан викликала протест у емірів. Повстанців очолив інший син Ільтутмиша – Гійас ад-Дін Мухаммед-шах. Коли у Пенджаб вдерся тюркський емір Сайф ад-Дін, у Делі спалахнуло повстання проти Шах-Туркан. Разія-хатун поширювала різні чутки про Шах-Туркан та її сина. Спроба Шах-Туркан вгамувати повстання зазнала невдачі, а сама хатун була вимушена переховуватись у палаці. Рукн ад-Дін Фіруз-шах з Пенджабу поспішав до Делі. Але він не встиг вчасно. Мамлюки присягнули Разії-хатун, Шах-Туркан була кинута до в'язниці, а Рукн ад-Дін Фіруз-шах вбитий за наказом Разії. Роль Шах-Туркан у цих подіях була розкрита Джузджані, який прихильно ставився до династії Шамсіа [339, 102; 348, 89, 94–96; 144, 628–637, 639; 143].

Разія стала султаном. Вона наказала чеканити на монетах такі слова: «Опора жінок, володарка епохи, султан Разія, донька Шамс ад-Діна Ільтутмиша». Проти Разії виступили кармати Індії на чолі з Нур ад-Діном Тюрком. Повстанці увірвались до Делі, але їх зупинили прибічники Разії – емір Насір ад-Дін Ал-Йітім Бахаї, емір Шаїр та імам Насірі. На допомогу легітимній володарці прийшли війська маліка Ауда Нусрат ад-Діна. Проте Нусрат ад-Дін зазнав поразки і згодом загинув у полоні карматів. Проти Разії виступили малік Ала ад-Дін Джані, малік Сайф ад-Дін Куджі, малік Ізз ад-Дін Кабір-хан Айяз та малік Ізз ад-Дін Мухаммед Саларі. Завдяки дипломатії Разія перетягнула на свій бік Ізз ад-Діна Кабір-хана Айяза та Ізз ад-Діна Мухаммеда Саларі, а Сайф ад-Дін Куджі та його брат Фахр ад-Дін потрапили у

полон і потім були вбиті. Ала ад-Дін Джані був убитий у селі Накаван. Колишній візир Нізам ад-Дін Джунайді сховався у пагорбах Сір-Мур Бардарі, але також був убитий. За правління Разійі-хатун високу посаду займав Мінхадж ад-Дін Усман ал-Джуджані, котрий фактично й написав життєпис Разійі-хатун [285; 761, 46–47; 355, 19; 529; 348, 89; 144, 639–641, 646–647].

Після перемоги Разі́я-хатун подякувала своїм прибічникам. Візиром став Нізам ал-Мульк ходжа Мухаззаб. Сайф ад-Дін Айбек-і-Біхак був призначений головнокомандуючим та дістав титул Кутлуг-хана. Ізз ад-Дін Кабір-хан Айяз отримав Лахор. Після смерті Сайф ад-Діна Айбека головнокомандувачем став Кутб ад-Дін Хусейн б. Алі Гурі. Малік Іхтіяр ад-Дін Алтуніа обійняв посаду виночерпія і дістав у володіня провінцію Баран та фортецю Табархінд. Іхтіяр ад-Дін Айтегін був церемоніймейстером, а фаворитом султанші став Джамал ад-Дін Йакут ал-Хабаші (ефіоп), котрий підсаджував її на коня. Разі́я-хатун поводила себе як чоловік, була авторитарною та носила чоловічий одяг. За свідченнями Джуджані та Ібн Баттути, вона коротко стригла своє волосся, сиділа на коні як чоловік, не носила чадру та була озброєна. Ібн Баттута вказував, що Разі́я мала абсолютну владу протягом чотирьох років, що є не зовсім правильним. Можливо, вона бажала правити, як її батько, та тільки маліки Індії не дозволили їй цього. Авторитарна влада султанші зустріла спротив у емірів, котрі бажали розширення власних повноважень. Степові традиції вільної жінки відчувались у поведінці Разі́ї. Намагання султанші встановити тверду владу та ефіопський вискок у ролі фаворита викликали невдоволення емірів-чіхільгані. Також вона прагнула урівноважити вплив емірів наданням пільг іншим соціальним та етнічним групам [285; 761, 47–48; 362, 157; 348, 96–97; 144, 641–643; 143, 592].

У 1238 р. делійці знову здобули Гваліор. Проте тюркські командувачі розвернули свої війська проти султанші, якій довелось тікати із столиці. У 1239 – 1240 рр. емір Лахора Ізз ад-Дін Кабір-хан Айяз, котрий походив з румійських, тобто сельджуцьких, тюрків, підняв заколот. Проте Разі́я дипломатичним та військовим шляхами примусила його укласти мир. Бунтівному маліку була обіцяна провінція, яка до того належала Іхтіяр ад-Діну Каракуш-хану Айтегіну. У 1240 р. султанша

повернулася у столицю, але не минуло й двадцяти днів із часу її повернення, як проти неї повстав Іхтіяр ад-Дін Алтуніа, котрий володів Табархіндом. Його заколот підтримали й інші маліки. У квітні 1240 р. Разія вирушила на Табархінд. Біля цього міста був убитий фаворит султанші, а сама Разія-хатун потрапила у в'язницю [285; 758, 48–49; 362, 157; 348, 97; 144, 644–645, 724–726].

Маліки проголосили султаном Муїзз ад-Діна Бахрам-шаха (одного з синів Ільтутмиша). Регентом став Іхтіяр ад-Дін Айтегін. Не минуло й місяця, як намісник Табархінду Іхтіяр ад-Дін Алтуніа одружився на Разії-хатун та звільнив її з в'язниці. Він очолив війська султанші, котра не погребувала допомогою індуїстів у боротьбі проти мусульман. До нової старої султанші приєднались Ізз ад-Дін Мухаммед Саларі та малік Каракуш. Назустріч війську Разії вийшли сили Бахрам-шаха на чолі з еміром Тегіном. У першій битві Разія була переможена, а під час другої потрапила у полон разом зі своїм чоловіком. 14 жовтня 1240 р. Разія та Іхтіяр ад-Дін Алтуніа були страчені. Гробниця султанші стала місцем паломництва для мусульман. Окрім того, вона залишила по собі літературну спадщину. Жінка була талановитою поетесою і писали вірші під псевдонімами Шірін Діхлаві та Шірін Гурі [285; 339, 57; 362, 157; 143, 19; 348, 97; 144, 647–648, 652, 748–749].

Ситуація після правління Разії-хатун була досить складною. За Муїзз ад-Діна ва-д-Діна Бахрам-шаха оточення правителя складали Іхтіяр ад-Дін Айтегін, візир Нізам ал-Мульк, Бадр ад-Дін Сункар, Мухаззаб ад-Дін Мухаммед-і Івазі, котрі фактично й правили державою. Здавалось, після Разії не було гідного правителя. У 1240 р. малік Ізз ад-Дін Кабір-хан Айаз проголосив себе незалежним правителем і зайняв Мултан та Учч. Реакція сусідів не забарилася. У 1241 р. монгол Таїр-Бахадур виступив з Герату, інші нойони йшли з Газні, Тохаристану та Кашміру. Вони вдерлись до Сінду і взяли в облогу Мултан. Проте Кабір-хан зміг витримати їхній напад. Тоді монгольське військо взяло в облогу Лахор, котрий належав маліку Каракашу. Монголи здобули місто, а загони з Делі не поспішали малікам на допомогу. Каракаш засів у цитаделі, а потім зміг прорватися з оточення і дістався Делі. Тільки тоді султан разом з візиром Хваджа Мухаззаб ад-Діном та Гуридом

Кутб ад-Діном Хуссейном вирушили у похід. Але навіть під час монгольської небезпеки у таборі делійців продовжувалися чвари. Візир радив розправитися з тюрками, котрих не вважав вірними султану. Проти Бахрам-шаха повстали індуси племені хохар, проте це не завадило йому досягти успіху. Емір Ак-Сункар виступив проти Таїра-бахадур. У битві загинули Ак-Сункар і його монгольський опонент. Після того як делійці зупинили монголів, малік Каракаш покарав індусів племені хохар за зраду. Також на сторону монголів знову перейшов Хассан Карлук. Він рушив на Мултан. У битві з ним загинув Кабір-хан, проте син загиблого Тадж ад-Дін Абу Бакр очолив оборону міста. Хассан Карлук багато разів штурмував місто, однак кожного разу зазнавав поразки [335, 72–76; 362, 157–158; 154, 47; 339, 106; 144, 649–660; 145, 1126–1136].

При наступному султану, Ала ад-Діні Масуд-шаху (сину Рукн ад-Діна Фіруз-шаха), ситуація залишалася складною. Оточення султана складали малік Кутб ад-Дін Хусейн б. Алі Гурі, Мухаззаб ад-Дін, Нізам ал-Мульк, малік Іхтіяр ад-Дін Каракуш. Провінції Мандаур та Аджмір належали маліку Ізз ад-Діну Балбан-і Кушлу-хану. Провінція Бадаун належала маліку Тадж ад-Діну Санджар-і Кук-луку. У Лакхануті правив Тугріл Туган-хан. Улуг-хан Аджам (він же Гійас ад-Дін Балбан) правив провінцією Хансі. Малік Джелал ад-Дін володів провінцією Кіннаудж. Тадж ад-Дін Абу Бакр не визнавав влади Делі, а після його смерті Мултаном почав правити його євнух Мугіт ад-Дін. Уччем заволодів малік Сайф ад-Дін Хассан Карлук. Коли на Лакхануті напали індуси, війська султана прийшли на допомогу бенгальським мусульманам. Під час цих подій вперше відзначився Гійас ад-Дін Балбан. У 1245 р. влада у місті перейшла до Хінду-хана, а Мултаном заволодів Сайф ад-Дін Хассан Карлук. У тому ж 1245 р. на Індію вирушили війська нойона Мангутая. Коли Хассан Карлук почув про те, що Мангутай вже на Інді, він евакуював мешканців Мултана і втік до міст Дебал та Сівістан. Ситуацію врятувала хоробра оборона міста Учча його мешканцями. Їхній завзятий опір затримав монголів до підходу сил Делійського султанату під командуванням Гійас ад-Діна Балбана. Спека, хвороби та опір індійських мусульман змусили монголів відступити. Під час війни 1245 – 1246 рр. зійшла зірка Гійас ад-Діна Балбана (один з великих кипчаків). Завершуючи цю війну,

він повернув під контроль Делі Учч та Мултан [335, 76–80; 154, 47; 529; 339, 106; 144, 660–669; 145, 810–814].

Є досить багато інформації про емірів Делійського султанату середини XIII ст. Зійа ад-Дін Барані вказував, що воєначальники стали ханами. Найбільш впливовими були сорок емірів. Вони так і називалися – чіхільгані, тобто сорок емірів, і мали реальну владу. Маліків Ільтутмиша було 25. Дев'ять маліків були з Дашт-і Кипчак та шестеро з країни кара-китаїв. Відомо, що кілька маліків були ромеями, навернутими до ісламу. Також серед маліків були навернені до ісламу індієць, полонений араб, кілька різних тюрків, серед яких були турки-сельджуки. Більшість із них зробили кар'єру при Шамс ад-Діні Ільтутмишу. Перший султан з династії Шамсіа оточив себе гулямами та мамлюками з Дашт-і Кипчак та Західного Ляо (земель кара-китаїв). Власне, до встановлення влади династії халаджів кипчаки та кара-китаї були головними етнічними групами, котрі домінували серед мамлюків. Маліки Сайф ад-Дін Айбек Йуган-тат, Ізз ад-Дін Тугріл Туган-хан, Іхтіяр ад-Дін Кара-Каш хан-і Айтегін, Сайф ад-Дін Бат Хан-і Айбек, Іхтіяр ад-Дін Айтегін були кара-китаями. З кипчаків походили маліки Камар ад-Дін Киран-і Тамур хан-ас-султані, Тадж ад-Дін Санджар-і Кік-лук, Тадж ад-Дін Санджар-і Курет-хан, Іхтіяр ад-Дін Юзбак-і Тугріл-хан, Ізз ад-Дін Балбан-і Кашлу хан ас-Султані Шамсі, аз-Куллі Дад-бак, Сайф ад-Дін Айбек Шамсі Аджамі, Нусрат ад-дін Шерхан Сункар-і Сагалсус, Сайф ад-Дін Айбек Кашли-хан ас-султані, ал-Хакан ал-Муаззам ал-Аджам Баха ал-Хакк ва ад-Дін Улуг-хан-і Балбан ас-Султані. Останній і став султаном Гійас ад-Діном Балбаном [144, 719–760; 145, 761–868; 143, 99–103, 110].

З 1241-го до 1259 р. Лахор, Джаландар, Мултан, Нижній Сінд ставали васалами монголів. Така ситуація консолідувала тюрків та іранців у Делі. Фактично за султана Насір ад-Діна з династії Шамсіа правив один із чіхільгані – Гійас ад-Дін Балбан. Він після смерті Хулагу почав відвойовувати землі, які завоювали монголи. Його син Шерхан Сункар зайняв Лахор, Джаландар, Мултан та Учч. Намісником Гійас ад-Діна Балбана став його улюблений син Мухаммед Шах, який бився з монголами у 1285 р. Гійас ад-Діну Балбану довелося зіткнутися з внутрішніми проблемами. Він воював проти повсталих маліків Північно-Західної Індії та

провінції Ауду. Йому також довелося воювати проти індуїстів межиріччя Гангу та Джамни, Катехра, Верхнього Пенджабу та Мевату. З кінця 30-х рр. XIII ст. небезпечними ворогами Делі були тюркські володарі Бенгалії. Столиця бенгальців Лакхануті за це дістала серед мешканців Делі назву Булгакпур (бунтівне місто (*булгак* тюркською та *пур* на хінді)). У 1278 – 1281 рр. малік Бенгалії Туграл-хан, який походив з кара-китаїв, не визнавав над собою влади Делійського султанату, незважаючи на те, що намісником цієї провінції він став з ласки Гійас ад-Діна Балбана. Останній таки змістив Туграл-хана і призначив правителем свого сина Бугра-хана. Проте після смерті Гійас ад-Діна Балбана Бугра-хан проголосив себе шахом Бенгалії [154, 47–50; 339, 58; 800, 48–51; 355, 31; 339, 104; 154, 736–742; 143, 110–119].

Нащадками Ільтутмиша були Разійа-хатун, Бахрам-шах, Ала ад-Дін Масуд-шах. Останнім з цієї династії був Насір ад-Дін. Під час його правління реальна влада в державі належала емірам-чіхільгані, головним з яких став Улуг-хан Аджам, більше відомий як Гійас ад-Дін Балбан. Відомо, що ал-Джузджані називав його ханом ольберліків та шахом йємеків. Справжнім ім'ям цього гуляма було Улуг-хан Аджам, і він походив зі шляхетної родини. Його дідом був Абар-хан (Ельтебер), котрий правив 10 тисячами родин у Дашт-і Кипчак. У рабство майбутній султан потрапив, коли володіння його племені захопили монголи. Улуг-хана Аджам продали у рабство в Багдаді. З Багдада він потрапив до Делі. Завдяки особистим талантам цей мамлюк досягнув високого статусу. Під його командуванням війська Делійського султанату здійснили вдалі кампанії у 1247 – 1249, 1251 – 1254, 1256 – 1260 рр. Постать Улуг-хана Аджам була відзначена не тільки панегіристом Джузджані, а й ворогами. Хроніст Хулагуїдів Вассаф повідомляв, що Улуг-хан Аджам був тестем Насір ад-Діна. Зазначалося, що він усунув усіх своїх конкурентів і відібрав владу у династії Алтамиша (Ільтутмиша). За свідченнями Зійа ад-Діна Барані, який був істориком династії Туглакідів, Гійас ад-Дін Балбан став султаном у 1265/1266 рр. Відзначені його таланти як правителя та полководця. Він протиставляється бездіяльному Насір ад-Діну. Ібн Баттута вважав, що власне Гійас ад-Дін відіграв провідну роль у перемозі над Разійєю. Він помилявся, оскільки не знав двох

султанів перед султаном Насір ад-Діном. У той же час Ібн Баттута відзначав, що Гійас ад-Дін Балбан був одним з найкращих султанів [210, 64–78; 339, 56–57; 355, 19, 49–50; 362, 158–159; 527; 144, 669–718; 145, 799–865; 143, 38, 97, 99–109, 592–595].

У 1246 р. монголи здійснили черговий набіг на Індію. На цей раз монголів очолював нойон Салі, котрий користувався підтримкою правителя Герату з династії Куртів. Вони вдерлись у провінцію Джуд і почали спустошувати місцевості навколо Нандана. Гійас ад-Дін рушив їм назустріч і переміг монголів та союзних їм індусів. У 1249 р. він проголосив себе султаном, призначивши на важливі посади своїх родичів – Сайф ад-Діна Балбан Кашлу-хана, маліка Тадж ад-Діна, Сункара Шерхана. Останній правив Мултаном, Кухрамом, Сунамом, Сіваліком, Сірхіндом та Лахором. Гійас ад-Дін Балбан фактично взяв під свій контроль прикордонні провінції, які до того мали сепаратистські тенденції. У 1249 р. загін під командуванням Сайф ад-Діна Кашлу-хана протистояв військам Хассана Карлука, котрі зайняли Мултан. Брату Гійас ад-Діна вдалося вбити Хассана Карлука. Щоправда, сам він загинув у битві. Мултан був повернений під контроль Делі Сункаром Шерханом. У 1254 р. представник династії Шамсїя Джелал ад-Дін звернувся до монгольського хана Мунке по допомогу. Той надіслав йому на допомогу сили Салі-нойона та військо Мухаммеда Карлука (сина Хассана Карлука). Пенджаб опинився під владою Джелал ад-Діна, котрий визнав себе васалом монголів. Протягом 1254 – 1258 рр. йому протистояв Сункар Шерхан, який мав базу у Табархінді. Ситуація для Гійас ад-Діна Балбана продовжувала залишатися складною. Із ад-Дін Кашлу-хан у 1257 р. перейшов на сторону монголів і проголосив себе незалежним правителем Сінду та Мултану. На допомогу йому прийшов Шамс ад-Дін Горі Курт. Також у регіоні з'явився старий ворог Гійас ад-Діна Балбана – Салі-нойон. Проте у султана Делі був козир. Він мав таємну домовленість про союз із Насір ад-Діном Мухаммедом Карлуком. Цей союз був зміцнений династичним шлюбом сина Гійас ад-Діна та доньки Насір ад-Діна. Очоливши війська султанату, Гійас ад-Дін відвоював Мултан і змусив Кашлу-хана тікати [335, 85–93; 339, 106–107; 145, 791–799, 818–850; 143, 38, 110–111].

Слід зауважити, що монгольська загроза змусила згуртуватись навколо престолу маліків та емірів. Проте не завжди вони були слухняними владі Гійас ад-Діна. Під час монгольських вторгнень еміри наполягали, щоб султан відновив рейди на землі індусів. Султан же зауважив, що монголи постійно турбують султанат і якщо він залишить столицю, то не виключено, що вони заволодіють Делі, як колись заволоділи й Багдадом. На небезпечні ділянки фронту Гійас ад-Дін Балбан призначав своїх родичів, у вірності яких був упевнений. Після смерті Сункара Шерхана султан призначив намісником однієї з провінцій Північно-Західної Індії свого старшого сина Мухаммед-хана. Мухаммед-хан у 1279 р. завдав поразки монголам, які вдерлись у Пенджаб. У 1285 чи 1286 р. монголи реваншувалися, здійснивши похід до Пенджабу та здобувши Мултан. Це зробили монголи-караунаси Некудера. У битві з ними й загинув Мухаммед-хан. У поемі Аміра Хусрау зазначалося, що мусульмани перемогли монголів, проте їхня перемога не була переконливою і вони лише досягли того, що ворог не залишився в Індії [529; 339, 107; 143, 121–122, 523–529].

Після смерті Гійас ад-Діна Балбана у 1287 р. розпочалась боротьба за владу. Частина емірів підтримала Кайхосрова, котрого призначив наступником Гійас ад-Дін Балбан. Кайхосров був покірний емірам-чіхільгані, і в країні почалася смута. Інша частина підтримала Кейкобада, який був сином Богра-шаха. Фактична влада перейшла до еміра Нізам ад-Діна, який убив багатьох емірів Гійас ад-Діна. Під час цих репресій загинуло багато вафідіа (мусульман-монголів), котрі раніше служили Гійас ад-Діну Балбану. Міжусобицями в Делі скористався Насір ад-Дін Махмуд Богра-шах. Під тиском мамлюків Кейкобад відсторонив від влади Нізам ад-Діна. На державні посади були призначені маліки Гійас ад-Діна Балбана, проте це не сприяло подоланню кризи. На престол еміри-чіхільгані звели Шамс ад-Діна Кайумарса, котрий був сином Кейкобада. Суперечками серед кипчаків скористались халаджі. У 1290 р. вони підняли повстання, перемогли і проголосили султаном свого ставленика Джелал ад-Діна. Джелал ад-Діну довелось витримати війну проти колишніх маліків Гійас ад-Діна Балабана, маліка провінції Ауд Чхаджу та дервіша Сіді-Моула. Хроніст Зійа ад-Дін Барані приписав онуку Хулагу Абдуллаху

керівництво над 150 тис. війська, котре вдерлося до Індії у 1292 р. Звичайно, це значно перевищені дані. Війська монголів у битві були переможені, 4 тис. монголів, які потрапили в полон, стали мусульманами, а місто, де їх оселили, назвали Мугалпуром [154, 50–52; 339, 58; 802, 50; 362, 161; 355, 50; 339, 104, 108; 143, 38–40, 123–135, 147–148, 540–543].

Проте володарювати кипчакам залишалося вже недовго. Під час правління султана Джелал ад-Діна Фіруз-шаха на політичній арені з'явився Ала ад-Дін Хілджі. Амір Хусрау вважав Джелал ад-Діна належним до династії Хілджі (халаджів). Ібн Баттута стверджував, що Джелал ад-Дін Фіруз-шах був одним із полководців султана Муїзз ад-Діна (сина Насіра ад-Діна та онука Гійас ад-Діна Балбана). Свідчення цих джерел часто були неточними, і в питанні походження Джелал ад-Діна Фіруз-шаха необхідно орієнтуватись на свідчення Зійа ад-Діна Барані. Незважаючи на те, що кипчаки у 1290 р. привели під Рантамбор своє військо і спустошили Уджайн та Мальву, прихильність нетюркських емірів була вже на боці халаджів. У 1296 р. до влади прийшов Ала ад-Дін Хілджі, який очолив аристократію, котра виступила проти кипчаків. Халаджі здійснювали походи на Ауд, Бхалісан, Елікпур. Вони почали винищувати емірів-чіхільгані. Джелал ад-Дін реформував військо та зупинив монголів. Йому навіть вдалось перейти у наступ проти монголів. Халаджі завоювали індуські князівства Гуджарат, Мальву, Чітор, Сівану, Телінгана, Маабара, Фатана, однак повністю винищити чіхільгані та тюркську аристократію їм не вдалося. У 1320 р., після правління кількох султанів з халаджів, до влади прийшов Гійас ад-Дін Туглак-шах, котрий започаткував династію Туглакідів. Ібн Баттута повідомляв, що він належав до караунасів. Слід зауважити, що Ібн Баттута деякий час перебував в Індії під час правління династії Туглакідів і зафіксував повстання Баха ад-Діна, Кішлу-хана, Джелал ад-Діна [529; 339, 108–109; 143, 40–42, 69–71, 132–151, 235–265, 543–544, 547–551, 599–607, 614–618].

4.3. Кипчаки-семужень у імперії Юань. Одним з важливих питань історії кипчаків є історія перебування їх у Китаї. Окремі аспекти історії кипчаків у Китаї досліджені Є. Кичановим, Р. Храпачевським, О. Кадирбаєвим, П. Пелльо та Л. Амбі

[63; 298; 209; 210; 534; 138]. У російській куманологічній науці поширене переконання в тому, що монголи знищили кипчацьку аристократію. Це не зовсім так, оскільки значну частину кипчаків було відправлено до Монголії та Китаю.

До складу стану семужень входили мешканці земель на захід від Китаю [326, 85–86; 356, 24]. Зокрема, це кипчаки, кангли, карлуки, уйгури, киргизи, онгути, керейти, наймани, аргини, меркіти, тобто представники монгольських та тюркських племен, які розглядались монголами як союзники під час завоювання Китаю. Вони увійшли до складу військового прошарку імперії Юань. Більше того, кипчаки використовувались як союзники під час кампаній Великої Монгольської імперії. Кипчак Баньдучар (Балтучак) воював проти аланів і разом з Мунке здобув Магас (Май-це-си) [63; 209, 39–42]. Сідур, Хассан, Ульчейбадур, Бакан воювали проти китайської династії Сун, а Тутуха, Байтимур та Кучебадур брали участь у війні Хубілая проти кочової знаті Монголії [209, 98–102]. Окрім кипчаків, у складі монгольського війська перебували кангли. У китайських джерелах вказано, що на службі в Чингізидів перебували такі вожді канглів: Асан-Буга, Согнак-тегін, Айбай, Або-байаут [209, 28, 32–33, 35, 46]. Кангл Аймаур (Еймур, Аймяо) брав участь у поході Субедея-багатура та Джебе-нойона до Східної Європи та в кампанії Чингіз-хана проти тангутів. Він також відзначився у війні проти чжурчженів у Хенані. Аймаур брав участь у кампанії Мунке проти Південної Сун. Кангл Орос також воював проти китайців під командуванням Мунке [121, 244; 209, 45–46]. Кутуз та Жалчек-батур з кипчаків у 1232 р. вели війну проти чжурчженської імперії Цзінь. Кучунь воював на боці монголів у війську Субедея [121, 243; 209, 46; 138, 104].

За підрахунками І. де Рахевільця, в Китаї до 1260 р. було згадано 4 кипчаки, один з яких був даругачі (регіональний чиновник, який здійснював фіскальні функції). У 1260 – 1294 рр. було 12 кипчаків, з яких 3 даругачі, у 1280 – 1330 рр. – 13 кипчаків, з яких 4 даругачі, у 1295 – 1368 рр. – 15 кипчаків, з яких 8 даругачі. 16 кипчаків згадані без датування. Усього в імперії Юань було 60 кипчаків, які були відзначені істориками [430, 393]. Що стосується історії кипчацької гвардії, то її заснували в 1286 р. і до неї, окрім кипчаків, входили кангли та карлуки. У період до 1294 р. у військах гвардії було 19 тисячництв та 3 контори військових поселень. У

1297 – 1307 рр. до складу гвардії було додано ще дві тисячі воїнів – Чжіргалана та Тегене. У 1308 р. засновано ще 4 тисячництва. Під час правління в імперії Юань імператора Темура кипчацька гвардія отримала ще 2 тис. воїнів. У 1322 р. – ще 4 тис. У тому ж році її поділили на праву та ліву, по 18 та 10 тис. воїнів відповідно. У 1330 р. в розпорядження головного командування палацової служби імператорської гвардії було передано 9 тис. з лівої кипчацької гвардії. У цій гвардії, окрім кипчаків, служили монголи, чжурчжені, слов'яни. У 1322 р. кипчацька гвардія нараховувала загалом 35 тис. воїнів [298, 64–65; 430, 393].

З племені кангли було 3 воєначальники, а ще 9 займали різні посади в центральній та провінційних адміністраціях. З цих 9 чиновників троє були даругачі. Найбільш впливовими були Бухуму, Тухулу (Тоглук), Тарікчі, Мінган, Єсудай, Орос, Єсудар, Ціньтун, брати Інал-Токтоа та Асан-Буга. Великою владою та впливом користувався один з десяти сановників – Бухуму. Зростання його впливу викликало негативну реакцію Ахема (Ахмеда). Бухуму брав участь у справах вищого органу влади – Чжуншушена (Центрального імператорського секретаріату). Він писав наклепи на першого міністра уйгура Санга та намісника Наср ад-Діна. Бухуму займав посади пінчжінчженші та льюйшоу (генерал-губернатора та імператорського намісника у столиці). Близьким до Бухуму був Туглук, який з ранніх років був наближеним до імператора Хубілая. Кангл Тарікчі відзначився під час облог міст Фаньчена та Сяньяна (під час походу Хубілая на Південну Сун). Після підкорення Південної Сун він командував монгольськими військами у Гуаньдуні та Фуцзяні, а потім у Гуансі та Чжедуні. Його старший син Токтоа-Тимур став темником та даругачі, а молодший, Ваньну, успадкував посаду батька у Гуансі. Воєначальник кипчацької гвардії Мінган був відповідальним за безпеку імператора під час його візитів до провінцій та під час походів. На чолі 8 тис. монголів він дійшов до Бешбалика, де бився проти хана Хайду. Він наполог на звільненні 10 тис. чол. сему від повинностей та ініціював формування з них військових підрозділів. Створений підрозділ очолив сам Мінган. Єсудай брав участь у походах на Південну Сун та Японію. У 1283 р. його призначили на посаду даругачі Тайчжоу. Він був представником імператора при кипчацькій гвардії. У 1287 р. Єсудай брав участь у поході проти заколотника Наяна [209, 102–104].

У 1289 р. Орос був призначений на посаду сюаньфуші (керівника прикордонної провінції), а потім став темником. Він походив із клану байаут племені канглів. Його родина була впливовою, і до неї належали Хаші Пайаву (Каші Байаут) та Ціньтун. Син Ороса Ціньтун належав до знаті останнього монгольського імператора Юань Тогон-Темура. Єсудар брав участь у завоюванні міст Сяньян та Фаньчен. Під час штурму цих міст він був першим на мурах. За ці заслуги призначений тисячником. У 1279 р. став темником і керував сотнею суден на просторах від Хуанхе до Янцзи. Війська, які очолював Єсудар, повернулися з першого походу на Японію без втрат. Ціньтун охороняв особисті покої. Він був льюшоу Шаньду, котрий служив на посадах пінчжанчженші у сінчжуншенах провінцій Цзянсі, Хенань, Ляоян, Чженцзян. Інал-Токтоа та Асан-Буга користувались прихильністю Хубілая з дитинства. Асан-Буга відзначився під час придушення повстання Наяна. Він також воював проти хана Хайду на Алтаї. Асан-Буга мав маєтки та займав керівну посаду у гвардії, його брат Інал-Токтоа перебував в особистій охороні імператора [209, 104–105; 138, 106].

Рашид ад-Дін повідомляв, що за часів Чингіз-хана великому хану служив Кумурбіш-Кунджі. Баньдучар, син вождя східних кипчаків Хулусуманя, перейшов на службу до монголів. Куньдтай, який служив монголам, теж був сином вождя кипчацького племені. Карачар, дід кипчака Кутуза, також добровільно підкорився монголам [209, 40–42].

Ашанбухуа (Асан-Буга) походив з царського роду канглів. Він був онуком Шаньметгумалі (Кумар-хатун), яка була дружиною вождя канглів. У неї було шість синів, одним з них був Яя (батько Асан-Буги). Іншого її сина звали Чулюй. Шаньметгумалі відправила до монголів караван з подарунками та цими двома синами, що було свідченням покірності її клану монголам. Шаньметгумалі отримала від монгольських правителів резиденцію та забезпечення з казни. Через деякий час хатун попросила Чингізидів дозволу на повернення додому Яя, котрий дістав від монголів титул вана (князя) канглів [209, 28–33, 44–45].

Предки Бухуму були знатними людьми племені канглів. Дідом Бухуму був Хайланьбо (Кайран-бай). Наймолодшим із синів Кайран-бая був Яньчжень (Алчін). Він

деякий час перебував при дворі Соркуктані-бегі, потім Алчін служив Хубілаю, супроводжуючи його в походах. Сином Алчіна був Бухуму [209, 34–35].

Найбільш відомі з кипчаків – Тутуха, Сідур, Ульчейбадур, Байтимур, Кучебадур, Хасан. Сідур служив монголам з 1273 р., після смерті свого батька Тосуна. У 1274 р. він брав участь у поході на Південну Сун. У 1280 р. Хубілай призначив його на посаду сотника в імператорській гвардії. У 1287 р. Сідур був призначений даругачі провінцій поблизу Янцзи. Він брав участь у кампанії імперських військ проти В'єтнаму. Сідур здобув фортецю Цоцзичен, брав участь у кількох десятках битв та в завоюванні в'єтнамської столиці. Коли військо імперії Юань опинилося в оточенні, кипчацький загін під його командуванням пробив шлях до відступу. Спадкоємцем Сідура був Єсяньтимур (Есен-Тимур). Ульчейбадур почав служити у монгольському війську в 1256 р. У 1259 р. брав участь у поході Мунке проти Південної Сун. Ульчейбадур відзначився при штурмі Ечжоу, одним з перших зійшов на мури фортеці. Під командуванням Чингізидів Мухулі та Ашу він воював у Цзінані. Брав участь в облозі Сяньяна, а також у чотирьох битвах на суходолі та морі. Окремо він відзначився при здобутті Фаньчена. Це місто було здобуте завдяки його навичкам у поліоркетиці. Ульчейбадур брав участь у поході принца Байана проти Південної Сун, у здобутті міст Тайчжоу та Чанчжоу, підкорив Цзяньнань. За свої звитяги призначений темником та даругачі. Від поранень та хвороб Ульчейбадура лікували найкращі лікарі імперії [209, 99–100].

Ботемур (Бай-Тимур) був однією з довірених осіб Хубілая. Він обіймав посаду відповідального за перевірку лояльності імператорської гвардії. Брав участь у придушенні повстання Наяна у 1287–1288 рр., а також у війні з монгольськими повстанцями. За імператора Темура він зберігав свою посаду. При цьому правителі Бай-Тимур з його кипчацькими воїнами охороняв хана під час в'їзду до столиці. Кучейбадур брав участь у всіх кампаніях Хубілая у 1262 – 1277 рр., тобто у війнах у Китаї, Японії та проти монгольських повстанців. Хасан займав цивільні та військові посади. У 1262 р. брав участь у придушенні повстання Аріг-Буги. У 1268 р. Хасан запропонував правильний план штурму китайського міста Сяньяна. Воював під командуванням Ашу, Байана, Аліхайя, брав участь в тримісячній облозі Таньчжоу. Під

час штурму він запропонував залишити населення міста живим. Бакан відзначився при штурмі Байцзяна, виручив монголів у кризовій ситуації та утримав своїх воїнів від втечі. У 1274 р. під командуванням Ашу він форсував Янцзи. У 1283 р. дістав посаду сюаньфуші у Цзянсі, у 1292 р. його перевели до Чжецзяну. Потім Бакан був призначений завідуючим відомством громадських робіт [209, 101–102].

У Китаї імператор Хубілай заснував кипчацьку гвардію. Біля витоків цієї гвардії стояв Тутуха. Цей кипчак був нащадком правлячої династії східних кипчаків. Його батьком був Балтучак, дідом – Хулусумань, а прадідом – Інаси. Він був воєначальником і членом правлячого клану байаут з вождівства східних кипчаків. Балтучак брав участь у поході монголів на царство Далі (Наньчжао). Від монголів він дістав титул «могутній відчайдух». При каану (великому монгольському хану) він займав посаду шанфана, доглядав за отарами коней, котрі належали каану, і керував чиновниками та забезпечував постачання чорного кумису з ферм до двору. Тутуха вперше відзначився ще у 1260 – 1261 рр., коли разом з батьком брав участь в експедиції Хубілая проти Аріг-Буги. У 1277 – 1278 рр. Токто-Темір та Шерегі повстали проти імперії Юань. Хубілай відправив проти заколотників війська Тутухи. Імперські війська перемогли повстанців в урочищі Наран-булах. Плем'я Чжієрхатая повстало в Інчані (аймак Шірін-Гол у Внутрішній Монголії) і рушило назустріч Токто-Теміру. Тутуха перехопив Чжієрхатая на середині шляху та знищив його військо. Потім Тутуха напав на військо Токто-Теміра та переслідував його до річки Толи. Поблизу Орхона Тутуха влаштував засідку, в яку потрапив Токто-Темір. У 1278 – 1279 рр. Тутуха очолив тисячу у великому війську і, переслідуючи Шієргі, дійшов до гір Цзіньшань. У полон до нього потрапив один з керівників заколотників Чжахутай. Окрім того, він переміг Куулчека. Після цього Хубілай передав воїнів-кипчаків Китаю під командування Тутухи. У 1282 – 1283 рр. Тутуха очолив гвардію та став старшим помічником у відомстві імператорського конюха. У 1284 – 1285 рр. він отримав під командування 4,6 тис. молодшого покоління воїнів монгольських військ. У 1285 – 1286 рр. дістав посаду головнокомандуючого і став помічником голови Головної військової ради. У 1286 – 1287 рр. було засновано кипчацьку особисту гвардію. Спочатку з кипчаків був сформований тільки полк.

Але Тутуха мав повноваження для того, щоб приймати у свій корпус кипчаків, котрі були рабами в Китаї [298, 48–51; 63, 59–65].

У 1286 – 1287 рр. війська Тутухи разом з Дордоханом відбили напад Хайду на Алтай. Тутуха брав участь у перемозі над Наяном. Він перехопив послів Наяна до Ебугена та Дженахара у 1287 – 1288 рр. і, дізнавшись про плани ворогів, вирішив діяти на випередження. Здійснивши за тиждень швидкий рейд до табору Ебугена, несподівано для ворога переправився через річку Толу біля перевалу Боке та напав на Ебугена. На річці Толі Тутуха також переміг військо бунтівного нойона Едіга, котрий командував туменом. Кипчаки та кангли, котрі перебували у війську повстанців, перейшли до Тутухи. Хубілай передав загони кипчаків та карлуків під командування Тутухи. Після перемоги над Едіге Тутуха приєднався до принца Темура і разом з ним переслідував прибічників Наяна до Великого Хінгану. Він переміг військо бунтівного Утагая [298, 51–54; 63, 59–65].

У 1288 – 1289 рр. Ечжір (нащадок Хачіуна) був атакований військами Хоркасуна. Ечжір відправив до Тутухи гінців, которі благали його про допомогу. Тутуха перейшов гори Хараун, переправився через річку Гуйрен (Гуйлю в хошуні Хорчін-Юіцяньці). Поблизу цієї річки він переміг нойона Кадана та заволодів сімома обоками (племенами) на річці Ляо-цзо (в Маньчжурії). У 1289 – 1290 рр. Тутуха супроводжував онука Хубілая Гаммалу у поході проти Хайду. Гаммала опинився у складній ситуації, але Тутуха врятував оглана (принца). У 1291 – 1292 рр. Тутуха на чолі тумену війська з харачу (простого народу) полював у Халтагаї (у Східному Туркестані). Восени 1292 р. він захопив на Алтаї більше 3 тис. кибиток, які раніше належали хану Хайду. Навесні 1293 р. Тутуха очолив похід проти єнісейських киргизів і підкорив людей їхніх п'яти племен. Війська Юань вийшли на Кем (Єнісей). Тутуха переміг у цій місцевості військо Болодча. У 1293 р. він дістав повноваження командувати імператорською особистою гвардією [298, 54–58; 63, 59–65].

Позиції кипчаків в імперії Юань посилювалися пропорційно до того, як в імператорів зникла впевненість у лояльності монголів. Саме монголи підтримали Аріг-Бугу та Хайду. Головною опорою престолу стали семужень. В імперії Юань

було 34 військових корпуси, з них 12 корпусів із семужень, 5 – з монголів. Війська семужень були найбільш боєздатними, їх використовували проти монгольських повстанців. 17 корпусів китайців відігравали другорядну роль. Кипчаки, кангли, карлуки забезпечували безпеку столиці та літньої резиденції імператора. Кипчаки та кангли відігравали помітну роль у війнах проти Аріг-Буги та Хайду [209, 98–99].

У 1294 – 1295 рр. ситуація на кордоні з Хайду була критичною, і новий імператор Темур наказав Тутусі захищати північний кордон у 1295 – 1296 рр. Восени 1296 р. Тутуха дійшов до Урунгана у Східному Туркестані та привів до імператора людей Йомухура (онука Арік-Буги). У лютому-березні 1297 р. у віці 60 років Тутуха помер у Сюаньдінфу. У Тутухи було вісім синів. Найбільшого успіху досягнув Чонкур (Чжанур), котрий після смерті батька став командувати кипчацькою гвардією [298, 58–60; 63, 59–65].

Чонкур почав свою кар'єру з того, що супроводжував війська тайші Юерлу. Він охороняв північний кордон імперії Юань. Вперше відзначився у битві в горах Бота (Памір). У 1297 р. воював за Алтаєм у провінції Балінь проти Теляньтая і переміг його. Чонкур переслідував ворогів до річки Алей. На допомогу провінції Балінь від Хайду прийшли загони під командуванням Бобо. У битві на річці Алей у Західному Алтаї Чонкур переміг сили Бобо. У 1299 р. Чонкур прибув до двору імператора. Темур офіційно проголосив його командуючим кипчацькою гвардією. Після цього Чонкур повернувся на кордон і в 1301 р. переміг військо Чагатаїда Дуви, котрі перед тим перейшли Алтай. У 1314 р. він переміг військо бунтівного Есен-Буги. У 1315 р. придушив повстання Ебуганя та Худу-Теміра. Чонкур переслідував ворогів навіть за кордонами імперії і дійшов до застави Томінгуань. У 1317 р. він став членом імператорської ради. У Чонкура було кілька синів – Яньтемур (Іль-Тимур), Далагаль, тайші Юченсян, тайпіван Чедунь та цзюченсян Далі. У 1322 р. Чонкур помер [63; 534, 80]. Кар'єру зробив і інший син Тутухи – Темур-Буга.

Окремо слід відзначити участь канглів та кипчаків у походах на Японію. У поході 1274 р. брали участь кангли Єсудай та Єсудар. Також у Японії побував кипчак Ботемур (Бай-Тимур). За участь у поході Єсудай був нагороджений посадою

темника. Єсудар очолював сотню суден з Хуанхе та Янцзи. Під час походу він зберіг війська і за це був нагороджений сотнею дворів із селянами. Кипчаки та кангли відзначились як вершники, котрі обстрілювали японських самураїв. Під час другого походу на Японію вони були відсутні у війську, тому що були потрібні на інших фронтах [531, 61–70].

Слід зазначити, що імператор Темур заснував гвардію сему. На високих посадах при дворі імператора перебували кипчаки Чжанур (Чонкур) та Яньтемур (Іль-Тимур), кангли Йіна-Тото (Іналтото, Інал-Токтоа) та Ашапухуа (Асан-Буга). Інал-Токтоа брав участь у битві проти Хайду у 1301 р., де перебував поряд із принцем Хайшаном, забезпечуючи його безпеку. Асан-Буга відзначився у битвах проти Хайду на Алтаї та в Хангаї. Іль-Темур брав участь у формуванні гвардії, коли Хайшан заспокоїв Західну Монголію. Семужень при Хайшану почали вивчати конфуціанство. За нащадків Темура значну роль відігравали кангл Бухуму, монгол із племені барін Байан та онук Борчу Ус-Темур.

У 1307 р. імператор Темур помер і претендентами на престол виступили три Чингізиди – Хайшан, Ананда, Аюрбарвада. Ананда готував змову проти інших претендентів. Інал-Токтоа втік з Дайду і попередив Хайшана про змову. Асан-Буга залишився у місті та попередив Аюрбарваду. Змова була викрита, Ананду стратили. Після цього розгорілась ворожнеча між Аюрбарвадою та Хайшаном. Хайшан виступив з військом з Каракорума у Шанду та Кайпін і змусив Аюрбарваду зректися престолу. Командуючими військ, котрі підтримали Хайшана, були Асан-Буга та Інал-Токтоа, Чонкур та Іль-Тимур. Виступ кипчацької гвардії вирішив підсумок боротьби за престол. Інал-Токтоа та Асан-Буга були призначені на високі посади. У складі гвардії були не тільки тюрки, а й монголи з тангутами. Інал-Токтоа порадив імператору розірвати домовленість з Аюрбарвадою, щоб престол міг успадкувати не брат, а син правителя. Хайшан відмовився від цієї пропозиції. У 1311 р. Хайшан помер, а на престол зійшов Аюрбарвада, котрий не любив кипчаків та канглів. Він відсторонив їх від влади. Інал-Токтоа, перебуваючи у засланні, критикував політику Таш-Буги, котрий був канцлером. У 1320 р. імператором став Шідебала, і за нього фактично правив Темудер, який з 1320-го по 1322 р. встановив режим терору. Після

смерті Темудера за допомогою аланської гвардії імператором став Єсун-Темур. За його правління домінували семужень з мусульман, а вплив китайців був невеликим [533, 89–96; 138, 102, 109; 534, 80–84; 745, 491, 495, 512, 528–530, 532–533, 537–538].

Син Чонкура Іль-Тимур був сірим кардиналом імперії Юань. За його участю було здійснено кілька палацових переворотів. У 1328 р. Іль-Тимур та Байан звели на престол молодшого сина Хайшана Туг-Темура. Війська, вірні Іль-Тимуру, зайняли Даду, а також Маньчжурію та Східну Монголію. Гарнізон Шаньду капітулював, але вороги Іль-Тимура у Юньнані тримались до 1332 р. Старший син Хайшана Хошил претендував на престол, але його бажання правити одноосібно не влаштовувало впливових людей, і в 1329 р. Хошил був убитий. Його син Тогон-Темур був відправлений у заслання до Кореї. Значним впливом при дворі користувався дядько Іль-Тимура Буга-Тимур. Протягом чотирьох років в імперії Юань домінували кипчак Іль-Тимур та меркіт Байан. Для того щоб гарантувати собі безпеку, Іль-Тимур встановив контроль над шістьма імперськими гвардіями, три з яких були кипчацькими. До влади прийшла його родина. Високі посади, окрім Буга-Тимура, займали молодші брати Іль-Тимура Садунь та Даріндарі. Син Садуня Танкіш був призначений на важливу посаду. Влада, таким чином, опинилась у руках кипчаків. В опозиції до них перебували монголи Байан, Ус-Темур та Харгасун [532; 745, 541–549].

2 вересня 1332 р. Туг-Темур помер, не встигнувши призначити спадкоємця замість свого померлого сина Араднадара. На політичну авансцену вийшла імператриця Будаширі, яка виступила проти Іль-Тимура. Ханом став син Хошила Ірінджібал. Правив він усього кілька місяців, але за цей термін утвердилась влада меркіта Байана, а Іль-Тимур не був включений до ради вищих сановників. У 1333 р. Іль-Тимур помер і позиції кипчаків похитнулись. Але Тогон-Темур був одружений на доньці Іль-Тимура. Після смерті Іль-Тимура кипчаків очолив його молодший син Садунь. Він був призначений на посаду помічника головного міністра. Після смерті Садуня кипчаків очолив його син Танкіш. Імператриця Будаширі відмовила Танкішу у призначенні його головою цензорату [532, 168–182; 745, 557; 749, 561–567].

Окрім військової справи, кипчаки та кангли також були чиновниками та вченими. Кангли Бухуму та його син Наонао брали участь у підготовці видання історій династій Ляо, Сун, Цзінь. Кангл Орос був вченим, а кипчаки Бобоходу та Боліаньї – конфуціанськими вченими. У «Юань-ші» було згадано про канглів Тимур-Таша, Кама, Суйсуя, Бугу, Кару, Есен-Бугу, Інал-Токтоа. З них Буга, Кара, Інал-Токтоа та Есен-Буга були несторіанськими християнами. Серед кипчаків у «Юань-ші» також значну увагу приділено Ульчейбадуру, Тай-Бузі, Хассану (Хешану), Ень-Тимуру (Іль-Тимуру), Танкішу, Туглуку [788, 251–252].

У 1335 р. кипчаків відсторонили від керування державою. Танкіш не міг за цим спокійно спостерігати і разом зі своїми родичами Далі та Гуанхотемуром організував змову. Але її було викрито. У палац увірвались воїни, вірні Байану. Танкіш та його молодший брат були вбиті. Але частина кипчацької кліки втекла на північ до Далі. Уряд спрямував проти Далі війська, і він був переможений та страчений. Також схопили та стратили кипчака Ачаші. Далахань шукав захисту у доньки Іль-Тимура, котра була імператрицею. Прибічники Тогона-Темура та Байана вбили Далаханя, а імператрицю проголосили членом родини державних зрадників і відправили у заслання. Байан зміг ліквідувати домінування кипчаків, використавши проти них аланів. Окрім кипчаків, він стратив тангута Ірінджбала, уйгурів Тимур-Бугу та Арікхая. Кипчаки та союзні з ними представники інших етносів були відсторонені від влади. У 1335 р. Байан повернув із заслання Тогон-Темура і зробив його новим імператором Юань. Кипчаки стали пересічними семужень. У 1340 р. за допомогою монголів та китайців Токто відсторонив від влади Байана [532, 168–182; 430, 393; 749, 567–572].

Після 1340 р. згуртованої коаліції семужень вже не було. За владу змагались кліки на чолі з Токто та Берке-Букою. Послаблення позицій семужень викликало реакцію у китайському соціумі. У 40-х рр. XIV ст. китайці повставали у провінціях. У 50-х рр. XIV ст. заколоти перетворились у селянські повстання. Спроби Токто придушити повстання були марними. У 1355 р. Токто вісторонили від влади. Період з 1355-го до 1368 р. був часом агонії династії Юань. Китайці масово повставали і влаштовували окупантам етнічні чистки. Багато семужень та монголів загинули, і

небагатом вдалося їх пережити. У 1397 р. від імператора династії Мін китайці отримали дозвіл одружуватися на кипчацьких жінках. Так кипчаки поступово розчинились у китайському етносі [430, 393].

4.4. Асиміляція кипчаків в угорському суспільстві. Без описів процесів та механізмів асиміляції кипчаків неможливо уявити історію кипчаків в Угорщині. До сьогодні цьому аспекту було присвячено небагато наукових студій. У статті П. Голубовського процес асиміляції кипчаків був розглянутий досить поверхово [183]. Куди більш вагомими для дослідження проблеми є праці угорських авторів А. Палоці-Хорвата, І. Мандокі-Конгура та Н. Беренд [352; 807; 808; 346; 316; 741]. Важливим є аналіз механізмів асиміляції кипчаків в угорському суспільстві. Однією з актуальних проблем історії кипчаків є історія Куманської єпископії. Питанням історії Куманської єпископії присвячені студії В. Пашуто, І. Князькія, В. Спінея, К. Добре [629; 830; 359; 324; 751]. Окремо питання перебування кипчаків в Угорщині були досліджені П. Голубовським та А. Палоці-Хорватом [183; 352]. Історія християнства серед кипчаків досліджена П. Голденом та О. Осіпяном [455; 619]. Кипчацькому хану Бортцу присвячена стаття угорської дослідниці С. Ковач [791].

Процес інтеграції кипчаків до угорського суспільства почався у першій половині XIII ст. Ініціатива йшла від обох сторін. Хан Бортц та його син Мемборк прагнули укласти союз з Угорщиною [619, №2, 5]. П. Голден вважає, що тюркське ім'я Бортца було *Bars*, *Borč* чи *Burč* [455, 326]. С. Ковач вказує, що у латинських джерелах також згадувалися такі форми імені Бортц, як *Brut*, *Bauch*, *Bruch*. У «Хроніці Емони» він був згаданий як вождь вальвів *Boricus*. Згідно з цим джерелом, вождь кочівників був хрещений у 1227 р. Він названий четвертим серед кипчацьких правителів. Угорська дослідниця вважала, що він був четвертим після Басти та Котяна. Щодо третього правителя, то вона висловила припущення, що це був чи Бачман, чи Йона. Останнє нам видається більш реальним, оскільки володіння Йони були розташовані поблизу Дунаю, звідки він і мігрував на Балкани. Ім'я ж Мемборка згадувалось у формах *Bembroch*, *Breroth*, *Vibrech*, *Betnboch*, *Membork*. Свіпперт з Порроха, Дітріх з Апольди та Бернард Гі повідомляли, що вождь Бортц хрестився разом зі своєю родиною. Єпископ Грана (Естергома) Роберт хрестив хана Бортца, його сина Мемборка та кипчаків у кількості

15 тис. чол. За іншими даними, тих, хто хрестився, було значно менше. У середньовічному джерелі «*Commentariolum de provincia Hungariae originibus*» згадано про хрещення двох кипчацьких аристократів. Але у «Житті Святого Домініка» описано хрещення тільки одного Бортца. До того ж воно відбулось після утворення Мілковської єпископії. Що стосується імені *Bembroch, Breroth, Bibrech, Betnboch, Membork*, то С. Ковач вважає, що воно складається з двох частин. С. Ковач ототожнила Бортца з племенем бурдж-огли (Борчол угорських латиномовних джерел). Ім'я Беговарс у Галицько-Волинському літописі, на її думку, може бути однією з форм тюркського імені Бейбарс [619, №2, 4–5; 7, 577; 791, 256–259; 359, 423–424].

Щодо сина кипчацького вождя є інформація у папських документах. Він прибув до Угорщини разом з кипчаками та домініканцями. Син кипчацького вождя попросив архієпископа Естергома охрестити його та ще 12 осіб кипчаків. Він також заявив, що його батько здатний перетнути гори, щоб прийняти нову віру з рук Роберта. Цікаво, що цей сюжет знайшов відображення у Великій Бельгійській хроніці та у хроніці Альберика де Труа Фонтене. За словами Альберика де Труа Фонтене, Роберт збирався їхати у Святу Землю, проте можливість хрестити багатьох язичників була занадто гарною, щоб нею знехтувати. Син хана, за свідченнями французького хроніста, сказав, що його батько прийде з країни за лісами (Трансільванії) разом з 2 тис. людей. Роберт разом з Бартоломеєм, єпископом Печа, Вільгельмом, єпископом Веспрема та ще одним Вільгельмом, єпископом Трансільванії, хрестили більше 15 тис. людей. Факт хрещення кипчацького вождя був зафіксований навіть в анналах абатств Австрії, зокрема у Першому продовженні анналів абатства Хайлігенкройц, Третьому продовженні анналів абатства Клаустронойбурга, хроніці Клаустронойбурга, у Леобенського аноніма, в анонімній Австрійській хроніці. Якщо відкинути слова європейських хроністів про прагнення неофіта та його батька, то необхідно знайти раціональне пояснення того, що Бортц зі своїм племенем виявив бажання прийняти католицьке християнство. Одним з таких факторів С. Ковач вважає те, що кипчаки звернулися за допомогою до угорців, очікуючи нового рейду монголів, подібно тому, як Басти прийняв православне християнство від русинів під час монгольського вторгнення. Прийняття християнства Бортцом не було лише простим релігійним актом, оскільки

разом з кліриками у землю кипчаків прибув і принц Бела. Цікаво, що Бортц визнав свій васалітет від Угорщини. В. Спіней також пов'язує ініціативу хрещення з поразкою кипчаків від монголів. Можливо, відіграв роль і той факт, що допомогу Данилу Романовичу та Мстиславу Удатному надавав могутній хан Котян, про якого знали араби, галицько-волинський літописець та Альберик де Труа Фонтене. Бортцу була необхідна допомога з боку угорців, щоб протистояти ворогу [791, 259–261; 129, 920, 946; 830, 418–419, 422, 425; 111, 541–542].

У латиномовних документах кипчаки охарактеризовані як кочовий народ. Папа Римський пропонував будувати міста та фортеці у землях кипчаків. Він хотів, щоб кипчаки осіли [729, 44, 47]. Грамоти Угорського королівства повідомляли про факти хрещення кипчаків [729, 46–47]. Проте кипчаки продовжували залишатись кочівниками. Плату за свою службу кипчаки не отримували й жили за рахунок здобичі від набігів [729, 45]. Церква не брала з кипчаків податків, і до 1364 р. вони не сплачували десятини [729, 48]. Утворенню Куманської єпископії заважали декани (старійшини) секеїв (трансільванських угорців) [548, 27]. Але, незважаючи на це, угорський король домогся утворення Куманської єпископії. Цьому сприяла позиція Папи Римського. Кипчакам спеціальними грамотами гарантувалось дотримання їхніх прав та свобод [729, 48; 629, 579]. Цивільне адміністрування територій Куманської єпископії здійснював Бела IV. Куманська єпископія входила у склад королівського домену. Угорщина та папство були зацікавлені в оволодінні землями на схід від Карпат та на Нижньому Дунаї [708, 47–51]. Не можна стверджувати, що прийняття католицизму сприймалося завжди позитивно. Папа Римський вимагав привести до покори усіх нелояльних кипчаків [729, 48–49].

Згідно з даними Рудольфа з Фаенци, Папа прагнув врятувати всі душі, сарацинів та куманів, особливо куманів. Павло з Венеції використовував твір Рудольфа та був задоволений тим, що діяльність домініканців привела до навернення куманів [830, 414–415]. Так із чого ж все почалося? Ще у 1221 р. кілька ченців здійснили мандрівку до Дніпра. Два з них були вбиті, а інші потрапили у полон. С. Ковач припускає, що, окрім цієї місії, була ще одна, котра й привела до хрещення кипчаків у 1227 р. Схожу думку висловив В. Спіней. Він вважав, що домініканці провели велику підготовчу роботу до

моменту прийняття кипчаками католицького християнства. Вперше Бортц згадувався у папському документі, що датований 1227 р. Бортц спеціально відправив до Роберта свого сина. Як і В. Пашуто, С. Ковач вважає, що цей вождь тотожний Беговарсу, котрий був згаданий у Галицько-Волинському літописі як союзник угорців. Папа Григорій IX відправив Роберта у Куманію та землю бродників. Він був папським легатом, його супроводжували єпископи Бартоломей та Рейнольд. Також з ними був і принц Бела. Заснування Куманської єпископії можна датувати 1228 р. Угорський король прийняв титул *Rex Cumaniae* тільки у 1229 р., а це означає, що тоді й було вирішене питання про підпорядкування кипчаків Бортца угорському королю. Землями куманів, чи Куманією, у папських документах називалися землі на північ від Дунаю, включаючи землі бродників [629, 576–577; 791, 255–256, 261–263; 47, 761; 324, 227; 830, 419–420, 422, 425, 428, 431]. Орієнтовно у 1228 р. хан Бортц прийняв християнство [629, 578; 619, №2, 4; 357, 52]. Єпископом куманів став провінціал угорських домініканців Теодорик [629, 578–579; 830, 429]. У папській буллі від червня 1239 р. вказувалося, що в землі Куманської єпископії прибували місії францисканців. Так що не одні домініканці діяли серед кипчаків [830, 436].

Зрозуміло, що єпископією керували лояльні до Риму угорські домініканці. Пізніше папство їх використовує для східних місій. Діяльність ченців Ріхарда та Юліана була направлена на християнізацію східних угорців та для розвідки. Активність угорських домініканців сприяла поширенню католицизму, а також впливу Угорщини та Риму до Дунайської дельти. Угорський король збільшив своє військо за рахунок кипчаків, які уславились як вправні воїни [629, 578–579; 9, 77–91]. Католицьким клірикам протистояли якісь «псевдоєпископи» та валаті (так у латиномовних документах позначались православні волохи). Логічно висловити припущення, що псевдоєпископи, згадані у папських документах, – це православні клірики з Болгарії [629, 579–580; 830, 433–435].

Рогерій повідомляв, що східним кордоном Куманської єпископії була річка Серет [140, 555]. Г. Аунер, Г. Люко та К. Чіходару вважали, що центр Куманської єпископії був у м. Мілкові [548, 30]. Румунський вчений Н. Йорга стверджував, що Куманська єпископія розташовувалась у пониззі Серету [548, 30]. Російський медієвіст

І. Князький локалізує Куманську єпископію на території землі Барца, Секейфьолду, а також у тій частині Куманії, котра була обмежена річками Олт та Серет [548, 29–30]. К. Добре вважає, що до складу Куманської єпископії входили частини середньовічних Молдавії, Волощини та Трансільванії. Так, це були Південно-Західна Молдавія, Північно-Східна Волощина та частина Південно-Східної Трансільванії [324, 228]. На думку українського дослідника О. Осіпяна, Куманська єпископія включала у свій склад землі між Карпатами, Олтом, Дунаєм та Серетом [616, № 2, 5]. Місто Корона (Кронштадт, сучасний Брашов) належало до Куманської єпископії. Таким чином, до її складу входила і Південно-Східна Трансільванія. В. Спіней же вважав, що до складу Куманської єпископії входили землі на північний схід від Тротуша та на південний захід від Бузеу [358, 52; 830, 436–437]. У зв'язку з цим виникає питання стосовно столиці Куманської єпископії. Дослідники тривалий час дотримувались думки про Мілков як про її столицю. Але, окрім Мілкова, там було ще кілька поселень. Якщо ж вести мову про військову присутність угорців у регіоні, то вони спорудили фортецю *Bâtca Doamnei*. Папа Римський закликав кипчаків осісти, але цей заклик не знайшов відгуку у їхніх серцях. Імовірно, центром Куманської єпископії був Брашов [729, 47–51; 548, 29–30; 830, 427].

Отже, Куманська єпископія розміщувалась у румунському Прикарпатті, центром її був Брашов, і вона керувалась угорськими домініканцями, а також залежала від Угорщини та Риму. Прийняття християнства було для кипчаків швидше політичним, ніж релігійним актом, оскільки Бортц прагнув заручитися угорською підтримкою. Куманська єпископія діяла з 1228-го по 1241 р. У 1241 р. вона була знищена монголами [32, 228; 359, 421, 432].

Великий Західний похід монголів обумовив масштабні міграції кипчаків. У листі єпископу Перуджі місіонер Юліан повідомляв про поселення частини кипчаків в Угорщині [9, 88]. Сучасні українські дослідники О. Головка та О. Осіпян стверджують, що кипчаки мігрували під тиском монголів у 1239 р. [181, 318; 619, № 2, 6]. На думку Є. Миськова, переселення племені Котяна відбулось восени 1239 р. [249, 28–29]. Т. Султанов також вважає, що Бела IV дозволив мігрантам переселитися в королівство наприкінці 1239 р. [274, 209–210]. На думку С.

Плетньової, ця подія сталась у 1237 р. [261, 179]. Е. Бретшнейдер вважав, що переселення відбулось у 1239 р. [317, 323]. За гіпотезою А. Палоці-Хорвата та Д. Сінора, кипчаки переселились до Угорщини у 1239 р. [352, 47; 674]. О. Кадирбаєв вважає, що перемовини між Белою IV та Котьяном були розпочаті у 1237 р., а переселення відбулось у 1239 р. [210, 56]. На нашу думку, кипчаки переселились до Угорщини у 1239 р. Рогерій та Альберик де Труа Фонтене згадували, що Котян зі своїми людьми переселився до Угорщини [126, 946; 140, 549–550, 553, 556]. Матвій Паризький вказував, що кипчаки мігрували до Угорщини після поразки від монголів. Схожа думка щодо причини переселення кипчаків була й у Роджера Бекона [72].

Угорці використовували кипчаків у війнах проти своїх сусідів. Деталі цих кампаній відомі з чеських хронік. Під час одного з кипчацьких рейдів загинуло кілька тисяч християн у Моравії [124, 290–291]. Кипчаки були учасниками Крессенбрунської битви [125; 131, 310–316]. У 1278 р. угорці та кипчаки брали участь у битві на «Моравському Полі» (Сухих Крутах, Дюрнкурті) [843]. Беки (беги) Алпар, Узур, Арбуз, Туртул, Кеменече відігравали велику роль у політичному житті Угорщини [619, № 2, 7, 9; 183, 13]. У 1279 р. відбувся сейм знаті королівства в Тетені. Узур та Алпар (Алпра, Албура) прийняли умови, висунуті їм папським легатом Філіпом з Фермо та угорськими баронами. Можливо, Арбуз, Туртул та Кеменече також перебували у таборі тих, хто погодився з умовами сейму в Тетені. Права, свободи та обов'язки кипчаків були зафіксовані у декількох спеціальних документах [126; 134; 352, 54–55, 79–80].

Угорські кипчаки перебували у церковному підпорядкуванні єпископам міст Егер, Калоч, Арад, Чанад, Вац та Естергом [183, 6, прим. 6]. В одній із грамот Бели IV вказано, що у 1264 р. землі *палоці* були передані монастирю Святого Євстафія. За іншою грамотою, землі кипчака Кунчі передавалися графу Іоанці [183, 7]. На території Егерської єпископії відбувався обмін володіннями між угорцями та кипчаками. Володіння кипчаків розташовувалась у комітаті Боршод [183, 7–8]. Папа Урбан IV писав з приводу кипчаків архієпископам Естергома та Калоча, він

наказував їм вигнати з Угорщини кипчаків, котрі ще не прийняли християнства [183, 7, 12].

Угорські хроністи звинувачували кипчаків у багатьох злочинах. Але незрозуміло, наскільки ці звинувачення справедливі. Одним з поширених звинувачень були пограбування. Кипчаки в Угорщині не бажали переходити до осілості. Аристократія та король Угорщини не платили їм за службу, тож вони жили за рахунок здобичі у походах, проте це був нерегулярний прибуток. Щоб прогодувати себе, кипчаки були змушені нападати на сусідів-угорців. Проти християнізації кипчаки виступали тому, що не бажали сплачувати церкві десятину. Католицька церква це врахувала, і до 1364 р. кипчаки були звільнені від сплати десятини. Кипчацька аристократія прагнула зберегти свою ідентичність та звичаї. Спираючись на кипчаків, Ласло IV намагався обмежити «золоті вольності» баронів. Приводом до втручання Папи Римського була інформація про те, що кипчаки залишаються язичниками та тримають у рабстві християн [183, 12–14; 624, 391–392; 131, 107; 141, 189; 754, 13–23; 753, 15–28].

Римська курія відправила до Угорщини легата Філіпа з Фермо. Перед кипчаками та королем був поставлений ультиматум. Вимоги до кипчаків висунуто у «Грамоті про куманів». Фактично кипчакам було наказано відмовитись від поклоніння ідолам, перейняти одяг угорців, осісти та жити в будинках. У кожне плем'я призначався інквізитор. Було наказано звільнити з рабства полонених християн. Кипчаки могли ставати підданими баронів. Вони повинні були служити у війську. У разі відмови від військової служби до кипчаків застосовувалися санкції. Кипчацька аристократія була зрівняна у правах зі знатними угорцями. Кипчаків більше не судив палатин (уповноважена особа, яка мала повноваження здійснювати суд), а у племенах були свої судді. Зі скаргою на прийняте рішення кипчаки могли звернутись до короля [183, 14–21].

Угорці вважали необхідним, щоб кипчаки мали такий самий вигляд, як і християни, які їх оточували. Традиційна кипчацька зачіска включала одну чи три коси. Верхня частина голови голилася. Ця зачіска була схожа на ті зачіски, що були в угорців до християнства. Зачіска кипчаків асоціювалась в угорців із шаманізмом.

Окрім того, гоління голови було покаранням для злочинців. Кипчакам наказувалось прийняти західну зачіску (не голити голову і не залишати чубів). Ворог кунів Ласло I Святий, на противагу кунам, зображувався з бородою та з традиційною для католиків зачіскою. Але вже Ласло IV просив у папського легата залишити кипчакам їхні традиційні зачіски, адже зачіска була важливим індикатором ідентичності. Також важливим аспектом був одяг. У кипчацьких похованнях в Угорщині були знайдені каптан та рогатий капелюх кипчацької аристократки. Що стосується прикрас, то тут кипчацькі жінки не відрізнялись від угорок. Цікаво, що кипчаки зображувались в «Ілюстрованій хроніці» у конічних капелюхах. Іноді їх зображували у шоломах. Кипчаки зображувались як вершники, озброєні луками зі стрілами, ножами та мечами. У схожих на кипчацькі капелюхах зображувались угорці Епохи набуття Батьківщини. Кипчаки також зображувались одягнутими в довгі каптани. Елементи одягу кипчаків на їхніх зображеннях в угорських церквах у XIV ст., пов'язаних з культом Святого Ласло, демонструють дивовижну подібність до предметів кипчацького одягу, зображених на кам'яних статуях. Кипчацький одяг та зачіски вважались в Угорщині нехристиянськими. Щоб їх сприймали повноправними християнами, кипчаки повинні були не просто хреститися й знати молитви, але й перейняти зачіску та одяг угорців, тобто не відрізнитися від оточення [316, 255–260; 783, 390–391].

Необхідно відзначити юридичний статус кипчаків в Угорщині. Спершу вони перебували у статусі «гостей» були під захистом короля. Король Іштван V називав себе «правителем куманів». У юридичному відношенні кипчаки перебували під юрисдикцією королівського палатина, котрий також мав титул «судді куманів». Судити куманів міг також і король. У 1279 р. була прийнята угода під назвою «Перший Куманський закон» та «Грамота про куманів». Під тиском Папи Ласло IV Кун був вимушений змиритися з новим правовим статусом кипчаків [316, 87-92].

Частина кипчаків виступила проти цих умов. У 1282 (чи 1280) р. кипчаки були переможені військом баронів у битві на озері Ход [183, 22; 619, № 2, 9]. Вцілілі у битві кипчаки втікали на схід, у володіння Джучидів. Серед тих, хто повернувся з Угорщини, був Олдамур (Алдімір), котрий був родичем Георгія Тертера [254; 624, 400; 132, 226;

141, 188; 129, 106–107]. Пізня поява Олдамура в Болгарії може бути пояснена поразкою на озері Ход. Він тривалий час прожив в Угорщині. Після 1282 р. Олдамур, прагнучи помсти, став одним із тих, хто привів монголів до Угорщини у 1285 р. [254; 624, 400]. Відгомін протистояння з баронами та Папою Римським відчувався і після битви на озері Ход. У 1284 р. кипчаки напали на володіння Фоми Чанада та взяли у полон християн. Кипчаки продовжували зберігати свої звичаї, незважаючи на те що король обіцяв Папі примусити кипчаків дотримуватися норм «Грамоти про куманів». При дворі залишались Арбуз, Туртул та Кеменече. Знать організувала змову з метою усунути короля. Виконавцями замовного вбивства стали Арбуз та Туртул. Після того як вони вбили короля, знищили і їх, аби приховати справжніх замовників убивства [183, 22–24].

Цікаво простежити включення окремих кипчаків у систему влади в Угорщині. Донька Сейхана одружилася з принцом Іштваном V (сином Бели IV). Вона відома історикам під християнським іменем Ержебет (Єлизавета). Ержебет була матір'ю Ласло IV Куна. Шлюб між Іштваном та Ержебет повинен був залагодити конфлікт між угорцями та кипчаками у 40-х рр. XIII ст. і мав стати запорукою того, що кипчаки в Угорщині будуть у безпеці. Ержебет прийняла хрещення у 1247 р. і власне при цьому дістала своє ім'я. Чеські хроністи, як-от Бруно Оломоуцький, вважали її язичницею, хоча документи, котрі належали самій Ержебет, вказують на її християнську релігію. На її печатках написано «Божою ласкою королева Угорщини та донька імператора куманів». Вона призначала на важливі церковні посади своїх ставлеників, наприклад Міклоша Пока. Під час правління Ласло IV Куна Ержебет зберегла церковні володіння від захоплення підданими короля. У цей же період вона дістала в лен (у власність) банати (провінції) у Північній Сербії та Боснії [316, 261–263; 352, 53; 363, 99, 102–103].

Але Ержебет не була святою. У 1272 р. славонський бан (правитель) Йоахім Гюткелед викрав принца Ласло. Іштван V негайно кинувся визволяти сина із замку Капронц. Під час облоги замку король дізнався, що до викрадення сина має стосунок його дружина. 3 березня 1272 р. Ержебет та Йоахім Гюткелед оголосили принца Ласло королем Ласло IV. Це викликало протест з боку частини аристократії.

Попереднє оточення Бели IV висунуло претендентом на престол Белу Ростиславича. Прибічники цього претендента напали на будинок королеви, але були відігнані загоном Міклоша Пока. У листопаді 1272 р. друг Йоахіма Гюткеледа Генрік Кесегі (Нейметуйварі) вбив Белу Ростиславича. Це вбивство викликало широкий резонанс серед сусідів Угорщини. Цим фактом були обурені чеський король Пшемисл Оттокар II, князь Русі Лев Данилович та малопольський князь Болеслав. Барон Йоахім Гюткелед став регентом при малолітньому королеві й одружився на знатній угорці Марії. Цей шлюб розірвав його альянс з Ержебет. Вона вийшла з-під опіки Йоахіма Гюткеледа, котрий знову викрав Ласло IV. З полону короля звільнив Петер Чак (угорський барон), котрий був прибічником Ержебет [184, 121–124].

Особистість самого Ласло IV Куна контроверсійна та викликає багато суперечок. Церковна традиція вважала його поганим королем, що було пов'язано з його непростими стосунками з Папою Римським. У 1278 р., коли Ласло IV було шістнадцять, Папа Микола III спрямував до Угорщини свого легата Філіпа з Фермо. Він прибув у державу на запрошення угорських аристократів. В «Ілюстрованій хроніці» Філіп зображений з інсигніями кардинала, хоча сам він був легатом, тобто послом Папи. Характерно, що король Ласло IV Кун в «Ілюстрованій хроніці» зображений як кипчак, у кипчацькому одязі та капелюсі, хоча навіть правитель гунів Аттіла зображений як християнський правитель. Укладач хроніки, написаної під час правління Анжуйської династії, натякав на те, що король зрікся християнства, хоча сучасники короля, наприклад Шимон Кезаї, вважали його християнським королем. Зображення в «Ілюстрованій хроніці», таким чином, не можна вважати достовірними. Причиною ворожості знаті до короля було те, що Ласло IV Кун був прибічником міцної королівської влади і звернувся за підтримкою до кипчаків, котрі мешкали на території королівського домену. Схожу спробу на півтора сторіччя раніше здійснив грузинський цар Давид IV Будівник, котрий зміцнив свою владу, спираючись на військову міць кипчаків. Філіп з Фермо акцентував на шаманізмі кипчаків, щоб дискредитувати короля. До того ж компроматом на короля було те, що він не жив із законною дружиною Ізабеллою, а мав стосунки з кипчацькою княжною Едуа (Ай-догою). Архієпископ Лодомер звернув увагу на цей позашлюбний зв'язок

молодого короля. Він також спекулював на тому, що Ласло IV Кун може відійти від християнства та стати союзником монголів. Це не відповідало істині, оскільки під час правління цього короля Угорщина відбила напад монголів і допомогла Польщі відбити набіг Телебуги та Ногая [316, 171–179].

Ласло IV Кун не виходив за межі християнсько-феодальної матриці. Шимон Кезаї називав його сином церкви. Незважаючи на конфлікт із папством, угорський король підтримував церковні інституції, надавав церкві землі, дарував привілеї. У той же час Ласло IV Кун не приймав норм, котрі склались у відносинах між європейськими королями та церквою. Він був прибічником автократичної влади монарха. Архієпископ Лодомер побоювався підпорядкування церковної власності королівській владі. Він зобразив угорського короля як зятя ворога Церкви. У анналах Уейверльського монастиря Ласло IV Куну приписано бажання прийняти іслам, про що король навіть не здогадувався. Угорський король боровся зі зростаючим впливом знаті, котра проти нього об'єдналася із папством. Необхідно вказати, що королівське бачення участі нехристиян у політиці відрізнялось від папського. Геза II приймав на військову службу мусульман, а Бела IV з метою зміцнити свою владу запросив кипчаків. Угорські королі не виключали участі нехристиян у боротьбі проти знаті. Папа Римський вже автоматично розглядав некатоліків у католицьких країнах як внутрішнього ворога. Папи Римські порівнювали угорського короля з кайзером Священної Римської імперії Фрідріхом II Гогенштауфеном. У сильній королівській владі вони вбачали загрозу своїм інтересам. Ласло IV Кун був похований за християнським звичаєм у кафедральному соборі Чанада [316, 178–189].

Що стосується поступового витіснення пережитків автохтоних вірувань християнством, то християнські звичаї швидко запозичували люди, наближені до королівського двору. У похованнях звичайних кипчаків ще довго залишалися сліди традиційних вірувань. Багато традиційних форм поховань використовувались до середини XIV ст. У XIV та XV ст. поховання кипчаків являли собою суміш традиційних та християнських звичаїв. Останні сліди язичництва зникли у XVI ст. Деякі шаманістські традиції були помітні в похованнях кипчаків поблизу церков у

XIV ст. В окремих місцевостях церкви з'явилися відносно пізно – у XV та XVI ст. Прийняття християнства не було однаковим серед усіх кипчацьких громад. Деякі з них приймали християнство швидше, деякі – повільніше [316, 252–253].

Кипчаки продовжували ховати своїх померлих за старими традиційними для себе звичаями ще на початку XIV ст. В Угорщині було знайдено близько 300 об'єктів з традиційними кипчацькими похованнями, які були зорієнтовані на схід. Речами західноєвропейського походження часто ставали пояси воїнів, котрі їм дарували латинські хрестоносці. Також про християнство та хрещення свідчили хрести на похованнях, котрі використовувались кипчаками як амулети. До поховання клали зброю, прикраси, ножі. Через деякий час кипчаки почали ховати своїх померлих поблизу церков, але продовжували залишати на могилах їжу для померлих. В Угорщині тільки у трьох похованнях знайдені рештки коня. З переселенням до Угорщини кипчаки почали ховати коней в окремих могилах. В одному з поховань знайдені рештки собаки. Собака займав важливе місце у релігії кипчаків. Над зарубаним собакою вони промовляли присягу. У могилах кипчаків знаходили амулети. Їхню роль відігравали кришталь, кінська щелепа, кістки тварин. У жіночих похованнях знаходили яйця та дзеркала. Пам'ятники, котрі свідчать про шаманізм похованих, зустрічались протягом двох-трьох поколінь з часу переселення до Угорщини. На ранньому етапі проживання в Угорщині кипчаки продовжували шанувати предків і лише згодом відмовилися від спорудження курганів [316, 248–251; 783, 389–391, 393–394].

В Угорщині була спеціальна термінологія для позначення кочових ставок. Термін *Szállása* позначав табір (тюркський аналог – аул), *Ülése* – ставку та стіл, *népe* – людей (тюркський аналог – іль чи улус), *háza* – будинок чи землю. У XIII ст. поселення кипчаків в Угорщині являли собою табори кочівників, котрі не бачили потреби осідати. Однак після поразки на озері Ход кипчаки почали переходити до осілості. Кочові табори перетворювались у стаціонарні поселення у XV ст. Зазвичай поселення діставали назви від імені вождя чи назви племені. Ще у XIV ст. палатин повідомляв про кипчацький табір поблизу церкви Мучеників Фабіана та Себастьяна. Навіть у поселеннях *Túrkeve-Móric* та *Szentkirály* можна було помітити ремінісценції

попереднього кочівницького способу життя кипчаків. Кипчаки почали переходити до осілості з середини XIV ст., і табори поступово перетворювались у села. Турецькі документи зафіксували мешканців Кішкуншага та Надькуншага як землеробів [352, 111–112, 114–119; 783, 391–393].

У XIV ст. кипчаки фактично християнізувались і в господарському відношенні перейшли до осілості та асимілювались з угорцями. Кипчаки служили у війську при Анжуйській династії, а також увійшли до складу угорської аристократії. Це були Бутемер з племені ілунчук (Ілончук), Деметрій – з борчол (бурдж-огли) та Деметрій – з улас (улаш-огли). У джерелах також згаданий Іштван (Стефан), син коміта Парабуга. З 1330-го до 1360 р. відбулась важлива зміна. Такі християнські імена, як Деметрій та Іштван, почали домінувати над кипчацькими. У XIV ст. почала руйнуватись кипчацька кланово-племінна система. Кипчаки переймали соціальну ієрархію своїх угорських сусідів. Власність кочової общини почала переходити у приватну власність. Кипчацькі вожді отримували землі та платню від короля, а прості общинники ставали королівськими сервами (залежними селянами) чи сервами під владою кипчацьких вождів. У XV ст. дістала поширення система територіальних резиденцій (*székek*). Землі, на яких жили кипчаки, почли називатись Надькуншаг та Кішкуншаг. Кипчаки перестали спілкуватись кипчацькою мовою і переходили на угорську. Вони переймали одяг, звичаї та християнство від угорців. Ці процеси активно відбувались у XV ст., призвівши до асиміляції кипчаків угорцями [807; 808; 316, 252, 264; 183, 27; 363, 153].

Остаточо кипчаки асимілювались серед угорців у XVIII ст. Але перед тим, як розчинитись в угорському етносі, кипчацька ідентичність пережила у XVIII ст. ренесанс. Це було пов'язано з боротьбою за свої права населення Надькуншага та Кішкуншага. До того часу мова угорських кипчаків фактично припинила існування. Турецьке завоювання та міграції населення, по суті, ліквідували унікальність цього краю. Кипчацькою мовою була записана молитва угорських кальвіністів. Останньою людиною, котра вміла розмовляти кипчацькою, був Іштван Варро. Це, втім, не завадило деяким ентузіастам збирати так званий куманський фольклор, танцювати куманських танців, котрі насправді були танцями трансільванських угорців. Рух

населення Кішкуншага та Надькуншага не базувався на справжніх кипчацьких традиціях, а мав на меті досягнути прийняття Другого Куманського закону, за яким населення здобувало б якісь додаткові права та привілеї. Реальний же вплив проявлявся в топонімії тюркського походження в Угорщині та запозиченні деяких кипчацьких слів. Куманський капелюх XVIII ст. та деякі звичаї Надькуншага та Кішкуншага насправді не стосуються середньовічної кипчацької традиції [316, 265–266; 346, 207–208, 217–218].

4.5. Кипчаки на Балканах та Кавказі. Найбільш детально висвітлено перебування кипчаків на території Візантійської та Латинської імперій. Перші кипчацькі поселенці були зафіксовані у володіннях ромеїв за правління династії Комнінів. Відомо, що значна кількість кипчаків були найманцями на службі у Комнінів. Деякі з них отримали землі у Могленах [406, 130–133; 624, 389]. Володіння кипчацьких прониарів (воїнів-феодалів) також були розташовані поблизу Ніша, Шумена та Біломор'я [622, 396]. Як відомо, Петро, один із засновників династії Асенідів, до повстання володів землями у придунайських володіннях Візантійської імперії [832, 683]. В. Стоянов вважає Асенідів кипчаками, які прийняли хрещення й інтегрувалися до болгарського суспільства [832, 683]. Участь кипчаків як союзників болгар у 1186 – 1239 рр. на деякий час виключила їхню присутність у військах ромеїв.

Кипчаки прийшли до Болгарії кількома хвилями. Перша хвиля з'явилась під час візантійсько-болгарських війн. Багато кипчаків служили в болгарському війську. Точка зору про болгарське або кипчацьке походження Асенідів була панівною в болгарській історіографії, починаючи вже від В. Златарські, який вважав, що Петро та Асень належали до болгаро-кипчацького клану [201]. Для болгарської історіографії загалом було характерне заперечення значної участі волохів у повстанні [233, 431, прим. 9]. Тюркська гіпотеза про походження Асенідів дістала поширення в українській, угорській та казахській історіографії. О. Прицак обстоював кипчацьке походження цієї династії і вважав, що на території Донщини правила династія з аналогічною назвою [263, 239–244]. В. Стоянов також припускає, що Асені були династією на території Донщини. Дослідник відзначив, що місто Осенів було пізніше відоме під назвою Шарукань, а Асень належав до династії Кай [832,

683]. О. Кадирбаєв впевнений у кипчацькому походженні Асенідів [210, 58–60]. І. Вашарі стверджував, що Асеніди були напівкипчаками-напівволохами [363, 41–42]. М. Лазареску-Зобіан вважає Асенідів, як і Тертеридів та Шишманідів, кипчаками за походженням [805, 267]. С. Плетньова також вважала Асенідів кипчаками [261, 181–182]. Цікаво, що у хроніці Георгія Акрополіта вказано, що після смерті Калояна син його сестри Борил одружився на вдові Калояна [5, 28]. Такий звичай був характерний для монголів та тюрків, які були язичниками [111, 103].

На думку П. Павлова, кипчацький аристократ Манастрас керував авангардом під час облоги Фессалонік у 1207 р. [624, 397]. О. Пріцак висловив гіпотезу про кипчацьке походження династії Тертеридів (Тертеровичів) [263, 46]. Кипчацькою аристократкою була дружина Калояна Анна-Анісія [624, 397]. Навряд чи кипчаки брали б участь у подіях на Балканах, якби не були зацікавлені в їхньому результаті. До того ж для такої великої кількості мігрантів зовсім не просто було знайти місце для поселення. Логічно припустити, що династія Асенідів мала кипчацьке походження. Асеніди наймали кипчаків та куманів на військову службу й одружувалися на доньках кипчацьких аристократів [254].

Друга хвиля кипчаків прийшла під час монгольських завоювань. На думку В. Златарські, кипчаки були переселені Іваном Асеном II до Східної Фракії з метою охорони цих земель від ромеїв та латинян [201]. У хроніці Феодора Скутаріота вказується, що переселення кипчаків сталося проти волі Асенідів. За його версією, кипчаки та кумани перейшли через Балканські гори та спустошили землі Македонії до Мариці. Феодор Скутаріот повідомляв, що багато міст було здобуто і зруйновано, а їхніх мешканців продано у рабство в містах Адріанополь, Дімотіка, Віза та Галліполі [33, 272–273]. Никифор Григора вказував, що чимало кипчаків форсували Дунай і переправились на його болгарський берег [82, 34–35]. Григорій Акрополіт повідомляв, що скіфи (тобто кипчаки) масово перетинали Дунай, шукаючи захисту [5, 63–64; 82, 34–35]. Іван Асень II, на думку Альберика де Труа Фонтене, загинув внаслідок здійснення Божої волі, але не через кипчаків-шаманістів, а через «друзів» (у зв'язку з цим можна згадати про Йону та Саронія) [129, 949–950; 66, 185].

Монгольське вторгнення до Карпато-Дунайського регіону спричинило значні спустошення. За даними Григорія Акрополіта, скіфи (тобто кипчаки) перетворили Македонію на «скіфську пустелю» [5, 65]. Латинський імператор Бодуен підтримував зв'язки з кипчаками, і його піддані одружувались на кипчацьких аристократах [468, 371; 619, № 2, 7]. У будь-якому разі, опинитися у Фракії всупереч волі Івана Асеня II кипчаки не могли. Інша річ, що кипчаки, опинившись у цьому регіоні, могли перейти на службу до іншого правителя і вже у складі його військ воювати проти болгар, які необачно надали їм притулок.

Третя хвиля міграцій кипчаків прийшла разом з племенем дурут під час подій 1241 р. Вбивство угорцями та німцями хана Котяна примусило частину кипчаків потурбуватися про своє життя: частина з них залишила свої поселення і відкочувала за течією Дунаю на південь [619, №2, 7; 352, 50–51; 183, 12; 140, 556]. Кипчаки перейшли Дунай у провінції *Marchia* (Срем) і спустошили Віллу Франка поблизу міста Сентмартона [140, 557; 363, 65]. Якщо ці події мали місце у 1240 р. або в першій половині 1241 р., то царем, який прийняв втікачів, був Іван Асень II. Е. Бретшнейдер стверджував, що люди Котяна втекли до болгар у 1241 р. [317, 323]. І. Вашарі також датує переселення кипчацьких мігрантів з Угорщини до Болгарії у 1241 р. [363, 65].

В описі подій на Балканах значна увага приділена відносинам ромеїв і кипчаків. У Малій Азії кипчаків оселили поблизу Філадельфії (Алашехіра), Сарди, Смірни (Ізміра) та вздовж річки Сангаріосу [82, 35; 468, 370; 731, 398; 624, 390]. Незважаючи на те що кипчак Клеопа вірно служив ромеям, імператор Феодор Ласкаріс вважав за нормальне у листі висміювати його походження. Ромеї зневажливо називали кипчаків собаками [624, 392]. Загалом, для ромеїв було традиційним зневажливо ставитись до людей не зі свого середовища. Мабуть, недаремно кипчак Котаніц Торнік у 1280 р. втік до Сербії [624, 392]. Згодом, у 1332 р., до сербів утік Сиргіан [624, 393–394]. Кількість кипчацьких мігрантів до Сербії була досить значною, для того щоб Стефан II Мілутін міг спрямувати на допомогу Андроніку II близько 2 тис. воїнів з їхнього числа. У цій кампанії також взяли участь Тодор Святослав та Михайло Шишман. Кипчаки, які перебували на службі в Андроніка II, отримали землі у Фракії. У 1327 р. їх переселили на острови Лемнос, Фасос, Мітіліні (Лесбос).

Населені пункти з назвою Комані зафіксовані в префектурі Ахея, на північний схід від Патр в окрузі Пелопоннес і на північний захід від Дівріса. Два населених пункти Куманіці зафіксовані в округах Драма та Салоніки. Поблизу від Патр у XVIII ст. мешкав численний рід Куманіотіс. П. Павлов пов'язує з кипчаками грецькі прізвища Куманідіс та Команідіс [624, 394]. Загалом, відносини між ромеями та кипчаками були дуже суперечливими. Ромеї звичайно сприймали кипчаків як грубих варварів і вважали їх недолюдами. Кипчаки відплачували ромеям відкочуванням у землі сусідів імперії. Проте ці контроверсійні відносини не завадили кипчакам взяти участь на боці ромеїв у кількох значних битвах середини XIII ст.

За доби домінування на Балканах монгола Ногая у Північно-Західній Болгарії утворилось Відінське князівство. Воно стало одним із центрів тяжіння військ кипчаків на Балканах. Засновник Відінського князівства Шишман, як і Георгій Тертер, походив із кипчаків [363, 66]. Сам Георгій став болгарським царем у 1280 р. [363, 82]. З часом кипчацькі впливи почали з'являтися вже і на Середньому Дунаї. П. Павлов вважає кипчаків Дормана та Куделіна найманцями на службі в болгар. У 1284 р. Дьордь Соварі воював проти кумана Дормана та його болгарських союзників. Дорманом угорських джерел міг бути Дрман, який поряд із Куделіном згадувався у Бранічеві [363, 101–108; 194, 192–193]. Ці кипчацькі аристократи були васалами Асенідів та супротивниками просування угорців на південь та схід [194, 192–193]. Кипчацькі впливи на Болгарію посилювалися за часів могутності в Улусі Джучі воєначальника Ногая [363, 86–88; 624, 399–400]. Документи фіксують їхні поселення поблизу міст Тирнова, Софії, Вратса у Болгарії, поблизу Скоп'є, Костура, Кайларе, Куманова – у Македонії [831]. Дрман та Куделін із Бранічева використовували кипчацькі зағони проти сербського короля Мілутіна. Проте війська Мілутіна та Уроша завоювали Бранічево та Белград. Після цього Дрману та Куделіну вирішив допомогти Шишман із Відіна, який був кипчаком за походженням. Проте серби перемогли його військо і дійшли до Відіна. Всі ці події не могли не викликати реакції з боку Ногая. Зібравши усе своє військо, Ногай рушив на допомогу болгарам і завдав поразки Мілутіну та Урошу [194; 362, 101–104, 107–108; 624, 398–400].

Деякі дослідники вказують, що династія Басарабів мала кипчацьке походження [805, 267; 624, 400]. Один стольник при волоському дворі мав ім'я Берендей, також при воллському господареві Дані II перебував боярин Токсаба. При молдавському дворі були бояри *Burciul, Borcea, Burca, Itul* [805, 268–269]. Серед інших кипчаків, які зафіксовані у румунській історії, найбільш відомими були Барс Роман, Асан, Чобан, Карабаш, Кантемір, Айаз Ізворяну, Куркмаз (Коркмаз), Сукал (Сакал) [805, 270–271]. У Волощині та Молдавії кипчаки досить швидко асимілювались. І. Вашарі вказує, що ім'я Басараб походить від куманського *Basaroba* [363, 151–152]. Кипчаки були включені до складу місцевої аристократії. У кількісному відношенні кипчаки значно поступались місцевому населенню. Втеча кипчацької аристократії від монголів та угорців не залишала їм іншого вибору, як осісти та асимілюватися серед місцевого населення.

Достовірні згадки про кипчаків на Кавказі датуються початком XII ст. Зважаючи на те, що Отрок ще до переселення в Грузію встановив контакт із царем Давидом, можна зробити припущення, що він це зробив за допомогою мешканців якогось із приморських міст. Найближчим до Грузії і водночас доступним для кипчаків великим містом була Матарха [604, 45]. Під час переселення кипчаків до Грузії Давид був змушений взяти у заручники вождів аланів та кипчаків, щоб гарантувати безпечне проходження кипчаків через територію Аланії. З огляду на те, що Аланія була поділена на дві частини, супротивниками горян і кипчаків були західні алани. Дані грузинського хроніста дають змогу стверджувати, що державу царя Давида IV Будівника та ханство Отрока відокремлювали одне від одного тільки землі Кавказької Аланії [40]. З. Папаскірі припускає, що дипломатичні відносини між Грузією та донецькими кипчаками були встановлені ще між 1107 та 1109 рр. Дослідник стверджує, що Гурандухт була другою законною дружиною Давида IV Будівника. На момент переселення кипчаків вона вже кілька років була одружена з грузинським царем [377, 17–19; 255, 85–89].

Я. та Г. Федорови припускали, що «Залізні ворота» Іпатіївського літопису – це «Ельхотівські ворота» [286, 231]. За іншою гіпотезою, кипчаки перейшли через «Карські ворота» (Мамісонський перевал), а не «Залізні ворота», як вказано у

Галицько-Волинському літописі [605, 46–47; 761, 69]. «Залізними воротами» тюрки називали Дербентський перевал. Часом міграції кипчаків на Південний Кавказ був 1118 р. Цю дату дослідники приймають з деякими застереженнями. З. Анчабадзе та М. Мургулія вказували, що переселення відбувалося протягом 1118 – 1120 рр. Взагалі, ця ідея популярна у грузинській історіографії ще з часів І. Джавахішвілі. П. Голден повідомляє, що переселення відбулося близько 1118 р. На його думку, грузинам було значно складніше здобувати перемоги до 1118 р., ніж після міграції кипчаків [388, 114; 604, 49–53; 255, 93; 764, 57–59, 62–63; 779, 650; 651, 113–114]. Альтернативну гіпотезу висунув М. Котляр, який датує переселення кипчаків до Грузії 1111 – 1112 рр. [562, 23].

У 1120 р. кипчаки разом із грузинами протистояли туркам-сельджукам у битві при Бардаві на Курі. У 1121 р. кипчацькі воїни брали участь у Дідгорській битві [389, 342; 604, 53; 764, 73; 772, 47 – 48]. За їхньою допомогою у 1122 р. було визволено від васалів турків-сельджуків місто Тбілісі [389, 342; 764, 73; 772, 48]. Також вони здійснювали і глибокі рейди. Нападу кипчаків та грузинів у 1123 р. зазнав Ширван [390, 342].

Оповідь про повернення Отрока на Сіверський Донець у Галицько-Волинському літописі містить сліди кипчацького епосу. Прибувши до Грузії за дорученням Сирчана, кобизчі Оре піснями та пахощами «Євшан-зілля» переконав Отрока повернутися на батьківщину [47, 716]. Після того як Отрок залишив грузинські землі, чисельність кипчаків на Південному Кавказі мала істотно зменшитися. Проте деякі кипчаки відігравали помітну роль у політиці Грузії. У грузинських джерелах згадуються два ватажки тюркського походження – Кубасар та Кутлу-Арслан [763, 305, *n.* 53; 772, 49]. На службі в Грузії перебували так звані «колишні кипчаки», тобто нащадки кипчаків Отрока. Вони прийняли християнство та інтегрувались у грузинське суспільство [453, 326]. Після подій, пов'язаних з боротьбою Давида Сослана, цариці Тамари та Юрія Андрійовича за владу, «колишні кипчаки» втратили свій вплив при дворі [764, 64, 82–83]. Характерно, що після 1185 р. «колишніх кипчаків» замінили «нові кипчаки». Одним із таких «нових кипчаків»

був брат Севінча Салават. Кипчаки брали участь на боці грузинів у Шамхорській битві в 1195 р. [255, 95–96, 101; 772, 50].

За великим рахунком, кипчацький фактор не відіграв у Грузії такої ролі, як в Угорщині. Приклад «колишніх кипчаків» вказує на те, що кипчаки у Грузії відносно легко адаптувались у грузинському суспільстві. Вони зберегли тюркські імена, проте мали прийняти православне християнство. Наскільки щирим було їхнє навернення на християнства – справа інша. Хрещення кипчаків було обов'язковою вимогою для того, щоб кипчаки служили у грузинському війську. У «Житті царя царів Давида» вказано, що кипчаки були охрещені, а цар Давид усіляко сприяв їхній християнізації [40]. На відміну від Угорщини, у Грузії не було степового анклаву, та й значна кількість кипчаків перебувала на її території нетривалий період часу. Багато кипчаків повернулось з Отроком назад у степи [47, 716].

Суттєвим був і той факт, що Грузія не мала спільного кордону зі степовими просторами. Кипчакам у Грузії не було за рахунок чого посилити свою присутність. До того ж вони зіткнулися з конкуренцією. Кавказькі алани та горяни відігравали куди значнішу роль у внутрішній і зовнішній політиці Грузії. Алани та горяни були пов'язані культурно та політично, натомість поява кипчаків на Південному Кавказі була епізодичною [48; 122; 39]. Далеко не завжди кипчаки були союзниками грузинів. Зокрема, у 1223 р. кипчаки були ворогами Грузії [55, глава 12; 19; 10, 23].

Вже у 1123 р. між кипчаками та грузинами виникли напружені стосунки, і після смерті Давида Будівника більшість кипчаків залишили країну. Ібн ал-Асір вказував, що між кипчаками та грузинами відбулося зіткнення [255, 99; 42, книги 9–11; 47, 716]. Проте грузинські джерела не підтверджують цього, а тільки констатують той факт, що кипчаки не особливо бажали воювати проти тюрків Азербайджану [255, 99; 40].

Монгольське завоювання внесло свої корективи у кипчацько-грузинські відносини. Останній раз кипчаки згадувались в анонімному грузинському хронографі XIV ст. При описі звершень царя Давида VIII кипчаки згадувались як вороги царя. Союзниками царя в той час були кавказькі горяни. Вони також були союзниками його брата Вахтанга. Давид несподівано напав на кипчаків, коли ті

прямували на літні стійбища. Після цього вони підтримали Вахтанга і, коли той здобув перемогу над Давидом, разом з картлійцями переслідували втікачів. Опис подій, наведений у грузинському джерелі, вказує на те, що кипчаки намагалися зберегти кочовий спосіб життя у Грузії. У кочівників були зимові та літні стійбища. Вони жили у Грузії напівосіло [175, 56].

Кипчаки неодноразово намагалися адаптуватися до життя у гірській місцевості. Проте в таких умовах вони були приречені на поступову асиміляцію. Під час монгольського завоювання частина кипчацької аристократії мігрувала у Гірську Інгушетію. Через кілька поколінь пам'ять про них стерлась. Рашид ад-Дін не згадував про кипчаків у горах, проте згадував про країну Авір. За припущенням Г.-Р. Гусейнова, слово *ауур* означало гірських кочівників. Слід зазначити, що Вільгельм Рубрук та Абу-л-Фіда не виокремлювали їх із середовища місцевих горян, що свідчить про поступову асиміляцію кипчаків серед місцевого населення [461; 488].

Висновки. Особливістю тюркського Мамлюцького султанату у Єгипті була здебільшого насильницька зміна влади. Різні тюркські гулями, які змогли досягнути значних посад, претендували на владу. Тільки сильні султани, такі як Бейбарс, Калавун та ан-Насір Мухаммед, могли правити країною тривалий час та вибудувувати вертикаль влади. Політика правителів Мамлюцького Єгипетського султанату була здебільшого спрямована проти сусідів-християн. Основними театрами бойових дій були спочатку Сирія та Палестина. Ареною протистояння з монголами була Сирія, на теренах якої відбулося принаймні чотири з шістьох вирішальних битв.

Делійський султанат, подібно до султанату мамлюків у Єгипті, був державою, у котрій влада належала тюркським рабам. Кипчакам довелося конкурувати за владу з іншими тюрками та іншими етнічними групами. Найбільш запеклою була ворожнеча з халаджами, а також тривалим було протистояння з карлуками на землях Сінду та Пенджабу. Подібно мамлюцькому султанату Єгипту, панівна верства розмовляла тюркською мовою і на чолі держави протягом 1211 – 1290 рр. перебували кипчацькі аристократи з клану ольберлік племені йемек. Найбільш

сильними правителями були Шамс ад-Дін Ільтутмиш та Гійас ад-Дін Балбан (Улугхан Аджам). При них Делійський султанат давав відсіч зовнішнім ворогам та консолідував володіння мусульман в Індії. У період 1236 – 1246 рр. влада султанів не була міцною. Спроба Разійі-хатун обмежити владу емірів-чіхільгані закінчилась її поваленням та смертю. Як і в Мамлюцькому султанаті в Єгипті, у Делійському султанаті була сильна влада тюркської аристократії, яку султани намагались обмежити, наближаючи до себе вихідців з інших етнічних груп та своїх родичів.

Подібно кипчакам в інших державах, кипчаки в Китаї вийшли на провідні позиції завдяки військовим перемогам. Велику роль у становленні кипчацької гвардії відіграв кипчак Тутуха з правлячої династії східних кипчаків. Нащадки Тутухи мали значний вплив при дворі імператорів династії Юань. Іль-Тимур став могутнім мажордомом при слабких імператорах. Кангли займали високі посади при дворі імператорів династії Юань. Як і кипчаки, вони відзначились у першу чергу як військові. До падіння впливу кипчаків при дворі призвело суперництво з іншими етнічними групами. Кипчацька аристократія, втративши владу в Дашт-і Кипчак, мала високий статус у Китаї.

Християнізація кипчаків у XIII – XIV ст. не означала їхньої автоматичної асиміляції з угорцями. Деякі кипчаки прийняли християнство формально та продовжували дотримуватися традиційних поховальних практик. Кипчаки відрізнялись від угорців зачісками, одягом та звичаями. Власне проти цих структур повсякденності почала наступ католицька церква. Асиміляція кипчаків пришвидшилась у XV ст., коли в них зникла традиційна кланово-племінна соціальна організація, а кипчацька аристократія почала асоціювати себе з угорською аристократією. Власне з цього часу ставати християнином означало ставати угорцем. Одним із чиників християнізації кипчаків в Угорщині було те, що католицька церква надала їм податкові пільги, які діяли до 1364 р. Угорські кипчаки втратили свою мову та асимілювались з угорцями. Важливим механізмом асиміляції було включення кипчацької знаті у владні структури Угорщини. Служба у війську не призвела до швидкої асиміляції, оскільки у XIII – XIV ст. кипчаки билась в окремих загонах, організованих за кланово-племінним принципом. Кланово-

племінна суспільна організація була запорукою збереження кипчацької ідентичності.

Характерною особливістю кавказького варіанта інтеграції кипчаків до сусідніх суспільств були їхня нечисленість і непристосованість до місцевих умов. Для того щоб утвердитися в цих умовах, їм була необхідна підтримка місцевої знаті. Тільки цар Давид Будівник був доволі лояльним до кочівників, щоб вони зайняли певне місце в соціальній ієрархії Грузії. Проте вже за його правління ледь не дійшло до збройних зіткнень. Слід зазначити, що кипчаки не змогли уникнути участі в боротьбі партій знаті за трон, внаслідок цього при Гіоргі IV та Русудан їхній вплив був незначним. В умовах Кавказу кочівники були досить швидко асимільовані місцевим населенням. Кипчаки на Кавказі – це були передусім військові, які для того, щоб увійти до складу військ місцевих володарів, мали християнізуватися. Свідчень про виступи кипчаків у Грузії, аналогічні повстанням кипчаків в Угорщині, не зафіксовано.

Цього не можна сказати про кипчаків в Угорщині та Болгарії, які були традиційно пов'язані зі степом та його мешканцями. Болгарам вдавалося залагоджувати протиріччя з кипчаками масовим включенням кочівницької аристократії та воїнів до болгарського соціуму. Церква заплющувала очі на синкретизм вірувань кипчаків і дозволяла їм дотримуватися деяких язичницьких традицій протягом кількох поколінь після переселення на Балкани. Разом із чоловіками до Болгарії приходили і кипчацькі жінки, що значно ускладнювало процеси інтеграції. Ромеї були налаштовані не так поблажливо і у спілкуванні часто висловлювали зверхність стосовно кочівників.

РОЗДІЛ 5. ВІЙСЬКОВА СПРАВА У КИПЧАКІВ

5.1. Стратегія та тактика кипчаків. Кипчаки були тюркським народом, походження якого пов'язане з Центральною Азією (у російській термінології – Середньою Азією). Їхня тактика та стратегія були типово кочівницькими. Військо майже цілком складалося з кінноти. Реконструювати тактику та стратегію війн кипчаків неможливо без опису озброєння. Легка кіннота була озброєна луками. Для ближнього бою використовувались шаблі та спис. Шия знатного кочівника захищалась кольчужною бармицею, а обличчя – маскою чи напівмаскою. Для захисту тіла кипчацька знать найчастіше використовувала кольчугу [301, 106–120; 698, 41–46].

Кипчаки починали битву атакою легкої кінноти, котра вела дистанційний бій. Вершники обстрілювали ворога, рухаючись по колу, таким чином роблячи обстріл безперервним. Після цього вони удавано відступали. Кочівники віддалялись від ворога, наскільки це було можливо, і тільки тоді, коли мали перевагу в силах, атакували. Одним із таких показових прикладів була Адріанопольська битва 1205 р. Європейські хрестоносці не сприймали кипчаків як рівних супротивників. Легкі кипчацькі вершники обстріляли лицарів, а коли ті захопились переслідуванням і втратили стрій, атакували їх. Болгари та кипчаки оточили хрестоносців. Багато європейських аристократів потрапило в полон. Серед них був і імператор Бодуен [57, глава СХІІ; 21, глави 354–361].

Про те, що в кипчаків була важка кіннота, свідчать літописці, згадуючи про війну між Юрієм Долгоруким та Ізяславом. Вони вказували, що половці Юрія були у бронях (кольчугах) та стежили за бродами через Дніпро [65, 330–332; 47, 421, 423–424]. За першої-ліпшої можливості самі кипчаки намагались не форсувати річки під час битви. Зазвичай, перед переправою десять кінських шкур зшивали у торбу, яка набивалася соломою та тростиною так, що туди не могла потрапити і краплина води. Усі свої речі кочівник клав на торбу. Після цього він сам сідав на торбу, а кінь, перетинаючи річку, тягнув його за собою. Кипчаки атакували русинів на переправі у 1093 та 1111 рр. У 1093 р., користуючись панікою в їхньому війську, кипчаки вбили

багатьох русинів. І тільки у 1111 р. русини змогли відбити напад кипчаків при переправі [65, 218–225, 289; 47, 209–216, 266–273; 84, 20, 203].

Одним з улюблених кочівницьких прийомів ведення бою була засідка. Який вона мала вигляд, ілюструє опис битви на річці В'ягрі у 1097 р. Боняк мав три полки, один з яких очолив Алтунопа. Коли цей загін почав удавано відступати, угорці кинулись його переслідувати. Боняк атакував угорців із трьох сторін та оточив ворога. За термінологією літописця, вони збили угорців у м'яч, тобто оточили. Угорці прорвали оточення, але при відступі в паніці багато з них загинуло, втопившись у річках В'ягрі та Сяні [65, 270–271; 47, 245–247]. На відміну від слов'янських джерел, угорські латиномовні хроністи не вказували на місце битви, проте вказували на учасників битви з угорського боку, зокрема на короля Коломана Книжника. Повідомлялося, що куни (кипчаки) напали рано-вранці. Деталі не повідомлялись, але вказувалося, що куни Міркоди прийшли на допомогу русинам. Угорці були змушені тікати. Під час відступу загинули єпископи Лаврентій та Купан. Переслідуючи військо короля, кипчаки вбили графа Евзу з роду Алмош. Кипчак Маноч переслідував короля і поранив у ногу найкращого угорського воїна Матея. Інший угорський воїн Петер захопив Маноча в полон у цьому бою [20, 361–362; 141, 168; 130, 202–203; 95]. А. Кушкумбаєв вважає, що кипчаками був застосований типовий кочівницький прийом. Авангард атакував ворога, обстрілюючи його на відстані. Потім кипчаки удавано відступали, аж доки у бій не вступали основні сили, котрі перебували в засідці. Вони несподівано атакували ворога та оточували його. Сам факт оточення спровокував паніку серед угорців, що й призвело до поразки [231, 69–70].

У 1093 р. Тугоркан застосував обхід супротивника з флангів. Цей маневр став несподіваним для Святополка, і загони русинів були переможені окремо, полк за полком. Русини не очікували нападу і навіть не виставили караул, у той час як кипчаки чудово знали про сили та стан війська Святополка. Також свою роль відіграла нечисленність дружини київського князя. Не витримуючи тиску кипчаків, русини, відступаючи, кинулись переправлятися через річку Дніпро. Під час

переправи частина з них загинула. Хто не тонув сам, тому допомагали тонути стріли кипчаків з правого берега Дніпра [65, 218–225; 47, 209–215].

Побут кипчаків був мілітаризованим, і кочівник був зобов'язаний зі зброєю боронити свою родину та худобу. Життя кочівника минало в нескінченних війнах із сусідами та набігах. Такий набіг одного кипчацького племені на інше був зафіксований Ібн Халдуном та ан-Нувайрі [111, 541]. Інтенсивність набігів залежала від пори роки. Найбільш частими були набіги влітку чи восени, коли осілі сусіди збирали врожай: у кочівників була можливість захопити більше полонених. Саме тоді кипчаки впритул підходили до кордонів осілих сусідів. Набіги ж взимку були обумовлені джутами (масовою загибеллю худоби) та матеріальними втратами, які кочівники бажали компенсувати за рахунок осілих землеробів [65, 163; 47, 152; 84, 17].

Несподіванка була важливим фактором для кінцевого успіху битви. У 1068 р. кипчаки на річці Альті атакували русинів уночі. Зазвичай європейці бились протягом дня і напад вночі був забороненим прийомом. Проте кипчаки скористались нагодою і фактично влаштували різанину. Військо Ярославичів не було готове до битви і в паніці тікало [65, 167–168; 47, 156–161; 84, 17, 186–187]. Обхід ворога з тилу та флангів був використаний Кончаком у битві на Каялі в 1185 р. Оточивши русів на відкритій степовій місцевості, кипчаки мали свободу маневру та обстрілювали дружину сіверських князів з усіх сторін. Коли настав вирішальний момент битви, у бій вступила важка кіннота кипчаків. Сутичка була запеклою, але кипчаки перемогли русинів і полонили Ігоря Святославича та його сина Володимира [65, 397–398; 47, 639–644; 261, 160–164].

Військо кипчаків поділялось на кілька загонів. Вони віддавали перевагу авангардним боям. Але той маневр, що спрацював у 1097 р., не дав результату у 1103 р. Тепер вже несподівано напали русини та знищили загін Алтунопи до того, як він повинен був відступити до своїх [65, 277–279; 47, 252–256; 84, 19, 203; 261, 56]. У кипчаків діяв принцип народу-війська, тому їх зазвичай було у три чи п'ять разів більше, ніж ворога. Але важкої кінноти у них було менше, ніж у сусідів. Власне тому кипчаки уникали генеральних битв, якщо бачили, що співвідношення сил не на

їхню користь. Битва на Дегеї була обумовлена тим, що русини поставили кипчаків у складне становище, викравши в них худобу та вивівши підвладне населення. Щоб їх повернути, кипчаки контратакували, але зазнали поразки [65, 289; 47, 266–268].

Атакуючи Угорщину, кипчаки йшли вже торованим печенігами шляхом. Вони вдерлись до Угорщини через прохід між Дунаєм та Трансільванськими Альпами (Південними Карпатами). У 1091 р. кипчаки вперше атакували Угорщину. Але, коли вже повертались назад, один з їхніх загонів угорці наздогнали на річці Паганті (рівчак Поганч поблизу Тімішоари). За свідченням угорського хроніста, король Ласло напав на табір Копульха. Копульх та багато знатних кипчаків були вбиті. Втік тільки сервієнт (слуга) Есембу. Почувши про загибель Копульха, Аккуш присягнувся помститися. Його воїни вимагали звільнити полонених кипчаків та висміяли угорського короля. У відкритому зіткненні на Дунаї Ласло переміг Аккуша. В угорців була важлива перевага – важка лицарська кіннота. У відкритому зіткненні вона перемагала менш захищених обладунками кипчаків. Ще одним фактором був несподіваний напад. У 1068-му чи 1070 р. угорці так уже перемагали супротивників (ймовірно, печенігів Озула). Вони несподівано напали і, переслідуючи відступаючих, методично знищували кунів. Та й щодо польової битви в 1085 р., то у ній куни (печеніги) Кутеска також були переможені військом короля Ласло. Для всіх вторгнень було спільним те, що печеніги та кипчаки вторгались глибоко на територію Угорського королівства. Захопивши в полон багатьох людей та худобу, кочівники втрачали мобільність, і на зворотному шляху їх наздоганяли угорці. Слід зазначити, що й розвідка в угорців також була на найвищому рівні. В усіх випадках кочівники зазнавали раптового нападу і не змогли використати маневр удаваного відступу [303, 326–328; 141, 142–144, 163–164; 359, 120–121].

У XIII ст. для того, щоб оперативно реагувати на набіги кипчаків на комітати Брашов та Фегераш, угорці сформували загони легкої кінноти з волохів, секеїв та печенігів. У складі трансільванського війська вони здобули перемогу над кипчаками під час експедиції до Болгарії у 1211-му чи 1214 році [363, 58–60]. В угорців були й інші стратегії протидії кочівникам. Аби захистити Трансільванію від раптових набігів кипчаків, король Ендре II віддав у лен тевтонцям землю Барца, на території

якої ті збудували місто Кронштадт (Брашов). Тевтонські лицарі тіснили кипчаків, створюючи поселення з міцними фортифікаціями. У результаті такого поступового будівництва вони не тільки припинили набіги кипчаків на угорські землі, а й просунулися за засніжені гори до Дунаю. Подальшій їхній експансії завадив угорський король Ендре II, який конфіскував їхні землі [336; 548, 22–32]. Замість тевтонців, король вирішив зробити самих кочівників федератами Угорщини. Для того щоб зробити їх союзниками, на схід направляли місіонерів. У 1227 р. кипчаки Бортца та Мемборка прийняли католицьке християнство і в їхніх землях була запроваджена Куманська єпископія. Мемборк та Бортц допомагали Ендре та Коломану воювати за Галич проти Романовичів та кипчаків племені дурут [47, 761; 548, 22–32; 830, 413–456].

Задовго до угорців практику використання кочівників як федератів застосовувала Візантія. Кипчаки отримували за військову службу пронії (феодалні володіння у Візантії) та володіли землями у Подунав'ї, Добруджі та Могленах [832, 683; 406, 130–133]. Мануїл Комнін використовував кипчаків як допоміжне військо проти сицилійських норманів та турків і, можливо, дунайських кипчаків, котрі у 1148 р. пограбували Дімніцик [406, 117; 323, 78–89; 357, 95; 32, 226–228; 33, 226–227]. Пізніше кипчаки служили болгарам. Як допоміжні загони вони виснажували і відволікали ромеїв та позбавляли ромейські сили простору для маневру. Кипчаки блокували комунікації імперських сил. У той час, як одні відділи кипчаків воювали під Верроєю, інші вже були під Філіпополем. Гарнізони міст не могли прийти на допомогу основним силам. Військо імператора потрапляло в оточення в горах [120].

Для вдалого завершення кампаній на Русі кипчакам потрібно було обійти фортифікації на річках Росі та Сулі. Одному племені було складно здійснити такий похід, і це вдавалося тільки деяким ханам. Успішними були кампанії Тугоркана у 1093 р. та Шарукана у 1068 р. [65, 167–168, 218–225; 47, 209–216; 84, 18–19, 202; 47, 156–160; 84, 17, 186–191]. Також вдалими були кампанії Боняка, Гзака та Кончака. Але навіть після того, як кипчаки долали фортифікаційні лінії, їх зустрічали головні сили русинів. Кипчаки були переможені у 1096 р. під Переяславом та в 1107 р. на Сулі [65, 231–232, 281–282; 47, 221–224, 258–259; 261, 37, 41–42]. Тільки в XI ст.

вони змогли перемогти русинів на території Русі (кампанії 1068, 1093, 1096 рр.). Головними героями цих перемог стали Боняк, Тугоркан та Шарукан [65, 218–225, 229, 231–233; 47, 156–160, 209–219, 221–224; 84, 17, 186–187]. Боняку вдалось дійти до Києва, і тільки опір охорони воріт завадив його воїнам вдертися в місто [65, 231–232; 47, 221–224; 261, 51; 779, 649]. Період 1096 – 1097 рр. був апогеєм могутності Боняка.

Але русини зуміли досягти переламу у війнах з кипчаками. Володимир Мономах вирішив нейтралізувати союзників Боняка. Це було успішно зроблено до 1116 р. У 1096 р. в битві поблизу Переяслава був убитий Тугоркан [65, 231–232; 47, 221–222; 263, 37]. У 1103 р. на річці Сутінь (Молочна) були переможені «лукоморські кипчаки» [47, 252–256; 261, 56]. У 1111 та 1116 рр. русини атакували донецьких кипчаків [263, 218–220]. У 1116 р. військо Володимира Мономаха рушило проти дунайських кипчаків (вождівство Боняка) [47, 283–284]. Після цього активність кипчаків проти Русі відновилась тільки через декілька десятиріч. На самостійні набіги на Русь у 1174 та 1183 рр. Кончак наважився разом з Кобяком (ханом «лукоморських кипчаків»), атакувавши землі Переяславського князівства, і був переможений русинами [47, 568–570, 632]. Спільна кампанія бурдж-огли та іт-огли у 1193 р. також була невдалою [47, 675–679].

Вершиною дипломатичної та політичної діяльності Кончака став 1185 р. Оскільки очікувався великий похід русинів у степ, Кончак згуртував навколо себе коаліцію кипчацьких володарів. Похід Ігоря Святославича був доречним для цього моменту. Кончак дав можливість сіверським Ольговичам здобути локальну перемогу, а згодом оточив їхнє військо у районі річки Каяли. Русів спочатку обстріляли з луків, а потім знищили у рукопашній. Спроба прориву оточення закінчилась полонем Ігоря Святославича та його сина Володимира [65, 397–398; 47, 639–644; 261, 160–164].

Складно було кипчакам битися у гірській місцевості. Якщо вони діяли самі, без союзників, то були приречені на поразку. Тому в горах вони покладались на союз з іншими державами. Перемога над грузинами у 1223 р. стала можливою завдяки допомозі гянджійського еміра. У XII ст., воюючи у грузинських військах, у

битвах під горою Дідгорі та містом Шамхором кипчаки відігравали роль допоміжних загонів. Їхнім завданням було ліквідувати перевагу ворога в кіннотних лучниках, котру мали перед грузинами Сельджукіди та атабеки Азербайджану [55, глава 12; 388, 113–126; 389, 342–344; 40].

Важливою складовою перемоги у степових умовах була маневреність, і тому кочівники на початку бою використовували традиційний маневр, який Сигізмунд Герберштейн називав *tanz* [185, 30]. Він підходив для атаки ворога, котрий зупинився для того, щоб стати табором. Також ефективним був цей прийом і в битві з іншими кочівниками, але інтенсивність переміщення лучників мала бути більшою [231, 72]. Кочівники намагались оточити одне одного, не залишаючи ворогу простору для маневру [231, 81–82]. Основним завданням битви було оточення та знищення головних сил ворога. Під час наступу кочівники поділяли свої війська на кілька груп та передислоковували їх. Такий наступ нагадував полювання облавою. Наступаючі кочівники оточували супротивника у формі півмісяця чи кола.

Дашт-і Кипчак був ідеальним театром для таких війн. Широка та відкрита місцевість давала широкий простір для маневрів. Головною вимогою для таких війн була велика кількість кіннотних лучників, які були і в кипчаків, і в монголів. Військо розходилося на сотні кілометрів. При зіткненні з монголами кипчаки відступали значними масами населення, для того щоб не потрапити в оточення. Іноді концентрація значної кількості людей призводила до трагедії. У Криму у 1239 р. почався голодомор. На ослаблених від голоду кипчаків монголи напали з боку надчорноморських степів [231, 91]. Але якщо кипчаки діяли динамічно, як, наприклад, хан Бачман, то їх оточити було вкрай складно [23, 92–94].

Звичайно битва між кочівниками починалася перестрілкою, і лише згодом супротивники переходили до рукопашної. Калкська битва є прикладом такої баталії. Легкі вершники обстрілювали один одного. Потім у бій вступили загопи важкої кінноти русинів Мстислава Удатного, Данила Галицького, Олега Курського та кипчаків, які переслідували монголів. Монголи, у свою чергу, використовували один з улюблених прийомів кочівників – удаваний відступ. Легкі вершники виманили ворога до тієї місцевості, де монгольська латна кіннота завдала удару. Однак

монгольські легкі вершники до того моменту вже зазнали суттєвих втрат [84, 63, 266–267; 65, 503–509; 47, 743–745; 185, 30].

Вступ у бій монгольської важкої кінноти вирішив підсумок битви. Вона вдарила по флангах русинів та кипчаків і зосередила основний удар на одному напрямку. Монголи прорвали ряди русинів та кипчаків і змусили змішатись їхні лави. Під тиском монголів русини та кипчаки відступали, а невдовзі відступ перетворився на панічну втечу. Монгольська легка кіннота ефективно переслідувала відступаючих [185, 28–31]. Трагічною помилкою були відсутність єдності та суперечки серед Рюриковичів. За відсутності єдиного командування Мстислав Удатний атакував ворога тільки загонами авангарду з одним із Ольговичів та Романовичами. Монголи перемогли русів та кипчаків частинами. Оточені в таборі кияни обстрілювались лучниками та були відрізані від води і приречені на поразку [84, 63, 266–267; 65, 503–509; 47, 743–745].

Ще одним козиром монголів було використання у своєму війську кочівницьких загонів. За свідченнями «Юань-ші», в монгольському війську після 1219 р. були східні кипчаки та кангли, які відігравали роль авангарду й допоміжних військ [209, 98–102]. Після повернення з походу до Східної Європи Субедей включив у своє військо керейтів, найманів, меркітів та кипчаків [298, 500 – 501]. Першочергове значення для війни у степу мала оперативність. Допоміжні загони допомагали монголам скувати супротивника та виграти час для оточення.

Коли монголи тільки розпочинали свої завоювання, кипчаки сподівались перемогти їх у великих битвах. У «Юань-ші» згадано про три таких битви, котрі відбулись у гірській долині Юй-Юй, на річці Буцзу та на річці Аліцзи (Калка) [107, 94–96; 63, 59–65; 298, 498–500; 138, 96–98, 102–103]. Перед великими битвами відбувались локальні сутички [122]. Вирішальним фактором у цих генеральних битвах був талант полководця Субедея-багатура. Монголи тоді воювали маневрово, а їхні сили, ймовірно, поступалися чисельністю силам їхніх ворогів.

Ситуація змінилась під час «Великого Західного походу», коли монголи, щоб завоювати багато країн, везли з собою ремісників, а також війська із країн з осілим населенням. Їхні війська тепер поступались у маневровості, але переважали

кипчаків чисельно [112, 24]. Шансів перемогти у кипчаків не було, оскільки монголів очолювали талановиті полководці, а серед кипчаків не було єдності. Матфій Паризький також вказував на вплив психологічного фактора. Кипчаки в Угорщині побоювались монголів [72]. Це стало причиною того, що чимало з них мігрували за межі Дашт-і Кипчак.

Ті ж кипчаки, хто не переселявся і не бажав коритися завойовникам, обирали єдино правильну у тих умовах стратегію – партизанську війну. У цьому відзначився кипчацький хан Бачман, котрий кілька років турбував монголів своїми набігами. Для того щоб захистити тили, монголи перекинули проти нього війська з інших напрямів і влаштували облогу. Але навіть у таких умовах кипчаків не могли знайти. Фатальну роль для Бачмана відіграло те, що серед кипчаків були зрадники, які доповіли монголам про табір кипчаків. Переважаючи кипчаків кількісно, монголи перемогли. Але навіть в останні хвилини життя Бачман не просив помилування і не скорився [112, 24, 35–36; 17, 200–201; 298, 375]. Співпраця частини кипчацьких аристократів з монголами відіграла вирішальну роль в успіху монгольського завоювання Дашт-і Кипчак [9, 84–85; 111, 540–541].

Окреме питання – це чисельність кипчацького війська. Літописці повідомляли про велику кількість військ кипчаків, але при цьому варто враховувати, що кипчаки йшли в набіги разом зі своїми родинами. Якщо ж говорити лише про кількість воїнів, то перевага кипчаків не була такою вже тотальною. Добре підготовлене чернігівське військо у 1068 р. перемогло кипчаків [47, 160–161; 65, 169–172]. Якщо звернути увагу на епізод з Іваном Ростиславичем «Берладником» та ханом Башкордом, можна припустити, що літописець суттєво перебільшив кількість кипчаків, згадуючи про «половцев мнозих» [47, 497–498]. Також перебільшенням є інформація про 20 тис. воїнів Башкорда під час походу на Київщину [47, 500–502]. Єдине, що літописець міг сказати напевне, то це те, що Башкорд був могутнім правителем і в нього було багато воїнів.

Особиста хоробрість кочівника позначала статус людини у суспільстві. Серед кипчаків домінував культ сили. Боняк та Тугоркан, бачачи нерішучість ромеїв під час битви під Левуніоном, казали, що їм байдуже, чиє м'ясо їсти – ягняти чи вовка.

Баранами кипчаки називали ромеїв, а печенігів – вовками. Порівняння з вовком у тюрків було компліментом [4, *книга 8, параграф 5*]. Участь у полюванні сприяла ініціації молодого кочівника. Після вдалого полювання він діставав чоловіче ім'я та мав право додавати до нього титул. Від хоробрості часто залежало продовження роду. Щоб не платити калим за жінку зі свого племені, кочівник міг здійснити набіг на сусідів та захопити у них жінок. А щоб відбити набіг сусідів, який, як правило, відбувався після викрадення жінок, він також мав проявити якості воїна [216, 473, 475, 481].

Стосовно описів зіткнень кипчаків з огузами та печенігами джерела подають небагато інформації. Анна Комніна згадувала, що печеніги стали проти ромеїв та кипчаків табором. Криті кибитки з возів правили захистом печенігам від ворожої кінноти [4, *книга 8, параграф 5*]. Кипчаки могли обстрілювати табір печенігів з луків, але перемогу можна було здобути, тільки розімкнувши лави підвод. Кипчаки в союзі з ромеями здійснили це і вбили багатьох печенігів. Як і кипчаки, печеніги йшли в похід з родинами. Захист із лав підвод застосовувався, коли ворог переважав кількісно і про його просування було відомо заздалегідь [4, *книга 8, параграфи 4–6*].

Коли ж напад був несподіваним, то було неможливо організувати подібний захист. У такому разі ті, хто захищався, бились у рукопашному бою і все залежало від майстерності та вправності вершників. Такі зіткнення були частими у степах. Схоже, за такою схемою відбулося зіткнення між кипчаками племен токсоба та дурут [111, 540–541]. Зіткнення кипчаків з печенігами поблизу Узолімни було набігом кипчаків на печенігів. Після цього печеніги побоювались зустрічі з кипчаками у відкритому бою [4, *книга 7, параграф 5*]. Печеніги були у тому самому стані, що й кипчаки під час війн із монголами. Наприкінці XI ст. кипчаків очолювали легендарні вожді Боняк та Тугоркан [4, *книга 8, параграфи 4–6*]. Також мали бути відомі хани Аккуш, Копульх, Асень, Шарукан, Сакал, Болуш.

Описів зіткнень кипчаків з огузами фактично немає. Для того щоб реконструювати протистояння, необхідно в загальних рисах змалювати ситуацію, що склалась у степах у середині XI ст. Цікавим є той факт, що в 40-х рр. XI ст. кипчацький бек одружився на сельджуцькій хатун і став еміром її батька [455, 328].

Це було б неможливо, якби протистояння між кипчаками та огузами було запеклим. На думку Б. Кумекова, у другій половині XI ст. кипчаки закріпились на Мангизтау й Устюрті та підкорили огузькі племена кечатів і чаграків [580, 472–473]. Військо кипчаків збільшувалося за рахунок огузів. Коли кипчаки у 1055 р. вийшли на кордони Русі, вони вже кількісно переважали східноєвропейських огузів (торків) за рахунок включення до свого складу центральноазійських та північнокавказьких огузів [84, 182; 47, 151; 65, 162–163]. У 1071 р. кипчаки вийшли до Ростовця та Неятина, тобто завоювали Дніпровське Правобережжя [343, 77–78; 65, 174; 84, 191; 47, 164]. Огузи могли захищатися в таборах з підвод і відступати на захід та північ. Кипчаки ж могли дозволити собі облогу на огузів, а потім і на печенігів. Під тиском кипчаків у 1064/1065 рр. огузи атакували візантійську Фракію [359, 115–116; 31, 175–179, 331–333; 34, 120–121].

5. 2. Зброя та захисне спорядження. Одним з найважливіших аспектів життя кочівників в епоху Середньовіччя була війна. Великий внесок у дослідження їхнього озброєння зробили Г. Федоров-Давидов та С. Плетньова [287; 259]. Наразі цією проблематикою займаються О. Євглевський, Т. Потьомкіна, В. Іванов та Ю. Худяков [499; 516; 288]. Особливе значення для вершника мало захисне спорядження. Максимальний захист міг зберегти життя людині та мінімізувати наслідки від зіткнення з ворогом. Для кипчаків були характерні сферичні шоломи з наносниками та надбрівними дугами. Окрім того, використовувалися залізні маски для обличчя. На місці очей, носа та рота були прорізи. Маскою користувались як заборолом. Вона була масивною та прикріплювалась до шолома. Вуха на таких масках були бронзовими з продітими у них бронзовими кільцями. До шоломів прикріплювалась бармиця з кольчуги, котра захищала шию воїна [287, 32–35]. У Волго-Уральському регіоні увесь шолом був знайдений тільки на пам'ятнику Лебедівка II в одинарному похованні. Він був виготовлений з трьох трикутних пластин, підсилених привареними зверху вузькими прямокутними пластинами. На шоломі був також порожній циліндрок з капелюшком [516, 187].

Г. Федоров-Давидов поділяв шоломи на кілька типів: 1) плавно вигнуті та витягнуті шоломи, до передньої частини яких прикріплені наносник, що

переходив у надбрівні дуги, до шолома прикріплювалась бармиця; 2) сфероконічні шоломи з вирізом, попереду якого прикріплювалась маска; 3) сферичні шоломи, склепані з чотирьох залізних листів, шви прикриті смугами заліза, по краю обруч, а збоку – козирок (надпотиличник), у шоломах наявна бармиця, деякі шоломи мали невеликий стрижень зверху. Аналогічні шоломи були в Західній Європі та Візантії. Такі шоломи імпортувались; 4) неглибокі сфероконічні шоломи з рівним краєм з бармицею. Такий тип характерний для Русі; 5) крутобокі шоломи великого розміру з наносником, надбрівними дугами та вирізами для очей. Для таких шоломів були характерні бармиці по колу. Більшість таких шоломів було знайдено на Русі [287, 32–35].

Базуючись на матеріалах іконографії кипчацьких кам'яних статуй, С. Плетньова розробила власну класифікацію шоломів. Вона виокремлювала три типи: 1) сфероконічні; 2) напівсферичні; 3) напів'яйцеподібні. Сфероконічні шоломи були типові для Русі і для кочівників. На кам'яних статуях зображені чотири підтипи цього виду шоломів: 1) гладкі; 2) гладкі з обручем по краю та іноді з навершям; 3) шоломи, склепані з чотирьох частин, з обручем, вертикальними смугами, навершям та нерідко з різними прикрасами корпусу; 4) шоломи, близькі за формою та декором до 3 підтипу, але з наносником. Напівсферичні шоломи поділялись на три підтипи: 1) гладкі; 2) шоломи з обручем та іноді меридіональними смугами; 3) шоломи з наносником. Напів'яйцеподібні шоломи нагадували напівсферичні, але були вищі за них. Вони були склепані з вузьких смуг, котрі сходились на вершині. У кипчаків домінуючим видом шолома був сфероконічний, а з підтипів найбільш поширеним – гладкий шолом з обручем [259, 25–26].

Важкоозброєні воїни володіли кольчугами та належали до аристократії. Для них також були характерні спис та шабля. Легкоозброєні воїни протистояли ворогу за допомогою лука, стріл та шаблі. Шаблі були з одним лезом, із сильно викривленими клинками та з вигнутим ефесом. Важливим елементом захисного спорядження був щит. П'ять блях було знайдено поблизу села Таганча. Одна з них – на щиті, чотири інших – на сагайдаку та налуччі. Такі щити могла собі дозволити тільки знать. Використання щита було характерним для герців вершників, але такі

випадки траплялись рідко. На відміну від сарматів або тюркютів, кипчацьке військо куди менше використовувало таранні удари, і значення важкої кінноти у кипчаків було меншим [300, 36]. Серед засобів захисту були пластинчатий обладунок та кольчуга. Кольчуга зазвичай не зображувалась на кипчацьких кам'яних скульптурах. Вона належала багатим воїнам. Кольчугу клали згорнутою у сувій поблизу голови похованого. У деяких похованнях вона була натягнута на тулуб похованого. Кольчуга являла собою довгу (нижче пояса) сорочку до середини передпліччя та мала комір. Для того щоб кольчуга не ковзала, її прикріплювали до тулуба ремнями та бляхами [287, 35].

Слід зауважити, що характерною особливістю обладунку кипчаків були нагрудні ремені та бляхи. За класифікацією С. Плетнєвої відповідно до способів переплетіння ремнів, бойовий бюстгальтер мав три види: 1) круглі бляхи з ремнями, перекинутими угору на плечі та в боки; між собою бляхи поєднувались поперечним прямим чи колінчатим ремінцем; 2) другий тип був схожий на перший, але бокові ремені були проведені не під руки, а на передпліччя; 3) третій тип включав у себе серію блях з додатковими пасками, котрі спускались від блях униз. Іноді був ще один пасок від поперечного ремня, що поєднував бляхи. Зазвичай бляхи та ремені були гладкими, але іноді бляхи були з додатковими випуклими умбонами та дрібною насічкою по краю. Ремені, котрі закидалися за плечі та проходили під пахвами, на спині схрещувались. В окремих випадках вони зшивались. Іноді на спині та грудях прикріплювались дві бляхи, поєднані між собою поперечним паском. При цьому необхідно брати до уваги те, що далеко не на всіх статуях з нагрудним обладунком зображувалися кріплення на спині. Це часто було пов'язано з тим, що статуї були недостатньо оброблені. Зображувальні можливості статуй були обмеженими. На кипчацьких кам'яних статуях кольчуга не зображувалась, але знахідки кольчуг у похованнях вказують на те, що кипчаки просто не бажали ускладнювати виробництво статуї зайвою деталізацією [259, 26–29].

Знахідки обладунків кипчацьких воїнів рідкісні. Увесь обладунок був знайдений у кургані Лебедівка II. У трьох випадках у Волго-Уральському регіоні

були знайдені окремі залізні пластини. Як правило, дослідники знаходять у похованнях кілька пластинок панцира та шматки кольчуги. Виготовлення обладунків було складним та дорогим. Тому до поховання обладунки клали лише інколи. У кипчаків, за класифікацію В. Іванова, було два типи обладунків: 1) із широких залізних пластин, поєднаних рухомими кольчужними кільцями; 2) з вузьких залізних пластин, поєднаних нерухомими залізними штифтами [516, 186–187].

У курганному похованні поблизу с. Джангала 19 був знайдений обладунок, який добре зберігся. Він являв собою сорочку без рукавів. Пластинки були поєднані пасками через отвори з боків і по верхньому рівному краю. Нижній край – округлий. На плечах містились наплічники у вигляді дугоподібних пластин. У похованні Цозарівка 250 був знайдений панцир, перекинутий через спину коня [287, 35].

С. Плетньова висловила припущення, що поряд з легкими обладунками у кипчаків були й панцирі. Частина обладунків у вигляді наплічників зображені на кількох статуях, а повністю обладунок зображений на одній статуї. Нагрудник обладунка суцільний, з вигином на спині. Живіт та боки захищені довгими металевими смугами, з'єднаними між собою ремнями. До нагрудника прикріплені круглі, звичайного вигляду бляхи. Позаду панцир доходив до пояса та закінчувався такою ж оковкою, як на комірі та рукавах. Нагрудна та наспинна частини поєднувались наплічниками – ремнями чи металічними, вигнутими на плечах пластинами. Шию захищав високий комір, котрий виступав з круглого вирізу панцира. Комір складався з дрібних металевих пластинок та був частиною панцира. Складно сказати, був панцир залізним чи шкіряним. Він міг бути комбінованим – з товстої шкіри з металевими обоймами та пластинками [259, 29]. Обладунки передавалися знаттю у спадок. У випадку перемоги над ворогом кочівники захоплювали його захисне спорядження як трофей. Кількість захисного спорядження, знайденого в похованнях, незначна. Його у два рази менше (у 9 % поховань), ніж шабель (усього у 18 % поховань), знайдених у похованнях [499, 117–180].

На думку Ю. Худякова, комплекс озброєння східних кипчаків відрізнявся від комплексу східноєвропейських кипчаків. У них меншу роль відігравало захисне спорядження, оскільки їм у Центральній Азії протистояли такі самі рухливі кочівники, як і вони самі. Предмети захисного спорядження у похованнях східних кипчаків трапляються лише інколи, але вони точно були на озброєнні. У Північному Казахстані знайдені панцирні пластини. За формою пластин та способом їхнього поєднання панцирі можуть бути віднесені до ламелярних панцирів. Пластини мали прямокутну форму з округлим краєм та отвори, через які прикріплювались ремнями у складі панцирного набору. Знайдені в Північному Казахстані пластини відрізнялися за формою та, відповідно, належали до різних обладунків. Вони відрізнялись від кімацьких та були подібні до киргизьких і киданських. З'єднані пластини утворювали обладунок (*куяк*) з коротким подолом та рукавами. Кипчаки мали й пластинчаті панцирі. Ламелярні панцирі використовувались і в Західному Казахстані. Для захисту від ураження стрілами та іншою зброєю східні кипчаки також використовували кольчугу та сфероконічний шолом [698, 43–44].

Зброя кипчаків не відрізнялась від традиційного кочівницького комплексу озброєння. Вона поділялась на деревкову (списи, стріли, луки) та клинкову (шаблі, мечі, кинджали) зброю. У комплексі Лебедівка II був знайдений повний комплект озброєння, котрий включав шаблю, лук, шолом, панцир. Шаблі прикріплювались до лівого боку двома тонкими пасками, котрі кріпилися до пояса. Г. Федоров-Давидов поділяв шаблі на кілька типів та підтипів. Типи: 1) широкі маловигнуті; 2) більш вузькі та більше вигнуті. Підтипами широких маловигнутих були: 1) з прямим брускоподібним перехрестям та з руків'ям, більш вузьким, ніж клинок; 2) такий же, як і підтип 1, але без перехрестя. Підтипами більш вузьких і більш вигнутих були: 1) з брускоподібним перехрестям; 2) перехрестя має розплющені та опущені униз кінці; 3) без перехрестя. Ширина руків'я така ж, що й у клинка. Перехрестя було дерев'яним. С. Плетньова розробила свою класифікацію шабель. На кам'яних статуях шаблі зображені як вигнуті клинки з прямими чи вигнутими донизу перехрестями. Шаблі відзначались великим різноманіттям. Їх нараховувалося чотири типи, котрі вирізнялись кривизною та оформленням клинка. Перший тип

характеризувався кривизною не більше 300 мм, без навершя та перехрестя. Другий тип був у багатьох відношеннях аналогічний першому, але мав коротке перехрестя та навершя у вигляді зрізаного конуса. Третій тип був без навершя та перехрестя, з кривизною клинка 500 мм. Четвертий тип мав аналогічний клинок, але пряме перехрестя та кругле циліндричне навершя. Удар шаблею був ріжуче-сікучим і вражав більшу площу, ніж меч. Шабля дозволяла зробити дві фази удару – ураження та витягування шаблі. За кипчацької доби вона була довшою, ніж у хозарів та печенігів. З часом кривизна клинка збільшилась. Це пов'язано з більшим вигином. Шаблею з більшою кривизною клинка було зручніше фехтувати у битві. Шаблі середини XI ст. були грубо виготовлені. Клинок був завширшки 25 – 30 мм, товщина біля основи 5 – 7 мм. Довжина шаблі складала 750 – 800 мм. Клинок мав трикутний чи п'ятикутний розріз. Ефес складався з короткої, близько 80 – 100 мм, брускоподібної хрестовини та дерев'яного руків'я. Ефес доповнювався сталевим обрізаним конічним чи циліндричним навершям [287, 22–23; 557; 259, 31; 516, 185–187; 499, 118].

XII ст. було часом активного запозичення типів шабель, характерних для народів Північного та Південного Кавказу, Русі та Волзької Булгарії. Від шабель попереднього періоду їх відрізняли більш виражена кривизна клинка, більш різноманітна геометрія, місце розташування найбільшого вигину відносно клинка. Окрім шабель із шириною клинка 30 мм, були поширені шаблі завширшки 40 мм. Обух клинка мав двобічну заточку. Довжина клинка складала 800 – 850 мм. Клинки мали п'ятикутний розріз. Конструкція гарди мала форму хрестовини. Форма хрестовини залежала від місця виготовлення. Для шабель руського та болгарського виробництва характерні хрестовини, подібні до лодії, квадратного чи прямокутного розрізу, прикрашені ромбоподібними виступами, що виконували роль перехрестя. Для шабель, виготовлених на Кавказі, були характерні кулеподібні потовщення на кінцях. Навершя мало форму зрізаного конуса чи циліндра. Найрізноманітнішими були шаблі XIII ст. Вони мали вигнутий клинок завдовжки 850 – 1000 мм, котрий мав розріз, подібний до ромбоподібного, чого досягали за рахунок зменшення ширини клинка від середини смуги до обуха. Клинки цих шабель мали меншу

ширину біля вістря. Цей тип клинків був широко розповсюджений від Русі до Кавказу. Хрестовини були різних форм [557].

Що ж до східнокипчацьких шабел, то вони були слабовигнутими. Знайдена на пам'ятнику Королівка у Казахстані шабля мала клинок з одним лезом, скошеним до спинки вістря, а перехрестя було напускним, прямим, подібним до лодії, з розширенням у центрі в бік руків'я. Незважаючи на те що шаблі зустрічались у похованнях східних кипчаків не дуже часто, є підстави стверджувати про широке використання цієї зброї східними кипчаками [698, 43].

Мечі з односторонім лезом (термінологія О. Євглевського, інші дослідники вважають коректною назву «палаші») завдовжки 1,1 – 1,15 м знайдені у похованнях Челкар, Пришиб та Ново-Збурівка. В умовах рукопашного бою кипчаки могли використовувати кинджали. Ця зброя знайдена в похованнях у Жартасі, Тасмолі й Королівці. Кинджал не був популярним, і його знаходили на периферії кипчацького ареалу. Кинджали мали одне лезо, три грані у розрізі, прямий клинок без перехрестя. У Волго-Уральському регіоні однолезові мечі (за іншою термінологією – палаші) були двох типів: 1) короткий, не більше 70 см, клинок із прямим перехрестям та круглим навершям; 2) клинок завдовжки понад 100 см без навершя та перехрестя [287, 24; 698, 43; 499, 117–118; 516, 185–187].

Спис був пов'язаний з боєм вершників. Ним можна було вибити ворога з сідла. Спис порівняно нечасто знаходили у похованнях. Вістря списів знайдені у Донецькій, Миколаївській та Воронежській областях. На думку Г. Федорова-Давидова, усього існувало п'ять типів списів за формою вістря: 1) у вигляді конусоподібної загостреної трубки; 2) з плоским пером у вигляді витягнутого рівнобедреного трикутника, нижні грані якого короткі, трохи вигнуті; 3) з плоским листоподібним широким пером; 4) з ромбічним плоским пером; 5) ланцетоподібні-ромбічні. Довгодревкова зброя зустрічалась у формі піки [555; 285, 24]. У трьох похованнях Волго-Уральського регіону були знайдені вістря списів двох видів. Перший з них характеризувався трикутним за формою і в розрізі пером з незімкнутою конусоподібною втулкою. Другий характеризувався листоподібним, овальним у розрізі пером із втулкою у вигляді розтруба [516, 186].

Але найбільш широко кипчаки використовували лук і стріли. Це були, як правило, сигмоподібні луки уйгурського чи тюркського типів. Довжина напружених дуг могла доходити до 1400 – 1500 мм, а сила натягування тятиви – до 40 – 50 кг. Стріляли луки стрілами довжиною до 900 мм. Луки носили зліва, як правило, вище шаблі. Сагайдаки носили на правому боці. Для надання більшої жорсткості в місці навантаження лук зміцнювався серединними чи кінцевими кістяними накладками. За спостереженнями В. Іванова, у Волго-Уральському регіоні було знайдено кілька типів накладок. Перший – серединні, овальної форми, із заокругленими кінцями. Другий – кінцеві, з характерними виїмками для тятиви. Третій – серединні, з лопатоподібними кінцями [287, 25, 29–30; 516, 185; 259, 29–31]. При натягуванні тятиви основне навантаження виконував великий палець, а вказівний допомагав, натискаючи зверху. Важливим було повільне спускання натягнутої тятиви. Для стрільби на ходу з коня було необхідно довго тренуватись. Тренування відбувались на полюванні та військових зборах [231, 135]. На думку Г. Федорова-Давидова, стріли поділялись на: а) трилопасні з широкими лопатями; б) чотиригранні: 1) біпірамідальні, витягнуті; 2) біпірамідальні з короткою верхньою частиною; 3) біпірамідальні з короткою нижньою частиною; 4) пірамідальні витягнуті; 5) пірамідальні з дугоподібними гранями; в) пласкі: 1) листоподібні; 2) ланцетоподібні; 3) ромбічні; 4) ромбічні з подовженою нижньою частиною; 5) ромбічні з увігнутою нижньою та вигнутою верхньою ударними гранями; 6) жалоподібні, трикутні; 7) зрізані, у формі трикутника; 8) у вигляді лопаточки з округлою нижньою частиною та рівно зрізаною верхньою; 9) зрізані у вигляді витягнутої лопаточки з легкою заокругленою верхньою ударною гранню; 10) такі ж, але ударна грань увігнута; 11) такі ж, як і 9 тип, але з більш короткими верхніми гранями, котрі сходяться під тупим кутом; 12) у вигляді лопаточки з подвоєним широким кінцем; 13) фігурні; 14) трикутні із жалоподібними відгалуженнями знизу; 15) з широкою лопаттю, зрізаною під гострим кутом згори й округлим краєм знизу; г) кістяні вістря: 1) кулеподібні; 2) чотиригранні з внутрішньою втулкою; 3) тригранні; 4) з пласким черешком та листоподібним пером; д) деякі стріли з прорізом у широкій частині. На думку В. Іванова, у Волго-Уральському регіоні зустрічалось кілька типів вістрів стріл. Це: 1)

тригранне у розрізі перо; 2) пласкі листовидної форми; 3) пласкі ромбічної форми; 4) пласкі трикутної форми, максимальна ширина якої – на початку пера; 5) дворогі (для полювання); 6) трикутної форми, але у вигляді перевернутого основою вгору трикутника, максимальна ширина якого припадала на різучу грань; 7) прямокутної форми, котрі ледь звужувались до основи; 8) у вигляді витягнутої лопаточки із заокругленою верхньою ударною гранню; 9) аналогічний, але ударна грань злегка увігнута; 10) витягнута лопаточка, котра завершувалася двома короткими ударними гранями, котрі сходились під прямим кутом; 11) аналогічний, але ударна грань має трикутний виріз; 12) фігурний, з невеликим пером, ударна грань має трикутний виступ; 13) напівкруглої форми, з невеликим пером, прямою чи увігнутою ударною гранню; 14) з коротким, круглим у розрізі пером конусоподібної форми; 15) аналогічні, але з довгим пером. Окремо варто зупинитись на кістяних вістрях стріл. Вони також поділялись на кілька типів: 1) втулчасті, кулеподібної форми; 2) черешкові, листовидної форми та трикутні у розрізі; 3) черешкові, з трикутною голівкою ромбічного розрізу [287, 27–29; 516, 183–184].

Кипчацькі воїни носили стріли в берестяних сагайдаках. Сагайдаки східних кипчаків мали циліндричний приймач. На думку Ю. Худякова, за формою сагайдаки поділялись на два типи: 1) з горизонтально зрізаним верхом; 2) відкритий сагайдак з кишенею. Стріли в сагайдаках першого типу розміщувались вістрями догори. Верхня поверхня приймача прикрашувалась кістяними накладками з геометричним чи зооморфним орнаментом. На тасмолінському сагайдаку збереглися шматки трьох горизонтальних ремінців, до складу яких входили кістяні пластини. Пластини покривали верхню чи нижню частину колчана. Незакритими залишались невеликі ділянки берести. Сагайдак другого типу був знайдений на пам'ятнику Жартас у Казахстані. Він мав приймач, котрий був продовгуватий та розширений до дна, та кишеню, котра була вища над горловиною. Стріли в ньому розташовувались вістрями догори. Сагайдаки підвішувались до пояса за допомогою петель, залізного крюка і ремінців. Складно сказати, яка була реальна ємність сагайдаків, проте відомо, що в колчані могли бути стріли різних типів [698, 42–43]. У Волго-Уральському регіоні сагайдаки були знайдені на 33 похованнях. Усі вони були

берестяними, конусоподібної форми, завдовжки 35 – 90 см. Устя, як правило, було удвічі менше від дна. Ремені до сагайдака прикріплювалися за допомогою залізних або кістяних петель. До пояса колчан прикріплювався за допомогою залізного гачка з широким пласким щитком прямокутної чи овальної форми. У Волго-Уральському регіоні сагайдаки також прикрашались кістяними пластинами з орнаментом [516, 184–185].

Багато про кипчацькі сагайдаки можна дізнатися за іконографією кам'яних статуй, на котрих кипчаки зображувалися зі стрілами та сагайдаками. На думку С. Плетньової, за способом несення стріл сагайдаки поділялись на: 1) прості, глухі, довгі футляри, у яких стріли розміщувались на всю довжину, і їх не було видно ззовні. Такі сагайдаки зустрічались в XI – XII ст.; 2) футляр з верхньою частиною, що розширялась, та кришка, яка прикривала вістря стріл; 3) сагайдаки, в яких передня частина коротша від задньої. Вістря стріл у такому разі було видно і вони легко виймалися. Висока стінка запобігала пораненню від гострого вістря; 4) відкриті, короткі футляри, стріли з яких стирчали без запобіжника від поранень [259, 31].

Велике значення для східних кипчаків мала тактика відступу, оскільки для них було важливо здійснити стрімкий набіг і відступити з мінімальними втратами. На озброєнні вони мали луки з серединними боковими накладками та однією серединною фронтальною накладкою. Серединні бокові накладки лука були знайдені на пам'ятнику Миржік у Центральному Казахстані. У похованні в Дальверзині був знайдений лук із серединною фронтальною веслоподібною накладкою. Це були луки так званого монгольського типу. Незважаючи на те що подібні знахідки траплялись лише інколи, цілком можливо, що луки монгольського типу широко використовувались кипчаками. Маючи такий лук на озброєнні, можна було вести скорострільний масований обстріл сил ворога. Вістря стріл були залізними чи кістяними. Найпоширенішими були залізні стріли з пласкими вістрями асиметрично-ромбічної, подовжено-ромбічної, секторної, напівмісячної, виделкоподібною форм та наконечники із затупленим вістрям – томари. Ці стріли у швидкості переважали трилопасні стріли, але поступались їм у дальності та точності.

Вони використовувались для масованого обстрілу. Для ураження панцирних та кільчастих обладунків використовувались вістря з подовжено-ромбічним та подовжено-трикутним пером, чотиригранні у розрізі стріли витягнуто-п'ятикутної форми, прямокутні наконечники із затупленим вістрям. Вони пробивали металеві пластини, розсікали та розсували кільця кольчуги. У випадку браку стріл із залізними вістрями використовувалися стріли з кістяними вістрями. Кістяні вістря стріл з ромбічним у розрізі пером подовжено-ромбічної та подовжено-трикутної форми були знайдені у кипчацьких могильниках Казахстану [698, 41–42].

5. 3. Поліоркетика (мистецтво облоги). Одним зі складних питань історії кипчаків є історія розвитку в них мистецтва облоги. На жаль, до цього часу зазначений аспект мало цікавив дослідників. Необхідно відповісти на питання, чи еволюціонували навички облоги в кочівників і якою технікою вони користувались.

У разі нападу ворога кочівники захищались у таборі з возів (підвод). Це зафіксовано Михайлом Сирійським. У такому таборі від ромеїв та кипчаків захищались печеніги в битві при Левуніоні. Для того щоб здобувати табори, кочівники повинні були мати елементарні навички облоги. Табір мали обстрілювати як звичайними, так і запалювальними стрілами. Важливо також було розімкнути стіну з підвод, щоб увірватись у табір ворога [4, книга 8, параграфи 4–6; 239].

Про облоги в кочівників відомо вкрай мало. Для того щоб скласти уявлення про навички кипчаків під час облог, необхідно проаналізувати дані джерел про їхні походи. У 1068 р. кипчаки воювали біля Чернігова, навіть не зробивши спроби здобути місто. У 1070 р. повідомлялося, що кипчаки воювали біля Ростовця і Неятина. У 1079 р. князь Роман привів кипчаків до Воїня, проте вони не здобули міста. Таким чином, навіть невеликі міста могли вистояти під час набігів кипчаків [47, 161, 164, 195].

Типологічно схожим на ці походи був похід кипчаків на Угорщину в 1091 р., який здійснив дукс (князь) Копульх, син Крула (Кола). У цьому поході кипчаки спустошили Трансільванію. Вони дійшли до міста Бечей (Старий Бечей на Тисі). Проте кипчаки були переможені у битвах на Паганті (рівчаку Поганч) та поблизу Дунаю. Жодного міста кипчаки не здобули. Так само невдалими були й більш ранні

походи печенігів у 1068 (чи 1071) та 1085 рр. [303, 327–328; 130, 196–197; 141, 163–164]. Відчуваючи слабкість ромеїв, кипчаки підтримали заколот псевдо-Романа Діогена у 1095 р., який хоча й зазнав поразки, але показав, яку небезпеку становили кочівники для Візантійської імперії. Самозванця підтримали волохи, які пропустили кипчаків через гірські перевали [4, *книга 10, параграфи 2–4*; 233, 422].

Наприкінці XI ст. ситуація для Русі ускладнилась. У 1093 р. кипчаки здобули перемогу над військом Святополка на р. Стугні та здолали вал, побудований русинами біля табору. Після поразки Святополк переховувався від кипчаків у місті Треполі, яке ті не могли здобути. Тоді вони, взявши в облогу Торчеськ, зробили спробу заволодіти містом. Але, як вказував літописець, торки (огузи) відбили штурм кипчаків і завдали ворогу значних втрат. Після невдалого штурму кипчаки перейшли до блокади й відрізали гарнізон міста від води. Оборонці, страждаючи від спраги та голоду, просили Святополка деблокувати місто. Спроба здійснити це виявилася провальною. Кипчаки перемогли русинів і гнали їх до Треполя та Києва. У 1095 р. мешканці Юр'єва не стали чекати на облогу, як і торки поблизу Сакова, і переселились на північ. Спроба кипчаків заволодіти великими містами у 1096 р. була невдалою. Боняк спробував «ізгоном» (з ходу) здобути Київ, однак варта вчасно відреагувала на загрозу і не дала змоги кипчакам вдертися в місто. Тугоркан же взяв в облогу місто Переяслав, проте воно витримало облогу, а наспілі війська Володимира Мономаха та Святополка деблокували місто. Тугоркан загинув під час битви під Переяславом. Боняк, не здобувши Київ, помстився русинам спустошенням монастирів під містом. Кипчаки спалили монастир у Стефановому селі, спустошили поселення Германич та вирубали ворота у Печерському монастирі [47, 211–213, 219, 221–224].

О. Баженов вказує, що наприкінці XI ст. землі Середньої Наддністрянщини зазнали нападів з боку кочівників. Внаслідок несподіваного набігу було захоплено та спалено Глибівське городище. Припинили існування городища Деражня Гатна, Кутківці, Колубівці тощо. Попередня система оборони, дієва проти печенігів, була нездатна протистояти кипчакам. Головним винуватцем цих руйнувань був Боняк. Його образ зберігся в подільських переказах як «Буняка Солодивого (Боняка Шолудивого)»

[156, 159–160]. У XII ст. літописець фіксує на території Наддністрянщини населені пункти Василів, Онут, Каліус, Ушицю та Кучелмин (городище Галиця в Сокирянському районі Чернівецької області) [221, 143–149; 228, 127; 156, 94–97].

Столицею Галицького Пониззя стала Бакота, навколо якої розташовувались городища у селах Брага, Велика Слобідка, Врубівці, Гринчук, Лоївське. Було побудовано шість приватних замків та дві княжі фортеці [156, 96–99]. Нові фортеці виявились більш потужними, ніж старі. У 1159 р. Іван Берладник та кипчацький хан Башкорд не змогли здобути місто Ушицю. У 1205 р. Рюрик разом із кипчаками був переможений під Микулином. У 1228 р. Володимир Рюрикович разом з Михайлом Всеволодовичем і кипчаками взяли в облогу Кам'янець, але не змогли його здобути [156, 169–176]. Походи 60 – 70-х рр. XI ст. не мали на меті здобуття міст, а вже під час кипчацької експансії 90-х рр. XI ст. кипчаки мали сили для здобуття невеликих міст та подолання ліній фортифікацій.

Походи русинів у відповідь загальмували експансію кипчаків, які повернулись до традиційної тактики швидких набігів. У 1105 р. війська Боняка напали на Заруб. У битві, що відбулася, він переміг торків та берендеїв [263, 41; 261, 56; 343, 83; 47, 257; 651, 110]. Наступного року Урусобичі здійснили напад на Зарічеськ на київсько-волинському прикордонні [263, 41; 261, 56; 343, 83; 359, 124; 65, 281; 47, 257; 651, 110]. Поблизу річки Сули у 1106-му р. або 1107 р. відбулась битва, у якій загинув брат Боняка Таз [263, 41–42; 261, 60–61; 343, 83; 779, 649; 65, 281–282; 47, 258–259; 651, 110]. У 1116 р. Боняк атакував місто Кснятин [261, 64]. У 1125 р. Мстислав Володимирович відбив набіг кипчаків на Баруч і переслідував їх до Полксотеня [47, 289–290; 65, 295–296; 651, 114]. Руські князі організували дієву систему фортифікацій. Русини швидко реагували на вторгнення, а їм на допомогу приходили дружинники.

Характер набігів мали перші походи Кончака на Русь. Вперше про нього згадано у 1172 р. [47, 548]. Окрім дій під Кснятином, донецькі кипчаки здійснили похід проти Переяславської землі і підійшли до міста Пісочена [47, 548, 555]. У 1174 р. Кончак разом із Кобяком здійснив похід, пограбувавши околиці Срібного та Баруча, а коли до них наблизилось військо сіверського князя Ігоря Святославича,

кочівники відступили за Ворсклу, уникнувши битви [261, 157; 343, 85–86; 776, 649; 47, 568–570]. Похід 1179 р. був направлений проти Переяслава, але місто кипчаки не брали в облогу [779, 649; 261, 157; 47, 612–613].

У 1177 р. кипчаки здійснили похід на Київ і здобули шість міст берендеїв [47, 603–605]. Це було початком нової епохи в історії військової справи кипчаків. Кипчацькі хани замислились над використанням більш складних технологій для здобуття міст. У 1184 р. Кончак готувався до походу на Русь. Він спеціально запросив якогось «бусурменина» для спорудження техніки для облоги, і той навіть спорудив якусь машину, котру слов'яни у «Слові о полку Ігоревім» називали «шереширь». На фарсі цей засіб для облоги називався «тір-і чарх». Ця машина для облоги була балістою, яка використовувала для руйнування фортифікації запалену нафту. У Галицько-Волинському літописі згадано, що в «бусурменина» був «живий вогонь». Значення наявності цієї людини у кипчаків літописець оцінив високо. Він повідомляв, що Кончак хоче здобути міста русів і спалити їх. Проте русини заздалегідь дізналися про плани кипчаків і, аби зруйнувати їх, здійснили рейд на Хорол. Кончак був змушений рятуватися втечею, а «бусурменин» був взятий у полон. Щодо етнічної належності мусульманського військового інструктора, то О. Прицак вважав, що це був іраномовний хорезмієць. Щодо походження нафти, то український дослідник припускав, що нафта могла бути з Таманського півострова. Це був не так званий «грецький вогонь», походження та використання якого ромеї тримали в таємниці. Це була інша, тепер вже мусульманська технологія. Імовірно, що мусульманський інструктор міг потрапити до Дашт-і Кипчак з Близького Сходу чи Центральної Азії (з Хорезму) через Саксін (країну в Нижньому Поволжі) [263, 91–98; 261, 159; 343, 86; 779, 649; 47, 634–636].

Після 1184 р. галицько-волинський літописець вже не говорив про значну небезпеку для Русі. Проте поразка Ігоря у битві на Каялі відкрила для кипчаків можливість спустошення прикордонних регіонів. Війська бурдж-огли рушили на міста Посейм'я. Гза підійшов до Путивля і навіть здобув фортецю-острог поблизу Путивля. На облогу столиці Сіверської землі кипчацький вождь так і не наважився. Війська донецьких кипчаків спустошили прикордоння Переяславського князівства і

край аж до Переяслава. Проте на облогу міста Кончак так і не наважився. Зазначалося, що мешканці міста Римова у 1185 р. загинули в битві з кипчаками. Вони були знищені половецькими шаблями. Кипчаки здобули штурмом кілька фортець Сіверської землі. Невдалий похід Ігоря Святославича позбавив гарнізони міст підтримки князівського війська, яке полягло в битві на Каялі. Допомоги обложеним не було звідки чекати. Опис облоги Римова вказує на те, що захисники перебували на заборолах. Тому можна припустити, що гарнізон Римова відбив штурм кипчаків. Проте облога, що тривала, негативно подіяла на захисників міста. Частина гарнізону врятувалася втечею через болото, що було поблизу від міста. Ті, хто залишився в місті, не витримали нового штурму кипчаків. Штурм був вдалим, кипчаки захопили місто, а його захисників знищили. У 1187 р. кипчаки воювали з русинами на р. Рось та у чернігівському прикордонні, проте не досягли успіху і не здобули міст. На допомогу гарнізонам міст вчасно приходили дружинники князів [261, 165–166; 47, 646–648; 263, 118–122].

Після невдач на Русі вони почали ще активніше тиснути на фортифікації ромеїв на дунайському кордоні. У 1114 р. кипчаки напали на місто Відін [832, 682; 323, 59]. Грізним попередженням було здобуття печенігами і берендеями міста Гарван у Добруджі. Це сталося у 1122 р. [32, 209–210; 239; 323, 62–71]. У 1148 р. кипчаки напали на Дрістру (Сілістрію) [406, 117; 32, 226–227; 33, 226–227; 651, 120]. Наступний похід відбувся у 1160 р. За свідченнями Іоанна Кіннама, кипчаки напали на візантійське прикордоння, коли Мануїл перебував у поході проти румських турків. Внаслідок цього нападу василевс (імператор) був змушений повернутися до Європи, але коли кочівники дізналися про просування його військ до Дунаю, то відійшли назад у степи [406, 121; 32, 247; 651, 124]. Якщо в 1114 році гарнізону Відіна вдалося відбитися від кипчаків, то в 1148-му та 1160 рр. гарнізонам придунайських фортець знадобилась допомога війська імператора, аби утримати кордон. Угорський король Ендре II у 1211 р. був змушений віддати землю Барца у лен тевтонським лицарям. Стара система угорських засік (*дьєту*) вже була неспроможна зупинити кипчацькі вторгнення. Очевидно, кипчаки за допомогою штурму здобували угорські засіки так само, як і незначні руські містечка [254, 16; 363, 32; 830, 417; 629,

575]. До переселення в цей регіон хрестоносців кипчаки спустошували землі комітатів Брашов та Фегераш [363, 32; 357, 49]. Грамотою короля від 1212 р. тевтонцям були віддані землі на південь від Татарського перевалу. Тевтонцям пропонувалось розширити свої володіння за рахунок земель між Болгарією та бродниками [708, 41]. У документах дипломатичного листування між Ендре II та Папою Римським Гонорієм III зазначалося, що язичники нападали на землю Барца та «землю за засніженими горами» [708, 41–42]. Влітку кипчаки підходили до Карпатських гір, і саме тоді могли відбуватися їхні напади на угорське прикордоння [708, 44]. Тевтонці не тільки змогли протягом кількох років відбивати напади кочівників, а й перейшли в контрнаступ. Лицарі завоювали деякі місцевості поблизу Барцашага у володіннях кипчаків та бродників. Тевтонці спромоглися вдало воювати з кипчаками за допомогою спорудження фортифікацій. Вони спорудили кілька поселень, таких як Брашов (Кронштадт) та Кройцбург. Кипчаки нічого не могли протиставити німецьким замкам [548, 26; 629, 575–576; 830, 417; 357, 49].

Проте кочівники мали змогу здобувати міста разом зі своїми союзниками. Щодо цього показові війни кипчаків з ромеями та Латинською імперією. Найбільшим за всю історію вторгненням кипчаків та волохів у візантійські володіння був похід до Фракії в 1199 – 1200 рр. [363, 48–49; 207, 310; 284, 207–209; 323, 130; 357, 47]. За датуванням М. Бібікова, у 1199 р. волохи та кипчаки зайняли усі фракійські міста, які розташовувались між Месіною та Цурулом. 23 квітня військо болгар, волохів та кипчаків підійшло до Константинополя. Восени 1199 р. та навесні 1200 р. кипчаки перебували під Пловдивом (Філіпополем) [406, 126; 655, 234]. Подією світової ваги стала Адріанопольська битва (1205 р.). Вона відома за даними Робера де Кларі, Жоффруа де Віллардуена, Микити Хоніата, Никифора Григори, Георгія Акрополіта [21, глави 354–361; 57, глава 112; 120; 82, 19–20; 5, 26]. У ній союзне болгарсько-кипчацьке військо завдало поразки хрестоносцям [363, 50; 323, 131–132; 284, 247–249; 207, 320; 655, 234–235]. Після цього болгары та волохи разом із кипчаками здобули міста Верроя, Рузія, Апрос, Перінф, Даонія, Аркадіополь, Месіна, Цурул, Афіра [120; 406, 127].

Кипчаки брали участь у походах болгар до Фракії та Македонії в 1205 – 1207 рр., а також в облозі Фессалонік (1207 р.). Кипчацькі воїни перебували у війську болгарського царя Калояна у січні та лютому 1206 р. Проте під час кампанії 1207 р. вони діяли і навесні. Фессалоніки не вдалося здобути швидко, війна продовжувалась до середини квітня 1207 р. Кипчаки не могли перебувати у війську Асенідів дуже довго і були змушені відступити [57, *глава 116*; 21, *глави 386–389, 399, 404–410, 417–421, 461–475*; 82, *23–26*; 120; 548, *25*; 284, *254–255*; 363, *51–53*; 207, *323–325*; 651, *232–236*; 832, *684*; 323, *133*]. Як допоміжні війська вони виступали під час облоги Цурула у 1239 р. [363, *63*; 5, *60–61*].

Також відзначились кипчаки і на Кавказі. За їхньою допомогою було визволено місто Тбілісі у 1122 р. [389, *342*; 764, *73*; 772, *48*]. Ан-Насаві вказував, що у 1227 р. еміру Джелал ад-Діна вдалося домовитись про союз із ханом Гюрге (Гурка, Гюрханом) [331]. Останнього можна ототожнити з Юргієм Кончаковичем (тобто Юрієм Кончаковичем). Хорезмійці та кипчаки зробили спробу здобути Дербент. Однак дербентський емір таки відстояв місто [239; 80, *глава 77*].

Для того щоб краще зрозуміти розвиток поліокретики у кипчаків, необхідно їхнє військове мистецтво в галузі здобуття міст порівняти з прикладами із історії інших кочових народів. Дані археологічних досліджень свідчать про те, що печеніги здобували фортифікації тиверців – городища між Дністром та Реутом. Під тиском печенігів частина тиверців мігрувала в землі білих хорватів. Проте навіть самій Русі за правління князя Володимира було складно впоратися з їхніми набігами. У 969 р. печеніги взяли в облогу Київ, у 992 р. – Переяслав, у 994 р. – Білгород, у 996 р. – Васильків. Щоб убезпечити свої володіння від печенігів, Володимир будував лінії фортифікацій. Він збудував фортифікації по Стугні на Дніпровському Правобережжі, а на Дніпровському Лівобережжі – по Десні, Остру, Трубежу та Сулі. Фортифікаційні лінії, збудовані Володимиром Святославичем та Ярославом Володимировичем, стали перешкодою для набігів печенігів і відсунули кордон до Сули та Росі, убезпечивши Київ та Чернігів. За допомогою мешканців регіону Парадунавона та павлікіан (єретиків-богумілів) печеніги заволоділи містами ромеїв

у другій половині XI ст. [94; 357, 85–92, 97, 107–118; 228, 128–129, 134–136; 221, 127, 142; 156, 94–99].

Що ж до хозарських фортифікацій, то печеніги змогли їх подолати в умовах громадянської війни у Хозарському каганаті. Захоплення огузами хозарських територій можна пояснити тим, що після війни зі Святославом Ігоровичем держава хозарів переживала кризу, а русини заволоділи ключовими фортецями – Саркелом (Білою Вежею) та Самкерцем (Тмутараканню) [90, 140–141, 158–163; 405, 23–30; 128, глава 47, коментарии; 359, 51]. Печеніги взяли під свій контроль поселення на Сіверському Дінцю. Місцеве населення прийняло владу печенігів. Занепад хозарських поселень (X – XI ст.) відбувся під час експансії огузів. Час будівництва хозарських фортець (перша половина IX ст.) вказує на те, що першими супротивниками, проти яких будували фортеці хозари, були угорці. Саркел було побудовано тоді, коли угорці з'явилися у надчорноморських степах. За свідченнями арабських та перських джерел, мадяри здійснювали набіги на слов'ян, брали з них данину та захоплювали їх у рабство. Слов'яни захищались від нападів мадярів, споруджуючи фортеці. Гардізі та Ібн Русте повідомляли, що мадяри нападають на сакаліба. Подібні свідчення дав Тахір ал-Марвазі, повідомляючи про набіги мадярів на русів та сакаліба (так у джерелі) [570; 27–29, 49–58; 149, 391–432; 47, 17–18; 45, 703; 71, 708; 23; 94].

Кочівники могли здобувати й фортифікації, які вважалися неприступними. Так, тюркюти здобули місто Чора (Дербент). Тюркюти та авари могли використовувати складні машини для облог. Зокрема, відомо, про використання аварами техніки для облоги під час спроб заволодіти Константинополем. Авари оволоділи поліоркетикою завдяки допомозі полонених візантійських інженерів. Мистецтва облоги вони навчилися ще наприкінці VI ст. Феофан Візантієць повідомляв, що в полон до аварів потрапив механік Буса з міста Апорія. Він підказав, як спорудити машину для облоги, котра називалась «баран». Після спустошення Кавказької Албанії тюркюти вдерлися до Іверії. З ходу здобути Тбілісі тюркютам не вдалося, проте після двох місяців облоги вони таки заволоділи містом. Опис облоги непрямо вказує на те, що тюркюти дісталися мурів міста за допомогою

башт для облоги. З цією технікою тюркютів могли ознайомити согдійці [115, 231; 50, глави 11, 12, 14].

Кочівники переймали у своїх сусідів досягнення мистецтва облоги. Стосовно того, які пристрої для облоги могли використовувати печеніги, огузи та угорці, може свідчити приклад савірів. Савіри, як і інші кочівники, спочатку здійснювали набіги на прикордонні провінції. Проте після деякого часу вони оволоділи навичками облоги міст. Очевидно, їх навчили цього полонені ромеї [149, 97–102]. Що стосується тюрко-булгар, то ми не маємо достатньої інформації щодо існування мистецтва облоги в окремих тюрко-булгарських племенах. Перші дані про складні машини датуються IX ст. На службу до болгарського царя Крума перейшли полонений араб та візантійський механік Євматій, які навчили тюрко-булгар поліоркетики. За допомогою машин для облоги тюрко-булгари здобули Месемврію та Адріанополь. Та й після «завоювання батьківщини» у мадярів з'явилися більш складні машини, і вони у 954 р. зробили спробу заволодіти Аугсбургом, але були відкинуті німцями [289, 56–57; 206, 87–94, 144–154]. Слід зауважити, що подібну картину можна спостерігати й серед європейських гунів. Якщо в IV ст. вони розраховували на швидкість нападу, то за Аттіли гуни розвинули у себе поліоркетичку так, що проти них не могло встояти жодне місто з кам'яними мурами. Гуни використовували при облозі тарани та катапульти. Їх виготовляли полонені та ренегати з римлян. Усі види металевих машин Аттіла використав під час облоги Аквілеї [252, 274–280]. Поліоркетика ж кипчаків залишилась на рівні ранніх кочових мадярів та печенігів.

5.4. Кипчацькі найманці. Кипчаки наймалися у війська правителів сусідніх держав. Асадук та Саук допомогли Олегу Святославичу повернути його вотчину (Чернігово-Сіверське князівство). О. Пріцак вважав, що власне етебичі брали участь у походах проти династії Всеслава Полоцького у 1077-му та 1083 рр. Також вони воювали проти Бориса В'ячеславича в 1078-му та 1095 – 1096 рр. У 1078 р. союзниками Олега Святославича були Белкетегін, Асадук та Саук [263, 33]. У 1092 р. кипчаки найнялись у війська Василька Ростиславича та разом з його дружиною брали участь у поході на Польщу [47, 206; 65, 215]. У 1097 р. Боняк та Алтунопа

допомогли русинам відбити напад угорців. Битва під Перемишлем (на В'ягрі) стала однією з найвідоміших битв за участю кипчацьких найманців. Кипчаки разом з Рюриковичами здобули переконливу перемогу над угорцями. У битві вони використовували класичний кочівницький маневр удаваного відступу, щоб заманити ворога у засідку [47, 245–246; 261, 53; 343, 81; 779, 652; 357, 123–124; 65, 270–271; 231, 69–70]. Ольгович Всеволод у 1127 р., воюючи проти Ярослава, найняв війська кипчацьких ханів Оселука й Таша [65, 296–297; 47, 290–291]. У 1135-му та 1136 рр. кипчацькі найманці воювали разом з Ольговичами проти Мономаховичів [65, 303–304; 47, 295–299; 84, 208]. У 1138 р. кипчаки воювали проти князя Андрія і здобули місто Прилук [65, 305–306].

У 1144 р. муромський князь Ізяслав Давидович разом з кипчаками здійснив похід проти галицького князя Володимирка Володаровича [47, 311–312]. У 1146 р. союзне військо з чернігівців, рязанців та кипчаків воювало проти Ізяслава Давидовича Муромського. У тому ж році найманці з кипчаків були зафіксовані й поблизу Галича [47, 319, 328, 335]. Тоді ж син Юрія Долгорукого від шлюбу з кипчацькою аристократкою звернувся по допомогу до кипчаків-ельтукове [47, 339]. У 1147 р. Святослав Ольгович за допомогою кипчаків здобув кілька міст [47, 341–342]. У 1149 р. Ростислав та Юрій Долгорукий, воюючи проти великого князя Ізяслава, найняли кипчаків [65, 321; 47, 377]. У 1150 р. кипчаки прийшли на допомогу Юрію Долгорукому [47, 404]. У 1151 р. вони брали участь в міжусобиці між Юрієм Долгоруким та Ізяславом Мстиславичем (київським князем). При цьому літописцем згадано, що кипчаки стояли поблизу річки та були у бронях-кольчугах [65, 330–334; 47, 421, 423–426, 431–432, 435–438, 440–441, 443]. У складі військ Ізяслава Давидовича кипчаки у 1159 р. воювали в Чернігівській та Смоленській землях [65, 349–350; 47, 505–508]. У середині XII ст. слов'янські джерела згадували про присутність у Наддністрянщині кипчацького вождя Башкорта. Його воїнів наймав Іван Ростиславич Берладник для набігу на Пониззя (Поділля). Воїнів Башкорта наймав і Ізяслав з Ольговичів, щоб здобути контроль над Києвом [261, 103–105; 47, 497–502]. Кипчаки-ельтукове брали участь в міжусобицях у Північно-Східній Русі. У 1177 р. Всеволод Велике Гніздо, воюючи проти рязанського князя Гліба, на р. Колокоші

зіткнувся з кипчаками [65, 383–385]. У 1181 р. коаліційні війська (з новгородців, сіверян та кипчаків) атакували Володимиро-Суздальське князівство, але були зупинені на річці Влені [65, 388]. У 1180 р. Кончак разом з Кобяком та Ігорем Святославичем воював проти Ростиславичів. На р. Чорторії вони зіткнулися з військом Рюрика та були переможені [47, 621–624; 261, 158]. Навіть таке віддалене від степів князівство, як Володимиро-Суздальське, використовувало кипчацьких найманців. Племена токсоба та отперлюєве воювали в союзі з Юрієм Долгоруким проти великого князя Ізяслава [760, 300; 47, 455]. У 1184 р. кипчаки-йемеки допомагали русинам у поході на місто Булгар [65, 389–390; 263, 625–626].

У 1202-му чи 1203 рр. кипчацькі загони разом з Ольговичами та Ростиславичами здобули Київ [65, 418; 84, 45, 240]. У 1205 – 1206 рр. кочівники підтримали Рюрика у боротьбі за галицький престол. Їхніми вождями були Котян та Сомогур [261, 168–169; 182, 168; 181, 259; 65, 426–427]. У 1211 р. кипчаки підтримали сіверських Ігоровичів у боротьбі за галицький престол проти Романовичів та угорців. Але у битві поблизу Звенигорода вони зазнали поразки [181, 272]. У 1229 р. Котян вже разом з волинськими Романовичами відвоювали Галич у принца Коломана та короля Ендре (Андраша) II. На боці угорців воювали кипчаки Бортца, а на стороні Данила Романовича – кипчаки Котяна [181, 302; 47, 761]. У 1232 р. Данило Романович у союзі з кипчаками знову переміг угорців [181, 302–303; 47, 770–771]. У 1235 р. Котян воював спочатку проти, а потім на стороні Данила Романовича [261, 169; 181, 303; 47, 775–778; 84, 73–74].

Кипчацькі найманці наймались на службу до різних правителів. У 1132 р., на думку А. Курата та А. Гьокбея, їх найняв чеський король Вацлав. Угорський король Бела II надіслав на допомогу кайзеру Лотару кипчацький допоміжний загін. У 1203 р. найманці воювали у Тюрингії [779, 652; 343, 85; 830, 416]. Матфій Паризький та Роджер Бекон писали про високі бойові якості кипчаків, хоча й вказували, що угорські кипчаки відмовлялись воювати против монголів [72]. Сам факт присутності кипчаків у військах таких далеких одна від одної країн свідчить про попит на їхні послуги.

У 1078 р., за свідченнями Георгія Кедріна, Іоанна Скіліци, Михайла Гліки та Михайла Атталіоти, візантійський полководець Никифор Василякі найняв кипчаків

та печенігів, для того щоб захопити візантійський престол [263, 34; 357, 116; 316, 69; 355, 93; 837, 636; 322, 110–111; 31, 192–194, 338–339; 34, 122]. У 1088 р., вже з іншою метою, кипчаків найняв Татуш (правитель одного з придунайських міст) [263, 35; 343, 169–175; 835, 518; 323, 37; 321, 301; 837, 638]. Кипчаки служили як найманці і в печенігів. Причиною конфлікту печенігів з кипчаками було те, що печеніги не ділилися з ними здобиччю. У битві поблизу Узолірни кипчаки перемогли печенігів [4, книга 7, параграфи 1–5]. У 1091 р. Боняк разом з Тогортаком (Тугорканом, Тогрі-Тарханом) відгукнувся на пропозицію Олексія Комніна. Вони найнялись на службу до ромеїв та брали участь у битві під Левуніоном на боці ромеїв проти печенігів [263, 35, 244–245; 832, 681; 342, 214–227; 835, 519; 343, 98; 779, 649; 321, 301; 359, 121; 357, 94; 322, 133; 4, книга 8, параграфи 4–6]. Кипчацькі найманці служили і у військах Візантійської імперії. У 1147 р. кипчаки протистояли хрестоносцям у битві поблизу Пікрідіона на Балканах [32, 217–226; 33, 224–226]. Також кипчаки брали участь у походах Мануїла Комніна проти сельджуцьких (румських) турків у 1160-му та 1175 рр. У 1162 – 1167 рр. кипчаки воювали на боці імператора ромеїв під час його угорських кампаній [406, 122].

Користуючись слабкістю династії Ангелів, Асені проголосили себе болгарськими царями і підняли болгар та волохів на боротьбу проти Візантійської імперії [207, 298–302; 120; 363, 42; 284, 132–134; 323, 114–116; 233, 434–436]. Щоб придушити повстання болгар, Ісаак Ангел спрямував війська з Фракії на північ [233, 434–436, 448, 452]. Петро почав перемовини з ромеями, а Асень втік на північ від Дунаю [233, 451–455]. Зібравши сили «північних народів», серед яких були скіфи (кипчаки), волохи і тавроскіфи з Вордони (бродники), Асень повернувся на територію Нижнього Подунав'я. Ісаак Ангел організував новий похід проти повсталих. Кипчаки дійшли до Агафополя, але під тиском імперських військ відступили до міст Вастерни та Лардея. У місцевості між Вастернами та Верроєю відбулась битва, у якій Асені та їхні союзники перемогли. Вони заволоділи регіоном Мізія, тобто територіями між Дунаєм та Родопськими горами [406, 124; 120; 233, 437–439, 446–448, 455–459]. Третій похід василевса Ісаака також не увінчався успіхом. Ромеї не просунулись далі Ловеча.

До моменту появи на Балканах Фрідріха Барбароси кипчаки допомогли болгарам відновити державність [406, 125; 120; 363, 44; 207, 303–304; 284, 149–152].

У 1191 р. кипчаки, волохи та болгары перемогли ромеїв у битві при Лардеї [406, 125; 5, 21–24; 120; 207, 304–310; 832, 684; 363, 44–46; 284, 165–171; 323, 117–118; 233, 449–450]. Найбільш грандіозним було вторгнення кипчаків, болгар та волохів у володіння Візантії в 1199 – 1200 рр. [363, 48–49; 207, 310; 284, 207–209; 323, 130; 357, 47; 120]. Вони зайняли Фракію, і під їхнім контролем опинились місцевості від Месіни до Чорлу [406, 126].

Четвертий хрестовий похід та активність Романа Мстиславича внесли паузу у візантійсько-болгарське протистояння. Але Латинська імперія успадкувала від ромеїв імперські амбіції. Хрестоносці вдерлись до Болгарії. Подією світового значення була битва при Адріанополі у 1205 р., у якій хрестоносців було переможено [57, глава СХІІ; 21, глави 354–361; 120, 19–20; 5, 26; 363, 50; 284, 247–249; 207, 320; 322, 131–132]. Розвиваючи успіх, болгары, волохи та кипчаки перемогли війська Боніфация Монферратського у битві під Серрами [120; 406, 127]. Кипчаки були союзниками болгар під час походів до Фракії та Македонії у 1205 – 1207 рр. [57, глава СХVІ; 21, глави 386 – 389, 399, 404–410, 417–421, 461–475; 5, 26–28; 82, 23–26; 120; 363, 51–53; 284, 254–255; 207, 323–325; 832, 684; 323, 133]. Також вони брали участь у Клокотницькій битві у 1230 р. [91, 74; 5, 49–50; 363, 62; 207, 336; 832, 684]. Кипчаки допомагали болгарам і під час облоги Чорлу [5, 60–61; 363, 63].

У результаті успішного повстання Асеніди розширили свої володіння на Балканах. У 1202 р. поблизу від Белграда та Бранічева військо угорського короля Імре (Емеріха) II зіткнулось із загонами хана Губана (Кобана Урусобича), який був союзником болгар [254; 194, 117]. Кипчак Манастрас служив у придворній гвардії царя Калояна [254]. На думку П. Павлова, Манастрас очолював авангард болгарського війська під час облоги Фессалонік у 1207 р. [624, 397]. Три кипчацьких вожді воювали проти угорського війська коміта (графа) Йоахіма у 1211 чи 1213 р. біля Відіна [363, 58–60; 624, 397]. Їх могли найняти невдоволені владою царя Борила болгары. Вторгнення монголів до Болгарії зумовило перехід кипчаків на бік нікейських імператорів Ласкарисів у 40-х рр. ХІІІ ст.

Кипчаки брали участь в облозі Фессалонік (1242 р.), Пелагонійській битві (1259 р.) та відвоюванні Константинополя (1261 р.) [5, 77, 197–198; 363, 114–116; 624, 390–391]. У 1247 р. болгари та ромеї разом з кипчаками воювали проти латинян. Іноді ставалось так, що кипчаки служили у військах обох ворогуючих сторін. У 1256 р. Клеопа (вождь кипчаків на службі у ромеїв) воював проти болгарських кипчаків. П. Павлов вважає, що вождем болгарських кипчаків тоді був Тігак [624, 391]. У 1273 р. кипчаки брали участь у кампанії ромеїв, котра завершилась битвою під Костуром [624, 392]. У 1270 р. кипчаки брали участь в облозі Монемвасії, а в 1272 – 1273 рр. воювали проти фессалійського правителя севастократора Іоанна [624, 391].

Себастаці повідомляє, що мешканці Гандзака просили допомоги проти грузинів у кипчаків [10, 23]. Вардан датував ці події 671 р. вірменської ери (1222 р.) [19]. Кіракос Гандзакеці та багато інших хроністів вказували, що Дербент було складно здобути штурмом [55, глава 11; 10, 23]. Враховуючи те, що кипчаки прибули на Південний Кавказ на запрошення еміра Гянджі, логічно припустити, що раніше їх пропустив через перевал емір Дербента. Вторгнення кипчаків та дії гянджинців спричинили похід грузинського війська у Ширван. У зіткненні з кипчаками грузини зазнали поразки [10, 23]. Гіоргі IV Лаша знову зібрав військо і в 1223 р. на полях Варданашаті переміг кипчаків [55, глава 12; 19]. Ібн ал-Асір вказував, що проти кипчаків об'єднали свої сили грузини, лакзи та мусульмани [42, книга 12]. Згадка про те, що мусульмани виступили разом з грузинами, свідчить, що ширванські еміри були зацікавлені в тому, щоб кипчаки якомога швидше залишили їхні землі. Цей похід мав для «дербентських кипчаків» катастрофічні наслідки. Ан-Насаві згадував, що у 1227 р. еміру хорезмшаха Джелал ад-Діна вдалося домовитися з ханом донецьких кипчаків Гюрге про спільні дії на Південному Кавказі. «Дербентські кипчаки» після цього більше не згадувались [239; 80, глава 77]. Гюрге можна ототожнити з Гюргю Кончаковичем (Юрієм Кончаковичем) [47, 740–741]. «Дербентські кипчаки» потрапили під владу конфедерації донецьких кипчаків [239; 80, глава 77].

Регулярно кипчаки воювали у складі хорезмійських військ. Ан-Насаві вказував, що у військах хорезмшаха домінували кипчаки. Завдяки кипчакам

хорезмійці перемагали у війнах проти каракитаїв, туркменів, Гуридів та атабеків Азербайджану [79, 220; 80, глава 77]. Східнотуркестанські кангли, як і карлуки, були підданими Караханідів і служили в їхніх військах. Пізніше вони перейшли на службу до гурхана каракитаїв (імператора Західного Ляо) Єлюя Даші [152, 234]. Китайський хроніст повідомляв, що у війську керейтського Он-хана (Тооріла) служив Хайланьбо (Кайран-бай) [530, 23; 528, 99–100; 209, 35–36; 771, 28–29]. Кайран-бай був дідом кангли Бухуму (*Pu-hi-tu*), який служив уже монгольській династії Юань у Китаї [771, 29; 530, 23]. Один з вождів племені кангли був правителем Маййафарікіна [779, 651]. Гулям з кипчаків Йємек-чор був правителем Дамаска [774, 661–665].

Висновки. На війні кипчаки використовували традиційні кочівницькі маневри – удаваний відступ та обхід супротивника з флангів. У степу на ворога влаштовували облогу переважаючими силами. У разі нападу ворога кипчаки захищались у таборі з возів. Одним з улюблених прийомів кипчаків був несподіваний набіг. Комплекс озброєння східноєвропейських кипчаків був спрямований на те, щоб протидіяти ворогу з важкою кіннотою, а комплекс озброєння східних кипчаків – на протидію більш легкоозброєному ворогу.

Навички поліоркетики у кипчаків були в початковому стані, тобто вони могли здобути невелике поселення чи блокадою, чи кількісною перевагою, чи несподіваним нападом. Велике місто вони могли здобути, але перебуваючи у війську тільки в ролі допоміжних сил.

Кипчаки часто брали участь в міжусобицях на Русі як найманці. Як найманців їх також використовували візантійські імператори та німецькі кайзери. Болгари використовували кипчаків як союзників та найманців у війнах проти ромеїв. Як найманці та союзники кипчаки перебували на службі в угорських королів. Як союзників та найманців їх використовували хорезмшахи та керейтські хани. Це зумовлено репутацією кипчаків, котрі характеризувались як майстерні воїни.

Комплекс озброєння кипчаків був типово кочівницьким. Найбільш поширеними типами захисного спорядження були сфероконічні шоломи та кольчуга. На озброєнні були ламелярні панцирі. Але кольчуги та панцирі використовували тільки знатні кипчаки. Незаможні кочівники користувалися обладунками зі шкір

тварин. Найпоширенішою зброєю були лук, стріли та шабля. Меч та спис були зброєю знаті. Спостерігались і регіональні відмінності. Східноєвропейські кипчаки запозичували типи озброєння та захисного спорядження, характерні для Східної Європи та Кавказу. Під впливом сусідів кипчацькі шаблі на сході Європи були більш вигнутими, ніж у Центральній Азії. Еволюція клинка у шабелі обумовлена необхідністю фехтувати під час битви. На службі у хорезмшахів кипчаки могли бути важкоозброєними, проте самі східні кипчаки були куди менш захищені, ніж східноєвропейські кипчаки.

РОЗДІЛ 6. ЛЮДИНА ТА СОЦІУМ У ДАШТ-І КИПЧАЦІ

6.1. Родинно-сімейні відносини. Питання родини та шлюбу у кипчаків практично не вивчене. Проте існують дослідження, присвячені питанню шлюбу та родини у більш пізніх кочівників. Це роботи М. Кислякова, Є. Ларіної, О. Наумової, що стосуються казахів та споріднених з ними народів [215; 588]. Щодо більш ранніх кочівників є монографія А. Хазанова про соціальну історію скіфів [292].

Звичайною для більшості кипчаків була притаманна нуклеарна, тобто маленька, чи невелика розширена родина. Розширена родина існувала в кочівників ще зі скіфських часів і в ранньому Середньовіччі. Вона була поступово замінена малою родиною тільки у X – XII ст. Проте розширені родини продовжували існувати в кочівників і надалі. Найбільші родини були в аристократів, оскільки ті мали засоби для утримання та забезпечення великої родини. Про це яскраво свідчать дані про туркменів, каракалпаків, казахів, кочових узбеків, киргизів у Модерну добу. Проте велика патріархальна родина існувала у цих кочівників у формі релікта, куди більш поширеною була нуклеарна (мала) родина. Це яскраво демонструє приклад казахів у XIX ст. Мала родина складалася у середньому з 6 – 7 людей. Втім, родина могла нараховувати від 4 до 8 людей. Один із синів залишався при батьках і отримував у спадок їхнє майно. У тюркських кочівників був звичним полігамний шлюб. Кочівник мав стільки жінок, скільки він міг забезпечити. У кипчацьких аристократів було кілька жінок та наложниць. Жінки-невільниці ставали наложницями. Їх позначали терміном *abunçu* (ті, хто приносить задоволення). Окрім задоволення сексуальних потреб свого господаря, вони виконували важку домашню роботу [292, 73–76; 216, 477–480, 482–483; 215, 15–17].

Рід у кипчаків був патрілінійний, тобто родовід вівся з боку батька. Це загалом характерна риса для євразійських кочівників. Матрілінійність існувала в іраномовних кочівників та берберів. У тюркських соціумах рід вівся від чоловічих предків, що підтверджують шежере (родоводи) кипчацьких ханів, зафіксовані в Іпатіївському літописі та «Юань-ші». Там зазначені тільки чоловічі імена. Рід ольберліків вівся від Кунана, а рід Шаруканідів – від Шарукана. Члени роду та родини могли жити в різних юртах, проте батьківська юрта виділялася значними

розмірами. Члени великої родини їли з одного спільного казана. Велика родина складалася з кількох малих, які були пов'язані між собою родинними зв'язками. Розширена родина могла становити до 30 – 40 чоловік. У неї могли входити і збіднілі родичі, і навіть раби. Спільною худобою розпоряджався голова роду. Кочівницькі тюркські соціуми були патріархальними і називались або кошем, або аулом. Найбільша родина не могла бути більшою за 15 – 20 невеликих родин. Родичі мали допомагати одне одному, адже взаємодопомога була однією з важливих умов для того, щоб вижити у степах. Батько або голова роду вільно розпоряджався майном своїх дітей [287, 86–88; 47, 716; 215, 24–25, 29–32, 44–45].

Варто зазначити наявність звичаю левірату у кипчаків. Подібно тюркам (тюркютам, татарам Улусу Джучі), чжурчженям та монголам, у кипчаків був звичай забезпечувати дружину померлого родича. Під соціальний захист вона потрапляла, одружившись із братом померлого. Цей звичай засуджувався православними кліриками. Це було зафіксовано в Іпатіївському літописі та хроніці Георгія Акрополіта. Звичай левірату був і у скіфів, ухуанів, сюнну, тугухунів. Наявність звичаю левірату фіксувалась і в досить пізніх кочівників (казахів, туркменів, киргизів, каракалпаків, узбеків). Він був поширений у батьківській, братській, родинній формах. Жінка та її майно переходили до родичів померлого. Така форма шлюбу допомагала виховати дітей померлого. Рід померлого продовжувався його родичами. Якщо ж помирала жінка, то чоловік мав право одружитися на її молодшій сестрі (це так званий звичай сорората). У звичаєвому праві не було заборони на шлюб з іноземцями. Так, хан Башкорд одружився із вдовою Володимира Давидовича, яка втекла з Русі до свого кипчацького коханого. Та й імена Ярополк Томзакович та Гліб Тирейович свідчать про присутність у степах слов'янських жінок. Більшість із них, звичайно, були викрадені під час набігів кочівників [47, 11, 224, 265, 501; 5, 26–28; 286, 79–82; 678, 95; 267, 274; 215, 90–93].

Для кочівників також були характерні кузенні та крос-кузенні шлюби (шлюб на доньці батькового брата, на доньці батькової сестри). Незважаючи на близькість родинних відносин, не порушувалась екзогамність шлюбу (шлюби не між кривними родичами). Заборонялись ортокузенні шлюби (наприклад, шлюби дітей двох

сестер). Найбільш популярними з крос-кузенних шлюбів був шлюб на доньці матиного брата. Таким чином встановлювалися зв'язки між родами. Один з них був родом зятя, а інший – родом тестя. У мусульманських тюрків вони зустрічались не часто. Кузенні шлюби сприяли великій згуртованості споріднених родів. Яскравим прикладом цього були Теркен-хатун з роду байаут племені йємек, та Інал-хан (Іналджик) з клану ольберлік племені йємек. Теркен-хатун, яка була дружиною хорезмшаха Ала ад-Діна Мухаммеда б. Текеша, вжила усіх засобів, щоб Інал-хан (син її дядька по матері) не був покараний за страту монгольських послів в Отрарі. У кочівників були заборонені шлюби між батьками та дітьми, між сестрами та братами, між найближчими родичами [215, 56–60; 80, глави 11, 14; 63].

Цікаву картину зафіксував Мовсес Каганкватці. Він вказував, що під час поховальної обрядовості (поминок) кочівників одночасно відбувалися і шлюбні обряди. Люди скакали на конях та дотримувалися шлюбних традицій. Для кочівників смерть була природним явищем, таким самим, як і початок нового життя. Якщо взяти до уваги, що такі обряди виконувались навесні та восени, то вони були частиною щорічної обрядовості. Під час цих днів кочівники перебували поблизу від своїх цвинтарів, на половині шляху до зимівників у крайній південній точці, та літніх кочів'їв у крайній північній точці [4, книга 2, глава XL; 50, 23–27].

Михайло Хоніат свідчив, що для того, щоб мати жінку кипчацького походження, необхідно було заплатити калим. Родичі нареченого мали дати роду нареченої певне майно. Зазвичай це була худоба, оскільки грошей у сучасному розумінні кипчаки не мали. Шлюб був свідченням не тільки зв'язку між нареченою та нареченим, а й союзу між двома родами. Що стосується укладення шлюбу, то тут було кілька цікавих аспектів. Зокрема, про шлюб домовлялись батьки. Конкретних прикладів з конкретними людьми із західноєвразійських степів немає. Тому ми використаємо аналогію з соціуму монголів XII ст. Монгол Темуджин ще в дитинстві був заручений з Борте-Фуджін. Нареченого та наречену могли заручити, ще коли вони були немовлятами. Ця угода передбачала обов'язкову сплату калиму. Про весільний подарунок Чингіз-хана свідчив монгольський анонім. Звичай платити калим зберігався і серед тюрків-мусульман (казахів, туркменів, киргизів).

Безкалимні шлюби були винятками. Зять у деяких випадках мав відпрацювати калим, виконуючи певну роботу в родині нареченої. Шлюб укладався остаточно, коли обидві сторони давали обопільну згоду. Варто зауважити, що подружня вірність у родинах кочових тюрків свято береглася. За свідченнями Ібн Фадлана, якщо людина була спіймана на подружній зраді, то її страчували (без різниці, чоловік чи жінка порушили шлюбні обітниці) [120; 678, 95–97; 267, 272–275; 215, 66–67, 87–89; 107, 16–17, 31].

У тюрків існували різні терміни для позначення спорідненості. Їх було дуже багато. Наприклад, у чувашів їх було до 60. Проте варто зупинитися на тих, які згадувались у літописах. А. Шабашов провів дослідження тюркських термінів спорідненості, згаданих у літописах та хроніках. Так, термін *Bala* позначав дитину, *Mama/Mamaу* – старшого родича, наприклад, бабусю, *Ulan* – дитину, хлопчика, юнака, сина, царевича, *Apa/Opa/Oba* – батька, дядька (по батькові), матір, старшу родичку (по батькові), старшу сестру, тітку, *Baba* – батька чи діда, *Baganak* – свояка, швагра, шурина, *Qatun/Xatun* – жінку, дружину, кохану. У «Слові о полку Ігоревім» останній термін згадувався у формі слов'янського *xot/xьt*. Словом *Qatun/Xatun* називали першу жінку впливового аристократа, і воно було аналогом слов'янського слова «пані». *Quma/Qma* означало молодшу жінку або наложницю, жінок одного чоловіка стосовно одна до одної, дівчину, невільницю. *Чагою* називали полонену жінку, дівчину. Цікавим є те, що тюркська система спорідненості мала аналогію у фінно-угорських мовах. Системи спорідненості в язичницьких фінів, угорців і тюрків були дуже схожі між собою [721, 148–156; 719, 73–92; 744, 71–79; 267, 270–271].

Весілля у давніх тюрків відбувалося за певними правилами. Ці правила існували в усній формі. Батько нареченого або будь-який інший його родич прямував до юрти нареченої, вимовляв певні фрази і просив віддати дівчину у наречені. Сватів могло бути від чотирьох-п'яти до півтора десятка. Якщо батько нареченої схвалював шлюб, то встановлювався розмір калиму та умови його передачі. Якщо сторони щодо цього дійшли згоди, то молоді люди вважалися зарученими. Під час заручин наречений відвідував наречену, але тільки вдень.

Весілля влаштовувалось тільки тоді, коли калим був сплачений повністю. Якщо наречена помирала до того, як вона увійшла у фізичну близькість з нареченим, то калим не повертався. Якщо ж вони таки мали сексуальний зв'язок, а наречена померла, то родичам нареченого поверталась половина калиму. У разі, якщо наречений виплатив увесь калим і відмовлявся від нареченої перед весіллям, то калим йому не повертався. Якщо ж сторона нареченої відмовлялась видати заміж наречену, то вона мала повернути увесь калим. У випадку, якщо заручений перед весіллям надовго зникав, то його наречена, не повертаючи калиму, могла одружитися з іншим. Якщо наречений був одним із старших синів, то батько будував для нього будинок (юрту) та виділяв частину спадку. Під час весілля влаштовувався бенкет – туй. Спочатку бенкетували у домі батька нареченої, потім батько та мати виголошували промову до своєї доньки. Ками (шамани) освячували весілля. Після бенкету наречена переїжджала в юрту нареченого. Батьки нареченої давали своїй доньці настанови. Наречена, переїхавши до нареченого, ховала своє обличчя під покривалом і знімала його тільки тоді, коли родичі нареченого закінчували дарувати подарунки. Наречена приносила у дім нареченого кошанти (придане). Невістка повинна була слухняно виконувати роботу, яку їй доручали наречений та його родичі [267, 272–274; 215, 45, 67–79, 98–146].

Якщо народжувалась дитина, то ім'я їй давав батько. Усі діти мали право на спадок. Батьки виділяли частину спадку донькам, що виходили заміж, а також синам, що стали жити окремо за життя батька. Наймолодший син залишався жити з батьками й отримував у спадок ту частку, яка залишилась. Він успадковував і батьківський дім. Якщо батько помирає до того, як усі його доньки одружилися, то калим сплачувався їхньому молодшому брату. Вдова могла отримати чверть майна чоловіка. Дім поділявся на чоловічу та жіночу половини, і чоловік та жінка перебували на своїх частинах оселі. Жінка могла розлучитися з чоловіком, якщо він погано до неї ставився. Також причиною для розірвання шлюбу була імпотенція чоловіка. Звичаявим правом також передбачалось усиновлення чужої дитини. Усиновлений мав виконувати роботу, яку йому доручали названі батьки, зберігав їм вірність до кінця їхнього життя. Його виховання могло бути суворим. Проте якщо

названі батьки поводитися з ним погано, то названий син міг залишити своїх названих батьків. У тюрків було прийнято шанувати людей похилого віку. Недаремно слово «аксакал» (біла борода, тобто білобородий) позначало людину, яка досягла поважного віку і користувалася значним авторитетом в оточення. Молодші мали коритися старшим, а жінки – чоловікам. Не було прийнято заперечувати старшим, розмовляти зі старшими можна було тільки після того, коли вони першими звернуться до молодших [267, 275, 278–281; 215, 44–45].

Цікавим аспектом зазначеної проблеми є питання з викраданням наречених. У «Таємній історії монголів» згадувалося, як меркіти напали на кочів'я Темуджина та викрали у нього дружину – Борте-Фуджін. На це майбутній вождь усіх монголів через деякий час відповів походом у союзі з керейтським Ван-ханом та своїм андою Чжамухою. Викрадення жінки могло призвести до міжродової та міжплемінної ворожнечі [107, 29–40]. Меркіти вважали, що мають право викрасти Борте-Фуджін, оскільки батько Темуджина Єсугей-багатур викрав у меркітів Оелун, яка стала його дружиною та матір'ю Темуджина. При цьому слід зазначити, що викрадення були різними. Якщо чоловік викрадав свою наречену, то він міг відбутися штрафом. Якщо ж чоловік викрадав чужу або вже засватану чужу наречену, то це було образою для усього роду, чию наречену викрали. Роду того, хто викрав жінку, загрожувала баримта (відновлення порушеного права силою). Хоча при бажанні справу можна було владнати, заплативши калим (певне майно). Цікаво, що викрадення жінок не вважалося у казахів чимось екстраординарним. Таким самим могло бути ставлення до цього і в кипчаків. Що характерно, кипчаки в Угорщині могли викрадати жінок угорців у відповідь на викрадення угорцями кипчацьких жінок. Хоча кипчаки могли викрадати угорських жінок і без приводу [107, 29–31; 119; 69, 19; 588, 3–20].

У кипчаків та інших кочівників існував цілий ряд табу. Так, заборонялися шлюби між кривими родичами, фамільярне спілкування, показ оголених частин тіла. Нареченим заборонялось бачитись, коли відбувалися сватання та заручини. При цьому наречену не показували навіть родичам нареченого. Зять, у свою чергу, не міг бачитися з родичами нареченої. Для подружжя існувала заборона називати

одне одного по імені. Жінки не могли називати ім'я чоловіка навіть за його відсутності вдома. Не вживались навіть терміни «чоловік» та «дружина», а використовувались терміни «друг», «господар вогнища», «батько моїх дітей» тощо [215, 163–239].

6.2. Соціальна організація та право. Кипчаки ніколи не були об'єднані під владою одного правителя. Рабі Петах'я вказував, що кедари не мають королів, а тільки шляхетні родини. Кипчацький соціум очолювали харизматичні вожді та клани [92]. Атрак Шарганідзе (Отрок Шаруканович слов'янських літописів) був названий умтавресі. Мтаваром у Грузії називали князя, а умтавресі – це позначення найкращого з усіх князів. Тож Отрока було названо одним із багатьох правителів кипчаків [388, 124].

Аналогічно слов'янський літописець вважав Юрія Кончаковича одним із найсильніших правителів кипчаків. Цікаво, що убиті в битві на р. Сутінь (Молочна) в 1103 р. кипчацькі ватажки названі князями. Так само князями були названі кипчацькі вожді в описі подій 1107 р. Князем називали кипчацького вождя Сокала (Сакала), який і розпочав русько-кипчацькі війни. Навіть у «Повчанні Володимира Мономаха» кипчацькі володарі названі князями. Русини у вимірі титулатури не бачили особливої різниці між своєю та кипчацькою аристократією [47, 255, 258, 740–741; 65, 248–250].

Слід зазначити, що хан Котян був названий Альбериком де Труа Фонтене *regem* (тобто король) [126, 946]. Рогерій у своїй хроніці назвав Котяна королем кипчаків («*Kuthen Cumanorum rex*») [140, 549]. Жан де Жуанвіль назвав королем одного з кипчацьких вождів на службі в Латинській імперії [41, 118]. Ймовірно, використання титулу «король» для кипчацьких володарів не мало якогось особливого змістового навантаження і просто ним позначали вождя племені. Також не варто надавати особливого значення терміну «імператор», який використовувався в одному з документів. Ержебет була названа «*filia imperatoris Cumanorum*». Імператор у цьому контексті не більше ніж племінний вождь, оскільки достеменно відомо, що її батьком був Сейхан, який в іншому документі названий *dux*, тобто князь [352, 77–78].

Проте угорські хроністи були значно обережнішими в питаннях термінології. Стосовно правителів кочівників вони здебільшого використовували титул *dux* (герцог, князь). Автор Пожонської хроніки та Шимон Кецаї (Сімон де Кеца) вважали, що місцевості до Біхара і провінцію Нір спустошили бесси (бешеньє, печеніги). Автори Будської та Дубницької хронік, а також Янош Туроці вказували, що на Угорщину напали саме куни. Похід датований 1070 р. Очолював кунів такий собі Озул. Угорський хроніст називав його сервієнтом (слугою) князя кунів Дьюли. Хроніст повідомляв, що Озул на зворотному шляху не очікував нападу угорців. Янош Туроці називав його принцепсом [359, 117–118; 141, 142–144; 303, 327; 130, 171–173; 654, 57–58]. За припущеннями деяких вчених, у 1085 р. відбувся похід кочівників Кутеска до Угорщини. У джерелі його названо «*Ducet Cynorum*», тобто князем кунів [141, 161–163; 303, 327; 132, 194–195]. Лише похід кунів 1091 р., який здійснив дукс (князь) Копульх, син Крула (Кола), можна пов'язати з кипчаками. У цьому поході кипчаки спустошили Трансільванію [303, 327–328; 359, 121; 141, 163–164; 130, 196–197]. Цікаво відзначити, що майже в усіх випадках вторгнення в Угорщину угорські хроністи називали вождів кунів князями, але не королями [141, 142–144, 161–164; 303, 327–328]. В угорській «Грамоті про куманів» аристократію куманів було визначено як «*domini et nobiles*» («пани» та «знать») [358, 236].

Гардізі титулював правителя кімаків як «Інал-Ябгу» [23]. У той же час правителя кипчаків у складі Кімацького каганату анонімний перський хроніст іменував *маліком*, тобто правителем області [128, глава 18, коментарий]. Ал-Джуджані називав свого Улуг-хана Аджама ханом ільбарі та падишахом йємеків [145, 961, 1294]. Гардізі іменував правителя кімаків епохи становлення держави Шад-Тутуком [230, 35–36; 23]. У географічному трактаті «Худуд ал-Алам» правителя кімаків називали каганом [132, глава 18]. У «Таємній історії монголів» правитель канглів названий Хан-Меліком [107, 138–139]. Джувейні та Рашид ад-Дін називали Бачмана одним з емірів кипчаків [112, 24, 35–36].

Араби та перси не визнавали за правителями східних кипчаків каганського титулу. Такий титул, за даними анонімного перського географа, мав тільки правитель кімаків [128, глава 18, коментарий]. Титул «інал» означав верховного

правителя, але тільки у значенні «принц» (князь) або «намісник». Слід зазначити, що влада в євразійських кочівників передавалася в межах одного роду. Титул «хан» у кочовому суспільстві був аналогом європейського титулу «король». Тож стає зрозуміло, чому Котяна та Йону було названо королями. Для своїх підданих вони були ханами. Кипчаки та кімаки зберегли тюркську систему титулів. Проте з огляду на обставини вони не могли так широко задіяти кадри з осілих мешканців, як це робили кок-тюрки та токуз-огузи. Система титулів у кипчаків була простішою, ніж в огузів [132, глава 18, коментарий; 23; 577; 144, 961, 1294; 63; 138, 97–98, 102–103]. Адмініструванням підвладних територій займались кочові правителі крил та уділів. У Східній Європі алани, напевне, не мали такого високого статусу, як согдійці в каганатах тюркютів, кок-тюрків та токуз-огузів. Швидше за все, їхні функції обмежувались торгівлею та супроводом мандрівників. Такі заняття були зафіксовані православним єпископом Федором та домініканцем Юліаном [38; 9, 77–81].

Питання стосовно того, чи варто вважати конфедерації кипчаків державами, досі залишається актуальним. Політична та соціальна організація кочових суспільств суттєво відрізнялась від європейських чи близькосхідних стандартів. Кочівники були мобільними підданими, і якщо їх не задовольняв якийсь правитель, вони відкочували до іншого володаря. Вождь виконував функцію розподілу багатства, проте він мусив набагато більше рахуватися з простолюдом, ніж це було прийнято в арабів чи європейців. Майже кожен кочівник був озброєний. За таких умов жорстка експлуатація була неможлива. Соціальна залежність виявлялась у формі випасання худоби свого пана. До того ж залежність мала не тільки індивідуальний, а й колективний характер. Підкорені племена були залежними від своїх завойовників [577].

Поява централізованої кочової імперії була явищем, не характерним для західноєвразійських степів. Більш сприятливі умови східноєвропейських степів забезпечували умови для самостійного ведення господарства. У місцевих кочівників майже не було потреби об'єднуватись в імперську конфедерацію, для того щоб протистояти ворогу. На місцевому ґрунті утворилась тільки держава гунів. Ці нащадки хунну, які мігрували до Східної та Центральної Європи з Приуралля,

тривалий час були роз'єднані політично та поділялись на кілька ворогуючих племінних союзів. Об'єднати їх у єдиний політичний організм зміг лише Аттіла. Про систему титулів у гунів мало що відомо. Тюркських назв титулів у гунів не збереглося, тому слід користуватися грецькою та латинською термінологією. Племінних вождів Васіха та Курсіха було названо архонтами. У той же час володарів з подібною владою також називали цариками (*regulus*). Такими правителями були Баламбер та Ульдін. Коли гунські племена були об'єднані в єдиний союз, в них існувала система співправителів. Такими були Октар та Руя, Аттіла та Бледа. У 445 р., після вбивства Бледи, Аттіла став одноосібним правителем. Він створив імперську конфедерацію, а його титул мав дорівнювати імператорському у римлян та каганському у більш пізніх тюрків. За таких умов правителі окремих гунських племен мали титул короля, який позначав правителів «варварських племен». Перетворення держави гунів на імперію стало можливим тільки завдяки таланту та харизмі Аттіли [828, 177–205].

Аналогічний шлях повторила квазіімперська конфедерація тюрко-булгар – «Велика Булгарія». Тривалий час тюрко-булгари жили окремими племенами. У VI ст. одну частину з них підкорили авари, а інша перебувала під владою тюркютів. Тільки коли ці дві держави занепали, Кубрат зміг об'єднати більшість тюрко-булгар у єдину державу. Проте після його смерті «Велика Булгарія» розпалась і більшість її земель захопили хозари. Який титул мав Кубрат, складно сказати. Однак, якщо звернути увагу на більш пізні дані, то є вказівка на кілька титулів. Алмуш мав титул «ельтебер». Проте він був вождем тільки одного з племен волзьких булгар. У дунайських булгар верховний правитель мав титул «кан», а командувач військами – «кавхан». Зважаючи на те, що огурські народи в цілому були близькі до гунів, можна припустити, що й Аттіла міг володіти титулом кана [766, 257–259, 261–263; 44].

Ще одним цікавим прикладом є Аварський каганат. Ймовірно, що правлячі клани аварів були нащадками жужанів. Проте значна кількість кочового населення складалася з огурських народів. Аварська система титулів була майже такою ж складною, як і в західнотюркському каганаті. Правитель держави мав титул кагана. Його влада була автократичною на початку існування держави. Однак у VIII ст. вона

похитнулась і *югур* та *тудун* почали претендувати на більший обсяг повноважень. Другою особою в державі був югур. Якщо каган мав реальну політичну владу, то югур був швидше сакральним лідером. Його вплив поширювався на північно-східні провінції каганату. Більшого значення титул югура набув уже за епохи занепаду. Третьою особою в державі був тудун. У європейській термінології йому відповідав титул принцепса. Це був один із правителів провінцій. Можливо, так називали усіх правителів провінцій. Наступний в ієрархії титулів – *тархан*. Володарі цього титулу були представниками знатних аварських родів і вважалися підданими кагана. Крім того, в Аварському каганаті існувала рада старійшин, де були присутні представники знатних родів [833, 206–228; 235, 66, 70–73].

Міцні державні структури існували в Хозарському каганаті. Хозари ж входили до кочової імперії тюркютів. Їхні володіння були одним з уділів цієї імперії, який під час кризи Західнотюркського каганату відокремився від центру. Династія у хозарів мала тюркютське походження, і, очевидно, звідти ж була запозичена імперська ідея. Окрім титулу «каган» у хозарів існували ще й інші титули. Одним з них був титул «каган-бега», який ще позначався як «малік» («шад») у мусульманських джерелах. Були ще сановники *K-nd-r* та *Jawsh-gh-r*. У Кембриджському документі був зафіксований посадовець *булици*. Державні структури аварів та хозарів були привнесені із Внутрішньої Азії [766, 260–261, 263–270; 98, 141, 147–148, 157–158].

Печеніги не були об'єднані в одне політичне ціле. Вони були роздроблені на багато племен. Племена, у свою чергу, поділялися на роди. Костянтин Багрянородний назвав племена *фемами*, а роди *округами*. Печенізькі володарі мали свою систему титулів, яка була схожою на хозарську, щоправда, без титулів верховних володарів. Печеніги використовували титули «чор», «бойла», «юла». О. Пріцак припускав наявність у печенігів спільних інституцій та системи співправительства [62, глава 37; 766, 273]. Вожді огузьких племен лише формально корились ябгу. Огузьку конфедерацію роздирали суперечності. Яскраве підтвердження цьому міститься в описі подорожі Ібн Фадлана до Волзької Булгарії. Вказано, що один огузький вождь не поважав іншого [44; 766, 275–276]. Ібн Фадлан під час подорожі до волзьких булгар зафіксував в огузів титули «ябгу», «кударкін»,

«інал», «тархан». У X ст. огузькі правителі не мали права носити титул «каган». Так могли називатися тільки правителі хозарів та кімаків [44; 762, 74]. Огузький володар мав лише титул «ябгу», в той час як правитель хозарів титулувався каганом [766, 275–276]. Слід зауважити, що і правитель кімаків спочатку мав титул не кагана, а шада. Його ще називали тутуком. Тутук – це титул намісника. Отже, імперської легітимності кімацький володар не мав. За часів створення Кімацького каганату титули каганів мали лише правителі Хозарського та Киргизького каганатів [23].

Кімацький володар став каганом лише в X ст. Для Кімацького каганату була характерна автономія володарів племен, котрі входили до складу цієї імперської конфедерації. Очевидно, провінціями кімаків у перському географічному трактаті були названі території володінь окремих племен. Також вказувалося, що кипчаки мали свого вождя. Його титул був охарактеризований у перському джерелі як «малік». Кімацький каганат у структурному відношенні був подібний до Західнотюркського каганату після адміністративної реформи (поділу на десять провідних племен). Каган був верховним правителем, але не був автократом, а лише першим серед рівних могутніх правителів у своїй державі [128, *глава 18, коментарий*]. Причиною зміни статусу кімацького правителя було те, що колишні імперії занепали і не могли становити загрози для кімаків. Хозарський каганат був послаблений вторгненнями огузів-торків та русинів. Хозари змогли відновити свою державність за допомогою хорезмійців, котрі змусили їх змінити релігію: хозари прийняли іслам. У свідомості кочівників перехід до іншої релігії позбавляв володаря легітимності, джерелом якої вважався Тенгри. Так, під час подорожі до волзьких болгар, перебуваючи серед огузів, Ібн Фадлан дізнався, що навернення одного з огузьких вождів в іслам позбавило його владних повноважень в огузькому соціумі [149, 588–592; 44].

Киргизький каганат також був послаблений. Киданська експансія у першій половині X ст. позбавила киргизів володінь у Халха-Монголії. Територію енісейських киргизів перські та арабські хроністи обмежували Кем-Кемджіутом (Тувою) та Киргизом (Мінусинською улоговиною). Мобілізаційних можливостей цих регіонів було замало, щоб серйозно загрожувати кімакам. Фактично Кімацький

каганат був однією з останніх держав, правитель яких мав титул «каган». Обставини занепаду держави кімаків загадкові. В історичних джерелах вказано, що кай атакували кунів, а куни атакували шари [137, 29–30].

Беручи до уваги аморфну структуру кімацького об'єднання, можна припустити, що влада кімацького кагана з часом занепадала, подібно тому, як це сталося з владою ябгу в огузькій державі. Обидві ці держави стали жертвами відцентрових процесів. Племінні вожді, яких вже не стримувала влада кагана, розпочали переселення на захід, завойовуючи нові території. Велика частина населення мігрувала на захід з території Кімацького каганату, а етнічна номенклатура східного та західного Дашт-і Кипчак у багатьох випадках схожа. Правителі провінцій Кімацького каганату перетворились на правителів кипчацьких вождівств [601; 575; 576; 239].

Основною формою суспільної організації були племена. Частина з них об'єднувались у конфедерації. На просторах Дашт-і Кипчак їх було кілька [453; 239; 138, 97–98; 353, 182–183]. Можливо, в кипчаків, як і в тюрко-булгар, для позначення вождя конфедерації використовувався титул «ельтебер». Цей титул позначав правителя племені, але не більший ранг. Тому й не дивно, що болгарський правитель, прагнучи мусульманської легітимності, дістав титул еміра [44; 353, 182–183]. Онук Табар-хана (можливо, Ельтебер-хана) мав ім'я Інаси [63; 138, 97–98, 102–103].

У донецькій кипчацькій конфедерації (автор називає це об'єднання донецьким тому, що ставка правителів цього вождівства розміщувалась у басейні Сіверського Дінця, а володіння були розташовані у степах Донщини) правлячою династією були Шаруканіди. Генеалогія її представників була відзначена в Галицько-Волинському літописі. Родоначальником династії був Шарукан, а останнім її представником – Юрій Кончакович. Система передачі влади на початкових етапах наслідувала давньотюркську схему. Від Шарукана влада перейшла не до Отрока, спочатку її успадкував Сирчан, і тільки після цього влада перейшла до Отрока. Таким чином, у кипчаків збереглась давньотюркська традиція передачі влади від дядька до племінника. Лише Отрок змінив цей принцип. Маючи змогу у Грузії спостерігати за

системою передачі влади від батька до сина, він запровадив цей принцип у своєму вождівстві. Ці зміни дали можливість стабілізувати систему влади у донецьких кипчаків, і вже онук Отрока Юрій Кончакович вважався наймогутнішим серед усіх володарів східноєвропейських степів [47, 716]. Таким чином, жоден з кипчацьких вождів не зазіхав на титул кагана. Були тільки квазіімперські державні утворення в донецьких та східних кипчаків. Усі вони мали базисом давньотюркську модель, але не змогли еволюціонувати до рівня кочової імперії [577].

Варто зауважити, що в кочових суспільствах існувала певна соціальна градація. Суспільна організація була успадкована кипчаками від каганатів кок-тюрків та токуз-огузів. Суспільство поділялось на беків та народ. Беки називалися *atlygh*, тобто «шляхетні», а прості кочівники – *qara igil bobun* – «чорний народ». Ті, хто володарював у євразійських степах після падіння держави кок-тюрків та роду Ашина, особливо підкреслювали роль знаті. У написах киргизьких правителів є настанова про те, щоб народ не порушував державні закони. Беки були найвищим станом, влада їм належала по праву народження. У рунічних написах на честь тюркських каганів вказано, що тільки кагани при допомозі своїх родичів здатні нагодувати народ. До аристократії й потрапляла більшість багатств. Частину з них хани та беки розподіляли між своїми підданими [216, 470–472; 261, 128, 131–132]. Про те, яким був статус аристократа в кипчацькому суспільстві, свідчать знахідки у Чингульській могилі [616, 14–36; 617, 269–271].

У разі поразки від русинів частина аристократів могла бути викуплена з полону. Між руськими та кипчацькими аристократами, ймовірно, існували певні правила, певний «кодекс честі». Проте це не виключало смерті окремих представників аристократії, як було у випадку з Бельдюзом. Бельдюз був згодний за своє звільнення заплатити золотом, сріблом та худобою. Святополк був не проти отримати за Бельдюза викуп, проте, перед тим як прийняти рішення, порадився з Володимиром Мономахом. Володимир наполіг, щоб Бельдюза стратили. Однак такі випадки траплялися тоді, коли протистояння між русинами та кипчаками було особливо запеклим. Коли ж ситуація була більш спокійною, то була можливість домовитися за гроші. Аристократів могли викупити родичі, свояки або просто

союзники. У разі коли в полон потрапляв руський князь, він як здобич належав тому, хто його взяв у полон. У 1185 р. Кончак викупив у Чілбука з племені тарголове (таргіл-оба) свого свояка Ігоря. У 1190 р. Кобан Урусобич зміг домовитися про свій викуп з русинами [47, 255, 644, 672].

Володимир Мономах у своєму «Повчанні» вказував, що відпустив з полону двох братів Шарукана, трьох братів Бейбарса (Багубарса), чотирьох братів Гиргеня (Овчина). Ці князі були названі найкращими, тобто найсильнішими. Однак князь визнавав за собою і право на жорстокість. Аклана Бурчевича, Кокуся з сином, Азгулуя (князя Таревського) та п'ятнадцять молодих воїнів, котрі потрапили в полон до русинів, він наказав убити, а їхні трупи кинути в річку Славлю. Ставлення до різних кипчацьких аристократів у великого князя було диференційованим. Демонстрація сили поєднувалася з подарунками кочовим володарям, які радше можна було назвати підкупом, за допомогою якого князь забезпечував лояльність одних кочових володарів проти інших. Використовуючи принцип «поділяй та володарюй», Володимир Мономах забезпечив відносний спокій на степових кордонах Русі [65, 250–251].

Подібний до давньотюркського суспільства поділ на стани існував і в кипчаків. Кипчаки, як спадкоємці традицій кімаків та давніх тюрків, мали зберегти шанобливе ставлення до аристократії, на що й вказує Рабі Петах'я. Роль беків, мабуть, не зазнала змін і серед кипчаків. Хани конфедерацій та вожді племен, здійснюючи свою владу, спирались на беків. Основним багатством кочової аристократії була худоба. За неї, власне, і воювали кочові володарі. Проте кипчацькі володарі могли й швидко втратити свої багатства. Це могло статися внаслідок набігу сусіднього племені або походу русинів. Під час походу Володимира Мономаха на «лукоморських кипчаків» у 1103 р. русини захопили коней, овець, верблюдів, срібло та золото, тобто ювелірні вироби з цих металів, які кипчацькі аристократи носили на собі. Також багатством вважалися й жінки, захоплені в рабство під час походів. Як здобич розцінювалися залежні від кипчацької аристократії печеніги та огузи, яких під час походу 1103 р. русини вивели з кочів'їв «лукоморських кипчаків». Були серед здобичі й чоловіки-

русини. Це зазвичай були селяни, захоплені кочівниками під час набігів. З полону їх звільняли дружинники князів [23; 92; 47, 255, 265, 559; 84, 265].

Основою суспільства була родина. З декількох родин складалася община (кіш). Атрибутом влади вождя коша був казан [261, 129]. З кількох кошів складався рід. Цікаво, що чорноризець Никон, який був кипчаком за походженням, прийняв християнство. Але він зробив це разом із усім своїм родом [619, № 1, 6; 580, 477; 261, 130]. Роди та клани об'єднувалися у плем'я. За винятком конфедерації племен, це була найбільша адміністративна одиниця у кочівників. Хани племен та конфедерацій племен організовували з'їзди аристократів, подібні на *снemi* (з'їзди) руських князів [287, 218, 222]. Поняття «чадь», яке згадується у слов'янських джерелах, складно співвіднести з якимось конкретним тюркським терміном. У «Повчанні Володимира Мономаха» згадано про «Ітлареву чадь», котра розташовувалась за Голтавом. Літописець міг мати на увазі і клан, і плем'я Ітларя [65, 249].

«Чорним народом» давні тюрки називали простих кочівників. Народ складався з особисто вільних кочівників, котрих називали «ерами». Під час поховання поряд з ером клали його майно. У похованнях багатих ерів у Внутрішній Азії знайдено зброю, кістки коней та рештки одягу з коштовних тканин. Біля бідних ерів клали сагайдаки, а замість коня – барана [216, 470, 473, 475]. Незаможні ери випасали худобу та прислугоували своєму пану в побуті. Їхній стан Махмуд ал-Кашгарі визначав як «ер, подібний рабу». Зі збіднілих ерів формувалися дружина та челядь пана. Від кількості ерів залежало багатство бека. Проте навіть найбідніші ери були вищими за статусом від рабів [216, 476–477].

Простий чоловік міг потрапити в полон. Так, в описах походу Володимира Мономаха на «донецьких кипчаків» згадуються «колодники». У літописах вказано, що їх брали руками, тобто зв'язували вже після здобутої перемоги. Це були кипчацькі чоловіки, які потрапили в полон. Під час походів русинів вони могли втратити своє майно та жінок. Все, що мали кипчаки, вони возили з собою на возах. При вдалому поході кипчаки могли стати багатими, проте могли втратити практично все під час набігу сусідів чи походу русинів. Серед багатств, захоплених під час

походу 1169 р., у літописах згадувалися «челядь» та «чаги». «Чаги» – це рабині, які, очевидно, перебували в такому ж стані в кипчацькому суспільстві. «Челядь» – це прислуга при кочовому володарі. Г. Федоров-Давидов вважав челядь домашніми рабами кипчаків. Домашні раби, на його думку, входили до складу великої патріархальної родини. Слуги були потрібні й руським дружинникам та князям [47, 268, 540, 677; 287, 222]. Слугами аристократії кипчаків, окрім бідних кипчаків, були підкорені ними печеніги та огузи. Вони здійснювали випас панської худоби, як і пізніше кипчаки при монголах [84, 62, 265]. Те саме було характерно і для більш ранніх кочівників [291; 292; 293].

Якщо людина жила у степу осілим чи напівосілим життям, то це було ознакою підлеглості. Тому не дивно, що донські алани не чинили спротиву русинам, коли Володимир та Ярополк підійшли до Шарукані, Сугрова та Балина [263, 218–220; 580, 477]. Полонені русини та донські алани були основним населенням цих міст [412, 26–39]. Очевидно, і раби кипчаків, які видали Татура (Татахаера китайського джерела), сина Юрія Кончаковича (Юйліцзи в тексті «Юань-ші»), не були тюрками за походженням [121, 228]. Вони не бачили особливої потреби гинути за інтереси кипчаків і у випадку ворожого нападу на кипчаків переходили на бік їхнього ворога.

Одним із цікавих аспектів історії кипчаків є питання заборон у їхньому суспільстві та відповідальність за їхнє порушення. Цей аспект практично не досліджений внаслідок браку свідчень писемних джерел. Б. Кумеков в одній зі своїх праць побіжно згадував про право та покарання у кипчаків. Фрагменти його роботи стосувалися правових аспектів звичаїв кипчаків [580]. Турецький дослідник Садрі Максуді дослідив тюркське право загалом. Звичайно, його доробок має більше значення для історії мусульманських тюркських країн та держав уйгурів, проте дослідник також торкався питання заборон у кочових тюрків [267]. Питанню магичних заборон присвячені окремі фрагменти робіт О. Юрченко. Магічні заборони були пов'язані з тюркською язичницькою релігією, повсякденними упередженнями та забобонами [304; 306]. Важливо з'ясувати вплив релігії на свідомість кочівників, а також відзначити роль баранти/баримти в юридичній практиці кочівників євразійських степів. Для реконструкції заборон у кипчаків необхідно залучити

свідчення про заборонене в інших кочівників. Під час дослідження слід використовувати компаративний метод, тобто порівняння з використанням певних соціальних практик у більш ранніх та пізніх кочівників Євразійського степу.

Кипчаки, як і інші тюрки, мали уявлення про певні моральні та соціальні норми. У них панували норми звичаєвого права. У горців Північного Кавказу вони називалися *адат*, а в тюрків – *торе*. У монголів правові та соціальні норми були кодифіковані у «Джасак» Чингіз-хана. У кипчаків вони існували в усній формі і були звичаєвим правом. Бейбарс розповідав, що тюркська Яса вища від монгольської. Таким чином, він вважав тюркське торе вищим за монгольський Джасак. Важливо зауважити, що у тюрків було прислів'я: держава може і загинути, а ось торе залишиться. Навіть за умов відсутності імперської чи квазіімперської конфедерації звичаєве право продовжувало існувати. Б. Кумеків дотримується думки про наявність у кипчаків соціальних та правових норм на зразок монгольських. Це не видається чимось неймовірним, тим більше що норми монгольського писаного права мали своїм корінням звичаєве право монгольських кочівників [580, 477].

Спробою деяких хроністів сформуванню якомога негативніший образ кипчаків було приписування їм сексуальної розбещеності. Треба відзначити, що уявлення про секс у християн, мусульман та шаманістів не особливо відрізнялися. У листі фландрському графу Роберту, який зберігся у хроніці Гіберта, візантійський імператор Олексій Комнін писав, що печеніги та турки під час своїх вторгнень перетворювали церкви у стайні, гвалтували жінок і навіть чоловіків. Проте в Рогерія при описі міграції кипчаків до Угорщини у 1239 р. ніде не описувались подібні випадки. Рогерій писав тільки, що кипчаки викрадали угорських жінок. Однак й угорці викрадали кипчацьких жінок [423; 69, 19].

Башкири виготовляли фалос із дерева та носили його як амулет на тулубі і вважали, що походили від пеніса (тобто народжувались від сексу чоловіка та жінки). Як і практично у всіх людей епохи Середньовіччя, серед кочівників панувала традиційна сексуальна орієнтація, гетеросексуальні відносини. Існування бісексуалістів та гомосексуалістів було під заборонаю. Зазвичай таких людей

страчували. Стосовно кипчаків інформації про такі випадки нетрадиційної сексуальності немає. Ми змушені використовувати аналогії. Ібн Фадлан повідомляв і про содомію у кочівників. Проте цей випадок свідчить швидше про табу на такі стосунки. Розповідалося, що хорезмієць схилив сина тюрка до гомосексуалізму і що батько юнака застав їх при цьому. Ібн Фадлан вказував, що гомосексуалізм у тюрків жорстоко карався. Щодо цього язичники мало відрізнялися від представників інших релігій. Але цей випадок був скоріше винятком. Батько не видав свого сина на суд, і власне тому хорезмієцю вдалося вціліти, заплативши за себе викуп [44].

Житло кочівника поділялось на праву (жіночу) та ліву (чоловічу) частини. Слід зауважити, що у тюрків також будівля поділялась на чоловічу та жіночу половини. Чоловіча називалась *ак ей*, і там перебували господар дому та чоловіки – члени родини. У тюркських кочівників (ногайців, башкирів, казахів) юрта поділялась на дві частини. Чоловік міг повісити сагайдак тільки на своїй половині і входити тільки зі своєї сторони, котра позначалась вим'ям кобили, в той час як вхід із жіночої сторони позначався вим'ям корови. Жіноча частина називалась *кара ей*, і там перебувала господиня. Обов'язки жінки та чоловіка чітко розподілялись. Окрім законної дружини, кипчацький чоловік міг займатися сексом і з наложницею-рабиною. Серед кочівників звичайною була полігамія, і чоловік міг мати стільки жінок, скільки міг забезпечити. Гомосексуалізм вважався протиприродним, засуджувався та карався. Гомосексуалісти якщо й були, то страчувались [169, 78–79].

Джіованні де Плано Карпіні відзначав цнотливість жінок у суспільстві кочівників. Той, хто чинив перелюб, карався. Карали як чоловіка, так і жінку. Подібні звичаї були у волзьких булгар, які, за даними Ібн Фадлана, також карали за перелюб. Подібна правова норма існувала в давніх тюрків. Гардізі зазначав, що карлуцькі жінки відзначалися цнотливістю. Садрі Максуді вважав, що кара за подружню зраду траплялася серед тюрків украй рідко, оскільки тюрки дотримувалися встановленої моралі. Очевидно, Ібн Фадлан вів мову про виняткові поодинокі випадки [44; 267, 274–275].

Окрім заборон, що стосувалися інтимної сфери, у кочівників були поширені заборони, пов'язані з побоюванням помсти з боку вищих сил. Так, однією із заборон була заборона наступати на поріг юрти. Під порогом юрти, за переконаннями кочівників, жив добрий дух, який оберігав родину. Тож іноземців попереджали про неприпустимість цієї дії. Якщо людина наступала на поріг юрти навмисне, то її страчували. Кочівники вірили, що цією дією вони можуть накликати на власника юрти гнів Небес і що в юрту влучить блискавка. Якщо ж людина це робила ненавмисне, наприклад у нетверезому стані, вона не каралася. Заборонено було ходити до вітру у юрті. Заборонялося проливати сечу на вогонь та у воду. Це суперечило елементарним правилам гігієни та вірі кочівників у священні властивості вогню. Вогонь, за віруваннями алтайських народів, очищав людину від поганого. Проливати сечу на воду означало також викликати на себе гнів божества Идук-Йер Суб (Священної Землі-Води). Але особливо кочівники побоювались помсти Тенгрі. Це побоювання зафіксовано у хроніці Мовсеса Каганкватці [306, 126, 130–132, 138–139; 169, 80].

Ч. Валіханов вказував, що в пошані у кочівників була перша весняна блискавка, оскільки вона дарувала людям та тваринам очищення. У китайській хроніці «Вей-шу» вказано, що гаоцзюй (тюркські племена теле) шанували грім. Блискавка, за віруваннями алтайських народів, була небесним вогнем. Водночас місце, куди влучала блискавка, вважалось нечистим. Ібн Фадлан зафіксував у волзьких булгар звичай після влучення блискавки в юрту не торкатися померлого та його речей. Його мусили об'їжджати деякий час на конях, щоб виконати ритуал очищення. Подібні звичаї зафіксували в монголів Плано Карпіні та Ц. Де Брідія [304, 312–314, 317–318].

Заборонялося купатися у водоймах влітку. Монголи вважали, що людина може здійснювати магичні дії над водою і накличе на них біду. Цікаво, що мамлюцький посол під час місії у Середнє Поволжжя дістав пораду від місцевих мешканців не прати одяг при людях. Посли могли прати одяг подалі від очей і використовували для цього сніг. Цікаве спостереження зробив і Ібн Фадлан. Під час перебування в землях огузів арабським послам заборонялося робити ритуальне

обмивання, тому що огузи могли сприйняти ці дії як шкідливу магію. Араби робили свої справи вночі, коли ніхто нічого не бачив. Кочівникам заборонялось навіть мити руки перед їдою. За даними різних джерел, монголи, чжурчжені та огузи – прості кочівники – не змінювали одягу, поки він на них не розпадався. Заборонялось проливати молоко всередині юрти. Якщо людина ненароком розливала молоко, то, за віруваннями кочівників, вона могла накликати гнів Небес у формі блискавки. Заборонялося сідати на батіг. Батіг, за тюркськими та монгольськими віруваннями, мав магичну силу. Батогом можна було бити по вітру, сподіваючись, що він вщухне. Батіг мав відганяти злих духів та воскрешати померлих. Ками використовували батіг під час камлання та при лікуванні хворих. Також заборонялось ламати кістки, оскільки їх також пов'язували з уявленнями про життєву силу [695, 193; 306, 121–123, 126–128, 135–138; 44; 304, 310–313].

Помсту могло викликати викрадення худоби. Худобу кочівники позначали тамгою, тобто було видно, де чия власність. Якщо злодія ловили з награбованим, то він мав відшкодувати пограбованому шкоду десятьма головами своєї худоби. Якщо крадій не мав худоби, то мусив віддати у рабство свою дитину. Якщо ж він був без дітей, то мусив сам стати рабом. Звичай викрадення худоби був типовим для кочівників, хоча й забороненим. Якщо здійснення злочину було доведено, то винна сторона мала заплатити за це в десятикратному розмірі (так званий штраф кун). Якщо винні ухилялися від сплати штрафу, то рада беїв могла дозволити постраждалій стороні забрати худобу у тих, хто їх пограбував (у казахів цей звичай називався *barimta* (чагатайське слово *baranta* – розбійницький набіг)). Можливо, аналогом суду беїв у казахів був суд беків у кипчаків. Аристократія була носієм влади і мала право приймати правові рішення. Для вирішення спірних питань збиралась рада аристократів [580, 477; 695, 134–137; 691, 134–137; 514, 118–122].

Окрім того, баримта давала змогу повернути майно та жінок. Злочини проти особистості також каралися штрафами. Це практично нічим не відрізнялося від германських законів раннього Середньовіччя. Цікаво, що викрадення жінок не вважалося чимось екстраординарним у казахів. Подібне можна було спостерігати і у кипчаків. У звичаєвому праві кавказьких горців було також поняття «баранта».

Очевидно, воно було запозичене від тюрків. У горців воно називалося *ішкіль*. Кредитор міг силою відібрати майно боржника, якщо той не платив. Подібні правові норми існували навіть в індоєвропейських народів, наприклад в ірландців. Таким чином, звичай баранти – це легалізоване насильницьке відновлення порушеного права. Баранта (баримта) була звичним явищем у мусульманських тюркських народів Центральної Азії. Ця традиція була ще домусульманською. Ф. Назаров називав барантою розбійницький набіг уночі з метою викрадення худоби. Баримта розглядалася осілими сусідами кочівників як злочин [107, 29–31; 691, 134–137; 514, 118–122; 527; 119; 678, 96–97; 588, 3–20; 69, 19; 78; 409, 78–79; 809; 347, 32–34].

У кипчаків існував звичай кривної помсти. Так, ан-Нувайрі та Ібн Халдун згадували, що між племенами токсоба та дурут була давня ворожнеча. Розповідається, що син Котяна Мангуш полював, проте, схоже, вийшов за межі володіння свого племені і був убитий Аккубулем з токсоба. Це, у свою чергу, викликало війну – і токсоба довелось просити про допомогу у монголів. Загалом у кипчацькому суспільстві за вбивство карали стратою [111, 541]. За свідченнями Михайла Хоніата, ніхто не міг заподіяти зло людині, яку помилував вождь. Людині як охоронна грамота вручалась стріла. Стріла мала значення у тюрків подібно монгольській *пайцзі* (охоронній грамоті у вигляді металевої таблички). Стріла була символом влади. Так, каган західних тюркютів дав кожному з десяти правителів племен *дулу* та *нушибі* по стрілі, що означало делегування певних повноважень. Десятистрільними тюрками також називали тюргешів. У кипчацькому соціумі зачіпати людину зі стрілою хана було небезпечно, оскільки це означало, що людина не дотримується субординації. Візантійський православний клірик вважав, що кипчаки більш ретельно використовують настанови Євангелія, ніж християни. Виконання норм звичаєвого права було викликане побоюванням перед силою, яка може здійснити покарання. Невиконання волі хана могло розцінюватись як заколот чи зрада. За це була передбачена смертна кара. Влада кагана чи хана вважалася такою, що дарована небом. Порушник, таким чином, йшов проти волі Тенгрі. Відносини субординації у суспільстві пов'язувались також із небесним порядком. Викрадення наречених, худоби, напад на сусідів та кривна помста за вбитих членів

племені чи роду були звичним явищем і не вважалися чимось екстраординарним. Ображені часто мстилися своїм кривдникам, і війні не було кінця. Кипчацькі племена перебували у стані війни всіх проти всіх. Тільки імперська влада на зразок ханів Улусу Джучі могла забезпечити відносний порядок у Дашт-і Кипчак [79; 119; 190, 238; 580, 477].

Інші джерела вказують, що кочівники були схильні порушувати дані ними обіцянки. За свідченнями Анни Комніни ромеї брали заручників з кипчаків, для того щоб забезпечити виконання взятих на них умов перед битвою при Левуніоні. Феофілакт Болгарський повідомляв, що більш ранні кочівники – печеніги – були схильні порушувати домовленості. Однак часом самі ставали жертвами порушення договорів. Так, одного разу вони домовилися з кипчаками про спільний виступ проти ромеїв. Звісно, кипчаки погодилися брати участь за певні матеріальні вигоди. Проте кипчаки вчасно не прибули на поле бою, і печенігам довелось воювати самим. Коли печеніги перемогли ромеїв, кипчаки прибули на поле битви і стали вимагати своєї частки здобичі. Печеніги їм у цьому відмовили, мотивуючи тим, що вони участі в битві не брали. Тоді почалась війна, яка закінчилась поразкою печенігів. Правовими нормами кочівники нехтували, відчуваючи, що на їхньому боці сила. Тому серед тюркських кочівників продовжувались тривалі війни, бо взаємним образам між окремими племенами не було видно кінця [119; 4, *книга 7, параграф 5, книга 8, параграфи 4–6*].

Утримати кочівників від порушення клятв мали магичні обряди, у яких важливу роль відігравали жертвні тварини (як правило, це були собаки чи коні). Угоди зазвичай укладались в усній формі. Угода зміцнювалася клятвою. Кочівники наголошували, що нехай вони будуть вбитими як тварина, якщо порушать клятву. Про такі клятви у кипчаків повідомляли Жан де Жуанвіль та Рабі Петах'я. Існування таких присяг зафіксовано і в якутів з енісейськими киргизами під час російської колонізації [119; 4, *книга 8, параграфи 4–6; 770, 96; 92; 267, 281–282*].

6.3. Історична пам'ять та писемність. Одним із досі маловивчених питань історії кипчаків є історія їхньої писемності. На відміну від давньотюркської та уйгурської мов, кипчаки не мали літератури власною мовою. Необхідно з'ясувати,

яку систему письма вони використовували для записів. Також варто знайти сліди кипчацького епосу у писемних пам'ятках різних країн. Важливим є питання історичної пам'яті. Необхідно дослідити, у якій формі вона існувала в кипчаків.

Щодо писемності, то в мемуарах Жана де Жуанвіля є згадка про те, що до могили померлого знатного кипчака клали лист. Абу Дулаф, зокрема, зафіксував писемність у кімаків. Проте у західноєвразійських степах досі не виявлено рунічних написів, які можна було б приписати кипчакам. Відповіді на питання щодо причин відсутності рунічних написів у кипчаків дають можливість дані компаративного аналізу. Слід зауважити, що навіть в іранців-аланів не існувало власної системи писемності, вони використовували грецьку систему письма. Навіть Зеленчуцький напис був зроблений грецькими літерами [51; 577; 41, 118; 468, 377–379; 469, 137–139].

Оскільки кімаки були продовжувачами давньотюркської державної традиції, то вони мали успадкувати й традиції писемності. Абу Дулаф вказував, що кімаки писали тростинами, а це значить, що вони вже не використовували для письма камені. Ось чому в степах не було знайдено текстів кімаків. Можливо, використовуючи для письма якийсь інший матеріал, зокрема пергамент, кочівники все ж мали брати приклад із сусідів і не стояти осторонь прогресу [577].

Пам'ятки інших тюркських кочових народів зафіксовані здебільшого системами писемності їхніх сусідів. Так, болгар на Середній Волзі користувались арабською системою писемності, яку пристосували до болгарської мови. На території Дунайської Булгарії збереглися двомовні болгарсько-грецькі написи [767]. На питання, чому до нас не дійшли кімацькі тексти, відповідь можна знайти в історії інших тюркських держав. Від мови волзьких болгар домонгольського періоду збереглися тільки дані епіграфіки, записані арабографічним письмом на каменях, та поема Кул Галі «Кисса-і Йусуф». У той же час Абу Хамід ал-Гарнаті, який особисто відвідав Волзьку Булгарію, вказував на те, що болгар були освіченими людьми, та навіть посилався на історію болгар Йакуба б. Нугмана [191; 25].

З усього обширу кореспонденції Улусу Джучі до нас дійшли тільки ярлики ханів митрополитам та венеційським купцям. Характерно, що ці документи

збереглися у зібраннях, що перебували поза межами степу [30; 29]. Жодної історичної хроніки Улусу Джучі поки що не виявлено. Для відтворення історії цієї держави дослідники змушені користуватися доробками вчених держав- правонаступниць Улусу Джучі – Кримського ханства, Касимівського ханства, держав Шейбанідів, казахських ханств [199; 522; 61; 1; 114; 283]. При цьому варто врахувати, що відсоток осілого населення у Волзькій Булгарії та Улусі Джучі був більшим, ніж у кімаків. Ворожнеча між кипчацькими ханствами та племенами не сприяла збереженню писемної традиції. XI ст. було часом нестабільності у степах. Та й перша половина XIII ст. також не особливо сприяла розвитку історіографії у кипчаків [137, 29–30; 111, 540–541; 239].

Написи на пергаменті зберігаються значно гірше, ніж написи на камені, оскільки для їхнього збереження необхідні особливі умови. Забезпечити наявність бібліотек кочові володарі не могли. За умов політичної нестабільності надійніше було передавати інформацію усно, у формі пісень. Цей факт зафіксував галицько-волинський літописець в оповіді про Отрока [47, 716].

Образ кипчаків був не лише негативним. Симпатія до кипчаків простежується у двох розповідях Галицько-Волинського літопису. Ці два оповідання мали степове походження і були вмонтовані в літописи. У розповіді про Атрака (Отрока) відзначалися патріотизм цього вождя та існування поняття «батьківщина» для кочівників. За свідченням літописця, дядько Отрока Сирчан відправив у Грузію до Отрока кобизчі (гудця) Оре. Цей співак-кобизчі співав для Отрока кипчацькі героїчні пісні-дастани і привіз для кипчацького вождя євшан-зілля. Відчувши запах цього зілля, Отрок промовив, що краще вмерти на своїй землі, ніж на чужині жити та бути відомим. Кончак зображений у вигляді богатиря, котрий міг своїм казаном вичерпати річку Сулу. Русини поважали силу кочівників. Розповідь пронизана сентиментальністю та відображає романтизм кипчацького епосу. Кипчаки, бодай і випадково, почали набувати писемної історії. У Галицько-Волинському літописі зафіксована степова генеалогія – шежере. Походження Юрія Кончаковича пов'язане із Шаруканом, котрий був його прадідом. Для Кончака Шарукан був дідом, а для Отрока – батьком [47, 715–717].

Пам'ять про походження та історію кипчаків, окрім літописців, зберегли арабські хроністи. Ібн-Халдун та ан-Нувайрі зафіксували етноніми кипчаків, а також записали степову розповідь про війну між племенами дурут та токсоба. Ця розповідь несе на собі відбиток тюркського епосу. Аккубуль та Котян представлені як епічні герої. Син Котяна Мангуш загинув під час полювання на землях, де перебував Аккубуль. Залишається шкодувати, що в кипчацьких степах не було пам'ятників з тюркською рунікою, яка б відкрила для нас світ, схожий з тим, що описували орхонсько-енісейські тюркські написи. Розповіді тюркських каганів, як правило, також мають епічний характер. У хроніці Тахіра ал-Марвазі збереглась пам'ять про розселення кипчаків. Зважаючи на те, що один із кунів, Екінчі б. Кочкар, був хорезмшахом, розповідь про переселення кипчаків мала бути зафіксована Марвазі з його слів [111, 541–542; 796, 235–245]

У більш ранній час була записана оповідь про Боняка та Алтунопу. Ця оповідь також нагадує тюркський дастан. Літописець описує битву на В'ягрі поблизу Перемишля. Цікаво, що факт камлання Боняка до вовків не зустрів осуду в літописах. Це підтверджує степове походження розповіді. Для слов'ян-християн вовк був хтонічною твариною, як і галка, з якою порівняли угорців. Алтунопу, Боняка та інших кипчацьких вождів порівняли з соколами, образ цього птаха був позитивним символом відваги. Він мав для них такий же символізм, як і птах Турул для угорців. Тільки в цьому порівнянні відчуваються вплив слов'янської історичної традиції та адаптація його літописцями [47, 245–246; 642, 214–215, 217–220].

Історична традиція в тюрків збереглась у формі епічних переказів. Як правило, героями цих оповідей ставали такі епічні герої, як Алпамиш, Кобланди-Батир, Манас. Тюркські епоси зберегли лише фрагменти кипчацького епосу. У «Родоводі туркменів» згадано про Кипчака, як про названого сина Огуза. Хівинський історик передав переказ про трьохсотлітнє панування кипчаків на просторах Тану (Дону) та Ітіля (Волги) [61]. В «Огуз-наме» згадки про Кипчака ще більш фрагментарні. Там він згаданий як названий син Огуза, знайдений у дуплі дерева [103]. М. Ф. Кирзиоглу вважає, що головними ворогами кипчаків були огузи. Кипчаки через Кара-Дербент здійснювали напади на столичні міста Агджа-Калак та Сюрмелі. Очолював їх Аладжа

Атли Шевкал-і Мелік. Праве крило його війська очолювали Богачук-Мелік та Кара-Токан-Мелік. Їхніми супротивниками були беглербег Огуз-хана Олаш-оглу Салвур-Казан-хан, у правому крилі – Делю-Тондар з Таш-Огуза, у лівому крилі – Кара-Будак Кара-Конак-оглу з Іч-Огуза [341, 11–12, 70–71].

На жаль, історія не донесла до нас оповідей про епічних кипчацьких богатирів. Про те, яку форму мала історична пам'ять, ми знаємо завдяки даним літописів та досліджень. Під час зупинок і самого кочування кипчаки любили розважатися піснями. Одним з таких піснярів був Оре [47, 716]. У кипчаків існувало два види музичних інструментів. Один з них був схожий на гуслі, а другий був смичковим. У кочівників він називався кобиз [510, 281–283]. Відомо, що у степах України поблизу села Лиманець Бериславського району Херсонської області було знайдено кипчацький кобиз (кобуз). Такі музичні інструменти знаходили на археологічних пам'ятниках, які датують XI – XV ст. Кобизчі мали особливий статус у кипчацькому суспільстві. Музичний дар Оре був близький легендарному Коркуту, оспіваному в огузькому епосі «Книга мого діда Коркута». На переконання кочівників, музикант був людиною такого ж порядку, що й кам. Легендарний Коркут був ясновидцем, камом, знахарем, винахідником кобиза. Кобизчі та їхні послідовники виконували роль *бакси* (знахарів), ясновидців, наставників та вихователів. Вони ж були хранителями колективної історичної пам'яті, тобто в піснях переказували історичне минуле народу у формі епічних розповідей (дастанів). Поховання кобизчі не було ні багатим, ні бідним. У похованні були знайдені сани, сагайдак зі стрілами, дерев'яне блюдо, а також музичний інструмент. Традиція смичкових інструментів прийшла до Європи з Центральної Азії. У Європі схожими на кобиз були музичні інструменти ребек, фідула, фідель. Від кобиза походив український інструмент кобза [444, 40–50; 445, 231–250].

У той же час не можна сказати, що писемність у кипчаків зовсім зникла. П. Голден вважав інформацію про поховання знатного кипчака важливим свідченням грамотності у кипчаків, яка звичайно мала бути привілеєм знаті, як і усюди в тогочасному світі. До того ж наявність писемності могла служити практичним цілям,

а саме написанню листа, що мав супроводжувати небіжчика у потойбічний світ [41, 118; 468, 377–379; 469, 137–139].

Щодо того, якою системою писемності користувалися кімаки та кипчаки, відомостей немає. Можна тільки припустити, що кипчаки цілком могли використовувати писемність сусідів, наприклад арабографічну писемність у Центральній Азії або грецьку мову ромеїв у Східній Європі. На коштовному каптані, знайденому у похованні чингульського хана, кириличними літерами було вишито ім'я Йона (Она болут), що, очевидно, позначало власника цієї речі. Сам власник повинен був уміти читати, щоб мати можливість перевірити роботу майстра, який виготовив каптан [616; 617]. Історіографія навряд чи існувала в кипчацьких ханствах, проте аристократи мали володіти елементарними навичками письма. Однак писемність не завжди є ознакою державності. Так, у давніх лівійців (предків берберів) та давніх германців існували власні системи писемності (лівійське письмо та германська рунічна писемність), але держави у європейському розумінні в них не було. Це були лише племінні союзи, які сучасні історичні соціальні антропологі називали б вождівствами [589; 674].

Що ж до «Кодекс Куманікус», то ця писемна пам'ятка була створена не самими кипчаками. Вона була написана для європейців з метою здійснення подорожей, місіонерства та торгівлі. «Кодекс Куманікус» складався з «Книги місіонера» та «Книги перекладача». «Книга перекладача» була призначена для торгівлі й підготовлена у Солхаті італійськими комерсантами. «Книга місіонера» підготовлена німецькими церковниками для проповідей серед кипчаків. У «Кодекс Куманікус» було використано кипчацьку, перську та латинську мови. Збереглося дві копії цього документа. Одна з них датована 1303 р., а друга – 1330 р. У цьому словнику також містилися кипчацькі загадки, котрі є важливі для вивчення тюркського фольклору. П. Голден виокремив зі слів словника запозичення з давньоруської, арабської, монгольської, грецької, єврейської та сирійської мов. У мусульманському світі існували аналоги «Кодекс Куманікус». Це були арабо-кипчацькі словники XIII – XIV ст. «*Kitab al-Idrak li'l-Lisan al-Atrak*» (написаний Абу Хайяном), «*Kitab Majmu' Tarjuman Turki wa 'Ajami wa Mugali wa Farsi*», «*Kitab*

Bulgat al-Mustaq fi Lugat at-Turk wa'l-Qifjaq» (написаний Джалал ад-Діном Абу Мухаммедом Абдаллахом ат-Туркі), «*At-Tuhfah az-Zakiyyah fi'l-lugat at-Turkiyyah*», «*al-Qawanun al-Kulliyyah li-Dabt al-Lugat at-Turkiyyah*». Також до цього переліку необхідно додати шестимовний «*Rasulid Hexaglot*». Усі ці словники мали на меті навчити європейців та арабів спілкуватися з кипчаками. Ймовірно, арабо-тюркські словники використовувалися і мамлюками, щоб взаємодіяти зі своїми підданими. Арабо-тюркські словники можуть слугувати джерелом для реконструкції куманської мови, оскільки кипчацькі мамлюки протягом тривалого часу не асимілювалися серед довколишнього населення. У словнику Абу-Хайана навіть були згадані кипчацькі племена. Що ж до «Кодекс Куманікус», то Я. Дашкевич вважав, що ця писемна пам'ятка належить до кримськотатарської, а не до кипчацької мови. І справді, «Кодекс Куманікус», створений після монгольських завоювань, навряд чи відбивав усі реалії кипчацької мови XI – XIII століть. А. фон Габайн пропонувала вважати мову цієї пам'ятки давньотатарською. Кипчацька мова мала більше зберегтись у діаспорі (наприклад, у мамлюцькому Єгипті), ніж на батьківщині, де в мову кипчаків увійшли числені запозичення [679, 481–498; 767].

РОЗДІЛ 7. СТРУКТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ

7.1. Побут та господарство. Як добре відомо, кипчаки були кочівниками. Взагалі, їхнє суспільство не відрізнялось від соціумів огузів та печенігів. Господарство кипчаків було досліджено у працях кількох казахських та українських дослідників [182; 153]. Також цей аспект номадологічних студій розроблявся румунськими та російськими дослідниками [259; 261; 293; 358; 359].

У слов'янських літописах вказувалося, що кипчаки володіли «скотами» (велика рогата худоба), вівцями, кіньми, верблюдами. Окремі степові володарі мали величезні табуни худоби [261, 115; 47, 255]. Гардізі згадував, що мандрівник на річці Іртиш міг побачити табун з 1 чи 2 тис. диких коней. Цих коней ловили за допомогою арканів і, приручаючи, одомашнювали [23].

У грузинських джерелах згадувалися сазамтро та сазапхуло, тобто зимові та літні стійбища [153, 255–259]. Гардізі згадував, що кімаки взимку відходили до місцевості Ок-Таг. Під землею вони мали водойму, з якої взимку, коли випадало та розтавало багато снігу, поїли коней талою водою. Гардізі згадував, що в землі кімаків снігу бувало стільки, що він сягав висотою зі спис [23]. Маршрути кочування кипчаків були встановлені ще за домонгольської доби. Монголи тільки успадкували їх після завоювання Дашт-і Кипчак [52, 91–92; 111, 541]. Відстані сезонного кочування кімаків та східних кипчаків фактично збігалися з тими, що існували в казахів Середнього жузу (1000 – 1500 км). Що ж до кочівників Подунав'я та Надчорномор'я, то маршрути їхніх сезонних кочів'їв складали відстань від 250 до 600 км (залежно від сезону). Довжина сезонних кочів'їв залежала від клімату та флори кожного окремого регіону [359, 210; 261, 118].

Кипчаки відкочовували з місця на місце з тваринами, які забезпечували їх усім необхідним. З овець можна було отримати вовну, з якої виготовлявся одяг. Кипчаки розводили курдючних та безкурдючних овець. Останні були більш пристосовані до перекочівок. За рахунок овець можна було швидко поповнити запаси м'яса та жиру. Велика рогата худоба не була такою численною, як вівці та коні. Ібн Баттута повідомляв, що бики перевозили вози кочівників [580, 475]. Свідчення про склад табунів, що належали кипчакам, можна дістати у слов'янських літописах. Під час

походів на кипчаків русини разом з полоненими захоплювали коней, биків, овець та верблюдів [358, 225–226].

Гардізі повідомляв, що в межах володінь кімаків нема верблюдів і якщо купець приводив у ці землі верблюда, то той не виживав і сезону [23]. Але свідчення Гардізі не зовсім узгоджуються з даними новгородського літописця про верблюдів, яких Котян подарував Мстиславу Удатному. Іншими дарунками цьому князю були буйволи, коні та жінки [84, 62, 265]. Верблюди були зафіксовані і в «лукоморських» кипчаків [47, 255]. Крім того, археологічні дослідження зафіксували рештки верблюда у Подунав'ї [358, 226]. Протягом 10 днів верблюд міг не пити воду, стійко переносив посухи та холоди, міг пити солону воду та нести на собі вантаж у 250 – 300 кг. Єдиним мінусом була низька народжуваність цих тварин. Куди більш широким було використання коней. Для кочівників коні були і засобом пересування, і джерелом прибутку [241, 67–72]. Ібн Фадлан рахував багатство кочівників кількістю худоби [44].

Коней кипчаки продавали до Індії. Звичайні коні оцінювались у 100 денаріїв сріблом, а хороший кінь – у 500 денаріїв. Кипчацькі коні високо цінувались кочівниками. Монгол Джучі пригнав близько 20 тис. коней з Дашт-і Кипчак. Усіх їх він подарував своєму батькові. Коні, на яких зазвичай їздили кипчаки, були невисокими, проте витривалими. Завдяки їхній швидкості кипчаки відривалися від хрестоносців, які пересувались на високих конях. Кипчаки робили ставку на маневреність удару, а не на таранний удар, як європейці. Менші коні якраз і були пристосовані до кочівницької тактики. Кипчаки могли вирощувати і великих коней, проте вони могли йти тільки на продаж [580, 475; 57, глава СХІІ]. Коні забезпечували мобільність руху. Слід зазначити, що коні та верблюди належали чоловікам. Жінки ж володіли великою та дрібною рогатою худобою. Коні слугували транспортом для багатих людей. Менш заможні кочівники розводили отари овець, кіз та стада великої рогатої худоби. Час кочування обмежувався теплою порою року і залежно від природних умов тривав від 6 до 9 місяців. Кожен рід мав свої зимівники. Найбільша концентрація кочівників в одному місці спостерігалася влітку, коли

окремі роди об'єднувались у плем'я і підходили до кордонів держав з осілим населенням [241, 67–219].

Що стосується їжі кімаків та кипчаків, то анонімний перський географ згадував, що влітку ті переважно харчуються молоком та похідними від нього продуктами, а взимку – м'ясом [132, *глава 18*]. Гардізі також вказував, що кипчаки харчуються м'ясом взимку, а кобилячим молоком – влітку [23]. У другому продовженні анналів монастиря Хайлігенкройц згадувалося, що кипчаки вживають у їжу сире м'ясо, а замість напоїв – молоко та кров тварин. Німецький латиномовний історик вважав кипчаків дикунами та язичниками, і цим обумовлена його антипатія до них [69, 232].

Нестор повідомляв, що кипчаки вживають нечисту їжу, серед якої, зокрема, м'ясо хом'яків, ховрахів та мертвечина. Проте вживання вказаних видів м'яса у кипчаків не було нормою. Давньоруський автор не приховував своєї антипатії до кипчаків і всіляко засуджував їх на сторінках свого літопису. Для літописця Володимира Мономаха та Мстислава Хороброго антиполовецька спрямованість тексту була природною, оскільки кипчаки сприймалися як вороги. Хроніст створював образ нечестивого та дикого ворога [47, 11].

Робер де Кларі вказував на те, що м'ясо готувалось оригінальним способом, воно клалось під сідло і під час подорожі верхи відбивалось. Він повідомляв, що кипчаки не сіють і не обробляють ниву. Їхньою їжею він називав м'ясо та молоко. Хрестоносець також інформував читачів про те, що одягом кипчакам слугує бараняча шкіра і кожний з них володіє десятком чи дюжиною коней. Під час подорожі кипчаки підвішували до морди коня торбочку з кормом, щоб кінь не був голодний. Протягом дня кочів'я кипчаки могли долати відстань, на подолання якої європейці витрачали кілька днів [57, *глава LXVI*]. Рабі Петах'я згадував, що кедари вживали в їжу м'ясо, відбите у спосіб, подібний до того, який описував Робер де Кларі. Єврейський мандрівник згадував про сир та молоко як про їжу кедарів [92].

Пізніше Йоганн Шільтбергер, повідомляючи про татар, зазначав, що якщо в татар не було часу зварити м'ясо, то вони відбивали його під сідлом і споживали його в їжу солоним. Щодо татар часто вживали епітет «сироядці» (тобто ті хто

споживає сире м'ясо), що є лише частково правильним, адже м'ясо, яке споживалось під час походів, було солоним та відбитим під сідлом. Подібні свідчення про приготування м'яса були і в Амміана Марцелліна, який повідомляв, що гуни відбивають м'ясо, кладучи його на спини коней, та дають упріти. Також він зазначав, що гуни вживають у їжу корені трав. Отже, хроністи різних епох подібно описували реалії кочового побуту в поході.

М'ясо кипчаки зазвичай варили. Вільгельму Рубруку дісталось напівсире м'ясо тільки тому, що не вистачало палива, щоб приготувати обід. У їжу споживали і продукти, похідні від молока. Татари, як і їхні попередники, повинні були вживати в їжу багато кислого молока. Воно було гірким. Його споживали як окремо, так і як приправу до інших страв. Масло та пахту відклали на зиму. Також з молока готувався сир. Мандрівники, коли прибували до Дашт-і Кипчак, пригощалися як гості кумисом, бараниною, рибою, кониною, пшеничною кашею та вином. Гості, як правило, отримували чітко визначені порції. Під час бенкету люди мали дотримуватись церемоніалу. Господар дому міг обрати шматок м'яса, який йому подобався. Інші шматки він роздавав гостям. Якщо їжі було забагато, то гості могли забрати її з собою. Під час святкувань їжу подавали на срібних та золотих тацях. На бенкетах кубок хану спочатку підносила ханська донька, а потім спадкоємець престолу [434, 9–12; 280, 15].

Гардізі повідомляв, що кімаки, а отже й кипчаки, купували сіль. Потім вони обмінювали сіль на хутро горностая. Також сіль була необхідна для того, щоб м'ясо зберігалось довше. Взимку в їжу вживалося сушене м'ясо. Страви готувались із м'яса баранів, коней, корів. При цьому вживання певного виду м'яса залежало від статків власника. Якщо він був менш заможним, то в їжу вживалося м'ясо барана або корови. Якщо ж власник був більш заможним, то він міг вживати і конину. Під час забою м'ясо коштувало недорого. Конину в'ялили і зберігали про запас. В'ялили м'ясо на сонці та вітрі без використання солі. Під час такого приготування поганого запаху не виникало. Активно споживали баранину та яловичину. Це м'ясо розрізали на довгі тонкі шматки, щоб висушити. Серед відходів знаходили навіть свинячі кістки. Свинину споживали до прийняття ісламу. У їжу звичайно також споживали і

верблюдяче м'ясо. Той, хто нарізав м'ясо, стежив, щоб воно подавалося з кістками. Під час бенкетів як приправу використовували солону воду.

Важливим продуктом харчування кочівників був кумис. Про виготовлення кумису повідомляв Вільгельм Рубрук. Кобил доїли, прив'язавши лошат поблизу. Якщо тварина була особливо неспокійною, то до кобили допускали молодняк, щоб він трохи посмоктав молоко. Після доїння молоко в достатній кількості виливали в бурдюки і воно збивалося патином до того часу, поки не відокремлювалося масло, а молоко не набувало кислого присмаку. Для багатих кочівників виготовлявся чорний кумис. Під час його приготування кобиляче молоко збивалося до тих пір, поки не відокремлювались усі тверді фракції. Вони мали снотворну дію і віддавались челяді та рабам. Водянисту сироваткоподібну рідину, що утворювалась після бродіння, кочівники вживали як напій. За монгольської доби для отримання достатньої кількості кумису Бату утримував поблизу військового табору 30 ферм по 100 голів кобил у кожній. Татари та їхні попередники кипчаки та печеніги споживали також козине та коров'яче молоко. Але цей факт майже не відображали мандрівники, оскільки це було звичним для країн, з яких вони походили, а ось виготовлення кумису для них було екзотикою.

На думку Е. Триярські, кочівники могли вживати в їжу щурів, мишей, собак, кротів. За крайньої потреби вони пили кров тварин, яку варили під час голоду. У випадку вкрай скрутного становища (голодомору, зумовленого вторгненням ворога) кочівники могли їсти м'ясо мерців. Про споживання печенігами в їжу людського м'яса (мерців) повідомляв Маттеос Урхаеці. Вільгельм Рубрук зафіксував випадки канібалізму серед кипчаків у Криму під час монгольського завоювання Східної Європи. За скрутного становища у 1286 – 1287 рр., за даними єгипетських арабських енциклопедистів, воїни Телебути споживали в їжу мишей, ховрахів, кроликів, а також собак. Вживалося в їжу м'ясо померлих від голоду людей, а також м'ясо хворих та померлих тварин. За даними Йогана Шільтбергера, для кочівників у Сибіру було нормальним вживання собачого м'яса. Вживання у їжу м'яса собак, польових тварин та мертвечини, щонайперше, було викликане крайньою скрутою і продиктоване інстинктом самозбереження. Для того щоб вижити, необхідно було

вживати в їжу те, що зазвичай кипчаки не їли. Що ж до звичайної їжі, то, окрім молочних продуктів і м'яса коней, великої та дрібної рогатої худоби, кипчаки вживали приготовлених птахів та рибу. Цікаво, що традиція споживати м'ясо коней збереглась у мамлюків. Цей факт шокував арабів, і тому вони занотували, що мамлюки, які походили з кипчаків та монголів, споживають у їжу конину. Звичай вживання у їжу м'яса коней мав і релігійний підтекст у язичницьких народів Сибіру та Центральної Азії. За допомогою коней шамани входили в контакт із небесними духами. Кінь супроводжував померлого в потойбічному світі. У їжу також споживалась риба, як річкова, так і морська. Рибу ловили на риболовні гачки. Із риби кочівники видаляли ікру, яку солили. М'ясо птахів відіграло другорядну роль після м'яса тварин та риби [835, 545, 548–549; 434, 9–10; 52, 90; 787, 2, 5–7].

Єдиним посудом, який був пристосований для приготування їжі у степах, був казан. Цей ремісничий виріб є характерною особливістю кочівницьких поховань. У похованні одного з кочових вождів був знайдений бронзовий котел. Він, ймовірно, мав парадну функцію. Поряд з ним був черпак. Реалії побуту під час походу мали бути іншими, а котел мав бути металевим. Кипчаки були не гончарями, а ковалями та металургами. Кераміку вони обмінювали на інший товар під час візитів до Криму та Русі. Кочівники у казані могли варити кашу з проса. Кашу готували на воді над вогнем. Якщо кочівники мали м'ясо, то вони його нарізали дрібними шматками та клали в кашу перед готуванням. Проте частіше готували саму кашу, без м'яса, яку накладали в миски і заливали молоком. При варінні м'яса додавали сіль і отримували м'ясний бульйон. Під час варіння виварювали й кістки. Такий звичай зафіксований і в башкирів [645, 212; 835, 546; 434, 10].

У похованнях кочівників знайдені амфори, які могли потрапити до степів внаслідок торгівлі з візантійськими містами Криму. Вони належали багатим кочівникам-воїнам [500, 221]. Також у похованнях воїнів знайдені одноручні горщики. Глечики ж зустрічались у похованнях різних соціальних категорій населення. Кераміка надходила до степів із Русі та Візантійської імперії [501, 221–223]. Для кочівників, за винятком випадку в Саркелі (Білій Вежі), не було характерно виробництво кераміки [835, 532–533].

Можливо, амфори були спеціально призначені для вина. Принаймні в печенігів був зафіксований звичай вживати алкоголь. Через згубну пристрасть до вина, за інформацією Георгія Кедріна, вони програли битву ромеям, оскільки після споживання вина багато з них поснуло, а ромеї заскочили під час сну печенізьких воїнів у їхньому таборі і багатьох з них перебили. Кипчаки також любили вживати вино. У візантійських документах зафіксований цікавий випадок. Суддя землі поблизу монастиря Святої Богородиці Лемвіотіса Керамаріс схилив кипчаків на свій бік вином вартістю у два перпери. Вказано, що скіфи (кипчаки) мали до нього особливу слабкість. Вино було популярним і серед мешканців Дашт-і Кипчак. Вільгельм Рубрук повідомляв, що кочівники вимагали від нього вина. Вино вироблялось тільки у Криму та на Кавказі, тому виробництво вина у сусідніх з Дашт-і Кипчак районах було обмеженим. Як правило, кочівники не займались виробництвом вина. Факт того, що печеніги займались виноградарством, зафіксований у XIII ст. в Угорщині. Це були печеніги, які вже осіли. Імпортує вино мало надходити до Дашт-і Кипчак з Угорщини, Візантії та Грузії. Татарські володарі Узбек та Темір-Мелік також полюбили пити вино. Спиртні напої вживали під час поминок, де вони відігравали роль антидепресантів, а також під час свят та бенкетів. Алкоголь вживався для підняття настрою. Відомо, що деякі кочівники, як, наприклад, великий хан Угедей, були алкоголіками. Пияцтво у кочівників було в пошані. Для того щоб задобрити монголів, турки-сельджуки, вірмени та перси мали напоїти їх вином. Внаслідок надмірного вживання вина та інших алкогольних напоїв у кочівників виникали хвороби. З кочових володарів хіба що тільки Чингіз-хан зробив спробу боротися з пияцтвом серед своїх людей. Вождь гунів Аттіла загинув від надуживання вина, захлинувшись у сні своєю ж кров'ю. Загалом, кочівників зображують стереотипними варварами, для яких пияцтво – це стиль життя. Задля вгамування спраги кипчаки вживали воду з джерел. У крайньому разі кочівники пили кров тварин [835, 527, 547, 549; 624, 391; 434, 11; 433, 92–94; 280, 179].

Що стосується інших напоїв, то для більш пізніх кочівників було характерне вживання кумису та меду. Кумис був традиційним напоєм кочівників західноєвразійських степів від скіфів і до татар, і його, як правило, вистачало усім.

Кумис мали споживати й кипчаки. Мед був одним із поширених напоїв у русинів і міг потрапляти до кочівників внаслідок торгівлі. Таке припущення не видається неймовірним, оскільки вже гуни споживали мед (про це писав Приск Панійський) та пиво. Очевидно, вони запозичили звичай споживати ці напої від своїх германських підданих. Від русинів та угорців кипчаки могли запозичити звичку вживати пиво та мед, котрий у кочівників називався *бал*. Із проса татари виготовляли алкогольний напій, який називався *набід*. Цей напій також виготовлявся з фініків та меду [835, 548; 434, 8, 10–11; 433, 91].

Землеробство у кипчаків відігравало допоміжну роль і було примітивним. Рабі Петах'я зазначав, що кедари сіяли просо та рис. Просо та рис вони виварювали у молоці [92]. Просо було поширеною культурою у степах. На відміну від осілих мешканців, кипчаки не особливо піклувались про посіви, а довіряли це природі та праці інших людей. Тільки збіднілі кочівники – ятуки – займалися землеробством. Якщо ж вони багатіли, то повертались до кочівництва [152, 255–259]. За свідченнями ал-Умарі, ніхто не обробляв поля, але арабський географ вказував, що до монгольського завоювання місцеве населення вирощувало груші, яблука, абрикоси, горіхи, айву. Ці плоди вирощували мешанці поселень та гірських місцевостей [111, 233–234]. Ал-Умарі повідомляв, що в татар мало ячменю та жита, а більше за все у них проса. Кочівники вживали в їжу ячмінь, жито та інші види зернових. Взимку кочівники обмінювали шкури та овець на зернові. Кочівники виготовляли з борошна млинці [781, 476; 434, 8]. В Улусі Джучі в їжу вживалися овочі та фрукти, а також мигдаль, грецькі та лісові горіхи, горох, боби, жолуді. З приправ використовувалися фісташки, гвоздика, перець та мак [434, 10].

Михайло Хоніат відзначав простоту побуту та невибагливість кочівників. Він зазначав, що кипчаки дотримуються даних клятв і що чоловік сплачував калим родичам нареченої. Калим сплачувався у формі худоби чи золота або срібла. Оскільки це задоволення було не з дешевих, то кочівники не гребували викраденням жінок [119; 69, 19].

Важливим для кочівника був обряд ініціації. Хлопець тільки тоді ставав чоловіком і змінював дитяче ім'я на чоловіче, коли проливав першу кров. Потрібно

було вбити тварину чи ворога. Після цього юнак здобував суспільний статус і міг додавати до імені титули [216, 473–474]. Кожен рід та плем'я охороняли свої володіння. Якщо ж кордони порушувались, то внаслідок цього починалась війна [111, 541].

Потрібно звернути увагу на те, якими були наслідки переселень кипчаків у землі осілих народів. Магістр Рогерій повідомляв, що кипчаки зі своїми незліченними отарами худоби завдавали великої шкоди нивам, садам, виноградникам, а також лугам та пасовиськам угорців. Переселення кипчаків було стихійним і викликаним монгольськими завоюваннями. Про жодний порядок при переселенні не йшлося. Необхідно зауважити, що навіть постачання 10 тис. гунських найманців у Далмації в часи існування Західної Римської імперії спричинило проблеми. Окрім того, договори, укладені однієї групою кочівників, могли не виконуватись іншими кочівниками. Плем'я дурут, з яким уклав договір Бела IV, було лише одним із кипчацьких племен, що переселилися до Угорщини. Тому й не дивно, що переселення кипчаків на захід зумовлювало величезні проблеми в Угорщині [69, 18–19, 232–233; 72; 316, 71; 280, 65–66; 843; 807; 740, 43–54].

Власність на худобу у кочівників позначалась тамгами. Кожен рід та плем'я мали власні тамги. Якщо крадія, який украв коней та щось із худоби, ловили, то він мав відшкодувати це в десятикратному розмірі. Якщо ж крадій не мав худоби, то його дітей продавали в рабство. Кипчацька аристократія була головним власником і саме вона визначала маршрути кочів'їв [580, 747]. Велике значення для кипчаків мало полювання. На ньому вони вдосконалювали власну фізичну форму, вміння стріляти з лука, основні тактичні прийоми та навчались маневрів [153, 259–261]. Кедари (кипчаки) переправлялися через річки за допомогою коней та мішків зі шкур тварин, тож великі річки на зразок Дніпра та Волги не були для них нездоланими [92].

За свідченнями Рабі Петах'ї, кедари були такими майстерними лучниками, що могли влучити у птаха в небесах, та завдяки гострому зору бачили здобич на відстані [92]. У центральноазійських (у російській термінології – середньоазійських, чи казахських) степах кочівники полювали на куланів, сайгаків та джейранів, у

лісостепах – на оленів та лосів, а в горах – на гірських козлів та архарів. Е. Триярські вважав, що печеніги могли полювати на вовків, лисиць, зайців, биків, борсуків. Зважаючи на те, що кипчаки та печеніги займали схожі кліматичні ніші, цілком можливо, що й кипчаки полювали на цих же тварин. Під час полювання кипчаки використовували мисливських птахів та собак [153, 259–261; 835, 548]. Це були хижі птахи – соколи, беркути, яструби. Полюючи в лісах та степах, кипчаки добували хутро соболів, лисиць та куниць. Хутро називалося «іджук». Під такою назвою воно відоме в Махмуда ал-Кашгарі. В арабсько-кипчацьких словниках для позначення хутра використовується термін «курс» [580, 476]. У кочівників існував інститут облавного полювання. Кочівників на полюванні очолювали вожді та їхні беки. Існувала посада сокольничого (куш-бегі). За дотриманням дисципліни та субординації на полюванні суворо стежили, а порушників карали [231]. Кімаки полювали на соболів та горностаїв, хутро яких було важливим товаром для обміну на інші товари [23].

Із матеріалів кипчацької скульптури помітне різноманіття зачісок у кипчаків. Факт наявності особливих зачісок підтверджений і писемними джерелами. Джіованні де Плано Карпіні та Вільгельм Рубрук вказували, що кочівники по боках голови залишали волосся, яке заплітали у дві коси. Три типи зачісок зображено на кипчацьких кам'яних скульптурах: 1) три коси та три її підтипи: а) три рівних за довжиною та товщиною; б) середня коса на потилиці товста, дві інші паралельні й тонші та коротші за центральну косу; в) середня коса така ж, як і в попередньому типі, проте дві бічних коси ще тонші та коротші і заплетені коло скронь, а на шії підведені під кутом до центральної коси та спущені на спину; 2) дві коси на скронях, одна посередині, нижче вони з'єднуються між собою в одну косу; 3) одна довга коса. Найбільш поширеним типом зачіски були зачіска з трьох кіс. Також набула поширення стрижка волосся на голові налісо. З цим звичаєм і було пов'язане іменування Боняка Шолудивим. Кипчаки голили бороди. На кипчацьких кам'яних статуях кипчаки часто зображувалися з вусами. Звичай носити вуса без борід був характерний і для орхонських тюрків. Натомість у печенігів були зафіксовані довга борода та вуса. Кипчаки та орхонські тюрки були більш монголоїдними, ніж

печеніги, яких все-таки можна віднести до європеїдної раси. Для кипчаків же було характерне поєднання європеїдних та монголоїдних ознак. Вони належали до південносибірського типу монголоїдної раси. Монголоїдність кипчацьких аристократів відображена на кипчацьких статуях [182, 188–189, 237–238; 259, 33–34, 71; 835, 549–550].

Основними предметами для догляду за волоссям були ножиці та ножі. Їх знаходили під час розкопок. Ножиці поділялись на кілька типів. Перший тип – пружинний, схожий на ножиці, якими стригли овець. Другий тип був шарнірним, з відігнутими скобами. Третій тип схожий на сучасні ножиці з шарнірами та привареними кільцями-скобами. Перші два типи були відомі ще печенігам та застосовувались торками-огузами. Третій тип характерний для XIV ст. і використовувався татарами [290, 84].

На кипчацьких кам'яних скульптурах зображувались ножі. Вони розташовувались як праворуч, так і ліворуч. Зображення ножів поділялося дослідниками на кілька типів. Також на скульптурах зображені гребінці двох типів. Поряд з ножами були кресала. Г. Федоров-Давидов поділяв кресала за своєю класифікацією на дволезові та однолезові. Кресала часто знаходили у похованнях, проте на скульптурах вони фіксувались нечасто. Їх носили в мішечках, підвішених до пояса [259, 31–33, 49; 287, 84–85]. Предмети побуту кочівників були виявлені в похованні заможного кочівника на річці Молочній. Кочівник похований разом з конем та інвентарем. У могилі знайдені сідло, казан, дерев'яна миска, ліпний посуд, колеса воза, одяг та взуття [642, 207–230].

Кочівники мали певні уявлення про особисту гігієну. Єнісейські киргизи та хозари вміли виготовляти мило. Воно вироблялося з баранячого жиру, змішаного з попелом. Проте гігієна і догляд за собою були перевагою багатих. Бідні кочівники страждали від паразитів. Ібн Фадлан згадував про бліх у нужденних кочівників. Рухливий спосіб життя, зміна оточення, свіже повітря та інсоляція сприяли зміцненню здоров'я кочівників. Проте були і фактори, які зумовлювали погіршення здоров'я. Внаслідок зловживання алкоголем кочівники часто труїлися. Через

надмірне вживання брудної води в організмі могли розвиватись хвороботворні бактерії. Кочівники, як і осілі мешканці, також страждали від пандемій.

Мандрівники описували життя бідних кочівників, характеризуючи їхній побут як вкрай примітивний, а їхній стан як нужденний. Так Ібн Фадлан вказував, що деякі печеніги навіть їли бліх. Одяг зі шкур тварин кочівники носили до тих пір, поки він не розповзався на них. Щодо гунів Амміан Марцеллін повідомляв, що їхній одяг був зі шкурок бабаків, ноги вони обмотували шкурою кози. Гуни носили круглі капелюхи. Вони не вирощували льону, а для виробництва одягу з нього використовували працю людей із залежних від них племен. Робер де Кларі вказував, що кипчаки, які розпочали Адріанопольську битву, були вдягнуті в одяг зі шкур [835, 524–525; 44; 280, 60–61; 57, глава СХІІ].

Під час зупинок при кочівлі та в процесі кочування кипчаки полюбили розважатися піснями. Одним зі степових кобзарів був Оре, якого Сирчан відправив до Отрока у Грузію [47, 716]. У кипчаків було два види музичних інструментів. Один з них був схожий на гуслі, а другий був смичковим і називався комузом або кобизом [510, 281–283].

Кочівницькі вози відзначались різноманіттям. Кочівників навіть ховали у верхній частині возів (кузовах) – решітчастих трунах. Вози виготовлялися з дерев твердих порід. Якщо віз ламався, то деревина не використовувалась як паливо. Це був дефіцитний у степу товар. За призначенням вози поділялись на кибитки («вежы») та підводи господарського призначення. На останніх перевозили зброю та стріли. Вони були зазвичай двоколісними. Кибитки («вежы») були як двоколісними, так і чотириколісними [722, 193–206]. Юрти кипчаків виготовлялися з повсті та прутів. Вони мали вигляд наметів і відрізнялися за розміром – могли бути малими або великими. Перші розбирались, ремонтувались та перевозились на гужовому транспорті, а інші транспортувались на кількох возах. Розмір юрти прямо залежав від достатку її власника. Під час кочівлі чоловік мігрував разом зі своєю родиною. На возах кочівники перевозили все своє майно [153, 249–251].

7.2. Седентаризація у кочівників. Одним з актуальних питань історії кочівників західноєвразійських степів є дослідження історії урбанізації кочових

суспільств. Завдяки студіям С. Плетньової була розроблена теорія седентаризації (осідання) кочівників [260]. Питанням резиденцій кімацьких та кипчацьких володарів присвятили свої роботи Б. Кумеков та О. Пріцак [230; 263]. Однак досі залишається загадкою, який вигляд мали поселення у Дашт-і Кипчак. Це були міста чи просто ставки кочових володарів?

Про наявність міст у кімаків згадував ал-Ідрісі. Проте Гардізі та анонімний перський географ згадували про кімаків та кипчаків як про народи, які кочують і не мають постійних поселень [23; 132, *глава 18*]. На відміну від них, Махмуд ал-Кашгарі вказував на існування міста Кенджак Сангір [152, 175–177]. До того ж є питання в тому, що слід вважати містом. У традиційному європейському або арабському розумінні це поселення, що складається із стаціонарних будників та оточене мурами. Ал-Гарнаті під час своєї подорожі до Східної Європи повідомляв, що населення Саксіну мешкає у повстяних юртах [25].

Що стосується кімацьких міст, то відомо, що столицею кімаків було місто Намакійя. В. Мінорський вважав більш доцільним використовувати форму Йімакійя. У той же час анонімний перський географ вказував, що у країні кімаків було тільки одне місто. Поселення Діх-і Чуб назване таким місцем, у якому люди збираються влітку. Причиною неможливості локалізації міста Намакійї є плутані свідчення анонімного перського географа. Він локалізував місто далеко на сході, на відстані 80 днів шляху від міста Тараз. Ібн Хурдадбег локалізував володіння токуз-огузів на відстані 81 дня шляху від Тараза безводними пустелями. Анонімний перський герграф вказував, що у Намакійї (Йімакійї) каган перебуває лише влітку. Фактично у свідченнях «Худуд ал-Алам» поєднані дані різних джерел. О. Пріцак зробив спробу локалізувати ставку кімаків у районі озера Алаколь та ототожнив її з *Amil Qujin*. Назва міста, за версією О. Пріцака, була *Kumakiya*. Не наважився локалізувати Йімакійю (Намакійю) П. Голден. На цей момент питання локалізації міста Намакійя залишається дискусійним [132, *глава 18, коментарий*; 261, 221; 759, 71; 43, *глава 16*].

Найбільш детальну інформацію про кімацькі міста можна отримати зі свідчень ал-Ідрісі. Цей арабський вчений згадував про шістнадцять міст кімаків і назвав

дванадцять з них: Карантійа, місто царя кімаків, Гаган, Дамурійа, Сараус, Банджар, Дахлан, Ханауш, Астур, Сісан, Маншанах, Фаварег. Свідчення про міста кімаків ал-Ідрісі міг отримати від Джанаха б. Хакана ал-Кімакі. Викликає сумнів лише кількість міст. Ібн ал-Факіг згадував про шістнадцять міст тюрків. Подібні дані містилися і в Ібн Хурдадбега. Проте, на думку вчених, міста тюрків були розташовані на території нинішніх Ташкентської області Узбекистану, Чимкентської та Джамбульської областей Казахстану. Б. Кумеків локалізує міста кімаків у басейні р. Іртиш та регіоні Жетису. Опис кімацьких міст в ал-Ідрісі має багато неймовірних деталей. У його оповіді згадано про великі лани та про великий розмір кімацьких міст. Багато з них описані за шаблоном. З іншого боку, опис кімаків тільки як кочівників також був шаблонним. Прибічники поширення осілості у кочівників мають критично ставитись до свідчень ал-Ідрісі, а супротивникам цього підходу слід перевіряти дані Гардізі, Тахіра ал-Марвазі та анонімого перського географа [230, 101–104].

Що стосується локалізації кімацьких міст, то Карантійу В. Григор'єв ототожнював з Карашаром, а К. Міллер – із Кучею. Б. Кумеків локалізував місто на південно-східному березі Алаколя. К. Міллер ототожнював Дамурійу з Токмаком, Сараус – із Пшпеком, а Б. Кумеків локалізував Дамурію у басейні річки Тентек поблизу с. Уч-Арал. К. Міллер співвідносив Ханауш із Турфаном, а Дахлан – з Торгутеном. Б. Кумеків локалізував ці міста на північ від Тарбагатаю, деь на заході нинішньої Карагандинської області. К. Міллер ототожнював Банджар з Урумчі. Б. Кумеків вважав, що це місто логічно локалізувати на річці Базар, яка мала витoki з хребта Тарбагатай. Для К. Міллера характерна локалізація кімацьких міст у Східному Туркестані. Б. Кумеків же відносить їх до території сучасного Казахстану [230, 106–107].

Вісім кімацьких міст локалізувалося у долині річки Гамаш. Серед цих міст були стара та нова столиці хакана кімаків. Б. Кумеків ототожнює місто Гаган із с. Коктум на південному заході озера Алаколь. Ібн Ійас згадував, що поблизу міста Гаган є село К.н.джа [230, 107–108]. Для кімацьких міст було характерним

розташування поблизу гір та водних артерій. Постачання та спорудження міст потребувало ресурсів, які часто неможливо було знайти у степу.

Тяжіння до Сирдар'ї та Каратау було притамане і для наступників кімаків – кипчаків. Кипчацькими поселеннями були міста на північ від Каратау [157, 113–135; 158, 28]. Місцями зосередження стаціонарних поселень були долини річок Сари-Су, Джезди, Тургаю, Коктасу та Тури, а також верхні течії річок Чу і Таласу. Вони розташовувалися на відстані, не більшій 15 км від цих водних артерій. За часів домінування кипчаків центр осілих поселень був у горах Каратау та в пониззі Сирдар'ї [157, 193–199].

У землях канглів існувало місто Каракорум. Джувейні ще називав це місто Кара-Кум. На жаль, наразі невідома його локалізація, оскільки воно, напевно, розташовувалось поблизу від кордону з Хорезмом [263, 221–222]. С. Агаджанов припускає, що ця ставка канглів була розташована поблизу від м. Дженда [146, 253, прим. 2]. Абу-л-Газі, оповідаючи про часи Огуз-хана, вказував, що південний кордон огузів проходив по гирлу Сирдар'ї. Поблизу цього регіону розташовувались міста Янгікент та Каракум [762, 56]. Проте більше відомо про землі, що входили до володінь Хорезму, але мали правителів з кипчаків. Це були міста Сигнак, Дженд, Барчилагкент, Отрар. В Отрарі мав свою резиденцію Інал-хан [100, 198–201; 79, 324].

Під час своєї експансії кипчаки захопили ряд міст огузів, серед них були Сигнак, Дженд, Янгікент. Загалом, під їхній контроль перейшли поселення в районі середньої та нижньої течій Сирдар'ї, а також у районі Каратау. Вони тяжіли до Мавераннахру, проте входили до складу держав кочівників. Ал-Масуді зазначав, що огузи поділяються на осілих та кочових. При цьому серед огузів жили мусульманські колоністи з Мавераннахру та іраномовне немусульманське населення. Серед огузів також жили групи аланського та печенізького походження. Так само огузи жили у містах Надаралля за кипчацької доби. Кипчаки жили поряд з огузами в околицях Янгікента, надаральських Каракумах, на лівому березі Сирдар'ї [146, 74–77, 126–127, 134, 137, 143, 146–147, 161, 252–253]. Напівосілі поселення

виявлені в огузів Поросся. Одне з племен «чорних клобуків» – берендеї – мало шість міст [260, 64].

За давньотюркської доби на кордонах Согду розташовувалось поселення печенігів-кангарів. Ас-Саалібі згадував про Канг-діз як про фортецю Афрасіаба, Фірдоусі – про Канг Афрасіаба та Канг Сіавуша. Ал-Масуді та аш-Шахрастані згадували про Канг-діз у переліку храмів вогню десь на сході Китаю. Ат-Табарі та ал-Біруні відносили існування Канг-дізу до часів міфічних Йімі та Кай-Кавуса [216, 216–220]. У тюркських джерелах згадувався Кангу Тарбан як крайній західний кордон просування військ кок-тюрків. Е. Пулібленк ототожнював місцевість Кангу Тарбан з хребтом Тянь-мань китайських джерел. Ф. Хірт ототожнював Кангу Тарбан із «Залізними воротами». Мухаммед б. Муса ал-Хорізмі згадував про місто Тарбанд. Араб Сухраб повідомляв про область Шаша та Тарбанд. У формі Турарбанд це місто згадували ал-Фаргані та ал-Баттані. Йакут писав про Турарбанд як про місто за Сейхуном і називав його одним із найвіддаленіших міст області Шаша. Він вказував, що місцеві мешканці називають це місто Турар чи Отрар. Абу-л-Валід Мухаммед ал-Азракі при описі арабських завоювань згадував про область Тарбад, до якої входили Фараб та Шавгар. С. Кляшторний дійшов висновку, що Тарбан рунічних текстів можна зіставити з Отраром. Отрар був найбільшим центром торгівлі з кочівниками. Цілком логічно припустити, що міфічний Канг-діз мав реальний відповідник у місті Тарбан. До завоювання регіону арабами місцеві согдійці активно взаємодіяли з тюрками [216, 203–209; 263, 193].

Існування осілості в печенігів засвідчив Костянтин Багрянородний. У країні печенігів він згадав про місто Аспрон, мури якого були білі. Також згадувалося ще кілька міст – *Tounqatai*, *Kraknakatai*, *Salmakatai*, *Sakakatai*, *Giaioukatai*. Назви усіх цих міст мали іранську етимологію. Зважаючи на те, що печеніги були змішаного ірансько-тюркського походження, можна припустити, що осілими або напівосілими групами у їхній племінній конфедерації були племена та роди іраномовного походження [62; 263, 207]. Ця ситуація, в принципі, була типовою для тюркютів та кок-тюрків. Согдійські колонії існували в Ордосі. Вони були відомі китайцям як «ху шести округів» [216, 139–143].

У західноєвразійських степах у складі конфедерації печенігів, а потім і огузів перебували носії джетиасарської культури. На думку Д. Васильєва, кераміка, яку дослідники звикли інтерпретувати як печенізько-огузьку, належала нащадкам населення джетиасарської культури. Джетиасарці були населенням східного Надаралля протягом багатьох століть. Нашадки джетиасарців входили як до печенізької, так і до огузької конфедерації племен. Також осілий компонент у складі огузів становило населення поселень району Кердеру. Для Кердеру були характерні тісні взаємини з Хорезмом. Присутність огузів на Нижній Сирдар'ї була незначною, й хорезмійці не споруджували фортець на цьому напрямку. Наявність поділу на кочових та осілих огузів засвідчена джерелами. Джетиасарці та кердерці якраз були осілими огузами, а точніше осілим населенням, що було підвладне огузам. А ось проти кочових огузів хорезмійці спорудили мережу фортець на південному боці Устюрта. Частина огузів, яка переселилася на Нижню Волгу, ймовірно, була представлена джетиасарцями [418, 106–107, 111–112, 117–118; 179, 97–98].

Іншим регіоном осілості у східноєвропейських степах була Донщина. Саме там розташовувались міста Шарукань, Балин та Сугров. Щодо їхньої локалізації дослідники не дійшли згоди. Румунський дослідник В. Спіней не наважувався їх ідентифікувати, проте припускав, що вони були розташовані у басейні Сіверського Дінця. Набагато сміливішими у припущеннях були російські науковці. Одні вчені (М. Барсов, В. Ляскоронський, О. Шахматов, М. Аристов) розташовували Шарукань на Сіверському Дінці. Інші (В. Городцов, В. Мавродіна та Б. Рібаков) висловлювали припущення про те, що Шарукань – це Донецьке городище поблизу Харкова. За гіпотезою К. Кудряшова, Шарукань разом із Сугровом розташовувались поблизу міста Ізюма. М. Сибільов ототожнював Шарукань з Теплінським городищем. Сугров та Балин він ототожнював з Сидорівським та Маяцьким городищами. Б. Шрамко припустив, що м. Шарукань було розташоване у гирлі річки Красної, а Сугров – у гирлі Айдару. С. Плетньова зіставляла Шарукань із Чугуєвом, Сугров – зі Змієвом, а Балин – із с. Гайдари. Український історик О. Бубенок ототожнює Шарукань зі Зміївим городищем поблизу Сіверського Дінця. Основним населенням Шаруканя були полонені русини. Назву Сугров дослідник виводить не від Сугра, а від

осетинських слів, що означали «червоне поселення». Балин – це слов'янська калька від тюркського слова «балик» (місто). Населення Балина та Сугрова складалося з донських аланів [412, 26–39; 359, 212]. Суха Кам'янка була річкою Дегей [228, 121]. У зв'язку з цим логічно припустити, що ці міста виникли на місці хозарських фортець і були столицями кипчаків.

Варто зазначити, що літописець відрізняв «грады» и «вежы». «Грады» – це міста, «вежы» – прості кочові ставки. В описі походів на Сугров, Балин та Шарукань літописець однозначно відносив вищезгадані населені пункти до міст. Серед їхнього населення згадані алани, які сповідували християнство. Ставки ж кипчаків названі «вежы» із вказівкою на власника цих «веж». Проте такі вказівки були нечастими в літописах. Наприклад, під час опису походу Давида Іворовича вказано тільки, що він взяв 1000 «веж», що, звичайно, є перебільшенням. В описі походу Ігоря Святославича у 1185 р. зазначено, що він дійшов до «веж», тобто до місця, де мала розміщуватись кочова ставка. При потребі вежі, як рухомий табір, могли змінити дислокацію. Цей випадок був засвідчений у 1191 р. Конкретні вказівки на власників веж стосувалися подій 1167 чи 1168 рр., коли згадані «вежы Козины – Беглюковы вежы». В описі походу на Сутінь просто вказано, що Володимир Мономах вивів на Русь огузів та печенігів, а також звільнив полонених [359, 211–212; 47, 255, 260, 266, 284, 532, 640, 673].

В угорців також була спеціальна термінологія для позначення кочових ставок. Термін *Szállása* позначав табір, *Ülése* – резиденцію (місце), *népe* – людей, а *háza* – дім або землю. Ці терміни часто зустрічалися в топонімії Угорщини – *Törtelszállás*, *Bagdasülése*, *Alonnépe*, *Bugacháza*. У XIII ст. поселення кипчаків в Угорщині являли собою кочівницькі табори. Кипчаки, які у другій чверті XIII ст. мігрували до Угорщини, майже всі були кочівниками і не бачили потреби у зміні стереотипів поведінки. Проте після поразки на озері Ход у 1282 р. кипчаки були вимушені переходити до осілості. Кочові табори перетворилися на стаціонарні поселення у XV ст. Зазвичай вони діставали назву від імені кочового володаря або племені. Ще у XIV ст. угорський палатин повідомляв про кипчацький табір поблизу церкви Святих мучеників Фабіана та Себастьяна. Навіть у кипчацьких поселеннях, таких як

Túrkeve-Móric та *Szentkirály*, відчувалися ремінісценції колишнього кочівницького способу життя кипчаків [352, 111–112, 114–119].

Ал-Ідрісі вказував на існування двох міст під назвою Куманія – «Білої» та «Чорної» [59, 118–119]. Він стверджував, що «Чорна» і «Біла Куманія» розташовуються неподалік одна від одної [59, 118–119]. «Чорну Куманію» ал-Ідрісі не можна зіставляти з «Чорною Куманією» Шимона Кезаї, оскільки в арабського географа ця назва позначала місто, а в угорського хроніста – країну [59, 118; 363, 139]. «Чорну Куманію» від Кіра (Фіра) відділяли гори. Ал-Ідрісі зазначав, що «Чорна Куманія» називалась так за кольором річкової води, який був чорним [59, 118]. На відстані 50 миль від «Чорної Куманії» розташовувалась Матлука, вона ж «Біла Куманія». Біла та Чорна Куманія, звісно, вигадані міста, проте їхніми прототипами, ймовірно, були кипчацькі ставки [59, 119].

На жаль, недостатньо відомо про резиденції степових володарів, оскільки вони не згадані у джерелах. Але логічно припустити, що кожен володар кипчаків мав свою резиденцію. Відповідно до того, що походи русинів були спрямовані на міста Донщини, такі поселення могли існувати поблизу «Чорного лісу» в бурдж-огли та коло «Блакитного лісу» в улаш-огли. Такі ж столиці були на Південному Бузі недалеко від Інгульця і на річці Сутінь (Молочній) [263, 183–184; 47, 252–256; 228, 100–102].

Зазвичай міста у східноєвропейських степах називалися іменами правителів. Не було винятком і місто Севінч [48, глава XVII; 619, №1, 14]. Ю. Зеленський локалізує це місто на Північному Кавказі, проте не вказує, де саме воно розташовувалось [512]. Схожу з іменем хана дербентських кипчаків Севінча назву річки (Севенц) згадують слов'янські літописці поблизу річки Терек [175, 193]. З. Папаскірі припускає, що місто називалося Сунджа і розташовувалось поблизу річки Сунжі [255, 100]. З. Анчабадзе вважав, що місто було розташоване десь на річці Сунжі. Точно локалізувати це місто поки що неможливо. Можна лише стверджувати, що це таки було місто, а не ставка, оскільки грузини мали спеціальні терміни для кипчацьких зимівель та літніх кочових поселень – сазамтро (зимове місце) та сазапхуло (літнє місце). Ці терміни відповідають тюркським термінам

кишлаг та *айлаг*. Термінологія грузинських літописів так само зрозуміла, як і термінологія у слов'янських літописах [388, 121, 125].

Окремо варто розглянути процес седентаризації у кочівників. Особливо це явище було розвинене в Хозарському каганаті. Головним містом хозарів Ібн Русте називав Сар'шин. Поряд з ним згадувалось місто Х.н.б.л (Хан-балик). Тахір ал-Марвазі також повідомляв подібну інформацію, називаючи Сар'шин Сар'сом. Ал-Істахрі та Ібн Хаукаль не згадували хозарських міст під назвами, які зустрічалися в Ібн Русте, проте повідомляли про Ітіль та Хазаран. У «Книзі накопичення коралів у згадці про відомі міста в усіх місцевостях» згадані два міста – Баланджар та ал-Байда (Хаб-Балик) [45, 701; 71, 708; 6, 747; 56, 762].

Що стосується раннього етапу існування хозарських міст, то дані про них розпливчасті. В арабських та вірменських хроніках згадані міста Хамзін, Беленджер, Семендер, Тарку, Вабандар, ал-Байда. Деякі з них були центрами різних політичних об'єднань. Хамзін, за одними даними, був центром Джідану (царства прикаспійських гунів), а за іншими – центром царства Сувар. Варачан був центром володіння Беленджер, основним населенням якого були барсили. Після розгрому арабами Варачана центром цього володіння став Семендер. Свідчення про Варачан (Беленджер) після арабських походів мали тільки книжне походження і відбивали історичну традицію, але не реальний стан справ. Про інші міста арабські хроністи після походів Марвана та Джарраха практично не згадували. Ал-Істахрі повідомляв, що багатолюдним був лише Семендер [149, 249, 254–256, 259–260, 285–288, 291, 298, 302–309, 315–317; 448, 68; 253, 122–134; 328, 221–224, 234–237]. Таким чином, центри, які можна назвати хозарськими, у VII – VIII ст. були розташовані в основному на південному сході північнокавказьких степів, і деякі з них були центрами підвладних хозарам племен. Про ал-Байду на Волзі були лише неясні відомості.

У IX ст. відбулися зміни у хозарському суспільстві. Це було пов'язано з прийняттям хозарською елітою нової релігії – іудаїзму. Також змінювався напрямок зовнішньої політики. Хозари звернулись за допомогою у спорудженні фортеці до Візантії. Візантійські спеціалісти тільки консультували хозарів, які самі побудували

фортецю. Мури Саркела були збудовані з цегли. Залишки цієї фортеці знайдені біля станиці Цимлянської на території Донщини. Населення цієї фортеці вирізнялося з-поміж населення інших фортець та городищ на Дону та Сіверському Дінці. Залога у Саркелі складалася з огузів та печенігів [149, 401–406, 419–430; 179, 113; 518, 457; 328, 239–243]. У IX – X ст. центр політичного життя Хозарського каганату змістився у район дельти Волги та столиці держави – міста Ітіль. У дельті Волги стають відомі міста Хан-балик (Хамлідж) та Сарашен. Сарашен можливо зіставити з ал-Байда арабських джерел. З Північного Кавказу до Середнього та Нижнього Поволжя перемістилась основна маса болгарського населення [149, 532–539; 450, 68; 328, 224–234, 237–239; 253, 128–131]. Столиця хозарів, як і столиця європейських гунів Аттіли та столиця дунайських болгар Пліска, була побудована у формі кола й правила зимівником для населення [260, 51].

Зміни у середовищі народів, підвладних хозарам, почалися раніше. Вже у VIII ст. юртоподібні будівлі болгарських племен Хозарського каганату мали заглиблення, що свідчить про їхній стаціонарний характер. Влітку в поселеннях залишались бідні та старі люди. Подальше осідання призводило до скорочення площ поселень кочівників і концентрації поселень у районі нижньої течії річок, на верхній течії розміщувались літні кочів'я. Таким чином, тюрко-булгари Хозарського каганату вже були напівосілим населенням [260, 52–53].

Зважаючи на те, що археологічні дослідження вказують на занепад хозарських міст у X ст. й експансію огузів, міста Баланджар та Самандар мали занепасти. Складніше з містами Поволжя. Махмуд ал-Кашгарі згадував про місто Саксін. На своїй мапі він локалізував його поблизу кипчаків та волзьких болгар [580, 473]. На початку існування держави еліта Хозарського каганату не бачила потреби в осілості, а тому осілі центри виникали у володіннях васалів. Коли ж прибутки від походів скоротилися, то хозарам довелось приділити більшу увагу торгівлі та будувати міста. Після падіння Хозарського каганату осілість збереглась у центрі їхніх колишніх володінь – Нижньому Поволжі, яке дістало назву Саксін. Доля хозарських поселень на Північному Кавказі була трагічною. Після вторгнень огузів та кипчаків більшість стаціонарних поселень занепали [419; 690; 25].

За подібною схемою розвивався й Аварський каганат. Авари у європейських степах поєднували риси кочової та землеробської економіки. Хоча спочатку аварська знать кочувала, проте згодом вона перейшла до напівосіlosti. Економіка Аварського каганату мала комплексний характер. Авари та тюрко-булгарські племена займалися скотарством, а слов'яни – землеробством. Влітку вони випасали худобу, а взимку жили осіло. Авари мали постійні зимівники та літні ставки. З весни до осені вони жили у юртах та перебували у русі подібно до інших кочівників. Але поступово авари переходили до осіlosti та змішувалися зі слов'янами. Це було характерно для більш пізнього періоду, коли авари зазнали поразки від візантійців, хорватів та держави Само. Метисація населення була зумовлена ще й природними умовами. Угорський Алфьолд не міг прогодувати великої кількості кочового населення, а внаслідок поразок та повстань тюрко-булгар кількість кочового населення зменшилась. Поповнити його після 681 р. вже не було за рахунок чого. Утворення Першого Болгарського царства перекрило аварам джерело поповнення своїх лав кочовим населенням. Стаціонарні житла аварів на ранньому етапі являли собою напівземлянки. Авари жили в них лише взимку. Пізніше в аварів з'явилися хати квадратної форми, а дах утримувався на стовпах. Характерною особливістю аварських поселень була наявність оборонних ровів. У VIII ст. більшість аварів вже жили осіло в селах. Населення цих поселень займалося землеробством та вирощувало виноград. Авари активно займалися торгівлею. Одне з аварських поселень знайдено поблизу Дунайвароша. Столиця аварів розташовувалась між Дунаєм та Тисою. Вона була оточена вісьмома рядами ровів та мурів. Її центральна частина, де розміщувалась резиденція кагана, була додатково оточена муром з дубових та букових дерев. Місто кагана було поселенням у формі кола. На відстані чотирьох днів шляху від столиці розташовувались поселення високопосадовців. Хрінги (поселення аварів у формі кола) були вразливими для походів франків, оскільки були цілком стаціонарними. Вони розміщувались недалеко один від одного, щоб у разі небезпеки подати сусідам сигнал про допомогу [235, 77–79; 260, 26–27, 46–47].

Варто зазначити, що угорці до переселення у степи Алфьолду являли собою напівкочовий народ, який мав ставки. Для захисту від ворогів вони споруджували фортифікації – *дъспу*, які являли собою дерев'яні засічні лінії на кордонах. Поява міст в угорців фіксується тільки під час їхнього перебування на території сучасної Угорщини. Угорці жили на цій території спільно зі слов'янами. Слов'яни були залежним населенням і забезпечували угорців продуктами землеробства. Поступово осіли й угорці. Причиною того, що угорці не були остаточно асимільовані слов'янами, подібно булгарам на Нижньому Дунаї, був постійний приплив кочового населення зі степів, яке поступово мадяризувалося. Спочатку печеніги, а потім і кипчаки переселилися до Угорщини. Деякий час вони зберігали автономію, але згодом асимілювалися та увійшли до складу угорського народу [9, 88–89; 258, 28–29, 112–113; 139; 352, 27–37, 54–61, 68–85; 654, 60].

Зміна природного середовища зумовила появу міст і в тюрко-булгар. У період існування Великої Булгарії у них фактично не було стаціонарної столиці, а центром держави була ставка правителя. Проте з переселенням, під тиском хозарів, булгар до Подунав'я та Поволжя у них неодмінно з'являлися столиці та міста. Вже під час раннього етапу існування Першого Болгарського царства у булгар виникла столиця – Пліска. У центрі розміщувався палац володаря. Місто було оточене ровами та валами, а також мало кам'яні стіни. Якщо у VII ст. булгари ще кочували в Добруджі та Онглі, то у VIII ст. вони почали переходити до осілості. Наприкінці IX ст. булгари розчинились у слов'янському середовищі та повністю осіли. Відмінністю між волзько-булгарським та дунайсько-булгарським середовищами було те, що тюркський елемент на Волзі дістав домінування над місцевими фінськими землеробами і мовою держави залишилась тюркська, а дунайські булгари розчинилися серед слов'ян. Причиною збереження тюркської мови у волзьких булгар був постійний приплив населення зі степів. У Волзькій Булгарії діставали притулок втікачі зі степу – огузи та печеніги, яких потіснили кипчаки [656; 258, 49–50; 518, 496].

Держава західних тюркютів, одна з-поміж великих кочових імперій, мала особливе ставлення до стаціонарних поселень. Тюркюти не споруджували міст у

степу, каган Тон-Ябгу переніс свою зимову резиденцію в Суяб, а літню ставку – до Мінг-булака, поблизу Ісфіджаба. Согдом керували уповноважені кагана – тудуни. Більшість міст у Чуйській долині населяли согдійці, хоча серед населення також були тюрки, сирійці, перси. Усього в регіоні налічувалося близько 18 міст. Така урбанізація стала можливою завдяки активній колонізації цих місцевостей согдійцями. Міста Жетису мали согдійський вигляд, і їхня структура складалася з цитаделі, шахрістану (посаду) та рабату (караван-сараю) [218, 97, 99–101]. Наступники величі західнотюркютських каганів тюрґеші були кочівниками, проте вони сприяли діяльності согдійців. Останні неодноразово зверталися до них за допомогою під час арабського завоювання Согду [218, 101–110].

Слід зазначити, що навіть у європейських гунів вождь Аттіла наказав розбудувати місто зі стаціонарними будівлями. Будівлі були споруджені з дерева, а Аттіла запозичив від римлян звичай споруджувати терми. Дерев'яні споруди були побудовані спеціально для аристократії гунів та їхніх союзників. Гуни у будівництві наслідували здебільшого германські зразки. Варто зазначити, що коли гуни з'явилися у Європі, спорудження міст не було для них характерним. Самі гуни ще за часів Амміана Марцелліна були типовими кочівниками [280, 204; 260, 21–22, 44–46].

У каганаті токуз-огузів існували фортифікації поблизу кордонів з енісейськими киргизами. Фортифікації цих фортець були глинобитними або були споруджені з сирцевої цегли. Фортеці були оточені ровами та мали башти. Всередині фортеці розміщувались юрти кочівників [272, 69–71]. Великі міста токуз-огузів розташовувались на річках Орхоні, Селензі та Керулені. Найбільш значним містом була столиця держави на городищі Хар-Хорін (Каракорум). Також було знайдено городище Хар-Балгас (Кара-Балгасун). На Селензі розташовувався Байбалик, а на Керулені – Ходун-хот. Тамім б. Бахр залишив по собі опис поселень навколо столиці токуз-огузів. Він згадував про лани, які оброблялися. Жили в цих поселеннях зіндіки (маніхеї) та вогнепоклонники. Серед осілого населення самої столиці більшість становили зіндіки. Поширення осілості серед огузів було зумовлене ще й світоглядними причинами, оскільки токуз-огузькі кагани сповідували маніхейство, релігію, для якої більш характерне середовище землеробів. Інша столиця токуз-

огузів розташовувалась на городищі Хар-Балгас. Токуз-огузи називали її Орду-балик. Місто мало фортецю та цитадель. Міста токуз-огузи споруджували не хаотично, а за цілеспрямованою містобудівною програмою. Традиція спорудження міста спиралася на китайські та центральноазійські традиції [218, 112–113]. Стационарні поселення були практично у всіх кочових імперіях Внутрішньої Азії, починаючи від хунну та закінчуючи монголами [260].

Попередниками Улусу Джучі в урбанізації степових просторів були Кімацький та Хозарський каганати. Хоча спорудження міст у них не набуло такого масштабу, проте певна кількість міст у них таки існувала. За свідченнями арабських географів, землеробство було поширене серед кімаків, хоча провідною галузю господарства таки залишалось кочове скотарство. Оскільки серед кімаків частина племен у каганаті була токуз-огузького походження, то вони принесли із собою свої традиції – поєднання землеробства та скотарства, а також маніхейську релігію. У складі Хозарського каганату тюрко-булгарські племена та алани залишили по собі агачкалінську та салтівську археологічні культури. У цього населення була кераміка власного виробництва, а також значна кількість населених пунктів з осілим населенням [260, 94–99, 101–108; 230, 101–105].

У державі єнісейських киргизів також існували міста. При злитті річок Уйбат та Абакан були знайдені пам'ятки давнього міста єнісейських киргизів. У ньому переважали дерев'яні будівлі, а у центрі був розташований палац із сирцевої цегли. Як і в токуз-огузів, у киргизів існували фортеці з каменю. Гірські фортеці стояли на заваді вторгненням ворога. Башти в них споруджувались із дерева, але мури були кам'яні. В арабському джерелі вказано, що в країні киргизів було п'ять міст. Економіка єнісейських киргизів від самого початку поєднувала скотарство та землеробство. Обмежені ресурси Мінусинської улоговини не давали змоги єнісейським киргизам вести господарство, аналогічне тому, яке мали тюркюти та кок-тюрки [272, 96–98; 260, 91–94].

7.3. Житла кипчаків. Одним із досить цікавих питань історії кочівників є історія їхньої матеріальної культури. Досі малодослідженим питанням є проблема житла, яке є важливим чинником у соціальній історії кипчаків, оскільки було однією

зі структур повсякденності. Розвиток житла у кочівників вивчали І. Харузін та В. Ванштейн [295; 169]. При вивченні цього питання нам необхідно використовувати порівняльно-історичні дослідження. Для того щоб усвідомити, якими були житла кипчаків, треба мати уявлення про житла інших кочівників та простежити еволюцію архітектурних форм житла кочівників.

Що стосується самого житла, то воно, як правило, являло собою юрту. Найбільш примітивним і раннім видом житла був курінь. Він являв собою кілька дерев'яних жердин, котрі були вкриті шкурами тварин. Це було як літнє, так і зимове житло. Схожі на курінь конічні юрти були стаціонарними. Жердин у такій юрті було 10 – 14. Вони і складали каркас житла. Були юрти, виготовлені з берести. Берестяна юрта та курінь були характерні для напівосілих тюрків. На відміну від куренів, тюркська юрта вкривалася повстю з хутра овець. Також для каркаса могли використовувати решітчасті основи юрти. Курені у тюрків називалися *аблайча*. Нагорі залишали отвір для диму. Жердини вставлялись у спеціально пристосоване коло – *чангарак*. Далі жердини кріпилися за допомогою кола, сплетеного з прутів. Курені були характерні для ранніх кочівників західноєвразійських степів – скіфів, сарматів, усунів та хунну. Вони були різної форми – конічної, пірамідально-обрізаної, напівсферичної. Курені напівсферичної форми були найбільш схожі на юрти і були зафіксовані у хунну. Курені могли перевозитися на возі та мали вигляд кибитки. У скіфів у житлах було три основні жердини. З появою тюркської юрти курінь як архітектурна форма став для тюркських кочівників неактуальним. Проте у тюркських кочівників мали існувати перехідні форми від куреня до юрти. Наявність їх зафіксовано в мініатюрах Радзивілівського літопису. Це був тип житла, перехідний від хуннського напівсферичного куреня з плетеним остовом до юрти. За конструкцією він являв собою остов з циліндричних плетених стін, конічну частину з жердин, яка завершалась димовим отвором зі сферичним перекриттям із зігнутих планок. Отвір для світла та диму міг перекриватися повстяною завісою [295, 4–19; 169, 15–18, 44–49, 57].

Решітчаста юрта, або кибитка, була іншим типом житла, ніж курінь. Ці юрти були набагато просторішими, ніж конічні юрти. Так звана тюркська юрта набула

поширення із середини I тисячоліття нашої ери. Цей тип житла пов'язаний із євразійським степом та тюркською традицією. Юрт не зафіксовано у гірських іраномовних кочівників Ірану та Афганістану, котрі продовжували використовувати намети та курені. Юрта складалася з нижньої вертикальної стінки та самостійної верхньої частини. Нижня частина була решіткою, яка могла складатись, була зручною для транспортування і власне тому широко використовувалась кочівниками. Решітка складалася з переплетених прутів і жердин. Називали її тюрки *кереге* (розсувна). Робили її з тальника (верби). Основу юрти складали 12–17 пар жердин. При встановленні юрти застосовувалося багато мотузок – арканів. Решітки в юрті поєднувалися за допомогою паска – *баскура*. Окремі частини решітки, які для більшої стійкості вбивались у землю кілочками, зв'язувались у верхній частині баскуром, завдяки чому решітка набувала колоподібної форми. Решітки складалася з 16 – 19 ланок. Юрту покривали кошмами (шматками повсті), які натягували на остов юрти – *кереге*. Багаті кочівники мали юрти з білої повсті, юрти бідняків мали темний колір. Всередині юрти були заглиблення для вогнища, килими, кошми, ліжко, шкіряні мішки. Вихід з кибитки був закритий завісою з повсті. Нагорі був димовий отвір. Існувала спеціальна завіса, яка закривала обруч світлодимового отвору. На зиму низ юрти утепляли широкою смугою з повсті [260, 21–39; 169, 14, 23–28, 50–56].

У «Худуд ал-Алам» вказано, що кімаки живуть у помешканнях з повсті. Ісхак б. ал-Хусайні розповідав про землянки, у яких жили кімаки. Тамім б. Бахр згадував про ставку кімаків, але вказував, що навколо неї є поселення та оброблювані землі [23, 98; 132, *глава 18*]. Ібн Ійас, Ібн Саїд та Ібн ал-Варді відзначали наявність міст у кімаків. Свідчення про міста у кімаків зустрічаються в досить пізніх джерелах. Сучасники ж характеризували кімаків як кочівників. Анонімний перський географ стверджував, що хакан перебуває в Намакії тільки влітку. Гардізі вказував, що кімаки живуть у наметах [132, *глава 18*; 23; 230, 104–105]. Тахір ал-Марвазі зазначав, що кімаки – це народ, який не має ні поселень, ні будинків, а лише кочує та має землянки [230, 104]. Щоб дійти якихось висновків, необхідно залучити дані археології. У Центральному Казахстані були знайдені мури з цегли-сирцю, тростини

та дерну. Абу Дулаф, повідомляючи про огузьке місто-ставку, інформував сучасників про спорудження будівель з цих же матеріалів [230, 101–104]. Безумовно, зиму кочівники мали проводити у стаціонарних землянках та зимівниках.

Простота конструкції юрти давала змогу приблизно за годину розібрати її. Ібн Фадлан згадував про житло огузів з вовни та повсті, у болгар були куполоподібні будинки, котрі насправді були так званими юртами. А. Ковалевський так і перекладав назву житла в огузів. За свідченнями автора «Худуд ал-Алам», болгар мешкали у наметах та повстяних юртах. Булгари-язичники були кочівниками. Середньовічні джерела змальовували житло кочівників як помешкання, вкрите повстю на дерев'яному остові. Округлий купол у тюркських юрт набув поширення в XI – XII ст., тобто в епоху кипчацької експансії. Житло кипчаків, яке найчастіше зображувалось на мініатюрах Радзивілівського літопису, зображене на возах і мало форму юрти. У слов'янських літописах такі житла називалися вежами [169, 50–56; 44; 132, глава 51; 47, 255, 260, 266, 284, 532, 640, 673; 359, 211–212]. Житло кипчаків та більш пізніх кочівників – татар перевозилось на *арбі* (возі) [295, 39–40]. Засобами пересування звичайно були коні, верблюди, бики, котрі впрягались в упряжку для руху возів. Зазвичай віз мав двоє або четверо коліс. Під час зупинки вози ставились у формі кола. Сучасники згадували про кипчаків як про людей, котрі жили у повстяних юртах та на возах. У монголів вози були схожі на кипчацькі і мали назву *гер* [57, глава 65; 169, 57–58; 358, 222; 359, 219–221].

Перський анонімний географ згадував, що у печенігів були помешкання з повсті (юрти) та намети. У Костянтина Багрянородного були неясні вказівки на фортеці печенігів. Ймовірно, мова йшла про поселення залежного від печенігів населення, а не про самих кочових печенігів. Тахір ал-Марвазі просто згадував їх як кочівників. У латинських джерелах помешкання печенігів називалися *tabernacula* (помешкання) та *castra* (табір). Гардізі вказував, що печеніги живуть у наметах. У «Худуд ал-Алам» житла огузів згадані як помешкання з повсті. Що ж до огузів, то про те, що їхні помешкання у Саксіні являють собою намети, повідомляв ал-Гарнаті. Ібн Баттута зазначав, що кочівники-татари називали своє помешкання *арбами* (підводами), та описував пересувні табори кочівників. Вони уявлялись йому як міста

на колесах. До воза впрягався кінь. Він тягнув воза за допомогою хому та дерев'яних дишел. На возі стояв намет, зроблений із жердин, пов'язаних між собою арканами та пасками. Каркас арби обтягували повстю. Помешкання кипчаків мали кілька видів. Кибитки, схожі на вулик, не переносились і ставились на землі. Такий тип помешкань був описаний вище як перехідний тип від куполоподібного куреня до юрти. Були кибитки, які ставились на підводах. Такі помешкання кипчаків багато разів зображувались на мініатюрах Радзивілівського літопису і називалися «вежы». Був і зимівник, виготовлений з дощок та колод. Ймовірно, цей тип помешкань виник у кипчаків під впливом русинів. Не випадково у «Кодекс Куманікус» потрапило слов'янське слово «ізба». Зимівники були стаціонарними помешканнями, оскільки природні умови західноєвразійських степів не давали можливості для кочування протягом цілого року [57, глава 65; 25; 71, 707–708; 62, глава 37; 359, 219–221; 358, 222; 835, 535, 538–540; 132, глави 19, 47].

Житла кочівників часто ставились на возі. Марко Поло згадував про криту кибитку в монголів. У Плано Карпіні згадано про кибитки на колесах. Вільгельм Рубрук вказував, що таке помешкання складалося з плетеної основи, а верхня частина вкривалась кошмами. Звичай перевозити житла на возах зафіксував Геродот у скіфів. Серед пізніх кочівників зафіксували подібні звичаї у татар та ногайців. За описом Броневського, верхня частина юрти татар та ногайців була круглою (кибитки), остов був сплетений з верби. Табори тюрків складалися з 50–80 юрт і називалися *айлами* (аулами), чи більш правильно – *кишлагом* та *джайляу* (зимові та літні місця). Юрти кипчаків виготовлялися з повсті та деревини (жердин та прутів). Вони мали вигляд наметів, були різного розміру, меншими або більшими. Перші розбирались, рихтувались і перевозились на тваринах, а другі – транспортувались на підводах. Розмір юрти залежав від матеріального становища її господаря. Чоловік мігрував разом зі своєю родиною. На возах кочівники везли з собою все своє майно [295, 41–53; 388, 121, 125].

Деякі дані збереглися про житла кочових мадярів. У «Худуд ал-Алам» та в описі тюрків у Гардізі питання їхніх помешкань не знайшло відображення. Мадяри зображені кочівниками. Ібн Русте ж повідомляв, що мадяри мешкали у наметах.

Ймовірно, так він називав угорські юрти. Ал-Бакрі вказував, що мадяри живуть у куренях та наметах. Тахір ал-Марвазі також зазначав, що мадяри живуть у наметах. Як і Ібн Русте, він згадував про землеробство у мадярів. Коли ж мадяри переселилися на територію Алфьолду, вони порівняно швидко перейшли до осілості. Від самого початку їхня економіка включала і землеробство, і скотарство. Асимілюючи слов'ян в етнічному відношенні, мадяри між тим перейняли їхній землеробський господарський тип. Вони споруджували земляні форти, які називали *vár* (*városok*), і, подібно до пізніх аварів, оточували їх ровами. Військові табори перетворювались на села з будинками зі зрубів. Таким чином, регіональна специфіка перебування кочівників в Алфьолді змушувала їх переходити до осілості [118, глава 4; 16, приложение 2; 71, 708].

Слід зазначити, що навіть у європейських гунів Аттіла наказав розбудувати місто зі стаціонарними будівлями. Будівлі були споруджені з дерева. Крім того, Аттіла запозичив від римлян звичай споруджувати лазні (терми). Дерев'яні споруди зі зрубів у гунів часів Аттіли були зафіксовані Приском Панійським. Поселення, описане Приском, ймовірно, було зимівлею гунів, оскільки вони продовжували бути кочівниками, про що свідчать археологічні матеріали. Самі гуни ще за часів Амміана Марцелліна були типовими кочівниками. Але його свідчення про те, що гуни не мають бодай куреня, складно сприймати серйозно. Він вказував, що гуни не знають, де їхня батьківщина. Це перебільшення, оскільки для тих же кипчаків було святим поняття батьківщини. Той же кипчацький хан Отрок повернувся з Грузії для того, щоб відвоювати у Каєпичів колишні рідні кочів'я Шаруканідів. Для кочівників батьківщиною були їхні кочів'я. Шаньюй Моде відзначав цінність земель для хунну. При цьому варто врахувати, що гунів Амміан Марцеллін описав за тим же зразком, за яким греки описували скіфів, а римляни – сарматів. О. Менчен-Хелфен не сумнівається в тому, що в гунів були житла. Види житла він характеризує як укриття, хати та намети з повсті. Про намети згадували Приск Панійський та Йордан. У гунів, подібно до хунну, мали бути куполоподібні курені, які перевозились на возах та віддалено нагадували юрти. Зрозуміло, що сліди від таких

поселень не фіксувались археологічно. Свіченням присутності гунів були поховання та казани [280, 204; 260, 18–22, 44–46; 47, 716; 46].

Що стосується болгар та хозарів середини I тис. н. е., то в них існували зимівники, які являли собою військові табори. Одним з них був Верхній Чір-юрт. Від цих зимівників залишались археологічні сліди: у заплавах річок розташовувались юртоподібні помешкання, які заглиблювались у землю, що може свідчити про те, що вони були стаціонарними. Від поселень залишався культурний прошарок у вигляді кераміки. Ібн Русте, наприклад, описував болгар вже як землеробів. Ал-Бакрі вказував, що вони мають помешкання, не вказуючи на їхню архітектурну форму [295, 48–55; 118, *глава 3*; 16]. Перехід болгар та хозарів до осілости був зумовлений воєнними поразками та зміною ідеології. Міста з'явилися у Хозарському каганаті при зміні релігії (після прийняття хозарською аристократією іудаїзму). Поява ж поселень у болгар була зумовлена неможливістю вести кочовий спосіб життя після поразки від хозарів у нових умовах Волзької та Дунайської Булгарій, подібно до того, як алани після поразки від гунів перейшли до осілости на Північному Кавказі. Булгари мали місто Пліска, подібне до хрінга (поселення-табору у формі кола) аварів. Зрозуміло, що до седентаризації в болгар були зимівники з юртоподібними житлами [295, 87–96, 101–112]. Подібна ситуація спостерігалась і в хозарів. Спочатку їхні поселення являли собою не що інше, як військові табори. Після поразок від арабів хозари поступово почали переходити до осілости. Анонімний перський географ згадував про їхні міста, оточені мурами. Ал-Бакрі повідомляв про те, що в хозарів є міста. Разом із тим у переписці каганбека Йосипа з Хасдаєм б. Шапрутом та в Ібн Русте згадувалося, що хозари живуть у місті взимку, а в теплу пору року кочують. Інформація Тахіра ал-Марвазі підтверджує реальність перекочівок хозарів у теплу пору року [16; 58; 118, *глава 1*; 71, 708; 6, 747; 56, 762; 149, 249, 254–256, 259–260, 285–288, 291, 298, 302–309, 315–317; 448, 68; 253, 122–134; 328, 221–224, 234–237].

Для кочівників західноєвразійських степів епохи Середньовіччя, котрі зазнавали тиску з боку осілих сусідів, або для тюрків у Сибіру було природним переходити до осілости та споруджувати стаціонарні будинки. Для сибірських тюрків

було характерне стаціонарне житло у формі юрти, зроблене з дерева і з отвором угорі. Осідаючи, кочівники могли залишати для своїх постійних жител форму решітчастих юрт. У кримських татар, ногайців, казахів були плетені житла (мазанки). Каркас житла складався з плетених прутів, верхня частина ж робилась із глини і була пласкою. Житло мало вікно та димар. Існували також землянки, які були як наполовину вриті в землю, так і надземними. Стіни у кочівників, як правило, виготовлялися з дернини. На високих місцях стіни виготовлялися з глини. Землянки також слугували коморами, хлівами, житлом для робітників. Верх виготовлявся з липових жердин та тростини. Арабський географ Йакут ал-Хамаві описав житло волзьких булгар, які прийняли іслам. Їхні будинки вже не являли собою юрти, а будувалися з дерев'яних зрубів. Він згадував і міста булгар. Загалом у булгар існувало кілька десятків стаціонарних поселень. Міста зазвичай будувалися з каменю. Стаціонарні поселення існували і в мусульман-туркменів [295, 58–62, 70–74, 76–97; 54, 806–807; 146, 74–77, 126–127, 134, 137, 143, 146–147, 161, 252–253; 762, 56].

Арабські хроністи згадували про землянки у кімаків. Що стосується складних архітектурних форм у степах, то вони пов'язані з так званими «градами» кипчаків. У слов'янських літописах вони названі Балином, Сугровом та Шаруканем (Осенево). Їх можна порівняти з фортецями печенігів. У цих стаціонарних поселеннях з хатами із саману та глини мешкали не самі кипчаки, а залежне від них аланське та слов'янське населення. Зазвичай назва міста у східноєвропейських степах походила від імені кочового вождя, котрий володів ним. Балин – це виняток і до того ж спотворення тюркського найменування міста – *балик*. Перехід кипчаків до життя в будинках із цегли та дерева у селах – це вже XIV – XV ст., і він відбувся на території кипчацьких поселень в Угорщині. Села, як правило, виникали на місці таборів [230, 104; 359, 211–212; 47, 255, 260, 266, 532, 640, 673; 412, 26–39; 62, глава 37; 352, 111–112, 114–119].

7.4. Торгівля та ремесла. У кипчаків розвивалися ремесла. Жінки обробляли шкури тварин та зшивали їх нитками із жил. Зі шкіри виготовляли одяг та капелюхи для простих кочівників. Коштовні тканини призначалися для кипчацької

аристократії, тому цю роботу жінки виконували з більшою ретельністю та старанністю. Також до їхніх обов'язків входило виготовлення повсті для юрт. Ремесло кожум'яки та крамаря було суто жіночою прерогативою [261, 127–128].

Для виробництва зброї та обладунків були необхідні вправні ковалі. У Центральному Казахстані існувало кілька родовищ заліза, що активно розроблялися. У Східній Європі центрами металургії могли бути райони Донецького Кряжу, Кавказьких гір та Карпат. У тюрків існував термін на позначення металурга та коваля – *темурлук*. Досить розвинутим було зброярство. *Йачі* виробляли луки, *окчи* – стріли, *сунучі* – списи, *йарикчи* – іншу зброю. Цим ремеслом займались суто чоловіки [153, 251–254; 261, 122]. Кресала та ножі були дивовижно одноманітними для усього простору Дашт-і Кипчак. З кузні до кузні передавались технологічні нововведення, як-от: більша викривленість шаблі, арочні прості стремена, вудила з великими пласкими кільцями [259, 122].

Важливим ремеслом була праця теслі. У похованні на річці Молочній знайдено миску з дерева, що була виготовлена для побутових потреб. Вільгельм Рубрук вказував, що обов'язком чоловіка було виготовлення лука, стріл, сідел та возів. Також вони виробляли вуздечки для коней. Кипчаки шанобливо ставилися до дерева. Якщо віз вже був непридатний для використання, то кипчаки не використовували дерево для розпалювання вогнища. Вози ремонтувались, і за ними ретельно стежили [645, 207–230; 722, 193–206; 52, 91–92, 101]. З дерева виробляли остов юрти, вози, сідла, руків'я ножів та нагайок, піхви, колчани. З кістки виготовляли накладки для луків і колчанів, пряжки, застібки для пут та вуздечки, кульки для сигнальних стріл та набалдашники для жезлів. Ремені у кипчаків мали певні особливості. Ремінь мав фігурну пряжку та фігурний наконечник. Ним, за відсутності кишень, закріплювали різноманітні речі. На кипчацьких кам'яних статуях вони найчастіше зображувались на спині [205, 27–28; 519, 515; 272, 13].

У ремісничих майстернях відливались дзеркала зі світлої бронзи. Ці дзеркала шліфувались майстрами. Кипчацькі ремісники навіть виробляли аналоги дзеркал з Китаю та Ірану. З упевненістю можна стверджувати, що дзеркала вироблялись на

замовлення кипчацьких аристократок. Також користувались попитом срібні жіночі сережки та намиста [261, 124–125].

Сережки у західноєвразійських кочівників не вирізнялись особливою складністю. Як правило, вони були виготовлені у формі незімкнутого кола з мідного або срібного дроту круглого розрізу. Це були чоловічі сережки. Жіночі сережки поділялися на сім типів. Перший тип – круглі та кільчасті, другий – кільчасті з напускною намистиною, третій – кільчасті з біконічним дутим великим нанизуванням, четвертий – кільчасті з трьома-п'ятьма променями, що відходили донизу, п'ятий – краплеподібні та на зразок петлі, шостий – кільчасті, невеликі, з довгою підвіскою, яка закінчувалась намистиною, сьомий – сережки з шістьма лопатями. Жіночі сережки були великими (до 5 см) і зроблені з круглого дроту. Їх прикрашала напускна намистина біконічної або жолудеподібної форми. На намистині був випуклий орнамент з витого шнура. У костюмі кипчаків сережки були аксесуаром жінок, оскільки утворювали зв'язок із дзеркалами, намистом та деталями капелюха. Саме в такій формі вони зображені на жіночих кам'яних скульптурах [205, 20–23].

Нагрудні прикраси жінок включали намиста, гривни та великі підвіски. Намиста класифіковані за формою намистин чи підвісок на шість типів. В одних групах статуй намиста переважали, а в інших їх взагалі не було. Великі нагрудні підвіски зображені усього на 26 статуях. Вони поділяються на шість типів. До поховань кипчаки клали гривни. Срібні гривни клали до поховань кочівників, де вони позначали статус свого власника [259, 45–47; 639, 135–144].

Особливе значення для кипчаків мало спорядження бойового коня. Це була візитна картка власника. Спорядження складалося зі збруї, скребоків та засобів захисту коня. Збруя складалася з вуздечок, стремен та пряжок, а також сідел. Металічні бляхи оздоблювалися позолотою, орнаментом та накладками. Вуздечки прикрашалися дзвіночками. Якщо власник був заможним, то збруя оздоблювалася сріблом та золотом [287, 16–20]. Сідло являло собою дерев'яний остов зі стременами та підпругою [287, 21]. Стремена поділялись на вісім типів і виготовлялись із заліза. Пряжки були залізні або кістяні [287, 11–16].

Кресала у похованнях кочівників були здебільшого імпортними. Тільки скобоподібні кресала вироблялися безпосередньо степовими майстрами. Подібні до калача, овальні та прямокутні кресала запозичувались кочівниками у сусідів. Кресала під час поховання використовувались як супровідний інвентар. Вони відігравали роль амулета [501, 203].

Багато престижних товарів використовували жінки. Здебільшого це були коштовні тканини, коштовний одяг, ювелірні вироби та прикраси. Реконструювати зовнішній вигляд кипчацьких аристократок допомагають дані археологічних досліджень. Найбільш характерною ознакою жіночих поховань є наявність прикрас [205, 20–23].

Жіночий комплекс одягу складався з відкритого каптана, нижньої сорочки, штанів та чобіт. Каптан, як правило, мав округлий або стоячий комір. Жіночі каптани були розшиті по низу, полах, плечах, рукавах та по коміру. Оздоблення прикривало шви. Для оздоблення одягу використовувались шовкові тканини, вишивка та аплікація. Особливістю жіночого каптана було те, що, на відміну від чоловічого, оздоблення ніяк не пов'язувалось із коміром. Воно починалось від грудей та йшло до пояса. Груди не закривались каптаном, але не були повністю оголені. Їх вкривала сорочка, через яку було видно груди. Сорочка мала смугу на подолі та довгі рукави. Плечі були прикриті пелериною. Поли каптана розходились і, як правило, заправлялись у штани. Комір був вшитим та стоячим. Паски, штани та чоботи жінок були подібні до чоловічих. На поясі підвішували гребінець, дзеркало та валізку [196, 53–55, 59–61].

Одяг жінок виготовлявся з різноманітних тканин. Так, у «Слові о полку Ігоревім» згадані «паволоки» та «оксамити». «Паволоки» – це шовкові тканини, які кипчаки могли захоплювати під час походів на Русь чи на Балканський півострів. Також їх можна було придбати внаслідок торгівлі з ромеями. «Оксамити» мали бути предметом імпорту, оскільки вироблялися з оксамитної та атласної парчі, а також оздоблювалися золотою ниткою. Такі товари були престижними предметами й також могли бути куплені у кримських володіннях Візантійської імперії. У слов'янських джерелах згадувалися різні види одягу. «Япанчі» – це епанча (вид бурки), а кожух –

це різновид каптана, який мав повсякденне призначення. «Узорочьем» могли називати прикрашені речі різного роду [196, 54].

Найбільшою різноманітністю відзначалися капелюхи, яких, за Н. Криласовою та В. Івановим, існувало три типи. Перший характеризувався високою тулією, а на спину спускалась лопать, яка прикривала коси. На обох боках обличчя випускались коси, протягнуті через срібні кола, нашиті на повстяні кульки, утворюючи «роги». Другий тип – це невеликі круглі пласкі капелюшки, що спускалися по щоках до вух. Потилиця прикривалася лопаттю та перехоплювалася стрічкою. Третій тип – низькі пласкі капелюшки без особливих прикрас – існував і в інших народів [205, 112–113]. С. Плетньова виокремлювала шість типів капелюхів. З капелюхів на спину спускались лопать і коси, що були переплетені між собою. Лопать – це частина головного убору. На потилиці вона була прикріплена до капелюха і покривала спину до пояса, а іноді ще нижче. Коси закладалися у футляри з матерії, які оздоблювали лопать із двох сторін [259, 38]. Наспинні прикраси кипчацьких аристократок поділялися на три типи [259, 38–41]. Важливою деталлю були роги – рубчасті півкола, що обрамляли обличчя. Вони були вигнуті від полів капелюха до плечей, іноді подвійні. Археологічно від них залишилися штамповані напівкільця, нашиті на повстяні валики. Прикраса мала не тільки оздоблювальне, а й магичне значення. Статуй з рогами більше, ніж безрогих [259, 41–42].

На багатьох статуях зображені додаткові деталі та прикраси капелюхів. Це капелюшки, які прилягають до голови і які, на відміну від високих капелюхів, вдягалися для утримання тепла. На чоло пов'язувалися стрічки – прямі чи вигнуті двома напівколами, які сходилися під капелюхом на лобі. Стрічки закріплювали капелюх на голові, при цьому міцно охоплюючи голову. Капелюх також прикріплювався за допомогою шнура, котрий був пришитий до капелюха та пропущений під підборіддям. Шнури чи тонкі ланцюжки прикріплювались одним кінцем до капелюха, іншим – до сережки [259, 42–44].

Окрім жінок-аристократок, були ще жінки пересічних воїнів та невільниці. Обов'язки жінки в кочовому соціумі полягали в тому, щоб правити запряженими кіньми, ставити на возах житло, виробляти повсть і ставити будинок, доїти корів,

готувати сир, збивати масло, сушити та обробляти шкури. У їхні обов'язки також входили виготовлення кожухів та ремонт одягу. Жінки були берегинями домашнього вогнища та виховували дітей. Ззовні юрти оздоблювалися за технікою аплікації. Зображення мали форму дерев, тварин, рослин, лози та птахів. Вони, крім іншого, демонстрували мистецькі нахили жінки [52, 92; 153, 250].

Із кримських міст кипчаки отримували коштовні речі, тканини, вина та ремісничі вироби. З Русі привозили шиферні прясельця, гончарні вироби, шоломи. З Мордовії до степів надходили сюльгами (підвіски). З країн Близького Сходу через Судак, Дербент та Саксін кипчаки могли отримати коштовні тканини, прикраси та зброю з арабськими написами. Монети у кочівницьких похованнях зустрічаються рідко, з чого видно, що грошові відносини не були вельми поширені у Дашт-і Кипчак. Торгівля у степу часто відбувалась у вигляді обміну великих партій речей. Кипчаки обмінювали продукти скотарства та худобу на потрібні їм вироби землеробів. Щодо цього вони були схожі на попередніх кочівників східноєвропейських степів. Оповідаючи про товари, котрі можна було придбати в Судаку, Ібн ал-Асір у першу чергу називав невільників. Після цього він згадував «буртаські хутра», хутра білок та бобрів. Кипчаки обмінювали хутро соболя на сіль. До Мавераннахру кочівники постачали м'ясо тварин, овець, биків та коней, а звідти отримувати виноград, родзинки, ласощі, ковдри-мульхам, парчу, одяг, рибу [153, 262–264; 287, 212–217].

У Чингульській могилі похований кипчацький хан віком від 40 до 50 років. Він мав зріст до 180 см та міцну статуру. У руки вкладено жезл із витого золота, який слугував символом влади. На безіменних пальцях були золоті персні, ступні зв'язані золотим ланцюжком. До могили була покладена зброя. У цьому ж похованні знайдено срібну чашу з позолотою. Жезл, знайдений у могилі, був виготовлений із витого золотого стержня, квадратного у перетині в центральній частині і круглого на потоншених кінцях, закручених у невеликі петлі. У похованні також були знайдені золоті персні та ланцюг. Перший із перснів мав плоску в перетині дужку, запаяну з двох частин, і декорований різьбленим геометричним орнаментом та восьмигранний щиток-кошик, який звужувався до дужки і в який був

вправлений гранчастий камінь темно-вишневого кольору. Такі майстерні та складні вироби не були виготовлені у степах. Більшість із коштовних речей були іноземного виробництва. Це були як ювелірні вироби, так і одяг. Каптан, вишитий золотими нитками був візантійського виробництва з кириличним написом Йона (Она болут). Кипчацькі аристократи могли дозволити собі придбати престижні товари. У похованнях кипчаків знаходять численні ювелірні вироби, золото та срібло [616, 14–36; 617, 269–271].

Значні прибутки приносила работоргівля. Під час своїх набігів та походів кипчаки захоплювали в полон мешканців сусідніх держав. Галицько-волинський літописець повідомляв, що кипчаки під час походів забирали в рабство селян-чоловіків з жінками та дітьми [47, 265]. Потрапляли в рабство і полонені ромеї, захоплені під час кипчацьких набігів на Візантію [358, 230]. Траса работоргівлі починалась у степах і виходила до кримських міст, а звідти, перетинаючи Чорне море, доходила до Синопу. Крим у свідомості багатьох поколінь кочівників пов'язувався з рабством. Із Синопу раби мали потрапляти до Сіваса, де розміщувався один з невільничих ринків [663].

Кипчаки активно торгували з надчорноморськими містами. Під їхні мури вони приводили свою худобу та полонених. Особливо тісними були зв'язки з Матархою, Судаком та Херсоном (в добу Античності називався Херсонесом, руська назва Корсунь) у Криму. Щодо цього кипчаки нагадували печенігів, які також активно взаємодіяли з надчорноморськими візантійськими містами. Судак, Матарха та Херсон були для кочівників вікном у Візантію, звідки вони отримували ювелірні вироби, коштовні тканини. Не випадково саме в Криму була укладена перша частина «Кодекс Куманікус». Її було укладено купцями для купців. Там були вказані латинські, перські та тюркські терміни для позначення понять *базар, торгівля, продавець, сплата, борг, купець, ціна, монета, чорнило, папір* тощо, всього що могло правити предметом комерції. Були особливі терміни для прянощів, парфумів, коштовностей та рабів. Окрім того, використовувались терміни, які позначали майновий статус кочівника – знатний, щедрий тощо [261, 120–121].

Важливим джерелом прибутку було захоплення в полон знатних бранців. Під 1185 р. згадано про те, як Рюриковичі потрапили в полон до кипчаків. Ігоря Святославича полонив простий воїн Чілбук. Кончак викупив у цього воїна руського князя [47, 641–644]. Війни та походи слугували джерелом работоргівлі. Георгій Пахімер та Ал-Айні вказували на масові закупівлі кипчацьких рабів єгипетськими султанами [91, 163–165; 111, 503]. Торгівля рабами зафіксована і в більш ранній час. Арабські хроністи та географи, описуючи торгівлю мадярів, вказували, що вони продають у рабство слов'ян. Також зазначалося, що вони продавали полонених у Румі. Румом у цьому випадку були візантійські володіння у Криму [200, 55–56]. Костянтин Багрянородний повідомляв, що центром торгівлі з печенігами був Херсон [62, глави 6–7]. Про море Судацьке як одну з географічних назв, пов'язаних з долею Бейбарса, згадували Ібн Шеддад та Ібн Таргібірди [663; 111, 542].

Під час подорожі степами деяким полоненим роз'ятрювали рани та перерізали сухожилля, для того щоб вони не могли втекти. При цьому такі полонені звичайно мали коштувати дешевше, ніж здорові. Херсон як місце работоргівлі згаданий у «Києво-Печерському патерику». У цьому джерелі вказано, що кипчаки продавали полонених перекупникам-євреям. Херсон взагалі був центром работоргівлі, в якому русини продавали у рабство полонених кипчаків, а кипчаки – полонених русинів. Християнин міг володіти рабом за трьох умов: 1) якщо раб народився від батьків-рабів; 2) якщо раб був язичником; 3) якщо раб втратив свободу внаслідок рішення суду. В інших випадках рومهї вели торгівлю через посередників-іудаїстів. До 1097 р. іудаїсти регулярно вели торгівлю в Херсоні. Так само постійно кипчаки прибували до цього міста з метою продати полонених. Пік работоргівлі русинами припав на 90-ті рр. XI ст., коли кипчаки здійснили кілька великих походів на Русь [90].

Цікаво, що пік работоргівлі кипчаками припав на епоху монгольських завоювань. Так, Кутуз потрапив до Єгипту транзитом з Дамаска, куди його продали монголи після перемоги над канглами у 1224 р. [168, 195]. Посередниками у цій торгівлі мали бути хорезмійські купці, які з приходом монголів тільки посилили свої позиції. Через провінції Гургандж та Рей Кутуз мав потрапити до Сирії, а вже звідти – до Єгипту. Тюркські бранці утримувались на острові в долині Нілу. З невільників

сформувався мамлюцький корпус [663; 70]. Після поразки від грузинів значну кількість рабів із числа кипчаків було продано на ринках Азербайджану та Ширвану. Внаслідок великої кількості полонених кочівників ціни на рабів упали [42, книга 12].

Поряд із захопленням у полон сусідів існувало і патріархальне рабство. Так, батько, не маючи засобів до існування, міг продати свого сина купцям, сподіваючись, що його дитині за кордоном буде краще, ніж у рідних степах. Інколи такі сподівання виправдовувались. Багато кипчаків стали гулямами при дворах мусульманських володарів. Прикладом може бути доля Шамс ад-Діна Ільденіза (Ільдегіза). Коли він був дитиною, його продали в рабство, де він став воїном, а потім очолив державу в Азербайджані [486, 348–352].

Висновки. Шлюби у кипчаків мали риси, типові для свого цивілізаційного простору та часу. Шлюби укладалися членами родів за взаємної згоди сторін. Вони являли собою швидше альянс двох родів. Шлюб передбачав сплату калиму родичами нареченого за наречену. Передбачались також випадки розірвання шлюбу, успадкування майна, виконання звичаю левірату. Родини простих кипчаків були нуклеарними (невеликими), а родини аристократів були розширеними та великими. Викрадення жінок було повсякденною практикою, хоч і було заборонене звичаєвим правом.

Кипчацький соціум IX – XIII ст. можна вважати типово кочівницьким. Вожді кипчаків не були феодалами на зразок європейців, проте вже мали великі статки, а соціальна диференціація у кипчаків зайшла досить далеко. Основу соціальної ієрархії становили племена, а також харизматичні клани. Опорою влади вождів конфедерацій та правителів племен були беки. До дружин беків входили ери – прості вільні кочівники, які мали зброю. У плані суспільної організації кипчаків IX – XIII ст. можна порівняти з германцями початку епохи Великого переселення народів.

Юридичні норми існували у кочових суспільствах у формах звичаєвого права. У кипчаків, як і в печенігів, волзьких болгар-язичників та огузів, не було писаного законодавства. Домовленості та заборони існували в усній формі. Заборони у кипчаків були різними, і покарання за порушення соціальних норм теж було різним. Смертною карою карались порушення субординації та зрада. Забороненими були

гомосексуалізм та подружня зрада. Смертю карались порушення магічних заборон, які могли, на думку кочівників, викликати гнів небес у вигляді блискавки, котра влучає в юрту. Це сприймалося як покарання за порушення встановлених норм з боку Тенгрі. Злочини, що стосувались майна та викрадення нареченої, зазвичай, карались штрафом. Якщо штраф не виплачувався, постраждалий мав право відновити порушене право силою (цей звичай називався баранта/баримта). Таке розв'язання проблеми було характерне не тільки для одних тюрків. Відновлення силою порушеного права було загальнолюдською практикою. Проте сторони могли домовитись і без кровопролиття, у формі виплати якоїсь частки майна. Право карати та виносити юридичні рішення мала аристократія. Разом з тим баранта/баримта була причиною численних сутичок між кочівниками. Маючи на своїй стороні силу, кочівники часто могли ігнорувати заборони. Утримати їх від цього могли влада сильного вождя або страх покарання зі сторони вищих сил.

Грамотність була перевагою аристократії. Колективна історична пам'ять зберігалась у формі усних переказів, які переказувались у віршованій формі. На жаль, кипчацьких рунічних пам'яток не збереглося. Можна припустити, що кипчаки могли використовувати для писемності арабську, кириличну, грецьку, латинську графічні системи. Про те, що кипчаки писали листи, є натяк у Жана де Жуанвіля. Кипчацький епос зберігся уривками в арабографічних хроніках та в розповідях у Галицько-Волинському літописі. Історична пам'ять кипчаків зберігалась у формі переказів. Переказували їх кипчацькі музики – кобизчі, які співали їх як епічні пісні про героїв.

Собача та вовча символіка була вельми поширена у кипчаків. Проте її використання було давньою культурною традицією ще з часів індоєвропейців та іранських кочівників. Зазвичай вовк та пес були символами чоловічих союзів на стадії так званої військової демократії. Тюрки лише продовжували її. Зміїна символіка була характерна для іранських кочівників і більш пізніх монголівних кумо хі (кумо сі). Вважати дракона, як і вовка, тільки тюркським символом не варто. «Племенем змії» Маттеоса Урхаєці були не кай, а куни. Зміїна символіка була характерна не для донецьких, а для «лукоморських кипчаків», причому не для всіх, а

лише для окремої частини. Окрім зміїної та собачої символік, у тюрків зустрічались котяча (тигр, лев, барс), пташина (півень, орел, сокіл, лебідь), польових тварин та худоби (вівця, верблюд). Тваринні найменування були характерні для кипчаків, чий вірування включали й анімізм. Це, загалом, загальнолюдська універсалія. Собачі та зміїні найменування просто найбільш відомі.

Домінуючі у степах етнічні групи кочували та займалися скотарством. Землеробство та осілість розглядались ними як небажана альтернатива. Показником соціального статусу була можливість швидко кочувати. Головним багатством були стада худоби, помешканням – повсякденні юрти на колесах, розвагою – полювання. Кочівники мали усталені маршрути кочування, порушення яких загрожувало війною.

Міста східноєвропейських кипчаків були зафіксовані здебільшого на території Донщини. Найвідомішими з них були Шарукань, Сугров та Балин. На території Донщини існувала єдина у східноєвропейських степах кипчацька квазіімперська конфедерація. Окрім того, осіле населення у цьому регіоні існувало ще з часів Хозарського каганату. В огузів такий район осілості існував на нижній та середній течії Сирдар'ї, а також у районі Каратау. Ті ж самі центри були характерні для східних кипчаків та канглів, які зайняли місце огузів у степах. Фактично міста кипчаків виникли на місці колишніх центрів стаціонарних поселень. Для самих кипчаків було характерне кочування, а в містах мешкало осіле залежне від них населення. Населення міст східних кипчаків було з огузів та мусульман, а міста донецьких кипчаків були населені здебільшого донськими аланами та полоненими русинами. Центрів осілості у надкаспійських та надчорноморських степах не виникло внаслідок того, що політичній структурі місцевих вождівств було достатньо наявності тільки ставок. Суспільство кипчаків типологічно було схоже на печенізький та огузький соціуми, які характеризувались наявністю анклавів осілого населення та ставок у кочового населення.

Тільки у квазіімперській конфедерації болгар не було значних центрів осілості. Тюркські народи, які не мали потужної державної організації, також не мали значної кількості стаціонарних поселень. На їхніх територіях були лише окремі регіони, де існували городища. У печенігів стаціонарні поселення були зафіксовані в

Карпатсько-Дунайському регіоні, а в період, що передував переселенню до східноєвропейських степів, їхні поселення розташовувались у басейні Сирдар'ї. Проте центр осілості в Карпатсько-Дунайському регіоні за кипчацької доби не зберігся.

Помешкання кипчаків були типовими для своєї доби. Житло було кількох видів. Найтиповіші для кочівників кипчацькі «вежы» являли собою кибитки. Це традиційні кочівницькі юрти тюркського типу, які були також характерні і для більш ранніх кочівників (булгар, угорців, огузів, печенігів). Вони склалися з двох частин – решітчастого остова з переплетених патикив та верху, який складався з жердин. На остов юрти натягали повсть. Багаті юрти були білими, бідні – як правило, темних кольорів. Стаціонарні будівлі у вигляді зрубів були властиві залежному населенню з полонених русинів та залежних аланів. Цей тип помешкань називався ізбами. Щодо будинків, схожих на вулик, це був перехідний тип від гунських конусоподібних куренів до тюркських юрт. Він мав плетений остов. Зимівлі кочівників мали являти собою землянки. Поява споруд із дерев'яних зрубів була характерна для залежного від кочівників населення у IX – XIII ст., або для осівших кочівників поза межами західноєвразійських степів.

Загалом для усіх держав, у яких правителі сприяли спорудженню міст, були притамані спільні риси: 1) політична воля володарів, які сприяли спорудженню міст та стаціонарних будівель; 2) сильна центральна влада; 3) потреби економіки квазіімперських та імперських конфедерацій вимагали поєднання праці кочового та осілого населення. Тільки за таких умов можна було розгорнути будівництво міст у місцевостях, де раніше не було осілості. Для кипчаків же були характерні тимчасові ставки, від яких майже не залишалося археологічного сліду. Що ж до залежного від них населення, то саме воно проживало у стаціонарних поселеннях, які були необхідні кипчакам для часткового забезпечення себе продуктами діяльності землеробів.

РОЗДІЛ 8. РЕЛІГІЯ В КИПЧАКІВ

8.1. Традиційні вірування кипчаків. Традиційні вірування кипчаків досі залишаються малодослідженою проблемою історії. Попри наявність студій, у яких досліджена роль релігій у кипчацькому соціумі [453; 616; 96] та тюркської традиційної релігії загалом [780; 272; 266], досі не існує окремої студії, де б традиційні вірування кипчаків було розглянуто як окремий об'єкт дослідження. Причиною цього є фрагментарність свідчень писемних джерел. Для реконструкції язичницьких вірувань необхідно використати дані археологічних досліджень. Важливим є застосування компаративного методу, завдяки якому вірування кипчаків можна розглядати крізь призму світогляду сучасних тюркських народів, які зберегли традиційні вірування.

Кипчаки під час переселення до Східної Європи залишалися прихильниками традиційних вірувань. Це не значить, що вони зовсім не знали інших релігій, проте традиційний стиль життя не передбачав зміни світогляду. Для кипчаків було характерним обожнювання навколишньої природи. Їхнє розуміння світу та філософських категорій відрізнялося від сучасного. В уйгурській «Книзі ворожінь» добром вважався вдалий похід або полювання, а злом – смерть. Кипчаки були знайомі з авраїмічними релігіями, проте залишалися вірними традиційним віруванням. Їхні релігійні практики зазвичай називають шаманізмом. Пантеон богів складався з трьох світів, яким відповідали боги Тенгрі, Идук Ер Суб та Еркліг. Окрім того, у тюркських рунічних написах згадана богиня Умай [217, 175–176; 272, 21–22; 216, 322–323].

Головним богом був Тенгрі (Кок Тенгрі, Тюрк Тенгрісі, Од Тенгрі), тобто «Вічне Синє Небо». Саме він вважався тюрками творцем світу. Його функції були схожі з функцією головних богів і богів війни в індоєвропейському пантеоні. Саме з волі Тенгрі, на думку тюрків, отримували владу кагани та вожді. Кипчаки не створювали зображень Тенгрі. Він вважався охоронцем часу та космічного порядку. Втіленнями образу Тенгрі були сонце, місяць та блискавка. О. Пріцак вважав Од Тенгрі та Тюрк Тенгрісі окремими богами [272, 21; 455, 323; 216, 322–323; 96, 139–141; 780, 777–778].

Правитель отримував «небесний мандат» і згідно з ним правив. Людина, яка вела вдалі війни, мала харизму, вважалася правителем, влада якого санкціонована Тенгрі. Тенгрі з богинею Умай, за переконаннями тюркютів, були божественним подружжям, яке створило світ. Головною функцією богині Умай була турбота про жінок та дітей [455, 322–323; 216, 334]. За даними алтайських тюрків, Умай пов'язувалася з божеством Ульгень. Богиня жила в кількох середовищах – на небі та в печері. Печерам і горам надавалось особливе значення. За віруваннями тюрків, Ак-Емеген залишала колиски з дітьми в печерах, і жінка, яка при безплідді намагалася завагітніти, мала відвідати печеру. За уявленнями тюрків, Умай була старою жінкою з білим волоссям у довгому білому одязі [266, 54–62, 68–69]. У міфології сибірських угрів схоже призначення виконувала богиня-мати Калтащ. Умай також можна зіставити з Май-Ене алтайців та Пайаною кумандинців [266, 54–59, 62–67, 77].

Символом Умай були нитки різних кольорів, що асоціювалися з сонячним промінням. Таким чином, для цієї богині була характерна солярна символіка. Окрім того, її ототожнювали з луком і стрілами. Оберіг, що символізував богиню, хакаси ставили поблизу юрти, щоб завадити злому каму викрасти душу немовляти. Фетиш Умай (березову гілку) давали жінці під час пологів, для того щоб вона легше могла народити. Земними рефлексіями богині вважали бабу-повитуху та сваху. Серед речей символом Умай був нагрудник *ного* в алтайців [266, 54–59, 62–67]. Разом із тим існувало й темне втілення богині – Хара Имай. Вона могла вбити новонароджену дитину, придушивши її пуповиною. Функції кама полягали в тому, щоб нейтралізувати лихе втілення Умай і сприяти її світлій частині [266, 67]. Умай була тісно пов'язана з божеством Ульгень. Його розміщали у верхніх частинах неба і називали Бай-Ульгень [266, 44, 53]. Поряд з Ульгеном згадувались Яючі та Яїк (Дьяїк). Дьяїк був посередником між богами та людьми. Він захищав народ та гарантував його добробут. Від Дьяїка залежало оновлення природи, тобто зміна сезонів року. За одними даними, Дьяїк був сином Ульгень, за іншими – донькою Май-Ене (Умай). Символом цього божества була зайчиха. Алтайське божество Яжіл-кан має схоже втілення в білій зайчисі. Можливо, це був просто синонім Дьяїка. У якутській міфології їй відповідало божество Айисит. Деякі дослідники

дійшли висновку, що майже всі вищезгадані божества, окрім Ульгеня, могли бути еманациями (втіленнями) Умай [266, 69–71].

Идук Йер Суб (Йер Су) була божеством середнього світу і називалася «Святою Землею Водою». Місцем проживання цієї богині вважали білі засніжені вершини гір. Тюрки обожнювали ліси та річки. У слов'янських літописах поблизу Сіверського Дінця згадувалися «Святі гори». Поряд з горами згадувалася *Tengir Su* – «Свята вода». «Чорний ліс» розташовувався на річці Ерелі (Орелі), а «Блакитний ліс» – на річці Самарі. Ліси, гори та води були святими як поодинці, так і в комбінації. Зірки та тварини (ведмеді, собаки, вовки, корови) також були об'єктом поклоніння. Таким чином, кипчаки обожнювали сили природи, що їх оточували [455, 324; 272, 22–23; 216, 324, 335; 780, 779–780; 263, 183–184; 228, 92–102]. У тюрків існував культ батьківщини [777, 779].

Посередництво між світами здійснювали два посередники Йол Тенгрі – боги шляхів, аналогічні античному Гермесу. У «Книзі ворожінь» вони були згадані як «Боги на рябому та чорному конях». Йол Тенгрі надавали людині благодать і облаштовували ель (урус, володіння). Через них каган виконував Божий наказ [216, 336–337].

Богом підземного світу вважався Еркліг. Його функції були схожі на функції Плутона в Античності у римлян [216, 327]. У рунічних написах тюркютів, кок-тюрків та токуз-огузів, так само, як і в міфах тюрків Алтаю та Сибіру, відобразилася антипатія до тих жерців, які поклоняються богам Підземелля [216, 329]. З волі Еркліга відбувалося зло. Його уособлювали духи злоби, презирства та заздрості. Будь-яке нещастя асоціювалось із вчинками створінь «Нижнього світу». Так, смерть чи хвороба людини, а також загибель худоби пов'язувалися з діями злих сил [216, 327–334]. Невідомо, чи існували в тюрків рай та пекло у розумінні світових релігій. Проте відомо, що в мамлюцьких тюрко-арабських словниках вже існувала спеціальна термінологія для їхнього позначення – *иштаq* (рай) та *tamiq* (пекло). Поряд з Ерклігом згадувалися *уек* (біси) [455, 323–324].

У сибірських тюрків Еркліг був відомий як Ерлік. За даними алтайських міфів, Ерлік був скинутий з неба внаслідок конфлікту з верховним богом. Колишній

союзник Ерліка Ульгень відмовляє йому у праві мати володіння на землі. Єдине, що йому було дозволено, це створити дірку в землі, через яку він потрапляв до «Підземного світу». Але перед тим, як попрямувати до «Нижнього світу», Ерлік створив змій та жаб, які мали шкодити людині. В авраїмічних релігіях є схожий сюжет, коли Люцифер, один з янголів Божих, внаслідок конфлікту з Творцем був скинутий вниз і опинився у підземному царстві – пеклі. Там, де Еркліг увійшов у землю, за віруваннями сибірських тюрків, Бог ткнув у землю патином. Вершиною цього патика вважався «Алтин Казик» (Полярна зірка), а отвором – заглиблення в землі, що позначалися терміном «яр» [266, 39–40].

Сам «Підземний світ» був створений Богом-Творцем для Еркліга, щоб той мав свою нішу і не перебував на землі. Між Небом та Підземеллям, за переказами, існували «Світове дерево» та «Вода життя». Саме цим шляхом мало відбуватися переселення душ. Алтайський міф про злого кама Бухелі, який наважився конфліктувати із самим Творцем – Есере-маланом, має схожі риси [266, 36, 39–40]. Зовнішній вигляд Еркліга характеризувався зобом, і, ймовірно, його втіленням був якийсь птах [266, 41]. Еркліг ніс із собою смерть. Але саме завдяки тому, що людина помирала, відбувалося переродження [266, 83–87].

Посередником між світами вважався шаман – *qam* [780, 781]. Під час свого обряду він входив у транс і здійснював різні функції. Тенгрі, за переконаннями давніх тюрків, призначав майбутнього правителя [96, 143]. Таким чином, його влада була сакралізована згори. Перед битвою Маніак (Боняк) камлав, для того щоб забезпечити перемогу. Якщо вовки відповідали на камлання жерця, це вважалося добрим знаком. Вільгельм Рубрук зазначав, що під час хвороби людини кам усамітнювався з хворим у житлі і здійснював над ним певні дії, щоб вигнати злих духів. У мамлюцько-тюркському словнику синонімом слова *qam* було слово *tabiban* (лікар) [455, 312, 320].

Ібн Саїд повідомляв, що кумани займалися астрологією і поклонялися зіркам. Зірки, як і сонце, були для кипчаків втіленням «Вічного Синього Неба». Ками здійснювали ворожіння за зірками. За ними вони передбачали майбутнє. Щодо цього вони мали бути подібні до вавилонян та персів. Зважаючи на те, що астрологія

була поширена на теренах Ераншахру та сусідніх з ним регіонів, подібна практика могла потрапити до кипчаків із Согду, який був пов'язаний із Близьким Сходом. Потреба в астрології була продиктована турботою про свій майновий стан. Астрологи-чаклуни згадувались як *yalduz eri*. Тюрки Алтаю вважали, що зірки – це душі померлих людей. Поклоніння небу, таким чином, поєднувалося з поклонінням предкам [455, 321–322; 266, 71].

Необхідно відзначити сакральне значення Місяця та Чумацького шляху в кипчаків. Це сузір'я, як і святе «Дерево життя», в тюрків позначалося як «тор/тур». Тамга кипчаків та канглів позначалась у вигляді rischi та стовпа. Ураном (символом) племені кангли було *байтерек* (Святе дерево). Культ Місяця та астрологічні елементи у релігії кипчаків були успадковані тюрками від юечжів (тобто східноіранських кочових народів). Від них же мав бути успадкований культ Хаоми (святий напій в іраномовних кочівників). «Святе дерево» Хом було деревом-відновлювачем і давало надію на перевтілення [202, 71–80].

Можна простежити й певні паралелі з германськими народами. Подібно до германських народів, для того щоб дізнатись долю, тюркські ворожбити кидали кістках. У «Книзі ворожінь» були навіть тлумачення комбінацій, які випали на кістках [96, 145–146]. Важливе місце в релігії кипчаків займали тварини. Вовк був тотемною твариною тюрків. Значна кількість вождів мали собачі імена – *Qutuz* (скажений пес), *Köpek* (пес), *Itul* (пес) або *Itlar* (пси), *Aq Köpek* та *Aq Qasar* – білі пси, *Enük* та *Küçük* – цуценята. Собаки використовувались як посередники під час клятв. За даними Жана де Жуанвіля та Джіованні де Плано Карпіні, під час клятви собак розрубували на дві частини. При цьому ті, хто промовляв клятви, наголошували, що якщо вони порушать клятву, то нехай будуть порубані, як собаки. Собаку приносили в жертву поблизу кам'яних статуй. Жертвна тварина мала позбавити людину від зла. Вовки та собаки були тваринами, які мали для тюрків сакральне значення. У легенді, записаній Михайлом Сирійським, собака привів тюркські народи на нову батьківщину [96, 312–315; 239; 780, 780].

Кипчаки шанували своїх померлих. Кипчацькі кам'яні статуї араби називали *sanam*, тобто ідол, сама могила називалась у них *al-qabr*. Ці терміни відповідали

тюркським мамлюцьким *sin* та *abaq*. Предок був сакральною постаттю, і дотримання закону предків було однією з найбільших чеснот [455, 316–320]. Догляд за зображеннями предків входив до обов'язків жінок похилого віку. Монголи не могли зумовити зникнення кипчацьких статуй, оскільки самі шанували своїх предків. Зникнення звичаю спорудження статуй, ймовірно, було обумовлене поширенням світових релігій. Спорудження кам'яної статуї на похованні мало сприяти переродженню і перевтіленню душі в нове тіло [468, 377]. Підтримання культу предків також було однією з функцій кама. Слід зазначити, що спорудження кам'яних статуй могли собі дозволити тільки заможні кипчаки [260, 72].

На могилах померлих кипчаки та кумани залишали кумис та м'ясо. Вільгельм Рубрук висловлював здивування цим звичаєм хрещеного кумана, проте це не є дивним для слов'ян у ХХІ ст., які також вшановують своїх померлих, залишаючи їжу на могилі [455, 318]. Те, що мусульмани та католики-християни вважали ідолопоклонством, могло бути обумовлене пережитками традиційних вірувань у свідомості західних тюрків.

До могил чоловіків-кипчаків клали коней, кінське спорядження та зброю. До наших часів збереглися кінцівки та черепи коней, залізні вудила, стремена, підпружні бляшки, залізні вістря стріл, шабельні клинки, невеликі залізні ножі, кресала. Окрім залізних речей, знаходять рештки берестяних сагайдаків, кістяні накладки на лук, кістяні петлі для кінських пут. У жіночих похованнях виявлені різноманітні прикраси [266, 73].

Поряд з вождем у могилу клали зброю та частину багатств, набутих за життя [455, 319]. Так, за свідченнями Жана де Жуанвіля, в могилу померлого кипчацького вождя клали срібло та золото. Серед кочівників існували уявлення, що померлому в потойбічному світі будуть потрібні гроші, як плата за вхід у інший світ. У праву руку покійного клали випрямлені шийні прикраси з коштовних металів. У руці також були гривні, рублі, резани. Інколи навіть можна було знайти монети [41, 118; 468, 376–377].

Окрім коштовностей, у могилу клали послання. Це свідчить про зародження грамотності у кипчаків. Текст використовувався у ролі амулета. Лист клали до рук

слуг похованого володаря. У ньому повідомлялося, що похований вірно служив своєму пану. Очевидно, що грамотність та цей звичай у кипчаків виникли внаслідок впливу християнства та сусідства з Руссю, Болгарією, Візантією та Угорщиною. Випадок з листом, який був описаний тільки Жаном де Жуанвілем, вказує на те, що подібний звичай був поширений лише у східноєвропейських кипчаків. Таким чином, можна стверджувати, що поширення християнства сприяло запозиченню кипчаками писемності у своїх сусідів. Що ж до рунічної писемності кипчаків, то про це ми маємо занадто мало інформації. Пам'яток, аналогічних написам на могилах Тоньюкука та Кюль-Тегіна, у степах Східної Європи не виявлено [468, 377–379].

На відміну від східних тюрків, у мешканців західноєвразійських степів, окрім чоловічих, були й жіночі кам'яні статуї. Для західних тюрків, за даними ал-Давадарі, було характерне вшанування усіх своїх предків – як чоловіків, так і жінок [455, 319]. Причиною цього був міф про першопредка. Від *Ay Atam* та *Ay Wa* народився *Ay Atam Küçük Eri*. Його ж нащадком був *Kučik Eri Bülçegi*, який за останнім бажанням свого батька спорудив для нього трон, храм і скульптуру (тобто насипав курган і поставив йому статую). Окрім того, він помістив там його слуг, одяг та коштовності. Цей опис дивовижно схожий на опис поховання знатного кипчака в Жана де Жуанвіля. Не виключено, що на кипчаків у XIII ст. значною мірою вплинула авраїмічна традиція, що була запозичена з ісламу та християнства [455, 316–320]. З їхнім впливом також пов'язані міфи про створення та кінець світу [780, 780–781]. Тюркський шаманізм не був якоюсь константою. Подібно до слов'янських традиційних вірувань, він являв собою динамічну систему вірувань і зазнавав впливу з боку інших релігійних систем [455, 316–320].

З якоїсь невідомої причини кок-тюрки перейшли від обряду трупоспалення, який був характерний також і для давніх індоевропейців (наприклад, аріїв Індії), до інгумації. Тіло людини у VIII ст. тюрки або спалювали, або ховали у могилі. Така поховальна обрядовість була характерна і для кочівників Мінусинської улоговини, Алтаю, Туви та Центрального Казахстану, тобто для територій, де кочували телеські племена. За даними Ф. Арсланової та С. Ахінжанова, у Східному Казахстані були знайдені поховання з конем та без коня з орієнтуванням голови померлого на схід та

на північний схід. Це, у свою чергу, свідчить про змішаний характер населення регіону і фіксує наявність сеяньто у цьому регіоні [696].

До кипчацьких святилищ також відносять ритуальні конструкції в могильнику Система-1 на Південному Уралі. На могильнику містилися дві платформи, складені з гранітного плитняку. Для обох платформ була характерна наявність центральних та периферійних елементів. Центральні споруди мали форму квадратних платформ, зорієнтованих за сторонами світу. Платформи були споруджені з плитняку, щільно вкладеного у два-три прошарки на велику площину, по периметру зміцнені брилами, що були поставлені під нахилом. Заглиблення призначалося для встановлення статуї. У великій споруді навколо ями під нижнім шаром каменів зафіксовані залишки вогнища, а на периферії знайдено залишки глечика. Поблизу від меншої споруди знайдено три поховання, два з яких досліджені. Поховані були зорієнтовані головою на північний захід (обличчям до Мекки), тобто при похованні було дотримано мусульманської вимоги ховати за киблою. На території більшої споруди виявлено статую сидячої оголеної жінки, яка має монголоїдні риси обличчя [222, 78–79].

Більшість кипчацьких святилищ являли собою порівняно великі квадратні чи прямокутні кам'яні огорожі на підвищенні або просто на високих місцях. Сторони та кути огорож зорієнтовані за сторонами світу. Кам'яні статуї були парними і розташовувались по центру споруд. Під час археологічних досліджень у них виявлено кістки тварин, здебільшого коней, фрагменти кераміки та зброю. За віруваннями кипчаків, кам'яні статуї були тимчасовим резервуаром для душі померлого. Після завершення поминального циклу статуї зазнавали дій, які мали б звільнити душу. Дерев'яні статуї спалювались або переміщувалися до ями. Тільки кам'яні статуї найбільш значних та видатних людей були позбавлені такої долі [222, 79].

За припущенням деяких науковців, зображення чаші в руці мало бути запозичене від іранських народів. Чаша означала келих зі священним напоєм, який розміщувався у правій руці [468, 377–378]. О. Юрченко припускає, що це був келих, у якому містився подарунок богам та напій для бенкету. Рабі Петах'я згадував, що

кедари пов'язували себе з іншою людиною, скуштувавши кров з пальця або випивши з келиха у формі людського обличчя [455, 314].

Що стосується змішування крові з пальця з вином та споживання цієї суміші, то цей звичай схожий на той, що існував при укладенні клятви побратимства в монголів. Окрім того, подібний звичай був і у скіфів. Таким чином, цей звичай був загальнокочівницьким феноменом. Для кочівників кров мала містичне значення. Випиваючи кров, люди пов'язували свої долі. Подібно до монголів, у кипчаків існував звичай побратимства, який мав назву *qan kardeşi*. За звичаєм, описаним Рабі Петах'єю, кипчак мав уколоти себе голкою і дати скуштувати кров. Подібно Чингізхану та Джамусі, мали існувати такі зв'язки і між кипчацькими ватажками, наприклад у Кончака Отроковича та Кобяка Карлійовича. П. Голден вважає, що з посудини, згаданої Петах'єю, куштували так звану «воду життя», що містилась у коренях «Світового дерева» та під «Світовою горою». Герої та ками кипчаків вважалися тими, хто випив цієї води та отримав благодать [455, 314, 324].

Помітну роль у світогляді кипчаків відігравала чорна магія. Вода, на думку кочівників, мала містичну силу. Необхідно було випити воду із золотої чаші, щоб засвідчити дотримання присяги [733, 410–423]. Під час її проведення промовлялася клятва, за якою порушника обіцянки очікувало покарання, тобто пожатіння та хвороба. Огузи не дозволяли мусульманам приймати ванни та вмиватися в їхній присутності, оскільки вважали, що мандрівники можуть чаклувати над водою [44]. Надприродною силою наділялося залізо. За даними ал-Кашгарі, здійснюючи клятву на мечі, учасники ритуалу погоджувалися з тим, що нехай їх вразить меч, який увійде синім, а вийде червоним, якщо вони порушать клятву [455, 314–315].

8.2. «Половецькі баби» та культ предків. Одним з цікавих аспектів історії кипчаків є дослідження «половецьких баб». Цьому присвячено чимало статей та книг [192; 259; 302; 435; 436; 437; 438; 442; 439; 440; 441; 442; 443; 470; 471; 772; 475; 476; 485; 498; 502; 503, 135–148; 519; 568; 569; 587; 608; 632; 634; 660; 661; 708; 709; 710; 713; 714; 715; 716; 717; 718; 725; 726; 727; 777].

На честь героїзованих предків споруджували кам'яні статуї, над похованням насипали курган [455, 319; 466, 380]. Померлого клали в могилу і робили над ним

перекриття з дерева [466, 374–379]. Жан де Жуанвіль вказував, що кипчаки разом із мерцем ховали слуг. Серед воїнів був поширеним звичай вбивати усіх, хто траплявся на шляху похоронної процесії [455, 315; 41, 118; 468, 376; 120].

Спорудження курганів було поширеною практикою у євразійських кочівників. Чингульський курган був заввишки 5,8 м і діаметром 86 м. На похованні бронзової доби було насипано штучний пагорб висотою 4 м. Спочатку споруджували вал із чотирьох дуг, відокремлених подвійними проходами із західної та східної сторін. Потім викопували могилу та ховали померлого. Тільки після цього внутрішнє поховання засипалося землею та глиною. На ній споруджували викладки з вапнякових брил по лінії «північ – південь». На цьому рівні був знайдений череп коня, а отже, тут було здійснене жертвоприношення. Потім його перекривали чорноземом, і курган набував форми конуса зі зрізаною вершиною. З вапнякових брил та граніту споруджувалися дві огорожі, перекриті ще одним шаром чорнозему. Підніжжя кургану оточувалося глибоким ровом, який мав близько десятка проходів і на дні якого у східному секторі містилися залишки тризни [468, 380].

Межі поширення кипчацьких статуй дослідники інтерпретували та локалізували по-різному. С. Плетньова вважала, що західним кордоном поширення статуй був Інгулець, а на півдні природними кордонами були Кримські гори, річки Кума та Кубань [259, 13–18]. Більше «баб» було знайдено у Надазов'ї, а також на річках Орелі та Самарі. На захід від Інгульця знайдено зовсім мало статуй [359, 302–303]. У Болгарії виявлено дві «баби» – біля Царевого Броду в окрузі Шумен [359, 303–305]. Я. Дашкевич та Е. Триярські вважали, що багато кипчацьких «баб» розміщувалось і на захід від Інгульця. Вони зафіксували їх поблизу поселення Надушіца (Сороцький район, Молдова), у м. Тульчині Вінницької області, біля с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області, у Чорному Гаї поблизу с. Паньківець. Також кам'яна «баба» була знайдена поблизу Суботова [192, 86–92].

Основний масив «баб» розміщувався на південь від лісостепів, і його кордон обмежувався територіями степів. Внаслідок археологічних досліджень статуї були зафіксовані на території Ізюмського, Зміївського, Куп'янського, Лебединського, Валківського, Богодухівського, Охтирського повітів Харківської губернії. Крім того,

статуї зафіксовані також у Курській, Білгородській, Тамбовській областях. Далі на схід «баби» були розташовані на Оріховському торговому тракті та поблизу Рязані. Окремі «баби» Східної Європи були знайдені у Сердобольському, Пензенському, Хвалинському повітах Саратовської губернії. Кількість «баб» у напрямку Саратова значно зростала. У Заволжі «баби» концентрувались у районі басейну річки Самари. Далі кордон ішов через Миколаївський повіт до річки Великий Іргиз [192, 92–95]. Кам'яні статуї знаходять на північних околицях Ергенів. Це статуї XII – XIII ст. [626, 149–154]. Далі кордон масиву «баб» йшов по межі степів та лісостепів у Сибіру та Казахстані.

Слід зазначити, що традиція спорудження кам'яних статуй була характерна не тільки для кипчаків. Г. Федоров-Давидов висловив припущення, що кипчаки запозичили цю традицію у кочівників Жетису. Я. Дашкевич вважав, що кипчаки запозичили звичай спорудження «баб» від енісейських киргизів. Але скульптурна форма «баб» набула завершеності тільки за кипчаків [192, 44]. Існування традиції спорудження кам'яних антропоморфних статуй зафіксоване у тюркютів та кок-тюрків [192, 42–49, 98–115; 180, 74–77]. О. Євглевський та Д. Пилипенко знайшли на території Донецької області статуї, які належали тюркютам. Традиція споруджувати статуї була характерна не тільки для кипчаків, а й для багатьох тюркських племен [503, 135–148].

Східноєвропейські статуї виготовляли з різного матеріалу. 447 статуй виготовлено з пісковика, 292 – з граніту, 32 – з вапняку та крейди, 14 – з плитняку. Пісковик різного часу широко використовувався у скульптурі. Статуї виготовлялися з пісковика девонського, карбонового, верхньопермського та неогенового періодів. Найкраще зберігалися статуї з карбонового пісковика. Видобувався він на просторах від Лисичанська до Донецька. Девонські пісковики – це грубі та тверді полівошпатні породи. Вони видобувались у районі Волновахи та Донецького кряжу. Неогенові пісковики слабоцементовані. Місцями їхнього видобутку були Північний Кавказ, південні схили Донецького кряжу від Маріуполя до Ростова-на-Дону. Граніт видобувався у межиріччі Дніпра та Південного Бугу [180, 23–30].

Ремісники виготовляли кам'яні «баби» на замовлення. Замовник, як правило, волів, щоб «бабу» виготовили на честь померлого родича. Ремісники виготовляли статуї у своїх майстернях, які розміщувались неподалік від місць видобутку пісковика, граніту та інших порід. Для виготовлення статуй спочатку було необхідно знайти достатньо великі камені, щоб виготовити статую. Потім майстер розмічав пропорції. Нижня частина була дещо скорочена, у зв'язку з тим, що майстер робив її так, щоб людина, яка під'їздила до статуї, могла побачити усю фігуру. Статуя повинна була відобразити не тільки зовнішність, а й характер людини. До місця встановлення «баби» доставлялись на возах. Під час виготовлення «баби» прикрашались орнаментом. Він був у формі ялинки чи зигзага. Статуї іноді мали фон. Особливо ретельно зображувалась голова померлого. Але риси обличчя дійшли до нас далеко не на всіх статуях, а на 15 % чоловічих статуй їх взагалі не було. Без обличчя було понад 50 % усіх статуй [257, 56]. Ці факти К. Красильников пояснює поганим збереженням статуй [226, 35–37]. Але майстри не забували про відображення деталей тулуба та одягу [259, 57–58; 226, 35–37]. За гіпотезою С. Плетньової, у Східній Європі статуї стояли через десятки кілометрів, якщо не через кілька кілометрів одна від одної [259, 53–55].

Л. Єрмоленко вважає, що розташування статуй було обумовлено особливістю ідеології кипчаків. Статуї стояли чи в камері, чи в ямі. Присутність статуї на кургані означала, що це святилище. Статуї виготовлялись для того, щоб правити предметом культу [226, 37–38, 42]. Кипчацькі святилища розміщувались поблизу води, а статуя ототожнювалася зі «Світовим деревом». Міфи про годування деревом спільні для уйгурів та кипчаків. У легенді про народження Кипчака була присутня жінка. А. Досимбаєва вважала, що жіночий образ у кипчаків виник внаслідок контактів із сусідами [197, 66–67]. У східноєвропейських степах знайдена статуя жінки з дитиною (дівчинкою). Л. Гераськова називала її «половецькою мадонною». Не виключено, що цей образ міг бути запозичений від християн та був переосмислений у дусі кочівницького світосприйняття [632; 436]. Вплив буддизму відобразився на іконографії однієї зі статуй у Чуйській долині [708]. Л. Єрмоленко вважає, що уйгурські кам'яні споруди позначені впливом маніхейства та буддизму, котрі

поширились серед тюрків завдяки согдійцям. Але можна сказати напевне, що іноземний вплив на звичай споруджувати статуї таки був [197, 46].

Насип (курган) зображував Світову гору, а стелоподібні статуї кипчацького зразка символізували Світове дерево. Чаша у руках, на думку Л. Єрмоленко, означає жертву, котра призначалась Нижньому світу. Хтонічне призначення жертви, на думку дослідниці, позначалось розміщенням статуї в огорожі-ямі [197, 65]. На кипчацьких статуях Східної Європи, що зображували жінок, видно коштовний одяг. Тих жінок, чиї чоловіки не загинули у бою, зображували сидячими. Стоячі жіночі статуї означали вдів загиблих у битвах воїнів. На їхніх поясах зображувалась більша кількість речей, ніж на сидячих статуях [192, 26–27]. Стоячі фігури чоловіків та жінок в одязі та при зброї зустрічались, головним чином, у степах Східної Європи. Сидячі статуї чоловіків та жінок в одязі, шоломах та капелюхах також характерні для цього регіону. Ще однією характерною особливістю статуй регіону було зображення статуй з фоном та симетричним розташуванням рук. Для центральноазійських статуй характерні асиметричне розташування рук та невизначена поза. На думку Г. Федорова-Давидова, стоячі статуї у XIII ст. виготовлялися для того, щоб зберегти монументальність, і все менше виражали антропоморфність. Сидячі статуї характеризувалися значним реалізмом [288, *раздел III*].

У Східній Європі сформувався особливий тип статуй [180, 38–44, 45–52]. Його поява датується XI ст., тобто часом експансії кипчаків. У Східній Європі було два великих монументальних комплекси статуй: донецько-північнокавказький та надчорноморсько-наддніпряньський. Для Надазов'я, Криму та Наддніпрянщини були притаманні статуї з фоном. Для донецько-північнокавказьких статуй характерна відсутність фону та наявність на них орнаменту з округлих ліній. На території Донщини та Північного Кавказу сидячі та стоячі фігури поширені рівномірно. Для надчорноморського та наддніпряньського регіонів притаманне домінування стоячих статуй. На Донщині чоловічі статуї сидять, а жіночі стоять. На надчорноморсько-наддніпряньських статуях зброя зображена на третині статуй. Північнокавказькі та донецькі статуї лише інколи зображені зі зброєю. Зброя зображена один раз на п'ятдесят випадків. Для наддніпряньських та надчорноморських статуй характерний

фон для нижньої зворотної сторони. На фоні зображені люди, тварини та вершники [180, 81–91].

Ще в Кімацькому каганаті кипчаки сформували свої критерії зображення померлих. Появу статуй кипчацького зразка Л. Єрмоленко датувала серединою IX ст. Зникнення їх на території Казахстану датовано XIII ст. Можливо, це пов'язано з більшим, ніж у східноєвропейських степах, поширенням ісламу [197, 47]. А. Чариков, досліджуючи статуї Надіртишша та Східного Казахстану, виокремив три хронологічних групи статуй. Перша група віднесена дослідником до давньотюркських статуй. Другу він датував IX – XI ст. та відносив до Кімацького каганату. Третя група належала до XI – XIII ст. і була кипчацькою. Для кипчацьких пам'ятників було характерним зображення ритуальної чаші в руках [708; 709; 710; 713; 714; 715; 716; 717].

«Половецькі баби» перетворювали місце поховання на предмет культу для кипчаків [192, 20–24, 38–40]. Окремо слід зупинитися на питанні, що означав термін «балбал». М. Веселовський свого часу стверджував, що цей термін означав самі кам'яні статуї. Цю гіпотезу також підтримував В. Бартольд. С. Малов зазначав, що термін «балбал» позначав кам'яну скульптуру. Зміна у термінології відбулась у 60-х р. XX ст. Л. Кизласов висловив гіпотезу, що терміном «балбал» позначали зображення ворога в рядах навколо статуї. В. Котвіч також вважав, що «балбали» розміщувались у рядах навколо «баби». На жодній із статуй не було надписів, але на стовпчиках-«балбалах» містились написи, котрі встановлювали його належність якомусь власнику. Щодо «баб», то А. Спіцин вважав, що таким чином кипчаки зображували своїх померлих. А от на думку Л. Йисля, у вигляді «баб» вони зображували померлих ворогів [584, 27–39; 585, 206–208; 192, 20–26].

В. Радлов перекладав термін «балбал» як «кам'яний стовп». Ця точка зору свого часу дістала поширення в науці. Але серед європейських вчених ще тривалий час панувала думка, що «балбал» – це синонім терміна «баба». А. Грач у ранніх студіях обгрунтував думку, що «балбал» – це і є статуя. Дискусія про значення терміна «балбал» розпочалась у 60-х рр. XX ст. Слід зазначити, що зміни у термінологію внесли тюркологи-лінгвісти, а також деякі археологи. Першим

порушив питання щодо термінології Л. Кизласов. Він вважав, що тексти рунічних написів вказують на належність «балбалів» комусь із аристократів. На його думку, «балбал» означав «камінь», вкопаний біля поминальної споруди. Його позицію підтримували С. Кляшторний та Ф. Арсланова. Уважне вивчення тюркських рунічних текстів переконало дослідників у тому, що гіпотеза Л. Кизласова була правильною. З 70-х рр. ХХ ст. термін «балбал» у студіях, присвячених азійським кам'яним статуям, вже став позначати камені, котрі символізували вбитих ворогів. Також «балбал» був символом жертвоприношення [393; 584, 27–39; 585, 206–208; 186, глава 2; 226, 20; 192, 18–20; 302; 197, 14–15].

Л. Єрмоленко вказує, що «балбали» символізували вбитого ворога, який повинен був служити померлому в потойбічному світі. Характерною особливістю статуй давньотюркського зразка була присутність статуї, ряду «балбал» та огорожі. Це був характерний поховальний комплекс. Китайські хроністи повідомляли, що в жертву померлому кагану були принесені четверо полонених. Це було ще й жертвоприношенням богу війни. Нізамі повідомляв, що кипчаки приносили тварин у жертву статуям. Цей факт підтверджений археологічними дослідженнями. Статуя позначала, окрім самого померлого, ще й «Середній світ», а «балбали» – «Нижній світ». Сама статуя символізувала героїзованого предка та «Світове дерево». Для кипчацької скульптури характерна висока деталізація [180, 91–97; 197, 48–60]. У вивченні кам'яних статуй в останні десятиліття багато чого було досягнуто. Дослідження статуй тісно пов'язане з кипчацькими святилищами [463; 464; 465; 466; 467; 470; 471; 472; 473; 478; 475; 476; 725].

У поемі Нізамі відзначено, як необхідно було шанувати кам'яну скульптуру на святилищі. Кипчаки повинні були вклонитися статуї. Вершник мав вклонитися перед статуєю та занурити стрілу у траву. Чабан повинен був пожертвувати ідолу вівцю. Кипчаки вірили в особливу сакральну силу цих скульптур. Кипчацькі святилища розміщувались на курганах попередніх епох, на насипах порівняно невеликих розмірів. Для святилищ обирали найбільш високі місця степу на вододілах річок. Святилища мали груповий характер – по два на одному могильнику. Характерною особливістю східноєвропейських святилищ було розташування статуй посередині

конструкції. Цим вони відрізнялись від сибірських та алтайських, котрі могли розміщуватись за межами огорож. Існувало чотири типи святилищ. Перший тип характеризувався курганним насипом зі встановленими статуями. Другий тип мав кілька статуй, кам'яний панцир, у центрі якого розміщувались майданчики у вигляді овала чи кола. Ці майданчики використовувались для принесення жертв. Третій тип характеризувався прямокутними кам'яними майданчиками у вигляді огорожі. Четвертий тип був найбільш складним. Він являв собою святилище у формі подвійної обрізаної трапеції на курганному насипі. Святилище було споруджено з каменю, а статуї розміщувались посередині.

Л. Єрмоленко висловила гіпотезу, що у кипчаків був родовий світогляд і зображення чоловіків та жінок у формі статуй прирівнювалось до померлих [197, 67]. За віруваннями кипчаків, «баби» були тимчасовим резервуаром для душі померлого. Духи предків повинні були допомогти кипчакам проти ворогів [222, 79]. Однією з цікавих деталей був табурет (фон) під зображенням похованого на «бабі». Жан де Жуанвіль вказував, що померлого кипчака садовили на стілець у середній частині поховальної споруди [41, 118].

На кипчацьких статуях зображувались чаші та птахи [197, 31–34]. Відмінністю кипчацьких статуй Казахстану від східноєвропейських аналогів було зображення капелюхів та одягу. Якщо вони і зображувались, то лише схематично. Більш визначеним було зображення людського тулубу. На статуях зображені жіночі груди, чоловічі груди та статевий орган [197, 32–34].

«Баби» були важливим джерелом для реконструкції соціальної історії кипчаків. За ними можна відновити комплекс одягу кипчаків. На статуях зображені каптани, штани, чоботи, сорочки та ремені. На головах «баб» містилися зображення капюшонів-башликів, капелюхів, шоломів. Також часто зображувалися бляхи на грудях, система ременів та пряжок. На статуях було зображено п'ять видів чаш для напоїв. Чаша, як правило, була в правій руці «баби». Зображення померлого з чашею зі священним напоєм означало його формальну участь у поминках, які влаштовувались поблизу «баб» [468, 377–378; 192, 30–31; 584, 27–39; 226, 33–34]. Складені руки з чашею на поясі чи чашею в обох руках на уйгурських статуях деякі

дослідники вважають особливістю буддійської іконографії. Із впливом маніхейства можна також пов'язати відсутність одягу та зброї на статуях [197, 46]. О. Юрченко вважає, що в чаші містився дарунок Богам, напій для свята [455, 314]. Кипчацькі «баби» пережили своїх творців на кілька століть [637]. Тільки з поширенням і перемогою ісламу в західноєвразійських степах зник звичай споруджувати кам'яні «половецькі баби». На думку Г. Федорова-Давидова, традиція спорудження антропоморфних зображень була започаткована ще носіями таштицької культури. Д. Савінов пов'язує появу антропоморфних статуй у тюрків із впливом енісейських киргизів. Необхідно вказати, що для Східної Європи антропоморфні статуї були характерні ще з доби бронзи [288, *раздел III*; 226, 14–15; 660, 232–248].

Під час переселення кипчаків в XI ст. «баби» продовжували традиції скульптури кімаків та зображували у людини брови, ніс, очі, вуса, бороду, а на тілі – руки та чашу в них. Для кімаків також були характерні зображення капелюхів, халатів з відворотами на грудях, набірні ремені, кинджали, браслети, сережки. Жінки зображувались у чотирирогих капелюхах. Майже ті самі риси властиві й кипчакам. До кімацько-кипчацьких скульптур належали статуї другої хронологічної групи з Верхнього Надіртишша. У кипчаків існував культ жіночого божества. На зображеннях східноєвропейських статуй були зафіксовані капелюхи, схожі на казахські саукеле. На статуях кімаків та кипчаків була стилізація жіночих грудей, своя техніка зображення носа та брів, були присутні високі конусоподібні капелюшки. Пам'ятники кипчаків та кімаків аналогічні статуям з Жетису у VIII – X ст. Однією з традиційних ознак кипчацьких скульптур було зображення рук на животі. У руках була чаша [393; 519, 518–520; 197, 22, 31–34].

Вже у XII ст. на «бабах» з'явилися індивідуальні особливості. Людей почали зображувати стоячими чи з детально відображеними елементами одягу, капелюхів, взуття, прикрас. Характерною особливістю статуй стало зображення зброї та ремісничих виробів. На чоловічих статуях зображувалися шаблі, сагайдаки, а на жіночих – капелюхи, рогаті зачіски, кольє, гривни на шиї, сережки у вухах. Окрім того, на східноєвропейських статуях відзначено різноманіття зачісок у чоловіків та

жінок, а також капелюхів [393; 192, 20–30; 508; 519, 518–520; 197, 22, 31–34; 661; 713; 714; 226, 33–34].

Окремо необхідно зазначити, що після того, як кипчаки зникли як етнос, після них залишилися їхні кам'яні скульптури. На багатьох з них чекало забуття. В українців ці статуї дістали назву «мамаї» та сприймалися як явище чужої, нехристиянської культури. Спорудження скульптур пов'язувалося з татарами. «Мамаїв» уявляли чи покараними за якийсь вчинок людьми, чи скам'янілими велетнями. Іноді їх сприймали як тих, хто охороняв скарби. Під час колонізації надчорноморських степів багато кам'яних скульптур було знищено. Українські та російські колоністи використовували їх у господарстві. Вони були стовпами-опорами на воротах та в огорожах, використовувались як палі для мостів, з них споруджувалися греблі на річках. Кам'яні статуї закладали до фундаментів хат та сараїв. Каміні зі статуй також використовували для будівництва шляхів та лав. Статуї перетворювали у надмогильні камені. Деякі селяни навіть робили з них льохи. Під час військових навчань статуї часто використовувались як мішені. Дослідники, які бажали врятувати статуї, з гіркотою констатували, що їх залишилось не так вже й багато і, щоб врятувати їх, необхідно посилено зайнятися їхнім науковим дослідженням [637, 199–216].

Кам'яні скульптури в уявленні простих людей володіли надприродними властивостями. Ставлення до них було як негативним, так і позитивним. Оскільки кам'яні статуї були явищем чужої культури, то українці та росіяни часто не бачили причин для їхнього існування. Знищення статуй мало й державну підтримку. Скульптури називались «бесерменськими» та «поганими», тобто язичницькими. З ними пов'язували лиха у селах. Селяни сприймали сам факт існування статуй як гріх і часто громили та знищували статуї на курганах. Це відбувалося з волі поміщиків та священників. Люди вірили, що, знищуючи статуї, вони знищують і їхню магічну дію. Проте, як не парадоксально, страх перед кам'яними скульптурами часто рятував їх від знищення, оскільки люди остерігалися їх чіпати [637, 216–228]. Знаходилися й люди, які таємно поклонялися статуям. До них приходили жінки, котрі бажали завагітніти. З доглядом за статуями пов'язували прохання про дощ у спекотне літо.

Статуї вважались оберегами. Існувала думка, що статуя може врятувати людину від хвороб [637, 228–252].

8.3. Тотемі у кипчаків. Поки що малодослідженим залишається питання символів у кипчацькому суспільстві, зокрема тваринних. Однією з цікавих праць із цієї проблематики є стаття П. Голдена, присвячена ролі собак та вовків у кипчацькій релігії [770, 87–97]. Також цікавою є публікація А. Досимбаєвої, присвячена дракону як тюркському символу [497, 119–132].

У кипчаків, як і в давніх германців, користувались великою пошаною мужні воїни. Анна Комніна повідомляла, що перед битвою при Левуніоні Маніак (Боняк) та Тогортах (Тугоркан), коментуючи нерішучість ромеїв, казали, що їм все одно, чиє м'ясо їсти – вівці чи вовка. Ромеїв порівнювали з баранами, а печенігів – з вовками, тваринами, котрі були в пошані серед тюркських кочівників. У легенді про походження тюркютів вовчиця названа предком тюрків, а елітні загони воїнів називались *böri* – тобто вовки. На штандартах зображувались вовчі голови. Кипчаки, як і інші тюрки, зневажали смерть. Хунну, гуни та тюркюти вважали за честь загинути під час битви. Смерть у похилому віці вважалась ганьбою. Тюрки, як і скандинави, вважали, що хоробрий воїн після смерті буде винагороджений. Римлянин Овідій порівнював сарматів із вовками. Цим літературним прийомом автор змальовував хижацьку натуру та кровожерність кочівників [4, книга 8, параграфи 4–6; 291, 15–17, 19; 198, 139–140, 185; 770, 89, 92; 250; 301].

У кочівників образ вовка був позитивним та сакралізованим. Порівняння богатиря з вовком було престижним. Головний герой киргизького епосу «Манас» мав епітет «сивогривий вовк». Подібний епітет «вовк» використовувався і для характеристики Кобланди-батыра. Герой тюркського епосу «Кьор-огли» також порівнювався з вовком. Це порівняння було синонімом відваги. В орхонських написах кагани порівнювалися з вовками. Вовк був символом хоробрості, вміння битися до останнього та кровожерності. Слід зазначити, що порівняння людей з вовками зустрічається у «Махабхараті», «Молодшій Едді», «Іліаді». Один зі скандинавських кланів називався Ільфінги, тобто люди з вовчою шкірою. У «Сазі про Інгілінгів» берсерки порівнювалися з ведмедами та вовками. Назви елітних

індоіранських воїнів *marya/mairyu* також перекладались як «вовки». Назва іранської країни Гірканії походила від іранського позначення вовка. Образ воїна як вовка використовувався в автохтонних віруваннях індоєвропейських народів. Культ вовка існував у слов'яно-балтському племені неврів. Образ вовка сакралізований і в гірських народів Кавказу. Варто зазначити, що образ вовка до цих пір користується популярністю у чеченців. Що ж до слов'ян, то в язичників-слов'ян вовк обожнювався. У слов'ян Перун вважався вовчим пастирем. Серед південних слов'ян популярне ім'я Вук (вовк). Інша назва лютичів – вільці – буквально означає «вовки». Якщо вовки йшли за військом, це вважалось добрим знаком і вселяло віру в майбутню перемогу. Образ вовка завжди пов'язувався з битвою [198, 132–134; 770, 91–92; 301].

Важливе місце в релігії кипчаків займали собаки. Багато вождів мали собачі імена – *Qutuz* (скажений пес), *Köpek* (кобель), *Itul* чи *Itlar*. У найменуванні деяких кипчацьких племен дослідники вбачали псячу символіку. Це стосується племен барат (П. Голден вважав можливою форму *барак* – найменування легендарного собаки) та іт-огли (О. Пріцак вважав, що назва племені походить від тюркського позначення собаки – *it*). На думку О. Пріцака, ім'я Тоглий передає тюркське *it-ogli*, тобто «сини собаки». Собаки використовувались під час виголошення клятв. За свідченнями Жана де Жуанвіля та Джіованні де Плано Карпіні, під час виголошення клятв кипчаки розрубували собак на дві частини. При цьому ті, хто присягався, виголошували, що якщо порушать клятву, то нехай будуть порубані, як собаки. Собаку приносили в жертву біля кипчацьких кам'яних статуй. Тварина мала відвернути зло від людини. Собака також був сакральною твариною. У легенді, що була записана Михайлом Сирійським, пес привів тюрків на нову батьківщину. Собачі та вовчі предки, згідно з міфами, були не тільки в тюрків, а й у монгололомовних киданів, різних тунгуських племен, коряків, чукчів та айнів. У міфології палеоазійських, індоєвропейських, алтайських та уральських народів був популярний образ перевертня. Також у слов'янській епічній традиції був образ вовкулака, тобто буквально – людини з вовчою шкірою. Нестор вважав полоцького князя Всеслава Чародея перевертнем-вовком. За українським народним переказом,

козацький отаман Іван Сірко був перевертнем і перетворювався на вовка чи собаку. Поява залізного вовка уві сні була добрим знаком для литовського князя Гедиміна. Навіть християнізовані балти у Курляндії та Лівонії вірили у перевертнів. Про ритуал перетворення людини на вовка збереглися дані у фольклорі латишів. Не був чужим культ вовка для литовців. Скіфи та сармати приписували магичні якості зображенням вовка. Він у них зображувався на рукояті акінаків (скіфських мечів) та жіночих прикрасах. В американських індіанців – атапасків, тлінкітів і сенека – були фратрії (роди) вовка. Обоження вовка і взагалі ссавців родини собачих має давні корені. Часто вовк був символом чоловічих військових спільнот. Так, у хеттів та грузинів-сванів він був образом єдиної дружини правителя. Волхв у слов'ян пов'язувався з вовком, і власне тому вовк у слов'янській християнській традиції мав яскраво виражені негативні риси. Для багатьох народів було звичним надягати вовчі шкури, як, наприклад, у коряків, ітельменів, південних та західних слов'ян. У латишів та чехів на честь вовка навіть назвали місяць. Існували і так звані «вовчі» свята у слов'ян, у тому числі в українців [455, 312–315; 770, 94–95; 239; 526; 521; 410, 183–186; 416; 263, 180, 185; 161, 79; 294].

У кипчаків також був сакралізований образ дракона. Ця кімацька традиція зафіксована Гардізі і запозичена кипчаками [23]. Одне з племен кипчаків називалось Ілончук (похідне від тюркської назви змії – *yilan*, *žilan*). Вождь племені іт-огли Тугоркан у російських билинах дістав назву по батькові *Змійович*. Для християн змії (дракон) був хтонічною фантастичною твариною, яскравим втіленням темних сил. Образ змія-дракона був наділений негативними рисами і в язичників-слов'ян, і в християн-слов'ян. Що характерно, дракон-змій не мав негативних характеристик в іранців та тюрків. Позитивно він сприймався в Китаї та Японії. Також шанувався небесний змії в індіанців-ацтеків. Фантастична істота зі зміїним тілом існувала в міфології скіфів. За міфом, записаним Геродотом, скіфи походили від цієї істоти та Геракла. Образ дракона широко представлений на виробах із Сіньцзяну (Східного Туркестану). Прикраси з головою дракона були у степах за гуно-сарматської доби. У знайденому на Алтаї скарбі містилося наверх, зображене у формі голови дракона. На діадемі цариці із залійського Алатау був зображений дракон. Військові прапори

аланів були у вигляді драконячої голови. Та й у скандинавів дракари (судна) мали ніс у формі голови дракона, хоча у скандинавів дракон вважався злою істотою. Дракон зображений на гербах Казанського та Кримського ханств. Також дракон зображений на гербі Казані. В угорців шаркань вважалася злою істотою, з якою бились герої [23; 263, 30–31, 185, 219; 137, 29–30; 229, 362; 521; 511; 644; 675; 497; 161, 91; 294].

Цікаво, що в угорській мові слово *sárkány* (шаркань) означало дракона. У Галицько-Волинському літописі при описі перемоги русів над кипчаками на річці Сутінь (Сут-су, Молочна) кипчацьких вождів порівнювали зі зміїними головами. Грузинський дослідник Г. Цулая вважає, що ім'я Шарукан мало бути запозичено кипчаками від аланів. Донські алани перебували у складі конфедерації донецьких кипчаків, і таке запозичення цілком може бути реальним. Варто зауважити, що поряд з іменами не було якихось епітетів, пов'язаних із тваринами. Так, Шарукан був названий Шарк-Велетень. Ніякі змії та дракони не згадувалися [263, 30–31, 185, 219; 699, 136–137; 724].

Цікаво, що у джерелах збереглась пам'ять про якийсь народ змії. Про нього повідомляв Маттеос Урхаєці. Відновити послідовність переселень можна за допомогою свідчень кількох джерел. Зокрема, Тахір ал-Марвазі вказував, що кай переселилися в землю кунів, куни – в землі шари, шари – в землі туркменів, туркмени – в східні землі огузів, а огузи – в землі печенігів. Мухаммед Ауфі повідомляв, що кай змусили мігрувати кунів, куни увійшли в землі сарі, народ сарі – в землю туркменів, гузи – в землю баджанак. Маттеос Урхаєці вказував, що «плем'я змії» (зважаючи на те, що *Bökä Budrač* – це вождь ябаку, то «народ змії» не кай, а куни) потіснило плем'я блідих (його можна зіставити з сарі/шари), котре, у свою чергу, напало на узів (огузів) та пацінаків (печенігів), і всі ці народи воювали проти римлян (romeїв). Хроніст особливо відзначив шкоду, якої у 1050 – 1051 рр. завдали ромеям пацінаки [137, 29–30; 239; 452, 460–462; 133, 89]. Тільки для частини так званих лукоморських половців (нащадки кунів) був характерний зміїний тотем.

Були серед кипчаків також популярними символи ссавців родини котячих. Серед лукоморських кипчаків можна було зустріти клан під назвою Арсланопа

(*Arslan-oba*, тобто «лев'ячий клан»). Серед тюрків зустрічалися імена Кутлу-Арслан, Килич-Арслан та Алп-Арслан. Окрім того, ім'я одного із Шаруканідів – Сугр, на думку О. Пріцака, буквально означало «горностаї». М. Баскаков вважав, що *sugur/suwur* – це ховрах. На думку цього ж дослідника ім'я Самогур походило від тюркського *samgur/samur* (соболь). Також шанувалася і рогата худоба. Сином Кочкара був Екінчі – вождь тюрків-кунів, який деякий час правив Хорезмом. Етимологія імені батька Екінчі походить від тюркського *qoŋqar/qoŋqar*, у перекладі – «бойовий баран». О. Пріцак вбачав в імені Овчин (Гіргень) похідне слово від монгольського *irge*. Більше того, ім'я Козл Сотанович – похідне від тюркського *qozy/quzy*, тобто ягня чи вівця. У Східному Туркестані *qozī* (ягня) мало форму *qoza*. Слов'янська калька цього імені звучала як Коза. «Гзак» у слов'янському варіанті з'явився внаслідок демінутивного суфікса. За однією з етимологій М. Баскакова, ім'я Куря походить від тюркських *küräk* чи *körük*, тобто бурундук [263, 225, 235–236, 240–241; 161, 74, 81–83, 87–88, 91, 98; 831; 137, 29–30].

Також популярними були пташині імена. Ім'я Коряз походило від тюркського *koraz* (півень). У придунайських та лукоморських кипчаків популярним було ім'я Ак-Куш. На думку М. Баскакова, етимологія цього імені *Aq + quŋ* (орел, птаха), тобто «білий орел» або «білий лебідь». Серед єгипетських мамлюків згадувався емір *Laŋun*. Це тюркське ім'я означало «сокіл». М. Баскаков виводив етимологію імені Куман від *quw* (лебідь) + *man*. Серед делійських мамлюків згадувались еміри Каракуш та Гійас ад-Дін Балбан. Тюркське *Qara-quŋ* означало «чорний орел», *Balban/Balaban* – «сокіл» чи «кречет» [161, 81, 86, 91, 100–101; 263, 180; 765, 27].

8.4. Авраїмічні релігії у Дашт-і Кипчак. Історія релігії в Дашт-і Кипчак є одним із цікавих аспектів історії цієї території. Історії ісламу в Улусі Джучі присвячена велика кількість публікацій. Також дослідників цікавила й історія християнства в Улусі Джучі. О. Юрченко у своєму дослідженні відповів на питання, чому Монгольська імперія не стала християнською державою [305, 112–128]. Ми ж ставимо питання, чому саме іслам переміг серед кочівників Дашт-і Кипчак. Традиційно середньовічних кочівників цього регіону уявляють шаманістами чи мусульманами. Але серед тюрків були й християни. Але чи було їх багато? Складно

відповісти, оскільки достовірних даних стосовно чисельності християнського населення Дашт-і Кипчак просто немає. Джерела, як правило, фіксували християн з кочового середовища на кордонах або за кордонами Великого степу. У Судаку була значна община тюрків-християн. У синаксарі (церковній книзі) міста було зафіксовано багато тюркських імен. Цілком можливо, що тюрків було немало і в інших містах Криму. Загалом, православне християнство було поширеним серед кочівників Криму. До монгольського завоювання кипчаки Східної Європи перебували під впливом сусідних православних країн – Русі, Болгарії, Візантії [842, 264–267; 524, 602]. Кипчаки приймали православ'я і на великій відстані від степів. Їхнє перебування у Болгарії та Візантії зафіксовано візантійськими джерелами. Приймаючи православ'я, вони часто переймали християнські імена, зокрема в Болгарії та Візантії. Георгій Тертер був із племені дурут, один із Асенів мав ім'я Петро, а кипчацька хатун дістала ім'я Анна-Анісія. Іншими кипчацькими аристократами були Лев Котаніц, Мануїл Ласкаріс Котаніц, Сиргіан [624, 209, 392–394, 397; 254; 832, 683]. Петро (брат Асеня) володів землями у Подунав'ї. Деякі кипчаки за службу у візантійському війську отримали землі у Могленах [406, 130–133; 624, 389, 396]. Були кипчаки, які і після хрещення зберігали традиційні імена. Такими вождями були Клеопа та Асень [624, 392; 832, 683], Манастрас, Шишман, Дрман, Куделін [624, 397; 35; 363, 101–105, 107–108; 832, 683]. Особливістю християнства у кипчаків-аристократів було те, що вони приймали його разом зі своїми людьми. Так чинили Бортц та Мемборк. Вождь для кипчаків був і військовим, і сакральним лідером [619, № 2, 4]. Можливо, таким самим було хрещення і людей Ізая Білюковича, Романа Кзіча, Данила, Юрія Кончаковича [619, № 1, 10, 22–23]. У Грузії багато з людей Отрока стали православними [40].

Християнізація кипчаків у Грузії відбулась доволі швидко. Кубасар та Кутлу-Арслан, представники другого покоління кипчаків у Грузії, перейняли грузинську мову та православ'я, зберігши тільки свої тюркські імена. Вже за правління цариці Тамар кипчаки, котрі служили у грузинському війську, називались «колишніми кипчаками» [455, 326; 328, 305]. Автор «Життя царя царів Давида» вказував, що грузини доклали зусиль до того, щоб християнізувати кипчаків [40]. Різко

контрастував з наверненням кипчаків у Грузії стан християнізації кочівників у Візантійській імперії. Необхідно вказати, що візантійський імператор принижував вірного йому Клеопу [624, 392]. Такої зневаги з боку грузинів не було помічено. Навпаки, кипчаки користувались пошаною [764, 64, 82–83].

Окремо слід розповісти про церковну організацію. Вона існувала переважно на територіях з осілим населенням. Спроби створити єпископії у степу були. Вперше християнські місії у VI – VII ст. були відправлені в землі тюрко-булгар. У складі Готської митрополії у VIII ст. була навіть Оногурська єпископія. Християнство прийняли деякі булгарські аристократи. Але ці зусилля були нівельовані хозарською експансією. У VIII – IX ст. ромеї намагалися християнізувати хозарів. Більшість єпархій розміщувались у Криму, а в центрі хозарських володінь були Астілійська, Ретезька та Хотцирська єпархії [149, 221–223, 259–268, 353–358; 414, 68–71]. Проте результати цих місій були знову нівельовані політичною волею хозарських правителів. Деяка частина хозарів була християнами. Але за доби існування у хозарів каганату серед них були й іудаїсти, мусульмани, язичники. Коли Хозарський каганат був атакований русинами та огузами-торками, то частина з них втекла зі своєї країни. Вони змогли повернутися у Нижнє Поволжя за допомогою військ сусідніх мусульманських правителів, які вимагали прийняття ісламу. Слід зазначити, що Абу Хамід ал-Гарнаті охарактеризував хозарів у Саксіні вже як мусульман [25]. Місія Бруно Кверфуртського виявила безперспективність християнізації кочівників у степах. Йому вдалось охрестити тільки 30 печенігів, і, щоб зберегти обличчя, він призначив у землю печенігів єпископа. Але це не привело до утворення печенізької єпископії. Печенізький вождь Тонуз-оба, який прийшов до Угорщини за часів Іштвана Святого, відмовився хреститися та помер шаманістом. Тільки його син Уркюнд хрестився. Результати християнізації печенігів в Угорщині проявилися тільки у XIII ст., тобто лише через два сторіччя після того, як вони оселились в Угорщині. Тільки з першої половини та середини XIII ст. почали згадуватися «*ecclesia de Beseneu*» та «*abbatia de Beseneu*» поблизу Арада та Біхара. Християнізація печенігів на території сучасної Словаччини часто супроводжувалася втратою ними ідентичності. Важливо

зазначити, що й кипчаки, котрі переселились до Угорщини в середині XIII ст., тривалий час залишались язичниками. Угорці навіть змусили кипчацьких вождів на сеймі у Тетені прийняти низку вимог, котрі були закріплені у «Грамоті про куманів». Утвердження християнства серед кипчаків відбулось тільки у XIV ст., а язичницькі пережитки відійшли у минуле у XV–XVI ст. Що ж до печенігів, які перебували на службі у Візантії, то тільки ті з них стали православними, хто служив у військах Візантійської імперії. Через включення у військо імперії ромеї намагалися християнізувати печенігів. Як запоруку вірності печенігів, ромеї зробили заручниками їхніх вождів [455, 333; 654, 93; 183, 14–24, 27; 127].

Навіть у третьому поколінні кипчаків у Болгарії кочівники зберігали багато зі своїх традицій. Однією з них був звичай левірату. Зокрема, Борил одружився на Анні-Анісії після смерті Калояна [5, 27–28]. Соціум кипчаків був кочівницьким більшою мірою, ніж соціуми тюрко-булгар та хозарів. Кипчацькі вожді були змушені приймати православне християнство через політичні та економічні фактори. Болгари та візантійці не змогли організувати єпископії, подібної до католицької Куманської єпископії. Сарайська єпископія була утворена за ранньозолотоординської доби для слов'ян. Печеніги, огузи та кипчаки так і залишались для православного світу «ізмаїльтянами» та «своїми поганями». Місцеві православні так і не підтримали їх як своїх одновірців [47, 224].

У православних ще у XIII ст. були спроби місій у степах. У документах, присвячених історії Куманської єпископії, є цікаве повідомлення, що католицькі проповідники зустрічають протидію якихось псевдоєпископів. Можливо, це були православні місіонери з Болгарії. Слід зазначити, що деякі успіхи у них таки були. Кипчаки були союзниками болгар у війнах проти Латинської імперії [57, *главы* *СVI, СXII, СXVI*; 21, *главы* 333, 350, 352, 354, 386, 387, 389, 404, 412, 424, 459, 472; 629, 579–580]. Очевидно, християнство прийняла і частина придунайських кипчаків. Альберик де Труа Фонтене згадував про Йону, одного з вождів придунайських кипчаків. Люди Йони мігрували до Болгарії під тиском монголів [126, 950]. Ситуація з християнством у кипчаків була менш сприятливою, ніж для «Країни гунів» у Дагестані. Отрок чи Кончак не могли навіть подумати про знищення капищ.

У палаці гунського князя Алп-Ілітвера (Алп-Ельтебера) був встановлений хрест, виготовлений із символу традиційних вірувань – священного дуба (шаманісти та анімісти ж забороняли рубати священні гаї), а християнство набуло статусу офіційної ідеології [446, 111–117; 447, 117–127]. Кипчацькою мовою Біблії не було видано. Молитви були перекладені вже за золотоординської доби у збірнику «Кодекс Куманікус» [27, 73–118]. У питаннях релігії кипчаки були консерваторами. Після переселення в Угорщину вони продовжували поклонятися кам'яним статуям, чим дуже дратували католицький клір. Недаремно однією з претензій до кипчаків було їхнє ідолопоклонство. Християни сприймали кипчацькі статуї як ідолів і не бажали слухати про культ предків, котрий існував у кипчаків [183, 14–21]. Християнство в кипчаків набуло синкретичної форми. У ньому було дуже багато від традиційних вірувань [632, 258–262;]. Християнський Бог був сприйнятий кочівниками як ще один з небесних покровителів, а поховальний обряд так і не був трансформований. Разом із вождем ховали його багатство та слуг, а також вивішували шкури коней [41, 118]. Угорці вимагали від кипчаків осісти. Ще однією претензією була полігамія кипчацьких вождів [183, 12–14, 23–24; 129, 107; 141, 189; 754, 13–23; 753, 15–28; 755, 79–85].

Серед релігійних громад у Дашт-і Кипчак були такі, що не залишили по собі значного сліду. Напевне, найбільшу цікавість у дослідників викликала історія несторіан. Цій проблематиці присвячені праці багатьох дослідників, проте тільки у студіях В. Бартольда, В. Кольченко, С. Міссіка, С. Дівітчіоглу та Б. Обрушаньські проблема перебування несторіан серед тюрків та монголів достатньо досліджена [128; 268; 269; 319; 334; 340; 398; 399; 400; 401; 552; 750; 757; 759; 781; 782; 804; 811; 816; 834]. На відміну від несторіан, цікавість до вірмен серед кочівників помічена лише в небагатьох дослідників [177; 414; 619].

Що стосується несторіанського християнства, то воно було поширене на теренах Сасанідського Ірану. Ця течія християнства дістала поширення в містах та східній частині цієї держави. З падінням Ераншахру під ударами арабів несторіани почали поширювати свій вплив на схід. У сирійсько-несторіанських документах навіть вказано про поширення цієї течії християнства серед карлуків та тибетців. У

китайських документах зафіксований той факт, що населення країни Канцзюй сповідує віру в Йесу (Ісуса) [64; 268; 269; 398; 612]. До цих свідчень необхідно ставитись украй обережно, проте наявність певної кількості християнських вірних у цій державі цілком імовірна. Серед токуз-огузів та їхніх нащадків у Внутрішній Азії був певний відсоток несторіанських християн [268; 269]. Абу Дулаф, описуючи огузів, повідомляв, що у них був християнський храм. Серед чигилів (джикилів) було багато християн, і вони мешкали в місцевості Бай (поблизу Кучі). Ан-Надім вказував, що мешканці Согду були дуалістами та християнами. Проте результати християнізації цього регіону не були стійкими. Ісламізація, яка прийшла разом із арабськими завойовниками, не залишила сліду від християнського минулого. Однак все ж зафіксовані факти існування християнських храмів у Центральній Азії. Мусульмани перетворили на мечеті християнські храми у Таразі та Бухарі. Проте В. Кольченко висловив сумнів у тому, що усі християни цього регіону були тільки несторіанами. Він припускав наявність у регіоні мелькітів, яковитів та монофізитів. Біруні, який сам походив з Хорезму, не спілкувався з несторіанами і не знав їхнього вчення, отже, християни серед огузів могли й не бути несторіанами. При цьому слід зазначити, що серед православних єпархій у Хозарії згадувалася Хваліська, тобто Хорезмійська єпископія. Не виключено, що серед кочівників-огузів могли бути й такі, що дотримувались грецького обряду. Це, звичайно, були не халкедоніти, а мелькіти. Можна припустити, що поблизу Хорезму серед християн більшість становили саме вони [552, 171–173; 414, 68; 686].

У несторіанських джерелах згадано про навернення кагана тюрків з його військом до несторіанства. Про це повідомляється у «Житті митрополита Ілії» з Мерва. Тоді ж була заснована Самаркандська митрополія. За часів католікоса Тимофія Шубхалішо з монастиря Бет Хобех проповідувалося несторіанство серед шаманістів та маніхеїв. У листі самого католікоса зазначалося про навернення до християнства тибетанів (тибетців). Амр б. Ата у тексті XIV ст. повідомляв про митрополію халлухів (карлуків). При Караханідах у Східному Туркестані існувала Кашгарська митрополія. Яковіти та мелькіти перебували в формальному підпорядкуванні католікосу несторіан. Мусульмани не були ворогами несторіан, а

швидше їхніми покровителями. Таким чином, перетворені на мечеті храми у Согді не могли належати їм. Свідчення ж про навернення тюрків, карлуків та тибетців треба приймати вкрай обережно. Можливо, певна частина з них і прийняла несторіанство, проте це не було масовим явищем [552, 174–177; 612]. Аналогічна ситуація мала бути серед онгутів, кереїтів та найманів. Отже, прийняла несторіанство лише частина кочівників [811, 89–90].

Виходячи з описів християнських храмів, які належали перу Бар Сауми та Мар Ябаллахи, можна зробити висновок, що більшість несторіанських храмів були розташовані на торгових магістралях [128]. На північ від торгових шляхів діяли поодинокі місії мандрівних несторіанських проповідників. Деякі з них були досить успішними. Так, внаслідок однієї з таких місій кереїти прийняли цю течію християнської віри, а їхній правитель взяв християнське ім'я Маркуз (Марк). Можливо, один із таких мандрівних попів навернув до християнства кунів. Про кунів як християн-несторіан повідомляв ал-Марвазі. Разом з тим, як і у випадках з тюрками, тибетцями та карлуками, слід розуміти, що несторіанами стала тільки частина кунів [552, 573–574; 137, 29–30; 334, 29–30].

Успіх несторіанства в кочівників був зумовлений високою адаптивністю цієї течії. Проповідники були згодні визнати «небесний мандат» кочових володарів. Кілька шаманістських сюжетів були трактовані місіонерами у руслі християнства. Серед монголів справді деякі хани та хатун сповідували християнство несторіанського зразка [399; 400; 552; 52, *главы* 26, 36, 37]. Під впливом несторіанства у кочівників мала трансформуватися поховальна обрядовість. Так, померлих ховали в осуаріях, а замість шаманістських символів використовувалися хрести. Проте слідів таких поховань за межами Согду практично не виявлено [609]. Внаслідок численних компромісів із тюркською та монгольською знаттю несторіанство було прийняте кочівниками в дуже спрощеній формі. Це не могло не позначитись на подальшій історії несторіанства в кипчаків. Прибулі до Східної Європи несторіани були відірвані від своїх церковних центрів і швидко розчинилися серед язичників.

Проповідницькою діяльністю займалась і вірмено-григоріанська церква. Вона однією з перших почала місіонерську діяльність серед кочівників. Перший подібний досвід вони мали вже у VI ст. Місіонер на ім'я Кардост проповідував християнство серед прикаспійських «гунів». Звичайно він більше обслуговував полонених християн, ніж самих «гунів», проте проповідування таки мало деякі результати. Після Кардоста діяв місіонер Мовсес. На момент місії албанського єпископа Ізраела у «Країні гунів» уже був християнський храм у Верхньому Чір-юрті, а християнська символіка поширилася серед місцевих мешканців. Було видано Біблію гунською мовою, а місцеві мешканці поєднували віру в старих богів з вірою в Ісуса Христа. Ізраел навіть наважився запропонувати Алп-Ілітверу (Алп-Ельтеберу) офіційно прийняти християнство від кавказьких албанів. За наказом єпископа знищили святі лісові хащі. Цей факт не сподобався сусідам гунів – хозарам, які ще залишались язичниками і для яких подібний крок був святотатством. Хозари атакували «Країну гунів» і Кавказьку Албанію. Надалі християнські місії у регіоні довелося згорнути [446; 447; 414; 50, *книга 2, глави XL–XLV*; 619, № 1, 13].

Після місії Ізраела було кілька століть перерви. Хозари були вороже налаштовані до християнства з Південного Кавказу. Коли до північнокавказьких степів прийшли огузи та печеніги, вірмени були зайняті своїми справами, тобто війнами з арабами та турками-сельджуками. Сельджуцька експансія зробила самих вірмен залежними від турків, і тільки походи грузинських царів уможливили відновлення місіонерської діяльності. У складі грузинських військ були кипчаки, які формально прийняли християнство халкедонітського зразка. Багато кипчаків справді стали православними [40; 48; 39]. Проте залишався ще простір для прозелітизму (здатність до навернення у свою релігію іновірних).

У Вірменії був розташований монастир Хпчачаванк («кипчацький монастир»), у якому жили навернені до вірмено-григоріанства кипчаки. Вони були навернені під час перебування кипчаків на Південному Кавказі. Ймовірно, це сталося у XII ст., коли до Грузії прибули кипчаки Отрока. Звичайно, християнізація кипчаків була тривалим процесом, і, напевно, знадобилося кілька поколінь для того, щоб кипчаки осіли й згуртувалися у монастирську общину [619, № 1, 8, 12–13]. На основі

тюркської лексики і вірменського письма виникла вірмено-кипчацька мова. Сам факт її існування породив дискусію між науковцями. Одні вчені вважали вірмено-кипчаків тюрками, які прийняли вірмено-григоріанство, а інші вважали їх вірменами, які перейшли на тюркську мову. Дослідники у галузі вірменології таки дійшли висновку, що це вірмени, які користувались кипчацькою мовою для зручності комерційних операцій на євразійських теренах [619, № 1, 11–12].

Кипчаки, які прийняли православ'я чи католицизм, продовжували дотримуватись традиційних кипчацьких поховальних практик. Один з таких випадків був описаний Жаном де Жуанвілем. Від християнських обрядів там було тільки послання у листі. Адресатом послання був першопредок кипчаків, а не християнський Бог. Кипчак був похований разом з конем, найкращим воїном та багатствами. Чингульський хан також був похований згідно з традиційним кипчацьким обрядом [616, 14–36; 615, 81–89; 468, 372–379; 41, 118]. Втім, відомо, що Бортца та його наближених поховали у кипчацьких каплицях [629, 578]. Традиційним напоєм у кипчаків був кумис. Православні християни вважали саме споживання цього напою гріхом і після візиту до Улусу Джучі просили у кліриків пробачити їм це. На їхню думку, це був нечистий напій. Кипчаки ж їли м'ясо та пили кумис. Ці продукти й були їхньою основною їжею. Сам побут кипчаків не давав їм змогу дотримуватись постів [52, 95–97, 105].

У чому ж причина перемоги ісламу в кипчацьких степах? За винятком Другого Болгарського царства, пропаганда православ'я у степах не мала державної підтримки. У той же час іслам повільно, але поступово та успішно утверджувався у степах. Вже в X ст. на берегах Волги мешкали мусульмани [44]. Населення Саксіна також було переважно мусульманським [418, 83–122; 25]. Тобто одна з головних торгових магістралей Східної Європи – Волга – опинилась у руках мусульманських торговців. У Південно-Західному та Центральному Казахстані кипчаків почали ховати за мусульманським поховальним обрядом. Мусульманські поховання зустрічались навіть у районі сучасної Челябінської області Росії [696; 559, 446]. Помітним був вплив ісламу і на світогляд кипчаків. Ісламізовані кипчаки кочували поблизу мусульманських країн. Вже у 40-х рр. XI ст. один із кипчацьких вождів

прийняв іслам та одружився на сельджуцькій хатун. Укладаючи угоди з кипчацькими правителями, хорезмійці бажали навернення цих вождів до ісламу [455, 328]. Абу-л-Газі повідомляв, що під час правління хорезмшахів кангли займали посади у державному апараті. Для цього вони мали стати мусульманами. Ще в середині XI ст. одне зі східнокипчацьких племен прийняло іслам. Загалом, іслам поширився серед кочівників східної частини Дашт-і Кипчак. До цього доклали зусиль і хорезмшахи з династії Ануштегінідів, котра сама була тюркською за походженням [559, 445–446]. Під час правління Кадр-хана кипчаки уклали союз із хорезмійцями проти каракитаїв та інших кочівників. За свідченням ан-Насаві, кипчаки стали основою війська хорезмшаха [80, глава 77]. На Близькому Сході війська хорезмійців, які розселялись по регіону, вважались поганими мусульманами, оскільки вони продовжували здійснювати язичницькі обряди [455, 325].

У похованні Великоказакбаївського могильника-2 (Кунашацький район Челябінської області Росії) знайдено поховання кочівника, здійснене за мусульманським обрядом. Найвідоміші мусульманські поховання кочівників містяться в некрополях городищ Куйрик-Тобе (округа Отрара), Сарига, Такалига (у Жетису). Мусульманські поховання зустрічались і на північній периферії степів (могильники Такталукчук, Покровський-IV, Лебедівка-VIII, Мамбетали-1) [559, 446]. Успіхи мусульманської пропаганди серед кипчаків зафіксовані Джіованні де Плано Карпіні та Ц. де Брідіа. Францисканці згадували про мусульман, котрі розмовляли кипчацькою мовою [52, 41]. За золотоординської доби поховання часто здійснювалися за обрядом інгумації в бік киблі. За кипчацької доби на пам'ятнику Жартас у Центральному Казахстані вже не було поховального інвентарю. Померлих ховали у підбоях з надмогильними конструкціями із сирцевої цегли. Зустрічались навіть мавзолеї-гумбези [696]. Але іслам, подібно християнству в кипчаків, мав безліч язичницьких пережитків. Кипчаки продовжували поклонятися зіркам. Рашид ад-Дін повідомляв, що серед канглів були чаклуни, котрі викликали дощ, а Джувейні свідчив, що чаклун-кангли викликав негоду на ворога [455, 321]. Населення Сарая у XIII ст. заплатило гроші чаклунці, щоб вона викликала дощ. За більш пізньої доби серед мусульман-тюрків існували чаклуни-бакси. Вони

вважались обраними небом. Шамани називались в ісламізованих тюрків «ішан» та відповідали суфійським шейхам. Щодо потойбічного світу, то тюрки поділяли джинів на джинів-мусульман та джинів-невірних. Джини-мусульмани допомагали бакси виганяти джинів-невірних з тіла хворого. Перед початком магічних ритуалів бакси читали суру Ясін та закликали на допомогу Аллаха. За допомогою бубна, ножа, дзеркала, пучка прутів, батога вони примушували джинів коритись [170, 56, 60]. Ісламізовані кипчаки продовжували вірити у магію. Для захисту від демонів у поховання клали колючі предмети. Все це вказує на синкретичність ісламу в кипчаків [455, 319; 523].

Традиційним для кипчаків був звичай поминок. Тривалий час він зберігався в Улусі Джучі. Про ідолів та капища згадували ще за часів Узбека. Ібн Арабшах також повідомляв, що кипчаки продовжують залишатися ідолопоклонниками. Можливо, це не був класичний культ предків, а дещо інший звичай. В ісламізованих тюрків набув поширення звичай поклонятися могилам святих – ауля. Цей культ був позамечетним та неофіційним, як і інститут муджавірів, які доглядали за ауля. В Улусі Джучі склався степовий варіант ісламу [170, 54]. Слід зауважити, що рівень ісламізації кочівників був різним. Ібн Рузбіхан повідомляв, що Мухаммед Шейбаніхан воював проти казахів. Свою агресивну політику він виправдовував тим, що серед казахів поширені нечестиві звичаї. До них він зараховував поклоніння ідолам, перетворення мусульман на рабів та жертву сонцю у вигляді деякої кількості кумису з чаші. Проста присутність у степах кам'яних кипчацьких статуй могла бути сприйнята узбеками як ідолопоклонство, а невелика жертва у вигляді кумису мала бути одним із багатьох пережитків язичництва [217, 239].

Не можна стверджувати, що арабам подобалися звичаї ісламізованих тюрків. Араби вимагали від тюрків не тільки зречення попередніх шаманських повсякденних практик, а й відмови від попереднього зовнішнього вигляду. Так, чагатайський емір Тимура, котрий перейшов на бік мамлюків, мусив змінити одяг та збрити косу. А це означає, що навіть у Мавераннахрі існував синкретизм. У такому разі можна зробити припущення, що й кочівники Улусу Джучі не змінювали своїх зачісок та одягу, доки не потрапляли до арабів [170, 57]. Мусульманський Аллах для

кипчаків продовжував залишатись головним богом, але сонце, місяць та зірки також були еманціями Бога. Кипчаки не забували ховати своїх померлих у курганах зі зброєю. Окрім того, численні статуї у степах Казахстану не були знищені, що свідчить про сакральне значення цих статуй для кочівників, хоча вони вже втратили колишній вплив на їхнє світосприйняття. Пережитками шаманізму в ісламі були екстатичні танці, котрі дозволялись у суфізмі. Найімовірніше, кипчацьке мусульманство обмежувалось визнанням Аллаха та його пророка Мухаммеда, хаджем, постом у місяць рамадан, сплатою податку на користь бідних, а також щоденною п'ятикратною молитвою. Ця формула була характерна і для більш пізніх кочівників – казахів [455, 329; 217, 240].

Слід зазначити, що іслам навіть у Волзькій Булгарії був прийнятий мешканцями країни не відразу і не в канонічній формі. Було кілька хвиль ісламізації. Перша хвиля прийшла з переселенцями з території Хозарії. Ал-Істахрі повідомляв, що серед мешканців Ітіля було 8 тис. мусульман і там було споруджено тридцять мечетей. Друга хвиля ісламізації відбулась, коли вождь племені баранджар Алмуш забажав прийняти іслам. Ібн Русте повідомляв, що волзькі булгари є мусульманами, проте серед них залишались і невірні. За свідченнями Ібн Фадлана, мусульманами були 5 тис. баранджар. Поховання язичників належали фінно-угорському населенню Волзької Булгарії. При цьому іслам у булгар був своєрідним. Поховальний обряд відрізнявся від канонічного. У поховання булгарина поряд з тілом клали зброю. За шаріату так можна було ховати тільки шахідів. Але, окрім того, булгари здійснювали поминки та деякі магичні обряди. Волзькі булгари сповідували сунітський іслам ханафітського мазхабу, який допускав можливість деяких місцевих традицій у релігії і був найбільш пластичним з усіх напрямків сунітського ісламу. В одному з кутків цитаделі Біляра був похований собака, якого принесли у жертву. У той же час зали мечеті були орієнтовані у бік Мекки. В ісламі булгар поєднувались місцеві язичницькі та мусульманські традиції [162, 42–50, 53–54; 170, 42]. В XI ст. процес ісламізації булгар вже був завершений. Абу Хамід ал-Гарнаті зазначав, що булгари та сувари у Саксіні були мусульманами та кожен квартал мав мечеть. В XI ст. у булгар з'явилися власні вчені, а арабська писемність була покладена в основу

мови волзьких булгар. Вже у X ст. арабська графіка витіснила тюркську руніку. У Булгарії були написані медичні трактати та поеми. Була навіть історія булгар Йакуба б. Нугмана. Булгарські місіонери поширювали іслам серед своїх сусідів [25; 162, 64–69].

Поступово іслам поширювався і в Улусі Джучі. За часів становлення держави в ньому вже була деяка кількість мусульман. Позиції ісламу були міцні у Хорезмі, на Нижній та Середній Волзі, а також серед частини кочівників східної частини Дашт-і Кипчак. Але за хана Берке становище ісламу не було панівним. Мамлюцькі послы, які відвідали кочову ставку Берке, залишили яскравий опис звичаїв в Улусі Джучі. Перекладач, якого послали до них, попередив, що їм не варто прати одяг, коли це бачать інші. Заборона прання одягу була зафіксована і в огузів Ібн Фадланом. За традиційними віруваннями тюрків та монголів, купання та підмивання в теплу пору року могли викликати блискавку і вважалися шкідливим чаклунством. Порушення традиційних норм могло зумовити страту послів. Монгольська імперська ідеологія домінувала у структурах повсякденності Улусу Джучі. Берке міг симпатизувати ісламу та сприяти йому, але не більше того. При ньому перебували імам та муедзин. У ставці Берке були вчені бологослови, котрі дискутували щодо науки шаріату. Берке не йшов проти положень Яси. Питання навернення Берке до ісламу вельми заідеологізоване в арабських хроніках. Боротьбу за владу з ханами Хулагу та Сартаком арабські та перські хроністи вдягнули у шати ідеології і зобразили Берке полум'яним мусульманським неофітом, яким той насправді не був. Також Сартак та Хулагу не були християнами, а лише сприяли їм. Значну роль в оточенні Хулагу відігравали буддисти як нейтральна сила. Боротьба між Сартаком, Берке та Хулагу не була боротьбою ідеологій, а суперництвом різних правителів та угруповань знаті за владу.

Питанню навернення Берке до ісламу присвятив окрему статтю І. Вашарі, де намагався відокремити реальність від міфу. Дослідник виправдано вважає, що ал-Бахарзі відправив мюридів (учнів суфійських імамів та шейхів) до Берке і вже після цього хан відвідав Бухару. Розповідь про зустріч Сайф ад-Діна Бахарзі та Берке має багато міфічних деталей. Ані Берке, ані Туда-Менгу не здійснили хадж у священні

міста мусульман. Замість себе Берке відправив у хадж своїх людей. Туда-Менгу ж відправив до Мекки правознавців Мадж ад-Діна Ата та Нур ад-Діна. У цьому вони відрізнялись від Великих Сельджуків. Слід зазначити, що Алп-Арслан особисто відвідав Мекку. Реальними фактами в мусульманських біографіях Берке була ворожнеча між Берке та Сартаком, підтримка Джучидами мусульман під час зіткнень у Самарканді, а також навернення до ісламу частини золотоординської аристократії. Ісламські місіонери за доби Берке знали, як поводити себе з учорапніми шаманістами. Прихід предків турків на Близький Схід трансформувал мусульманський світ. Турки-сельджуки почали активно підтримувати сунізм та його ханафітський мазхаб. Шаманістське минуле знайшло вихід у відданості окремим суфійським тарікатам. Братство Йасавіа сформувало ісламську релігійну свідомість частини тюркських племен. Іслам тривалий час був ворожий монгольській правлячій династії, проте діставав живий відгук серед тюрків [217, 235–236, 238–239; 170, 21–24; 9, 90–94; 723, 590–591; 522, 603–607; 733, 110–127; 306, 84–88, 97–111, 125–130, 138–139, 142–144; 425, 178–183; 225, 127, 130].

Після Берке ханом став шаманіст Менгу-Тимур, а після нього – Туда-Менгу, який спілкувався з шейхами та факірами (тобто прибічниками суфізму). Проте його релігійні уподобання увійшли у конфлікт із настановами Яси. Внаслідок цього його відсторонили від влади. На зміну йому прийшов Телебуга. Золотоординська аристократія в цілому залишалася вірною настановам Чингіз-хана. Той самий Ногай, якого арабські хроністи вважали мусульманином, надіслав ільхану Аргуну буддійську святиню – шаріль, а також підтримав Токту, котрий симпатизував буддистам. Монетний чекан Ногая та Джеки мав грецьку, а не мусульманську легенду. Можна висловити припущення, що фінанси свого улусу Ногай віддав у руки християн подібно тому, як це пізніше зробив Узбек, віддавши фінанси держави в руки мусульман. Коли ільхан Газан відсторонив буддистів від впливу на справи держави, то Ногай спробував відсторонити від влади Салджідая-гургена. Для Ногая було дуже важливо підтримувати союзні відносини з Хулагуїдами. Ногай поводив себе не як апологет ісламу, а як прагматичний політик. Він не поширював на свої володіння мусульманське право і у боротьбі за владу користувався монгольськими

звичаями. Але відчутної підтримки від Чингізидів Ногай так і не дістав. Газан відмовився від втручання у джучидську усобицю, а Олджайту-Тимур вирішив виступити посередником у перемовинах між Джучидами та Хулагуїдами.

Конфесійний фактор у відносинах між Чингізидами практично не мав значення. Інформація мусульманських джерел із приводу навернення Джучидів до ісламу потребує критичного аналізу. Утемиш-хаджі повідомляв багато міфічних деталей стосовно навернення Узбека до ісламу. Там описувалося змагання між мусульманськими святими та чаклунами. Чаклунами були буддисти. Буддистам приписували різноманітні дива, в тому числі левітацію посудин. Утемиш-хаджі протиставляв цьому намір Баба-Туклеса увійти в танур (піч). За версією хроніста, Узбек влаштував змагання між чаклунами та Баба-Туклесом, змусивши їх увійти в танури. За словами Утемиш-хаджі, Баба-Туклес дорікав своїм товаришам за квапливе відкриття печі, у той час як чаклуни миттєво згоріли. Цей сюжет був цілком міфічний і був покликаний продемонструвати перевагу ісламу. Д. Де-Віз вважав, що у фрагменті, вигаданому Утемишем-Хаджі, знайшов відображення сюжет шаманської ініціації. В. Костюков вбачав у цьому закамурфльований сюжет протистояння буддистів та мусульман у боротьбі за владу. Ворогом Узбека він вважає Тукель-Бугу, сина Токти [170, 25–27; 694, 135–137; 560, 266–288].

Ісламізація Улусу Джучі за Узбека не означала проголошення ісламу державною релігією, як це воліють показати арабські хроністи. Швидше за все, головним мотивом у боротьбі між Узбеком та іншими Чингізидами була, звичайно, влада. Незважаючи на окремі випадки смертей християнських проповідників в Улусі Джучі, ставлення до християн залишалось позитивним. Хатун Тайдула була покровителькою християн у Золотій Орді. Хан Узбек здійснив державний переворот, діставши підтримку від Кутлуг-Тимура. Але при цьому його навряд чи цікавила конфесійна належність його супротивників. Він усунув їх тому, що вони були його конкурентами в боротьбі за владу. Узбек не йшов проти положень Яси та Торе. Під час курултаю був здійснений державний переворот, але це не впливало на структури повсякденності. Кочова знать продовжувала збиратися на традиційні свята та вдягатися у традиційний одяг. Іслам не був панівною релігією, він став нею

з часом. Йосафат Барбаро датував навернення до ісламу широких мас кочового населення часом правління Ідегея. Кадир Алі-бек Джалаїрі, Абу-л-Газі, Шараф ад-Дін Йазді вважали, що рід Ідегея походить від Баба-Туклеса. Ця міфічна генеалогія, очевидно, була записана цими хроністами зі слів ісламізованих тюркських кочівників, для яких мусульманська легітимність вища за джучидську. Мусульманський проповідник Баба-Туклес набув для тюркських кочівників сакрального значення. Хоча ніхто не піддавав сумніву, що Джучиди повинні правити державою, але реальна влада вже перебувала в руках тюркської кочової аристократії, яка вже мала мусульманське світосприйняття. Запад центральної влади був однією з обставин витіснення культу Вічного Неба ісламом. Природні катастрофи та поразки від сусідів у середині та наприкінці XIV ст. повинні були посіяти сумнів у божественному мандаті ханів [170, 28–31; 217, 233–241; 733, 110–127; 44; 282, 56–57, 64].

А проте іслам у Золотій Орді поширювався досить активно. Ібн Баттута розповідав про Сарай як про центр високої мусульманської культури. Майже на усьому своєму шляху він зустрічав мечеті, релігійних суддів-каді та завйє (місця при могилах святих). У Солхаті він зустрів шейха Зада ал-Хурасані, який очолював місцеве завйє. У цьому місті існував культ місцевих святих Кемаля-Ата Баба та Сари-Салтука Баба. У ньому поселились люди Ізз ад-Діна Кей-Кавуса. Серед солхатських мусульман були прибічники як ханіфітського, так і шафіїтського мазхабів. У столиці Улусу Джучі (Сараї), окрім представників цих двох мазхабів, проживали ще й малікіти. У 1288 р. в Солхаті за допомоги єгипетського мамлюцького султана була споруджена мечеть. У 1314 р. за наказом Узбека в Солхаті споруджено соборну мечеть. В Азаті Ібн Баттута зустрів каді та студентів медресе. У Сарайчуку він бачив завйє тюрка Ата, а також зустрівся з релігійним суддею. У Кяті Ібн Баттута зустрівся з релігійним суддею, а також із шейхом Махмудом ал-Хівакі.

У Сараї було розташовано 13 соборних мечетей, одна з яких належала шафіїтам. Мандрівник Ібн Баттута зустрів у столиці Улусу Джучі (Сараї) багатьох мусульманських вчених, а також імама Нуман ад-Діна Хварізмі, котрий очолював

місцеве завійє. Узбек та його еміри жертвували великі суми грошей на спорудження мечетей, медресе та пов'язаних з ними комплексів. Мусульмани отримували великі субсидії від Джучидів. За часів правління Узбека в містах Улусу Джучі в Поволжі, Криму, на Північному Кавказі в медресе тюрки отримували мусульманську освіту [723, 591–594; 225, 132–134, 137, 146–163].

Поряд з арабською та перською мовами письменники користувалися золотоординською писемною тюркською мовою. Нею були написані чудові твори. Цивільна та церковна література вводила тюрків у світ ісламу. У християн же були тільки церковні твори, як, наприклад, «Кодекс Куманікус» [723, 596–598]. Навіть у старій вотчині християн Криму були помітні зміни. Доволі динамічно розвивалася мусульманська община Солхату. Культура міст цього регіону залишалась поліетнічною та мультиконфесійною. У місті взаємодіяли різні культури. Перською мовою було перекладено Чотириєвангеліє, а на кам'яному надгробку знайдені символи декількох релігій. Мусульмани та християни взаємодіяли в межах одного міста. Окрім мусульман у місті були присутні й християни, які поділялись на общини несторіан, вірмен, православних та католиків. Християни різних конфесій відвідували храми одне одного. У Солхаті у 1374 р. був переписаний несторіанський лекціонарій. За гіпотезою М. Крамаровського, літургія в несторіан здійснювалася тюркською мовою. Та й католики, створивши «Кодекс Куманікус», намагалися проповідувати християнство зрозумілою для кочівників мовою [225, 133–145; 111, 280; 27].

Місіонерську діяльність в Улусі Джучі в основному вели францисканці. Один з них залишив опис місіонерських пунктів в Улусі Джучі. Це були Вічіна, Маврокастро, Керсона (Херсонес), Чимбало (Чембало, Балаклава), Барасон (Карасубазар, Білогорськ), Солдайа (Судак), Кафа (Феодосія, там було два таких пункти). Далі були розташовані Тана та *Cumtageria* (можливо Маджар на Кумі). У Сараї розташовувався головний місіонерський пункт в Улусі Джучі. Місіонерські пункти, котрі також були в Поволжі, – це поселення Святий Іоанн та м. Угек (Укек). Незважаючи на переможну реляцію місіонера Елемозіни про навернення багатьох татар до католицизму, це, ймовірно, було дуже великим перебільшенням, так само як і

свідчення домініканця Ріхарда в середині XIII ст. про бажання волзьких болгар прийняти католицизм.

Папа Бенедикт XII переконував Узбека та Джанібека прийняти католицизм, хоча це було неможливо в принципі. Те, що Тайдула сприяла християнам, не мало особливого значення. Кожна з хатун сприяла якійсь релігії. Джанібек продовжував політику свого батька Узбека, спрямовану на ісламізацію язичників. Християни брали участь у суспільному житті, але в політиці Улусу Джучі їхній вплив не відчувався. У кочові ставки допускались католицькі місіонери. Серед хрещених францисканцями татар були три сини Коктогана, а також Tholetemur, Gassur та Петро – син Карамуса (Курумисі). *Coktoganus* був названий імператором татар, його матір'ю була *Todothelia*, а синами – *Georgio*, *Curamas*, *Abusta*. Д. Де-Віз вважав, що навернення деяких Джучидів відбувалось при хану Токті. Імена, котрі були зафіксовані францисканцями, вказані і в Рашид ад-Діна. Ці свідчення стосувалися синів Кутукана, брата Токти. Серед них були *Abšqah*, *Kurkiz* та *Kurmaš*. У європейських джерелах вказано, що два царевичі пізніше відмовились від християнства, тому що сподівалися правити державою. До свідчень про навернення імператора татар варто підходити критично, оскільки францисканці повідомляли і про навернення до християнства правителя усієї Башкирії. Цікаво, що францисканець брат Йоганка, який був у Башкирії за доби Узбека, подає протилежні свідчення, повідомляючи, що у Баскардії поширений іслам. Можливо, тут знайшов відображення епізод із хрещенням правителя східних угорців *Gyeretyan'a*, якого францисканці помилково ототожнювали з башкирами. Також католицькі місіонери згадували про вождя башкирів *Естокіса*, який прийняв католицизм. Згадка про зречення Чингізидами християнства внаслідок бажання стати правителями дуже важлива. Таким чином, сповідування царевичем будь-якої релігії позбавляло його права на престол. За більш ранньої епохи сповідування ісламу огузьким вождем було приводом, щоб позбавити його влади. Це означало, що в тюрків та монголів була неписана заборона на проголошення себе адептом якоїсь релігії. На питання про те, хто такий Сартак, його уйгурський секретар логічно відповів, що він монгол. Якби Сартак офіційно визнав себе християнином, то його просто позбавили б влади.

Відповідно й Узбек офіційно також не мав права проголосити себе мусульманином, оскільки владу його династії та його особисту владу легітимізувало Вічне Небо.

Угорський францисканець Йоганка, котрий проповідував у Башкирії та Сибіру за часів правління Узбека, повідомляв, що біля нього перебувають мусульмани. Він закликав католицьких проповідників не сидіти в містах, а проповідувати, переміщуючись від кочів'я до кочів'я, щоб повернути до християнства якомога більше кочівників. У Йоганки сформувалась думка про те, що доля Улусу Джучі залежить від кочової аристократії. Але досвід домініканців та Йоганки з християнізації кипчаків та башкирів так і залишився неврахованим. Під час християнізації кипчаків у Куманській єпископії та перебування кипчаків в Угорщині Папа Римський наполягав на тому, що кипчаки повинні осісти. Для кочівників це було неприйнятно. Ставка католиків на проповідування серед міщан не виправдала себе. Тільки заручившись підтримкою кочової аристократії, можна було сподіватись на успіх [493, 259–263; 44; 93, 841–843; 593, 183–186; 733, 110–127; 9, 77–82, 90–94; 363, 35; 315; 314; 52, 114–115; 729, 44, 47].

Кожна зі сторін, котрі вели активну пропаганду в Улусі Джучі, перебільшувала свої успіхи. Імперський культ забезпечував легітимність влади хана та цілком його влаштовував. Ця універсалістська релігійна система, котра була сприйнята Роджером Беконом як релігія *тартар* (монголів), забезпечувала жорстку залежність кочової знаті від верховного правителя, була зручною для Узбека, оскільки, за уявленнями кочівників, саме Небо давало божественний мандат правителю.

При поверненні до християнства чи ісламу виникали б посередники в особах Папи Римського чи халіфа, котрі б надавали інвеституру правителям. Приймавши інвеституру від них, Узбек тим самим знизив би свій статус. Повідомляючи, що татари не дозволяють сарацинам переслідувати християн, Йоганка відокремлював татар і від християн, і від мусульман. Таким чином, його свідчення сильно нагадували інформацію Вільгельма Рубрука про те, що Сартак не християнин, а монгол. Влада в Улусі Джучі офіційно займала нейтральну позицію, хоча, звичайно, в різних ханів були свої симпатії. Символами влади були традиційні для монголів

предмети. Це золотий намет хана, трон, прапор, барабан, халат. Тамга (тавро) та пайцца (охоронна металева табличка) також були символами власності та влади, котрі не були пов'язані з мусульманською традицією [658, 52–64; 733, 110–127; 306, 15–37; 307, 133–177].

Що ж зумовило перемогу ісламських впливів над християнськими проповідями? Політика стосовно місцевих вірувань у мусульман в Улусі Джучі була порівняно пластичною. Місцеві боги та культури були замінені регіональними мусульманськими святими Баба-Туклесом, Джайдак-баба, Конші-баба, Вейс-баба, Зенгі-баба, Хайдар-баба, Сайід Ата. При цьому кожному мусульманському святому надавалися особливі риси, характерні тільки для нього. Тюркський політеїзм та культ предків знайшли своє продовження в культурі мусульманських святих. Навіть обряд викликання дощу набув мусульманського забарвлення. Молитви салат-ал-істіска, намазі-істіска, худай були покликані викликати дощ. Ці обряди замінили в тюрків звичай викликати дощ за допомогою дощового каменя. Тотемні тварини продовжували користуватись повагою. Башкири, наприклад, шанували вовка, коня, ведмедя. На землю розбризкували кров жертвовних тварин та клали зерно. Продовжували шанувати дерева – березу, горобину, сосну, дуб. Дереву уявлялись вмістилищем духів, і навколо них молились для заспокоєння духів. Заборонялось рубати поодинокі дерева. До дерев зверталися також із проханням послати дощ [523; 170, 54–55, 58–59]. Місіонер Йоганка вказував, що мусульмани під час його візиту не мали особливих преференцій, але повідомляв, що населення Баскардії вже навернено до ісламу. Окремі кочові аристократи могли сповідувати іслам [9, 90–94].

Про те, що іслам поступово утверджувався в Улусі Джучі, свідчать і дані археологічних досліджень. Свого часу було знайдено кілька типологічних груп поховань. Одна з них характеризувалась похованнями у вузьких ямах зі сходинкою з півночі та підбоями з півдня. Другу групу померлих ховали у склепах з цегли. Як правило, поховання здійснювались у мавзолеях та підкурганних огорожах. Для поховань було характерне західне орієнтування. Іноді разом з померлими клали їхні речі. Третю групу становили поховані у підкурганних огорожах під надгробками. Варіативністю відрізнялись внутрішньомогильні конструкції – склепи, перекриття з

цегли, глиняні заливки, обмазки, дерев'яні перекриття. Часто в похованнях зустрічався інвентар. Для усіх груп поховань було характерно те, що покійники були поховані під курганными насипами. Д. Васильєв виокремив три етапи в поширенні ісламу. Це він зробив, проаналізувавши археологічні матеріали ґрунтового могильника Маячний Бугор. Там зустрічались поховання, котрі можна поділити на три групи. Перша група – це період переходу від шаманізму до ісламу (2-а половина XIII – 1-ша чверть XIV ст.). Другий етап – це період поширення ісламу серед широких мас населення (1-ша чверть XIV ст. – середина XIV ст.). Останній період – це утвердження ісламу як провідної релігії (середина XIV ст. – кінець XIV ст.). Тільки з другої половини XIV ст. поховальний обряд кочівників Південного Уралу стає більш уніфікованим. Зникають сліди поховання коней, багаті набори супровідних речей та залишки заупокійних тризн. Варто зазначити, що навіть наявність чи відсутність ляхда, труни чи надгробка не могли бути підставою для віднесення поховання до мусульманських. Обов'язковою ознакою того, що в могилі похований мусульманин, було дотримання киблі, тобто покійника клали обличчям до Мекки з легким поворотом тулуба на правий бік [170, 46–53; 171].

Православний місіонер вільно діяв у Сибіру, а католик Йоганка та його люди опинились у в'язниці внаслідок того, що образили релігійні почуття мусульман. Необхідно зазначити, що в листі цього домініканця збереглася цікава згадка про присутність поряд з офіційними мусульманськими проповідниками ще й тих, хто здійснював проповідь неофіційно. Це були факіри, котрих Йоганка називав фалькаріями. В Улусі Джучі проповідували сунітський іслам ханафітського та шафіїтського мазхабів. І, звичайно, в Дашт-і Кипчак проповідували суфії. У степах центрами поширення ісламу стали суфійські ханаки (аналоги християнських монастирів). Наставники (шейхи, піри) проповідували серед новонавернених, які ставали мюридами. У мусульманській історичній традиції хани Берке та Узбек прийняли іслам від суфіїв, які були послідовниками Наджм ад-Діна Кубра та Зенгі Ата. Але зображувати Джучидів мюридами не варто. Берке та Узбек офіційно не проголошували іслам державною релігією, але сприяли мусульманам. Це було сприйнято арабами як прийняття ісламу. У степах споруджувались мазари (аналоги

каплиць) на честь проповідників. Одним з них був туркмен Хусейн-бек із суфійського тарікату йасавіа. У Дашт-і Кипчак діяли проповідники з Отрара, Дженда, Саурана. Те, що в Дашт-і Кипчак проповідували місіонери з Центральної Азії, зумовило остаточну перемогу ісламу. Місіонери з цього регіону більш терпимо ставились до місцевих звичаїв та були знайомі зі специфікою проповідування ісламу серед тюрків. У суфійських ханаках був гучний зікр, богослужіння здійснювалося тюркською. Допускались особливі форми жертвоприношення худоби [9, 90–94; 170, 32–36]. В Улусі Джучі дістали поширення мусульманські судочинство та фіскальна термінологія. Особливе місце серед мусульманського духовенства займали сеїди, котрі вважались нащадками Мухаммеда. Каді стежили за питаннями віри та норовами. Хан Узбек жертвував мусульманам значні земельні наділи у вакфи (земельні володіння мусульманського духовенства). Отримували їх і ханаки. Особливо часто зустрічались ханаки поблизу мазарів. Ісламізація кочівників ішла з Хорезму та Мавераннахру [524, 608, 610–612].

У той же час при дворі Узбека продовжували святкувати традиційні кочівницькі свята та дотримуватися тюрко-монгольського календаря, тобто традиційного дванадцятирічного тваринного циклу. У ярликах і надалі вживались формули, характерні для XIII ст. Цю традицію підтримували Кельдибек та Абдуллах. Династія Батуїдів дотримувалася традицій, які були закладені засновниками Великої Монгольської імперії. Дні місяця рамадан в Улусі Джучі були спеціально зсунуті в часі, щоб не заважати імперському святу [733, 110–127]. Перевагою ісламу на степових просторах над християнством була відсутність ієрархічної структури церковної організації. Тим, хто прийняв іслам, не було потреби забезпечувати бюрократичний апарат церкви. Також була відсутня сувора догматика в релігійній сфері. Поховальний обряд ісламізованих кочівників був різноманітним. Іслам зливався з місцевими віруваннями, асимілюючи їх [170, 30–31]. Інша справа, що така форма ісламу в тюрків далеко не завжди подобалась арабам.

Окремо треба зупинитись на присутності в західноєвразійських степах іудаїстів. Єврейський мандрівник Рабі Петах'я залишив по собі яскравий опис

звичаїв кипчаків. Нас цікавить опис іудаїстів Криму. Рабі Петах'я писав, що в землі кедарів (Дашт-і Кипчак) нема справжніх євреїв. Місцевих іудаїстів він називав еретиками. Він повідомляв, що у вечір п'ятниці вони різали хліб, а в шабат весь день сиділи та їли в темряві. Джерелом знань були звичаї предків. Рабі Петах'я зазначав, що іудаїсти Криму навіть не знають, що таке Талмуд [92].

І. Волков та О. Кадирбаєв вважають, що у країні кедарів жили євреї-сектанти та караїми. Рабаністичний іудаїзм був вельми поширений на Північному Кавказі. Це були горські євреї Дагестану. Між Шемахою та Дербентом розташовувалось їхнє місто Самарон. Джіованні де Плано Карпіні згадував про брутахіїв, які є іудеями. Іудаїстами-рабанітами були хозари з Тамані, які були впливовими людьми у Тмутараканському володінні Русі. У більш пізній час правителем генуезької Копи на Тамані був іудаїст Захарія Гізольфі. Іншим відомим іудаїстом був Схарія, який належав до оточення Михайла Олельковича. У XVI ст. адиги для контактів із зовнішнім світом використовували іудаїстів, які писали на івриті. Іудаїсти в Золотій Орді платили джизью (данину з немусульман) та населяли міста, розташовані на торгових шляхах. Багато іудаїстів-рабанітів було у Надчорномор'ї та Надазов'ї. Їхня присутність зафіксована в Азаці, Маджарі, Сараї. Одним з центрів іудейської релігії була Кафа. І. Шільтбергер згадував про чотири міста навколо Кафи, де мешкало два види євреїв (рабаніти та караїми). Три з чотирьох міст – це Солхат, Кирк-Ор, Мангуп [428; 705].

Караїми тривалий час укладали шлюби з іновірцями. У XVI ст. Сінан Челебі провів у них релігійні реформи. Він заборонив їм шлюби з іновірцями. Навчатись вони могли тільки у спеціалізованих приміщеннях, замість того щоб бути на природі. У світі багато караїмів, які не є тюрками. Тільки у Криму караїмська ідентичність, окрім релігійної, стала й етнічною. Мова караїмів належить до кипчацької групи тюркських мов. Однією з яскравих пам'яток є Караїмський молитовник. Варто зауважити, що караїми, як і євреї, були суто міським населенням. Кипчаки ж, коли домінували у степах, були кочівниками. Батьківщиною караїмів стали передгір'я Кримських гір. Вони мешкали в Мангупі та Чуфут-Кале. Цей регіон розташовувався на околицях Хозарського каганату. При цьому правляча еліта

хозар сповідувала рабанізм, а не караїмізм. Етногенез караїмів був складним, і в ньому брали участь представники багатьох народів. Для караїмів був характерний середземноморський тип європеїдної раси, а еліта кипчаків належала до південносибірського типу монголоїдної раси. Проте В. Алексєєв пов'язував походження караїмів з хозарами. С. Шапшал вважав, що в караїмів збереглася низка хозарських традицій. Бога вони називали Танри. Також збереглось уявлення про дуалізм вірувань – Улуг-Ата (Великий батько) та Каргавли-Ата (Батько-Проклятник). У караїмів існував дванадцятирічний календарний тваринний цикл та культ священних дубів на цвинтарі Балта-Тиймез. Караїми виганяли бісів за допомогою бубнів, що свідчило про пережитки шаманізму. До переліку пережитків традиційних вірувань С. Шапшал відносив культ предків, культ вершника, культ священних дубів, поклоніння сонцю [387; 492; 564; 26]. Критиком гіпотези С. Шапшала про хозарське походження караїмів є М. Кизілов. Він звинувачує того в фальсифікації історії караїмів і приписуванні їм тюркських традицій. У караїмів не існувало звичаю кровної помсти, також цвинтар Балта-Тиймез не згаданий у караїмських документах для позначення цвинтаря в Юсафівській долині в Чуфут-Кале. Караїмська традиція пов'язує появу караїмів у Криму з монгольськими завоюваннями. Вони прийшли з Черкесії та Бухарії. У 1278 р. в Солхаті відбулась дискусія між караїмами та рабанітами щодо того, коли починається місяць тішрі. Караїмів представляв Аарон б. Йосиф. Караїми мешкали в Солхаті, Кирк-Орі, Мангупі, Кафі. Караїмська община Мангупа складалася з грекомовних караїмів-романіотів, які емігрували з Візантії. М. Кизілов вважає, що тюркська мова була запозичена караїмами від татар. Караїмська ідентичність же була не тюрко-хозарською, а іудейсько-єврейською. Єврейське походження мали кримчаки, які були рабанітами. Кримчаки – це нащадки євреїв, які переселились до Криму з різних країн світу. Їхні невеликі общини були в Мангупі та Кирк-Орі. Походження караїмів та кримчаків до сьогодні є предметом гострих дискусій. На нашу думку, тюркизація караїмів мала відбутись у період існування Османської імперії та Кримського ханства [543; 544; 545; 155].

Варто сказати про мови іудаїстів та вірмено-кипчаків у Дашт-і Кипчак. Для іудаїстів у принципі було звично приймати мову населення, серед якого вони жили. Так, ашкеназі використовували германську мову ідиш (зі значним пластом семітської лексики), сефарди – романську мову ладіно, у Центральній Азії розмовляли іранською мовою бухорі, в Ірані – іранським діалектом єврейсько-перської мови. Караїми прагнули позбутися ототожнення себе з євреями, щоб не бути об'єктами погромів та позбутись обмежень, які запроваджувались для євреїв у Російській імперії. Караїми також прагнули отримати низку привілеїв, стверджуючи про своє тюркське походження і претендуючи на права, які вже мали татари. Серед вірмен також зустрічаються групи населення, які не розмовляють вірменською мовою. Так, показовим прикладом є черкесогаї, тобто вірмени, котрі оселилися серед черкесів. Вони перейшли на адизьку мову, зберігши свою релігію. Донські вірмени та хемшили є білінгвами. Окрім вірменської, вони використовують російську та турецьку мови. Так що приклад про перехід вірмен на мову кипчацького типу є далеко не єдиним прикладом використання мови довколишнього населення вірменами. Окрім того, у всіх цих груп вірмен залишилась належність до Вірменської апостольської церкви (крім частини вірмен-хемшилів, яка перейшла в іслам).

8.5. Маніхеї та буддисти у Дашт-і Кипчак. Одним із малодосліджених питань історії Дашт-і Кипчак є поширення маніхейства та буддизму серед тюркомовних кочівників. Взагалі, джерельна база з цієї проблематики фрагментарна, і тому під час дослідження доцільно використовувати компаративний метод [197; 216; 272; 296; 455].

Ал-Казвіні згадував про манаваніа серед тюрків [455, 332]. В арабських джерелах печеніги часто називались «majusi». Цей термін позначав як зороастрійців, так і маніхеїв та язичників (у випадку зі скандинавами). Ал-Казвіні вказував, що серед тюрків були ті, хто поклонялися вогню. Проте сповідування зороастризму було практично неможливе в умовах степу. У часи Абу Хаміда ал-Гарнаті зороастризм вже втратив багатьох вірних. Відомо про поширення зороастризму

серед мешканців Зарагерана (Кубачі). Зороастризм могли сповідувати тільки народи в гірській місцевості [25; 455, 311, 332].

Проте певний ідеологічний вплив Ірану на кочівників простежується за свідченнями писемних джерел [845]. Загалом, дракон був характерним персонажем іранської міфології. Від змії виводили своє походження скіфи. Дракон був символом сарматів. Слід зауважити, що маніхейство набуло статусу державної релігії в державі токуз-огузів. Багато токуз-огузів і після кінця епохи каганату продовжували сповідувати цю релігію. У державі Кочо (Уйгурському ідикутстві в Турфані) до прийняття буддизму населення сповідувало маніхейство [272, 73–76]. У писемних пам'ятках, які збереглися в оазах Східного Туркестану, помітне поєднання у свідомості токуз-огузів рис традиційних вірувань та маніхейства [272, 75–89].

У Кімацькому каганаті принаймні чотири з семи племен були токуз-огузькими, і вплив маніхейства мав бути помітним. Недаремно араби вказували, що більшість тюрків західноєвразійських степів є зіндіками (тобто маніхеями) [230, 109–112; 455, 311, 333]. Ю. Зуєв справедливо зазначав, що в Центральній Азії маніхейство носило шаманістський одяг. Ця релігія досить легко адаптувалася до степових звичаїв, і вже каган Инан та його син Бачжо (Барс-чор, Бачжар) мали імена Йєнчу та Йєльбір, які, на думку Ю. Зуєва, були маніхейськими. Окрім того, у згадці єгипетських мамлюків про Місячного Батька (Ай-Ата) можна простежити маніхейський сюжет, оскільки місяць займав помітне місце в доктрині маніхеїв [845]. Маніхейські сюжети знайшли відбиток у кам'яній скульптурі. За допомогою посудини у двох руках маніхеї могли потрапити в рай. Л. Єрмоленко пов'язує наявність чаші у руках на статуї з маніхейством. Впливом маніхейства також можна пояснити відсутність одягу та зброї на статуях [197, 46].

О. Прицак розшифрував ім'я кипчацького ватажка Маніака (Боняка) як согдійське *Mani-ax*, тобто «товариш Мані». Таке ім'я не зафіксоване серед тюрків, проте було поширене серед согдійців. У Согді до арабського завоювання маніхейство було поширеною релігією. Посланця тюркютів до ромеїв звали Маніах. Найімовірніше, він був согдійцем. У випадку з Боняком ім'я Маніак, напевно, було маніхейським

іменем цього вождя, а Боняк – тюркським [263, 243]. У мові кипчаків також позначився согдійський вплив. Є декілька согдійських термінів, присвячених релігії.

На думку М. Мельника, маніхейство було поширене і в печенігів. Арабський хроніст повідомляв, що печеніги були вогнепоклонниками. Вони познайомилися з маніхейством ще в Центральній Азії, поблизу Мавераннахру. Сусідами печенігів були хорезмійці та согдійці, серед яких було поширеним маніхейство. На Балканах печеніги познайомилися з ученням павликіан-богумілів. Ця християнська єресь виникла під впливом маніхейства. Богуміли Лека та Травл підтримували тісні зв'язки з печенігами [597, 213–222].

Маніхейство також було поширене серед єнісейських киргизів. Поширення цієї релігії зафіксоване археологічними дослідженнями. На Уйбатському городищі було знайдено маніхейський храм. Цей храм був культовим центром маніхеїв. На одній з киргизьких епітафій на р. Сунжі було написано сирійськими літерами титул *мар*. Цей титул маніхейського вчителя мав син *бойла* (аналог титулу боярин), впливовий вельможа. У маніхейських школах єнісейські киргизи вчилися грамоти. Маніхеї проповідували свою релігію рідною для тюрків мовою. Поширення маніхейської релігії сприяло розповсюдженню писемності серед єнісейських киргизів. Знайдено рунічні написи, де в текстах помітний вплив маніхейської ідеології. Епітафії містили маніхейські молитви. Тюркське Тенгри було замінене іранським Худай. Маніхеї були провідниками іранської культурної традиції. Тому не дивно, що навіть у монголів простежується іранський вплив у формі найменування Бога. Від маніхеїв більш пізні буддисти запозичили терміни *ном* та *супурган* [586].

У Кімацькому каганаті, вихідцями з якого були кипчаки, однією з провідних релігій було маніхейство. Традиційні вірування не мали заважати маніхейству, а взаємно збагачували одне одного. Напередодні битви з русинами Боняк здійснював камлання у формі вовчого виття, таким чином одночасно виступаючи як воєначальник та верховний жрець [263, 312]. Маніхеї були ідеологічними супротивниками християн. Те, що Боняк спалив Видубицький монастир поблизу Києва та напав на ченців, є свідченням значного загострення цієї боротьби [47, 223]. Звичайно, маніхейство у степах мало спрощену форму.

Слід зазначити, що в Центральній Азії у різний час було поширено декілька релігій. До мусульман у цьому регіоні були маніхеї та несторіани, а ще раніше – буддисти. Буддистська присутність у Жетису була відображена в іконографії місцевих тюркських кам'яних статуй. Свідчення присутності буддистів у Дашт-і Кипчак належать до XIV ст. й, археологічні пам'ятки буддистів розташовувались на його сході. Провідниками буддизму серед сусідів були уйгури [401; 726; 727].

Висновки. Отже, традиційні вірування кипчаків були складною комбінацією анімізму, шаманізму та культу предків. Сили природи знаходили втілення в образах богів. Тюркські традиційні вірування були динамічною системою вірувань. Вони також зазнавали впливу інших релігійних систем (ісламу, маніхейства та християнства). Межі поширення «баб» загалом збігалися з кордонами степу, але іноді «баби» розміщувались і поза степом. Кам'яні антропоморфні статуї були привілеєм знаті, яка зображувала на них своїх героїзованих предків. Припинення спорудження «половецьких баб» було пов'язано не з монгольським завоюванням, а з поширенням серед кочівників ісламу. «Баби» дають уявлення про ідеологію кипчаків та про їхні поховальні практики. Кипчацьке суспільство було більш демократичним, ніж у давніх тюрків, і жінка в ньому мала більше прав. Завдяки кам'яним статуям можна встановити, якому одягу віддавали перевагу кипчаки. Для кипчаків, на відміну від їхніх попередників, характерна висока деталізація зображень померлих.

До моменту утворення Улусу Джучі іслам вже мав у степах тривалу історію. Ця релігія вже була поширена в деяких регіонах при хозарах та кипчаках, але остаточна її перемога у степах відбулась вже наприкінці існування Улусу Джучі. Берке поклав початок поширенню ісламу серед кочової аристократії, зберігаючи багато традиційних монгольських практик. Узбек неофіційно надавав значну підтримку мусульманам, але не вніс змін у структури повсякденності, які продовжували залишатись імперськими. При ньому іслам став державною релігією де-факто, але не де-юре. Офіційне визнання якоїсь релігії домінуючою було приводом для повалення правителя, як це відбулося з Туда-Менгу. Чингізидська легітимність при Узбеці була вищою від мусульманської, хоча хан і усунув багатьох

із Джучидів. Серйозні зміни в ідеологічній сфері відбулись уже за часів беклеребека Ідегея, який у боротьбі за владу протиставив мусульманську легітимність чингізидській. Іслам у XIII – XIV ст., поширюючись просторами західноєвразійських степів, увібрав у себе деякі елементи місцевих вірувань. Він пристосовувався до місцевих умов та набував синкретичної форми. Перемогу ісламу обумовила діяльність суфіїв, які ставились толерантно до деяких пережитків традиційних вірувань. Сприяння з боку влади, толерантність до місцевих традицій та проповідування ісламу серед кочової знаті зумовили перемогу ісламу в боротьбі за душі кочівників Дашт-і Кипчак. Тюрки більш охоче приймали православ'я поза степом. Навернення частини кипчацької аристократії до православ'я було нівельовано монгольськими завоюваннями. До того ж навіть навернені у православ'я кипчаки не були для православного духовенства своїми. Ті ж православні кипчаки, які опинилися за кордонами степу, були асимільовані болгарами, греками, грузинами. Католики, на відміну від православних, мали вдалий досвід з Куманською єпископією, але в Золотій Орді зазнали поразки внаслідок тяжіння до стаціонарних поселень, громіздкої церковної організації та догматизму. Ставка на проповідування серед міщан не виправдала себе, а поради Йоганки так і залишились не врахованими. Результати християнізації кочівників, здійснюваної несторіанами, були нестійкими та поверховими. Несторіанство на ранньому етапі сповідувала деяка кількість кипчаків, проте воно згодом було витіснене православ'ям та ісламом. Причиною того, що їх часто не помічали, була синкретична форма маніхейства та несторіанства у кипчаків, коли несторіан та маніхеїв не завжди можна було виокремити серед язичників. Вірмено-григоріанство прийняла група кипчаків, які осіли у вірменських володіннях Грузинського царства. Поширення на просторах степів ця течія християнської віри за кипчацької доби не мала.

Маніхейство, як і інші релігії, було поширене в кипчаків у синкретичній формі і співіснувало з шаманізмом. У скульптурі вплив цієї релігії позначився у кількох іконографічних особливостях кам'яних статуй. Маніхейство в кипчаків було

імперським спадком від тогуз-огузів та кімаків, а також наслідком іранської культурної традиції, яка мала значний вплив на культуру тюрків.

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведення цього дослідження нами були отримані такі результати. Історіографія історії кипчаків на цей момент є значною, і до неї належать праці більш ніж десятьма мовами. Загальна кількість книг та статей дослідників обчислюється десятками (книги) та сотнями (статті). Необхідно зауважити, що для сучасних робіт з куманології характерна велика галузевість. До сьогодні не існувало книги, яка б цілісно реконструювала кипчацький соціум. У дослідженні кипчацької історії можна окреслити кілька етапів. Так, для історіографії кінця XVIII – початку XX ст. була характерна увага насамперед до воєнної історії кипчаків, а також до кипчацьких етніконів. Дослідники здебільшого керувались позитивістським підходом і сприймали інформацію джерел без належної критики. Найвидатнішою подією цього етапу була книга Й. Маркварта, присвячена етнічній історії кипчаків. Археологія як наука тоді тільки розвивалась, і тому дослідники накопичували матеріал щодо половецьких «баб», не переходячи до узагальнень. Наступний етап, який обмежувався періодом 1914 – 1991 рр., характеризувався більшою увагою до соціальної історії. На теренах СРСР дослідники підходили до вивчення історії кипчаків з точки зору марксистської ідеології. На кипчаків поширювався формаційний підхід, їх пропонували класифікувати як суспільство доби військової демократії. У кипчаків відзначали перспективу формування феодальної держави. Загалом теорія кочового феодалізму дістала поширення серед радянських номунологів. Великий внесок у дослідження соціальної історії кипчаків зробили С. Плетньова та Г. Федоров-Давидов, розробивши класифікацію зброї, захисного спорядження, побутових речей. Також був складений зведений каталог кипчацьких кам'яних статуй. Проте науковий поступ неможливий без помилок. Однією з них було вписування кипчаків та інших кочових народів у формаційну схему. Іншою помилкою було вважати седентаризацію кочівників прогресивним явищем. Дослідники керувалися стадіалістськими уявленнями про розвиток кочових суспільств, одним із яких і був кипчацький соціум. Ці помилки були усвідомлені деякими дослідниками до завершення цього періоду. Поза теренами СРСР науковці загалом розглядали історію кипчаків у контексті історії свого регіону. Це було характерно для угорської, румунської та болгарської історіографії. Для дослідників із

Заходу історія кипчаків перебувала на маргінесі наукових зацікавлень. Нечисленні куманологи, як-от П. Голден та О. Пріцак, присвячували свої статті здебільшого аспектам етнічної історії. На відміну від попереднього періоду, дослідники почали приділяти увагу соціально-економічним чинникам та цікавитися соціальною історією. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначилися бурхливим розвитком куманології. Це пов'язано з поширенням нових технологій, зокрема з появою Інтернету, електронної пошти, пошукових серверів. Багато бібліотек почали перетворювати джерела (хроніки, мемуари), книги та статті в цифрову форму, що зробило доступним для дистанційного ознайомлення багато матеріалів. У плані досягнень цього періоду необхідно зауважити, що деякими дослідниками були підведені підсумки історіографії історії кипчаків від самого початку розвитку історії куманології до сьогодення. Водночас дослідники дедалі більше зосереджували увагу на галузевих аспектах (зброя, кераміка, предмети побуту, поховальний обряд, кипчацькі кам'яні статуї), що пов'язано з розвитком археологічних досліджень з історії кипчаків. Натомість ситуація з вивченням історії кипчаків за даними наративних джерел істотно не змінилась. Угорські дослідники, як і їхні казахські, українські, російські, болгарські, сербські колеги, так само продовжують розглядати історію кипчаків у контексті лише своєї країни чи регіону. Це зазвичай пов'язано з мовним бар'єром та недостатньою комунікацією між дослідниками. Винятком із цього правила є праці С. Ковач і В. Спінея, проте їх небагато. П. Голден продовжив розглядати проблемні питання етнічної історії кипчаків, однак на новому етапі він вивчав і проблеми соціальної історії (зокрема, суспільний лад та релігію кипчаків). Значним успіхом сучасного етапу розвитку куманологічних досліджень є набуття ними міждисциплінарного характеру. Так, дослідники активно використовують дані археології та лінгвістики, що дає змогу заповнити наявні в куманології лакуни.

Під час написання цієї наукової праці нами було залучено до дослідження значну кількість джерел (понад 100 найменувань). Переважна більшість із них є перекладеними на російську та англійську мови, проте нами були опрацьовані й низка латинських джерел. Важливо зауважити, що джерела з історії кипчаків походять з різних цивілізаційних просторів, таких, наприклад, як Захід та Китай. Загалом під час нашого дослідження нами були опрацьовані матеріали китайських, тюркських,

перських, арабських, вірменських, сирійських, грузинських, єврейських, давньоруських, грекомовних візантійських, сербських, латиномовних європейських, старофранцузьких та давньонордичних джерел. Джерела з історії кипчаків походили з території понад десяти держав. Зрозуміло, що наративні джерела дають нам лише частину інформації. Зокрема, у них майже немає свідчень для висвітлення релігійних уявлень та структур повсякденності, проте більш ніж достатньо даних для висвітлення воєнної історії. Для того щоб реконструювати вищевказані проблемні поля, нами використовувались матеріали етнографічних та археологічних досліджень (залучення аналогій з історії інших кочових суспільств). При цьому варто зазначити, що наше дослідження передусім є історичним, а не археологічним та етнографічним. Археологія та етнографія в нашому дослідженні відіграють допоміжну роль. Матеріали лінгвістичних досліджень дають нам змогу відповісти на питання, пов'язані з етнічністю та певними практиками (звичаями) в кипчацькому степу.

Під час проведення дослідження нами була запропонована авторська схема локалізації кипчацьких вождівств та їхнього етнічного складу. Наприкінці XI ст. в західноєвразійських степах сформувалось кілька конфедерацій кипчаків – дунайські, лукоморські, придніпровські, донецькі (донецько-донські) кипчаки, кангли, йсемики. Внаслідок бурхливих подій початку XII ст. дунайське вождівство розпалось на декілька племен (кунун, урунгут, бададж). Від походів русинів суттєво постраждали й лукоморські кипчаки, які, як і дунайці, були аморфною конфедерацією племен та кланів (арслан-оба, алтун-оба, урус-оба, джангар). Вождівство придніпровських кипчаків також розпалось на низку племен, що конкурували між собою. Найзахідніше розташовувались іт-огли, а найсильнішим племенем були бурдж-огли. Улаш-огли перебували в залежності від бурдж-огли, як і куч-оба. Донецькі кипчаки виявились менш вразливими щодо цього, оскільки могли відступити до кордонів Волзької Булгарії та гір Кавказу. Північнокавказькі степи були одним із їхніх володінь, як і володіння ельтукове. Степи Північно-Східного Кавказу належали дербентським кипчакам, етнічна структура яких поки що не піддається реконструкції. Що ж до самих донецьких кипчаків, то до їхнього складу входили племена токсоба, ельтукове, таргіл-оба, дурут, тарев. Суперництво між токсоба та дурут у XII ст. зумовило переселення дурут на захід,

у район Дністровсько-Бузького межиріччя. Токсоба були правлячим племенем Донецької конфедерації кипчаків, з нього походив клан Шаруканідів. Між донецькими кипчаками та канглами кочували племена джертан (чертан) та елан (ілончук). Точно вказати, у склад якої конфедерації вони входили, проблемно. Кангли кочували в Урало-Аральському регіоні, а на схід від них простягались володіння східних кипчаків, які були відомі в арабських та перських джерелах під загальною назвою «йємеки». У цю конфедерацію мало входити кілька племен східних кипчаків. На нашу думку, кангли так само мали складатися з кількох племен. Вище нами вже було відзначено, що світ кипчацьких племен не був статичним і в Дашт-і Кипчак відбувалися внутрішні міграції. У XII ст. кипчаків торкнулися переселення монгололомних племен ольберліків та байавутів, які після них очолили конфедерації йємеків та канглів. Східноєвропейських степів міграції монгололомних племен не торкнулися, за винятком хіба що подій XI ст., коли кай та куни з рештою інших племен опинились у Східній Європі. Монгололомний елемент був досить швидко асимільований тюркським населенням Дашт-і Кипчак. Також важливо окреслити, які території не входили до складу Дашт-і Кипчак. Це територія Саксину, райони Верхньої Кубані, Кавказьких Мінеральних Вод, Таманський півострів. Саксін був політичною спільнотою, що складалась із болгар, хозарів та огузів. Кипчацьке населення поблизу Нижнього Поволжя було близьким до донецьких кипчаків і ставало союзником Саксину в разі експансії йємеків, які здійснювали походи на Саксін та Волзьку Булгарію.

Варто зауважити, що етнонім «кипчак» первісно був екзоетнонімом, який використовували токуз-огузи для позначення своїх сусідів. Із плином часу він перетворився з етноніма, що позначав одне з племен Кімацького каганату, на самоназву конгломерату племен різноманітного походження в західноєвразійських степах. Етнонім «кипчак» використовувався для позначення цього конгломерату грузинами, персами, арабами. Етнікон «половці» не можна ототожнювати з племенем шари, він використовувався на Русі для позначення кипчаків. Так, наприклад, у Володимиро-Суздальському літописі згадувались половці-ємякове (йємеки). Похідними від «половці» є етнікони «палоці» в Угорщині та «плавці» в Польщі та Чехії. Етнікон «половці» позначав населення степів, а корінь «плав» означає вицвілий степ. Таким

самим етноном, як і «половці», є етнонім «куман». Вперше він був використаний візантійцями, а від них запозичений на позначення кипчаків європейцями, сирійцями, грузинами та частиною арабських географів. Етнонім «кун» був етноном для позначення кипчаків в угорській історичній традиції, а також для позначення східних сусідів Угорщини до появи татар. У мусульманській традиції (ал-Марвазі та Ауфі) він позначав одне з племен, котре мігрувало у Східну Європу в XI ст.

Формування кипчацьких общин за межами Дашт-і Кипчак було тісно пов'язане з монгольськими завоюваннями. Монголи на мусульманських невільничих ринках продали багатьох кипчаків. Це зумовило різке збільшення гулямів у Єгипті, правителі якого побоювались монгольського вторгнення й прагнули сформувати мамлюцьку гвардію з тюрків. У війську Аййубідів з тюрків були не тільки кипчаки, проте саме з кипчаків походили найхаризматичніші особистості – Кутуз, Бейбарс, Калавун. Після нетривалого туркменського інтермецо у вигляді правління Айбека, який у свій час повалив владу Аййубідів, владу в державі захопили кипчаки. Вони були найбільш згуртованими з-поміж усіх тюрків Єгипетського султанату й утримували владу понад сторіччя, незважаючи на те що між ними точилися усобиці. Завдяки існуванню такого інституту, як мамлюцька гвардія, кипчаки та інші тюрки виявились відокремленими від арабів та не асимілювались з ними. Вони вважали себе вищими від арабів за соціальним статусом, а для управління державою залучали коптів, роблячи, таким чином, ставку на етноконфесійні меншини.

У Китаї доби Великої Монгольської імперії та імперії Юань ситуація дещо відрізнялась. Кипчаки, карлуки, хорезійці, алани належали до стану семужень, військового прошарку, який був нижчим від монголів, проте вищим стосовно чжурчженів та північних китайців. Значна кількість кипчаків була виселена в Китай монголами під час війн у західноєвразійських степах у 20 – 30-х рр. XIII ст. Однак за часів правління Хубілая і Темура кипчаки змогли підвищити свій соціальний статус. Це було пов'язано з діяльністю Хубілая, якому протидіяла більша частина монгольської знаті. Імператори династії Юань були змушені зробити ставку на семужень. Серед кипчаків значних успіхів досягнув Тутуха, який багато разів ходив у переможні походи. У XIV ст. нащадки Тутухи мали високий статус в імперії Юань. Кипчаки та кангли у 20

– 30-х рр. цього століття фактично стояли на чолі Китаю і поступилися своїм високим статусом тільки після втручання аланської гвардії. Щодо корінного населення Китаю кипчаки були чужинцями і не змішувалися з ним. Тільки ті, хто вцілів після різанини, вчиненої китайцями семужень у 50 – 60-х рр. XIV ст., були змушені асимілюватися з китайцями.

У Делійській султанат кипчаки почали потрапляти ще до монгольських завоювань. Потрапити в рабство вони могли внаслідок хорезмійсько-кипчацьких війн. Як і в Єгипті, кипчаки увійшли до складу мамлюцької гвардії. Це дало змогу їм, як і іншим тюркам в Індії, узурпувати владу, оскільки вони стояли на чолі військ. Прибуття нових рабів, куплених на ринках у монголів та арабів, посилювало кипчацький вплив на політичну владу в Північній Індії. Кипчаки тривалий час могли утримувати владу в Делі і завдяки харизмі своїх вождів Шамс ад-Діна Ільтутмиша та Гійас ад-Діна Балбана (Улуг-хана Аджама). Існування привілейованих груп населення, які перебували на військовій службі, що в мусульманському світі, що в Китаї епохи династії Юань, дало змогу кипчакам відокремитись і на деякий час захопити владу.

Таких інституцій не існувало у християнському світі. Щоб поступити на службу, кочівникам необхідно було прийняти християнство. Попри те що кипчаки дали Другому Болгарському царству дві правлячі династії – Тертеридів та Шишманідів, знать складалась не лише з них. Хоча кипчак Манастрас був очільником гвардії при цареві Калояні, узурпації влади кипчаками в Болгарії не відбулося. Значна кількість кипчаків влилась у склад служивої знаті Болгарії, як-от, наприклад, Алдімір. Болгарія, як і пізніше Волощина та Молдавія, інтегрувала кочівників до свого складу. Важливим фактором було те, що Болгарія розташовувалась поза межами степового простору, тож кипчаки з часом були вимушені переходити до осілості та переймати болгарські звичаї. Інтеграція відбувалась протягом кількох поколінь. Перше покоління, як правило, зберігало свої звичаї, як-от, наприклад, звичаї левірату та спорудження половецьких кам'яних «баб». На Русі кипчаки у значній масі осіли тільки на Галичині і, як у Болгарії, без конфліктів з місцевим населенням. Цьому сприяла м'яка позиція православних монархів щодо навернення кипчаків. У Грузії значна маса кочівників перебувала за правління одного тільки царя Давида IV Будівника. Велика кількість

кипчаків після його смерті повернулись назад у степи. Ті, хто залишився в Грузії, швидко картвелізувалися, облишивши свої попередні звичаї та релігію. Кипчаки прибували і пізніше, проте не відігравали значної ролі в політичному житті Грузії, хоча воєнні звитяги Отрока Шарукановича та Салавата, безсумнівно, були значними. Справляти значний вплив на політику Грузії їм заважали міцні зв'язки грузинського правлячого дому з аланами. Відокремлені від степів горами Кавказу і територіями черкесів, аланів та Ширвану, грузинські царі були позбавлені можливості часто залучати кипчаків для посилення своєї політичної влади. У Візантії кипчаки були одними з багатьох тюрків на службі. Їх використовували як допоміжні війська, а їхні аристократи, на відміну від Болгарії, не користувалися значною повагою. Зневажливе ставлення ромеїв до кипчаків викликало еміграцію останніх до Сербії.

Що стосується інтеграції кипчаків до Угорщини, то вона була складною. Католицька церква відразу зайняла жорстку позицію щодо деяких звичаїв кипчаків. Вона пропонувала їм осісти і жити в хатах, змінити зачіску, відмовитись від культу предків, тобто було висунуто вимоги, які змушували кипчаків перебудувати весь стиль життя. Окрім того, угорська знать вороже ставилась до перспектив того, що на службі в короля перебуватимуть кипчаки, і бачила в них загрозу своєму привілейованому становищу. У 1279 р. частині кипчаків були нав'язані вимоги, продиктовані угорськими баронами та католицьким кліром. Ті кипчаки, які не погодились з цим, були переможені в битві на озері Ход та вигнані з Угорщини. Серед простих кипчаків ще тривалий час існували пережитки шаманізму. Християнізація кипчаків почала давати результати тільки з 30-х рр. XIV ст., коли католицькі християнські імена вже почали витісняти їхні власні імена. Асиміляція стала успішною в період, коли в кипчаків почала розпадатись родо-племінна організація. Варто зауважити, що Угорщина до того часу вже мала механізми асиміляції кочівників. В XI – XIII ст. подібним чином християнізувались та асимілювались печеніги. Кипчацькі аристократи не мали ексклюзивного права на владу, завдяки Золотій буллі 1222 р. угорське суспільство потрібних механізмів їм не надало.

Кипчаки користувались традиційними кочовими прийомами ведення війни – удаваним відступом, заманюванням у засідку, обходом із флангів, дистанційним

способом ведення бою. Особливості військ супротивника у Східній Європі зорієнтували кипчаків на розвиток захисного спорядження та зброї для ближнього бою. Більш легке озброєння та захисне спорядження східних кипчаків були зумовлені необхідністю протистояти легкоозброєному супротивнику. Навички поліоркетики в кочівників були у початковому стані. Міста вони могли здобути внаслідок несподіваного нападу або блокади. Невеликі фортеці їм вдавалося здобути за умови тотальної переваги в чисельності.

Структури повсякденності в кипчаків суттєво не відрізнялись від інших кочових соціумів. Кипчаки харчувались кониною та пили кумис. Окрім того, вони вживали в їжу рибу і м'ясо верблюдів, корів та інших тварин. Засобом пересування були верблюди та коні. Кипчаки мешкали в юртах, які можна було перевозити на возах. У теплу пору року вони кочували, а взимку перебували в зимівниках. У кипчаків існувало звичаєве право, яке називалось «торе», а також була низка заборон (як магічних, так і кримінальних). Багаті кипчаки могли дозволити собі престижні товари (ювелірні вироби та коштовні тканини), до того ж мали можливість стежити за своїм зовнішнім виглядом.

Через степові простори у Східній Європі пролягало чотири торговельних шляхи, а через центральноазійські – сім торгових магістралей. Через них кочівники могли торгувати із землеробами і здійснювати обмін продуктів землеробства на продукти скотарства. Грамотність також була привілеєм багатих. Колективна історична пам'ять зберігалася завдяки степовим кобизчі, які дані про минуле передавали в усній формі. Її основу становили дастани (пісні) та шежере (генеалогії). Багатство вимірювалось у стадах худоби та просторах для кочів'їв. Кипчацький соціум поділявся на знать та простий народ. Окрім того, існували підкорені кочівники (огузи та печеніги). Більшість кочівників були особисто вільними та озброєними. Кочівницькі соціуми являли собою мілітаризовані суспільства. Захоплені в полон люди часто ставали рабами і становили челядь при степових аристократах. У самому низу суспільної ієрархії перебували землероби, які жили у стаціонарних поселеннях і забезпечували кочівників продуктами землеробства. Осідання кипчаки, як і інші кочівники, розглядали як небажану альтернативу кочуванню. Кипчацькі володарі мешкали в кочових ставках, а не в містах.

Серед кочівників у пошані були ремесла коваля та стельмаха. Менш престижними ремеслами займалися жінки. Попри свій підлеглий статус щодо кипчацьких чоловіків, вони були більш рівноправні, ніж жінки в сусідніх державах з осілим населенням. Що стосується суспільної організації, то основною її формою вважалося плем'я, а найвищою надплеменною формою була конфедерація племен, на чолі якої стояв харизматичний клан. Таких харизматичних кланів було декілька на весь Дашт-і Кипчак.

Релігійні вірування являли собою конгломерат різних світоглядних уявлень. У кипчаків були наявні риси як шаманізму, так і анімізму. Кипчацький жрець кам відігравав значну роль у житті суспільства. У великій пошані були тварини, які до того ж часто були тотемними. Найбільше кипчаки шанували вовків, собак, левів. Існували й зміїні тотеми. У кипчаків був яскраво виражений культ предків, який втілювався у спорудженні та шануванні «половецьких баб». Авраїмічні релігії, поширюючись у Дашт-і Кипчак, набували синкретичного характеру, абсорбуючи в себе риси автохтонної традиції. Існував позамечетний культ ауля, який замінив культ предків. За віруваннями ісламізованих кочівників, вони могли викликати дощ за допомогою спеціального мусульманського обряду намазі ал-істіска (замість обряду шамана з дощовим каменем-яда). Замість традиційного кипчацького політеїзму в кипчацьких народів утвердилися культу місцевих мусульманських святих. Збереглося знахарство у формі чаклунок-бакси. Ханафітський мазхаб допускав включення частини місцевих традицій, якщо на це не було прямої заборони в Корані. Перемога ісламу на теренах Дашт-і Кипчак була зумовлена підтримкою з боку держави – Улусу Джучі – та активною місіонерською діяльністю суфіїв та факірів. Наявність декількох етапів ісламізації кочівників Дашт-і Кипчак зафіксовано і в археологічних дослідженнях. Більш міцною була ісламізація кипчаків в Індії та Єгипті, проте й там вони продовжували їсти конину та пити кумис у п'ятницю, що викликало осуд з боку арабів. Християнізація кипчаків на теренах Дашт-і Кипчак була поверховою. Кипчаки дотримувалися своїх поховальних практик, продовжували вшановувати своїх предків у формі кипчацьких кам'яних статуй, проте приймали християнські імена та включали Святу Трійцю у свій пантеон. Досвід Куманської єпископії був занадто малотривалим, але за матеріалами

папських документів можна вказати, проти чого вели свою діяльність угорські домініканці. Вони протистояли конкуруючим православним місіонерам, прагнули зробити кипчаків осілими, а також примусити їх відмовитись від їхніх традиційних звичаїв. Більш міцною та дієвою була християнізація кипчаків за межами Дашт-і Кипчак. Кипчаки в Угорщині та на Балканах продовжували зберігати пережитки язичництва, кладучи до могил амулети та супровідний інвентар. Результати діяльності несторіанських та вірмено-григоріанських місіонерів були мінімальними. Ми підтримуємо точку зору Я. Дашкевича стосовно того, що носії вірмено-кипчацької мови були вірменами, які перейшли на тюркську мову. Також ми дотримуємось поглядів М. Кизилова щодо караїмів, який піддав ревізії гіпотезу про їхнє тюркське походження. Варто зауважити, що ашкеназі користувались у Європі ідишем (котрий є германською мовою), а в Південній Європі – мовою ладіно (романською). Ми не виключаємо участі тюрків в етногенезі караїмів, проте далеко не всі караїми мали бути тюрками за походженням. Маніхейство, як і буддизм, серед кипчаків було малопоширеним і практично зафіксоване тільки в Центральній Азії.

Внаслідок проведення дослідження були розроблені практичні рекомендації. Ця дисертаційна робота дозволяє тісніше налагодити контакти з науковими тюркологічними школами у Казахстані, Туреччині, Угорщині, Росії, Болгарії, Румунії. Завдяки їй став можливим перегляд усталених стереотипів щодо минулого кочівників західноєвразійських степів. Це сприятиме розвитку толерантності між українцями та тюркськими народами України, а також – налагодженню контактів України з країнами Тюркського світу.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Абу-л-Гази. Родословная история о Татарах, переведенная на французский язык с рукописные татарские книги Абулгачи-Баядур-Хана, и дополненная великим числом примечаний достоверных и любопытственных о прямом нынешнем состоянии Северные Азии с потребными географическими ландкартами. А с французского на российский, в Академии Наук. (пер. Вас. Тредьяковский) – Т. 1. – СПб.: Издательство при Императорской Академии Наук, 1768. – 483 с.

2. Адам Бременский. Деяния епископов гамбургской церкви // Из ранней истории шведского государства. – М.: РГГУ, 1999 // Веб-сайт «Восточная литература» [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/adam_br/frameadam_buch4.htm. — Назва з екрана.

3. Ал-Идриси. Развлечение истомленного в странствии по областям // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 763 – 769.

4. Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я. Н. – М.: Наука, 1965. – 688 с. // Веб-сайт «Аланика». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm>. – Назва з екрана.

5. Акрополит. Летопись великого логофета Георгия Акрополита / Под ред. бакалавра И. Троицкого – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская Духовная Академия, 1863. – LIV, 222 с.

6. Ал-Истахри – Ибн Хаукаль. Книга путей и государств // История татар. – Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 745 – 752.

7. Андреев И. Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Гылым, 1998.– 280 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1780-1800/Andreev/text2.htm>. – Назва з екрана.

8. Анналы Трашки / Перевод А. С. Досаева, 2013 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Traski/frametext.htm. – Назва з екрана.

9. Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – Т. III. – М.: Институт истории АН СССР, 1940. – С. 71 – 112.

10. Армянские источники о монголах (Извлечения из рукописей XIII–XIV вв.) / Перевод с древнеармянского, предисл. и прим. А. Г. Галстяна. – М.: Восточная литература, 1962. – 154 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Smbat_Sparapet/frametext4.htm. – Назва з екрана.

11. Асадов М. Ф. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку: Элм, 1993. – 204 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Ibn_Hassul/frametext.htm. – Назва з екрана.

12. Бакунин В. Описание истории калмыцкого народа // Красный архив. – № 3 (94). – М.: Государственное издательство, 1939. – С. 5 – 18 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1760-1780/Bakunin_V/text11.htm. – Назва з екрана.

13. Барбаро Иосафат. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. – М.: Наука, 1971 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Barbaro/frametext.htm>. – Назва з екрана.

14. Абу-л-Фазл Байхаки. История Масуда / Пер. с перс., введение и комм. А. К. Арендса. – М.: Наука, Восточная литература, 1962. – 1009 с.

15. Бейліс В. Країна ал-Куманія у «Географічному творі» ал-Ідрісі та Половецька земля Іпатіївського літопису // Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996. – С. 84 – 103.

16. Ал-Бекри. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Часть 1 // Записки Императорской академии наук. – Т. 32. – СПб.: Императорская академия наук, 1878 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Bekri/frametext.htm> . – Назва з екрана.

17. Бичурин Н. Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена – Т. 1. Центральная Азия и Южная Сибирь. – М. – Л.: Академия наук СССР, Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1950. – LXXXVI, [2], 380, [4] с.; 2 л. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/Bicurin/bicurin.htm> . – Назва з екрана.

18. Бичурин Н. (о. Иакинф). История первых четырёх ханов из дома Чингисова // История монголов. – М.: АСТ, Транзиткнига, 2005. – С. 7 – 234.

19. Вардан Великий. Всеобщая история. – М.: Типография Лазаревского института восточных языков, 1861. – XXIII, 212 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext4.htm> . – Назва з екрана.

20. Венгерский хроникальный свод XIV века // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. IV / Составление, перевод и комментарий А. В. Назаренко. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 353 – 372.

21. Виллардуэн Жоффруа де. Завоевание Константинополя / Пер., вступ. статья и коммент. М. А. Заборова. – М.: Наука, 1993. – 296 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext4.htm> , <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext5.htm> . – Назва з екрана.

22. Гайтон – Осипян А. Л. Описание Кумании Гетуна из Корикоса как источник по истории степей Восточной Европы // Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 2. – Минск: РИВШ, 2009. – С. 9 – 22.

23. Гардизи – Извлечение из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // Академик В. В. Бартольд. Сочинения – Т. VIII. Работы по источниковедению. – М.: Наука, 1973 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm . – Назва з екрана.

24. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века). – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1870. – VIII, 308 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/13.htm . – Назва з екрана.

25. Гарнати – Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131 – 1153 гг.) / Публикация О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. – М.: Восточная литература, 1971. – 135 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frametext1.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frametext2.htm>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/framepos1.htm> . – Назва з екрана.

26. Гаркавец А. Караимский молитвенник. – Алматы: Дешт-и Кипчак, 2004. – 61 с. // Веб-сайт «Кыпчак» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.qypchaq.unesco.kz/Docs/KaraiMol/KaraiMol.pdf> . – Назва з екрана.

27. Гаркавец А. Codex Cumanicus: половецкие молитвы, гимны и загадки XIII – XV вв. – М.: Русская деревня, 2006. – 88 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Zolotoord/XIV/1300-1320/Codex_cumanicus/index.phtml?id=3018 . – Назва з екрана.

28. Гетум II. Летопись // Армянские источники о монголах (Извлечения из рукописей XIII–XIV вв.) / Перевод с древнеармянского, предисл. и прим. А. Г. Галстяна. – М.: Восточная литература, 1962 // Веб-сайт «Восточная литература».

[Електронний ресурс]. Режим достępu:
http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Smbat_Sparapet/frametext4.htm . – Назва з екрана.

29. Григорьев А. П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам: Источниковедческий анализ золотоордынских документов. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2004. – 276 с.

30. Григорьев А. П., Григорьев В. П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции: Источниковедческое исследование. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2002. – 276 с.

31. Гръцки извори за българската история. – Т. VI / Съставили и редактирали Тъпкова В., Войнов М., Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Дуйчев И., Иванов Й., Батаклиев Г., Коледаров П. – София: Българската академия на науките, 1965. – 371 с.

32. Гръцки извори за българската история. – Т. VII / Съставили и редактирали Цанкова-Петкова Г., Тъпкова-Заимова В., Тивчев П., Йончев Л., Батаклиев Г., Коледаров П. – София: Българската академия на науките, 1968. – 300 с.

33. Гръцки извори за българската история. – Т. VIII / Съставили и редактирали Войнов М., Тъпкова-Заимова В., Йончев Л. – София: Българската академия на науките, 1972. – 322 с.

34. Гръцки извори за българската история. – Т. X / Съставили и редактирали Йончев Л., Тъпкова-Заимова В., Батаклиев Г., Войнов М. – София: Българската академия на науките, 1980. – 421 с.

35. Данило Други. Животи краљева и архиепископа српских. Службы / Приредили Гордон Мак Данијел, Дамиан Петрић, данашња језичка варијанта Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић. – Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 1988. – 335 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс].

Режим достępu:
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIV/Danilo_II/Vita_Urosi/text.htm ,
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIV/Danilo_II/Vita_Milutini/frametext.htm . – Назва з екрана.

36. Джуаншер Джуаншериани. Жизнь Вахтанга Горгасала / Перевод с древнегрузинского Г. Цулая – Тбилиси : Мецниереба, 1986. – 150 с., [3] л. // Веб-сайт «Національна парламентська бібліотека Грузії». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000036/> . – Назва з екрана.

37. Джувейни. Чингисхан. История завоевателя мира, записанная Ала ад-Дином Ата-Меликом Джувейни / Перевод с перс. текста на англ. Дж. А. Бойла. Пер. с англ. Е. Е. Харитоновой. – М.: Изд. дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2004. – LXII, 689 с.

38. Епископа Феодора «Аланское послание» (перевод Кулаковского Ю. А) // Веб-сайт «Аланика». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.alanica.ru/library/Feod/text.htm> . – Назва з екрана.

39. Жизнь царицы цариц Тамар / Пер. и введ. В. Д. Дондуа. Исслед. и примеч. М. М. Бердзенишвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1985. – 71 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XII/1140-1160/Tamar/frametext.htm> . – Назва з екрана.

40. Жития царя царей Давида // Символ. – № 40. – 1998 // Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frametext1.htm> . – Назва з екрана.

41. Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика / Пер. с старофранц. Цыбулько Г. Ф., под ред. Карачинского А. Ю., науч. ред. Малинин Ю. П. – СПб.: Евразия, 2007. – 400 с.

42. Ибн-ал-Асир. Материалы по истории Азербайджана из «Тарих-ал-камиль» («полного свода истории») Ибн-ал-Асира. – Баку: АзФан, 1940. – 182 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text5.phtml?id=7970
http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text6.phtml?id=7971 . – Назва з екрана.

43. Ибн Хурдадбех. Книга путей и стран. – Баку: Элм, 1986. – 428 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext2.htm> . – Назва з екрана.

44. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А. П. Ковалевского.] Под редакцией И. Ю. Крачковского. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1939. – 193 с. // Веб-сайт Московского государственного университета. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> . – Назва з екрана.
45. Ибн Русте. Книга драгоценных ожерелий // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 699 – 706.
46. Иордан. Гетика. О происхождении и деяниях гетов. – М.: Алетейя, 2001. – 512 с. // Веб-сайт «Электронная библиотека Якова Кротова». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.krotov.info/acts/06/iordan/iordan04.html> . – Назва з екрана.
47. Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М.: Восточная литература, 1962. – XVI, 938, 87, IV с.
48. История и восхваление венценосцев / Пер. и ред. Кекелидзе К. С. – Тбилиси: Академия наук ГрузССР, 1954. – 112 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm . – Назва з екрана.
49. История монголов Инока Магакии XIII века. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1871. – X, 106 с. // Веб-публикация з веб-сайту «Восточная литература». [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Magakija/frametext.htm> . – Назва з екрана.
50. Каганкватци Мовсес. История страны Алуанк / Пер. с древнеармянского Ш. В. Смбатяна. – Ереван: Матенадаран, 1984 // Веб-сайт «Библиотека Вехи» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/index.html> . – Назва з екрана.
51. Камболов Т. Т. Зеленчукская надпись // Очерк истории осетинского языка. – Владикавказ: Изд-во Ир, 2007 // Веб-сайт «Аланика» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.alanica.ru/alanic-language/13-alanian-language/4-zelenchuksk-inscription> . – Назва з екрана.

52. Джиованни де Плано Карпини. История монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А. И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н. П. Шастиной. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. – 270 с.

53. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118–1180) / Пер. под ред. проф. Карпова // Византийские историки. – Т. 1. – Ч. 2. – СПб.: Типография Григория Труслова, 1859. – /4/, VI, XII, 353, /3/ с.; I вкл. табл.

54. Йакут ал-Хамави. Алфавитный перечень стран // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН, 2006. – С. 803-818.

55. Киракос Гандзакечи. История Армении / Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларяна. – М.: Наука, 1976. – 359 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frame5.htm> . – Назва з екрана.

56. Китаб акам ал-Марджан // История татар. – Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 762–763.

57. Клари Робер де. Завоевание Константинополя / Пер., статья и коммент. Заборова М. А. – Москва: Наука, 1986. – 170 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm> , <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm> . – Назва з екрана.

58. Коковцев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1932. – 134 с. // Веб-сайт «Гумилевика». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gumilevica.kulichki.net/Rest/rest0504b.htm> . – Назва з екрана.

59. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. – М.: Восточная литература, 2006. – 328 с.

60. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв. : текст, перевод, комментарий. – М.: Восточная литература, 2009. – 223 с.

61. Кононов А. Н. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. – М. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, Ленинградское отделение, 1958. – 193 с.

62. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М.: Наука. 1991. – 496 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412 . – Назва з екрана.

63. Кычанов Е. И. Сведения в «Юань-ши» о переселениях кыргызов в XIII в. // Известия Академии наук Киргизской ССР. – Т. V. Вып. 1. – Фрунзе: АН КиргССР, 1965. – С. 59 – 65. // Веб-сайт «Евразийский исторический сервер». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kyrgyz.ru/?page=76> . – Назва з екрана.

64. Кюнер И. В. Китайские известия о народах южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 392 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/china.htm> . – Назва з екрана.

65. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под ред. акад. Е. Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926 – 1928 гг. // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – М.: Восточная литература, 1962. – VIII, 578 с.

66. Латински извори за българската история. – Т. IV / Съставили Гюзелев В., Лишев С., Петрова М., Примов Б. / Под ред. Гюзелев В., Лишев С., Петрова М., Примов Б. – София: Издание на Българската академия на науките, 1981. – 290 с.

67. Левшин А. И. Описание кыргыз-казацких или кыргыз-кайсацких гор и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с. // Веб-сайт «Восточная литература».

[Электронный ресурс]. Режим доступа:

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1820-1840/Levschin/text9.htm> ,

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1820-1840/Levschin/text10.htm> ,

<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1820-1840/Levschin/text11.htm> ,
<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1820-1840/Levschin/text13.htm> .

– Назва з екрана.

68. Летопись Картли / Перевод с древнегрузинского, введ. и примеч. Г. В. Цулая – Тбилиси: Мецниереба, 1982. – 112 с.

69. Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами: пер. с лат. Досаев А. С. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2012. – 304 с.

70. Абу-ль-Аббас аль-Макризи. Книга поучений и назидания, [содержащихся] в описании кварталов и памятников [Каира] // Семенова В. В. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте. – М.: Наука, 1966 // Веб-сайт «Восточная литература» [Электронный ресурс]. Режим доступа:

<http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Makrizi/text1.phtml?id=869> . – Назва з екрана.

71. Тахир Марвази. Природа животных // История татар. – Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 707 – 709.

72. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. : Тексты, пер., коммент. – М.: Наука, 1979. – 268 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа:

http://www.vostlit.info/Texts/rus/Matthew_Par/frametext1.htm ,

http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Bacon_Roger/frametext1.htm ,

http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Ann_Mon_Waverleia/text1.phtml?id=1576 . –

Назва з екрана.

73. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники VII – XV вв. / Под ред. С. Л. Волина, А. А. Ромаскевича и А. Ю. Якубовского – Т. 1. – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1939. – [4], 612 с., 1 л.

74. Ал-Масуди. Книга наставления и убеждения // Материалы по истории туркмен и Туркмении. – VII–XV вв. Арабские и персидские источники. – Т. 1. – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1939 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа:

<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Masudi/text2.phtml?id=10614> . – Назва з екрана.

75. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турки / Перевод, предисловие и комментарии З. - А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.

76. Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях / Изд. С. А. Аннинский / Подготовлено к изданию Цепковым А. И. // Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. Сокровенное сказание монголов. – Рязань: Александрия, 2009. – С. 40 – 274.

77. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента / Пер. С. Г. Микаэлян. – М.: Восточная литература, 1963. – 265 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/text.phtml?id=1893 ,
http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/pos112.phtml?id=1895 ,
http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Sirvan_Derbend/pril2.phtml?id=1899 . – *Назва з екрана.*

78. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: Наука, 1968. – 66 с. // Веб-сайт «Lib.ru». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://az.lib.ru/n/nazarow_f_m/text_1821_zapiski.shtml . – *Назва з екрана.*

79. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З. М. Буниятова. – Баку: Элм, 1973. – 450 с.

80. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны). – М.: Восточная литература, 1996. – 798 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext1.htm> ,
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext2.htm> ,
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext3.htm> ,
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext4.htm> ,
<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext5.htm> . – *Назва з екрана.*

81. Низами Гянджеви. Касыды. Газели. Хамсе (поэмы) // Веб-сайт «Азербайджанские книги». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://azeribooks.narod.ru/poezia/nizami/poemy.htm> . – *Назва з екрана.*

82. Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами / Под ред. бакалавра Шалфеева П. – Т. 1. (1204–1341). – СПб.: С-Петербургская Духовная Академия, 1862. – XVI, 564, [1] с.

83. Патриаршая или Никоновская летопись // Полное Собрание Русских Летописей. – Т. 9–10. – М.: Наука, 1965. – XXIII, 256, 4, 244 с.

84. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и предисл. А. Н. Насонова. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1950. – 640 с.

85. Отгон из Фрайзинга. Хроника или история о двух царствах // Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. – Вып. 2. Середина XII – середина XIII в. – М., 1990 а // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Otton_Freising/text4.phtml?id=9203 . – Назва з екрана.

86. Оттон Фрайзингенский. Хроника // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. 4. Западноевропейские источники. – М., 2010 а // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Otton_Freising_2/text1.phtml?id=12643 . – Назва з екрана.

87. Оттон из Фрайзинга. Деяния императора Фридриха // Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. – Вып. 2. Середина XII – середина XIII в. – М., 1990 б // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Otton_Freising/text5.phtml?id=9204 . – Назва з екрана.

88. Оттон Фрайзингенский. Деяния императора Фридриха // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. 4. Западноевропейские источники. – М., 2010 б // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Otton_Freising_2/frametext2.htm . – Назва з екрана.

89. Павел Диакон. История лангобардов. – СПб.: Азбука-Классика, 2008. – 320 с.

90. Патерик Києво-Печерський / Упор. та прим. І. В. Жиленко. Відп. редактор В. М. Колпакова. 2-е вид. – К., 2001. – 348 с. Веб-сайт «Ізборник». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/>. – Назва з екрана.

91. Георгія Пахимера. Історія о Михаїле и Андронике Палеологах. Тринадцять книг / Под ред. проф. Карпова. – Т. 1. (царствование Михаїла Палеолога. 1255–1282). – СПб.: С-Петербурзька Духовна Академія, 1862. – ХХІ, 526 с.

92. Кругосветное путешествие Петахьи Регенсбургского // Три єврейських путешественника / Перевод с иврита и примечания П. В. Марголина – Москва: Гешарим – Мости культуры, 2004. – 332 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Petach_Regensburg/text.phtml?id=1083 . – Назва з екрана.

93. Письма папы Бенедикта к хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Джанибеку // История татар. – Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. – С. 841 – 843.

94. Повесть временных лет. Прозаический перевод на современный русский язык Д. С. Лихачёва // Веб-сайт «Хронос». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest4.php> , <http://www.hrono.info/dokum/1000dok/povest5.php> . – Назва з екрана.

95. Пожоньские анналы / Перевод А. С. Досаева. –Электронная версия 2010 года // Веб-сайт «Восточная литература». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Posoniens/frametext.htm . – Назва з екрана.

96. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Т. 1. – К.: Обереги, 1997. – 1084 с.

97. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія – К.: Обереги, 2003. – Т. 2. – 1304 с.

98. Прицак О., Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века / Научная редакция, послесловие и комментарии В. Я. Петрухина. Издание 2-е исправленное и дополненное. – Москва–Иерусалим: Мосты культуры – Гешарим, 2003. – 240 с.
99. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1: – Кн. 1 / Пер. с перс. О. И. Смирнова, прим. Б. И. Панкратова, О. И. Смирнова. Ред. А. А. Семенов – М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1952. – 222 с.
100. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1: – Кн. 2 / Пер. с перс. О. И. Смирнова, прим. Б. И. Панкратов, О. И. Смирнова. Ред. А. А. Семенов – М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1952. – 316 с.
101. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 2 / Перевод с перс. Ю. П. Верховского. Прим. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова. Редакция проф. И. П. Петрушевского. – М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 248 с.
102. Рашид ад-Дин. Сборник летописей / Перевод А. К. Арендса. – Т. 3. – М. – Л.: Издательство Академии наук СССР, 1946. – 340 с.
103. Рашид ад-Дин. Огуз-наме. – Баку: Элм, 1987. – 128 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа : <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Rasiddaddin/frametext3.htm> . – Назва з екрана.
104. Слово о полку Игореве, Игоря сына Святославля, внука Ольгова // Веб-сайт «Древнерусская литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.abc-people.com/typework/literature/rus/slovo-txt.htm> . – Назва з екрана.
105. Смбат Спарамет. Летопись / Перевод А. Г. Галстяна. – Ереван: Айастан, 1974. – XXXX, 187 с.
106. Снорри Стурлусон. Круг Земной / Перевод А. Я. Гуревич, И. М. Стеблин-Каменский, О. А. Смирницкая. – М.: Наука, 1980. – 687 с. // Веб -сайт «Северная Слава». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://norse.ulver.com/heimskringla/> . – Назва з екрана.
107. Сокровенное сказание монголов. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2002. – 156 с.
108. Тарих Дагестан Мухаммадрафи // Дагестанские исторические сочинения. – М.: Наука, 1993 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим

доступу:

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/VI/Dag_chron/Muchammadrafi/text.htm . – Назва з екрана.

109. Корнелий Тацит. О происхождении и местоположении Германии // Тацит. Анналы. – М.: Ладомир, 1993 // Веб-сайт «Античная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1346765211>. – Назва з екрана.

110. Тевкелев И. В. Журналы и служебные записки дипломата И. В. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731 – 1759) // История Казахстана в русских источниках XVI – XIX веков. – Т. 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 482 с. + 4 л. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1720-1740/Tevkelev_A_I/text6.htm , http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1720-1740/Tevkelev_A_I/text9.htm , http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1720-1740/Tevkelev_A_I/text10.htm . – Назва з екрана.

111. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. – СПб.: Издано на иждивении С. Г. Строганова, 1884. – XVI, 563, [1] с.

112. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 2: Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузеном и обработ. А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. – М. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1941. – 305 с.

113. Тунманн И. Крымское ханство. – Симферополь: Таврия, 1991. – 96 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tunmann/frametext.htm> . – Назва з екрана.

114. Утемиш-Хаджи. Чингиз-наме / Пер. Юдин В. П. – Алматы: Гылым, 1992. – 247 с. + 24 л. Факсимиле/ Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс].

Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Chengiz-name/frametext.htm> . –
Назва з екрана.

115. Феофан Византиец. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Приск Панийский. Сказание Приска Панийского. – Рязань: Александрия, 2005. – С. 3 – 434.

116. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / Вступительная статья, перевод и комментарий О. А. Акимовой. – М.: Индрик, 1997. – 319 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Split/frametext3.htm>. – *Назва з екрана.*

117. Ханыков Я. В. Разные бумаги генерал-майора Тевкелева об Оренбургском крае и о киргиз-кайсацких ордах // Временник императорского общества истории и древностей российских. – Кн. 13. – СПб.: Общество истории и древностей российских, 1852 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс].

Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1760-1780/Tevkelev_A_I/text.htm . – *Назва з екрана.*

118. Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах, русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1869. – 199 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс].

Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text1.htm ,
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Chwolson_Dast/text4.htm . – *Назва з екрана.*

119. Хониат Михаил – Византийцы и их соседи в проповедях Михаила Хониата. Из XIII огласительной беседы Михаила Хониата // Причерноморье в средние века. – Вып. 7. – М.: Алетейя, 2009 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Honiat_2/text.phtml?id=7931 . – *Назва з екрана.*

120. Хониат Никита. История со времени царствования Иоанна Комнина / Перевод редакции Н. В. Чельцова. – Т. 2 (1186 – 1206). – СПб.: Санкт-Петербургская Духовная Академия, 1862. – 540 с. // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/EText/Xoniat/index.html> . – Назва з екрана.

121. Храпачевский Р. П. Золотая Орда в источниках. (Материалы для истории Золотой Орды или улуса Джучи). – Т. 3. Китайские и монгольские источники. – М.: Центр по изучению военной и общей истории, 2009. – 336 с.

122. Цулая Г. В. Джелал ад-Дин в оценке грузинской летописной традиции // Летописи и хроники: Сборник статей: 1980 г. В. Н. Татищев и изучение русского летописания. – М.: Наука, 1981. – С. 112 – 128 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v/frametext1.htm . – Назва з екрана.

123. Якубовский А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей) // Византийский Временник. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1927. – С. 53 – 76 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Bibi/frametext3.htm> . – Назва з екрана.

124. Annales Bohemiae 1196 – 1278 // Fontes rerum Bohemicarum. – Том II/1. – Pragaе 1874. – S. 282 – 303 // Веб-сайт Центру медієвістичних студій, Чехія. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20BOHEMIAE%201196.htm> . – Назва з екрана.

125. Annales Ottakariani // Fontes rerum Bohemicarum. – Т. II/1. – Pragaе, 1874. – S. 308 – 335 // Веб-сайт Центру медієвістичних студій, Чехія. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20OTTAKARIANI.htm> . – Назва з екрана.

126. Albrici monachi Triumfontinum. Chronicon / edidit P. Sheffer-Boichorst – 1241 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Т. XXIII. – Hannover: Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1874. – S. 631–950.

127. Articuli Cumanorum // Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana – Sangalli: Scheitlin und Kollikoper, 1849. – S. 554 – 558.

128. Budge W. The monks of Khubilai khan Emperor of China. – London: The religious tract society, 1928 // Веб-сайт Університету Орегону [Електронний ресурс].

Режим доступу:
http://pages.uoregon.edu/sshoemak/324/texts/monks_of_kubla_khan.htm. – Назва з екрана.

129. Chronicon Dubnicense : Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum // Historiae Hungaricae fontes domestici. – Pars prima. Scriptores ; 3. – Quinque-Ecclesiis : [s. n.], 1884. – S. 1 – 207.

130. Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici. – Pars prima. Scriptores ; 2. – Lipsiae, 1883. – S. 110 – 245.

131. Fontes Rerum Bohemicarum. – Т. II. Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus / Prameny dějin českých. Dil II. vydavane z nadani Palackeho / Kosmuv letopis cesky s pokračovateli / vydavatel Dr. Jos. Emler, prekladatel V. V. Tomek. – Praha: Nakladem Kralovstvi Ceskeho, 1874 // Веб-сайт Центру медієвістичних студій, Чехія. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://147.231.53.91/src/index.php?s=v&cat=11&bookid=169> . – Назва з екрана.

132. Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V. V. Barthold. – London: Luzac & co., 1937. – [VII] – XX p., 1 L., 524 p. // Веб-сайт фан-сайту В. Ф. Мінорського. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<http://odnapllyazyk.narod.ru/hududalal.htm> . – Назва з екрана.

133. Chronique de Matthieu d'Edesse (962–1136) avec continuation de Gregoir le Pretre jusqu'en 1162. – Paris: A. Durand, 1848. – XXVII, 546, 22 p.
134. Constitutio Cumanorum // Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. – Sangalli: Scheitlin und Kollikoper, 1849. – S. 559–565.
135. Legenda S. Ladislai regie Hungariae // Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. – Sangalli: Scheitlin und Kollikoper, 1849. – S. 235–244.
136. Makhmud al-Kaşgari. Compendium of Turkic Dialects (Diwan Luġat at-Turki). Edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Edited Sinasi Tekin, Gonl Alpay Tekin. – Part 1. – Harvard: Harvard University Office of the University Publisher, 1982. – XI + 416 p.
137. Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. – London: Royal Asiatic Society, 1942. – 170, 53 p.
139. Rady M. The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A translation // Slavonic and East European Review. – 87 (4). – School of Arts and Social Sciences, 2009. – P. 681 – 727 // Веб-сайт Юніверсіті Коледж Лондон [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf> . – Назва з екрана.
140. Rogerii. Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – T. XXIX. – Hannover: Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1892. – S. 547 – 567.
141. Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. – Pars Prima – Vindobonae: Typis Joannis Thomae nob. de Trattnern, Caes. Reg. Aulae Typographi et Bibliopolae, MDCCLXVI (1766) // Веб-сайт Угорської електронної бібліотеки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mek.oszk.hu/08800/08829/08829.pdf> . – Назва з екрана.
142. Simonis de Keza. Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. – Pars prima. Scriptores; 2. – Lipsiae: [s. n.], 1883. – S. 52 – 99.
143. The History of India as Told by its Own Historians. The Muhammadan Period. – London: Trubner and co, 8 and 60, Paternoster Row, 1871. – X, 627 p. // Веб-сайт Internet Archive. [Електронний ресурс]. Режим доступу:

<http://www.archive.org/stream/cu31924073036737#page/n5/mode/2up> . – Назва з екрана.

144. Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia, including Hindustan, from 194 [810 A. D.] to A. H. 658 [1260 A. D.] and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam by Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu-'Umar-i-'Usman Jawzani. – Vol. 1. – London: Gilbert and Rivington, 1881. – 760 p.

145. Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia, including Hindustan, from 194 [810 A. D.] to A. H. 658 [1260 A. D.] and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam by Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu-'Umar-i-'Usman Jawzani. – Vol. 2. – London: Gilbert and Rivington, 1881. – 1296, XXVI, VI p.

Монографії

146. Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. – Ашхабад: Ылым, 1969. – 297 с.

147. Адамов А. А. Новосибирское Приобье в X – XIV вв. – Тобольск – Омск: Издательство Омского государственного педагогического университета, 2000. – 256 с.

148. Айтберов Т. Древний Хунзах и хунзахцы. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1990. – 177 с. // Веб-сайт «Библиотека А. М. Казиханова». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://sklib.sknews.ru/libhistory/1160-drevnijj-khunzakh-i-khunzakhcy.html> . – Назва з екрана.

149. Артамонов М. И. История хазар. – 2-е изд. – СПб.: Лань, 2001. – 688 с.

150. Арсланова А. А. Остались книги от времён былых...– Казань: Татарское книжное издательство, 2002. – 239 с.

151. Арсланова Ф. Х. Очерки по средневековой археологии Верхнего Прииртышья. – Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А. Х. Маргулана, 2013. – 430 с.

152. Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – А.-А.: Илим, 1989. – 291, [2] с.

153. Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы: Гылым, 1995. – 296 с.
154. Ашрафян К. З. Делийский султанат. – М.: Восточная литература, 1960. – 267 с.
155. Ачкинази И. В. Крымчаки: историко-этнографический очерк. – Симферополь: ДАР, 2000. – 192 с.
156. Баженов О. Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX–XIII століть. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2009. – 304 с.
157. Байпаков К. М., Ерзакович Л. Б. Древние города Казахстана – А.- А.: Наука, 1971. – 210 с.
158. Байпаков К. М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. – А.- А.: Наука КазССР, 1986. – 254, [1] с. ил., карт.
159. Барфилд Т. Дж. Опасная граница. Кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н.э.). – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского университета, 2009. – 248 с.
160. Баскаков Н. А. Тюркские языки. – М.: Восточная литература, 1960. – 248 с.
161. Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука, 1985. – 210 с.
162. Белавин А. М., Иванов А. В. Восход золотого полумесяца над Восточной Европой (начальные этапы утверждения ислама в Урало-Поволжье). – Уфа: Изд-во Башкирского государственного педагогического университета имени Акмуллы, 2011. – 135 с.
163. Бережинский В. Г. Вооружение половцев. – К.: Центральный музей збройних сил України, 2005. – 562 с.
164. Бисембаев А. А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII–XVIII вв.). – Уральск: Западно-Казахстанский областной центр истории и археологии, 2003. – 232 с.

165. Боровкова Л. А. Царства Западного края в II – I веках до н. э. (Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям Ши цзи и Хань шу). – М.: Институт востоковедения РАН, Крафт +, 2001. – 368 с.

166. Боровкова Л. А. Народы Средней Азии III–VI веков (по древним китайским и западным источникам). – М.: Институт востоковедения РАН, 2008. – 368 с.

167. Бубенок О. Б. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2012. – 508 с.

168. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов-Ануштегенидов, 1097–1231. – М.: Наука, 1986. – 247 с.

169. Вайнштейн В. И. Мир кочевников Центра Азии. – М.: Наука, 1991. – 296 с.

170. Васильев Д. В. Ислам в Золотой Орде: историко-археологическое исследование. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2007. – 192 с.

171. Васильев Д. В. Исламизация и погребальные обряды в Золотой Орде (археолого-статистическое исследование). Монография. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2009. – 179 с.

172. Викторин В. М. Российское государство и кочевые народы. Россия и степные народы. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 2006. – 431 с. + 14 л. цв. вкл. // Веб-сайт «Степной следопыт». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://stepnoy-sledopyt.narod.ru/history/rgkn/rgkn.htm> . – Назва з екрана.

173. Веселовский Н. И. Современное состояние вопроса о Каменных бабах или балбалах // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. XXXII. – Одеса, 1915. – 40 с. // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/veselovsky-ni-1915.htm> . – Назва з екрана.

174. Войтович Л. В. Князь Лев Данилович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2012. – 184 с.

175. Гаглойти Ю. С. Аланы и вопросы этногенеза осетин. – Тбилиси: Мецниереба, 1966. – 254 с.
176. Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X – XIII веков – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1994. – 238 с.
177. Гаркавец А. Кыпчакские языки: куманский и армянско-кыпчакский языки. – Алма-Ата: Издательство «Наука» КазССР, 1987. – 223 с.
178. Гаркавец А. Кыпчакский словарь. Сепаратное издание. – Алматы: Алматыкітап, 2011. – 1082 с.
179. Гарустович Г. Н., Иванов В. А. Огузы и печенеги в евразийских степях. – Уфа: Гилем, 2001. – 212 с.
180. Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К.: Наукова думка, 1991. – 130 с.
181. Головки О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: Видавничий дім Стилос, 2006. – 575 с.
182. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Монография. – К.: Университетская типография, 1884. – 254 с.
183. Голубовский П. В. Половцы в Венгрии. – Отдельный оттиск – К.: Университетская типография, 1889. – 28 с.
184. Гордлевский В. Государство Сельджукидов в Малой Азии – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1941. – 201 с.; ил.
185. Горелик М. В. Армии монголо-татар X–XIV вв. Военское искусство, снаряжение, оружие. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 82 с.
186. Грач А. Д. Древнетюркские изваяния Тувы. По материалам исследований 1953 – 1960 гг. – М.: Институт археологии АН СССР, 1961. – 96 с. // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/grach-ad-1961.htm> . – Назва з екрана.
187. Гроссэ Р. Империя степей // Веб-сайт «Татарская электронная библиотека». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kitap.net.ru/archive/5.php> . – Назва з екрана.

188. Грушевський М. С. Історія України-Руси – Т. 2. – К.: Наукова думка , 1992. – 640 с.
189. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1993. – 586 с.
190. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – СПб.: СЗКЭО, Издательский дом «Кристалл». – 576 с.
191. Давлештин Г. М. Сведения об ученых, богословах и писателях, вышедших из Волжской Булгарии // Давлештин Г. М. Волжская Булгария: духовная культура (домонгольский период, X – начало XIII вв.). – Казань: Татарское книжное издательство, 1990. – 192 с. // Веб-сайт веб-сторінки Vassil Karlukovski. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.kroraia.com/fadlan/v_bulgars.html. – Назва з екрана.
192. Дашкевич Я. Р., Трыярски Э. Каменные бабы Причерноморских степей. Коллекция из Аскания-Нова. – Вроцлав, Варшава, Краков, Гданьск: Ossolineum; WAN, 1982. – 231, 68 с.
193. Евстигнеев Ю. А. Кыпчаки/куманы/половцы: к проблеме этнической преемственности. – СПб.: Астерион, 2011. – 130 с.
194. Димитров Хр. Българско-унгарски отношения през средновековието. – София: Марин Дринов, 1998. – 423 с.
195. Добролюбовский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху Средневековья. – К.: Наукова думка, 1986. – 139 с.
196. Доде З. В. Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Очерки истории. – М.: Восточная литература, 2001. – 136 с.
197. Ермоленко Л. Н. Средневековые изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук, 2004. – 132 с.
198. Ермоленко Л. Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. – Томск:

Издательство Томского государственного педагогического университета, 2008. – 288 с.

199. Зайцев И. Крымская историографическая традиция XV–XIX вв.: Пути развития. Рукописи, тексты, источники. – М.: Восточная литература, 2009. – 304 с.

200. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. 1: Поволжье в IX–X вв. – М.: Восточная литература, 1962. – 279 с.

201. Златарски В. История на българска държава през средните векове. – Т. 3: Второ Българско царство. България при Асеневици. – София: Марин Дринов, 1994. – 633 с.

202. Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338, 12 с.

203. Иванов В. А. Путиами степных кочевий. – Уфа: Башкиргиздат, 1984. – 136 с.

204. Иванов В. А., Кригер В. А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале. – М.: Наука, 1998. – 92 с.

205. Иванов В. А., Крыласова Н. Б. Взаимодействие леса и степи Урало-Поволжья в эпоху Средневековья (по материалам костюма). – Пермь: Пермский филиал Института археологии и истории Уральского отделения Российской академии наук, 2006. – 162 с.

206. Измайлов И. Л. Защитники «Стены Искандера» – Казань: Татарское книжное издательство, 2008. – 206 с.

207. Иречек К. И. История болгар. – Одесса: Типография Априлова, 1878. – 2, X, 785 с.

208. История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Ранний железный век и Средневековье. – Самара: Издание Самарского научного центра Российской академии наук, 2000. – 423 с.

209. Кадырбаев А. Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII–XIV вв. – А.-А.: ГЫЛЫМ, 1990. – 160 с.

210. Кадырбаев А. Ш. За пределами Великой степи. – Алматы: Демей, 1997. – 198 с.

211. Казиханова (Гусейнова) А. А. Этапы расселения тюркоязычных народов на территории Приморского Дагестана // Веб-сайт «Библиотека Хаган». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hagahan-lib.ru/library/etpapi-rasseleniya-turkojazychnih-narodov.html> . – Назва з екрана.

212. Кестлер А. Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие / Науч. редактор А. Г. Юрченко – СПб.: Евразия, 2001. – 381, [3] с. // Веб-сайт «Lib.ru». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://lib.ru/INPROZ/KESTLER/hazary.txt> . – Назва з екрана.

213. Кизилев М. Б. Караимы // Храпунов И. Н., Герцен А. Г. От киммерийцев до крымчаков: народы Крыма с древнейших времён до конца XIII в. – Симферополь: Доля, 2007. – 288 с. // Веб-сайт «Библиотека Крымовед». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.krimoved-library.ru/books/ot-kimmeriytsev-do-krimchakov21.html> . – Назва з екрана.

214. Кизилев М. Крымская Иудея: очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней. – Симферополь: Доля, 2011. – 336 с.

215. Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – 240 с.

216. Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2003. – 560 с.

217. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 368 с.

218. Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. – 346 с.

219. Князький И. О. Славяне, влахи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – середина XIII вв.). – Коломна: Коломенский педагогический институт, 1997. – 271 с.
220. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південної Наддніпрянщини в IX–XIII ст. – К.: Наукова думка, 1992. – 184 с.
221. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с.
222. Костюков В. П. Улус Шибана Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Казань: Издательство «Фэн» АН РТ, 2010. – 200 с.
223. Крадин Н. Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1992. – 239 с.
224. Крадин Н. Н. Империя Хунну. – М.: Логос, 2001. – 312 с.
225. Крамаровский М. Г. Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия. – СПб.: Евразия, 2012. – 496 с.
226. Красильников К. И. Древнее камнерезное искусство Луганщины. – Луганск: Шлях, 1999. – 136 с.
227. Куглер Б. История крестовых походов / Переизд. с рус. изд. Л. Ф. Пантелеева. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 512 с.
228. Кудряшов К. В. Половецкая Степь. – М.: Географгиз, 1948. – 168 с., 3 л., карт.
229. Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. – М.: Наука, 1974. – 571 с.
230. Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским источникам. – А.-А.: Наука КазССР, 1972. – 156 с.
231. Кушкумбаев А. К. Институт облавных охот и военное дело кочевников Центральной Азии. Сравнительно-историческое исследование. – Кокшетау: Келешек-2030, 2009. – 170 с.
232. Ле Руа Ладюрі. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. – Київ: Ніка центр, 2009. – 144 с.
233. Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI – XII вв. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1960. – 472 с.

234. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Русские имена половецких князей: Междинастические контакты сквозь призму антропонимики. – М.: ПОЛИМЕДИА, 2013. – 280 с.
235. Лукина С. Г. Авары. Путь в Европу. – Ижевск: Удмуртский университет, 2009. – 112 с.
236. Ляскоронский В. Г. Русские походы в удельно-вечевое время и поход Витовта на татар в 1399 году. – СПб.: Сенатская типография, 1907. – 125 с.
237. Магомедов М. История аварцев. – Махачкала: Республиканская газетно-журнальная типография, 2005. – 279 с. // Веб-сайт «Аул». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: http://www.a-u-l.narod.ru/Magomedov-M_Istoriya_avarcev.html . – *Назва з екрана.*
238. Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат. – Т. 1. До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2011. – 318 с.
239. Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой // Веб-сайт «Великая Степь и Святая Земля». [*Электронный ресурс*]. Електрона версія 2002 року. Режим доступа: <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml> . – *Назва з екрана.*
240. Маршаев Р., Бутаев Р. История лакцев. – Махачкала: Госмиздат ДАССР, 1992 // Веб-сайт «Аул». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: http://www.a-u-l.narod.ru/Butaev-R_Marshaev-M_Istoria_lakcev.html . – *Назва з екрана.*
241. Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов. – М.–Алматы: Горизонт-Социнвест, 1995. – 319 с.
242. Маслюженко Д. Н. Этническая история лесостепного Притоболья в средние века. – Курган: Курганский государственный университет, 2008. – 168 с.
243. Менгес К. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Л.: Наука, 1979. – 268 с.
244. Молодин В. И. , Савинов Д. Г., Елагин В. С. Бараба в тюркское время. – Новосибирск: Издательство «Наука», Сибирское отделение, 1988. – 176 с.

245. Моця А. П., Халиков А. Х. Булгар – Киев. Пути, связи, судьбы. – К.: Институт археологии НАН Украины, Институт языка, литературы и истории Академии наук Республики Татарстан, 1997. – 192 с.
246. Мургулия Н. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII – XIII вв. – М.: Институт славяноведения и балкановедения Российской академии наук, 1998. – 336 с.
247. Мыськов Е. П. Политическая история Золотой Орды. – Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2003. – 178 с.
248. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. – М.: Наука, 1979. – 478 с.
249. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. – М.: Наука, 1989. – 281 с.
250. Нефедкин А. К. Под знаменем дракона. Военное дело сарматов во II в. до н.э. – V в. н.э. – СПб.: Петербургское востоковедение; М.: Филоматис, 2004. – 192 с.
251. Николов А. Куманското заселване в Унгария и България (XII–XIII вв.): параллели и различия. – 220 с. // Электронный вариант, наданий автором.
252. Никоноров В. П., Худяков Ю. С. «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – 320 с.
253. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
254. Павлов П. Бунтари и авантюристы в средневековна България. – Велико Търново: Абагар, 2000 // Веб-сайт «Литернет». [*Электронний ресурс*]. Режим доступа: http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/ . – Назва з екрана.
255. Папаскири З. В. У истоков грузино-русских политических взаимоотношений. – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1982. – 152 с.
256. Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования молдавского феодального государства. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 176 с.
257. Пиоро И. С. Крымская Готия. Очерки этнической истории Крыма в позднеримский период и Раннее Средневековье. – К.: Либідь, 1990. – 200 с.

258. Плетнева С. А. Древности Черных Клобуков. – М.: Наука, 1973. – 96 с.
259. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния – М.: Наука, 1974. – 200 с.
260. Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. – М.: Наука, 1982. – 190 с.
261. Плетнева С. А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
262. Половецъ В. М. Половці. – Чернігів: Просвіта, 2007. – 136 с.
263. Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». – К: Обереги, 2008. – 360 с.
264. Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство = Jean Richard. Le Royaume Latin de Jerusalem / Пер. с франц. А. Ю. Карачинского. – СПб.: Евразия, 2002. – 448 с.
265. Савинов Д. Г., Новиков А. В., Росляков С. Г. Верхнее Приобье на рубеже эпох (басандайская культура). – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии Сибирского отделения РАН, 2008. – 424 с.
266. Сагалаев А. М. Урало-алтайская мифология: символ и архетип. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1991. – 156 с.
267. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. – Казань: ФЭН, 2002. – 412 с.
268. Селезнев Н. Н. Ассирийская церковь Востока. Исторический очерк. – М.: Ассирийская церковь Востока, 2001. – 105 с. // Веб-сайт «Ассирийская церковь Востока в России». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://east-west.rsu.ru/binary/67105_83.1247816358.51254.pdf. – Назва з екрана.
269. Селезнев Н. Н. Несторий и Ассирийская церковь Востока. – М.: Наука, 2005. – 111 с. // Веб-сайт «Ассирийская церковь Востока в России». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://east-west.rsu.ru/binary/67105_86.1247990197.05016.pdf. – Назва з екрана.
270. Семёнова Л. А. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте. – М.: Наука, 1966. – 217 с.
271. Скржинская Е. Русь, Италия и Византия в Средневековье. – М.: Алетейя, 2001. – 286 с.

272. Стеблева И. В. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы. – М.: Восточная литература, 2007. – 208 с.
273. Стоянов В. Куманология. Опити за реконструкция. – София: Марин Дринов, 2006. – 358 с.
274. Стоянов В. Куманология. Историографски эскизи. – София: Институт по история при Българската академия на науките, 2009. – Т. 1. – 391 с.
275. Стоянов В. Куманология. Историографски эскизи – София: Институт по история при Българската академия на науките, 2009. – Т. 2. – 512 с.
276. Султанов Т. И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М.: АСТ, 2006. – 445, [1] с.
277. Сумбатзаде А. М. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. – Баку: Элм, 1990. – 304 с.
278. Тайди Т. Ю. Союз черных клобуков (тюркское объединение на Руси в XI – XIII вв.). – К.: Центральный музей збройних сил України, 2005. – 223 с.
279. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 200 с.
280. Томпсон Э. Гунны. Грозные воины степей.– М.: ЗАО «Центрполиграф», 2008. – 132 с.
281. Трепавлов В. В. Государственный строй Монгольской империи XIII в. Проблема государственной преемственности. – М.: Восточная литература, 1993. – 168 с.
282. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды – М.: Восточная литература, 2002. – 752 с.
283. Усманов М. А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. – Казань: Издательство Казанского государственного университета, 1972. – 223 с.
284. Успенский Ф. И. Образование Второго Болгарского царства. – Одесса: Типография Г. Ульриха, 1879. – 259 с.
285. Учок Б. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. – М.: Наука, 1982. – 176 с. // Веб-сайт «Электронная библиотека исторической

литературы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://rikonti-khalsivar.narod.ru/Bahrie0.htm> . – Назва з екрана.

286. Федоров Я. А., Федоров Г. С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. – Москва: Издательство Московского государственного университета, 1978. – 296 с.

287. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1966. – 274 с.

288. Федоров-Давыдов Г. А. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов. – М.: Искусство, 1976. – 226 с. // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/fedorov-davydov-ga-1976.htm> . – Назва з екрана.

289. Фехер Г. Военного дело на прабългарите. – София: Военно-издателски фонд, 1938. – 167 с.

290. Фоменко И. К. Образ мира на старинных портоланах. Конец XIII–XVII вв. – М.: Индрик, 2007. – 408 с.

291. Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. – М.: Наука, 1971. – 172 с.

292. Хазанов А. М. Социальная история скифов. – М.: Наука, 1975. – 336 с.

293. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайкпресс, 2002. – 604 с.

294. Харитонов Н. А. Социокультурные аспекты зооморфной символики народов Центральной Азии. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского государственного университета, 2001. – 136, [1] с.

295. Харузин Н. Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. – М.: Высочайше утвержденное Товарищество скоропечатни А. А. Левенсон, 1896. – IV, 124, IV с.

296. Хосроев А. Л. История манихейства. – СПб.: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2007. – 480 с.

297. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. – М.: ООО Издательство «Аст»: ОАО ВЗОИ, 2004. – 557, [3] с.

298. Храпачевский Р. П. Половцы-куны в Волго-Уральском междуречье (по данным китайских источников). – М.: Центр изучения военной и общей истории, 2013. – 127 с.
299. Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года / Критический текст, перевод с латыни «Истории Тартар» брата Ц. де Бридиа С. В. Аксенова и А. Г. Юрченко / Экспозиция, исследование и указатели А. Г. Юрченко. – СПб.: Евразия, 2002. – 478 с.
300. Худяков Ю. С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1997. – 160 с.
301. Худяков Ю. С. Золотая волчья голова на боевых знаменах. Оружие и войны древних тюрок в степях Евразии. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2007. – 192 с.
302. Шер Я. А. Каменные изваяния Семиречья. – М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1966. – 140 с. // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.narod.ru/library/sher-yaa-1966-5.htm>. – Назва з екрана.
303. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
304. Юрченко А. Г. Империя и космос. – СПб.: Евразия, 2002. – 432 с.
305. Юрченко А. Г. Историческая география политического мифа. Образ Чингис-хана в мировой литературе XIII–XV вв. – СПб.: Евразия, 2006. – 640 с.
306. Юрченко А. Г. Золотая Орда. Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект. – СПб.: Евразия, 2012. – 368 с.
307. Юрченко А. Г. Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности. Книга-конспект. – СПб.: Евразия, 2012. – 400 с.
308. Элиаде М. История веры и религиозных идей. – Т. 2: От Гаутамы Будды до триумфа христианства. – М.: Критерион, 2002. – 512 с. // Веб-сайт «Библиотека Гумер». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Eliad_3/06.php. – Назва з екрана.

309. Элиаде М. История веры и религиозных идей. – Т. 3: От Магомета до Реформации. – М.: Критерион, 2002. – 352 с. // Веб-сайт «Библиотека Гумер». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Eliad_4/01.php . – Назва з екрана.
310. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів: Світ, 1991. – 577 с.
311. Amitai-Preiss R. Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – XVI, 272 p.
312. Anooshahr A. The Gazi Sultans and the Frontiers of Islam. A Comparative study of Late Medieval and Early Modern History. – New-York: Roulledge, 2009. – 196 p.
313. Bánkiné Molnár E. A kunok Magyarországon. – Kiskunfélegyháza, 2008. – 184 old. // Веб-сайт «Sulinet Hírmagazin». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/a_kunok_magyarorszagon/index.htm . – Назва з екрана.
314. Bendefy L. A magyarság kaukázusi őshazája: Gyertyán országa. – Cserépfalvi, 1942. – 509 old.
315. Bendefy L. A magyarság kaukázusi őshazája. — Budapest: Magyar Ház, 1999. – 300 old. // Веб-сайт «Угорська праісторія». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.magtudin.org/Bendefy_Laszlo_A_magyarsag_kaukazusi_oshazaja.pdf . – Назва з екрана.
316. Berend N. At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300. – Cambridge UK: Cambridge University Press, 2001. – 340 p.
317. Bretschneider E. Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to 17th century. – London: Kegan Paul, Trench, Trubner and co, 1910. – Vol. 1. – XII, 334 p.
318. Brijbhusan J. Sultan Raziya. Her Life and times: a reappraisal. – New Delhi: Manohar, 1990. – X, 165 p.

319. Cameron N. Barbarians and Mandarins. Thirteen Centuries of Western Travels in China. – Hong-Kong, Oxford, New York: Oxford University Press, 1989. – 443 p.
320. Christian D. A history of Russia, Central Asia and Mongolia: Vol. 1: Inner Eurasia from Prehistory to the Mongol Empire. – Oxford and Malden, Mass.: Wiley-Blackwell Publishing, 1998. – 496 p.
321. Curta F. South-Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1250. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 526 p.
322. Diaconu P. Les Petchenegues au Bas-Danube. – Bucharest: Edition de l'Academie de la Republique Socialiste de Roumanie, 1970. – 158 p.
323. Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube aux XI' et XII' siecles. – București: Edition de l'Academie de Republique Socialiste de Roumanie, 1978. – 158 p.
324. Dobre C. F. Mendicants in Moldavia: Mission in Orthodox Thirteenth to Fifteenth Century. – Daun: Aurel Verlag, 2009. – 112 p.
325. Elian-Qian X. Historical development of the pre-dynastic khitan. – Helsinki: Multiprint Oy, 2005. – 300 p.
326. Endicott-West E. Mongolian Rule in China. Local Administration in the Yuan Dynasty. – Harvard: Yenching Institute, 1989. – 219 p.
327. Erdogan M. Gazneliler Devleti Tarihi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.– 117 s.
328. Golden P. B. Khazarian Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980. – 291 p.
329. Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1992. – 483 p.
330. Gökbel A. Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi). – Istanbul: Ötüken Neşriyat / Tarih Dezisi, 2000. – 384 s.
331. Göckenjan H., Sweeny J. R. Der Mongolensturm. – Band. 3. – Graz: Verlag Styria, 1985. – 335 s.

332. Gyarfas I. A jász-kunok története. – 2 Kötet. – Kecskemet: Nyomatott Szilady Karolynal Fianal, 1873 // Веб-сайт «Verseghy Ferenc EK». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://vfe.vfmk.hu/00000097/> . – Назва з екрана.

333. Gyarfas I. A jász-kunok története . – 3 Kötet. – Szolnok: Nyomatott Bakos Istvannal, 1883 // Веб-сайт «Verseghy Ferenc EK». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://vfe.vfmk.hu/00000097/> . – Назва з екрана.

334. Halbertsma T. H. F. Early Christian Remains: Discovery, Reconstruction, and Appropriation / Sinica Leidensia. – Vol. 88. – Leiden – Boston: Brill, 2008. – 358 p.

335. Hamadani A. H. The Frontier Policy of Delhi Sultanate. – New-Delhi: Mehra Offset Press, 1992. – XIV, 248 p. // Веб-сайт «Google books». [Электронный ресурс].

Режим доступа:

http://books.google.com.ua/books?id=p6Wyim9sn98C&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false . – Назва з екрана.

336. History of Transylvania / B. Köpeczi, L. Makkai, A. Mócsi, Z. Szasz. From the beginning to 1606. Editor of the English Translation Bennett Kovrig. – Vol. 1. – Toronto-New Jersey: Hungarian Research Institute of Canada – Atlantic Research and Publications, 2001–2002 // Веб-сайт «Угорська електронна бібліотека». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://mek.niif.hu/03400/.03407/html/1.html> . – Назва з екрана.

337. Horváth F. A csengelei kunok ura és népe. – Budapest: Archaeolingua, 2001. – 356 old.

338. Irwin R. The Middle East in the Middle Ages: the early Mamluk Sultanate 1250–1382. – London: Croom Helm, 1986. – 180 p.

339. Jackson P. The Delhi Sultanate: A political and Military History. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – XI, 377 p. // Веб-сайт «Google Books». [Электронный ресурс].

Режим доступа: http://books.google.com.ua/books?id=lt2tqOpVRKgC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false . – Назва з екрана.

340. Khanbagi A. Fire, the Star and the Cross: Minority Religions in Medieval and Early Modern Iran. – London–New York: I. B. Tauris, 2006. – 268 p.

341. Kırzioğlu M. Fahrettin. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar, (M.Ö. VIII – M.S. VI. yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118 – 1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267 – 1578). Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992. – XXIII+278 s.+4 s.
342. Kurat A. N. Peçenek tarihi. – İstanbul: Devlet Basımevi, 1937. – 285 s., 6 harita.
343. Kurat A. N. IV–XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri. – Ankara: Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1972. – 511 s.
344. Levanoni A. A turning point in Mamluk history: the third reign of al-Nasir Muhammad ibn Kalawun (1310–1341). – Leiden–New York–Koln: Brill, 1995. – IX, 221 p.
345. Maenchen-Haelfen O. The world of the Huns. – Berkeley: California University Press, 1973. – XXIX, 602 p. // Веб-сайт «Vassil Karlukovski page». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kroraina.com/huns/mh/> . – Назва з екрана.
346. Mándoky Kongur I. Kunok és magyarok. – Budapest: Molnár kiadó, 2012. – 348, VII old.
347. Martin V. Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century. – Richmond: Taylor and Francis, 2001. – 244 p.
348. Mernissi F. The Forgotten Queens of Islam. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 2006. – 240 p.
349. Moravcsik Gy. Byzantinoturkica. – Vol. 1 – 2. – Leiden: Brill, 1983. – 730 s.
350. Nagrodzka-Majchrzyk T. Czarni Kłoubucy. – Warszawa: Wydawnictwa Geologiczne, 1985. – 177 s.
351. Northrup L. S. From slave to sultan: the career of al-Mansur Kalawun and the consolidation of Mamluk rule in Egypt and Syria 678 – 689 A. H./ 1279 – 1290 A. D. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998. – 349 p.
352. Paloczi-Horvath A. Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary. Budapest: Corvina Kiadó, 1989. – 141 p.

353. Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. – Paris: Adrien-Maisonneuve, 1949. – 292 p.
354. Pipes D. Slave Soldiers and Islam. The Genesis of a Military System. – London–New-Haven: Yale University Press, 1981. – XXX, 248 p.
355. Prajakti K. Mongol Presence in Northern India under the Delhi Sultanate // PhD Dissertation. – Cambridge: University of Cambridge, Jesus College, 2010. – 78 p. // Веб-сайт «Академія.еду». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://academia.edu/273905/Mongol_Presence_in_Northern_Hindustan_under_the_Delhi_Sultanate_INDIA_THE_UNREQUITED_MONGOL_EMPIRE . – Назва з екрана.
356. Qingzhi-Zhao G. Mongolian Royal Marriages from World Empire to Yuan Dynasty. – New-York: Peter Lang Publishing, 2008. – 319 p.
357. Spinei V. Moldavia in the 11th – 14th Centuries. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1986. – 276 p.
358. Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. – Cluj–Napoca: Romanian Cultural Institute – Istros Publishing House, 2003.– 546 p.
359. Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century. – Leiden–Boston: Brill, 2009. – XVII, 545 p.
360. Sriastava A. L. The Sultanate of Delhi, 711 – 1526. – Agra: Shiva Lal Agrava and Company, Agra College, 1929. – XVI, 369 p. // Веб-сайт «Internet Archive». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.archive.org/stream/sultanateofdelhi001929mbp#page/n5/mode/2up> . – Назва з екрана.
361. Thorau P. Lion of Egypt. Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century. – London – New York: Longman, 1987. – XI, 297 p.
362. Wink A. Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World. – Vol. II. The Slave Kings and the Islamic Conquest 11th – 13th centuries. – Leiden: E.J. Brill, 1997. – 427 p. // Веб-сайт «Google Books». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=75FlxDhZWpwC&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false . – Назва з екрана.

363. Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – XVI, 230 p.

364. Zakaria R. Razia, Queen of India. – Oxford: Oxford University Press, 1966. – XXVIII, 158 p.

Дисертації та автореферати дисертацій

365. Абдуманатов Р. А. Кыпчакский компонент в этногенезе кыргызов // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.07. Этнография. – Томск: Томский государственный университет, 2007. – 20 с. // Веб-сайт «Евразийский исторический сервер». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.eurasica.ru/articles/kyrgyz/ra_abdumanapov_kipchakskiy_komponent_v_etno_geneze_kirgizov/. – Назва з екрана.

366. Бушаков В. А. Тюркская этноэкономика Крыма // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10.02.06. Тюркские языки. – М.: Академия наук СССР, Институт языкознания Академии наук СССР, 1991. – 265, [104] с.

367. Вегерчук С. М. Етнополітична історія населення Карпато-Причорноморських земель (друга половина XI – перша половина XIII ст.) / Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01. Історія України. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, 2006. – 20 с. // Веб-публікація з веб-сайту «Диссертации и авторефераты Украины». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://disser.com.ua/contents/28112.html>. – Назва з екрана.

368. Гоман Ю. О. Походження та етнополітичний розвиток причорноморських ногайців в XIII–XVI ст. / Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.02. Всесвітня історія. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2002. – 20 с. // Веб-сайт

«Электронная библиотека». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/p-2/28837.html>. – Назва з екрана.

369. Гуркин С. В. Половцы евразийских степей. Проблемы этнополитической истории VII–первой половины XII вв. / Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02. Отечественная история. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2000. – 235 с. // Веб-сайт «disserCat – электронная библиотека диссертаций». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/polovtsy-evraziiskikh-steppei-problemy-etnopoliticheskoi-istorii-vii-pervaya-tret-xii-vv>. – Назва з екрана.

370. Инков А. А. Древняя Русь и половцы во второй половине XI– первой трети XIII вв. / Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02. Отечественная история. – Саранск: Мордовский государственный университет имени Н. П. Огарева, 2001. – 308 с. // Веб-сайт «disserCat– электронная библиотека диссертаций». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/drevnyaya-rus-i-polovtsy-vo-vtoroi-polovine-xi-pervoi-treti-xiii-veka>. – Назва з екрана.

371. Клеймьонова О. О. Стосунки номадів південноруських степів з осілим населенням Давньої Русі (до монгольської навали) / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01. Історія України. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2010. – 20 с.

372. Кудрявцева Е. Ю. Древнерусско-половецкое пограничье в степном Подонье: Вторая половина XII– первая треть XIII вв. / Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Специальность 07.00.06. Археология. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2000. – 213 с. // Веб-сайт «disserCat– электронная библиотека диссертаций». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/drevnerussko-polovetskoe-pograniche-v-lesostepnom-podone-vtoraya-polovina-xii-pervaya-tret-x>. – Назва з екрана.

373. Кузембаев Н. Е. История изучения кипчакских племен в России (XVIII–XX ст.) / Диссертация на соискании ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.09. Историография, источниковедение и методы исторического исследования. – Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, 2008 // Веб-сайт «Ru.docs». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-433782.html> . – *Назва з екрана*.

374. Кумеков Б. Е. Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв. / Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук в форме доклада. Специальность 07.00.09. Историография, источниковедение, методы исторического исследования. – СПб.: Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения Российской академии наук, 1994. – 40 с.

375. Кылдыроглу М. Этнополитические связи кыргызов и кыпчаков во второй половине IX – XVI вв. / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02. История Кыргызстана. – Бишкек: Кыргызский национальный университет им. Жусупа Баласагына, 2007. – 20 с.

376. Любчанская Т. В. Средневековые кочевники Восточной Европы и Русь (кочевые элементы в генезисе древнерусской государственности) / Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02. Отечественная история. – Челябинск: Челябинский государственный университет, 2004. – 231 с. // Веб-сайт «disserCat– электронная библиотека диссертаций». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/srednevekovye-kochevniki-vostochnoi-evropy-i-drevnyaya-rus-kochevye-elementy-v-genezise-drev> . – *Назва з екрана*.

377. Папаскири З. В. Грузия и Восточная Европа в XI – XII вв. // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02. Отечественная история. – М.: Издательство Московского университета, 1978. – 27 с.

378. Светлов А. Є. Військова організація та воєнне мистецтво половців / Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 20.02.22. Військова історія. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського Національної академії наук України, 2004. – 20 с.

379. Смирнов І. О. Кочове населення на південному заході України (кінець IX - перша половина XVII ст.) / Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.01. Історія України. – Одеса: Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова, 1999. – 20 с.

380. Тортика А. А. Историческая география и население Великой Булгарии (630 – 660 гг.): методика исследования кочевых обществ Средневековья / Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02. Всемирная история. – Харьков: Харьковский государственный университет, 1999. – 226 с.

Статті

381. Абдимомынов Н. Т. Кипчакский фактор в истории Золотой Орды и Египта // Вопросы истории. – № 9. – М.: ТОО Редакция журнала «Вопросы истории», 2011. – С. 153 – 157.

382. Абдуманапов Р. А. Экспансия кыпчакских племен // Веб-сайт «Евразийский исторический сервер». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kyrgyz.ru/?page=89> . – Назва з екрана.

383. Абдуманапов Р. А. Культурно-историческая основа кыргызского племенного образования кангды // Тюркологический сборник: Тюркские народы России и Великой Степи, 2005. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 6 – 20.

384. Айбабин А. И. Печенеги и половцы в Крыму // Проблемы истории Крыма. – Т. 1. – Симферополь: Редотдел Крымского управления по печати, 1991. – С. 3 – 4.

385. Алиев К. Проблема происхождения кумыков в советской идеологии и историографии // Кумыкское научно-культурное общество: Вести. – Вып. 5. –

Махачкала, 2001 // Веб-сайт «Кумыкский мир». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kumukia.ru/article-2.html> . – Назва з екрана.

386. Алексеева Е. П. Карачаевцы и балкарцы – древний народ Кавказа // Веб-сайт «Кумыкский мир». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9429> . – Назва з екрана.

387. Алексеев В. П. О происхождении крымских караимов // Веб-сайт «Караимы Крыма». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://karai.crimea.ua/karai/etnogenez> . – Назва з екрана.

388. Анчабадзе З. В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI – XIV веков // Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1960. – С. 113 – 126.

389. Анчабадзе Г. З. Кыпчаки в Грузии // Проблемы современной тюркологии. – А.-А.: Наука КазССР, 1980. – С. 342 – 344.

390. Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности // Живая Старина. – Год шестой. – Вып. III – IV. – СПб.: Отделение этнографии Императорского Русского географического общества, 1896. – С. 277 – 456.

391. Армарчук Е. А. Памятники Северо-Восточного Причерноморья X – XIII веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. – М.: Наука, 2003. – С. 207 – 269.

392. Арсланова А. А. Кыпчаки и термин Дешт-и Кыпчак (по данным персидских источников XIII–XIV вв.) // Национальный вопрос в Татарии дооктябрьского периода. – Казань: Институт языкознания, литературы и истории, 1990. – С. 4 – 20.

393. Арсланова Ф. Х., Чариков А. А. Каменные изваяния Верхнего Прииртышья // Советская Археология. – № 3. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1974. – С. 220–235 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный

ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/arslanova-charikov-1974.htm> . – Назва з екрана.

394. Атавин А. Г. Половецкое святилище из Ставрополя // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. – Вып. I. Археология. – Ставрополь: Наследие, 1998. – С. 231 – 237.

395. Ахинжанов С. М. Об этническом составе кыпчаков средневекового Казахстана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1976. – С. 81 – 93.

396. Ахинжанов С. М. Об этнической принадлежности каменных изваяний в трехрогих головных уборах из Семиречья // Археологические памятники Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1978. – С. 65–79.

397. Бабенко Р. В. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судаком (1221 – 1222 рр.) // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. – Вип. 17. – Ніжин: Видавництво Ніжинського державного педагогічного університету, 2002. – С. 57 – 61.

398. Бадер А., Гаиров В., Кошеленко Г. Мервская митрополия // Традиции и наследие Христианского Востока. – М.: Индрик, 1996. – С. 85 – 94 // Веб-сайт «Электронная библиотека Якова Кротова». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://krotov.info/history/03/2/merv1996.htm>. – Назва з екрана.

399. Бартольд В. В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период (по поводу семиреченских надписей) // Академик В. В. Бартольд. Сочинения. – Том II (2). Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – С. 265 – 302.

400. Бартольд В. В. Еще о христианстве в Средней Азии // Академик В. В. Бартольд. Сочинения. – Том II (2). Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – С. 315 – 319 // Веб-сайт «Портал Кредо». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=223> . – Назва з екрана.

401. Бартольд В. В. Мусульманские известия о Чингизидах-христианах // Академик В. В. Бартольд . Сочинения. – Том II (2). Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – С. 263 – 264 // Веб-сайт «Портал Кредо». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/print.php?act=lib&id=214> . – Назва з екрана.

402. Батчаев В. М. Предкавказские половцы и вопросы тюркизации средневековой Кабардино-Балкарии // Археология и вопросы древней истории Кабардино-Балкарии. – Вып. 1. – Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1980. – С. 79 – 95.

403. Белорыбкин Г. Н. Монголы в землях обулгаризованных буртасов // Волжская Булгария и монгольское нашествие. – Казань: Институт языка, литературы и истории, 1988. – С. 82 – 87.

404. Березин С. Я., Нарожный Е. И. О тюрках XIII – XIV вв. на Кавказских Минеральных Водах // Культурная жизнь Юга России. – № 4 (33). – Краснодар: Краснодарский государственный университет культуры и искусств, 2009. – С. 43 – 46.

405. Білецький А. В. Про проблему маршруту походу на схід князя Святослава Хороброго // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2008. – Вип. 612. – Серія «Армія» – С. 23 – 30.

406. Бибиков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII – XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: 1980. – М.: Наука, 1981. – С. 5 – 151.

407. Бисембаев А. А., Усманова Э. Р., Боталов С. Г. Памятники кыпчако-половецкого этапа // Археология Южного Урала. Степь. – Челябинск: Уральское отделение Российской академии наук, Южно-Уральский Институт истории и археологии, Челябинский научный центр, Южно-Уральский государственный университет, 2006. – С. 409 – 414.

408. Бобров Л. А. Узенинская битва (1724 г.): предпосылки, ход, результаты // Научный Татарстан. – № 2. – Казань: «Фэн» АН РТ, 2013. – С. 5 – 17.

409. Бобровников В. О. Обычай, шариат, рекет в письмах о ишкиле из Дагестана XVII–XIX вв. // История и современность. – № 1 (11). – М.: Учитель, 2010. – С. 78 – 98.

410. Бондаренко А. Культ воіна-звіра на території України // Українознавство. – № 1. – К.: Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти та науки України, 2011. – С. 187 – 191

Бондаренко А. Культ воіна-звіра на території України // Українознавство. – № 3. – К.: Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти та науки України, 2011. – С. 123 – 128.

411. Боталов С., Костюков В. Кыпчакские погребения XI – XII вв. в Южном Зауралье // Новое в археологии средневековой Евразии. – Самара: Самарский научный центр Российской академии наук, 1993. – С. 42 – 49.

412. Бубенок О. Б. «и города пойма Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров... » // Східний Світ. – № 1. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2009. – С. 26 – 39.

413. Бубенок О. Б. Огузы-торки на землях Левобережной Украины // Східний світ. – № 1 – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2011. – С. 25 – 40.

414. Бубенок О. Б. К вопросу о распространении христианства среди хазар // Східний Світ. – № 4 – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2011. – С. 65 – 78.

415. Бубенок О. Б. Календарный цикл в погребально-поминальной обрядности древних тюрков // Східний Світ. – № 2 – 3. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2013. – С. 23 – 27.

416. Букс А. Волкодлак – воин древних балтов // Наука и Религия. – № 8. – М.: Пресса, 1995 // Форум «Balto-Slavica». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.balto-slavica.com/forum/lofiversion/index.php/t5910.html> . – Назва з екрана.

417. Васильев Д. В. К вопросу о роли суфизма в исламизации Золотой Орды // Гуманитарные исследования. – № 6. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2003. – С. 19 – 24 // Веб-сайт «Золотая Орда». [Електронний ресурс].

Режим доступа: http://wiki.ru/history/golden_horde/detail.php?ID=86933 . – Назва з екрана.

418. Васильев Д. В., Гречкина Т. Ю., Зиливинская Э. Д. Городище Самосделка – памятник домонгольского периода в низовьях Волги // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Т. 3.: Половецко-золотоордынское время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2003. – С. 83 – 122.

419. Васильев Д. В. Город Саксин и его население // Геостратегическое значение Прикаспийского региона и перспективы приграничного сотрудничества. Материалы международной научной конференции, 20 – 21 сентября 2004 года. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2004. – С. 91 – 97.

420. Васильев Д. В. О местоположении города Саксин // Проблемы археологии Нижнего Поволжья. 1-я Международная поволжская конференция, г. Волгоград, 1 – 5 ноября 2004 г. Тезисы докладов. – Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2004. – С. 264 – 269.

421. Васильев Д. В. Местоположение и население города Саксин // «Великие реки и мировые цивилизации». Материалы Международной научной конференции, 7 – 9 сентября 2006 г. К 450-летию со дня основания Астрахани. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2006. – С. 22 – 28.

422. Васильев Д. В. О пути Гильома Рубрука через дельту Волги и о населенных пунктах, которые он посетил // Золотоордынское наследие. – Выпуск 2. – Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан, 2011. – С. 64 – 72.

423. Василевский В. Г. Византия и печенеги // Труды Г. В. Василевского. – Т. 1. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1908. – С. 116 – 332 // Веб-сайт «Annales». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://annales.info/byzant/vasiljevsk/1_01.htm . – Назва з екрана.

424. Вашари И. Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 3. – Казань: Изд-во «Фэн» Академии наук Республики Татарстан, 2010. – С. 22 – 30.
425. Вашари И. История и легенда в обращении в ислам хана Берке // Юрченко А. Г. Золотая Орда. Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 171 – 183.
426. Волков И. В. Вымышленные города Черная и Белая Кумании (о возможностях сравнительного анализа средневековых письменных источников и карт) // Проблемы всеобщей истории. – Вып. 4. – Армавир: Армавирский государственный педагогический университет, 1998. – С. 15 – 17.
427. Волков И. В. Поселения Приазовья в XII –XIII веках // Русь в XIII в. Древности темного времени. – М.: Наука, 2003. – С. 108 – 130.
428. Волков И., Кадырбаев А. Иудеи в Золотой Орде // История татар. – Том. III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. – С. 387 – 390.
429. Гагин И. А. Рязань и половцы // Веб-сторінка І. Гагіна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.i-gagin.ru/content_art-4.html . – Назва з екрана.
430. Гальперин Ч. Дж. Кыпчакский фактор: ильханы, мамлюки и Айн-Джалут // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Т. 6.: Золотоордынское время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2008. – С. 385 – 400.
431. Гаркавец А. Н. Бейбарс (619 – 676 / 1222 – 1277) // IV Международный тюркологический конгресс, 13–14 мая 2011 г. – Туркестан: Международный Казахско-Турецкий университет им. Ясави, 2011. – С. 419 – 438.
432. Гаркавец А. Н. Откуда есть пошли кимаки и кыпчаки // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 5. – Казань: ООО Фолиант, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. – С. 99 – 125.
433. Гатин М. С. Сведения письменных источников по вопросу употребления алкогольных напитков номадами Золотой Орды в доисламский период // Золотоордынское наследие. – Вып. 2. // Материалы второй Международной научной конференции, посвященной памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. –

Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 90 – 95.

434. Гатин М. С. Бертольд Шпулер о Золотой Орде // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 5. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. – С. 8 – 12.

435. Гераськова Л. С. Знахідки давньотюркських «кам`яних баб» на Україні // Український історичний журнал. – № 4. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. – С. 159.

436. Гераськова Л. С. Половецкая статуя из с. Чернухино // Советская Археология. – № 3. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1974. – С. 256 – 257 // Веб-сайт «Древние кыргызы. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.narod.ru/library/geraskova-ls-1974.htm> . – Назва з екрана.

437. Гераськова Л. С. К вопросу об истоках половецкой скульптуры // Новейшие открытия советских археологов. – Часть III. – К.: Інститут археології Академії наук УРСР, 1975. – С. 107–108.

438. Гераськова Л. С. Новые памятники средневековой скульптуры в Донбассе // Археологические открытия 1979 года. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1980. – С. 261.

439. Гераськова Л. С. О материалах средневековой кочевнической скульптуры евразийских степей // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 годах. Тезисы XVIII конференции Института археологии академии наук УССР. – Дніпропетровськ: Інститут археології Академії наук УРСР, 1980. – С. 161.

440. Гераськова Л. С. Классификация скульптуры средневековых кочевников евразийских степей // Новые методы археологических исследований. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 119 – 143.

441. Гераськова Л. С. Половцы и Дариганга // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в центральном Донбассе. – Перевальск, 1988. – С. 34 – 36.

442. Гераськова Л. С. Новое в изучении монументальной скульптуры кочевников средневековья // *Stratum Plus*. – № 5. Неславянское в славянском мире. – Кишинев: Высшая антропологическая школа, 1999. – С. 408–430.

443. Гераськова Л. С., Багно Г. Ф. К проблеме локализации центров изготовления скульптуры половцев на основе геологических данных // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР*. – К.: Институт археології Академії наук УРСР, 1981. – С. 126–127.

444. Гершкович Я. П. Спадщина Коркута в половецькому середовищі Північного Причорномор'я // *Археологія*. – № 1. – К.: Інститут археології Національної академії наук України, 2011. – С. 40 – 50.

445. Гершкович Я. П. Половецкий кобызчи // *Степи Европы в эпоху Средневековья*. – Т. 11: Золотоордынское время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С. 231 – 250.

446. Гмыря Л. Б. Адаптационные поведенческие механизмы христианского населения (пленников и рабов) «Страны Гуннов» Прикаспия // *Взаимодействие народов Евразии в эпоху Великого переселения народов. Материалы научного симпозиума. Материалы научной конференции*. – Ижевск: Удмуртский университет, 2006 а. – С. 111 – 117.

447. Гмыря Л. Б. Внедрение христианской символики в систему языческих верований населения «Страны Гуннов» Прикаспийского Дагестана // *Взаимодействие народов Евразии в эпоху Великого переселения народов. Материалы научного симпозиума. Материалы научной конференции*. – Ижевск: Удмуртский университет, 2006 б. – С. 117 – 127.

448. Гмыря Л. Тюркские народы Северного Кавказа // *История татар*. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006 в. – С. 60 – 88.

449. Голев К. Дешт-и Кипчак и внешний мир. Типология контактных зон между кумано-кипчакской общностью и внешним миром // *Сборник материалов Международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники»*, посвященной 1100-летию Кимекского государства, в

рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам, 2013. – С. 176–187.

450. Гоман Ю. О. Етнічні процеси в степах Північного Причорномор'я в IX – XIII ст // Етнічна історія народів Європи – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 1999. – С. 12 – 15.

451. Гоман Ю. О. До питання про історико-географічне поняття «Дашт-і Кипчак» // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2000. – Вип. 47. – С. 19 – 21.

452. Голден П. Формирование кумано–кыпчаков и их мира // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. X. – Симферополь: Крымское отделение института востоведения Национальной академии науки Украины, 2003. – С. 458 – 480.

453. Голден П. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи // Монгольская империя и кочевой мир. – Кн. 1. – Улан-Удэ: Бурятский центр Сибирского отделения Российской академии наук, 2004. – С. 103 – 136.

454. Голден П. Тюрки-хазары – гулямы на службе у халифов // Евреи и славяне. – Т. 16: Хазары. – Москва – Иерусалим: Гешарим–Мосты культуры, 2005. – С. 458 – 482.

455. Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Т. 6: Золотоордынское время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2008. – С. 309 – 340.

456. Голден П. Б. К вопросу о происхождении племенных названий кыпчаков // Сборник материалов Международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства, в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет Республики Казахстан им. Л. Н. Гумилева, 2013. – С. 22 – 35.

457. Головка О. Б. Половецкий фактор у політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний світ. – № 1. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2004. – С. 60 – 72.

458. Головка О. Б. Половецкий хан Котян Сутоєвич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. // XI сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції, м. Київ, 7–8 червня 2007 р. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2007. – С. 80 – 83.

459. Головка О. Б. Візантійська імперія, Південна Русь і половецький степ у політичній діяльності галицько-волинського князя Романа Мстиславича // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л. В. Матвєєвої. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2010. – С. 192 – 208.

460. Горбунов В. В. Процессы тюркизации на юге Западной Сибири в раннем средневековье // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. – Кн. I. – Барнаул: Изд-во Алтайского государственного университета, 2003. – С. 37 – 42 // Веб-сайт «Алтайский региональный исторический портал». [Електронний ресурс]. Режим доступу: new.hist.asu.ru/biblio/borod4/part1-p37-42.pdf. – Назва з екрана.

461. Горелик М. В. Монголы и подвластные народы в Золотой Орде (этносоциальная самоидентификация и ее внешнее выражение) // Золотоордынское наследие. – Выпуск 2. Материалы Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М. А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С.77 – 90.

462. Грунина Э. А. Огузский язык // Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек: Издательский дом Кыргызстан, 1997. – С. 81 – 89.

463. Гугуев Ю. К. Половецкий поминальник с деревянной статуей на левобережье р. Маныч // Донская археология. – № 1. – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского государственного университета, 1998. – С. 38 – 42.

464. Гугуев Ю. К. Половецкое святилище необычной конструкции на Северском Донце // Донская археология. – № 3–4 (12–13). – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского государственного университета, 2001. – С. 72 – 82.

465. Гугуев Ю. К. Половецкое святилище на Северском Донце (проблема реконструкции первоначального вида культового комплекса) // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С. 65 – 84.

466. Гугуев Ю. К., Гуркин С. В. Половецкое святилище середины XI – начала XIII вв. на правом берегу Дона (опыт исследования семантики культового комплекса) // Донские древности. – Вып. 1. – Азов: Азовский краеведческий музей, 1992. – С. 114 – 143.

467. Гугуев Ю. К., Мирошина Т. В. Половецкое святилище-яма с каменной статуей и человеческими жертвоприношениями у села Бешпагир в Ставропольском крае // Донская археология. – № 3–4 (16–17). – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского государственного университета, 2002. – С. 53 – 66.

468. Гугуев Ю. К. Половецкий пассаж Жана де Жуанвиля // Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика. – СПб.: Евразия, 2007. – С. 369 – 384.

469. Гугуев Ю. К. Рассказ Жана де Жуанвиля о похоронах знатного кумана // Тюркологический сборник, 2007 – 2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная литература, 2009. – С. 124 – 145.

470. Гуркин С. В. Границы распространения половецких святилищ с деревянными изваяниями на Нижнем Дону // Итоги исследований Азово-Донецкой экспедиции в 1983 году (материалы к семинару). – Азов: Азовский краеведческий музей, 1983.

471. Гуркин С. В. Половецкие святилища с деревянными изваяниями на Нижнем Дону // Советская Археология. – № 4. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1987. – С. 100 – 109.

472. Гуркин С. В. К вопросу о семантике половецких святилищ // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1988 г.: Тезисы докладов к семинару. – Азов: Азовский краеведческий музей, 1989 // Веб-сайт «Annales». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://annaes.info/life/iaiaand88/iaiaand89.htm#_Toc132380708 . – Назва з екрана.

473. Гуркин С. В. Половецкий поминальный комплекс из северо-восточного Приазовья // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1989 году. – Вып. 9. – Азов: Азовский краеведческий музей, 1990. – С. 40.

474. Гуркин С. В. К вопросу об исторической географии половецких земель // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 1990. – С. 82 – 92.

475. Гуркин С. В. Святилище половецкого времени с каменным изваянием на Нижнем Дону // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1990 г. – Вып. 10. – Азов: Азовский краеведческий музей, 1991. – С. 103 – 112.

476. Гуркин С. В. Еще раз о святилищах половецкого времени // Историко-археологические исследования. в г. Азове и на Нижнем Дону. – Вып. 11. – Азов: Азовский краеведческий музей, 1993. – С. 138 – 144.

477. Гуркин С. В. К вопросу о предыстории кипчаков // Исторические этюды. – Вып. 2. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 1997. – С. 24 – 44.

478. Гуркин С. В. Святилища половецкого времени с деревянными изваяниями из раскопок Волго-Донской археологической экспедиции Ленинградского отделения института археологии академии наук СССР // Донская археология. – № 1. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 1998. – С. 29 – 37.

479. Гуркин С. В. К вопросу о русско-половецких матримониальных связях // Донская археология. – № 2. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 1999. – С. 40 – 50;

Гуркин С. В. К вопросу о русско-половецких матримониальных связях // Донская археология. – № 3 – 4. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 1999. – С. 41 – 54.

480. Гуркин С. В. Степное Предкавказье в системе половецких степей // Античная цивилизация и варварский мир. Материалы 7-го археологического семинара. Краснодар, 8 – 11 июня 1999 г. – Краснодар: Краснодарский государственный университет культуры и искусств, 2000. – С. 107 – 111.

481. Гуркін С. В. Русько-половецькі матримоніальні зв'язки // Східний світ. – № 2. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2000. – С. 157 – 159.

482. Гуркин С. В. Кыпчаки и кимаки в IX – первой трети XI вв. // Донская археология. – № 3 – 4 (12 – 13). – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2001. – С. 24 – 37.

483. Гуркин С. В. К вопросу о политических причинах миграции номадов из Азии в степи Восточной Европы в 20 – 40-е гг. XI в. // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. – № 2. – Ростов-на-Дону: Ростовский государственный университет, 2004. – С. 40 – 46.

484. Гуркин С. В. К вопросу о Внешней Кумании и «диких половцах» // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. – Вып. 20. – Азов: Издательство Азовского музея-заповедника, 2004. – С. 480 – 487.

485. Гусач И. Р. Половецкие каменные изваяния из фондов Азовского музея заповедника // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С. 155 – 188.

486. Гусейнов Р. А. Огузы, кыпчаки и Азербайджан XI – XII вв. // Проблемы современной тюркологии. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1980. – С. 348 – 352.

487. Гусейнов Г.-Р. А.-К. Гумик-Гумук-Кумук средневековых источников: опыт историко-этимологической и ареальной интерпретации // Дагестанский

востоковедческий сборник. – Вып. 1. – Махачкала: Институт истории, археологии, этнографии Дагестанского научного центра Российской академии наук, 2008. – С. 145 – 152.

488. Гусейнов Г.-Р. А.-К. Северо-Восточный Кавказ и Дагестан в составе Золотой Орды: об этническом составе населения, территориальных и административных пределах, статусе и генеалогии правителей // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 3. – Казань: «Фэн» АН РТ, 2010. – С. 195 – 201.

489. Гусейнов Г.-Р. А.-К. Кумыкский язык и его диалекты в контексте ареальных взаимоотношений с другими куманскими и некоторыми иными кыпчакско-ногайскими и огузскими языками // Материалы Международной научной конференции «Тюркская цивилизация и суверенный Казахстан». – Астана: Тюркская академия, 2011 // Веб-сайт «Тюркская Академия». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.turkacadem.kz/ru/vp.php?idd=126> . – Назва з екрана.

490. Демидко О. А. Информационная составляющая проблемы амазонства в половецком обществе // Веб-сайт «Кафедра культурології та інформаційної діяльності». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://mdgu-kid.at.ua/publ/informacionnaja_sostavlajushhaja_problemy_amazonstva_v_poloveckom_obshhestve/1-1-0-13 . – Назва з екрана.

491. Дашкевич Я. Р. «Codex Cumanicus» – действительно ли Cumanicus? // Вопросы языкознания. – № 2. – М.: Наука, 1988. – С. 62 – 74.

492. Дебец Г. Ф. О происхождении крымских караимов // Веб-сайт «Караимы Крыма». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://karai.crimea.ua/karai/etnogenez> . – Назва з екрана.

493. ДеВииз Д. Ислам и улус Джучи // Юрченко А. Г. Золотая Орда. Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 184 – 193.

494. ДеВииз Д. Обращение Узбека // Юрченко А. Г. Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности. Книга-конспект. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 255 – 265.

495. Джанов А. В. Походы сельджукских войск на Сугдак и Киликию в правление Ала ад-Дина Кайкубада I // Сугдейский сборник. – Вып. III. – Киев–Судак: Академперіодика, 2008. – С. 46 – 78.

496. Добродомов И. Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник. 1975. – М.: Наука, Восточная литература, 1976. – С. 102 – 129.

497. Досымбаева А. Дракон – символ земли тюркской // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. – Vol. 19. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2012. – P. 119 – 132.

498. Евглевский А. В. Культурные памятники средневековых кочевников в Северном Причерноморье и Крыму: пересмотр сложившихся стереотипов // V научные чтения У. Боданинского. – Симферополь: Антиква, 2013. – С. 30 – 31.

499. Евглевский А. В., Потёмкина Т. М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 1 / Труды по археологии. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2000. – С. 117 – 180.

500. Евглевский А. В., Потёмкина Т. М. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 1 / Труды по археологии. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2000. – С. 181 – 208.

501. Евглевский А. В., Потёмкина Т. М. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских номадов развитого средневековья // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 1 / Труды по археологии – Донецк: Донецкий национальный университет, 2000. – С. 209 – 226.

502. Евглевский А. В., Данилко Н. М. Культурный комплекс половецкого времени на Правобережье Днепра // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С. 117 – 134.

503. Евглевский А. В., Пилипенко Д. В. Тюркские изваяния погрудного типа: пример практической атрибуции // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10:

Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С. 135 – 148.

504. Евглевский А. В., Пилипенко Д. В. Уникальное стелловидное тюркское изваяние из Васильевки (Северное Приазовье) // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С.189 – 198.

505. Евстигнеев Ю. А. Кыпчаки/куны/половцы/куманы: один этнос или четыре? // Лавровский сборник: материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений 2010 – 2011 гг.: этнология, история, археология, культурология. – СПб.: Музей антропологии и этнографии (Кунсткамера) Российской академии наук, 2011 а. – С. 50 – 56 // Веб-сайт «Кунсткамера». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-239-5/978-5-88431-239-5_10.pdf. – *Назва з екрана.*

506. Евстигнеев Ю. А. Половцы: кто они? (к вопросу о их этнической идентичности) // Лавровский сборник: материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений 2010 – 2011 гг.: этнология, история, археология, культурология. – СПб.: Музей антропологии и этнографии (Кунсткамера) Российской академии наук, 2011 б. – С. 57 – 63 // Веб-сайт «Кунсткамера». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-239-5/978-5-88431-239-5_11.pdf. – *Назва з екрана.*

507. Евстигнеев Ю. А. Куманы/куны: Кто они? // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – № 2. – СПб.: Астерион, 2012 – С. 91 – 97 // Веб-сайт «Киберленинка». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/kumany-kuny-kto-oni>. – *Назва з екрана.*

508. Евтюхова Л. А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии // Материалы и исследования по археологии Сибири. – Т. 1. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1952. – С. 72 – 110 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/evtuhova-la-1952.htm>. – *Назва з екрана.*

509. Епимахова Т. В. Половцы в Подунавье // Уржумка. – № 1. – Челябинск: Челябинский государственный педагогический институт, 1995. – С. 16 – 19.

510. Євдокимов Г. Л. «...Співай же йому пісні половецькі» (Літопис Нестора) // Золото степу. – К: Інститут археології Академії наук УРСР, 1991 – Шлезвіг: Археологічний музей. – С. 281–283.

511. Жетписбай Н. Ы. Об одном образе сарматской торевтики // Веб-сайт «Dragons Nest». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://dragons-nest.ru/dragons/books-and-articles/articles/skify/n_y_zhetpisbay_ob_odnom_obraze_sarmatskoy_torevtiki.php . – Назва з екрана.

512. Зеленский Ю. В. Половцы и Тмутаракань, вопросы взаимодействия // Международные отношения в бассейне Черного моря. Материалы X Международной научной конференции. – Ростов-на-Дону, 2002 // Веб-сайт «Библиотекарь.ру». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/rusPrichernomorie/34.htm> . – Назва з екрана.

513. Зеленский Ю. В. Кипчаки в Подонье и Предкавказье в XI – XIV вв. // Тюркские кочевники (кыпчаки, кимаки, половцы). – Казань: «Фэн» АН РТ, 2013. – С. 37 – 47.

514. Ибрагимов Ж. И. Суд биев – как институт защиты прав человека // Права человека как высшее достояние человечества: Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Астана, 2 декабря 2011 г. – М.: Российский университет дружбы народов, 2012. – С. 118 – 122.

515. Иванов В. А. Погребения кыпчаков в бассейне р. Урал // Памятники кочевников Южного Урала. – Уфа: Башкирский филиал Академии наук СССР, 1984. – С. 75 – 97.

516. Иванов В. А. Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья // Военное дело древнего населения Северной Азии. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1987. – С. 172 – 188.

517. Иванов В. А. Кыпчаки в восточной Европе // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 492 – 503.

518. Иванов В. А. Печенеги, гузы, торки // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 452 – 458.

519. Иванов В. А., Худяков Ю. С. Культура кочевников евразийских степей // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь . – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 504 – 520.

520. Иванов В. В. Волк // Мифология народов мира. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 242.

521. Иванов В. В. Змей // Мифология народов мира. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 468 – 471.

522. Иванич М. «Дафтар-и Чингиз-наме» как источник по истории кочевых обществ // Источниковедение истории Улуса Джучи. От Калки до Астрахани, 1223 – 1556. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2001. – С. 314 – 328.

523. Измайлов И. Л. Ислам и язычество в Улусе Джучи: проблемы и дискуссии // Восток – Запад: Диалог культур Евразии. Проблемы средневековой истории и археологии – Вып. 4 – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2004. – С. 99 – 107.

524. Измайлов И. Л., Усманов М. А. Ислам в Улусе Джучи // История татар. – Т. 3: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV вв. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. – С. 599 – 617.

525. Илиев Н. Десять половецких имен // Сборник материалов международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства, в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский университет им. Л. Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам, 2013. – С. 98 – 104.

526. Илимбетова А. Культ волка у башкир // Веб-сайт «Ватандаш». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://vatandash.ru/index.php?article=1243> . – Назва з екрана.

527. Исмаилов М. А. Эволюция системы налогообложения пошлин и податей Дагестана. От Кавказской Албании до Дагестанской области // Історія торгівлі, податків та мита. Збірник наукових праць. – № 1. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара, 2010. – С. 139 – 150.

528. Кадырбаев А. Ш. О миграциях и расселении кыпчакских племён в степях Евразии до эпохи Чингис-хана // Altaica. – Вып. VIII. – М.: Институт востоковедения Российской академии наук, 2003. – С. 96 – 106.

529. Кадырбаев А. Ш. Тюрки в истории Индии // Alaica. Сборник научных трудов, подготовленных к 70-летнему юбилею профессора, доктора исторических наук Л. Б. Алаева. – М.: Институт востоковедения Российской академии наук, 2004. – С. 151 – 166.

530. Кадырбаев А. Ш. Персидские и китайские источники о переселении кыпчакских племен в Дашт-и Кипчак (в XI – начале XIII вв.) // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII–XVIII вв. Материалы Международного круглого стола. – Алматы: Институт востоковедения имени Р. Б. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан, Центр иранистики, 2004. – С. 21 – 30.

531. Кадырбаев А. Ш. Монгольские вторжения на Японские острова (по материалам китайских династийных историй) // Общество и государство в Китае: XXXLII научная конференция: К 100-летию со дня рождения Л. И. Думана . – М.: Восточная литература, 2007. – С. 61 – 70 // Веб-сайт «Синология.ру». [Электронный ресурс].

Режим

доступу:

http://www.synologia.ru/a/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D1%8F%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%BE%D1%81%

[D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%B2_XIII_%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%B5](#) . – Назва з екрана.

532. Кадырбаев А. Ш. Тимур и Хайсан // Общество и государство в Китае. – Т. XLII. – Ч. 3. – М.: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт востоковедения Российской академии наук, 2012. – С. 89 – 96 // Веб-сайт «Синология.ру». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.synologia.ru/a/%D0%A2%D0%B8%D0%BC%D1%83%D1%80_%D0%B8%D0%A5%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%B0%D0%BD . – Назва з екрана.

533. Кадырбаев А. Ш. Тогонтимур – последний монгольский император Китая // Общество и государство в Китае: XLII научная конференция: Часть 1. – М.: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт востоковедения Российской академии наук, 2012. – С. 168 – 182 // Веб-сайт «Синология.ру». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.synologia.ru/a/%D0%A2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D1%83%D1%80> . – Назва з екрана.

535. Кадырбаев А. Ш. Кыпчакская гвардия монгольских императоров Китая и государственный переворот в империи Юань в 1307 году (по материалам китайской династийной истории «Юань-ши») // Сборник материалов Международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства, в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам, 2013. – С. 105 – 112.

535. Калинина Т. М. Сведения Ибн Хаукаля о походе Руси времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г. – М.: Наука, 1976 // Веб-сайт «Восточная литература» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Haukal/text4.phtml> . – Назва з екрана.

536. Кальницька Н. Д. Вплив половців на міжкнязівську дипломатію Русі у добу феодальної роздробленості // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 6 Е. – Луганськ: Східноукраїнський національний

університет ім. В. Даля, 2009 // Веб-сайт «Центральна Наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://esteticamente.ru/e-journals/Vsunud/2009-6E/09knnddfr.htm> . – Назва з екрана.

537. Каштанов Д. В. Об этимологии древнерусского этнонима *половцы* // Историко-Археологический альманах. – Вып. 10. – Армавир – Краснодар – М.: ООО «Наследие Кубани», 2011. – С. 131 – 132.

538. Квітницький М. Етнічні процеси на правобережжі Київської землі в XI – XIII ст. // Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць. – Вип.. 1. – К.: Національна академія наук України, Український комітет славистів, Центральна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2006. – С. 87 – 94.

539. Квітницький М. «Свої погани» Фастівської землі // Археологічні пам'ятники Фастівщини: матеріали до археологічної мапи Київської землі // Науково-інформаційний бюлетень, Прес-музей. – № 20 – 21 – Фастів : Фастівський державний краєзнавчий музей, 2004. – С. 37 – 62.

540. Квітницький М. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) // Місце і значення Поросся в історії України (IX – XII ст). Матеріали науково-практичної конференції. 28 листопада 2007. – Корсунь-Шевченківський: Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник, 2007. – С. 17 – 50.

541. Квітницький М. В. Торки. Проблема атрибуції археологічних комплексів // Археологія. – № 4. – К.: Інститут археології Національної академії наук України, 2004. – С. 25 – 34.

542. Квітницький М. К проблеме закрепления кочевников на Руси // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського краєзнавчого музею. – Київ – Фастів: Інститут археології Національної академії наук України, Фастівський державний краєзнавчий музей, 2005. – С. 328 – 333.

543. Кизилев М. Ильяш Караимович и Тимофей Хмельницкий: кровная месть, которой не было // Karadeniz Arařtırmaları. – Cilt: 6, Sayı: 22, Yaz 2009. – Izmir: Karadeniz Arařtırmaları Dergisi Editorolugu, 2009. – S. 43 – 74 // Веб-сайт «Часопис

Надчорномор'я». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.karam.org.tr/Makaleler/26497205_kizilov.pdf. – Назва з екрана.

544. Кизиллов М. Яхудилен-Кырымча: крымские крымчаки-раббаниты // Веб-сайт «Сетевой портал. Заметки по Еврейской истории». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer39/Kizilov1.htm>. – Назва з екрана.

545. Кизиллов М. Крымчаки: современное состояние общины // Евроазиатский еврейский ежегодник – 5768 (2007/2008) // Веб-сайт «Евразийский еврейский ежегодник». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eajc.org/page70/news13498>. – Назва з екрана.

546. Клеймьонова О. О. Висвітлення особливостей взаємовідносин номадів з осілим населенням у вітчизняній історіографії // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 3 Е – Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2009 // Веб-сайт «Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://esteticamente.ru/e-journals/Vsunud/2009-3E/09koouvi.htm>. – Назва з екрана.

547. Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Раннесредневековые миграции тюркских племен в западный ареал Великой Степи (кимако-кыпчакский феномен) // Средневековая археология евразийских степей. – Т. 2. – Казань: Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, 2007. – С. 42 – 46.

548. Князький И. О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 22 – 32.

549. Князький И. О. Кумании южнорусских степей в свете истории миграции тюркских народов в XI веке // Сборник материалов Международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства, в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л.

Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам, 2013.

550. Ковач С. Экспансия западного христианства: миссия доминиканцев среди половцев (куманов) // Бюллетень (Newsletter). 12. Hungaro – Russica II. История и культура Евразийской степи. 2-й сборник статей российских и венгерских востоковедов. – М.: Институт востоковедения Российской академии наук, 2005. – С. 52 – 73.

551. Козлов С. А. Были ли печенежские союзники византийцев христолюбивым воинством? // Кондаковские чтения III. Человек и эпоха: Античность – Византия – Древняя Русь. – Белгород: Изд-во Белгородского государственного университета, 2010. – С. 238 – 244.

552. Кольченко В. А. Заметки о христианстве в Чуйской долине в средние века // Sosyal Bilimler Degrisi, 3. – Bishkek: Турецко-Кыргызский университет им. Манаса, 2002. – С. 163 – 181.

553. Коновалова И. Г. Арабские источники XII – XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР, 1990. – М.: Наука, 1991. – С. 5 – 115.

554. Коробейников Д. А. Великие Комнины, Синоп и Рум в 1223 – 1230 гг. (загадка текста Иоанна Лазаропула) // Причерноморье в средние века. – Вып. 3. – СПб.: Алетейя, 1998. – С. 184 – 191.

555. Коробейников Д. Кыпчаки на восточных границах Никейской (Византийской) империи в XIII веке // Полемологос. Сборник статей памяти профессора В. В. Кучмы. – Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2013. – С. 343 – 358.

556. Коробейников Д. Кыпчаки в Пафлагонии // Сборник материалов международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства, в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам, 2013. – С. 125 – 134.

557. Коровкин Д. Половцы 12 – 13 вв. // Воин. – № 1. – М., 2005 // Веб-сайт «Sword-Master». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://swordmaster.org/2010/08/17/polovci-12-13-vek.html> . – Назва з екрана.

558. Костюков В. П. Была ли Золотая Орда Кипчакским ханством? // Тюркологический сборник: Тюркские народы России и Великой Степи, 2005. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 199 – 237.

559. Костюков В. П. Культурные трансформации в урало-казахстанской степи начала II тыс. н. э. // Археология Южного Урала. Степь. – Челябинск: Российская академия наук, Уральское отделение, Южно-Уральский институт истории и археологии, Челябинский научный центр, Южно-Уральский государственный университет, 2006. – С. 444 – 456.

560. Костюков В. П. Историзм в легенде об обращении Узбека в ислам // Юрченко А. Г. Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности. Книга-конспект. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 266 – 288

561. Котляр Н. Ф. Половцы в Грузии и Владимир Мономах // Из истории украино-грузинских связей. – Тбилиси: Мецниереба, 1968. – С. 16 – 24.

562. Комар О. В. Ранні хозари в Північному Причорномор'ї // Археологія. – № 1. – К.: Інститут археології Національної академії наук України, 2000. – С. 130-142.

563. Комар А. В. Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморье // Сугдейский сборник. – Судак – Киев: Академперіодика, 2004. – С.169 – 200.

564. Кропотов В. С. Специфика формирования этнической культуры крымских караимов и особенности ее проявления на различных исторических этапах развития общества // Веб-сайт «Караимы Крыма» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://karai.crimea.ua/karai/etnogenez> . – Назва з екрана.

565. Кубарев В. Д. Изваяние с реки Хаара-Яма // Проблемы охраны, изучения и использования культурного наследия Алтая. – Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 1995. – С. 158 – 162.

566. Крамаровский М. Г. Куманские пояса в Дешт-и Кипчаке и на Балканах в XIII – XIV вв. // Тюркологический сборник, 2003 – 2004: Тюркские народы в древности и средневековье. – М.: Восточная литература, 2005. – С. 126 – 141.

567. Крамаровский М. Г. Две Таны. Половцы на фреске из базилики Св. Франциска в Сиене (Амброджио Лоренцентти, 1330 г.) // Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 282 – 291.

568. Красильников К. И. Половецкие изваяния среднего Подонцовья // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Т. 1. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2000. – С. 227 – 244.

569. Красильников К. И. О семантике антропоморфных стел из Среднего Подонцовья // Исторична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2002. – С. 88 – 99.

570. Круглов Е. В. Печенеги и огузы: некоторые проблемы археологических источников // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Т. 3: Половецко-золотоордынское время. — Донецк: Донецкий национальный университет, 2003. – С. 13 – 82.

571. Кузембаев Н. Е. Монгольское завоевание кипчакских племен восточного Дешт-и Кыпчака и судьбы кипчакской элиты Монгольской империи и за ее пределами // Сборник материалов Международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства, в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам, 2013. – С. 162 – 175.

572. Кузембаев Н. Е. Дискуссии о характере кипчакской государственности // Вестник КарГУ. – № 2. – Караганда: Изд-во Карагандинского государственного университета, 2011 // Веб-сайт «Научные статьи Казахстана». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: <http://articlekz.com/node/1389?page=show>. – Назва з екрана.

573. Кузембаев Н. Е. Кимакская и кипчакская проблема: историография проблемы // Вестник КазНПУ им. Абая. – № 2 (37). – Алматы: Изд-во Казахского национального педагогического университета им. Абая, 2013 // Веб-сайт «Наука

Казахстана». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.nauka.kz/page.php?page_id=172&lang=1&article_id=81 . – Назва з екрана.

574. Кумеков Б. Е. Страна кимаков по карте ал-Идриси // Страны и народы Востока. – Т. X. – М.: Восточная литература, 1971. – С. 194 – 198 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/kumekov-be-1971.htm> . – Назва з екрана.

575. Кумеков Б. Е. Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. – Вып. 2. – М.: Наука, 1990. – С. 118 – 130.

576. Кумеков Б. Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII – начала XIII века // Известия Академии наук Республики Казахстан. – № 1. – Алматы: Изд-во Академии наук Казахстана, 1993. – С. 58 – 70.

577. Кумеков Б. Е. О древнетюркских государственных традициях в Кимакском каганате и Кипчакском ханстве // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. – № 1 (239). Январь – февраль. – Алматы: Гылым, 2003. – С. 74 – 77.

578. Кумеков Б. Е. Персидские и арабские формы написания термина кипчак и вопросы хронологии // Историко-культурные взаимосвязи Дашт-и Кипчака и Ирана в XIII – XVIII вв. Материалы международного круглого стола. – Алматы: Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан, Центр иранистики, 2004. – С. 69 – 74.

579. Кумеков Б. Е. Кимаки и кыпчаки. Кимакский каганат // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 459 – 471.

580. Кумеков Б. Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 472 – 481.

581. Кумеков Б. Е. Казахи и венгры: общие исторические корни // Научный мир Казахстана. – № 1. – Алматы: Фонд президента Республики Казахстан, 2008. – С. 47 – 62 // Веб-сайт «Кумыкский мир». [Электронный ресурс]. Режим доступа:

<http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9388> . – Назва з екрана.

582. Кумекон Б. Е. Арабские письменные памятники как источник по этническому составу кипчаков мамлюкского султаната // Проблемы джерелознавства, історіографії та історії Сходу. До 90-річчя з дня народження Вольфа Менделевича Бейліса (1923 – 2013) , 15 – 16 травня 2013 р. м. Луганськ. – Луганськ: ДЗ Луганський національний університет імені Т. Г. Шевченка, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2013. – С. 134 – 137.

583. Кызласов И. Л. Кыпчаки и восстания енисейских племён в XIII в. // Советская Археология. – № 2. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1980. – С. 80 – 93 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронний ресурс]. Режим доступу: <http://kronk.spb.ru/library/kyzlasov-il-1980.htm> – Назва з екрана.

584. Кызласов Л. Р. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей // Советская Археология. – № 2. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1964. – С. 27 – 39 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронний ресурс]. Режим доступу: <http://kronk.spb.ru/library/kyzlasov-lr-1964.htm>. – Назва з екрана.

585. Кызласов Л. Р. О значении термина «балбал» древнетюркских надписей // Тюркологический сборник. К шестидесятилетию А. Н. Кононова. – М.: Наука, 1966. – С. 206 – 208 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронний ресурс]. Режим доступу: <http://kronk.spb.ru/library/kyzlasov-lr-1966.htm> . – Назва з екрана.

586. Кызласов Л. Р. Северное манихейство и его роль в культурном развитии народов Сибири и Центральной Азии // Древности Алтая. – № 5. – Горно-Алтайск: Издательство Горно-Алтайского государственного университета, 2000 // Веб-сайт «Электронная библиотека Горно-Алтайского государственного университета». [Электронний ресурс]. Режим доступу: <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2000/05/10.html> . – Назва з екрана.

587. Ларенок В. А. Половецкие изваяния из фондов Таганрогского музея-заповедника // Донская археология. – №1 – 2. – Ростов-на-Дону: Ростовский

государственный университет, 2001 // Веб-сайт «Вантит». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vantit.ru/library/item/1234-poloveczkie-izvayaniya-iz-fondov-taganrogskogo-muzeya-zapovednika-valarenok.html> . – Назва з екрана.

588. Ларина Е. И., Наумова О. Б. Кража – это вечный наш обычай. Умыкание невесты у российских казахов // Этнографическое обозрение. – № 5. – М.: Наука, 2010. – С. 3 – 20.

589. Ливийские письма // Веб-сайт «Rbardalzo». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rbardalzo.narod.ru/4/liv.html> . – Назва з екрана.

590. Лукина С. Г. Аварский каганат в системе межгосударственных отношений VI – VIII вв. // Взаимодействие народов Евразии в эпоху Великого переселения народов. – Ижевск: Удмуртский университет, 2006. – С. 148 – 151.

591. Лысенко Н. Н. Рокосланы царя Гатала и ревксиналы царя Тасия (к вопросу о военно-политических союзах сарматских племен) // Древности Кубани. – Вып. 19. – Краснодар: ООО «Наследие Кубани», 2003. – С. 43 – 53.

592. Мавріна О. С. Сельджуки в Криму (до питання про достовірність свідчень мусульманських авторів) // Східний світ. – № 2. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2008. – С. 98 – 103.

593. Малышев А. Б. Сообщение анонимного минорита о миссионерских пунктах францисканцев в Золотой Орде // Археология Восточно-Европейской степи. – Вып. 4. – Саратов: Изд-во Саратовского государственного университета, 2004 а. – С. 183 – 189.

594. Малышев А. Б. Половцы в Венгрии и Золотая Орда // Дешт-и-Кыпчак и Золотая Орда в становлении культуры евразийских народов. Материалы Международной конференции. – М.: Институт стран Азии и Африки при Московском государственном университете, 2004 б. – С. 24 – 30.

595. Макарова Т. И. Боспор-Корчев. Крым, в X – первой половине XIII века // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. – М.: Наука, 2003. – С. 68 – 74.

596. Матвеев А. Опыт локализации участка Иртышского средневекового меридионального пути // Средневековая археология евразийских степей. – Т. 1. – Казань: Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, 2007. – С. 96 – 103.

597. Мельник М. Візантія і релігійні вірування печенігів // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. – Вип. 9. – Дрогобич: Вид-во Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, 2002. – С. 213–222 // Веб-сайт «Академія.еду» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://lnu.academia.edu/MykolaMelnyk/Papers/1300071/Vizantija_i_religijni_viruvannja_Pechenigiv. – Назва з екрана.

598. Минаева Т. М. К вопросу о половцах на Ставрополье по археологическим данным // Материалы по изучению Ставропольского края. – Вып. 11. – Ставрополь: Ставропольское книжное издательство, 1964. – С. 167 – 196.

599. Миненкова Н. Е. К вопросу о святилищах кочевников X–XIII вв. степей юга Восточной Европы // Донецкий археологический сборник. – Вып. 9. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2001. – С. 98 – 111.

600. Могаричев Ю. М., Сазанов А. Ю. Крымская Хазария X – XI вв. Хазарский анклав в Крыму или историографический миф? // Хазарский альманах. – Т. 10. – Киев – Харьков: Институт сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2012. – С. 51 – 59.

601. Могильников В. А. Кимаки. – Сросткинская культура. – Карлуки // Степи Евразии в эпоху Средневековья. – М.: Наука, 1981. – С. 43 – 46 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kronk.narod.ru/library/mogilnikov-va-1981b.htm>. – Назва з екрана.

602. Мыц Д. В. К датировке похода Хусам ад-Дина Чупана на Судак // Античная древность и средние века. – Вып. 30. – Екатеринбург: Издательство Уральского государственного университета, 1999. – С. 176 – 186.

603. Мудрак О. Аварская надпись на сосуде из Надь-Сент-Миклош // *Orientalia et Classica*, Аспекты компаративистики. – Вып. 6. – М.: Институт восточных культур и Античности, Российский государственный гуманитарный университет,

2005. – С. 81 – 103 // Веб-сайт «Altaica». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://altaica.ru/LIBRARY/mudrak/buyla-zoapan.pdf> . – Назва з екрана.

604. Мургулия Н. П. Переселение половцев в Грузию // Из истории украинско-грузинских связей. – К.: Академия наук УССР, 1971. – С. 40 – 55.

605. Мургулия Н. П. Половцы южнорусских степей (до переселения орды Отрока в Грузию) // Труды Тбилисского ордена Трудового Красного знамени университета. – Вып. 216. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ордена Трудового Красного знамени университета, 1984. – С. 5 – 16.

606. Наджип Э. Н. Тюркский язык Делийского султаната XIV века // Советская тюркология. – № 2. – Баку: Элм, 1982. – С. 70 – 88 // Веб-сайт «Turkology». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.turkology.tk/media/info/Nacip_Turkic_language_of_Delhi_sultanate.pdf . – Назва з екрана.

607. Наджип Э. Н., Благова Г.Ф. Мамлюкско-кыпчакский язык // Тюркские языки. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – С. 75 – 81

608. Нарожный Е. И. О половецких изваяниях и святилищах XIII – XIV вв. Северного Кавказа и Дона // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Т. 3: Половецко-золотоордынское время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2003. – С. 275–294.

609. Нарожный Е. И. О событиях 1222 года на Северном Кавказе (листая страницы Историй... различных регионов Юга России) // Культурная жизнь Юга России. – № 3 (28). – Краснодар: Краснодарский государственный университет культуры и искусств, 2008. – С. 70 – 74.

610. Нарожный Е. Этнокультурный состав кочевого и оседлого населения северокавказских владений Золотой Орды // Средневековая археология евразийских степей. – Т. 1. – Казань: Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, 2007. – С. 204 – 213.

611. Насилов Д. М. Кыпчаки у Махмуда Кашгарского // Тюркологический сборник, 2007 – 2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная литература, 2009. – С. 284 – 293.

612. Никитин А. Б. Христианство в Центральной Азии (древность и средневековье) // Веб-сайт «Электронная библиотека Якова Кротова». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://krotov.info/history/05/01/nikitin.htm> – Назва з екрана.

613. Никишенков А. Традиционный этикет тюркоязычных народов Европейской России // Веб-сайт «Татарский мир». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=636§ion=0&heading=0> . – Назва з екрана.

614. Новичихин А. М. О половцах в Северо-Восточном Причерноморье // Былые годы. – № 3 (17). – Сочи: Сочинский государственный университет туризма и курортного дела, 2010. – С. 10 – 13.

615. Отрощенко В. В., Вовк Т. А. Золотоординський період в історії половців // Етноси України. Тюркський світ. – К.: Центр вільної преси, 2000. – С. 81 – 89.

616. Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я. Половецкий комплекс Чингульського кургану // Археологія – Вип. 53. – К.: Інститут археології Академії наук УРСР, 1986. – С. 14 – 36.

617. Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я. Половецкий хан з Чингульського кургану // Золото степу. – К. – Шлезвіг: Інститут археології Академії наук УРСР, Історичний музей, 1991. – С. 269 – 271.

618. Осіп'ян О. Нове джерело з історії монгольського походу на країни Центрально-Східної Європи (1236 – 1242 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. – № 4. – К.: Інститут історії Національної академії наук України, 2004. – С. 331 – 347.

619. Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців XI – XV ст. // Київська старовина. – № 1. – К.: АРТек, 2005. – С. 3 – 28.

Осіп'ян О. Поширення християнства серед половців XI – XV ст. // Київська старовина. – № 2. – К.: АРТек, 2005. – С. 3 – 22.

620. Осіп'ян А. Миграция, адаптация и интеграция кочевников в оседлом обществе: сравнительный анализ перехода половцев к оседлому способу жизни в Галицкой Руси и Венгерском королевстве в XIII – XV вв. // Тюркские кочевники (кыпчаки, кимаки, половцы). – Казань: «Фэн» АН РТ, 2013. – С. 122 – 174.

621. Павлик Я. В. Свидетельства древнейших чешских хроник о некоторых элементах тактики боя, употребленных половцами-куманами в 1185 г. в двух битвах с полком Игоря Святославича Новгород-Северского // *Scando-Slavica*. – Т. 36. – 1990. – С. 173 – 184.

622. Павлов П. За ролята на куманите в българската военна история // Военно-исторически сборник. – Г. 59. – Кн. 6. – Ноември – декември. – София: Военно-историческа комисия при щаба на армията, 1990. – С. 14 – 23.

623. Павлов П. Средновековна България и куманите: внешнеполитически отношения // Трудове на великотърновски университет Св. Кирилл и Мефодий. Исторически факултет. – Т. 27. – Кн. 3. – Велико Тръново: Великотърновски университет Св. Кирилл и Мефодий, 1992. – С. 9 – 61.

624. Павлов П. Половцы во внутривосточной жизни Византии и Болгарии XIII – XIV вв. // *Stratum Plus*. – № 6 (2005 – 2009): Причерноморские этюды. – СПб. – Кишинев – Одесса – Бухарест: Высшая антропологическая школа, 2009. – С. 388 – 404.

625. Павлов П. Куманы (половцы) в жизни поздней Византийской империи XIII – XV вв. // Сборник материалов Международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства, в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам, 2013. – С. 84 – 97.

626. Панасюк Н. В., Усачук А. Н. Находки половецких каменных изваяний в северной части Эргеней // *Степи Европы в эпоху средневековья*. – Т. 10. Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С. 149 – 154.

627. Паромов Я. М. Поселения и дороги на Таманском полуострове в VII – XIII веках // *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья*. – М.: Наука, 2003. – С. 161 – 170.

628. Парунин А. В. Пиры Чингизидов как повседневная практика // Веб-сторінка А. Паруніна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://siberian-khanate.narod.ru/index/0-28> . – Назва з екрана.

629. Пашуто В. Т. Половецкое епископство // Пашуто В. Т. Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи. – М.: Русский Фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 573 – 581.

630. Пенской В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. // Восток. – № 2. – М.: Институт востоковедения Российской академии наук, 2010. – С. 56 – 66.

631. Плахонін А. Русь на Боспорі в XII ст. // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР» (Київ, 19 лютого 2004 р.). – К.: Інститут історії України Національної академії наук України, 2004. – С. 78 – 85.

632. Плетнева С. А. Женская половецкая статуя с ребенком // Советская Археология. – №3. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1974. – С. 258 – 262.

633. Плетнева С. А. Хан Боняк и его время // Проблемы археологии. – Вып. 2. – Ленинград: Издательство Ленинградского государственного университета, 1978. – С. 174 – 180 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://kronk.spb.ru/library/pletnyova-sa-1978.htm> . – Назва з екрана.

634. Плетнева С. А. Об армавирской коллекции каменных половецких изваяний // Историко-археологический альманах. – Армавир – М.: Армавирский краеведческий музей, 1995. – С. 165 – 166.

635. Плетнева С. А. Об одном уникальном могильнике Среднего Приднестровья // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. X. – Симферополь: Крымское отделение института востоковедения Национальной академии наук Украины, 2003. – С. 307 – 321.

636. Плетнева С. А. Города Таманского полуострова в конце VIII – XII веках // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. – М.: Наука, 2003. – С. 171 – 183.

637. Полидович Ю. Б., Усачук А. Н. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С. 199 – 260.

638. Поляк А. Н. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Т. 1 – М.: Наука, 1964. – С. 29 – 59.

639. Потемкина Т. М. Социокультурный аспект женских половецких погребений со статусными предметами // Донецький археологічний збірник: 2009 – 2010. – № 13/14. – Донецьк: Донецький національний університет, 2010. – С. 95 – 103.

640. Прицак О. Половці // Український історик. – № 37 – 38 (1977). – С. 112 – 118 // Веб-сайт «Ukrainian Historical Library». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukrhistory.narod.ru/texts/pritsak-3.htm> . – Назва з екрана.

641. Прокофьев Р. В., Прокофьева Т. Е. Два комплекса с половецкими статуями на реке Кундрючьей // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т.10: Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С. 95 – 116.

642. Пузанов В. Славяне и финно-угры: отображение иерархии этнических статусов в «Повести временных лет» // Угорсько-українські етюди. – Вип. 2. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – С. 201 – 222.

643. Пустовалов С. Ж. Половецкое святилище у села Выводово // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2012. – С. 85 – 94.

644. Раевский В. С. Скифо-сарматская мифология // Мифология народов мира. – М.: Советская энциклопедия, 1982. – С. 445 – 450 // Веб-сайт «Dragons Nest». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dragons-nest.ru/dragons/terra_draconita/skifo_sarmatskie_drakony/skifo_sarmatskaya_mifologiya.php . – Назва з екрана.

645. Рассемакин Ю. Я. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции вещевого комплекса // Степи Европы в эпоху Средневековья –

Т. 3.: Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2003. – С. 207 – 230.

646. Расовский Д. А. К вопросу о происхождении «Codex Cumanicus» // *Seminarium Kondakovianum*/Анналы института им. Н. П. Кондакова. – Вып. 3. – Прага: Kondakov Institute, 1929. – С. 193 – 214.

647. Расовский Д. А. Половцы. I. Происхождение половцев // *Seminarium Kondakovianum* / Анналы института им. Н. П. Кондакова. – Вып. 7. – Прага: Kondakov Institute, 1935. – С. 245–262.

648. Расовский Д. А. Половцы. II. Расселение половцев // *Seminarium Kondakovianum* / Анналы института им. Н. П. Кондакова. – Вып. 8. – Прага: Kondakov Institute, 1936. – С. 161 – 182.

649. Расовский Д. А. Половцы. III. Пределы «поля половецкаго» // *Seminarium Kondakovianum* / Анналы института им. Н. П. Кондакова. – Вып. 9. – Прага: Kondakov Institute, 1937. – С. 71 – 85

Расовский Д. А. Половцы. III. Пределы «поля половецкаго» // *Seminarium Kondakovianum* / Анналы института им. Н. П. Кондакова. – Вып. 10. – Прага: Kondakov Institute, 1938. – С. 155 – 177.

650. Расовский Д. А. О роли «Черных клобуков» в истории Древней Руси // *Seminarium Kondakovianum* / Анналы института им. Н. П. Кондакова. – Вып. 1. – Прага: Kondakov Institute, 1927. – С. 93 – 109.

651. Расовский Д. А. Военная история половцев // *Seminarium Kondakovianum*/Анналы института им. Н. П. Кондакова. Сборник статей в честь А. А. Васильева. – Вып. 11. – Прага: Kondakov Institute, 1940. – С. 95 – 128.

652. Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Из истории русской культуры. – Т. 2. Кн. 1.: Киевская и Московская Русь. Статьи по истории и типологии русской культуры. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 82 – 142.

653. Расовский Д. А. О роли «Черных клобуков» в истории Древней Руси // Расовский Д. А. Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – М.: Центр исследований военной и общей истории, 2012. – С. 20 – 38.

654. Расовский Д. А. Печенеги, торки, берендеи на Руси и в Угрии // Расовский Д. А. Половцы. Черные клубуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – М.: Центр исследований военной и общей истории, 2012. – С. 39 – 111.

655. Расовский Д. А. Роль половцев в войнах Асений с Византийской и Латинской империями в 1186 – 1207 годах // Расовский Д. А. Половцы. Черные Клубуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – М.: Центр исследований военной и общей истории, 2012. – С. 231-237

656. Рашев Р. Великая Болгария // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 36 – 47.

657. Руссев Н. Молдавия в темные века: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum Plus. – № 5. – СПб. – Кишинев: Высшая антропологическая школа, 1999. – С. 379 – 407.

658. Рыкин П. О. Культ Неба, шаманизм и этиология смерти у монголов эпохи империи // Юрченко А. Г. Золотая Орда. Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект. – СПб.: Евразия, 2012. – С. 52 – 64.

659. Савинов Д. Г. Об изменении этнического состава населения Южной Сибири по данным археологических памятников предмонгольского времени // Этническая история народов Азии. – М., 1972. – С. 255 – 266 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/savinov-dg-1972.htm> . – Назва з екрана.

660. Савинов Д. Г. Антропоморфные изваяния и вопрос о ранних тюрко-кыргызских связях // Тюркологический сборник, 1977. – М.: Наука, 1981. – С. 232 – 248.

661. Савинов Д. Г. Сибирские реалии половецких каменных изваяний // Археология юга Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1984. – С. 115–122 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/savinov-dg-1984a.htm> . – Назва з екрана.

662. Савинов Д. Г. К исторической оценке генеалогической легенды кимаков // Краткое содержание докладов Лавровских (Среднеазиатско-Кавказских) чтений. 1990 – 1991. – СПб.: Музей Антропологии и этнографии (Кунсткамера) Российской академии наук, 1992. – С. 27–29 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/savinov-dg-1992.htm> . – Назва з екрана.

663. Кайрат Саки. Юрта на пирамиде, или о Байбарсе со слов средневековых летописцев // Веб-сайт «Евразийский исторический сервер». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: <http://www.kyrgyz.ru/?page=50> . – Назва з екрана.

664. Светлов А. Є. До питання про військову організацію половців // Воєнна історія. – № 1. – К.: Український інститут воєнної історії, 2003. – С. 65 – 69.

665. Светлов А. Є. До питання про військову справу половців // Сходознавство. – № 23 – 24. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2003. – С. 132 – 140.

666. Сейдалиев Э. И. Эволюция клинкового оружия средневековых кочевников в степях Южной Украины и Крыма до вторжения монголо-татар // Боспорские исследования. – Вып. XXI. – Симферополь – Керчь: Керченский историко-культурный заповедник, Крымское отделение Института востоковедения им. А. Е. Крымского Национальной академии наук Украины, 2009. – С. 364 – 374.

667. Сейдалиев Э. И. Взаимовлияние Древней Руси и кочевой степи в области военного дела // XII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур. – Керчь: Керченский историко-культурный заповедник, Крымское отделение Института востоковедения им. А. Е. Крымского Национальной академии наук Украины, 2012. – С. 331 – 335.

668. Сейдалиев Э. И., Моисеев Д. А. Черепичная метка всадник: кочевой элемент в поздневизантийской городской культуре Юго-Западного Крыма // XIII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации. – Керчь: Керченский историко-культурный заповедник, Крымское отделение Института востоковедения им. А. Е. Крымского Национальной академии наук Украины, 2012. – С. 321 – 323.

669. Сейдалиев Э. И. К вопросу о заимствованиях городской и кочевой культур Восточной Европы в области военного дела X – XIII вв. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь: Крымское отделение Института востоковедения им. А. Е. Крымского Национальной академии наук Украины 2013. – Вып. XVIII. – С. 437 – 443.

670. Сейдалиев Э. И. К вопросу о влиянии Византии на военное дело кочевников Северного Причерноморья: обзор источников X – XIII вв. // Античная древность и средние века. – Екатеринбург: Изд-во Уральского федерального университета, 2013. – Вып. 42. – С. 85 – 92.

671. Селезнев Ю. В. Сколько всадников мог собрать Мамай? // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы круглого стола, проведенного в рамках Международного золотоордынского форума. Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани Академии наук Республики Татарстан, 2011. – С. 162 – 166.

672. Селезнев Ю. В. Половецкий князь Кончак // Вопросы истории. – № 12. – М.: ТОО Редакция журнала «Вопросы истории», 2012. – С. 156 – 163 // Веб-сайт «Свиток». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://svitoc.ru/index.php?showtopic=1061&st=0&#entry10117> . – Назва з екрана.

673. Селезнев Н. Уйгуры-христиане и их религиозно-историческая судьба // Волшебная гора. – Вып. XI. – М.: Восточные горизонты, 2005. – С. 72 – 76 // Веб-сайт «Электронная библиотека Якова Кротова». [Электронный ресурс]. Режим доступа http://krotov.info/libr_min/18_s/el/eznev_2005.htm . – Назва з екрана.

674. Синор Д. Монголы на Западе // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Т. 6: Золотоордынское время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2008. – С. 363 – 384.

675. Скифо-сарматские драконы // Веб-сайт «Dragons Nest». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://dragons-nest.ru/dragons/terra_draconita/skifo_sarmatskie_drakony/ . – Назва з екрана.

676. Скрипкин А. С. К проблеме определения численности сарматского населения в Нижнем Поволжье // Вестник Волгоградского государственного

университета. – Сер. 4. № 1 (21). – Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 2004. – С. 20 – 23.

677. Соловьёва Л. Н. Древние германцы и их письменность // Введение в германскую филологию. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1980 // Веб-сайт «Северная слава». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://norse.ulver.com/articles/solovyeva.html#3.2> . – Назва з екрана.

678. Стасевич И. В. Брак и семья у казахов в конце XIX – начале XXI вв. Время и традиция // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен. – № 2. – СПб.: Музей Антропологии и этнографии (Кунсткамера) Российской академии наук, 2009. – С. 93 – 111.

679. Стоянов В. Codex Cumanicus. История изучения // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. X. – Симферополь: Крымское отделение Института востоковедения им. А. Е. Крымского Национальной академии наук Украины, 2003. – С. 481 – 505.

680. Стоянов В. Половци – Кумани – Кипчаки, или как се съвместява несъразмерното // Научни изследвания в чест и в памет на академик Иван Дуриданов. Сборник с материали от Националната конференция в чест на неговата 85-годишнина на тема «Ономастика. Лексикология. Етимология. Етнолингвистика. Социоллингвистика». – Велико Търново: Великотърновски университет св. Кирилло и Мефодий, 2006 // Веб-сайт веб-сторінки Валерія Стоянова. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.ihist.bas.bg/sekcii/CV/_private/Valery_Stojanow/VS_Duridanov.htm . – Назва з екрана.

681. Стоянов В. За куманските етноним и неговата интерпретация // Valeristica Polyhistorica. – Т. 1. – София: Институт за исторически изследвания при Българската академията на науките, 2011. – С. 287 – 309.

682. Стоянов В. Драконы и ельбиры в кумано-кыпчакском мире. Вариации по теме структурирования жилого пространства // Сборник материалов Международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства, в

рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам, 2013. – С. 46 – 59.

683. Тамай А. И. К происхождению кумыков // Кумыкское научно-культурное общество: Вести. – Вып. 8 – 10. – Махачкала, 2003 // Веб-сайт «Кумыкский мир». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kumukia.ru/article-7.html> . – Назва з екрана.

684. Тасин Дж. Татары Добруджи и Буджака // Золотоордынское обозрение. – Вып. 1. – Казань: Институт истории им. Ш. Маджани Академии наук Республики Татарстан, 2013. – С. 164 – 176.

685. Тенишев Э. Р. Древнетюркские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 143 – 144.

686. Толстов С. П. Новогодний праздник Каландас у хорезмийских христиан начала XI века // Материалы и исследования по этнографии и антропологии СССР. – № 2. – М.: Изд-во Института этнографии и антропологии, 1946. – С. 87 – 108 // Веб-сайт веб-сторінки Vassil Karlukovski. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://grozrijat.tripod.com/kalandas/index.html> . – Назва з екрана.

687. Тугушева Л. Ю. Кыпчаки – кто они? // Kyoto University Linguistic Research. – 23. – Kyoto: Department Bulletin Paper, 2004. – P. 1 – 15.

688. Узелац А. Кумани у средњовековној Србији // Историјски архив ваљево. Гласник. 43. – Ваљево: Историйский архив Ваљево, 2009. – С. 5 – 17.

689. Узелац А. Куманите в среднековна Сърбия // Анамнеза. Историческо списание. – Год 3 – Кн. 1. – София: Университет св. Климент Охридски, исторически факултет, 2008. – С.163 – 179.

690. Федоров-Давыдов Г. А. Город и область Саксин в XII – XIV вв. // Древности Восточной Европы. – М.: Издательство Московского государственного университета, 1969. – С. 253 – 261.

691. Федотова Т. Суд биев как демократический институт отправления правосудия в казахском традиционном обществе. // Вестник Челябинского

государственного университета. – Вып. 3 (76). – Челябинск: Изд-во Челябинского университета, 2006. – С. 134 – 137.

692. Хангишиев Дж. М. О классификации огузских элементов в кумыкском языке // Тюркология–88. Тезисы докладов V всесоюзной тюркологической конференции (7 – 9 сентября 1988 г.). – Фрунзе, 1988 // Веб-сайт «Кумыкский мир» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kumukia.ru/article-9022.html> . – Назва з екрана.

693. Хангишиев Дж. М. Этногенез кумыков в свете лингвистических данных // Кумыкское научно-культурное общество: Вести. – Вып. 5. – Махачкала, 2001 // Веб-сайт «Кумыкский мир». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kumukia.ru/article-9338.html> . – Назва з екрана.

694. Хейвуд К. Некоторые проблемы нумизматического доказательства правления хана Ногая и Джеки // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223 – 1556. Материалы Международного научного семинара «Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223 – 1556», 23 – 26 июня 1998 г. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2001. – С. 129 – 145.

695. Хуббутдинова Н. А. Художественное отражение обычая барымта в повести «Абдряш» П. М. Кудряшова (к проблеме русско-башкирских фольклорных связей) // Вестник Челябинского государственного университета. – Вып. 13 (151). Филология. Искусствоведение. – Челябинск: Изд-во Челябинского университета, 2009. – С. 134 – 137.

696. Худяков Ю. С. О происхождении культуры средневековых кыпчаков // Древности Алтая. – № 12. – Горно-Алтайск: Горно-Алтайский государственный университет, 2004 // Веб-сайт «Электронная библиотека Горно-Алтайского государственного университета». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2004/12/17.html> . – Назва з екрана.

697. Худяков Ю. С. Кыпчакские племена Западной Сибири в XI – первой половине XIII в. // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 482 – 491.

698. Худяков Ю. С. Комплекс вооружения восточных кыпчаков в эпоху развитого Средневековья // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного золотоордынского форума, Казань, 29 – 30 марта 2011 г. – Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011 – С. 41 – 46.

699. Цулая Г. В. Отрок Шарукан – Атрака Шарганис-дзе (к вопросу об антропологическом источниковедении народов Северного Кавказа) // Силуэты Грузии – Вып. 2. – М.: Институт этнологии и антропологии Российской академии наук, 2008. – С. 112 – 148.

700. Цыбин М. В. Половцы и Рязанская земля // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 13. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1999. – С. 130 – 139.

701. Цыбин М. В. Юго-восточная граница Руси накануне нашествия: (история развития идеи) // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 14. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2000. – С. 130 – 138.

702. Цыбин М. В. Юго-Восток Древней Руси и кочевнический мир: (из истории изучения проблемы) [XIX – начало XX вв.] // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 16. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2002. – С. 110 – 117.

703. Цыбин М. В. Юго-Восток Древней Руси и кочевнический мир: (к оценкам современного состояния проблемы по археологическим данным) // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 18. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2004. – С. 113 – 121.

704. Цыбин М. В. К изучению северной границы Половецкой земли в Подонье // Диалог городской и степной культур на Евразийском пространстве. Материалы V международной конференции «Диалог городской и степной культур на Евразийском пространстве», посвященной памяти Г. А. Федорова-Давыдова, г. Астрахань, 2 – 6 октября 2011. – Казань – Астрахань: Астраханский

государственный университет, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. – С. 125 – 127.

705. Чхаидзе В. «Жидове козарстии» // Веб-сайт «Еврейский обозреватель». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=1018 . – Назва з екрана.

706. Чхаидзе В. Н. К вопросу о появлении половцев на Таманском полуострове // Археологический журнал. – № 1. – Армавир: Центр археологических исследований Армавирского государственного педагогического университета, 2007. – С. 66 – 69.

707. Чхаидзе В. Н. Феофано Музалон – архонтиса России (к вопросу о идентификации) // Византийский Временник. – Т. 66 (91). – М.: Алетейя, 2007. – С. 155 – 170.

708. Чариков А. А. Раннесредневековые скульптуры из Восточного Казахстана // Советская Археология. – № 4. – М.: Институт археологии АН СССР, 1976. – С. 153 – 165 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/charikov-aa-1976.htm> . – Назва з екрана.

709. Чариков А. А. Каменные скульптуры средневековых кочевников Прииртышья // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1980. – С. 130 – 140 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/charikov-aa-1980.htm> . – Назва з екрана.

710. Чариков А. А. Некоторые каменные скульптуры Казахстана и Омского Прииртышья // Проблемы происхождения и этнической истории тюркских народов Сибири. – Томск: Изд-во Томского университета, 1987. – С. 31 – 39 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/charikov-aa-1987.htm> . – Назва з екрана.

711. Чариков А. А. Новые находки средневековых изваяний в Казахстане // Советская Археология. – № 3. – М.: Институт археологии Академии наук СССР, 1989. – С. 184 – 192 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/charikov-aa-1989.htm> . – Назва з екрана.

712. Чеченов А. А. Половецкий язык // Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек: Издательский дом «Кыргызстан», 1997. – С. 110 – 116.

713. Чурилова Л. Н. Каменные хранители вечности (каменные бабы) // Веб-сайт Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://museum.dp.ua/articles0341.html> . – Назва з екрана.

714. Чурилова Л. Н. К вопросу о семантике каменных изваяний евразийских степей // Скифо-сибирский мир. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1989. – С. 69 – 71.

715. Чурилова Л. Н. Нові надходження кам'яних статуй до Дніпропетровського історичного музею // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського державного університету, 1990. – С. 30 – 31.

716. Чурилова Л. М. До питання про семантику кам'яних статуй Євразійських степів // Вчений-подвижник Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського державного університету, 1991. – С. 69 – 72 // Веб-сайт Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ru.museum.dp.ua/article0002.html> . – Назва з екрана.

717. Чурилова Л. Н. Семантика средневековых тюркских изваяний в свете мифологического мировоззрения // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя). – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського державного університету, 1999. – С. 142 – 143.

718. Чурилова Л. М. Нові знахідки середньовічних кам'яних стел на території Дніпропетровської області // Археологічний літопис Лівобережної України. – № 2. – Київ –Полтава: Археологія, 2001 // Веб-сайт Інституту Україніки. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.ukrainica.org.ua/ukr/content/3002> . – Назва з екрана.

719. Шабашов А. Мир родства древних тюрков // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Вип. 11. Історичні науки. – Миколаїв: Видавництво Миколаївського державного університету, 2005. – С. 73 – 92.

720. Шабашов А. В. О монгольском элементе в составе средневековых кыпчаков // Цирендоржиевські читання – IV. Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії. – К.: МП «Леся», 2008. – С. 610 – 619.

721. Шабашов А. Тюркские термины родства в древнерусских письменных памятниках// Алгебра родства: Родство. Система родства. Системы терминов родства. – Вып. 13. – СПб.: Музей антропологии и этнографии (Кунсткамера) Российской академии наук, 2012. – С. 148 – 158.

722. Шалобудов В. Н., Лесничий П. П. Опыт реконструкции позднекочевнических повозок // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Т. 3: Половецкое время. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2003. – С. 193 – 206.

723. Шамильоглу Ю. Высокая исламская культура Золотой Орды // История татар. – Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV вв. – Казань: РухИЛ, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. – С. 589 – 598.

724. Шаркань // Веб-сайт «Бестиарий». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.bestiary.us/sharkan> . – Назва з екрана.

725. Швецов М. Ф. Половецкие святилища // Советская Археология. – № 1. – М.: Институт археологии академии наук СССР, 1979. – С. 202 – 207.

726. Шер Я. А. Об одном древнетюркском изваянии из Чуйской долины // Советская Археология. – № 2. – М.: Институт археологии академии наук СССР, 1963. – С. 239 – 243 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/sher-yaa-1963a.htm> . – Назва з екрана.

727. Шер Я. А. Памятники орхонско-енисейских тюрков на Тянь-шане // Советская Археология. – № 4. – М.: Институт археологии академии наук СССР, 1963. – С. 158 – 166 // Веб-сайт «Древние кыргызы». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kronk.spb.ru/library/sher-yaa-1963.htm> . – Назва з екрана.

728. Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. – С. 131 – 180 // Веб-сайт «Восточная литература». [Электронный ресурс]. Режим доступа:

http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Gesta_Hungarorum/frametext.htm . – Назва з екрана.

729. Шушарин В. П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века // История СССР. – № 2. – М.: Институт истории Академии наук СССР, 1978. – С. 38 – 53.

730. Щербак Н. Печенежский язык // Языки мира: Тюркские языки. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – С. 107 – 111 // Веб-сайт «Philology.Ru». [Электронный ресурс].

Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics4/shcherbak-97.htm> . – Назва з екрана.

731. Юрченко А. Г. Русские и половцы перед лицом монгольского вызова (1223) // Тюркологический сборник, 2002: Россия и тюркский мир. – М.: Восточная литература, 2003. – С. 385 – 400.

732. Юрченко А. Г. Почему монгольская империя не стала христианской империей // Юрченко А. Г. Историческая география политического мифа. Образ Чингис-хана в мировой литературе XIII – XV вв. – СПб.: Евразия, 2006 // Веб-сайт «Золотая Орда». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://wiki.ru/history/golden_horde/detail.php?ID=14104 . – Назва з екрана.

733. Юрченко А. Г. Какой праздник отметил хан Узбек в июне 1334 г.? // Золотоордынское наследие. – Казань: «ФЭН» АН РТ, 2009. – Вып. 1. – С. 110 – 127 // Веб-сайт «Золотая Орда». [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://wiki.ru/history/golden_horde/detail.php?ID=18593,

http://wiki.ru/history/golden_horde/detail.php?ID=18595,

http://wiki.ru/history/golden_horde/detail.php?ID=18596,

http://wiki.ru/history/golden_horde/detail.php?ID=18594. – Назва з екрана.

734. Юрченко А. Клятва на золоте: тюркский вклад в монгольскую дипломатию // Тюркологический сборник, 2007 – 2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М.: Восточная литература, 2009.

– С. 410 – 423 // Веб-сайт «Евразийский исторический сервер» [*Электронный ресурс*]. Режим доступа:

http://www.eurasica.ru/articles/library/aleksandr_yurchenko_klyatva_na_zolote_tyurkskiy_vklad_v_mongolskuyu_diplomatiyu/. – *Назва з екрана.*

735. Юрченко А. Русский князь на монгольском пиру // Золотая Орда. Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект. – СПб.: Евразия, 2012 // Веб-сайт «Золотая Орда». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа:

http://wiki.ru/sites/gosudarstvo_dzhuchidov_zolotaya_orda/articles-14100.html . – *Назва з екрана.*

736. Amitai-Preiss R. The Remaking of the Military Elite of Mamluk Elite by al-Nasir Muhammad b. Qalawun // *Studia Islamica*. – № 72. – Paris: Maissonneuve-Larose, 1990. – P. 145 – 163.

737. Anikeeva T. A. Kinship in the Epic Genres of Turkic Folklore (on the example of Kitab-i Dedem Korkut) // *Kinship in the Altaic World/ Proceedings of the 48th PIAC*. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2006. – P. 19 – 24.

738. Balogh L. Mikor költözött Kötöny kun fejedelem Magyarországra? // *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2001. – T. 113. – Old. 53 – 61.

739. Bartha Júlia: A Kunság népi kultúrájának keleti elemei Веб-сайт « Terebess Ázsia E-Tár». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: <https://terebess.hu/keletkultinfo/barta2.html> . – *Назва з екрана.*

740. Baski I. On the ethnic names of the Cumans of Hungary // *Kinship in the Altaic World / Proceedings of the 48th PIAC*. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2006. – P. 43 – 54.

741. Berend N. Cuman integration in Hungary // *Nomads and Sedentary World*. – Budapest: Curzon, Library of the Central European University, 2001. – P. 103 – 127.

742. Bosworth E. The steppe peoples and Muslim World // *The New Cambridge History of Islam*. – Vol. 3: The Eastern Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – P. 19 – 77.

743. Brook K. Khazarian names // Веб-сайт «Khazaria.com». [*Электронный ресурс*]. Режим доступа: <http://www.khazaria.com/khazar-names.html> . – Назва з екрана.

744. Carlson Ch. F. Finno-Ugric and Turkic Paralell Kinship Systems // Kinship in the Altaic World/ Proceedings of the 48th PIAC. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2006. – P. 71 – 80.

745. Hsiao Ch'i-Ch'ng. Mid-Yuan Politics // The Cambridge History of China. – Vol. 6: Alien regimes and border states, 907 – 1368. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 490 – 560.

746. Csorba Cs. A magyar kelet politika és a kun kérdés // Tatárjárás. – Budapest: Osiris, 2003. – Old. 362 – 371.

747. Dall'Agio F. The Military Alliance between the Cumans and Bulgaria from the establishment of the Second Bulgarian Kingdom to the Mongol Invasion // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. 16 (2008/2009). – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2009. – P. 29 – 54.

748. Dall'Agio F. The Interaction between Nomadic and Sedentary Peoples on the Lower Danube: The Cumans and The Second Bulgarian Empire // The Steppe Lands and the World beyond them. Studies in honor of Victor spinei on his 70th birthday. – Iași: Editura Universitatii «Alexandru Ioan Cuza», 2013. – P. 299 – 312.

749. Dardess J. Shun-ti and the end of Yuan rule in China // The Cambridge History of China. – Vol. 6: Alien regimes and border states, 907 – 1368. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 561 – 586.

750. Divitçioğlu S. Nebulous Nestorians in the Turkish Realm (VIIIth century) // Central Asiatic Journal. – Vol. 50/1. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2006. – P. 9 – 15.

751. Dobre C. F. The Mendicants mission in an Ortodox Land: A case of Study in Moldavia in the Thirteenth and Fourteenth Centuries // Annual of Medieval Studies at Central European University. – Vol. 9. – Budapest: Central European University Press, 2003. – P. 225 – 248.

752. Drobny J. Cumans and Kipchaks: Between Ethnonym and Toponym // Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenskeho. – Rocznik XXXIII – XXXIV. Graeco-Latinica et Orientalica. – Bratislava: Univerzita Komenskeho, 2012. – S. 205 – 217.

753. Dume A. Turanicii: tătarii și cumanii în cadrul politicii regale interne și externe a Ungariei în timpul monarhului Ladislau al IV-lea (1272 – 1290) // Analele Universității din Oradea. – Istorie-Arheologie. – T. XVII. – Oradea: Universitatea din Oradea, Departamentul din Istoria, 2007. – S. 15 – 28

754. Dume A. Sketch of a portrait, the life of an atypical monarch: Ladislau IV the Cuman (1272 – 1290) // Analele Universității din Oradea. – Istorie – Arheologie. – T. XVIII. – Oradea: Universitatea din Oradea, Departamentul din Istoria, 2008. – S. 13–23.

755. Dume A. Legile cumane din 1279. Conținut și efecte // Bulentinul Cercuiriilor Științifice Studențești. – Vol. 15. – Oradea: Universitatea din Oradea, Departamentul din Istoria, 2009. – S. 79 – 85.

756. Endicott-West E. The Yuan Government and Society // The Cambridge History of China. – Vol. 6: Alien regimes and border states, 907 – 1368. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 587 – 615.

757. Enoki K. The Nestorian christianism in China in medieval time according to recent historical and archaeological researches // L'Oriente Christiano nella Storia della Civiltà. – Roma: Academia Nazionale Dei Lincei, 1964. – P. 45 – 77.

758. Farooq Ahmed F. The Delhi Sultanate. The Slave Society or Society with Slaves // Pakistan Journal of History and Culture. – Vol. XXX. – № 1. – Islamabad: National Institute of Historical and Cultural Research, 2009. – P. 1 – 24 // Веб-сайт Національного Інституту історичних та культурних досліджень Пакистану. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nihcr.edu.pk/Latest_English_Journal/The_Deqli_Sultanate.pdf . – Назва з екрана.

759. Fiey J. M. Le pelirimage de Nestoriens et Jacobites a Jerusalem // Cahiers de civilization medievale. X – XII siecles. – XII Annee – № 2. Avril – Juin. – Poitier: Centres d'Etudes Superieures de Civilisation Medievale, 1969. – P. 113 – 123.

760. Finch R. Christianity among Cumans // Веб-сайт Університету Суругадай. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.surugadai.ac.jp/sogo/media/bulletin/Ronso35/Ronso35finch.pdf> . – Назва з екрана.

761. Gabbay A. In Reality a Man: Sultan Ilutmish, his daughter, Raziya, and Gender Ambiguity in Thirteenth Century India // The Journal of Persianate Studies. – Vol. 4. – Leiden: Brill, 2011. – P. 45 – 64 // Персональна веб-сторінка Аліси Габбай. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://alyssagabbay.com/wp-content/uploads/2011/09/In-Reality-a-Man.pdf> . – Назва з екрана.

762. Golden P. B. The migrations of the Oghuz // Archivum Ottomanicum. – Vol. 4. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1972. – P. 54 – 84.

763. Golden P. B. The «Polovci Dikii» // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. III – IV. (1979/1980). – Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1980. – P. 296 – 309.

764. Golden P. B. Cumanica I: The Qırçaqs in Georgia // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. IV. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1984. – P. 45 – 87.

765. Golden P. B. Cumanica II: The Ölberli: The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. VI. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1986. – P. 5 – 29.

766. Golden P. The peoples of the South Russian steppes // The Cambridge History of early Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P. 256 – 294.

767. Golden P. The Codex Cumanicus // Central Asian Monuments. – Istanbul: Isis Press, 1992 // Веб-сайт «Журнал євразійських досліджень». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.angelfire.com/on/paksoy/2CUMANIC.html> ; <http://eurasia-research.com/erc/002cam.htm> . – Назва з екрана.

768. Golden P. B. The days of the week in Turkic: Notes on the Cumano-Qırçak pattern // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Vol. XLVIII/3. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. – P. 363 – 375.

769. Golden P. B. Cumanica IV: The Cumano-Qırçak Clans and Tribes // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. IX (1995 – 1997). – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1997. – P. 16 – 29.

770. Golden P. B. Wolves, Dogs and Qipčaq religion // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricarum*. – Vol. 50 (1 – 3). – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997. – P. 87 – 97.

771. Golden P. B. «I will give the people unto thee». The Chinggisid Conquests and their aftermath in the Turkic World // *Journal of the Royal Asiatic Society. Third Series*. – Vol. 10. – Part 1. – Cambridge UK: Cambridge University Press, 2000. – P. 21 – 41.

772. Golden P. B. Nomads in the Sedentary World: The Case of Pre-Chinggisid Rus' and Georgia // *Nomads and Sedentary World*. – Budapest: Psychology Press, 2001. – P. 24 – 75.

773. Golden P. B. The Terminology of Slavery and Servitude in Medieval Turkic // *Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel*. – Bloomington: Indiana University, Research Centre of Inner Asian Studies, 2001. – P. 27 – 56.

774. Golden P. B. Notes on the Qipčaq Tribes: Kimeks and Yemek // *The Turks*. – Vol. I. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – P. 660 – 670.

775. Golden P. B. Cumanica V: The Basmils and Qipčaq // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. – Vol. XV (2006/2007). – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2008. – P. 13 – 42.

776. Golden P. B. Qipčak // *Turcoloy and Linguistics. Eva Agnes Csato Festschrift*. – Hacettepe: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2014. – P. 183 – 202.

777. Gołębiowska-Tobiasz A. Baba kamienna z kolekcji muzeum archeologicznego w Krakowie // *Materiały Archeologiczne*. – T. XXXVIII. – Krakow, 2010. – S. 127 – 140. // Веб-сайт «Академія.еду». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/462513/Baba_kamienna_z_kolekcji_Muzeum_Archeologicznego_w_Krakowie. Stone baba from the collection of the Archeological Museum in Krakow. – Назва з екрана.

778. Gołębiowska-Tobiasz A. Inwentarze grobowe a stele antropomorficzne u Połowców // *Archaeologia Historica*. – 38. – 2012/1. – Brno: Masarykova univerzita. Regionálnen muzeum K. A. Pollaka u Zlatcu, 2012. – S. 185 – 201.

779. Gökbel A. Kipchaks and Kumans // *The Turks*. – Vol. 1. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – P. 643 – 659.

780. Güngör H. The religion of ancient turks // *The Turks*. – Vol. 1. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – P. 777 – 797.

781. Hambis L. Deux noms chretiens chez les Tatars au Xie siecle // *Journal Asiatique*. – T. CCLXI. – Paris: Publie par la Societe Asiatique, 1953. – P. 473 – 475.

782. Hamilton J., Ru-Ji N. Deux inscriptions funeraries turques nestoriennes de la Chine Orientale // *Journal Asiatique*. – T. CCLXXXII. – Paris: Publie par la Societe Asiatique, 1964. – P. 147 – 164.

783. Hatházi G., Szende K. Ethnic groups and cultures in medieval Hungary // *Hungarian archaeology at the turn of the millennium*. – Budapest: Ministry of National Cultural Heritage: Teleki László Foundation, 2003. – P. 388 – 396.

784. Holod R., Rassamakin Yu. Imported and Native Remedies for a Wounded Prince: Grave Goods from the Chingul Kurgan in the Black Sea Steppe of Thirteenth Century // *Medieval Encouters*. – Vol. 18. – Leiden-Boston: E. J. Brill, 2012. – P. 339 – 381.

785. Humphreys R. S. The Emergence of the Mamluk Army // *Studia Islamica*. – № 46. – Paris: Maissonneuve-Larose, 1977. – P. 67 – 99.

786. Jackson P. Muslim India: The Delhi Sultanate // *The New Cambridge History of Islam*. – Vol. 3: The Eastern Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – P. 100 – 127.

787. Irwin R. Eating horsers and drinking Mare's milk // *Furusiya* (2 vols). – Riyadh: King Abdulaziz Public Library, 1996. – P. 1 – 7.

788. Kadyrbaev A. Turks (Uigurs, Kipchaks, Kangls) in History of Mongols // *Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricarum*. – Vol. 3 (58). – Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005. – P. 249 – 253.

789. Klyashtorny S. G. The Polovcian Problem (II): Qipchaqs, comans and polovcians // *Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae*. – Vol. 3 (58). – Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005. – P. 243–248.

790. Korobeinikov D. A broken mirror: the kipcak world in the thirteenth century // *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, Cumans*. – Leiden-Boston: Brill, 2008. – P. 379 – 412.

791. Kovacs Sz. A Bortz, Cuman chief in the 13th century // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Vol. 3 (58). – Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005. – P. 255 – 266.

792. Kovacs Sz. Dynastic Relations between Cumans and Neighbouring States // Proceedings of the Ninth Conference of the European Society for Central Asian Studies. – Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2009. – P. 200 – 210.

793. Kovács Sz. A kunok és a keleti kereszténység // RODOSZ Konferenciakötet 2009. – Kolozsvár: Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetsége – Clear Vision Könyvkiadó, 2009. – Old. 233 – 245.

794. Kovács Sz. Ekinči b. Kočkar, a qunok és polovecek // «Fons, skepsis, lex»: Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő s Makk Ferenc tiszteletére. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2010. – Old. 235 – 245.

795. Kovacs Sz. The Origin of Cumans in The Russian Primary Chronicle // Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged. – Vol. 11. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2011. – Old. 125 – 134.

796. Kovács Sz. A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal // Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica. – 128. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2011. – Old. 84 – 100.

797. Kovács Sz. A kelet és észak közötti etrivi pusztából jöttek elé. A Kunok megjelenése Európában a «Poveszty vremmenih let» tökrépen // Keletkutatás. Tavasz. – Budapest, 2011. – Old. 85 – 95.

798. Kovács Sz. A peremisli csata // Abrandjaink kora. X Nemzetközi Vámbéry konferencia. – Dunszerdahely: Lilium Aurum, 2013. – Old. 104 – 117.

799. Kovacs Sz. The Cuman Campaigns in 1091 // Золотоордынское обозрение. – Вып. 1 (3). – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. – С. 174 – 189.

800. Kumar S. When Slaves were Nobles: The Shamsi Bandagan in Early Delhi Sultanate // Studies in History. – Vol. 10. 1. – 1994. – P. 23 – 52 // Веб-сайт «Академія.еду». [Електронний ресурс]. Режим доступу:

[http://academia.edu/1266155/ When Slaves were nobles The Shamsi bandagan in the early Delhi Sultanate](http://academia.edu/1266155/) . – Назва з екрана.

801. Kumar S. Service, Status, Slavery in the Delhi Sultanate of the thirteenth and early fourteenth centuries // Slavery and South Asian History. – Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press, 2006. – P. 83 – 114 // Веб-сайт «Академія.еду». [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://academia.edu/1266239/ Service Status and Military Slavery in the Delhi Sultanate of the thirteenth and early fourteenth centuries](http://academia.edu/1266239/) . – Назва з екрана.

802. Kumar S. The Ignored Elites: Turks, Mongols and a Persial Secretarial Class in Early Delhi Sultanate // Modern Asian Studies. – Vol. 43. 1. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – P. 45 – 77 // Веб-сайт «Академія.еду». [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://academia.edu/1266257/ The Ignored Elites Turks Mongols and a Persian Secretarial Class in the early Delhi Sultanate](http://academia.edu/1266257/) . – Назва з екрана.

803. Latham J. D. Notes on Mamluk horse-archer // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – Vol. 2. – London: Cambridge University Press, 1969. – P. 257 – 267.

804. Lassus J. Liturgies nestoriennes medievals et eglises syriennes antiques // Revue de l'histoire des religions. – Tome 137. №2. – Paris: Presses Universitaires de France, 1950. – P. 236 – 252.

805. Lăzărescu-Zobian M. Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: some aspects of Kipchak-Rumanian relations // Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun/Journal of Turkish Studies. – Vol. 8. – Harvard: Harvard University Press, 1984. – P. 265 – 272.

806. Lyublyanovics K. The Cumans in Medieval Hungary and the question of ethnicity // Annual of Medieval Studies at Central European University. – Vol. 17. – Budapest: Central European University Press, Department of Medieval studies, 2011. – P. 153 – 167.

807. Mándoky-Kongur I. A hantos-széki kunok // Székesfehérvár évszázadai – 2. Középkor. – Székesfehérvár, 1972 // Веб-сайт «Terbess». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html> . – Назва з екрана.

808. Mándoky-Kongur I. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai // Jászkunság – XXII. – 1–2. – Szolnok, 1976 // Веб-сайт «Terbess». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html> . – Назва з екрана.

809. Martin V. Barymta: Nomadic Custom, Imperial Crime // The Russian Orient: Imperial Borderlands and Peoples. – Washington D. C: The National council for Soviet and East European research, 1995. – P. 32 – 34.

810. Melnyk M. On the issue of the Autenticity of the name of Pecheneg rulers in the Nikonian Chronicle // The Steppe Lands and the World beyond him. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday. – Iași: Editura Universității «Alexandru Ioan Cuza» , 2013. – P. 151 – 158.

811. Missick S. A. The Assyrian Church in the Mongol Empire as Observed by World Travelers in the Late 13th and Early 14th Centuries // Journal of Assyrian Academic Studies. – Vol. XIII. № 2. – 1999. – P. 85 – 104 // Веб-сайт «Журнал ассирійських академічних студій». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.jaas.org/edocs/v13n2/missick.pdf> . – Назва з екрана.

812. Nemeth Gy. The Origins of the tale of blood-drinking Hungarians // Tolerance and Intolerance in Historical Perspective. – Pisa: Pisa University press, 2003. – P. 92 – 110 // Веб-сайт «Університет Пізи». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.stm.unipi.it/cliob/tabs/libri/9/07-Nemeth_91-110.pdf – Назва з екрана.

813. Nikolov A. Cumans and Vlachs in the Second Bulgarian Empire // Веб-сайт «Academia.edu». [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.academia.edu/4388454/Kumans_and_Vlachs. – Назва з екрана.

814. Nikolov A. «Cumani Bellatores» in the Second Bulgarian state (1186 – 1396) // Annual of medieval studies of Central European University. – Budapest: Central European University Press, 2005. – P. 223 – 229.

815. Nikolov A. Khan Krum in the Byzantine tradition: terrible rumors, misinformation and political prropaganda // Studies in honor Proffesor Vasil Gjuzelev.

Bulgaria Medievalis, 2. – Sofia: Bulgarical Historical Heritage Foundation, 2011. – P. 39 – 47.

816. Obrusanszky B. Nestorian Christianity in Ordos // Цирендоржиевські читання – 2012 (V): Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: кроскультурні контакти. – Київ: Поліграфіст, 2012. – P. 569 – 589.

817. Özel H. 11 ve 13. yüzyıllarda kıpçak-oğuz mücadelesine bir bakış // Веб-сайт «Eğitişim Dergisi. E-Eğitim, Bilim ve Sanat Dergisi». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://egitirim.gen.tr/hasim_kuman.htm . – Назва з екрана.

818. Özel H. Ahıska Türkleri yakın tarihi. // Веб-публікація з веб-сайту «Eğitişim Dergisi. E-Eğitim, Bilim ve Sanat Dergisi». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.egitirim.gen.tr/hasim_ahıska.htm . – Назва з екрана.

819. Paloczi-Horvath A. Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie // Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae. – Vol. 27. – Budapest : Akadémiai Kiadó, 1973.– P. 201 – 209.

820. Paloczi-Horvath A. L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie // Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae. – Vol. 29. –Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975. – P. 313 – 333.

821. Peller G. –Y.–A. Some notes on the History, the Culture, and the Language of the Medieval Qipchaq Cuman Turks // Elmi Məcmuəsi. – № 13. Aprel (Nisan). – Baki: Baki Dövlət Universiteti, İlahiyyat Fakültəsinin, 2010. – P. 421 – 453.

822. Pelliot P. A propos des Comans // Journal asiatique. – Vol. 11/15 (1920). – Paris: Puble par Société Asiatique, 1920. – P. 125 – 185.

823. Polgár Sz. Kötöny, kun fejedelem // Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Medievalisztikai PhD-konferencia előadásai. Szerk. Homonnai S. – Pitti F. – Tóth I. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999. – Az. I. – Old. 91–102.

824. Pritsak O. Two Migratory Movements in the Eurasian Steppe in the 9th – 11th centuries // Proceedings of 26th International Congress of Orientalists. New Delhi, 1964. – Vol. 2. – New Delhi: Organising Comitet of 26 International Congress of Orientalist, 1968. – P. 157 – 163.

825. Pritsak O. Non-Wild Polovcians // To Honor to Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday. – The Hague – Paris: Mouton, 1967. – P. 1615 – 1623.
826. Pritsak O. The Polovcians and Rus // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. 2. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1982. – P. 321 – 380.
827. Rasonyi L. Anthroponymes Comans de Hongrie // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricum. – Vol. XX. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. – P. 135 – 147.
828. Sinor D. The Hun Period // The Cambridge History of early Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P. 177 – 205.
829. Smith J. M. Mongol Armies and Indian Campaigns // Веб-сайт «Mongolian Culture». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.mongoliantculture.com/MONGOL-ARMIES.htm> . – Назва з екрана.
830. Spinei V. The Cumanic Bishopric: genesis and evolution // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. – Leiden – Boston: Brill, 2008. – P. 413 – 456.
831. Stoyanow V. Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century // Studia in Honorem Professoris Verae Mutafčievae. – Sofia: Amicita, 2001. – P. 315 – 332 // Персональна веб-сторінка В. Стоянова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ihist.bas.bg/CV/Valery_Stojanow/VS_Anthroponymis.htm . – Назва з екрана.
832. Stoyanow V. Kumans in Bulgarian history // The Turks. – Vol. I. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – P. 680 – 692.
833. Szadecky-Kardoss S. The Avars // The Cambridge History of early Inner Asia. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P. 206 – 228.
834. Taylor W. R. Nestorian crosses in China // The American Journal of Semitic Languages and Literatures. – Vol. 55. – № 1. – Chicago: University of Chicago, 1938. – P. 56 – 60.
835. Tryjarski E. Piecingowie // Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. – Wrocław: Ossolineum, 1975. – S. 479 – 623.

836. Tsurtumia M. Kivcarta sakitxisatvis XII saukunis dasawyisis qartul politikasi // I. Javakhishvilis sakhelobis tbilisis sakhelmtsifo universitetis sakartvelos istoriis institutis shromebi. 6. – Tbilisi: Tsu Saqartvelos istoriis institutis Sromebi, 2012. – Gr. 169 – 188.

837. Uydu Yücel M. Pechenegs on the Balkans // The Turks. – Vol. I. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – P. 632 – 642.

838. Wink A. The Early expansion of Islam in India // The New Cambridge History of Islam. – Vol. 3: The Eastern Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – P. 78 – 99.

839. Vasary I. Cuman Warriors in the fight of Byzantium with the Latins // Acta Orientalia Academia Scientarum Hungaricae. – Vol. 57. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. – P. 263 – 270.

840. Vasary I. Oriental Languages of The «Codex Cumanicus»: Persian and Cuman as linguae francae in the Black Sea Region (13th – 14th centuries) // Il codice cumanico e il suo mondo. – Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2005. – P. 105 – 124.

841. Vasary I. Origins and possible Cuman affilations of the Asen dynasty // Archivum Ottomanicarum – Wiesbasen: Otto Harrassowitz Verlag, 1994. – Vol. 13. – P. 335 – 345.

842. Vasary I. Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th – 14th centuries // Central Asiatic Journal. – Vol. 32. – Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1988. – P. 260 – 271.

843. Zimonyi I. History of Turkic-speaking people in Europe before Ottomans // Веб-сайт Scribd [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.scribd.com/document/111098404/Zimonyi-Istvan-History-of-the-Turkic-Speaking-Peoples-in-Europe-Before-the-Ottomans> - Назва з екрану.

844. Zimonyi I. Kipchaks and mongolian campaighns agains Eastern Europe // Сборник материалов Международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства, в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Министерство

культуры и информации Республики Казахстан, Комитет по языкам, 2013. – С. 65 – 76.

845. Zuev Yu. A. Se-Yanto Kaganate and Kimeks (Türkic ethnogeography of the Central Asia in the middle of 7th century) // Shygys. – № 1. – P. 11 – 21. – Almaty: Oriental Studies Institute, 2004. // Веб-сайт «Тюркський світ». [*Електронний ресурс*]. Режим доступу: <http://www.turkicworld.org/>. – Назва з екрана/

Zuev Yu. A. Se-Yanto Kaganate and Kimeks (Türkic ethnogeography of the Central Asia in the middle of 7th century) // Shygys. – № 2. – P. 3 – 26. – Almaty: Oriental Studies Institute, 2004. // Веб-сайт «Тюркський світ». [*Електронний ресурс*]. Режим доступу: <http://www.turkicworld.org/>. – Назва з екрана.

ДОДАТОК А. ПЛЕМЕНА ТА КЛАНИ КИПЧАКІВ

1. Дербентські кипчаки на Північному Кавказі. Одним із досі малодосліджених питань історії Північного Кавказу є історія «дербентських кипчаків». У працях З. Анчабадзе та П. Голдена про дербентських кипчаків стисло згадано у зв'язку з історією кипчаків у Грузії та звершеннями Отрока в 1123 р. Також у цих статтях згадано про «колишніх» та «нових» кипчаків [388, 118; 764, 50, 75, 83]. М. Мургулія вважала, що дербентські кипчаки потрапляли у район Дербента епізодично і приходили з Дашт-і Кипчак [246, 142]. Найповніше історія дербентських кипчаків висвітлена в монографії О. Гадла. Петербурзький дослідник припустив, що вони були місцевими кипчаками, котрі прийшли в регіон раніше за кипчаків Атрака (Отрока). При цьому автор, один з небагатьох, звернув увагу на те, що в «Історії та уславленні вінценосців» «нові кипчаки» Салавата протиставляються «колишнім кипчакам», які прийшли з Отроком [176, 144, 146]. С. Плетньова навіть не виділила їх в окрему групу, оскільки не згадала їх у своїй роботі, а згадувала тільки передкавказьких кипчаків на р. Кубані та р. Кумі [261]. С. Гуркін у статті 1990 р. також навіть не згадав про них, а у статті від 2000 р. лише переказав і повторив позицію О. Гадла. Від себе він додав, що ця група кипчаків могла увійти в контакт із дербентським еміром [474, 82–92].

Дослідники взагалі мало звертаються до свідчень грузинських хронік і розглядають історію кипчаків з точки зору С. Плетньової, яка виокремлювала тільки передкавказьких кипчаків. Проте у «Житті царя царів Давида» згадано дві окремі групи (кипчаки Атрака Шарганідзе та дербентські кипчаки). Причиною консервативності дослідників-археологів є те, що кипчацькі антропоморфні статуї майже не фіксувались у регіоні на південь від р. Куми. Але про кипчацькі статуї та кипчаків на північ від м. Дербента відомо з віршів Нізамі. Варто зауважити, що дружиною Нізамі була рабиня Афак з кипчаків, яка була подарована йому в Дербенті, а поряд з містом мали кочувати кипчаки [81; 40].

Поява кипчаків на авансцені історії Кавказу оповита мороком. Джерела майже нічого не повідомляли про долю колишніх хозарських володінь у надкаспійських степах. Свідчення Мусліхіддіна Ларі та Каді Бейзаві містять вигадану інформацію,

запозичену з тюркських епосів [341, 10–14]. Не зовсім зрозумілі свідчення про тюрків у Джуаншера Джуаншеріані. У його доробку є згадка на зіткнення «турків» із «джиками» та «пачаніками». Ці «турки» були огузами-торками. Під їхнім тиском «пачаніки» (печеніги) рушили на захід, а «джики» (зіхи, тобто черкеси) осіли поблизу Абхазії. Проте свідчення Джуаншера Джуаншеріані містять багато неправдоподібної інформації про Вахтанга Горгасала. За часів Вахтанга Горгасала грузини навряд чи знали про печенігів та торків. Тоді на Північному Кавказі кочували гуни-савіри, барсили, хозари та болгарські племена [36, *частина* I]. Ранні згадки грузинських літописців про кипчаків також містять багато вигаданої інформації. Зокрема, це свідчення Леонті Мровелі. Кипчаки згадані поряд з бун-тюрками, які невідомо чи існували взагалі. Оповідь Леонті Мровелі стосується часів Олександра Македонського і його вигаданої кампанії на Кавказі. Достовірність цих свідчень справедливо вважається сумнівною [764, 51–53]. У «Мучеництві Давида та Костянтина» вказано, що кипчаки були атаковані імператором Іраклієм [764, 52]. Останній, за свідченням укладача цього джерела, увійшов у країну команів, які відомі як ківчаки. Іраклій одружився на доньці правителя кипчаків і забрав його військо з собою. Проте кипчаки однозначно не кочували на території Північного Кавказу за життя василевса Іраклія. Союзником останнього був Тон-джабгу-каган, який правив західними тюркютами та хозарами [149, 200–217]. Не виключено, що редактор «Мучеництва Давида та Костянтина» модернізував етнічну номенклатуру і замінив хозарів сучасними йому кипчаками.

Перед тим як перейти безпосередньо до вождівства «дербентських кипчаків», необхідно здійснити екскурс в історію відносин Дербента з тюрками після 965 р. Потрібно відповісти на питання: чи збереглось хозарське населення краю, яку роль грали огузи в історії Північного Кавказу і хто такі «дербентські хозари»? Так, у грузинській хроніці «Історія та уславлення вінценосців» згадано, що дербентські хозари потіснили ширваншаха [48, *глави VIII, XVII*].

В. Мінорський припускав, що Хагані Ширвані міг відомі дані про Русь та Хозарію вставити у свої вірші, а насправді війни русів та хозарів з мусульманами Ширвану могли відбуватися у X ст., тобто в час, який описувала «Історія Ширвану

та Дербента». Проте свідчення грузинського джерела «Історія та уславлення вінценосців» вказує на те, що якісь хозари справді могли воювати проти Ширвану у другій половині XII ст. М. Артамонов вважав «дербентських хозар» реально існуючим народом, але вагався щодо того, чи вони були безпосередніми підданими, чи союзниками та сусідами дербентського еміра. Радянський дослідник вважав свідчення Хагані Ширвані історично реальними. О. Гадло пов'язував русів Хагані Ширвані з поселенням Русія, про яке згадував ал-Ідрісі. Проте саме існування цього поселення під великим сумнівом. «Дербентськими хозарами», на думку дослідника, були мешканці м. Дербента, хозарами ж дослідник вважав частину населення м. Тмутаракані, згадану літописцями як «козарі». Титулатуру на візантійських печатках правителів Тмутаракані, де згадувалась Хозарія, О. Гадло вважав реальною [77, *общие замечания, параграф 1.3*; 139, 601, 610; 176, 102–103, 106, 113, 120, 122–123].

Поблизу Дербента хозари могли з'явитися близько 1064 р. При цьому в «Історії Ширвану та Дербента» згадувалось поселення у 3 тис. будинків з назвою Кахтан. А. Новосельцев не наважувався ототожнити Кахтан з якимось містом і припускав, що воно не розташовувалось у Хозарії, оскільки про місто з такою назвою у Хозарії арабські хроністи та географи не згадували. В. Мінорський вважав можливим ототожнити поселення Кахтан з володінням Хайдак (Кайтак). Титулом місцевого володаря був тюркський титул *саліфан*, і в 1064 р. місцевий володар надав допомогу ширваншаху Мансуру. Дослідник стверджував, що в цій місцевості розташовувались колишня Барсилія та місто Варачан. Л. Гмиря припустила, що Кахтан – це місто Семендер. Вона прийняла гіпотезу В. Мінорського про тотожність царства Джідан з володінням Хайдак і відносила його до тюркських князівств Кавказу. За свідченнями ал-Масуді, правитель Джідану був мусульманського віросповідання, виводив своє походження від племені кахтан, залежав від хозарського царя, титулувався саліфаном і мав столицю Семендер. Це володіння було населене хозарами (точніше, близькими до них булгарськими племенами барсилів та суварів). Щодо володіння Шандан, то дослідниця вказувала, що це володіння було запеклим ворогом мусульман і виступало проти Дербента разом з

хозарами. В. Мінорський ототожнював його з володінням Ашкуджа і вважав його населення даргінським. Шанданці здійснили походи на Дербент у 909 (912), 938, 1037 рр. Війна 1040 р. була нападом Дербента на Шандан. Це володіння було частиною володінь хозарів, проте не доменом хозарського володаря, а залежним від нього князівством. Л. Гмиря припускала, що Шандан був володінням з центром у м. Семендері. Після поразки шанданців у 938 р. від дербентців Хайдак став супротивником Дербента в 30 – 40-х рр. X ст. Проте частіше він був союзником Дербента. Проти дербентського еміра це князівство воювало в XI ст. лише одного разу (у 1040 р.). Не виключено, що хайдакці могли прийти на допомогу раїсам (знаті) Дербента проти еміра Абд ал-Меліка. Проте в 1055 р. правитель Хайдака став тестем еміра Мансура б. Абд ал-Меліка. Але в 1064 р. хайдакці підтримали еміра проти раїсів міста. Лашкарі б. Абд ал-Мелік знайшов притулок у Хайдаку. У 1068 р. війська Хайдаку підтримали дербентського еміра Абд ал-Меліка проти ширванців і допомогли йому відстояти місто від зазіхань південного сусіда. У 1075 р. вигнаний сельджуками дербентський емір Абд ал-Мелік дістав притулок у Хайдаку [253, 193-194, 231-232; 81; 24; 77, *общие замечания, параграф 1.2, приложение 3*; 448, 78-88; 176, 185-186; 341, 71-75].

Під 1064 р. в «Історії Ширвану та Дербента» вказано, що до Кахтана прибули втікачі. У хроніці вказано, що це місто у країні хозарів. Перед цим у хроніці було зазначено, що на Дербент вирішив напасти володар Саріру з невірними (язичниками) тюрками. Вони зупинились поблизу поселення Д.х.нк (Дімішк), де їх і атакували мусульмани. Що це були за тюрки, не вказано, але з великою часткою ймовірності можна припустити, що це були кипчаки. Можливо, ця інформація була першим свідченням про дербентських кипчаків. Хозари мали переселитися зі своєї землі під тиском кипчаків. Їхньою землею у такому разі мали бути степи на території сучасної Республіки Дагестан, що пізніше стали володіннями Кумицького шамхальства. Варто зауважити, що до того в 1037-му та 1040 рр. дербентські володарі воювали з царством Шандан. Архівіст з м. Гянджа Масуд б. Намдар згадував, що ширваншах завоював князівства Гумік та Сувар до території аланів. Йакут згадував про Шандан як про одну із земель хозарів. Землею хозарів в «Історії

Ширвану та Дербента» мало бути князівство Шандан. Хозари могли евакуюватись із Шандану в Хайдак. Це володіння В. Мінорський вважав центром формування кумицького народу. А. З. Валіді-Тоган датував переселення хозарів 1076 роком і вважав, що вони перейшли під владу Сельджуків. Дослідник припускав, що до Дербента їх прийняв Сау-Тегін. Але В. Мінорський вважав, що така інтерпретація необгрунтована. У будь-якому разі, так звані «дербентські хозари» мали жити поблизу Дербента і у випадку чого були союзниками Дербента проти Ширвану. Свідчення про «дербентських хозар» із грузинської хроніки та поема Хагані Ширвані дають змогу стверджувати, що хозари могли існувати ще у XII ст. [253, 230–231; 77, *текст, общие замечания, параграфы 1.2–1.3; 341, 71*].

Політичний центр хозарів у VII – на початку VIII ст. власне й був у землі гунів. Пізніше Семендер став частиною окремого володіння. Принаймні хозарський правитель Йосип не включав його у склад свого домену. Ібн Хаукаль та ал-Істахрі ж вважали, що правитель Семендера іудей та родич хозарського правителя. Їхні свідчення мали стосуватись більш раннього часу. На північ від Семендера розташовувалося володіння Беленджер (Булкер-Болгар), населення якого складала барсили. Необхідно зауважити, що свідчення арабських джерел вказують на два володіння. Вони утворились після походу арабського полководця Марвана на хозар. До цього це було одне володіння, яке Ібн Хурдадбег та Ібн ал-Факіх називали Суваром, Гардізі – Дженданом, а Ібн Русте – Хайзаном. Після розпаду утворилось два володіння – на півночі був розташований Беленджер зі столицею Семендер, населений барсилами, на півдні – володіння з центром у м. Хайзані, населене суварами (савірами). З одним із цих володінь і можна зіставити Шандан. Швидше за все, він є південним володінням Сувар, а Масуд б. Намдар не знав про два окремих володіння і загалом згадав країну гунів (барсилів та суварів) як *Сулвар* [149, 315–317, 541–542; 58; 77, *общие замечания, параграф 1.2, приложение 4*].

На думку О. Гадла, Семендер був центром царства Джідан, правителем якого був Саліфан. Вчений вважав його одним володінням з Кайтагом та окремою від Хозарського каганату державою. Г. та Я. Федорови ототожнювали Джідан із Суваром і не брали до уваги свідчення про Шандан та Хайдак [176, 173, 178–179,

186; 286, 172–179]. Причиною міграції хозарів (або споріднених з ними племен) на південь мав бути цілий ряд подій. Звичайно, найбільш вагомим була поразка хозарів від огузів і Русі, про яку розповідали арабські хроністи. Г. та Я. Федорови припускають, що огузи після падіння міста Ітіля прийшли на територію Сулацько-Терського межиріччя. Речовий інвентар у похованні поблизу Томаза-тепе виявляє схожість із печенізько-огузькими аналогами у Східній Європі. Огузи проникли до північно-східних передгір'їв Кавказу і потіснили місцевих мешканців [286, 217–221, 240–244; 764, 53].

Поселення доогузького населення надкаспійських степів збереглися у передгір'ях та горах. Одним з таких городищ, що збереглося під час огузької експансії, було Узун-Тала. Проте було б помилкою вважати, що огузи залишили у спокої хозаро-булгарське населення краю. Східні кочівники переходять нагір'я Тепсілі-Тау та оволодівають басейном р. Шура-Узень. Булгарські пам'ятки збереглися на поселеннях Аркас, Дургелі, Кара-Шура, Какамахі, Генторун, Улуяр, що розташовувались у горах Дагестану [286, 217–221, 240–244]. Окрім того, у Саджсіні (Саксіні) ал-Гарнаті в першу чергу згадував огузів. Під час кипчацької експансії між 1030-м та 1055 рр. сорок родів огузів, про яких згадував арабський мандрівник, мали зайняти район Волзької дельти. У 50 – 60-х рр. XI ст. кипчаки мали потіснити тюркські князівства в Дагестані, що й підтверджується даними «Історії Ширвану та Дербента». Ал-Гарнаті та Ібн ал-Азрак ал-Фарікі не згадували, що хозари мешкали у Дербенті [25; 77, *приложение 2, приложение 5*].

На думку А. Казіханової, хозарське населення під тиском сусідів відступило на територію Саріру і тільки через деякий час змогло повернутись на частину своїх попередніх територій. Дослідниця мотивувала це тим, що у захищених природою передгір'ях можливо було пережити ворожу навалу. Дещо раніше це припущення висловила Л. Гмиря. «Історія Ширвану та Дербента» фіксувала поряд з Дербентом володіння Хайдак, котре пережило події 1064 р. На відміну від нього, Шандан не був у змозі протистояти аланам під проводом Діді Дургулеля та кочівникам. Джерела не згадують його після поразки від дербентців у 1040 р. В «Історії Ширвану та Дербента» під 1043 р. згадувалися тюрки-гузи, так що «невірні тюрки»,

які були згадані в цьому джерелі під 1064 р., напевне, були кипчаками. Про мову хайдаків поряд з тюркською та аланською повідомляв ал-Гарнаті. Необхідно зауважити, що Хайдак пізніше став Кайтазьким уцмійством (князівством), серед населення якого домінували даргінці. Цілком реальним є припущення про те, що хозари могли шукати порятунку в сусідів – у князівствах Хайдак та Сарір. Ці князівства колись були васалами хозарів і власне у цьому значенні були колишньою хозарською територією. Сарір перестав існувати наприкінці XI ст. «Дербентські хозари» могли прийти у Ширван у другій половині XII ст. з Кайтазького уцмійства (Хайдак), котре існувало довше, ніж Сарір чи Шандан [211; 77, *общие замечания, параграф 1.2; 25; 341, 71*].

Необхідно зауважити, що в «Історії Дагестану» Мухаммеда Рафі в країні Кайтаг було поселення Калакурейш (фортеця курейшитів). Таким чином, генеалогія правителів хоча й штучна, але прив'язувалась до арабів. У зв'язку з цим можна згадати й про поселення Кахтан (кахтан було одним з арабських племен, а виводити свій родовід від арабів у Дагестані було престижно). Хайдак був союзником Аварського нуцальства (князівства) з центром у Хунзасі. За часів монгольського завоювання кайтагці разом з аварцями воювали проти князівства Кумух (Гумік). Г.-Р. Гусейнов вбачає у володінні Гумік назву Кумук. В. Мінорський набагато раніше висловив цю гіпотезу і вважав його населення лакцями. В «Історії Ширвану та Дербента» під 1064 р. згадані «невірні гуміки». Ісламізація лакців продовжувалась протягом усього XI ст. На Аварське нуцальство у цей час нападали мусульманські газі (мусульманський аналог хрестоносців) [108; 77, *текст, общие замечания, параграф 1.2; 487, 142–152; 240; 341, 70–71*].

Зокрема, Г. Федоров-Гусейнов обстоював точку зору, що кумики походили від тюркізованих кавказців. Ця точка зору була популярною в російській та радянській історичній науці. Кумиків пов'язували з Гуміком. Її поділяли Р. Магомедов, Я. та Г. Федорови. Ще раніше цієї точки зору дотримувалися А. Самойлович та В. Бартольд. К. Алієв та Дж. Хангішієв вважають, що кумики – це нащадки булгар та хозарів. Ця точка зору також не є новою. Про гуно-булгарське та хозарське походження кумиків писали А. Кримський, Б. Чобан-заде, З. Навшірванов, А. Сатибалов. А. Тамай

висловила гіпотезу, що кумики – це нащадки кімаків. Якщо перша та друга гіпотези мають під собою теоретичну базу, то третя гіпотеза зовсім необґрунтована. Кумики є європеїдами, а кімаки та кипчаки, судячи з іконографії тюркських антропоморфних статуй, були монголоїдами. Кумики є носіями кипчацької мови, але мову вони могли набути внаслідок кипчакизації регіону в XI – XIV ст. Нам видається можливим, що в етногенезі кумиків потужним був болгарський та хозарський субстрати. Також у їхньому етногенезі мали взяти участь огузи і вже потім кипчаки. Пам'ять про хозарське минуле північнокавказьких степів збереглась у перських хроністів XIII – XIV ст., які називали їх Дашт-і Хозар [385; 683; 692, 97–99; 693; 488, 280–285; 77, *общие замечания, параграф 1.2*].

Хозари, згадані в «Історії Ширвану та Дербента», мали жити на території володіння, відомого як Хамзін або Шандан. Відповідно, тиск огузів на місцеве населення мав відчуватися вже в часи кипчацької експансії на Північному Кавказі, тобто у 40 – 60-х рр. XI ст. Кілька кавказьких дослідників (А. Казіханова, Д. Атаєв, А. Сатібалов, Ш. Ахмедов, А. Шіхсаїдов) припускають, що огузи інфільтрувалися до складу населення Саріру. У піснях аварців згадувався рід огузького походження (*Угъузилал*). Огузи, згідно з переказами, заснували село Цада. Згідно з легендами аварців, їхній вождь Суракат був сином Огуз-хана. За переказами хунзахців, тухум (рід) Угъузилал був звільнений від податків. Д. Атаєв вказує, що з найманців-тюрків формувалося щось на зразок мамлюцької гвардії, а самі тюрки ставали тарханами (привілейованою служивою верствою). Можна припустити, що огузи були прийняті на службу до володаря Саріру. Можливо, хозари перебували в гірських князівствах на схожих умовах. В. Мінорський вказував, що династія правителів Саріру могла походити від кочових аварів, а більшість населення було кавказьким. Цікаво, що цієї ж гіпотези дотримувалися й О. Пріцак, І. Ерделі та Й. Маркварт. Дагестанські дослідники М. Магомедов та М. Агларов не виключають інфільтрації степового компонента у склад населення Саріру. Син Сурката (правителя Хунзаху) мав кочівницьке ім'я Баяр. Цікаво, що слов'яни почали називати аварців оварами завдяки посередництву тюрків. На думку Г.-Р. Гусейнова, слово «оварський» у «Слові о полку Ігоревім» походить від тюркського *awar* та давньобулгарського *avar*.

«Оварські шоломи» могли бути виготовлені в Аварському князівстві на замовлення кипчаків. Ібн Русте вказував, що володар Саріру звався Авар (Аваз). У зв'язку з цим нам не видається чимось неможливим те, що династія володарів Хайдаку могла бути тюркською, а населення кавказьким (даргінським). Аварці та даргінці з часом мали асимілювати зайд - тюрків. Що цікаво, складні назви річок у Дагестані часто мають тюркську частину «су» (вода), наприклад Аварське Кой-Су [211; 77, *общие замечания, параграф 1.2, приложение 4; 488; 237*].

Разом з тим варто відзначити, що з півдня просувалась інша огузька група – турки-сельджуки. У 1068 р. їхній воєначальник Сау-тегін зайняв Дербент. У 1071 р. гулям Йагма від імені Алп-Арслана змусив до покори Дербент і сусідні з ним володіння. Влада сельджуків могла поширитися на територію володіння Уркарах (титул його правителя – Б.рзбан, тобто марзбан), яке в XI ст. було залежним від Дербента. Також від сельджуків міг залежати Гумік (Кумух). У XII ст. Уркарах вже залежав від Хайдаку. У 1075 р. посол султана Мелік-шаха подарував Сау-Тегіну Дербент як прикордонну територію [211; 77, *общие замечания, параграф 1.2.*]. Сарір перестав існувати наприкінці XI ст. Його володіння розпалися на Аварське нуцальство, яким керував легендарний Суракат, та на володіння андійців, правителем якого був Джугьут I-хан.

Що стосується держав Дагестану, то про період з 1075-го по 1125 р. мало що відомо. При реконструкції історії цього періоду використовують місцеву горську традицію, зафіксовану у пізніх дагестанських хроніках. Правителі Хунзаху були християнами і правонаступниками Саріру, але столицю довелось перенести у село Танусі. Колишня столиця Хумрадж (Хунзах) на деякий час занепала. Мусульмани почали наступ наприкінці XI – на початку XII ст. Згідно зі свідченнями «Історії Дагестану» Мухаммеда Рафі, мусульмани завоювали Хунзах, а місцевий правитель Баяр втік зі своїми людьми до грузинів у Тушетію. Замість нього регіоном Аварією почав правити мусульманин Мавсумбек. У «Дербенд-наме» вказано, що у VIII ст. арабський полководець Маслама обернув місцеве населення на мусульман. У «Хунзах-наме» повідомляється, що навернув аварців у мусульманство шейх Абу Муслім, який до того взимку перебував у м. Тарку, а влітку – у м. Кумух. Т.

Айтберов вважав, що Хунзах здобули мусульманські фанатики, які прийшли з Кумуха. Ал-Гарнаті у 1130 р. зафіксував поблизу Дербента володаря Абу-л-Касіма, котрий володів кількома мовами, в тому числі аварською (сарірською). За свідченням Мухаммеда Рафі, мусульманське панування в Аварії не було довгим, і онук Сураката Амірсултан повернувся на територію Аварії з Грузії, зібравши військо з андійців та в гірській Чечні (серед цунтинців та кара-булаків). Цікава сама згадка про кара-булаків (а це, без сумніву, тюркський етнонім) серед горців. За даними «Хунзах-наме», син Сураката Андунік (Андронік) переміг мусульман і повернувся в Аварію на запрошення хунзахців. У будь-якому разі, син Сураката зробив столицею Хунзах і знову став поважним монархом серед володарів Кавказу. Аварське нуцальство грузини називали Хундзеті, а мусульмани продовжували називати його Саріром. Навернення аварців до ісламу почалось тільки у XIV ст. Позиції православного християнства в цьому регіоні підтримувала Грузія [108; 25].

Г. та Я. Федорови ототожнювали населення, яке залишило по собі Міатлінські поховання, з кипчаками [286, 218–219, 250–253]. Для цих поховань характерне розташування рук на грудях та на поясі. Ці відхилення від традиційно витягнутих вздовж тулуба рук (за кипчацькими традиціями) пов'язані з особливостями поховального обряду булгарсько-хозарського населення Надкаспію, тобто можна стверджувати про метисацію місцевого населення з кипчаками. Серед небіжчиків у Міатлінських курганах фіксується огузька домішка. За традиційним для огузів звичаєм одна з рук була покладена на пояс. Фактично хозари розчинилися серед завойовників і разом із державністю втратили й ідентичність [286, 250–253]. О. Гадло вважає, що огузько-печенізька доба на Північному Кавказі тривала від середини X до середини XI ст. [176, 153].

Необхідно зазначити, що в цих похованнях відсутні традиційні для кипчаків земляний насип та огорожі. Місцеве населення було осілим. Щодо Міатлінських поховань, то вони були розташовані на нижній течії річки Сулак. У Дагестані було знайдено кілька кипчацьких статуй. Вони розміщувались поблизу села Карабудахкент (безпосередньо на городищі Генторун), біля селища Екібулак Буйнацького району та на городищі Чопалав-Тепе Бабаюртівського району. На

думку Г. Федорова-Гусейнова та А. Казіханової, кипчаки метисувалися з місцевим болгарським (баланджарським) населенням. До того кипчаки мали підкорити огузьке населення надкаспійських степів, яке було там раніше за кипчаків. На мову кумиків істотно впливали огузи. Таким чином, ми дістаємо підтвердження свідченням «Життя царя царів Давида» про «дербентських кипчаків» поряд з леками та повідомленню Нізамі про кипчацькі святилища (ідоли) на північ від Дербента. Перехід до осілості зумовлений давніми традиціями спорудження стаціонарних поселень у прикаспійському Дагестані. У зв'язку з цим нас не повинні дивувати свідчення грузинської хроніки «Історія та уславлення вінценосців» про місто кипчаків Севінч [40; 81; 48, *глава XVII*; 211; 488, 280–285].

Османські хроністи Мусліхитін Ларі та Мюнеджімбаші переповідали фольклорну версію розселення кипчаків. Так, за їхніми даними, за часів легендарного Кара-хана кипчаки переселились до Криму. Весь степ підпав під їхню владу та почав називатися Дашт-і Кипчак. Кипчаки тоді ж зайняли Баб ал-Абваб (арабська назва м. Дербента), що був розташований у Джебел-і Конук, і з того часу він почав називатись «Тюрк капусу» (Ворота тюрків). Охоронцями цих воріт стали канкли (*так в оригіналі, можливо, це кангли*), кількість яких у горах збільшилась, і вони почали панувати. Каді Бейзаві згадував, що кипчаки служили перському шаху. За його свідченням, за часів шаха Нуширвана (Ануширвана з династії Сасанідів) міфічний Кипчак-Мелік займав одне з чотирьох крісел біля шахського престолу. Тут, очевидно, відбулось викривлення історії кипчаків, і звершення савірів, хозарів та огузів приписали одним кипчакам, тобто відбулась модернізація етнонімів, подібно до того, як це відбулось у грузинських хроніках. Свідчення про Кипчак-меліка, очевидно, в епічній та казковій формі повідомляють про присутність савірів у перському війську в VI ст. [341, 10–12].

Турецький дослідник М. Ф. Кирзиоглу вважає, що головними ворогами кипчаків були огузи. Через Кара-Дербент кипчаки здійснювали напади на столичні міста Агджа-Калак та Сюрмелі. Очолював їх Аладжа Атлі Шевкал-і Мелік. Праве крило його війська очолювали Богачук-Мелік та Кара-Токан-мелік. Їхніми супротивниками були беглербег Огуз-хана Олаш-оглу Салвур-Казан-хан, у правому крилі – Делю-Тондар з Таш-Огуза, у лівому крилі – Кара-Будак Кара-Конак оглу з Іч-Огуза [341, 11].

Вплив центральноазійського компонента в надкаспійських степах був підсилений міграцією кипчаків. Зважаючи на те, що активізація кипчаків на північ від Аральського моря зафіксована у 30-х рр. XI ст., саме цей час можна вважати початком кипчацької експансії на захід. Крайнім часом переселення був 1055 р., коли кипчаки вийшли на кордон Русі [149, 579; 452, 474]. На нашу думку, з'явитися в Західному Надкаспії кипчаки могли не пізніше 40-х рр. XI ст., проте ці землі не мали для них стратегічного значення. Тільки так можна пояснити той факт, що Нижнє Поволжя із Саксіном були поза межами їхнього впливу. Археологічні дослідження виявили наявність і збереження до нашого часу на Нижній Волзі огузьких пам'яток. Посилити свою присутність у надкаспійських степах кипчаки змогли лише у 60-х рр. XI ст., коли почали формуватися місцеві локальні групи кочівників, а основна їхня маса ще заселяла надчорноморські степи [419, 22–28].

С. Плетньова виокремлює серед кипчаків північнокавказьку (передкавказьку) групу. С. Гуркін та Ю. Зеленський також припускають наявність окремої (передкавказької) групи кипчаків на Північному Кавказі [480, 108–109]. О. Гадло вважає, що на Північному Кавказі існували вождівства токсоба і дурут, кипчаків і куманів [176, 140–143]. Г. та Я. Федорови вказували, що північнокавказькі кипчаки перебували під управлінням Отрока [286, 233–240]. З. Папаскірі стверджує, що донецькі кипчаки поділялися на дві групи: одна, на чолі із Сирчаном, кочувала на лівому березі Дону, а інша перебувала поблизу Грузії [255, 92–93, 98–99].

Варто зазначити, що у «Житті царя царів Давида» «дербентських кипчаків» згадано не поряд з дербентським еміром, а разом з леками (гірськими кавказькими народами Дагестану). Поряд із кипчаками Отрока грузинський літописець згадував інший племінний союз – «дербентських кипчаків» [388, 118; 764, 75; 40]. За свідченням «Катрліс Цховреба» (літописного зведення «Історія Грузії»), грузини та кипчаки Отрока (Атрака Шарганісдзе) воювали проти «дербентських кипчаків» та леків. На думку М. Мургулії, леками грузини називали населення Дагестану [176, 144; 388, 118; 246, 142]. Отрок Шаруканович був союзником грузинського царя і ворогом гірських князівств Дагестану та «дербентських кипчаків» [388, 116; 779, 650]. Після того як люди Отрока переселилися з донецьких степів на Північний Кавказ,

кількість населення мала зрости, що, своєю чергою, мало викликати конфлікти з сусідами. З даних грузинських джерел нам відомо про конфлікти Отрока з аланами та «дербентськими кипчаками», що дає змогу припустити, що його люди переселились до Центрального Кавказу і тим самим потіснили попередніх мешканців цього регіону [40]. Р. Гусейнов зазначив, що кипчацькі говірки з'явилися у Муганському степу Південного Кавказу у XII ст., що вказує на проникнення деяких груп «дербентських кипчаків» на Південний Кавказ [486, 352].

Юрій Боголюбський (син Андрія Боголюбського) мав прибути до Грузії саме через володіння кипчаків та аланів [48, *глава XVII*; 619, № 1, 14]. Грузинські джерела приписували ініціативу цього кроку грузинським вельможам, однак без сприяння кипчацького володаря цього б не відбулося [619, № 1, 14]. Руський князь Юрій переховувався від свого дядька Всеволода Велике Гніздо у місті хана Севінча [48, *глава XVII*; 253, 124–129; 619, № 1, 14; 764, 83]. Ще П. Бутков локалізував місто Севендж на річці Сунжі у колишніх землях хозарів. Т. Мінаєва локалізувала місто Севінч поблизу річок Псла та Орелі. Ю. Зеленський локалізує це місто на Північному Кавказі, проте не вказує, де саме воно розташовувалося [598, 190; 512; 513, 41]. Схожу з іменем цього вождя назву річки (Севенц) згадують слов'янські літописці поблизу річки Терек [176, 193]. З. Папаскірі припускає, що місто називалося Сунжа і розташовувалося поблизу річки Сунжі [253, 100]. Юрій, після розлучення з царицею Тамар, зробив спробу повернути собі престол. Він це мав зробити не без допомоги грузинських князів Гузана та Вардана [48, *глава XXIV*]. Для подій після 1185 р. характерно те, що «колишніх кипчаків» замінили «нові кипчаки». Одним із таких «нових кипчаків» був брат Севінча Салават. Кипчаки брали участь у Шамхорській битві (1195 р.) [255, 95 – 96, 101; 772, 50].

Кочів'я дербентських кипчаків у надкаспійських напівпустелях мали повторювати обриси кочів'їв хозарів, що були описані ще каганом Йосипом. Їхню територію складали землі від Каспійського моря до гір Ергені і Кавказу. Проте, на відміну від хозарів, вони не володіли територією дельти Волги, що в XI – XII ст. була відома під назвою Саксін [651, 164–165]. Ал-Гарнаті, який прибув на землі хозарів у місто Саджсін, вказував, що місцеве населення складається з огузів,

булгар, суварів, хозарів і є мусульманським [25]. На півдні дербентські кипчаки межували з містом Дербентом та гірськими князівствами Дагестану [40].

Дербентські кипчаки були конфедерацією племен, яка займала степи Північно-Східного Кавказу між Волгою, горами Ергені та Кавказькими горами. У боротьбі за домінування в регіоні вони конкурували за вплив з вождівством донецьких кипчаків, які володіли ілем (улусом) на Північному Кавказі і яких очолював хан Отрок. Дербентські кипчаки були політично незалежними і могли найматись як у військо Грузії, так і до військ її ворогів. В етнічному відношенні дербентські кипчаки були неоднорідні. Панівна верства складалася з кипчаків, а основна маса населення була булгарсько-хозарського та огузького походження. Спорудження кипчацьких статуй на південь від річки Куми не набуло поширення внаслідок помітного булгарського субстрату. Місто Севінч було столицею дербентських кипчаків і розташовувалось на річці Сунжа. Дербентські хозари були булгаро-хозарським населенням, яке внаслідок кипчацької експансії переселилось у 60-ті роки XI століття в місцевості поблизу Дербента. В етнічному відношенні вони залишалися самостійними ще у XII столітті.

2. Династія та клан Шаруканідів. Однією з важливих проблем історії кипчаків є історія харизматичних кланів кипчаків. П. Голден присвятив окремим кланам (ольберлікам та урусобичам) дві своїх статті, а огляду загальних племен та кланів присвятив окрему студію [765; 456]. Також наявні декілька досліджень, які присвячені окремим постатям кипчацької історії – Кончаку та Отроку [672; 699]. Проте питання щодо окремих харизматичних кланів досі залишається малодослідженим. Ще Рабі Петах'я, подорожучи просторами Східної Європи у XII ст., зауважив, що в кипчаків немає єдиного правителя, проте є окремі впливові родини. В XI ст. на просторах Східної Європи сформувалося кілька вождівств, очолених харизматичними вождями. Конфедерація племен донецьких кипчаків була одним з наймогутніших вождівств кипчаків. Літописці називали вождів цього об'єднання – Шарукана, Сирчана, Отрока, Кончака та Юрія Кончаковича. Ця інформація дивом потрапила на сторінки Галицько-Волинського літопису.

Літописець записав кипчацьку легенду про Отрока та його перебування у Грузії. У літописі був зафіксований родовід Юрія Кончаковича [92; 47, 716; 40].

Найбільший вплив серед вождівств західної частини Дашт-і Кипчак мала донецька конфедерація кипчаків, що сформувалася паралельно з вождівством Боняка. Серед вождів цього вождівства згадувався Шарукан. У наративних джерелах перша згадка про Шарукана з'являється в 1068 р. при описі битви на річці Альті [65, 167–172; 84, 17, 186–190; 47, 156–161; 651, 102–103; 664]. Серед донецьких кипчаків були й інші вожді. Одним з них був Іскал (Сукал, Сакал), про якого згадано при описі подій 1061 року [343, 77; 651, 102]. Згадка про смерть Осеня (Асеня) датована 1082 р., а доля Шарукана оповита мороком до початку XII ст. [263, 240; 65, 205; 47, 196]. Логічно припустити, що походи 1078 р. на Переяслав та 1079 р. на місто Воїнь були зініційовані племенем кай, а не Шаруканом [65, 200, 204; 84, 18, 201; 47, 190–191, 195–196; 651, 103]. О. Прицак зробив припущення, що Асень – назва клану кай у донецьких кипчаків [263, 239–246]. Кипчацька експансія другої половини XI ст. наштовхнулася на протидію Русі. Проте перший час русинам довелося вельми сутужно. У 1080 р. кипчаки вторгнулися в Новгород-Сіверське князівство. У 1083 р. 8 тис. кипчаків спустошували місцевості поблизу міста Прилук. У 1092 р. кипчаки здобули міста Песочен та Переволоку [651, 103].

Під час походів у степи Володимир Мономах та Олег Святославич уклали шлюби своїх синів із доньками двох кипчацьких вождів, які мали однакові імена (Аєпа) [263, 241]. Варто врахувати, що шлюби синів Володимира Мономаха та Олега Святославича з кипчацькими хатун мали тактичне значення і були спрямовані проти Шарукана та його синів. Не без підтримки Володимира Мономаха проти кипчаків мали повстати огузи-торки та печеніги [149, 618]. Союз із Аєпичами передбачав спільні дії проти роду Шарукана. Є відомості про походи русинів на Сіверський Донець у 1111 та 1116 рр. [263, 218–220; 779, 649; 246, 67]. За припущенням Г. та Я. Федорових, Отрок мав стати ханом донецьких кипчаків у другій половині 20-х рр. XII ст. [286, 240]. Тоді посольство в Грузію на чолі з кобизчі Оре мало іншу мету, ніж просто нагадування про батьківщину. Супротивниками хана Сирчана (дядька Отрока) мали бути кипчацькі вожді Аєпи.

Ймовірно, після того, як померли Володимир Мономах та Давид Будівник, втратили силу домовленості вождів кай з київськими князями. Як правило, степові володарі уклали з сусідами персональні угоди. Скориставшись допомогою русинів, Каєпичі (Аєпичі) могли істотно потіснити Шаруканідів, що змусило Сирчана прохати Отрока про допомогу. Якщо до Отрока влада передавалась від дядька до племінника, то після його повернення ми спостерігаємо передачу влади від батька до сина, що свідчить про істотні зміни у кипчацькому соціумі [47, 716]. Що стосується імені Аєпа, то Л. Рашоні та О. Прицак вважали його похідним від *Qay-oba*, оскільки початкове «к» у деяких кипчацьких діалектах випадало, як і у випадку з кімаками, яких тюрки називали йсьмеками [769, 108–109].

Володимир Мономах прагнув максимально послабити кипчаків, здійснюючи походи на їхні міста і виводячи звідти їхнє основне населення – ясів (донських аланів) [261, 220]. Таким чином, підривались основи економіки донецької конфедерації. Те, що Сирчан зміг умовити Отрока повернутися у рідні степи, свідчить про наявність володінь кипчаків поблизу Грузії [47, 716]. Під владою Сирчана могли перебувати кубанські та сальські степи. Династія нащадків Асеня і Гиргеня деякий час домінувала в колишніх володіннях Шаруканідів на Сіверському Донці та Дону. Через деякий час Шаруканіди – Отрок та Кончак – відвоювали свої колишні кочів'я в Каєпичів. Це сталося між 1125-м та 1160 рр. [40; 47, 507, 716].

До того русини тіснили кипчаків. У 1109 р. Давид Іворович воював проти кипчаків на Сіверському Донці [65, 283–284; 47, 260; 651, 111; 246, 67]. За свідченнями володимиро-суздальських джерел, кипчаки тоді здійснили черговий набіг. Святополк, Володимир Мономах та Давид Святославич у 1111 р. відповіли на це черговим походом [65, 289; 651, 111; 246, 67]. Русини здобули ворожі міста та захопили багато худоби. На зворотному шляху їх атакували кипчаки, але русини змогли відбити їхній набіг [47, 266–273]. У 1125 р. Мстислав Володимирович відбив їхній набіг на Баруч і переслідував їх до Полксотеня [47, 289–290; 65, 295–296; 651, 114]. У 1153 р. Мстислав Ізяславич переслідував кипчаків до річки Псел [65, 340; 47, 465]. У 1152 р. під час правління у Києві Ізяслава Мстиславича русини здійснили похід проти кипчаків на річки Оріль та Самару [648, 121].

Набіги донецького об'єднання кипчаків на Русь були менш інтенсивними, ніж набіги Боняка чи Тогортака-Тугоркана. Серед подій XI ст. можна згадати хіба що похід Шарукана, який завершився битвами на річках Альті та Снові [263, 32; 65, 167–172; 84, 17, 186–190; 47, 156–161]. Другий раз, у серпні 1107 р., війська Шарукана та Боняка були переможені поблизу міста Лубен на р. Сулі [263, 41; 65, 281–282; 47, 258–259; 651, 110; 246, 68–69; 672]. Остання згадка про Шарукана датована у літописі 1107 р. [263, 41–42; 65, 281–282; 47, 258–259; 651, 110, 112; 248, 68–69; 672].

Серед племен Дашт-і Кипчак досить часто згадувались *токсоба*. Ібн Халдун та ан-Нувайрі називали його першим серед племен Дашт-і Кипчак. Також про нього згадували Ібн Дукмак та Абу Хайан. П. Голден наводив такі форми назви цього племені: *tqsbâ* для ад-Дімашки, *tqsbâ* (*Toqsoba*) – для ан-Нувайрі та Абу Хайана, *tgsbâ* (*Toğsoba*) – для Ібн Халдуна. Дослідники висловили низку припущень щодо походження етноніма «токсоба» [575, 118–119, 127; 111, 540–541; 769, 119]. Зокрема, С. Ахінжанов припустив, що токсоба – це *токсан-оба*. Кипчацьких родів та кланів була величезна кількість, і те, що відомо нам, – лише верхівка айсберга [576].

Етнонім «токсоба» зафіксований в ойконімії Криму та топонімії Молдови [366, 132]. Підрозділ *токсоба* був у роді *байбакти* клану *байули* племені *алчін* Молодшого жузу казахів. Також він був наявний у киргизів племені *саяк* [366, 133]. Ураном (гаслом) узбецьких та каракалпацьких кипчаків було «Токсаба!» [366, 133]. Про плем'я *токсоба* в основному відомо з арабських джерел, і, за їхніми даними, воно домінувало у західній частині Дашт-і Кипчак [575, 118–119, 127; 111, 540–541; 239]. П. Голден відносить токсоба до «диких половців». На його думку, є три варіанти етимології назви племені: *токуз-оба*, *тухс-оба* та монгольське *Togusun*. З нашої точки зору, найбільш імовірною є версія про «дев'ять родів» [763, 299; 769, 119–120]. У 1152 р. токсоба разом з іншими кипчаками виступили як союзники Юрія Долгорукого проти великого князя Ізяслава [47, 455; 760, 300]. Токсоба домінували в донецькій конфедерації кипчаків [763, 305–307]. Під їхньою владою перебували й інші племена. Одним з таких племен було плем'я *таргіл*. Це плем'я

згадував Ахсікенді. У Галицько-Волинському літописі воно згадане як *тарголове* (*Targil*). Плем'я таргіл-оба було союзником Кончака в 1185 р. [760, 119; 47, 644]. Вождя клану *Тарев* (*Tarew*) Азгулуя було вбито під час одного з походів Володимира Мономаха [769, 119]. Мабуть, найвідомішим серед племен, які перебували під владою Шаруканідів, було плем'я *тертер-оба*, яке відоме як *тертробичі*. На нашу думку, його можна зіставити з племенем *дурут* [769, 119].

Можна припустити, що повернення загартованих у боях воїнів Отрока додало сили Шаруканідам. Під 1160 р. етнонім «каєпичі» згадувався поряд з берендичами у складі «чорних клобуків», а це означало, що до того війна була ними (кай) програна [47, 507; 764, 70–72]. Розпал ворожнечі між Каєпичами та Шаруканідами мав припасти на 20 – 40-ті рр. XII ст. До кінця 50-х рр. того ж століття кай мали остаточно програти війну і мігрувати до Київського князівства. Окрім того, у текст Галицько-Волинського літопису потрапив фрагмент кипчацької епічної пісні про Отрока. Саме завдяки цьому до нас і дійшли унікальні свідчення про клан Шаруканідів [47, 716].

Зважаючи на те, що Отрок ще до переселення в Грузію встановив контакт із царем Давидом, можна зробити припущення, що він це зробив за допомогою мешканців одного із приморських міст. Найближчим до Грузії і водночас доступним для кипчаків великим містом була Матарха, де мешкали хозари, касоги та інші народи [604, 45; 702]. Під час переселення кипчаків до Грузії Давид був вимушений узяти у заручники вождів аланів та кипчаків, щоб гарантувати безпечне проходження кипчаків через територію Аланії. З огляду на те що Аланія була поділена на дві частини, супротивниками горян і кипчаків були західні алани. Дані грузинського хроніста дають змогу стверджувати, що державу царя Давида Будівника та ханство Отрока відокремлювали одне від одного тільки землі Кавказької Аланії. У грузинському джерелі було згадано про бідність кипчаків. Очевидно, кипчаки Отрока збідніли, оскільки вони були змушені мігрувати зі своїх земель на територію Донщини [40; 721, 131–132; 246, 102, 105].

Я. та Г. Федорови припускали, що «Залізні Ворота» Іпатіївського літопису — це «Ельхотівські Ворота» [287, 231]. За іншою гіпотезою, кипчаки перейшли через

«Карські Ворота» (Мамісонський перевал), а не через «Залізні Ворота», як вказано у Галицько-Волинському літописі [604, 46–47; 764, 69]. Грузини-інгілоїці вважали «Залізними Воротами» прохід через Кумухську ущелину в Ереті. Там зафіксовані поселення Кипчак та річка Кипчак-чай [246, 61]. Проте більш виправданою видається згадка тюрків про Темір-капи (тюркською – Залізні Ворота), тобто Дербентський перевал. Варто зауважити, що свідчення про перебування кипчаків у Грузії дійшли до Русі не у грузинській, а в кипчацькій епічній традиції. Часом міграції кипчаків на Південний Кавказ був 1118 р. Цю точку зору дослідники приймають з деякими застереженнями. З. Анчабадзе та М. Мургулія вказували, що переселення відбувалося протягом 1118 – 1120 рр. Взагалі ця ідея популярна в грузинській історіографії ще з часів І. Джавахішвілі. П. Голден повідомляє, що переселення відбулося близько 1118 р. На його думку, грузинам було значно складніше здобувати перемоги до 1118 р., ніж після міграції кипчаків [388, 114; 604, 49–53; 255, 93; 764, 57–59, 62–63; 779, 650; 651, 113–114; 248, 57–62, 101–105, 112–115]. Альтернативну гіпотезу висловив М. Котляр, який датує переселення кипчаків до Грузії 1111 – 1112 рр. [561, 23].

Оповідь про повернення Отрока на Сіверський Донець у Галицько-Волинському літописі містить сліди кипчацького епосу. Прибувши до Грузії за дорученням Сирчана, Оре піснями та пахощами «євшан-зілля» переконав Отрока повернутися на батьківщину [47, 716]. Після того як Отрок залишив грузинські землі, чисельність кипчаків на Південному Кавказі мала істотно зменшитися. Проте деякі кипчаки відігравали помітну роль у політиці Грузії. У грузинських джерелах згадуються два ватажки тюркського походження – Кубасар та Кутлу Арслан [763, 305, note 53; 772, 49]. На службі перебували так звані «колишні кипчаки», тобто нащадки кипчаків Отрока. Вони прийняли християнство та інтегрувалися до грузинського суспільства [455, 326]. Після подій, пов'язаних з боротьбою за владу у Грузії Давида Сослана, цариці Тамари та Юрія Андрійовича, «колишні кипчаки» втратили свій вплив при дворі [764, 64, 82–83]. Відносини Грузії з кочівниками Дашт-і Кипчак не були лише союзними.

З. Папаскірі припускає, що дипломатичні відносини між Грузією та донецькими кипчаками були встановлені ще між 1107 та 1109 рр. Дослідник стверджує, що

Гуарандухт із кипчаків була другою законною дружиною Давида IV Будівника. На момент переселення кипчаків вона вже кілька років була одружена з грузинським царем [255, 85–89]. М. Цурцумія припускає, що Давид Будівник одружився на Гуарандухт наприкінці 1104-го чи на початку 1105 р., після церковного собору в Руїс-Урбнісі. Вона вважалася законною дружиною грузинського царя, до того ж церковники дозволили Давиду одружитися на нехристиянці. Грузини підтримували відносини з кипчаками ще до 1104 р., а це означає, що намір використати кипчаків проти ворогів Грузії був у Давида Будівника ще до поразки Шарукана у битві при Лубнах у 1107 р. Проте реалізував він свій задум тільки у 1118 р., коли поспривав переселенню кипчаків Отрока у Грузію. Причиною рішення Отрока переселитися до Грузії були їхні численні поразки у битвах з русинами. Це означає, що володіння донецьких кипчаків ще до походів Володимира Мономаха розміщувались на Північному Кавказі, поблизу річки Кубані та Кавказьких Мінеральних Вод. На думку М. Мургулії, кипчаки Отрока відкочували з басейну Сіверського Дінця до верхніх течій Терека та Кубані. Цікаво, що першою письмовою згадкою про кипчаків були свідчення синодика № 4 Іверського монастиря на Афоні, який був написаний у 1074 р. Там було згадано про смерть Арсенія Кипчака (Арсені Ківчагісай). Ще раніші згадки про них є недостовірними та є правками більш пізніх редакторів ранніх грузинських писемних пам'яток [836, 169–188; 724, 135, 137; 246, 66–67, 81, 87, 89–91, 109; 605, 8–14].

Г. Цулая зіставив ім'я Шарукан (Шараган-і) з іменем Шарагас Армазійської білінгви. Ім'я Шарагас вважалось аланським. М. Джанашвілі зіставляв Шарганіс-дзе з Шаруканом. Проте у грузинському джерелі мова йшла не про нього, а про Атрака Шарганіс-дзе, тобто Отрока з роду Шарукана. Тотожність цих постатей довів Я. Цинцадзе. На думку Г. Цулая, ім'я Гуарандухт не було кипчацьким, оскільки мало середньоперське (пехлевійське) походження. У грузинів був поширений звичай змінювати ім'я невістки [699, 122, 130–131, 135–136; 605, 11].

Стосовно походження імені Шарукана дослідники дотримувались різних думок. І. Добродомов, наприклад, дотримувався думки про його болгарське походження, О. Пріцак вважав його протомонгольським. На його думку, воно було похідним від

монгольського *sir(a)qan*. Цікаво, що в угорській мові слово *sárkány* означало «дракон». Вождь Тугоркан у руських билинах мав ім'я Змійович. У Галицько-Волинському літописі, де описана перемога русинів над кипчаками на річці Сутіні (Сут-су, Молочна), кипчацьких вождів порівнювали зі зміїними головами. Порівняння кипчаків зі зміями Г. Цулая виправдано вважає алегорією. У той же час грузинський дослідник припускає, що ім'я Шарукан мало бути запозичене кипчаками від аланів. Цікаво, що в «Повчанні Володимира Мономаха» князь пишався тим, що помилував двох братів Шаруканових. Їх не згадано поіменно, але з великою часткою ймовірності їх можна ототожнити із Сугром та Сирчаном. Цікаво, що князь помилував і чотирьох братів Асеня, які належали до конкуруючого з Шаруканідами клану Каєпичів. Усього ж Володимир Мономах уклав з кипчаками 19 мирних договорів [263, 30–31, 185, 219; 47, 255; 699, 136–137; 246, 63–64; 724].

Грузинський літописець вжив щодо Отрока епітет «умтавреси». Мтаварами грузини називали своїх князів, а також вождів сусідніх племен [388, 124; 764, 58]. Є підстави стверджувати, що володіння Шаруканідів мали охоплювати і північнокавказькі степи. Доказом на користь цього є схожість кипчацьких кам'яних скульптур Донщини з північнокавказькими аналогами, а також те, що Отрок Шаруканович через деякий час без перешкод повернувся в надазовські степи [180, 99–100; 47, 716].

Серед звершень Отрока були його спільні з грузинами кампанії проти південокавказьких мусульман. На нашу думку, у всій Грузії було 15 тис. кипчацьких воїнів [764, 73]. У 1120 р. кипчаки разом з грузинами протистояли туркам-сельджукам у битві при Бардаві на р. Курі. У 1121 р. кипчацькі воїни брали участь у Дідгорській битві [389, 342; 604, 53; 764, 73; 772, 47–48; 246, 116–119, 130–136]. У 1122 р. за їхньою допомогою було визволено місто Тбілісі [389, 342; 764, 73; 772, 48; 246, 137–138]. А ще вони здійснювали і глибокі рейди. Нападу кипчаків та грузинів у 1123 р. зазнав Ширван [389, 342; 246, 120–121, 126–129, 139–141, 144–148]. Наслідком спільних кампаній грузинів та кипчаків були не тільки перемоги над мусульманами та поселення кипчаків у Грузії, а й тюркські запозичення у грузинській мові. Так,

для позначення авангарду війська використовувалось кипчацьке слово «чалаш» [246, 100–101].

Стосовно чисельності війська Отрока є різні припущення. Маттеос Урхаєці згадував про 15 тис. кипчаків у складі грузинського війська під час Дідгорської битви [764, 73]. За іншими даними, кипчацьких воїнів у Грузії було 40 чи 45 тис. Дослідники припускали, що разом із родинами мігрантів могло бути 200 – 225 тис. [764, 62]. І. Джавахішвілі вважав, що до Грузії переселилися 40 тис. родин. Цю гіпотезу підтримали Ш. Месхія, С. Малакатія, Р. Метревелі. Деякі дослідники, зокрема М. Думбадзе, А. Кіквідзе, З. Анчабадзе, стверджували, що переселилося близько 45 тис. кипчацьких родин. З. Папаскірі припускає, що, швидше за все, було 40 тис. родин мігрантів, і не включає корпус монаспа (гвардійців) до їхнього числа. На думку М. Мургулії, кипчаків на службі у грузинів у 1123 р. було 50 тисяч чол. Питання кількості кипчацьких переселенців досі залишається дискусійним [604, 44; 255, 94; 246, 94–96]. За гіпотезою І. Джавахішвілі, кипчаків розселили у Картлі – місцевості, яка особливо постраждала від набігів турків-сельджуків. С. Єремян та К. Чхаратаїшвілі припустили, що кипчаків розселили у районі Арча та Агарціна. На думку Ш. Месхії, кипчаків розселили не тільки у Картлі, а й у Нижньому Картлі в Сомхеті [255, 95–97].

Можна припустити, що Отрок міг передати володіння у степах Північного Кавказу своєму дядькові Сирчану. Ці території, очевидно, були одним із крил донецької конфедерації кипчаків. У світлі свідчень грузинської хроніки та досліджень грузинських вчених цілком зрозуміло, що вставка літописця про те, що кипчаків загнали за Дон та в Обези (в Грузію), є панегіриком Володимиру Мономаху. До Грузії переселилася тільки частина кипчаків, яку очолив Отрок. При цьому кипчаки продовжували контролювати і надазовські, і північнокавказькі степи. Свідчення тієї ж розповіді про Отрока в Галицько-Волинському літописі, котра мала кипчацьке походження, дають підстави стверджувати, що далеко не всі кипчаки переселилися до Грузії [47, 715–717; 246, 58–59, 70; 605, 6].

Першим з ханів донецьких кипчаків, який наважився відновити набіги на Русь, був онук Шарукана та син Отрока – Кончак. Ця персона є однією зі знакових в історії Русі та Дашт-і Кипчак. Він був згаданий у «Слові о полку Ігоревім» як

«поганий Кончак», тобто цей хан залищався язичником. За походи на Русь він дістав багато негативних епітетів від руських книжників при описі його походу в 1179 р. Кончак був названий «злу начальник», «правочерным христианам и всем церквам хулитель», «богостудный князь». У 1185 р. його називали «оканьный, безбожный и треклятый». Рідко коли один кочовий вождь мав стільки лайливих епітетів. Русини побоювались Кончака, походи котрого проти Русі часто були вдалими. Зрозуміло, що Кончак не поступався своїми талантами дідові Шарукану [672].

Ю. Селезньов вважає, що Кончак здійснив похід на Русь у 1170 р. Проте вперше про Кончака згадано у 1172 р. Власне під цим роком і згадується Кончак у Галицько-Волинському літописі. Він виступив як голова роду і як союзник Давида Ростиславича, прийшов йому на допомогу у Вишгород. У цьому місті його взяли в облогу війська Мстислава Ізяславича Київського та Василька Ярополчича Луцького. Кончак не втрачав рішучості. Його воїни робили вилазки, які в результаті примусили відступити ворогів до Києва, а потім і до Болохова. Після цього кипчаки відступили у рідні кочів'я, спустошуючи на своєму шляху землі Русі [47, 548; 672]. Окрім дій під Кснятином, донецькі кипчаки здійснили похід проти Переяславської землі і підійшли до міста Песочена [47, 548, 555; 672]. У 1174 р. Кончак разом з Кобяком здійснив похід, пограбувавши околиці міст Срібного та Баруча, а коли до них наблизилось військо сіверського князя Ігоря Святославича, кочівники відступили за Ворсклу та уникли битви. Кипчаки Кончака, таким чином, обмежилися спустошенням прикордонних земель [261, 157; 343, 85–86; 779, 649; 47, 568–570; 672].

Похід 1179 р. був спрямований проти Переяслава. Кипчаки відступили з великою кількістю полонених русинів. У літописі згадано, що воїни Ігоря Святославича повбивали та взяли у полон багатьох кипчаків. Проте це може бути просто вставкою літописця, який забажав зобразити стан справ краще, ніж це було насправді. Навряд чи Ігор Святославич зіткнувся із загонами, більшими, ніж кипчацькі ар'єргардні відділи, тобто, у кращому разі, князь наздогнав якусь сотню кипчаків і визволив частину полонених русинів [47, 612–613; 261, 157; 779, 649]. У 1180-му чи 1181 р. Кончак уже виступив у союзі з Кобяком та Ігорем Святославичем

проти Ростиславичів. Загони кипчаків рушили на Друцьк, а звідти – до Вишгорода. За допомогою кипчаків Святослав Всеволодович зайняв київський престол. Війська Кончака та його союзників руських князів рушили на Лобськ. Проте на р. Чорторії їхні війська зіткнулися з дружиною Рюрика Ростиславича. Поразка Кончака та його союзників була нищівною. Кипчаки частково були перебиті у битві, частково потонули в річці, частково потрапили в полон. Завдяки опису цієї кампанії ми знаємо, що у битві на цій річці загинули Козл Сотанович та брат Кончака Ельтут. У полон потрапили Бякоба, Татур, Кунячук, Чюгай. Сам Кончак та Ігор Святославич врятувалися втечею у човні до Городця, що розташовувався поблизу Чернігова [47, 618–624; 261, 158; 672].

В 1183 р. Кончак хотів атакувати Русь, але, дізнавшись про концентрацію військ русинів, не здійснив свого наміру. У лютому цього ж року загони Кончака та Гліба Тиреєвича здійснили набіг на Дмитрів. Проте русини відповіли походом проти кипчаків на Хирію, де кипчацькі загони були переможені. Проти кипчаків також діяли «чорні клобуки» [261, 158–159; 47, 628–634; 672]. Однак вже в 1184 р. Кончак готувався до великого походу на Русь. Він спеціально запросив якогось «бусурменина», щоб спорудити техніку для облоги міст, і той навіть спорудив «шерешир» (тір-і чарх). Але русини заздалегідь дізналися про наміри кипчаків і, аби зруйнувати їх, здійснили рейд на Хорол, а «бусурменин» потрапив до них у полон. Кончак був змушений знову рятуватися втечею [261, 159; 343, 86; 776, 649; 47, 634–636; 672].

Після цієї перемоги Ольговичі наважилися на похід проти кипчаків у 1185 р. Спочатку руські князі йшли «Ізюмським шляхом». З-під Сальниці русини попрямували до річки Вовчої і захопили полонених у районі річки Каяли. Ця територія була вже ближче до володінь бурдж-огли, проти яких вдало воювали Ольговичі. Цим можна пояснити той факт, що русини, захопивши полонених, не розраховували зустріти гідну відсіч і не вживали заходів перестороги [261, 160–164; 343, 87–89; 779, 649; 47, 636–651; 65, 397–398; 672]. Проте Ігор Святославич не врахував низку факторів. У 1183 р. під час одного з походів Ростиславичів загинув Кобяк [47, 628–634]. Похід русинів у глиб кочів'їв кипчаків мав викликати неспокій

у степах. У цих умовах Кончак відчув можливість консолідувати навколо себе інших кипчаків. Окрім племені Кончака, у війні взяли участь іт-огли, таргіл-оба, бурдж-огли, улаш-огли та тертер-оба (дурут) [261, 163; 47, 641, 644; 672]. Оточені переважаючими силами ворога на Каялі, русини були переможені.

Ігор Святославич потрапив у полон до Чілбука з племені таргіл (Тарголове), а його син – до Копті з улаш-огли [47, 644]. З полону їх викупив Кончак, який мав до сіверських Ольговичів свій інтерес. Щоправда, у літописі та «Слові о полку Ігоревім» була інша версія подій. Ігорю Святославичу приписувалася втеча з кипчацького полону. Проте в описі втечі була низка неправдоподібних деталей. Вказано, що нібито втекти йому допоміг християнин-кипчак Лавор (Овлур). При цьому треба розуміти, що таким чином цей кипчак накликав би помсту Кончака проти своєї родини та роду, а самого його напевне б стратили. Ігор Святославич перебував у ставці Кончака як почесний бранець. Ставка розміщувалась на річці Кам'яний Торець. Перший руський аванпост був на Сіверському Дінці у верхній його течії. При цьому війська союзника Кончака (хана Гзи) спустошували Посейм'я, а Кончак – Переяславщину. Літописець вказував, що варта перепила кумису та поснула, а Лавор дав князю свого коня. Проте, за даними цього ж оповідання, князь загнав коня і одинадцять днів йшов до Дінця. При цьому Ігоря Святославича мали б шукати наступного ранку після втечі. Кипчаки мешкали у цих землях і повинні були як ніхто інший знати свою країну. Ігор Святославич був чужинцем у їхній країні. Вартові могли наздогнати Ігоря Святославича. Князя та його сина, швидше за все, викупили родичі [47, 649–650].

Розповідь про втечу Ігоря Святославича у «Слові о полку Ігоревім» ще більш фантастична, ніж у Галицько-Волинському літописі. Руський автор, проігнорував дані літописця про те, що князь багато днів пересувався пішки. Розповідь набула епічних рис. Князю приписується сприяння з боку Бога, а сам він метафорично порівнюється з вовком та соколом. Вказувалося, що він втікав разом з Лавором (Овлуром) на конях та що Ігор полював на птахів під час своєї втечі. Далі читаємо, що Овлур з Ігорем загнали перших своїх коней. Постає питання: де б Ігор з товаришем дістали нових коней і чому їх у такому разі не схопили власники коней,

у яких вони мали вкрасти цих тварин? При цьому варто враховувати, що прикордонні землі Русі в той час мали бути зайняті кипчаками, а гарнізони міст Русі були блоковані. Те, що Ігор Святославич мав харчуватися під час втечі, само собою зрозуміло, проте порівняно непомітно можна було рибалити, а не полювати. Кипчаки мали б помітити цього мисливця. Читаємо, що на конях Лавор (Овлур) та Ігор Святославич прибули до Дінця. Проте літописець не вказував на подібний факт [104; 47, 648–650, 653].

Більше того, у «Слові о полку Ігоревім» вказано, що Ігор Святославич залишив у полоні свого сина і що Гза з Кончаком вели діалог. Гза бажав убити Ігоря Святославича, а Кончаку приписувався намір одружити Володимира Ігоровича зі своєю донькою. У 1187 р. він справді одружив свою доньку з Володимиром Ігоровичем. Проте цей шлюб був куди більше в інтересах Ігоря Святославича, котрий породичався із сильним степовим володарем. Гзі автор «Слова о полку Ігоревім» також приписав жах перед русинами та Ігорем Святославичем. Галицько-Волинський літописець вказував, що, навпаки, Гза рушив на Новгород-Сіверське князівство, яким володів Ігор Святославич. Історичність даних «Слова о полку Ігоревім» у деяких випадках залишає бажати кращого [104; 47, 648, 653, 659; 261, 166]. Князь Ігор більше не здійснював походів проти донецьких кипчаків. Його походи були спрямовані, головним чином, на бурдж-огли, що послаблювало позиції конкурентів Кончака. У 1185 р. Кончак атакував Римів, а в 1187 р. воював на Росі та у чернігівському прикордонні [261, 165–166; 47, 648, 653; 672]. Після цього Шаруканіди прагнули не воювати з русинами. Влада Кончака зросла настільки, що він зміг передати престол своєму сину – Юрію Кончаковичу. Цілком ймовірно, що син Кончака прийняв християнство [47, 716, 740–741]. Юрій вже не здійснював походів на Русь. Кипчаки Шаруканідів могли брати участь у походах своїх союзників – сіверських та чернігівських Ольговичів, зокрема у 1202-му чи 1203 році. Тільки за рахунок виваженої зовнішньої політики Кончаку вдалось уникнути розгрому з боку русинів. Ставка на союз з Ольговичами давала змогу йому забезпечити свої кочів'я від великих походів русинів [261, 130, 153; 672].

Цікавим аспектом біографії Кончака є згадка про нього у Новгородському першому літописі. Там вказано, що кипчаки Кончака та Данила Кобяковича знищили мешканців Києва. Проте є вагомі причини сумніватися у достовірності цих даних. Навіть у Володимиро-Суздальському літописі не конкретизовані імена кипчацьких ватажків, проте добре відомі імена руських князів, які здобули Київ. Не було й гучних слів про здобуття на щит населення міста, натомість вказано, що було спалено Поділ, пограбовано церкви – Десятинну та Софію Київську, а багатьох людей забрано в полон. У Галицько-Волинському літописі Кончак останній раз згадувався під 1201 р. До того ж у цьому літописі абсолютно не згадувався Данило Кобякович. За іменами сини Кобяка у 1183 р. не згадувались. Кипчацький вождь Данило згаданий у Галицько-Волинському літописі тільки під 1183 р. і без по батькові. Він не є тотожним з Данилом Кобяковичем. Отож, малоімовірна участь Данила Кобяковича у подіях 1222 р., про яку говорить новгородський літописець, оскільки про нього не згадано у Галицько-Волинському літописі. Не факт, що Данило Кобякович взагалі існував. Та й ім'я Татахаер у «Юань-ші» – це не Данило, а Татур. Як бачимо, Кончак у подіях 1203 р. навряд чи міг брати участь. Швидше за все, разом з Ольговичами та Рюриком на Київ міг напасти Юрій Кончакович, щодо якого, на відміну від Кончака, літописець не вживав лайливих епітетів. Спустошення Києва було значно перебільшено новгородським літописцем, а роль кипчаків не була у цьому визначальною. Кипчаки лише взяли те, що звично брали під час участі в усобицях, – полонених та підпалили передмістя – Поділ [672; 47, 632, 716–717; 65, 418, 445–446, 504; 84, 45, 62, 240, 265–266; 297, 500].

«Миролюбність» Кончака мала своє пояснення. Він міг виступати як об'єднувач племен кипчаків. Кончак усував конкурентів у боротьбі за верховну владу. Співправителем Кончака у більш ранні часи міг виступати Ельтут [47, 623]. Окрім того, коли активність Шаруканідів збільшувалась на Русі, то їхня присутність майже не відчувалася на Кавказі. Коли ж вони зазнавали поразок від Рюриковичів, центр їхніх володінь переміщався на південь, поближче до Грузії та Азербайджану.

Тримати племена різного походження в одній конфедерації було нелегко, що підтверджують дані, наведені нами вище. Шарукан, Аєпа та Асень не мали достатньої

харизми, для того, щоб об'єднати навколо себе кипчаків. Отрок підвищив свій авторитет за рахунок перемог у Грузії і міг правити північнокавказькими степами [47, 716]. Справедливіше було б називати правлячу династію донецьких кипчаків Отрокідами, оскільки саме Отрок заклав підвалини могутності цієї держави. Кончак передав своєму сину Юрію сильну державу [47, 740–741].

Про те, яким було язичницьке ім'я Юрія, галицько-волинський літописець не пише. Для нього ця деталь не була важлива. Однак ми можемо відновити його за даними арабських хронік. Так, Рукн ад-Дін Бейбарс у оповіді ан-Нувайрі та Ібн Халдун знали про вождя кипчаків-токсоба Аккубуля. Зважаючи на те, що обидва вожді жили у першій половині XIII ст., логічно припустити, що це одна й та сама особа. Аккубуль – це кипчацьке ім'я, а нове ім'я Юрій він міг дістати під час хрещення [111, 541; 47, 740–741; 9]. Укладачі «Юань-ші» навіть згадували про сина Юйліцзи Татахаера. Останнє ім'я можна зіставити з кипчацьким ім'ям Татур. Так звали одного з родичів Кончака, який був убитий русинами. На честь дядька так міг назвати свого сина Юрій Кончакович [297, 500; 111, 541].

Арабські хроністи повідомляли, що між племенами дурут і токсоба існувала тривала ворожнеча, зокрема син Котяна Мангуш загинув на полюванні, коли його перестрів Аккубуль [111, 541]. У зазначеному уривку в завуальованій формі повідомляється про конфлікт між племенами кипчаків. Заручником цієї ворожнечі могли бути племена «не-диких половців», які мали стати на чийсь бік. Нам невідомо, чи зберегли вони свою самостійність, оскільки з часів смерті Калояна до облоги міста Чорлу участь кипчаків у війнах на Балканському півострові обмежувалася незначними військовими контингентами найманців [254].

Після перемог над кавказькими аланами та кипчаками монгольський корпус Субедея-багатура вийшов до Дону. Галицько-волинський літописець, який детально оповідав про події у кипчацькому степу, повідомляв не про загибель кипчацького вождя, а лише про його втечу: «В лето 6731 приде неслыханая рать, безбожные Моавитяне рекомые Татарове. Приидоша на землю Половецкоую. Половцем же старшим Юрьгии Кончакович бе большие всих половець не може стати противоу лицу их и бегаючи же емоу и мнози избиени быша до реки Днепра» [47, 740]. Про

ці події згадувало й китайське джерело. За даними «Юань-ші», супротивниками монгольського полководця були кипчацькі вожді Юйліцзи (Юрій) та Татахаер (Татур, Тотур). У битві, що відбулась на річці Буцзу, вони були переможені, а син Юйліцзи був поранений і переховувався в лісі. Він був виданий Субедею-багатуру «рабами кипчаків», які перейшли на бік монголів, після того більшість людей Юйліцзи підкорились монголам [297, 500].

Логічно припустити, що спокій на кордонах Русі у XIII ст. був обумовлений не миролюбністю кипчаків, а жорстокою боротьбою між кипчаками у східноєвропейських степах. Напередодні монгольського завоювання Юрій Кончакович міг спробувати об'єднати західну частину Дашт-і Кипчак, і можна стверджувати, що це йому частково вдалося, оскільки єдиним реальним супротивником Юрія-Аккубуля був лише хан Котян [111, 541].

Те, що північнокавказькі терени продовжували залишатись під контролем кипчаків, підтверджують дані арабомовних джерел. Ан-Насаві вказував, що у 1227 р. еміру Джелал ад-Діна вдалось домовитися про союз із ханом Гюрге (Гурка, Гюрханом) [239]. Останнього можна ототожнити з Юргієм Кончаковичем (Юрієм Кончаковичем). Можна припустити, що дербентські кипчаки потрапили під владу конфедерації донецьких кипчаків після подій 1222 – 1223 рр. Втративши значну кількість воїнів, а також, можливо, частину владної еліти, вони були нездатні протистояти своїм сусідам із заходу. Спільний похід Юрія Кончаковича та Джелал ад-Діна був спрямований проти держав Південного Кавказу. Хорезмійці та кипчаки зробили спробу здобути Дербент [239; 80, глава 77]. Однак дербентський емір таки зміг відстояти місто.

У літописах згадувались *ельтукове*. Вперше вони були згадані під 1146 р. галицько-волинським літописцем [47, 339]. В. Бушаков зіставляє етнікон «ельтукове» з ойконімом «ельток» у Криму та родом *ільток* Середнього жузу казахів [366, 138]. І. Ізмайлов припускає, що після Калкської битви монголи повернулись на літні кочів'я у район Донщини. У цьому регіоні кочувало плем'я *ельтукове* [517, 495; 206, 137]. В. Іванов вказує, що володіння кипчаків у цьому регіоні розташовувались у басейнах Дону, Хопра та Медведиці. Їхні північні

кордони відзначені «половецькими бабами» на річках Бітюг та Хопер [517, 495]. Аналогічні та синхронні їм пам'ятки були знайдені на території Саратовської та Самарської областей [517, 495]. Ці кипчаки не імпортували болгарських товарів. В. Іванов вважає, що причиною цього була наявність у Волзькій Булгарії печенігів та огузів [517, 495–496, 502–503; 179, 108]. Д. Расовський припускав, що напади кипчаків на землі, які згодом стали Рязанським князівством, почались відразу після опанування ними степових просторів Східної Європи. З кипчацькою експансією дослідник пов'язував спорудження міста Пронська та валів на лівому березі р. Проні для захисту від нападу кочівників [651, 102].

Кипчаки-ельтукове підтримували прихильників повної незалежності Рязанського князівства. Перше зіткнення із суздальцями відбулося у 1177 р., коли Всеволод Велике Гніздо воював проти рязанського князя Гліба. На річці Колокші він зіткнувся з кипчаками [65, 383–385]. У 1181 р. союзні війська новгородців, сіверців та кипчаків рушили на Володимиро-Суздальське князівство, та були зупинені на річці Влені [65, 388]. Укладач Никонівського літопису повідомляв про похід кипчаків на Рязань у 1195 р. [83, 23]. Проте це повідомлення не підтверджене у жодному іншому джерелі. Новгородські літописці повідомляли про похід володимиро-суздальського князя Всеволода проти Ольговичів. Разом з муромцями, рязанцями та найнятими східними кипчаками він воював проти Ольговичів, які, у свою чергу, самі закликали на допомогу кипчаків (ельтукове) [83, т. 10, 30; 84, 43, 235–236].

Володимиро-Суздальське князівство розглядало Рязанське князівство як зону свого впливу і жорстоко карало усіх, хто намагався зробити Рязань ворогом Суздаля. Проти кипчаків-ельтукове був спрямований похід Всеволода Велике Гніздо на Дон (Сіверський Донець) у 1199 р. [228, 134; 65, 414–415]. Союзні суздальцям рязанці у 1206 р. здійснили похід проти кипчаків [65, 425]. Володимиро-суздальські Мономаховичі були атаковані у Переяславській землі кипчаками у 1210-му та 1215 рр. Під час одного із зіткнень Володимир (син Всеволода) потрапив у полон [65, 435, 438].

Рязанські князі Олег та Гліб за допомогою найманців із ельтукове вбили у м. Ісади більшість своїх родичів. На думку новгородського літописця, ці події мали місце в 1218 р. [429; 84, 58]. Однак спроба Гліба Володимировича заволодіти Рязанню була

невдалою. Прибічник союзу із Суздаєм Інгвар Ігорович завдав йому поразки. Інгвар Ігорович здійснив похід на кипчацьку територію і здобув переконливу перемогу [412; 65, 444]. У 1229 р. союзник суздальців, мокшанський каназор (князь) Пуреш використав кипчаків проти ерзянського інязора (князя) Пургаса [65, 451–452].

Серед донецьких кипчаків домінували клан Шаруканідів та плем'я токсоба. Відносини з Шаруканідами були настільки важливими для Русі, що літописець зафіксував повний родовід представників цього клану – від Шарукана до Юрія Кончаковича. Періоди миру змінювались періодами конфронтації. При Отроку та Юрію Кончаковичу кипчаки не турбували Русь, оскільки були зайняті війнами у Дашт-і Кипчак. Конфронтація з Руссю припала на правління Шарукана та Кончака. Клан Шаруканідів поділився на менші клани. Одним з таких кланів були Єльтукове поблизу кордонів Рязанського князівства та Волзької Булгарії. Успадкування престолу в донецькому об'єднанні не було впорядковане до Отрока, який закріпив його за своїми нащадками, використовуючи досвід, запозичений у Грузії. Під час правління Отрока Шаруканіди воювали з Каєпичами (правителями з клану Кай), котрі були суперниками Шаруканідів. Юрій Кончакович вів боротьбу з іншими вождівствами – ханством племені дурут та конфедерацією дербентських кипчаків. Перебування Отрока у Грузії можна датувати 1118 – 1125 рр., а повернення у кипчацькі степи було зумовлене проханням Сирчана допомогти у війні з Каєпичами, яка тривала до 1160 р. Каєпичі захопили домінування у Донщині на початку XII ст., скориставшись союзом з Руссю.

3. Кангли в історії Східного Дашт-і Кипчаку. За даними Вільгельма Рубрука, основні кочів'я канглів розташовувались у регіоні між Волгою та Уралом [52, 118–122]. У землях канглів існувало місто Каракорум. Джувейні ще називав це місто Кара-Кум. На жаль, нам невідома його локалізація, оскільки воно напевно розташовувалося поблизу кордону з Хорезмом [263, 221–222]. С. Агаджанов висловлює припущення, що ця ставка канглів розміщувалась поблизу міста Дженд [146, 253, прим. 2]. Абу-л-Газі, оповідаючи про часи Огуз-хана, вказував, що південний кордон огузів проходив по гирлу Сирдар'ї. Поблизу цього регіону були міста Янгікент та Каракум. Рашид ад-Дін пов'язував заснування Янгікента з міфічним Кун-ханом [762, 56].

Джіованні де Плано Карпіні та Ц. де Брідія знали канглів як *кангітів* [52, 72; 300, 111]. Сайф ад-Дін Кангар згаданий серед серед єгипетських мамлюків [576]. Автор «Таємної історії монголів» повідомляв, що монголам протистояли *канліни* [107, 94, 141, 146]. Посилаючись на Рукн ад-Діна Бейбарса, ан-Нувайрі називав канглів *кангу-огли* (*кангар-огли*) [111, 541]. Ібн Халдун вживав форму *каннаралі* [111, 541].

Один з вождів канглів був правителем м. Маййафарікіна у 1120 р. А. Гьокбель також припускав належність до канглів Теркен-хатун. Проте свідчення ан-Насаві про цю персону вказують на те, що вона належала до йємеків [779, 651]. Під найменуванням *хангакіші* кангли були відомі ал-Ідрісі [383, 11]. Рашид ад-Дін називав канглів *канлі* [99, 84]. У «Цзю Тан шу» згаданий етнонім «кан-хе-лі», який Ю. Зуєв розшифровував як «кангарлиг» [383, 10]. Етнонім «кангли» згадувався тюрками у різних формах [366, 135–136; 229, 357]. Кангли були присутні у військах Тимура, кочових узбеків та Могулістану. Аталиком (наставником) онука Тамерлана був кангли Байан-Тимур [383, 16–17]. В Угорщині зафіксовано *Kongrlu rétje* (луг Конгрлу) поблизу м. Карцаг. За припущенням І. Башкі, *Kongrlu* є похідним від кипчацького *Qongur-ulu*, і його можна зіставити з *Qangur-oglu*, або *Qangar-ogli*. Це плем'я можна ототожнити з канглами східних джерел [737, 53]. П. Голден вважає *Qongur-ogli* племенем, окремим від канглів, назва якого походить від тюркського *qongur*. Ан-Нувайрі згадує етнонім в формі *Qngr* (قنغر), Ібн Халдун – *Qngr 'gly* (قنغر اغلي), Ібн Дукмак – *Qngr 'wgly* (قنغر اوغلي) [111, 541; 769, 115–116; 740, 53]. З канглами він пов'язує інший етнонім – «*qmngu*» (قمنكوا). Цей етнонім був згаданий в ад-Дімашкі. Американський дослідник вважає, що етнонім має форму або *Qumanlu* (قمنلوا), або *Qanqlu* (قنكلوا) [769, 115; 456, 34]. Чимало дослідників пов'язують *кангу-огли* з канлі, тобто канглами. К. д'Оссон пропонував й інші варіанти прочитання цього етноніма. Форму *канааралі* пропонували В. Тізенгаузен, С. Аманжолов, С. Ахінжанов [576]. П. Голден вважав канглів східними кипчаками, а їхнім правлячим кланом – рід байавут. До складу конфедерації канглів він відносив племена байаут, кучет, уран, барат та куманів [769, 110, 114–115, 117–118; 452, 477–478; 456; 138, 111–112].

Кангли обіймали високі посади в хорезмійському султанаті. Йамін (Амін) ал-Мульк (Хан-мелік) був намісником Хорасану [100, 220–221; 144, 287; 79, 334]. Куруз володів землями на північ від Аральського моря [298, 522]. Він був родичем Джелал ад-Діна Манкбурні [168, 195]. Кангли конкурували за вплив із ймеками Теркен-хатун. Ан-Насаві як секретар Джелал ад-Діна не міг не знати етнічної номенклатури хорезмійського султанату, і тому його версія про походження Теркен-хатун з ймеків нам видається такою, що заслуговує на довіру [80, глави 11, 14, 19].

Окремо треба повідомити про східнотуркестанських канглів. Вони, як і карлуки, були підданими Караханідів і у XII ст. прагнули незалежності від них [152, 234]. Кангли підтримали киданського принца Єлюя Даші, коли той атакував Східний Туркестан та Жетису [152, 234]. Слід зазначити, що кангли активно взаємодіяли з сусідніми монголомовами племенами. У 1205 р. східнотуркестанські кангли надали притулок меркітам [107, 94–97]. Рашид ад-Дін згадував про канглів як про сусідів найманів [99, 136–137]. Китайський хроніст вказував, що у війську керейтського Он-хана (Тооріла) воював Хайланьбо (Кайранбай) [530, 23; 528, 99–100; 209, 35–36; 771, 28–29]. Кайран-бай був дідом кангла Бухуму (Pu-hi-mu), який перебував на службі у династії Юань [771, 29; 530, 23]. Окрім того, джерелами засвідчено їхній зв'язок із тюрками-карлуками. Разом вони вчинили заколот проти Караханідів [152, 233–234]. Можна припустити, що кангли Жетису залежали від карлуцьких правителів міст Алмалик та Кайалик.

Необхідно згадати про канглів у військах хорезмійців під час вторгнення монголів до Центральної Азії. Монгольський анонімний літописець вказував, що Субедей та Джебе вдерлись у володіння сартаульського народу (хорезмійців), але вони воліли не зачіпати володіння Хан-Меліка, і тільки після того, як його володіння атакував Тохучар, Хан-Мелік пішов на з'єднання з Чжалалдіном-Солтаном (Джелал ад-Діном Манкбурні) [107, 139]. Хан-Мелік – це намісник Хорасану Йамін (Амін) ал-Мульк. Про його зраду повідомляв Рашид ад-Дін [100, 220–221]. Йамін (Амін) був кузенком Джелал ад-Діна та одним із ватажків канглів [79, 334]. Рашид ад-Дін описав події в Мавераннахрі в 1219–1221 рр. Коли Карача-Хаджиб зрадив Інал-хана під Отраром, його воїни були страчені монголами. Оборonoю м. Бенакета командував

Ілгету-Мелік на чолі війська з племені кангли. Оборона міста тривала три дні, а після капітуляції міста монголи повбивали багатьох його захисників. У Хорезмі перебувало багато канглів. Їх очолювали брати Джелал ад-Діна Узлаг-хан та Ак-Султан, а також сановники Буджі-Пехлеван, Кучай-Тегін, Огул-Хаджиб, Тимур-Мелік [100, 198–199, 201–202, 213–215; 569, 164]. Монголи вирізали гарнізони міст Сигнак, Аншас, Бухари та Самарканду [100, 199–201, 206, 208].

Від даних Рашид ад-Діна дещо відрізняються свідчення Джувейні. Проте між ними є й багато спільного. Джувейні описував зраду Карача-Хаджиба, котрий відкрив монголам шлях в Отрар через ворота Суфі-хана. Також він вказував, що Ілгету-Мелік добре підготувався до оборони і три дні воював проти монголів у м. Фанакат. Монголи здобули перемогу лише на четвертий день. За свідченням Джувейні, Самарканд обороняли кангли. Алп-хан з тисячею вершників зробив вилазку з міста, але його загін був знищений монголами. Місто до останнього боронили кангли Баришмас-хана, Тагай-хана, Сарсік-хана та Узлаг-хана. Що стосується Хорезму, то Джувейні не згадував в оповіді про канглів, проте серед командувачів обороною були Хумар-Тегін (його хроніст вважав родичем Теркен-хатун, а сама хатун, за його версією, була з канглів), Бука-Пахлаван, Могл-Хаджиб, Алі Дуругіні [37, 55–56, 60, 81–82, 84].

Кангли Хотоси (Кутуза) воювали проти монголів у 1224 р. [297, 522]. Монгольський анонім і надалі після 1205 р. повідомляв про зіткнення з кібчаутами та канлінами [107, 141, 146, 148]. За Абу-л-Газі, експедицію Джучі до Дашт-і Кипчак було здійснено вже після завоювання Гурганджу (Хорезму) [61, 44]. Посол чжурчженів у «Бей ші цзі» (китайське джерело) про кипчаків не згадував, проте вказував, що у регіоні, де він перебував (Внутрішня Азія), мешкали народи моліхі (меркіти), холіхіз (киргизи), ханглі (кангли), гуйгу (уйгури), тума (тумати) та холу (карлуки) [317, 27 – 28].

Як вважає Р. Храпачевський, «Бо-цзи-ба-лі» – це м. Булгар [297, 522]. Наскільки відомо з «Юань-ші», полководець-туркмен Хесимайлі (Ісмаїл) воював у складі корпусу Субедея під час кампанії 1223 р. у Східній Європі, із чого можна зробити припущення, що Бо-цзи-ба-лі китайського хроніста – це Булгар, а опис народів, з якими воювали монголи, відповідає схемі просування військ, яку

запропонував Ібн ал-Асір. Арабський хроніст повідомляв, що булгари перемогли монголів, які вдерлись у їхні володіння. Вождь канглів згаданий у «Юань-ші» як Хотоси. Це ім'я майже відповідає тюркському імені Куруз. Правитель із таким іменем був родичем Джелал ад-Діна Манкбурні та був пов'язаний з Ай-Чічек із племені канглів [168, 195; 297, 522]. На жаль, арабські хроністи не повідомляють деталей подій, але відомо, що перед тим, як стати мамлюком, він був взятий у полон монголами [168, 195]. Це могло відбутись між 1221-м та 1224-м рр. Більш імовірно, що це сталося, коли Субедей повернувся зі Східної Європи до Монголії через надаральські степи. Оскільки на той момент монголи не ставили перед собою завдання остаточно перемогти канглів, то навіть вторгнення 1223 р. не призвело до завоювання всього Надаралля. Коли Куруз потрапив у полон, його не стали вбивати чи висилати у Китай, а продали в рабство арабам у Дамаску [168, 195]. Звісно, що принизливішим для нього був факт рабства. Протягом багатьох років Куруз служив Аййубідам, а потім фактично став правителем Єгипту, після того як стратив фаріса Актая [70; 768, 32]. За даними Рашид ад-Діна, Джучі здобув міста Барчанлигкент, Дженд, Сигнак, Янгікент, тобто міста у басейні Сирдар'ї [100, 198–200, 256–257]. Перебуваючи на периферії ісламського світу, місцеві кангли та огузи (туркмени) прийняли іслам. Саме внаслідок цього францисканець Ц. де Брідіа (а також Джіованні дель Плано Карпіні) називав їх «бісермінами». Термін «бусурмен» використовувався русинами та тюрками для позначення мусульман [300, 323]. Саме через слов'янських посередників цей етнонім міг потрапити до францисканців. Описуючи події 1229 р., анонімний монгольський хроніст називав серед непокірних народів канлінів [107, 146]. Остаточно кангли були переможені лише у 1237 р., та й то частина з них утекла до Угорщини.

Вже під час монгольського завоювання Дашт-і Кипчак значна кількість кипчаків перебувала на службі в монгольських правителів. Після повернення зі Східної Європи Субедей у 1224 р. сформував військо з переможених племен – меркітів, найманів, керейтів, канглів та кипчаків [297, 500 – 501]. Окрім кипчаків, у складі монгольського війська перебували кангли. У «Юань-ші» вказано, що на службі у монголів перебували такі їхні вожді: Асан-Буга, Согнак-Тегін, Ай-Бай, Або-Байаут [209, 28, 32–33, 35, 46].

Кангл Аймаур (Еймур, Аймяо) брав участь у поході Субедея та Джебе до Східної Європи та в кампанії Чингіз-хана проти держави тангутів Сі Ся (Західне Ся). Він також відзначився у війні проти чжурчженів у провінції Хенань. Аймаур брав участь у кампанії Мунке проти імперії Південна Сун. Кангл Орос також воював проти китайців під командуванням Мунке [121, 244; 209, 45–46].

Походження канглів пов'язане з конфедерацією кангарів-печенігів та кипчаками. Канцзюйці, як і Гаоцзюй, могли бути далекими предками канглів, і безпосереднього зв'язку між ними та канглами немає. Кангли були одним із найпотужніших племен кипчаків. Їхня конфедерація мала значний вплив на історію Хорезму та східної частини Дашт-і Кипчак в XI – XIII ст. Під час монгольського завоювання Чингіз-хан та його нащадки зустріли сильний опір з боку канглів.

4. Берендеї та каєпичі: огузи чи кипчаки? Цікавим аспектом історії західноєвразійських степів є історія берендеїв та каєпичів. Важливо відповісти на питання, чи варто ототожнювати племена кай та кайи, байандурів та байаутів. Не можна сказати, що вивченням історії кай та берендеїв ніхто не займався. Велику роботу, присвячену берендеям у Русі та в Угорщині, написав Д. Расовський [652]. Стосовно племені кай та співвідношення його з кайи були дослідження у М. Ф. Кьопрюлю (останньому належить дослідження, де доведено, що кайи та каєпичі – це різні етноніми) та С. Ахінжанова [153]. У контексті історії «чорних клобуків» та Русі історію берендеїв та каєпичів досліджували Т. Тайди, Т. Нагородзька-Майжик, П. Толочко, О. Бубенок [278; 279; 350; 413]. В окремих студіях П. Пелльо та П. Голден розглядали етнонім «байавут» [138; 769; 456].

Традиційно каєпичів пов'язують із представниками огузького племені кайи. Однак незрозуміло, наскільки це виправдано. Під 1107 р. у літописі згадано про двох Каєпичів, доньки яких вийшли заміж за Рюриковичів. Галицько-Волинський та володимиро-суздальський літописці повідомляли, що Володимир Мономах одружив свого сина Юрія (Долгорукого) на доньці Аєпи (онучці Асеня). Чернігівський князь Олег Святославич одружив свого сина на доньці іншого Аєпи (онучці Гиргеня) [47, 258–259; 65, 282–283].

З цього повідомлення ми дізнаємося про цікаву деталь, власне про генеалогію Каєпичів. Галицько-волинський та володимиро-суздальський літописці під 1082 р. згадували про смерть Асеня. О. Пріцак пов'язував цього вождя з династією Кай, про яку майже нічого не відомо [263, 240; 65, 205; 47, 196]. П. Голден висловив припущення, що окрім *Qay-ora*, є ще варіант *Ay-Ara*, тобто «місячний батько», і зазначив, що у випадку *Ay-Ara* це ім'я не має зв'язку з назвами племен. Проте нам видається можливим, що каєпичі аналогічні токсобичам, етебичам та урусобичам, тобто племенам та кланам кипчаків [263, 239–246; 769, 108–109; 456, 25]. Існують і альтернативні гіпотези. Незважаючи на те, що проблема кайи-кай вже була вирішена М. Ф. Кьопрюлю, М. Баскаков, О. Гундогдиев та К. Менгес вважали, що каєпичі належать до огузів. Щодо огузького племені кайи, то Махмуд ал-Кашгарі згадував його другим у переліку і називав *кайиг*. До племені кайи належав Ертогрул (предок династії Османів). Переселення туркменського племені *кайиг* було викликано монгольськими завоюваннями. Рашид ад-Дін згадував про кайи серед огузів-бузук (тобто огузів правого крила). Етнонім «кайи» перекладався як «міцний». П. Толочко висловив гіпотезу, що каєпичі – це одне з торчеських племен. Володіння каєпичів український дослідник локалізував у Чернігівській землі. Проте згадка про каєпичів поряд з берендичами створює проблеми для такої локалізації. Логічно висловити припущення, що каєпичі мешкали і в Київському, і в Чернігівському князівствах. С. Плетньова вважала каєпичів невеликим етносом серед «чорних клобуків». На думку О. Бубенка, каєпичі – це частина огузів на Дніпровському Лівобережжі [413].

Необхідно звернути увагу на те, коли саме була укладена шлюбна угода з Аєпами. За кілька місяців до цього Володимир Мономах переміг військо Боняка та Шарукана на Сулі поблизу міста Лубен [263, 41; 65, 281–282; 47, 258–259; 651, 110]. Після шлюбної угоди князів Давид Іворович здійснив похід на кипчаків на Сіверському Дінці. Це означає, що на початку 1108 р. був укладений важливий договір [65, 283–284; 47, 260; 651, 111]. У 1117 р. один з Аєп відкочував до кордонів Волзької Булгарії. Проте він загинув не в битві. Аєпу отруїли булгари під час бенкету. Ймовірно, почалась війна, деталі якої нам невідомі. Проте з літописів

відомо, що зять Аєпи Юрій Долгорукий у 1120 р. атакував болгар. Можливо, Володимир Мономах уклав альянс з Аєпами проти інших держав. Першими жертвами цього союзу стали Шаруканіди. У 1111-му та 1116 рр. Сугров, Шарукань та Балин були здобуті русинами [47, 264–268, 283–284; 65, 289, 291; 84, 20, 203]. Ймовірно, русини мали союзників у степах, і цими союзниками були Аєпи.

Шаруканіди відновили війну з кай після повернення Отрока з Грузії. У літописі ця подія не датована. Але це могло відбутися після смерті грузинського царя Давида Будівника, який сприяв кипчакам [47, 716; 40]. Плем'я кай було уславленим у мусульманському світі. У книзі «Кабус-наме» кай охарактеризовані як сміливі та відчайдушні воїни [765, 21]. Після 1117 р. тривалий час аєпичі/каєпичі не згадувались у літописах. У 1160 р. їх згадали поряд з берендичами (племенем байандур). Вони брали участь у міжусобиці в Чернігівській землі та перебували у союзному війську під командуванням Володимира Андрійовича та Ярослава Ізяславича. Цей загін був надісланий великим князем київським Ростиславом Мстиславичем на допомогу чернігівському князю [47, 506–507].

Можливо, поява Отрока та зникнення каєпичів зі сторінок літописів пов'язані між собою. Отрок повернувся на прохання Сирчана. Ймовірно, Сирчану дошкуляло плем'я кай, і він був просто змушений просити допомоги у племінника. У будь-якому разі, у 50-х рр. XII ст. Каєпичі програли боротьбу за владу Шаруканідам. П. Голден вважає, що частина кай рушила на захід і увійшла до складу «чорних клобуків». На нашу думку, каєпичів логічно пов'язати з племенем кай. Протягом двох поколінь перебування у Східній Європі кай повинні були тюркізуватись. Якщо взяти до уваги, що вони і до міграції у Східну Європу знали тюркську мову, то логічно припустити, що асиміляція кай із тюркськими племенами західноєвразійських степів відбулася швидко [47, 716; 456, 25].

Звідки ж походили кай і як вони потрапили до Східної Європи? Ал-Біруні локалізував кунів та кай як народи шостого клімату [230, 124; 452, 463]. За свідченням ал-Ідрісі, одне з міст кімаків мало назву Кані. Воно мало розташовуватись на кордоні з енісейськими киргизами [230, 127–128]. Б. Кумеков висловив гіпотезу, що топонім «Кані» міг позначати кай [230, 127–128]. Необхідно

зазначити, що на сирійській мапі світу кай та кунів згадували поряд з народом каркор (тобто киргизами). Поряд із тогуз-гузами (токуз-огузами), киркозами (киргизами) та кумаками (кімаками) Ауфі локалізував кай та кунів [230, 127–128; 452, 463]. Повідомлення ал-Біруні, Махмуда ал-Кашгарі та Йакута дають підстави стверджувати, що поряд з річкою Об та киргизами деякий час кочувало плем'я кай [230, 125–128; 697, 488–490; 137, 96–97]. Кай були войовничі, а що стосується їхньої етнічної належності, то В. Мінорський вважає їх протомонголами *сі* (татабами тюркських рунічних пам'ятників). За давньотюркської доби це плем'я було союзником токуз-огузів. Зміни обумовила поява киданської імперії Ляо. На думку П. Голдена, кай (*сі*) мігрували з території Південної Маньчжурії ще до утворення киданської імперії Ляо. Але дослідник також вказував, що частина кай (*сі*) були неспокійними підданими імперії Ляо [765, 21; 137, 95–98; 452, 464–465]. С. Кляшторний висловив припущення, що кай могли спілкуватися тюркською мовою. Він вважав їх частиною конфедерації *шівей* (тобто татар). Підставою для твердження про тюркомовність кай є свідчення Махмуда ал-Кашгарі, котрий вказував, що кай також володіють і тюркською мовою. Таким чином, у кай був тюрксько-монгольський білінгвізм. На думку П. Голдена, рідною мовою кай була парамонгольська, але тюркською мовою кай володіли задовго до часу Махмуда ал-Кашгарі [789, 246; 452, 464–465]. О. Пріцак також вважав кай протомонголами *хі* (*сі*) [824, 158]. Загалом, провідні куманологи погоджуються з протомонгольським походженням племені кай, назва якого була арабо-перською формою назви племені, відомого китайцям як *хі* (*сі*, *кумо сі*). П. Пелльо стверджував, що етнонім «кумо хі» позначав монголомовних *сі* (татабів) та *бай сі* [138, 109–111; 243, 71]. К. Менгес підтримував гіпотезу П. Пелльо та вважав, що *ґієі* (одна з форм етноніма «хі») відповідає у кантонському діалекті китайської мови діалектній формі *haj* і народ *сі* (*хі*) можна ототожнити з кай [243, 71].

Свідчення про більш далеку, ніж басейн Обі, прабатьківщину кай можна знайти у декількох хроніках. Це трактат Тахіра ал-Марвазі, написаний у першій чверті XII ст., та хроніка Мухаммеда Ауфі, яка була написана у першій половині XIII ст. За свідченням ал-Марвазі, кай та куни прибули із землі Китай (Маньчжурія).

Причиною переселення було названо побоювання нападу з боку китайського хана (правителя киданів) і напад племені кай на кунів. За свідченням Ауфі, причинами переселення були нестача пасовиськ і напад племені кай на кунів. Вказано, що вони прийшли із землі *Kima* [137, 29–30; 239].

Окремо варто згадати про етнонім «байандур». Плем'я з такою назвою було у складі огузів та кімаків. Про байандурів згадують Рашид ад-Дін у «Огуз-наме» та Абу-л-Газі у «Родоводі туркменів». У хроніці Гардізі воно згадане як одне з племен кімаків. Американський дослідник П. Голден називав такі форми етноніма «байандур»: *bland, byand, bayandur* [61; 103; 23; 774, 661]. В. Бартольд виводив берендеїв від байандурів. Проти цієї гіпотези виступив М. Баскаков, який виводив етнонім берендеї від тюркських *beren* (найкраща сталь, мудрий, беркут). Л. Рашоні виводив етнонім від *berindi* (підданий, піддатися) [161, 63–64].

Арабо-перські джерела не знали *турнеїв, коуїв, торків, берендеїв. Ольбери, ревуги та топчаки* взагалі відомі тільки завдяки «Слову о полку Ігоревім». Внаслідок боротьби у степах берендеї мали бути змушені мігрувати на територію Поросся. Берендеї не завжди були лояльними щодо Русі. Так, за свідченням галицько-волинського літописця, Володимир Мономах вигнав з Русі берендеїв у 1121 р. Печеніги та торки приєдналися до них добровільно. Берендеї очолювали міграцію племен, котрі були об'єднані у племінний союз та вдерлись у землі ромеїв. Відомо, що у цьому союзі було багато печенігів. Михайло Сирійський називав ворогів ромеїв команами. У візантійських джерелах ці кочівники були названі скіфами. Кочівники вдерлись і зайняли м. Гарван, але потім були переможені військом ромеїв та переселилися до Угорщини, де їх прийняв король Іштван II. У Галицько-Волинському літописі під 1097 р. згадано про торчина (огуза) на ім'я Беренди, який осліпив Василька. Під тим же роком берендеї згадані у формах «борендичи» та «берендичи». Вони брали участь у поході на Польщу. Але ж у літописах не згадувались конкретні племена огузів та печенігів. Д. Расовський не був впевнений щодо того, чи берендеї – це окреме плем'я, чи частина огузів. Що стосується їхньої кількості, то названі були різні дані – 2,1 та 5 тис. чол. Максимальна кількість – 30 тис. чол., і, що характерно – така кількість вказувалась у

пізньому Никонівському літописі. Більш імовірно, що в берендеїв було кілька тисяч воїнів, а всього їх було близько 30 тис. чол. На Дніпровському Лівобережжі перебували *коуї*, *турпеї* та власне торки (огузи). Цікаво, що в перських чи тюркських джерелах не згадувались турпеї та коуї. У землях «чорних клобуків» згадувались берендеї, печеніги та торки. Вони були прикордонною вартою та відбивали напади кипчаків. Отже, берендеї згадувались як інша, ніж огузи та печеніги, спільнота. Тоді берендеїв можна зіставити з кімацьким племенем байандур, котре, ймовірно, мігрувало до східноєвропейських степів у середині XI ст. [47, 286; 406, 98–112; 548, 24; 832, 682; 835, 519; 357, 91, 99; 837, 641; 239; 322, 62–71; 32, 209–210; 33, 222; 413; 652, 91–92; 47, 235, 240–241].

Берендеїв та печенігів, які переселились до Угорщини, очолював вождь Татар. Угорський король включив частину переселенців у склад своєї дружини і заборонив своїм дворянам кривдити емігрантів. Це, звичайно, викликало незадоволення в угорської знаті [303, 336; 548, 24; 652, 98–99]. В Угорському королівстві поселення берендеїв розташовувались у різних місцевостях. Топоніми з коренем *Berenc* зафіксовані між річками Морава та Ваг у районі Мийяви у Нітранській жупі (провінція в Словаччині), а також у Сеницькому окрузі цієї ж жупи. Схожі топоніми згадані при описі місцевостей поблизу від самої річки Нітри. Поселення берендеїв розташовувались у районі приток річки Пола у комітаті Ноград та поблизу Рудних гір. Поселення *Berente* було розташоване поблизу від річки Шайо. За течією річки Самош у комітаті Сатмар відзначені поселення з коренем *Berend*. Також схожі топоніми знайдені у комітаті Арад та на кордоні між комітатами Темеш та Крассо. На південному кордоні середньовічного угорського королівства поблизу Сігетвара розташовувалось поселення *Berench*, на західному кордоні – поселення *Berend*, котре у XVI ст. належало Балажу та Петеру Берендеям. У комітаті Сьєрі існувало поселення *Berenth*. Угорські форми назви племені берендеїв *Berenc*, *Berend*, *Berente* [654, 76–80]. Берендеї також були присутні на Балканах. Два болгарських села *Berende* розташовувались у районі Цариброда та Брезніка між Нішем та Софією. Між 1438-м та 1442 рр. у Молдавії був стольник Бериндей [652, 92, *ссылка 67*].

Поселення берендеїв були навіть у Північно-Східній Русі. Існувало кілька анклавів. Перший з них розташовувався по верхній течії річок Істри та Клязьми. Там були розташовані Берендеєві волость та слобода. Другий анклав розміщувався за 15 км на південний схід від Переяслава-Залеського, в районі озера Плещеєва. У цьому районі зафіксовані Берендеєві стан та болото, а також декілька тюркських топонімів. Третій анклав був розташований у районі Юр'єва-Польського та Суздаля, де зафіксовані топоніми Торчино та Торки. Привести берендеїв туди міг тільки Юрій Долгорукий. Жили берендеї і на території Поросся. Їхні поселення розташовувались на річці Руті. У 1106 р. кипчаки здійснили похід на торків та берендеїв Дніпровського Лівобережжя. У землях берендеїв у Пороссі було згадано шість їхніх міст. У 1177 р. ці міста спустошили кипчаки. У районі Перемишля в Галичині було розташоване село Берендевичі, що може свідчити на користь того, що у складі війська галичан був невеликий загін берендеїв [261, 79–80; 654, 100; 47, 603; 652, 92, 129].

У 1146 р. під час усобиці між Володимиром-Ізяславом Давидовичем та Мстиславом Ізяславичем берендеї починали битву як авангард. Берендеї згадувались у складі «чорних клобуків». Під 1151 р. вони були згадані у Пороссі разом із торками, коуями та печенігами. У тому ж році Ізяслав Мстиславич взяв у полон багатьох берендеїв. У 1159 р. князь Ізяслав ходив у похід разом з берендеями та кипчаками. У 1150 р. берендеї були присутні на снемі (сеймі) аристократів Русі та Дашт-і Кипчак. Вони висловили рішучий протест проти того, щоб відпустити полонених кипчаків, котрих вони захопили в полон. У 1172 р. берендеї на чолі з князем Михалком напали на кипчаків. У 1178 р. берендеї та торки на чолі з воєводою Владиславом здійснили набіг на кипчаків [278, глави 2–3]. У 1160 р. загін берендеїв під командуванням воєводи Володимира Андрійовича брав участь у міжусобиці в Чернігівській землі. Ще раніше загони берендеїв були послані великим князем київським Ростиславом Мстиславичем до Олешшя [652, 95–96, ссылка 77; 47, 505, 507].

Цікавим є питання про співвідношення етнонімів «байандур» та «байавут». Етнонім *байавут* серед кипчаків згадували ан-Насаві (بایاوت), Рашид ад-Дін (بایاوت),

Ібн Халдун (بيباوت). А. Шабашов вважає, що етнонім «байандур» походить від монгольського *байат* і що плем'я байандур Кімацького каганату було монголономним. В. Тішин пише що з байат можна зіставити тюркське плем'я байан ашідє. Він вказує, що байат – це огузька форма та що існувало уйгурське ім'я *байаут*, котре було вихідне для монгольського байаут-байавут. Варто відзначити, що байат згадувалося серед огузьких племен окремо від байандур. Рашид ад-Дін та Абу-л-Газі вважали байандур одним з огузьких племен. Гардізі ж називав його одним з кімацьких племен. Ан-Насаві повідомляв про те, що Теркен-хатун належала до роду *байаут* племені *йємек*. За альтернативними даними, вона була з племені уран. Ібн Халдун вказує, що вона з племені байаут. Як байаут це плем'я знав Рашид ад-Дін. Цікаво, що байаут та байандур у нього не ототожнюються. Можливо, це пов'язано з тим, що в монголів існували групи *Keherün-Baya'ut* та *Jede-in Bayawut*. П. Голден вважає *Bayawut* правлячим родом кангів [720, 612; 61; 103; 774, 661; 23; 456, 26; 765, 23; 769, 110].

Китайський хроніст стверджував, що правляча династія східних кипчаків походила від байаутів [63; 765, 22; 138, 97, 103–107]. Західні вчені вважають, що монголономні племена мігрували до західноєвразійських степів із Маньчжурії у першій половині XII ст. П. Голден та П. Пелльо також розглядали байаут як монголономне плем'я [765, 14–15, 22–23; 138, 98–110]. За свідченням китайського джерела «*Meng-wu erh shih-chi*», клан Тутухи не був правлячим, а лише одним з багатьох. Нам відомо, що він мав назву «па-йа-ву», тобто «байаут». Це плем'я відоме китайцям під іншими назвами – *Pai-yao-wou*, *Pai-ya-wou-t'a*, *Pai-ya-wou-ta*, *Pai-yao-ta*, *Pai-yao-tai*, *Pai-yao-wou-tchen*, *Pai-yao* [765, 23; 138, 111–112]. Ан-Насаві відносив його до йємеків. Джувейні ж відносив байаутів та Теркен-хатун до кангів [765, 23]. Йємеки могли бути родичами монголів через байаутів. Варто відзначити полігамність кочових правителів. Байаути, як пізніше *кунграти*, могли бути хатунським племенем. Через своїх невісток вони могли бути родичами ольберліків [765, 23]. В ієрархії кланів байаути стояли нижче, ніж ольберліки, але все одно були привілейованим племенем. У «Юань-ші» згадано про декількох представників цього

клану в Китаї [771, 30; 769, 110]. Байаут, наймовірніше, – це плем'я, що ніяким чином не пов'язане з байандур.

Каєпичів не можна ототожнювати з племенем кайи у складі огузів та туркменів, а байандури – це не байаути у складі кипчаків та монголів. Байаутів можна співставити з етнонімом «байат», а не «байандур». Етнонім «каєпичі» походить від Кай-оба, тобто від племені кай. Кай були протомонголами, але в період кипчацької експансії вони були сильно тюркізованими. З переселенням до Східної Європи вони остаточно асимілювалися у складі тюрків. Каєпичі у XII ст. були лише одним з кипчацьких кланів та племен. Цей клан уклав союз із Володимиром Мономахом та його спадкоємцями. Каєпичі та русини допомагали одне одному у війнах проти кипчаків Шаруканідів та волзьких булгар. Байандури були впливовим племенем, котре входило у склад Кімацького каганату та державу янгикентських ябгу. Берендеїв не можна ототожнювати з байандурами. Байандури були присутні в етнічній огузів, кімаків та туркменів. Берендеї як етнічна група сформувались вже у Східній Європі.

5. Чи були саксини кипчаками? Вельми цікавим питанням історії Східної Європи є історія Саксину. Цю проблему спеціально досліджували Д. Васильєв та Г. Федоров-Давидов [420; 421; 690]. Проте в історії цього регіону досі є багато білих плям, зокрема питання етнічного складу його населення.

На думку О. Бубенка, огузи з'явилися на Донщині та на Північному Кавказі в середині X ст. Г. Федоров припускає, що після падіння міст Ітіля та Семендера огузи прийшли на територію сулацько-терського межиріччя. Вони дійшли до північно-східних передгір'їв Кавказу і потіснили алано-булгарське населення [286, 217–225, 240–244; 764, 53]. За припущенням Є. Круглова, до середини X ст. огузів та хозарів об'єднував антипеченізький альянс. На відміну від інших територій, на кордоні з огузами хозари не мали лінії фортифікацій, подібних до донецько-донської лінії, спорудженої для захисту проти набігів русів та печенігів. Це свідчить про те, що хозари не сподівалися бути атакованими зі сходу. Більшість кочового населення у надкаспійських степах та «Чорних землях» Калмикії складали огузи, а це означає, що огузькі найманці служили у хозарському війську [570, 27–29, 49–58]. Джуаншер

Джуаншеріані зафіксував відступ «пачаніків» на захід під тиском «турків». Цей етнонім мав позначати торків [36, *частина Л*]. Огузи мали допомогти хозарам потіснити печенігів, частина з яких була змушена визнати зверхність хозарського бека. У Саркелі можна спостерігати спільне проживання огузів та печенігів [149, 414–419, 423–424; 179, 113, 124; 132, *глава 47, коментарии*].

Проте, коли міць Хозарського каганату почала занепадати під мечами русів Святослава, огузи різко змінили свій зовнішньополітичний курс. Дослідників дещо збивали з пантелику дані Ібн Хаукаля про те, що руси пограбували Булгар, Хазаран, Ітіль, Семендер. Хроніст Ібн Місхавейх вказував, що перед тим, як прийняти іслам, хозари були атаковані тюрками. Ал-Мукаддасі згадував, що руси напали на Хозарію, коли її вже звільнили хорезмійці. Ібн ал-Асір також повідомляв про напад тюрків на хозар [535; 146, 149–150; 253, 222]. Літописець Нестор не вказував на просування русів на схід від Саркела. Перемога над касогами (черкесами) та ясами (донськими аланами) могла відбутися поблизу Самкерца (Тмутаракані) та Білої Вежі (Саркела) [94; 405, 23–30; 535]. Саркел може бути похідним від чуваського «*Shurakil*», тобто «Білий Дім». У листі хозарського володаря це місто названо *Sharkil* (Ш-р-кіл). Звідси й руська назва цього міста – Біла Вежа [132, *глава 50, примечания*].

Русини та огузи діяли проти хозарів як союзники. Під час правління князя Володимира Святого огузи виступали як союзники русинів проти волзьких булгар. Чернець Яків Мніх згадував, що Володимир здійснив похід на хозарів та обклав їх даниною. Тобто походи Святослава призвели не до падіння Хозарського каганату, а до його послаблення. Утворення вакууму сили на Нижній Волзі не відповідало інтересам мусульманських правителів. За свідченнями Ібн Місхавейха та Ібн ал-Асіра, тюрків (огузів) змусили відступити хорезмійці. Хозари були вимушені прийняти іслам. Цю інформацію повідомляв також і ад-Дімашкі. За його свідченням, мусульманське військо з Хорасану перемогло тюрків. Ал-Мукаддасі подавав інформацію про допомогу хозарам володаря Джурджанії (Хорезму) [149, 589, 594–595; 253, 222].

Якби хозари були остаточно переможені Святославом, то який би сенс мав похід Володимира? Цікаво, що саме за Володимира русини зробили спробу

утвердити свій вплив на Волзі, проте не змогли подолати опір волзьких булгар. Значення походів Святослава полягало в тому, що у слов'янських землях був остаточно ліквідований хозарський вплив, а на місці хозарських військових баз утворилися форпости русів (Біла Вежа та Тмутаракань). Степи залишалися під контролем кочівників, проте за умови союзних відносин з торками-огузами цей фактор не мав особливого значення. Перші зіткнення русинів із торками датувалися лише 50-ми рр. XI ст. Торки утворили з русинами альянс проти печенігів і хозарів. Під 1064 р. турецький хроніст Мюнеджімбаші повідомляв, що до м. Кахтан прибули втікачі з країни хозарів [149, 594–595; 253, 231–232].

А. Новосельцев висловив припущення, що хозарська держава продовжувала існувати й після вторгнень русинів і торків [253, 227]. Хозарська держава могла зберегти самостійність тільки як васал хорезмійців [149, 591–592]. Ця держава відчувала тиск із боку кочівників. У X ст. більшість поселень Хозарського каганату припинили існування. Алано-булгарське населення змушене було мігрувати з північнокавказьких степів до володінь аланів та переховуватися у передгір'ях і горах. Причиною цього була експансія огузів [286, 217–221, 240–244].

Ми вважаємо, що хозари, безсумнівно, втратили степові території, проте могли зберегти за собою дельту Волги. Цей регіон пізніше дістав назву Саксін. До речі, Н. Гареева інтерпретує назву міста Сар'с, або Сар'ш.н, як Саксін [45, 701, прим. 213; 71, 708, прим. 237]. В. Мінорський вважав, що місто мало назву Сар'ш.н (*Sarygh-shin*) і відповідало загадковому Саксину. Він пропонував дві версії етимології цієї назви. Одна з них *Sarichin* (Жовтий Острів). Друга – *Sari-sin* (Жовта Могила). В. Мінорський зробив обережне припущення, що тюркське *Sarigh* (жовтий) відповідає арабському *al-Bayda* (білий). Сарашен, на його думку, має бути однією з двох частин Ітіля. Дослідник припускав, що ал-Байда – це західна частина Ітіля, де жив каган. Про два Ітілі згадували арабські географи. Ал-Істахрі знав про західний та східний Атіль, Ібн Хурдадбег – про ал-Байду та Хамлідж, ал-Бакрі – про *Barg.sh* та *Kh.tl.gh*. У «Худуд ал-Алам» згадано про Західний Атіл (*Bida*), Східний Атіль (*Sav.'r*) та Хамлідж (*Kh.tl.gh*). При цьому треба зауважити, що в арабських джерелах згадані Хан-балик та Сарашен. У Хан-балику й мав мешкати правитель, а

Сарашен мав бути східною частиною Ітіля [132, глава 50, коментарии]. Б. Заходер вважав, що Сарг'ш тотожний Саркелу [200, 192]. За припущенням Ф. Вестберга, Саксін тотожний Ітілю. Й. Маркварт також висловив подібне припущення. А. Кестлер висунув гіпотезу, що Ітіль, Саксін та Сарай-Бату тотожні один одному [212, примечание 117].

Головним містом хозарів Ібн Русте називав Сар'ш.н. Поряд з ним згадувалося місто Х.н.б.л (Хан-балик). Тахір ал-Марвазі повідомляв подібну інформацію, називаючи Сар'ш.н Сар'сом. Хроністи ал-Істахрі та Ібн Хаукаль не згадували хозарських міст під назвами, які зустрічались в Ібн Русте, проте повідомляли про Ітіль та Хазаран. У «Книзі скупчення коралів у згадці про відомі міста в усіх місцевостях» згадані два міста — Баланджар та ал-Байда (Хаб-Балик) [45, 701; 71, 708; 6, 747; 56, 762].

Зважаючи на те, що археологічні дослідження вказують на занепад хозарських міст у X ст. й експансію огузів, міста Баланджар та Самандар мали занепасти. Складніше з містами Поволжя. Наприкінці XI ст. Махмуд ал-Кашгарі вперше згадав про місто Саксін. На своїй мапі він локалізував його поблизу кипчаків та волзьких болгар [580, 473].

Абу Хамід ал-Гарнаті особисто відвідав місто Саджсін. Від Саджсіна до Булгара було сорок днів шляху. Серед його населення були згадані огузи, які мешкали в наметах. Цікаво, що опис міст хозарів у більш ранніх арабських джерелах подібний на опис Саджсіна в ал-Гарнаті [25]. Наджиб Хамадані та Ахмад ат-Тусі називали це місто Саксін. Таку форму написання топоніма та політоніма також використовували Ібн ал-Асір, Йакут, Хамдаллах ал-Казвіні та ад-Дімашкі [690; 353, 166–173].

За свідченням Ібн Ісфандійара, Саксін підтримував активні торгові відносини з містом Амолем на Амудар'ї [212, примечание 117]. Ахмед ат-Тусі вказував, що Саксін був розташований поблизу річки Ітіль і страждав від нападів кипчаків. Закарійа ал-Казвіні вважав, що Саксін розташовувався на відстані 40 днів шляху від Булгара. Йакут локалізував Саксін поблизу Табаристанського (Каспійського) моря. За свідченням Абу-л-Фіди, координати Саксіна – це 67 градусів довготи та 53

градуси широти. Ці дані він повідомляє, посилаючись на Ібн Саїда. Є й інші дані. Абу-л-Фіда, посилаючись на «Кітаб ал-Атвал», локалізував Саксін значно східніше. Його координати – 162 градуси 30 мінут довготи та 40 градусів 50 мінут широти [690, 254–255].

Координати Абу-л-Фіди з твору Ібн Саїда пов'язують Саксін із Суваром. За даними ж Насіра ад-Діна Тусі та Хамдаллаха Казвіні, координати Саксіна – 86 градусів 30 мінут довготи та 43 градуси широти. Саксін розташовувався значно південніше Булгара і трохи південніше за Ітіль. Свідчення Хамдаллаха Казвіні плутані. Він вказує, що Саксін і Булгар – маленькі міста у шостому кліматі і що вони розташовані на відстані 32 градуси від Мекки. У пізній арабській традиції Сувар та Саксін ототожнювались. Г. Федоров-Давидов вважав більш правдоподібною локалізацію ал-Гарнаті та Закарійа ал-Казвіні [690, 256]. Термін «Саксін» вживався Вассафом як позначення території, а не племені. Саксін – це не народ і не плем'я, а певна політична та територіальна спільність. На думку Г. Федорова-Давидова, поки що не можна ототожнювати Саксін з Ітілем чи Сараєм [690, 259–261].

Є. Круглов характеризує населення надкаспійських степів як торчесько-печенізьке [570, 16–21, 56–58]. Під тиском кипчаків огузи могли переселитися до району Дербента та Саксіну. На Нижній Волзі огузи та хозари мали утворити нову етнічну і політичну спільноту – Саксін. Зі свідчень ал-Гарнаті відомо, що у Саджсіні існували квартали з волзькими булгарами, що може свідчити про певний політичний альянс із ними. Цікаво, що на Саксін зазіхав хорезмійський шах з династії Ануштегінідів та нападали йємеки [25; 146, 162]. Проте Саксіну вдалося зберегти свою самостійність до епохи монгольських завоювань.

На думку Д. Васильєва, кераміка, яку дослідники звикли ідентифікувати як печенізько-огузьку, належала нащадкам населення джетиасарської культури, яке входило як до печенізької, так і до огузької конфедерації племен. Наявність поділу на кочових та осілих огузів засвідчена джерелами. Населення «болотних городищ» мало переселитися до волзької дельти разом із експансією огузів на захід. З їхньою міграцією можна пов'язати появу у Північному Надкаспії трубопроводів-канів.

Серед населення городищ Самосделка та Мошаїк, окрім огузького, був присутній болгарський компонент [418, 106–107, 111–112, 117–118].

Перебуваючи у Саксіні, ал-Гарнаті зауважив, що в місті мешкали хозари, огузи, болгары та сувары [25]. До слова, сам Саксін підтримував тісні взаємини з Волзькою Булгарією, і ця співпраця виявлялась в економічній та духовній сферах. Ал-Гарнаті описував населення Саксіна як мусульман, що частково збігається з описом міста Суммеркента у Вільгельма Рубрука [52, 185; 25]. Ще за хозарської доби іслам сповідувала значна частина населення хозарської столиці, у тому числі придворна гвардія ал-арсія [98, 167–169, 180–184]. Сарацинами Вільгельма Рубрука були волзькі болгары, сувары, хозари та огузи [52, 185; 418, 117–118]. Під час свого візиту до Нижнього Поволжя ал-Гарнаті відзначав, що кожна з названих ним етнічних груп мала у Саксіні свій квартал та мечеть [25]. Алани, названі Вільгельмом Рубруком, – це, звичайно, не ал-арсія, а колонія аланських купців-християн. Коли торговець йшов через переволоку між Доном та Волгою, то, спускаючись вниз за течією Волги, входив у землю Саксін [25; 52, 185]. Нижнє Поволжя відоме в арабських та перських історичних хроніках та географічних трактатах саме під такою назвою [690, 253–261]. Д. Васильєв стверджує, що матеріальна культура саксінів формувалася на основі огузької та болгарської матеріальних культур [421, 22–28]. Якщо купець бажав потрапити до Центральної Азії, він мав повторити шлях болгарських купців на Мангишлак чи морем, чи через річки Узень, Джембу та далі по зворотному до напряму подорожі Ібн Фадлана шляху [44]. Так можна було дістатися Гурганджа. До Ширвану через Дербент можна було потрапити морським шляхом. Хоча можна було пройти цей шлях і сухоходом. Це свого часу зробив Вільгельм Рубрук, який, повертаючись до Європи, пройшов через Хорасан, Азербайджан та Ширван і вийшов до Дербенту. Звідти він ступив на землі лакзів. Вийшовши до Тереку, Вільгельм Рубрук мав триматися узбережжя Каспійського моря і через напівпустелі Надкаспію вийти у Нижнє Поволжя поблизу Суммеркента [52, 185].

Від Суммеркента, піднімаючись проти течії Волги, можна було потрапити до Волзької Булгарії [25]. Мандрівники доходили до Самарської Луки і звідти

потрапляли до Булгара [52, 185; 25]. Саксін як регіон продовжував існувати і за часів Улусу Джучі. Проте частина його територій до 1360 р. була затоплена. Затоплення міста мало початися ще у 30-х рр. XIV ст. [418, 118–119; 420, 264–269]. Логічно припустити, що затопленим був не весь регіон, а головне місто, від якого регіон і дістав назву. У зв'язку з цим маємо зауважити, що таким центром мало бути місто Суммеркент, підтоплення земель навколо якого у XIII ст. відзначив Вільгельм Рубрук [52, 185].

Абу Хамід ал-Гарнаті та Закарія ал-Казвіні повідомляли, що у Саксіні мешкали «огузи» [690, 254; 25]. Серед його населення географ також згадував хозарів, суварів та волзьких болгар [690, 254]. Ф. Вестберг вважав, що населення міста складало суто хозари. Й. Маркварт зазначав, що серед нього, окрім хозарів, були ще й представники інших народів [212, *примечание* 117]. Х. Гьокеньян вказує, що у Саксіні жили огузи [331, 115, п. 17]. Схожу гіпотезу ще раніше висловив С. Агаджанов [146, 161–162]. Серед дослідників поширена гіпотеза про те, що Саксін входив до складу Дашт-і Кипчак. Г. Федоров-Давидов вважав, що за назвою «саксіни» стояли нижньоволзькі кипчаки [690, 253–261]. Цю точку зору прийняла й С. Плетньова [261, 116–117]. Маємо відзначити, що на Нижньому Поволжі поширена група «царьовських курганів». Кипчаки були присутні на Нижньому Поволжі, але постає питання про їхню роль у регіоні. «Царьовські кургани» є близькими до пам'яток кипчаків Східної Європи [517, 501]. Можна припустити, що одна група кипчаків підтримувала саксінів, а інша – ворогувала з ними. З огляду на близькість населення «царьовських курганів» до східноєвропейських кипчаків логічно висунути припущення, що саме останні виступали союзниками саксінів проти йемеків. Важко ототожнити саксінів з якимось одним народом.

Зважаючи на те, що серед населення Суммеркента, за свідченнями Вільгельма Рубрука, були представники різних конфесій – християни та мусульмани, можна стверджувати, що навіть у конфесійному відношенні населення регіону було різноманітним [52, 185]. Це схоже на дані про населення Нижньої Волги за хозарської доби, коли поряд з мусульманами серед населення міста згадували про християн, іудаїстів та шаманістів. Проте іудейська громада після навали огузів, як

вже зазначалось вище, була змушена прийняти іслам. Аналогічно мали вчинити і шаманісти хозари. Таким чином, відмінністю Саксіну від Ітіля та Хазарана була відсутність іудейської та шаманістської громад. Матеріальна культура Саксіну – мусульманська [419, 91–97; 420, 264–269; 414, 70–73; 421, 22–28; 149, 589, 594–595].

Шаманісти-кипчаки жили поза межами міст. Що стосується огузів, то вони згадувались ал-Гарнаті як мусульмани. Проте на Русі «чорні клобуки» залишались шаманістами. Причиною ісламізації огузів на Нижній Волзі була неможливість і надалі дотримуватися кочівницького способу життя. Вони продовжували жити у юртах, проте змушені були вести напівосілий спосіб життя. «Чорні клобуки» мали можливість зберегти частину своїх традицій, чого не могли зробити огузи Саксіну [419, 91–97; 25; 538; 539; 541; 540; 542; 420, 264–269].

Окрім «напівосілих огузів», на території Саксіну мешкало болгарське населення. Абу Хамід ал-Гарнаті згадував про суварів у Саджсіні, які були мусульманами. Незрозуміло, чи це були вихідці з болгарського міста Суvara, чи місцеве населення. При цьому необхідно зауважити, що у Середнє Поволжя болгарські племена прийшли з території Північного Кавказу. Їхнє переселення на північ було зумовлене тиском арабів. Не виключено, що частина суварів не переселилася на північ. У хозаро-єврейській переписці згадувалося про народ *с-в-р*, підвладний Йосипу. Це, звичайно, не слов'яни-сіверяни, оскільки слов'яни згадані у розлогій редакції листа Йосипа Хасдаю б. Шапруту як *С-л-віюн*. Ібн Хурдадбег згадував про країну Сувар на північ від Дербента. М. Артамонов ототожнював цю країну із землею Хамзін у «країні гунів» Дагестану. Я. Федоров припускав, що Сувар – це інша назва «країни гунів» [419, 91–97; 448, 75, 77; 25; 44; 58; 843].

Юліан повідомляв, що монголи підкорили царство Сасцію. Дослідники часто ототожнюють його із Саксіном [9, 85]. Автор Лаврентіївського літопису згадував, що у 1229 р. у волзьких болгар шукали захисту саксіни та половці [65, 453]. Як зазначав монгольський анонімний літописець, Субедей зустрічав відчайдушний опір з боку народів Східної Європи, серед яких був народ сасут [107, 146, 148]. Рашид ад-Дін повідомляв, що Угедей невдовзі після того, як став ханом, спрямував військо Субедея проти саксінів та болгар [101, 20–21]. За його інформацією, похід був

вдалим. Деякі хроністи мусульманського світу приписували завоювання, які були здійснені за Бату-хана, його великому дідові — Чингіз-хану. Вассаф, Хамдаллах Казвіні та анонімний автор вказували, що землі Булгара та Саксіну Чингіз-хан віддав у володіння своєму старшому сину Туші (Джучі). При цьому Саксін згаданий окремо від Дашт-і Кипчак [111, 80, 91, 204]. Пізні арабські географи Мамлюцького султанату ототожнювали поволзькі міста Улусу Джучі із Саксіном. А ще вони згадували «Саксінські гори». Очевидно, мова йде про Жигулівські гори. В уявленні цих авторів Саксіном були землі Поволжя на південь від Волзької Булгарії [638, 29-59]. Саксін, звичайно, займав набагато менші території.

Міста Саксіну зосереджувалися у районі волзької дельти. Д. Васильєв вказує, що Суммеркент, згаданий Вільгельмом Рубруком, – це не Самосделкинське городище. На думку дослідника, фламандський чернець дістався городища Мошаїк, перетнувши річки Бузак, Картуба, Болда. Далі шлях мандрівника проходив через Волгу та Козачий Ерік [423, 68–69]. Дослідник також висловив припущення, що питання ідентифікації Суммеркента з якимось певним городищем залишається відкритим. Саксіном могло бути й не Самосделкинське городище [423, 69–70].

Таким чином, Саксін – це регіон Нижнього Поволжя. Міста та поселення регіону були населені поліетнічним населенням з огузів, волзьких булгар, хозарів, аланів. Більшість населення міста було мусульманським. Саксін був одним з уламків хозарської держави, проте провідну роль у ньому відігравали огузи. Спираючись на допомогу східноєвропейських кипчаків, саксіни протистояли йємекам, хорезмійцям та монголам.

ДОДАТОК Б. МОВА.

1. Мова кипчаків. У мовознавчій літературі досі існує порівняно мало студій, присвячених мові кипчаків. Зокрема, цю проблему розглянув у своїй статті лінгвіст А. Чеченов [730; 712]. У студіях, присвячених історії кипчаків, часто зустрічаються твердження, які сприймаються як аксіоми, у тому числі і про те, що тюркська мова у «Кодекс Куманікус» була кипчацькою [193]. Я. Дашкевич не вважав тюркську мову «Кодекс Куманікус» кипчацькою [491, 62–74]. О. Гаркавець лише в одній із своїх ранніх робіт назвав мову «Кодекс Куманікус» куманською [177]. Самому «Кодекс Куманікус» присвячена величезна дослідницька література, яка проаналізована в узагальнюючій студії В. Стоянова [679, 481–505]. Варто відзначити також статтю про кипчаків та їхню мову Д. Насілова [611, 284–293]. Ю. Євстигнєєв стверджує, що тюркська мова «Кодекс Куманікус» і є куманською. Звичайно, це не зовсім так. Ще А. фон Габайн висловила сумнів, що тюркську мову «Кодекс Куманікус» можна називати терміном «кипчацька мова». Необхідно зауважити, що у тюркській частині цієї пам'ятки мова названа *tatar til*, тобто «татарська мова». Я. Дашкевич підтримав цю тезу і вважав мову «Кодекс Куманікус» старотатарською мовою. Тільки в латинській частині «Кодекс Куманікус» мова цієї пам'ятки названа *куманською*. Також у генуезьких документах мова татар Буджака у XIV ст. продовжувала називатись куманською. Але це не більше ніж архаїзація назви мови [193; 491, 62–74; 177; 679, 489–490, 497–498; 657; 582]. Цікавими є статті Е. Наджипа про тюркську мову Делійського султанату та мамлюцько-кипчацьку мову. Також варто відзначити його компаративно-філологічні дослідження з тюркських мов XI – XIV ст. [606, 70–82; 607, 75–81; 248; 249].

Що нам відомо про мову кипчаків? Від кипчацької мови здебільшого залишилися власні імена (ономастикон) людей. Зокрема, багато кипчацьких імен зафіксовано у слов'янських літописах, серед них десятки імен кипчацьких вождів. З їхнього числа необхідно викреслити дев'ять імен, зафіксованих у Никонівському літописі, оскільки ніде, окрім цього літопису, вони не зустрічаються, а також мають монгольське або новокипчацьке походження. З переліку кипчацьких імен слід

вилучити імена християнського та слов'янського походження – Роман Кзіч, Юрій Кончакович, Ярополк Томзакович, Гліб Тиреєвич, Ізай Білюкович.

Що стосується етимології тюркських імен, згаданих у літописах, то тут значними є напрацювання П. Голдена, М. Баскакова та О. Прицака. Серед імен найбільш відомих кипчаків були Шарукан, Отрок (*Äträk*), Кончак (*Könčäk*), Кобяк (це слов'янізація загальнотюркського *köpek*), Куря, Боняк, Беглюк чи Білюк (*Beğlük*), Котян, Башкорт, Гзак чи Коза (слов'янізація, тюркські варіанти *Qoza*, *Qozy*), Урусоба, Алтунопа, Тугоркан (у візантійській хроніці *Tugortaq*, тюрк. *Togri-Tarhan*, *Tugar-tegin*), Аєпа, Аккуш (*Aq-quš*), Кобан (латинізація *Guban*, тюрк. *Koran*, *Qaban*). Ім'я Котян (лат. *Kuthen*, тюрк. *Kötän*) було згадано у словнику Махмуда ал-Кашгарі, а також є підстави виводити етимологію імені від давньотюркського дієслова *Quta*. Урусоба (*Urus-opa*), Алтунопа (*Altun-opa*), Арсланоба (*Arslan-opa*), Кітаноба (*Qitan-opa*), Куман (Кунам), Ченегрепа (*Jenger-oba*, *Čengir-apa*, *Čenegir-apa*, *Čengir-pa*), Аєпа (*Qay-opa*), Тоглий (*It-oğli*), Ітлар (*Itlär*), Кітан (*Qitan*) були іменами та етнонімами. Всього кипчацьких етнонімів було двадцять вісім.

Імена Отрок (це слов'янізація імені, тюркський варіант *Äträk*) і Боняк (ця форма близька до уйгурського імені *Bögnäk*) були і в огузів, а Куря (*Kürä*, *Kür er*) було і в печенігів. Етимологію цього імені розглянув і Махмуд ал-Кашгарі. Щодо походження імені Шарукан, то дослідники приписують йому протомонгольське (*Širaqan*), болгарське (*Šarakan*), тюркське (*Sazağan*) чи аланське (*Šarağan*) походження. Імена Сугр (*Sugur*), Сомогур (*Samur*), Таш (*Taş*), Більге-Тегін (*Bilge-tegin*), Башкорт (*Başqurt*), Сокал (*Saqal*) мають загальнотюркську етимологію. Ім'я Сдвак взагалі має іранську етимологію (*Sädäwäk*).

Серед інших кипчацьких вождів були Азгулуй (*Azyğly*), Аксупа (*Aqysapa*), Аклан (*Aqlan*), Барак (*Baraq*), Белдюз (*Bildüz*), Бокмиш (*Bakmiš*, *Vaxmyš*), Болуш (*Boluš*), Бякоб (*Berkapa*), Гиргенъ (*Girgin*, *Kirgin*, *Kürgen*), Ексна (*Jaksyn*, *Jyksyn*), Єльтут (*Eltut*), Кокус (*Köksüz*), Колдечі (*Qoldači*), Тотур (*Tatur*), Турундай (*Turundaj*), Чугай (*Čuğa*), Куртик (*Qorqut*), Кунуй (*Qunuj*), Кчій (*Kičik*), Коряз (*Koräs*), Кунячюк (*Kündädžik*), Оселук (*Osuluq*), Судемір (*Sütemir*), Сантуз (*Santüz*), Саук (*Sawuk*), Сирчан (*Sarysan*), Сурбар (*Sürmär/Sürbär*), Таз (*Taz*), Тарх (*Taryq*). В

Іпатіївському літописі під назвою «половці» згадували про кипчаків поряд із народами печенігів, огузів (у літописі – торків) та туркменів [161, 56–57, 74–75, 77–91; 47, 224; 239].

У грузинських літописах зафіксовано шість імен кипчаків: Атрак, Гуарандухт, Кубасар, Кутлу-Арслан, Севендж, Савалаті – та одне родове найменування Шарганісдзе (тобто Шарукановичі). При цьому Гуарандухт (*Guaranduxt*) було тронним грузинським іменем, котре мало середньоперське походження. Ім'я Савалаті (тобто Салават) має арабське походження і поширене серед тюрків. Ім'я Атрак було поширене у степах до кипчаків. Шурин правителя волзьких булгар (огузький вождь) мав подібне ім'я. Тільки ім'я Севендж (*Sevunč, Sivinč*) може вважатися кипчацьким. Аналогічне ім'я було в сина кипчацького вождя Боняка. П. Голден вважав ім'я Кубасар похідним від *Qun-basar*. Кутлу-Арслан може вважатися поширеним і серед імен інших тюркських народів, оскільки *Arslan* (лев) було поширеним іменем серед тюрків, а Кутлу – похідне від тюркського *Kutluğ* (щасливий). З усіх імен, зафіксованих у літописах, хіба що Севінч та Кубасар мали кипчацьке походження, ще два були і кипчацькими, й огузькими [48, глава XVII; 764, 45–87].

У мусульманських хроніках згадано багато кипчацьких імен. Зокрема, кипчацька антропонімія широко презентувала етнічну номенклатуру Дашт-і Кипчак. Кипчацька гвардія насправді складалася з представників різних етносів. У ній, звичайно, домінували кипчаки – Бейбарс та Калавун з племені *бурдж-огли*, Шамс ад-Дін Аккуш ал-Борілі, Сайф ад-Дін Борі, Сайф ад-Дін Токсоба, Санджар Токсоба, Бейбарс Токсоба, емір ал-Кумані, шейх Зайн ад-Дін Абу Бакр ал-Кумані, Балбан ал-Імек, Сайф ад-Дін Кангар, Йусма Тадж ад-Дін Уран, Сайф ад-Дін Кай – з інших племен. Імена здебільшого були мусульманськими, і тільки імена Аккуш (*Aq-quš*), Кутуз, Бейбарс (*Baybars*), Калавун (*Qalawun*), Лачін (*Lačyn*), Балбан (*Balban*, у кипчацьких мовах *Balaban*), Кібджак (*Kipčak*), Байсари (*Baysari*) мали тюркське походження. Серед них імена Бейбарс (кипчацька форма цього імені *Baybaris*) та Кутуз мали, по суті, огузьку форму. Імена Балбан та Лачін були тотемними іменами, поширеними серед тюрків, і були загальнотюркськими. Таким чином, в іменах

кипчаків у мамлюцькому Єгипті було багато спільного з огузьким та загальнотюркським ономастикомом [582, 134–137]. Для кипчаків характерні імена із закінченнями на *myš/miš*. Цікаво, що й родоначальник династії Шамсія у Делійському султанаті мав характерне кипчацьке ім'я Ільтутмиш (*Eltutmyš*) [161, 76–77].

У сербських та візантійських хроніках згадано більше десяти кипчацьких імен. Аналіз кипчацького ономастикону у візантійських хроніках провели Д. Моравчік, І. Вашарі, В. Стоянов, П. Павлов, Н. Ілієв. Також кілька етимологій запропонував О. Пріцак. Джерела згадують кипчацьких вождів за іменами Алдімір, Алпамиш, Манастрас, Асень, Котзас, Куделін, Дрман, Басараб, Шишман, Георгій Тертер, Лазар, Клеопа, Січган, Тугортак, Маніак (Боняк). Георгій Тертер – це християнське ім'я, утворене на основі етноніма «тертробичі» (*tört-oba*). Клеопа, на думку Н. Ілієва, є візантійським спотворенням тюркського етноніма «Кай-оба» та імені Аєпа. Подібна ситуація і з Басарабом (лат. *Bazarab, Bazarad, Basarat*, тюрк. *Basar-oba, Basar-apa*), що також є і етнонімом, і іменем. Лазар було християнським іменем. Ім'я Куделін – слов'янська адаптація тюркського імені Кипчак, яке також було етнонімом. Для імені Манастрас неможливо знайти надійну тюркську етимологію. Тільки дев'ять із шістнадцяти імен мають надійну тюркську етимологію: Асень (у візантійських хроніках *Asan* та *Asanis*, тюрк. *Esen/Äsen*), Алдімір (візант. *Eltimiris*, тюрк. *Altimir, Ay Temir*), Алпамиш (візант. *Elpumis*, тюрк. *Alpamiš*), Дрман (слов'ян. *Дрман*, тюрк. *Dorman, Derman, Dārman*), Карач (лат. *Karaz*, тюрк. *Karač*), Шишман (тюрк. *Šišman*), Січган (у візантійських хроніках *Sytzigan*, тюрк. *Sičğan*), Котза (візант. *Kotzas*, тюрк. *Qoja*), Тугортак (візант. *Tugortaq*, слов'ян. *Тугоркан*, тюрк. *Togri-Tarхан, Tugar-tegin*). Майже всі з них мають і огузькі паралелі [349, 160, 361; 525, 98–104].

Багатий матеріал для дослідження містять угорські хроніки та документи, а також кипчацька антропонімія в Угорщині. Зведення кипчацьких імен та етнонімів було зроблено у доробку Л. Рашоні, присвяченому кипчацькій антропонімії. У хроніках згадані імена *Aquš (Aq-Quš)*, *Bortz (Borč)*, *Memborch (Men-Borč)*, *Kuthen* (тюрк. *Kötän*), *Uzur, Alpra* (тюрк. *Alpar, Albugra*), *Kemeneche* (тюрк. *Kämänče*),

Oldamur (тюрк. *Altimir*), *Zeyhan*, *Keyran*, *Parabuch*, *Buthemer*. Серед імен менш відомих кипчаків – *Aboska* (тюрк. *Abuŝqa*), *Atlabarz* (*Altı-bars*), *Backholda* (тюрк. *Badžgoldi*), *Baramuk* (*Baramuq*), *Beke* (*Beki*), *Biter*, *Buzkan* (*Buzğan*), *Chybuk* (тюрк. *Čilbuk*), *Chakan* (тюрк. *Čaqan*), *Kachman* (*Qačman*), *Kaplan*, *Koncha* (тюрк. *Qonši*), *Michi*, *Menk*, *Mordar* (тюрк. *Murdar*), *Edua* (тюрк. *Ay Doğa*), *Kopulch*, *Kupchech*, *Tastra* (тюрк. *Taš-Tura*), *Tolon* (тюрк. *Tolun*), *Tarzuk* (тюрк. *Torsuk*), *Tompor* (*Tombur*), *Turtule* (тюрк. *Tört-el*), *Manthula*, *Kumcheg* (*Küncheg*) та *Kumcheg* (*Kuncheg*) – це насправді й імена, і етноніми. Для імен *Zeyhan*, *Uzur*, *Mantula*, *Parabuch*, *Buthemer*, *Menk*, *Michi*, *Kopulch* не знайдено надійну тюркську етимологію. Для багатьох імен Л. Рашоні знайшов етимологію у «Кодекс Куманікус». Із середини XIV ст. у джерелах згадуються християнські імена, котрі не є цікавими для нас [827, 135–147].

Ситуація з мовою кипчаків краща, ніж із мовами гунів та булгар до давньотюркської доби, що зафіксовані у латинських та візантійських джерелах. Там сім імен мають германське походження, дев'ять – іранське, тридцять п'ять – незрозумілого походження і лише шістнадцять мають надійну тюркську етимологію. Кілька імен було слов'янського походження, а чотири імені – гібридні. Серед хозарських імен, згаданих в арабських, слов'янських, візантійських, вірменських, єврейських джерелах, двадцять чотири були єврейськими, два – слов'янськими, тридцять одне – тюркськими, сім – іншого походження. П. Голден нараховував сорок хозарських імен, чотири етноніми та сім топонімів. На відміну від цих мов, у кипчаків відомі не тільки імена, топоніми, етноніми, а й конкретні приклади лексики. До того ж етноніми та антропоніми кипчаків є більш численними, ніж етноніми та антропоніми інших тюркських народів [743; 328, 123–246; 769, 16–29; 345, *Chapter IX*].

Уривки кипчацької мови були зафіксовані у «Зведенні тюркської лексики» (словнику, автором якого був Махмуд ал-Кашгарі). Те ж саме стосується й мови огузів X – XI ст., для якої єдиним джерелом є свідчення Махмуда ал-Кашгарі. Цей вчений у процесі викладення лінгвістичного матеріалу «караханізував» мовний матеріал, порівнюючи огузьку та кипчацьку мови з караханідською. Було вказано, як вимовляється слово огузькою мовою і як – кипчацькою. Анна Комніна звертала

увагу на етнічну близькість між печенігами та кипчаками. Вона повідомляла, що кипчаки та печеніги розмовляли однією мовою. Михайло Сирійський вважав кипчаків однією з трьох частин тюрків, що розселились у X – XI ст. Той же Махмуд ал-Кашгарі відзначав, що мови болгар, суварів, баджанаків (печенігів) тюркські, проте відмінні від мови кипчаків та огузів. Зважаючи на ці дані, маємо зазначити, що для того, щоб розуміти кипчаків, печеніги мали розмовляти огузькою мовою. Це припущення не є наймовірним, оскільки печеніги та огузи протягом кількох століть були сусідами і печеніги мали знати їхню мову.

За свідченням Махмуда ал-Кашгарі, близькою до огузької була мова *ягма* та *тухсі*. Тобто кипчаки та огузи мали багато спільного з народами епохи давньотюркських каганатів (царський рід ягма походив з токуз-огузів, а тухсі – це нащадки тюргешів). Тюргешів ще називали десятистрільними тюрками, маючи на увазі їхнє походження від Західного Тюркютського каганату). Можна припустити, що для Центральної Азії огузька мова мала бути своєрідною *lingua franca* (міжнародною мовою). Необхідно зауважити, що під час кипчацького завоювання західноєвразійських степів було підкорено багато племен огузів і кипчаки включили їх у свій склад.

Проте до свідчень сучасників, за винятком даних Махмуда ал-Кашгарі, необхідно підходити вкрай обережно, оскільки середньовічні хроністи не були лінгвістами. М. Баскаков вважав печенізьку мову такою, що належала до огузької групи. На думку М. Щербака, у фонології печенізька мова поєднувала як огузькі, так і кипчацькі риси. Питання печенізької мови не є предметом нашого дослідження, проте маємо зауважити, що про неї ще менш відомо, ніж про мову кипчаків та огузів, і фактично це тільки завдяки антропонімам, ономастикону та етнонімії, зафіксованим в історичних хроніках. У слов'янських, латинських, візантійських джерелах зафіксовано тридцять імен, вісім топонімів, п'ять гідронімів, одинадцять етнонімів. При цьому, як і у випадку з кипчаками, імена, зафіксовані у Никонівському літописі (Кучюг, Метігай, Родман, Темір), необхідно виключити з переліку печенізьких імен (на що вказав М. Мельник). Мова печенігів відрізнялась як від мови огузів та кипчаків, так і від мови болгар та хозарів. Крім тюркської

лексики, у мові печенігів були присутні і слова іранського походження [239; 47, 224; 4, книга 7, глава 5; 152, 160-161; 153, 167; 160, 126-131; 161, 49, 51-58; 730; 136, 84; 810, 151-157].

Російський лінгвіст А. Чеченов вказував на присутність у кипчацькій мові огузького компонента. На це вказують і свідчення Махмуда ал-Кашгарі, який називав кипчаків та огузів братами. При цьому караханідський вчений наводив приклади з мови огузів та ближніх кипчаків (тобто центральноазійських, у російській термінології – середньоазійських), зазначаючи, як звучить слово у мові огузів та кипчаків, або зауважуючи, що кипчаки та огузи його не знають. Мабуть, словник Махмуда ал-Кашгарі і є той максимум, який ми маємо стосовно мови кипчаків домонгольської доби. У мові далеких кипчаків інтервокальна *j* замінювалася на *z* або *ž* (*jiliğ* переходила у *žiliğ*). У кипчаків та огузів кожна середня літера «ğ» випадала – *Ėumğuk* переходив у *Ėumuk*. Ці особливості властиві для сучасних тюркських мов і для тих кипчаків, котрі не мешкали поряд з огузами. Ці кипчаки були тісно пов'язані з кімаками та їхніми нащадками – йемеками. На думку Д. Насілова, Махмуд ал-Кашгарі усвідомлював неоднорідність кипчаків. Він знав про далеких кипчаків та йеमेків. Стосовно мови йемеків є цікаве зауваження, що у кипчаків, йемеків, суварів та болгар *adaq* переходив у *aзақ*. Також відзначалося, що *ž* у чигилів та інших тюрків переходив у *z* в далеких кипчаків, йемеків, суварів та болгар. Початкова *m* в огузів, кипчаків та суварів переходила у *b*: *man bardum* – *ban bardum*. Махмуд ал-Кашгарі вказував, що мова кипчаків, як і мови уйгурів та огузів була чистою тюркською мовою. Літературною нормою для тюркських мов він вважав мови чигилів та хаканійє (так звану караханідську). На думку Е. Тенішева, більш доречно використовувати терміни мова Бугра-хана або «туркі хакані», тобто тюркська мова хакані. У 73 статтях словника є посилання на кипчацьку мову, а 51 слово названо кипчацьким [75, 71, 835; 611, 284-293; 136, 82-86; 712, 110; 685, 144-145].

Ю. Євстигнєєв припускав, що кумани розмовляли західною говіркою давньотюркської мови, а кипчаки – східною говіркою цієї ж мови [193]. Стверджувати це немає жодних підстав, оскільки ми маємо уривчасті свідчення про

мову кипчаків, не кажучи вже про те, що ми не маємо жодного уявлення про її діалекти. Махмуд ал-Кашгарі тільки коротко згадував про канглів, йємеків, близьких та далеких кипчаків. Діалектні відмінності мали існувати, але через брак матеріалів ми не можемо говорити про них щось певне. Маємо дані лише про мову кипчаків у Центральній Азії та діалектні відмінності між кипчаками на кордоні з огузами та у йємеків. Зважаючи на включення у склад кипчаків огузів та печенігів, ми можемо лише висловити припущення, що мова східноєвропейських кипчаків мала бути схожа на мову так званих близьких кипчаків, згаданих у Махмуда ал-Кашгарі.

Мова кипчаків домонгольської доби була більш близькою до мови огузів, ніж сучасні кипчацькі мови. Кипчацька мова була більш архаїчною, ніж тюркська мова «Кодекс Куманікус». Словник Махмуда ал-Кашгарі є практично єдиною пам'яткою, де зафіксована кипчацька лексика XI ст. Окрім цього, пам'ятками кипчацької мови є власні імена кипчацьких вождів, які зафіксовані у наративних джерелах різних країн. В XI – XIII ст. огузька та кипчацька мови могли бути ближчими одна до одної, ніж згодом огузька та кипчацька групи тюркських мов. Багато імен вождів кипчаків мають паралелі в інших тюркських мовах, зокрема в огузькій, караханідській, уйгурській, тюркській мові «Кодекс Куманікус». Махмуд ал-Кашгарі у своєму словнику вказував на спільну огузько-кипчацьку та караханідсько-огузько-кипчацьку лексику. Спільні ономастикон та лексика переконують нас у близькості мов огузів та кипчаків.

2. Кипчацький ономастикон. Вельми цікавим питанням історії є проблематика щодо кипчацьких імен. Існують деякі роботи, присвячені кипчацькій антропонімії. Л. Рашоні записав кипчацькі імена в Угорщині [827]. М. Баскаков склав реєстр кипчацьких імен у слов'янських літописах [161]. Д. Моравчік та Н. Ілієв зафіксували кипчацькі імена у візантійських джерелах [349; 525]. М. Лазареску-Зобіан зафіксувала кипчацькі імена у Молдавії та Волощині [805]. Проте досі не складено повного переліку імен кипчаків, згаданих у європейських джерелах. Назріла необхідність створити повну базу даних стосовно кипчацьких імен. Також варто дослідити кількісний склад імен, тобто відзначити, скільки їх є у

різних джерелах, розділити імена на групи за походженням. Імена кипчаків у мусульманських та китайських джерелах ми не розглядаємо. Нами буде розглянуто імена тільки в європейських джерелах.

Абоска. Угорський кипчак, який згаданий в угорському джерелі під 1459 р. Л. Рашоні вважав, що це ім'я похідне від куманського *abušqa* (у перекладі – «старий») [827, 135].

Аєпа. Аєпами звали двох кипчацьких ватажків у 1107 р., котрі видали своїх доньок за синів Володимира Мономаха та Олега Святославича. Один з них був сином Асеня, а другий – сином Гиргеня. Один з Аєп конфліктував з волзькими булгарами у 1117 р. і під час мирних переговорів з ними був отруєний. Щодо імені Аєпа М. Баскаков висловив припущення, що воно походить від слів *ay* (місяць) + *oba* (рід), тобто «місячний рід». Проте, на думку П. Голдена, ім'я могло походити від *qay* + *oba*, тобто «плем'я кай». Початкове «*k*» випадає у кількох кипчацьких діалектах. М. Баскаков наводив й інші форми. *Aj* (місяць) + *ara* (дядько), тобто «місячний дядько». *Aja-eje-ije* (пан) + *ara* (вічливе звертання до старших), дослівно «дядько з боку батька». Також можливі такі варіанти: *aju* (ведмідь) + *aby* (іменник), *aja* (пан) + *aby* (іменник), *aju* + *ara*. О. Прицак вважав, що Аєпи належали до племені кай і династії Асенідів [161, 80; 263, 241; 65, 250, 282–283; 290, 226].

Азгулуй. Цей кипчацький ватажок згадувався під 1086 р. як князь Таревський, тобто вождь племені тарев. Був згаданий у «Повчанні Мономаха». Загинув під час одного з походів Володимира Мономаха. М. Баскаков запропонував такі можливі пояснення етимології його імені: *az* (мало) + *külük* (прославлений герой). Також можливий і інший варіант: *azyq* або *azyg* + *ly*, що разом *azyqly* (той, що має ікла, ікластий) [161, 80; 287, 225; 65, 250].

Айдар. Щодо можливості існування цього кипчацького ватажка є вагомі сумніви, оскільки він згаданий тільки у пізньому Никонівському літописі, а в Лаврентіївському та Новгородському першому літописах згадки про нього немає. Цей скептицизм висловив П. Голден. Проте М. Баскаков та Г. Федоров-Давидов вважали його цілком реальним. М. Баскаков розглядав кілька етимологій імені Айдар. Перша гіпотеза – від *ajdar* (тюркський «оселедець» на голові хлопчика),

друга – від *hajdar* (лев). Існування вождя з таким іменем не виключене, але стосовно згадки про нього в інших літописах відповідь негативна [161, 80; 287, 225].

Айсупа/Асупа/Аксуна. Один з вождів лукоморських кипчаків. Згаданий у 1103 р. серед загиблих кипчацьких ханів у битві на річці Молочній (Сутінь). М. Баскаков розглядав кілька етимологій імені цього вождя. Від *ajaz* (ясний) + *ara*, тобто «ясний дядько», від *öküz* (бик) + *ara*, від *oguz* (простий, грубий) + *ara*, від *aqus* (благословення) + *ara* і від *asov* (допомога) + *ara* [161, 80; 287, 224; 65, 279; 47, 225].

Аклан. Належав до Бурчевичів, тобто кипчацького племені бурдж-огли. Згадувався у Лаврентіївському літописі під 1110 р. М. Баскаков пропонував такі гіпотези: *aq* (білий) + *lan* (сокіл), *aq-olan*, тобто «чистий» або «чесний», *aq* (білий, чесний) + *ulan* чи *oglan* (юнак) [161, 80; 65, 250; 287, 226].

Акочай. Таке ім'я, ймовірно, мав один із придунайських чи лукоморських кипчаків. Згадок у літописах про такого вождя немає. Згадано лише, що існував Бегбарс Акочайович. При цьому це ім'я не по батькові, оскільки батьком Бегбарса був Акум. Акочай, імовірно, був родоначальником клану. За версією М. Баскакова, ім'я походить від сполучення слів *aq* + *ица* (біла спина) [161, 81; 47, 761; 287, 226].

Акум. Батько Бегбарса Акочайовича. Подібне ім'я мав батько Аккуша з лукоморських кипчаків. А ще так звали батька Асеня. На думку М. Баскакова, етимологія цього імені мала три варіанти. За першим з них, ім'я походило від тюркського слова *öqüm* (купа), за другим – від тюркського *öküm/üküm* (великий), за третім – від тюркського *oqum* (опора) [161, 81; 47, 671, 761; 287, 226].

Аккуш. Таке ім'я мав вождь дунайських кипчаків, які в 1090 р. вдерлись в Угорщину. Також так звали одного з вождів лукоморських кипчаків наприкінці XII ст. Можливо, він належав до клану Урусобичів. На думку М. Баскакова, етимологія цього імені *aq* (білий) + *quš* (орел, птаха), тобто «білий орел» або «білий лебідь». Дослідник не виключав і іншої можливості – походження імені від тюркського слова *aqiš* – благословення. О. Пріцак вважав більш правильною форму *aq-quš* – білий птах [161, 81; 263, 180; 47, 675; 287, 226; 303, 327–328; 141, 163–164; 130, 196–197].

Алак. Вождь із таким ім'ям згаданий у Лаврентіївському літописі під 1184 р. Був одним із кипчацьких ватажків, захоплених у полон Святославом. За однією з

гіпотез М. Баскакова, ім'я походить від тюркських *ylaq-ylag-ulaq* (маленький кінь, щойно народжене козеня). За іншою гіпотезою цього ж дослідника, ім'я походить від тюркського слова *ulaq* (тупий) [161, 81; 65, 396; 287, 225].

Алдімір. У візантійських джерелах Елітіміріс, в угорських джерелах – Олдамур. Жив у другій половині XIII ст. Був одним з кипчацьких беків в Угорщині. Не погодився з умовами сейму у Тетені. У 1280-му чи 1282 році зазнав поразки від угорців у битві на озері Ход. Втік до Болгарії. У 1285 р. зініціював похід монголів на Угорщину. Був родичем Георгія Тертера і, очевидно, міг бути родичем і Котяна. Належав до племені дурут. П. Павлов пропонує свою етимологію – *al* (червоне) + *temir* (залізо) = розігріте залізо. Й. Заїмов висловив гіпотезу, за якою етимологія імені Алдімір така: *al* чи *el* (рука) + *demir* (залізо), тобто Алдімір – це «залізна рука». В. Стоянов запропонував іншу етимологію – Айдемір: *ay* (місяць) + *demir* (залізо), тобто «місячне залізо». Л. Рашоні висунув таку гіпотезу: *el-temiri* – залізна держава, тобто «керівництво державою залізною рукою». Н. Ілієв пропонує варіант «носити залізо», тобто «бути воїном». Цікаво, що «залізна рука» турецькою – Демірел [349, 124, 361; 254; 831; 525, 100–101; 129, 106–107; 141, 188; 624, 400; 132, 226].

Алпамиш. У Микити Хоніата цей кипчацький вождь згаданий як Єлпуміс. Про нього також згадує Феодор Скутаріот. Цей кипчацький вождь згадується близько 1185 р. Тюркський варіант імені – Алпамиш. Це ім'я похідне від тюркського *alp* (герой, сміливість, мужність). Можливо, це ім'я означає «мужність» або «велетень». Алпамиш – це герой тюркських епосів. Сам епос «Алпамиш» вважають кипчацьким [525, 98; 349, 124, 361].

Алпра/Алпер. Згаданий поряд з Узуром під 1279 р. Цей кипчацький бек в Угорщині жив у другій половині XIII ст. і входив до оточення короля Ласло IV Куна. Походження імені Алпра (Алпар) має два пояснення. За першою гіпотезою, яку обстоюють Л. Рашоні та Н. Беренд, це слово похідне від тюркського *al* (червоний) + *bura* (верблюд) = *albura* (червоний верблюд чоловічої статі). За другою – від тюркських *alp* (богатыр) + *är* (чоловік) = *alper* (чоловік-герой), тобто від тюркського означення шляхетної та сильної людини. За версією Л. Рашоні, це ім'я могло мати форму *Olper*. У цій формі ім'я кипчацького бека згадане у 1255 р. У

формі Алпра ім'я згадується в 1284 р. [134; 352, 54–55, 79–80; 741, 106, 108–109; 843; 131, 310–316, 330; 125; 316, 252; 827, 135–136].

Алтабарз. Кипчак згаданий в угорському документі під 1347 р. під іменем *Altabarz*. Ім'я походить від *alti barz* – шість барсів [827, 136].

Алтунопа. Кипчацький вождь кінця XI ст. – початку XII ст. Алтунопа взяв участь у битві на В'ягрі у 1097-му чи 1099 році. Здійснив удаваний відступ і заманив угорське військо у засідку. У 1103 р. був вороже налаштований щодо Русі. Загинув у 1103 р. в авангардному бою поблизу річки Сутіні. За версією М. Баскакова, це ім'я походить від *altun* (золото) + *apa* (дядько, батько). Можливий також варіант, що *altun* (золото) + *apa* (ввічливе звертання). Його ім'я мало бути тотожним з літописним Алтун-опою. П. Голден пропонував варіант *altun+oba*, тобто «золотий рід» [161, 81; 65, 271, 279; 47, 254–255; 287, 224; 84, 19, 203; 769, 108].

Амурат. Історичність цього кипчака П. Голден поставив під сумнів. Цей вождь згаданий лише у Никонівському літописі, проте не згаданий в Іпатіївському, Лаврентіївському, Новгородському першому літописах. На думку М. Баскакова, це ім'я трактується як «обов'язок», «зобов'язання». З монгольської ж мови *amurad* перекладається як «мирний», «спокійний», «любий» [161, 81; 287, 225].

Арбуз. Один із кипчацьких беків другої половини XIII ст. Входив до оточення короля Ласло Куна. Ймовірно, брав участь у битвах при Кресенбруні у 1260 р. та Дюрнкурті у 1278 р. на стороні угорців проти чехів. Погодився з умовами сейму у Тетені. А. Палоці-Хорват вважає, що ім'я цього вождя від тюркського *arbus* (кавун) [352, 54–55, 79–80; 741, 106, 108–109; 843; 131, 310–316, 330; 125; 827, 136].

Арсланопа. Один із лукоморських кипчаків. У літописах згаданий під 1103 р. Був одним зі страчених русинами вождів під час битви на річці Сутіні. М. Баскаков пропонував таку етимологію: *arslan* + *apa* (лев та дядя) та *arslan* + *apa* (лев та ввічливе звертання). О. Пріцак вказував, що *arslan* перекладається як «лев». П. Голден пропонує *arslan* та *oba*, тобто «лев'ячий клан» [161, 81; 65, 279; 47, 255; 263, 40; 769, 108].

Асадук. Згаданий у «Повчанні Мономаха». Брав участь у подіях 1078 р., коли допоміг Олегу Святославичу повернути під свій контроль Чернігово-Сіверську

землю. М. Баскаков для імені пропонував єдину етимологію – *äsa (esi)* (його розум, свідомість) + *odug* (уважний) = живий розум, кмітливий [161, 81; 65, 248; 287, 224].

Асень. Кипчацький вождь другої половини XI ст. Відомо лише, що він помер у 1082 р. і залишив по собі кількох синів. Цей Асень (у літописах – Осень) був братом Бегубарса та Сакза. Осеневом називалось одне з міст донецьких кипчаків, можливо Шарукань. Асаном або Асенем Микита Хоніат називав одного з християнізованих кипчаків, який був федератом Візантійської імперії і мав володіння у Подунав'ї. Дістав при хрещенні ім'я Іван. Скористався допомогою дунайських кипчаків, волохів та бродників у 1186 р. в Мезії проти візантійців. М. Баскаков вважає можливими дві етимології імені Асень – від тюркського іменника *äsän* (здоровий) чи дієприслівникового звороту *össin* (нехай зростає). Візантійська грецька форма цього імені – Асаніс. Осень – слов'янська форма імені *äsän/esen*. Асень – похідна форма від імені Есен, тобто «здоровий», яка, на думку О. Прицака, була також назвою і династії, і клану. В. Стоянов вважає, що ім'я Асан може походити від тюркютського Ашина, і пропонує свою етимологію імені вождя від тюркського прислівника *esen* (здоровий, радісний, життєрадісний, розумний). І. Вашарі вважав давньоруську форму імені Асень – Осень похідною від тюрк. *esen* (музика, здоровий, безпека). У «Синодику Борила» Асеня названо Бельгуном. Це ім'я похідне від тюрк. *bilgün* (знаючий, розумний). Швидше за все, це було прізвисько Асеня [161, 81; 349, 73–75, 361; 831; 263, 240–241; 65, 249; 287, 226; 363, 38–47].

Бейбарс (у літописах Багубарс, Багбарс, Бегбарс). Так звали декількох кипчацьких вождів. Перший з них жив наприкінці XI ст. і був споріднений з Асенем та Гиргенем. У «Повчанні Мономаха» вказано, що Володимир Мономах помилював декількох його синів. Інший кипчацький вождь жив наприкінці XII ст. і належав до клану Акочая. Бейбарсом звали ще одного кипчацького вождя. Він походив із племені бурдж-огли. У 40 – 50-ті рр. XIII ст. був мамлюком у Єгипті. Завдяки особистим талантам став еміром. Перебував на службі у єгипетських та сирійських Аййубідів. Відіграв важливу роль у перемозі над монголами при Айн Джалут у 1260 р. У 1260 – 1277 рр. був султаном Єгипту та здійснив кілька десятків кампаній проти

хрестоносців, монголів, кілікійських вірмен. М. Баскаков припускав, що ім'я Бейбарс, згадане у літописах, походило від *baqu* (пагорб) + *bars*, тобто «барс, котрий живе між пагорбів» чи від слів *buq* або *bug* (корпус, постава), звідси *bugybars* (із поставою барса). С. Ковач пропонувала варіант *Beybars*, тобто «пан-барс» [161, 81–82; 47, 671, 761; 431; 791, 257]. Існують й інші форми імені. У більш пізній час було поширене ім'я Бегбарс. *Vars* означає «барс», а *beg* – «пан». В. Стоянов пропонує форму «пан-барс» [828]. Ім'я Бейбарс в арабській графіці читалось як *Baybars*, *Baibars*, *Baïbars*, *Beybars*, *Beyburs* (*Beybars*), *Veibars* та *Vibars* (*Baybars*). Дзеркальне арабське відображення цього імені – Барсбай чи Барсбей. При цьому Бейбарс – це огузька форма цього імені. Казахською формою цього імені є Байбарис. Для татарської, карачаївської, кумицької мов характерна форма Бійбарс. Давньотюркська форма цього імені – Бегбарс. Власне давньотюркську форму імені запозичили літописці Русі, повідомляючи про Багбарса, Бегбарса, Бегварса. Причому характерно, що практично усі згадані вожді мали володіння у східноєвропейських степах [431].

Баліар. Під 1322 р. в угорському документі поряд з Бітером згаданий Баліар. Він був сином Тешенча. Л. Рашоні висловив гіпотезу, що це ім'я походить від *Vauer* [827, 138].

Балик. Так звали одного з християнізованих і булгаризованих кипчаків. Його можна вважати радше болгариним, ніж кипчаком. Разом із Добротіцею Балик правив Карвунським (Добруджанським) деспотатом (князівством) у середині – другій половині XIV ст. В. Стоянов вважає, що це ім'я могло мати дві етимології. За першою, воно походило від тюркського позначення міста, за другою – від тюркського позначення риби – *balıq*. Ім'я могло набути також форм Баліка чи Белек [831; 261, 224–225].

Барамук. Під 1354 р. в угорських документах згаданий Барамук (син Кабака). Л. Рашоні вказував на афікс *-tuq* у цьому слові [827, 137].

Барак. Так звали одного з кипчацьких вождів, котрі потрапили в полон до Святослава у 1184 р. М. Баскаков вважав, що це ім'я походить від тюркського слова

baraq (кудлатий собака). Під 1521 р. в угорському документі згаданий Деметрій Бараг [161, 82; 828; 65, 395; 47, 632; 287, 225; 827, 137].

Басараб. Так звали засновника правлячої династії Волощини. Він був сином Тихомира. На думку П. Павлова, М. Лазареску-Зобіан та А. Гьокбеля, Басараб, як і його рід, мав кипчацьке походження. Зазвичай це ім'я вважають похідним від тюркських слів *bas* (придушувати, правити, керувати) + *är* (чоловік) + *oba/aba* (батько, дядько, старший брат). Басараб у перекладі означало «правлячий рід», або «той, хто походить з правлячого роду». У латиномовних джерелах ім'я згадувалось як *Bazarab, Bazarad, Bazaras, Bozorab, Basarat*. Закінчення «*d*» може бути пояснене угорською адаптацією цього тюркського імені [525, 101; 805, 267; 624, 400; 363, 152]. І. Вашарі вказує, що ім'я Басараб походить від куманського *Basar-oba* [363, 149–152]. А. Гьокбель вважає, що ім'я батька Басараба – Тохомер походить не від Токтомер, а від Токомер [779, 654; 363, 152].

Басти. Кипчацький ватажок з таким іменем згаданий під 1223 р. За даними галицько-волинського літописця, він прийняв християнство. Племінна та кланова належність невідома. М. Баскаков вважав ім'я похідним від *bas* (придушувати) + афікс *dy/di*. *Basty* у перекладі з тюркського – той, хто перемиг [161, 82; 47, 741; 287, 226].

Башкорт. Це ім'я кілька разів згадувалось у літописі. Перший раз згаданий у літописі під 1159 р. Башкорт допомагав князю-вигнанцю Івану Ростиславичу Берладнику здійснити похід на Галицьке Пониззя. Спроба домогтись від князя-вигнанця данини полоненими русинами була невдалою. Під 1160 р. Башкорт допомагав Ізяславу оволодіти Києвом, проте ця кампанія також була невдалою. До Башкорта втекла одна руська княжна. Інший вождь з іменем Башкорт був згаданий у 1184 р. як полонений Святослава. На думку М. Баскакова, ім'я походить від тюркських *baš* (голова) + *qurt* (вовк), тобто дослівно – вожак вовків [161, 78; 65, 396; 47, 501; 287, 225].

Бачкольда. В угорських джерелах був згаданий під 1267 р. як володар села *Aranylábúbács*. Л. Рашоні пропонував кілька етимологій. За однією з них, ім'я

походить від кримськотатарського та османськотурецького *badž* + *goldi* (звернення (прохання) старшої сестри) [827, 136].

Беглюк/Белук/Белюк. Кипчацький ватажок племені бурдж-огли у середині – другій половині XII ст. Був тестем Рюрика і батьком Гзи. Згаданий у літописах під 1162 р., коли став свояком Ростиславичів. У 1167-му або 1168 році Ярослав Всеволодович напав на кочів'я Беглюка, і з того часу почались активні походи бурдж-огли на Русь. М. Баскаков вважав правдоподібною таку етимологію його імені: *bek/berk* (міцний) + *lyq/liq* = *beklik* (міцність, твердість, міцний, твердий) [161, 82; 47, 532; 263, 182; 651, 125].

Беке. У 1347 р. під цим ім'ям згаданий син Алтабарза. З казахської мови *beki* – прищ. Також існує інша етимологія з казахської та татарської мов: *beki* – знатна дама [827, 137].

Бельдюз. Один із вождів лукоморських кипчаків. Згаданий під 1103 р. як один зі страчених кипчацьких вождів. Був багатим і пропонував за себе викуп. Святополк хотів його помилувати, але Володимир Мономах наполіг на його страті. М. Баскаков пропонував кілька варіантів етимології цього імені. За першою з них, ім'я походить від *bil-düz* = *bildüz* (повідомити). За другою етимологією – *beli* (від *bel* – талія) + *düz* (прямий). Тобто ім'я означало «його пряма постава». Була ще одна версія, яка пов'язувала ім'я зі словом *balduz* (свояк) [161, 82; 65, 279; 47, 255; 287, 225].

Більге-тегін. Згаданий під іменами Белкатгін та Балкатгін у «Повчанні Володимира Мономаха». У 1078 р. допомагав разом з двома іншими кипчацькими ватажками відвойовувати Чернігово-Сіверську землю. У 1086 р. воював під Новгородом-Сіверським. На думку М. Баскакова, етимологія прозора – від *bilge* (мудрість, мудрий) + *tegin* (принц). Більге-тегін означає «мудрий принц». На думку дослідника, можлива й інша етимологія – *bel* (талія, поясниця, статура) + *qat* (твердіти). До слова додано афікс *gin/qyn/kin*, у результаті чого отримуємо *Beli qaqtyn*, тобто «людина з міцною статурою» [161, 82; 65, 248].

Бітер. Під 1292 р. в угорському джерелі згаданий Бітер, син Течеуча. Л. Рашоні вважав, що це ім'я походить від тюркського слова *bit* (готовий, зростати) [827, 137].

Бердаша. Історичність існування цього вождя під сумнівом. Згаданий тільки у Никонівському літописі. Ймовірна етимологія – *ber* (давати) + афікс *dy/di*, тобто *Berdi*. Можливо, форма походить від *Alla-*, *Hudaj-*, *Tengri-berdi*, тобто «Бог дав». Закінчення *ša* (Бердаша) – це слов'янська адаптація імені Берді. На думку П. Голдена, це ім'я монгольського чи навіть постмонгольського часу [161, 82; 287, 225; 763, 300].

Бердібек. Історичність існування цього вождя сумнівна, оскільки він згаданий тільки у Никонівському літописі. М. Баскаков запропонував етимологію *Tengri berdi* (Бог дав) + *bek* (пан), тобто «Богом даний пан». До того ж ім'я Бердібек не зустрічається до монгольських часів у східноєвропейських степах [161, 82; 287, 225].

Болден. Під 1322 р. в угорському документі згаданий як син Ямула. Етимологія імені нез'ясована [827, 138].

Бокміш. Кипчацький вождь 80-х рр. XII ст., належав до племені іт-огли. Був братом Тоглия (Итилия). Згадувався в Іпатіївському літописі у 1183-му та 1184 рр. У 1184 р. потрапив у полон до Святослава. М. Баскаков запропонував етимологію імені від *baq* (дивитися за випасом худоби) + *tuš* або *miš*, що в підсумку дає «той, хто дивиться за випасом худоби» [161, 82–83; 47, 632; 287, 225].

Болуш. Кипчацький ватажок середини XI ст. Згаданий у літописах під 1054 та 1055 рр. Був першим кипчацьким вождем, який встановив контакт з Руссю і, ймовірно, тіснив огузів з Дніпровського Лівобережжя. М. Баскаков висловив два припущення щодо етимології його імені. Перше – від слова *bülüş* (спустошення), друге – від *boluš* (помічник або той, хто надає допомогу) [161, 83; 65, 162; 47, 152].

Боняк. Був союзником Візантії у 1091 р. Очолював дунайських кипчаків. У 1097-му чи 1099 році надав допомогу галицьким Ростиславичам і переміг угорське військо в битві на річці В'ягрі. В угорських джерелах згаданий як Міркода. Найзапекліший ворог Русі. Здійснював походи 1095-го та 1096 рр. на Русь та ледь не увірвався в Київ. У 1105-му та 1107 рр. здійснив напади на кордони Русі. У битві на Сулі разом із Шаруканом був переможений русинами. У 1116 р. проти нього здійснив похід Володимир Мономах. Помер орієнтовно у першій чверті XII ст. У нього був син Севінч. Ще один Боняк жив у середині XII ст. За М. Баскаковим, є

кілька гіпотез щодо етимології його імені. За першою гіпотезою, ім'я походить від *bänäk* (родима пляма). За другою – ім'я походить від *bojun-tojun* (шия) + *aq* = *boj(u)naq*. Боняк – це «білошийй». За третьою – Боняк походить від *bojnaq* (ящірка). П. Голден вважав можливою етимологію від уйгурського імені *Bongaq*. Л. Рашоні вважав ім'я похідним від тюркського *bön* (старий). Таке ім'я, на думку П. Голдена, як і Кипчак, було одним із захисних імен [161, 83]. У формі Маніак воно згадувалося в Анни Комніни. Д. Моравчік та О. Прицак вважали його формою согдійського *Mani-ax*, тобто товариш (брат) Мані [349, 181, 361; 4, книга 8, параграфи 4–6; 287, 224; 763, 300].

Бортц. Вождь племені кунун, жив у першій половині XIII ст. Ймовірно, йому належала ініціатива нападів на угорські комітати Фегераш та Брашов. Був переможений тевтонськими лицарями. У 20-х рр. XIII ст. пішов на зближення з Римом та Угорщиною. Прийняв християнство у 1228 р. У 1229 р. мав брати участь у кампанії угорців за оволодіння Галичиною. Був похований не за традиційним кипчацьким звичаєм, а у якійсь вежі. С. Ковач вказує, що у латиномовних хроніках зустрічалися й інші форми імені цього кипчацького вождя – *Brut*, *Bauch*, *Bruch*. У хроніці Емони він згаданий як вождь вальвів *Boricus*. Згідно з цим джерелом, цей вождь був хрещений у 1227 р. Щодо етимології імені, то деякі дослідники вважають його похідним від тюркського слова «перець». На думку П. Голдена, тюркське ім'я Бортца було *Bars*, *Borč* або *Burč*. В. Спіней вважав можливою формою імені Бортца *Бурчі*. С. Ковач висунула декілька гіпотез щодо етимології імені кипчацького вождя. За однією з них, ім'я Бортц – це слово Барс. Дослідниця пов'язувала цю форму з ім'ям Бегуварс в Іпатіївському літописі. Етимологія від *bars* (барс) можлива, якщо зважати, що в тюрків були популярні тотеми, зокрема котячі. За другою гіпотезою Бортц означає *borč/borz*, тобто «борг». За третьою – ім'я походить від *burč*, тобто «перець». Проте ці пояснення здавались С. Ковач непереконливими, і вона пов'язувала ім'я Бортц з етнонімом «бурдж-огли» [455, 326; 619, № 2, 4–5; 357, 52; 629; 791, 256–259; 830, 423–424].

Бузкан. В угорському документі під 1333 р. згаданий Бузкан (син Арбуза). Л. Рашоні вважає, що це ім'я похідне від тюркського *buzgan* (знищити, знищувальний) [827, 138].

Букур. В угорському документі під 1352-й та 1354 рр. згадана особа на ім'я *Buchuer* чи *Vochwr*. Л. Рашоні вважає, що це ім'я схоже на *buçur* із давньотюркських рунічних написів. Етимологія імені нез'ясована [827, 138].

Бутемер. Кипчацький бек із племені Ілончук (елан). Згаданий в угорському документі під 1342 р. Перебував на службі в угорців. Служив Карлу Роберту та Людовіку з династії Анжу. Етимологія імені нез'ясована [807; 808; 827, 138].

Бякоба/Бякоб. Кипчацький вождь, згаданий в Іпатіївському літописі під 1180 р. За гіпотезою М. Баскакова, це ім'я походить від *bek* або *berk* (міцний) + *apa* (дядько по батькові) [161, 83; 47, 623; 287, 155].

Ванчук. Під 1333 р. в угорських документах згадувався Кунчек (син Ванчука) з племені чертан. Ванчук був кипчацьким аристократом. Етимологія імені нез'ясована [827, 146].

Гзак/Гза/Кза. Син Белюка з племені бурдж-огли та батько Романа Кзіча з цього ж племені. Жив у другій половині XII ст. Відзначився походами на Русь у 1169, 1185, 1193 рр. Затятий ворог Ігоря Святославича. Блокував «шлях з варяг у греки» [47, 632, 641, 675; 349, 164, 361; 363, 50; 120]. За М. Баскаковим, ім'я Гза походить від тюркського *qozu* (ягня). Друга етимологія дослідника – від *göz-i* (той, хто з більмом). О. Прицак схилявся до того, що більш правильна перша етимологія, але висловив ряд зауважень. У Східному Туркестані *qozi* (ягня) мало форму *qoza*. Слов'янська калька цього імені звучала так: Коза. Гзак у слов'янському варіанті з'явилося внаслідок демінутивного афікса «-ак» [161, 83; 263, 235–236; 287, 266].

Гиргень. Згадувався у літописі лише один раз (у 1107 р.) і тільки у зв'язку зі шлюбом доньок Аеп з Рюриковичами. Був братом Асеня з племені кай та дядьком Аєпи з цього ж племені. За М. Баскаковим, *girgin* – ласкавий, гідний, зухвалий, *kirgin* – той, хто досягнув мети, або той, хто прагне досягнути мети, *kürgen* – зять [161, 83; 47, 259; 287, 225; 65, 283].

Дорман. В угорських документах люди з цим ім'ям згадані під 1285-м та 1406 рр. У сербському «Житті Мілутіна» Дрман згаданий як правитель області поблизу Бранічева та Белграда, брат Куделіна. Вони воювали проти сербів у 1292 р. та були союзниками відінського деспота Шишмана. Щодо імені Дрман, то В. Стоянов запропонував кілька етимологій. Дрман тюркською мовою мав би таке написання: *Derman, Durman, Darman*. Тюркське слово *dur/tur* означає «стояти», «зупинятися». *Derman* походило від тюркського дієслова *dera* (боротися). Н. Ілієв вважав можливим болгарський переклад дослівно як «нехай живе» [35; 831; 525, 100; 363, 101–104, 107–108; 252, 398–400; 194, 192–193; 827, 140].

Дулєп. Цей кипчацький ватажок згаданий один раз у Никонівському літописі, що дає підстави сумніватися в його існуванні. М. Баскаков подає два варіанти етимології цього імені: 1) від азербайджанського *dülāb* (колесо, інтриги, хитрощі); 2) від тюркського слова *tilbä/dilbä* (дурний). На думку П. Голдена, це ім'я монгольського чи навіть постмонгольського часу [161, 83; 763, 300].

Дьолма. В угорському документі під 1292 р. згаданий Келдеч (син Дьолми). На думку Л. Рашоні, ім'я походить від тюркського *yul* та *yol* (шлях) [827, 140].

Дьолча. В угорському документі під 1455 р. згаданий Бенедикт, він же Дьолча. Л. Рашоні виводить етимологію слова від *jolči* (мандрівник) або *yolči* [827, 140].

Едуа/Ай-дога. Кипчацька коханка короля Ласло IV згадувалась в угорських хроніках у XIII ст. Етимологія від *au* (місяць) + *doğa* (зростати), тобто «зростаючий місяць» [827, 136].

Ексн/Ексна. У літописах згаданий у 1184 р. як полонений Святослава. За М. Баскаковим, ім'я походить від *jaq* (повнішати, бути приємним) + *syn* = *jaksyn* – нехай повнішає, нехай подобається [161, 84; 65, 395; 287, 225].

Енфем. Вождь дунайських кипчаків другої половини XI ст. Згадувався поряд з Копульхом під час походу на Угорщину в 1090 р. Загинув у битві на річці Паганті (Поганч), коли угорці перемогли кипчаків. Етимологія імені нез'ясована [303, 327–328; 359, 121; 141, 163–164; 129, 196–197].

Ержебет. Донька Сейхана з племені чертан. У 1247 р. вийшла заміж за угорського принца Іштвана, який потім став королем Іштваном V. Коханка Йоахіма Гюткеледа. Мати угорського короля Ласло IV. Володіла землями у Мачві та Боснії. Мала власну печатку, де називала себе «Божою ласкою королева Угорщини та донька імператора куманів» [363, 99, 102–103; 316, 261–263; 350, 53, 77–78].

Єльтут. Брат Кончака та син Отрока. Від нього походило відгалуження династії Шаруканідів – Єльтукове. Загинув у 1180 р. під час походу русинів. М. Баскаков, П. Голден та О. Прицак наводили єдину етимологію цього імені – *el* (народ) + *tut* (тримати) = *eltut* (прав державою, тримай рукою) [161, 84; 763, 306].

Ємгазя. Історичність цієї особи під сумнівом, оскільки він згаданий під 1107 р. у Никонівському літописі. Ніхто інший про нього не повідомляв. Етимологію цього імені М. Баскаков виводив від *jet* (їжа) + *qodža* (пан), по-інакшому «кухар» [161, 84].

Ітилий/Тоглий. Кипчацький хан другої половини XII ст. Очолював плем'я іт-огли. На думку М. Баскакова, ім'я Ітилий – походить від *jeti* (сім) + *lik* = *jetilik* (сімка, сьомий). За О. Прицаком, Тоглий походить від тюркського *it-ogli*, тобто «син собаки» [161, 79; 263, 180].

Ітлар. Кипчацький посол у Переяславі в 1095 р. Був убитий за наказом Володимира Мономаха. Його страта призвела до тривалої війни Боняка з Руссю. Ім'я Ітлар М. Баскаков вважав похідним від *it* (собака) + *lär* = *itlär* (собаки). Аналогічно вважали А. Зайончковські та О. Прицак [161, 79; 263, 185].

Йона. Християнське ім'я кипчацького володаря, який утік від монгольського завоювання до Болгарії. Помер у 1241 р. Його поховання було описано Жаном де Жуанвілем. Про нього також згадував Альберик де Труа Фонтене [41, 118; 126, 949–950].

Кабак. В угорському документі під 1351 р. згаданий Барамук (син Кабака). Етимологію імені Л. Рашоні виводить від тюркського *qabak* (гарбуз) [827, 141].

Кайтор. В угорських документах під 1428, 1448, 1473, 1484 рр. згаданий Тома, він же Кайтор де Пабе. Л. Рашоні вважав це ім'я похідним від тюрк. *qayt* (повернення) [827, 142].

Калотан. Відомо тільки, що він був батьком хана Коряза. М. Баскаков вважав можливими кілька етимологій. Перша з них – *qul + ata*, тобто «батько раба». Друга – *qul + aba*, тобто «дядько раба». За третьою – ім'я Калотан – це спотворене *qul atan*, тобто «раб верблюда» – як символ величі. Однак, сам Коряз був маловпливовим і навряд чи його батько був могутнім [161, 84; 47, 632; 287, 225].

Камоса. Син Оселука, брат Тюрнака, дядько Святослава Олеговича. Жив у середині XII ст. Мав походити з одного із племен наддніпрянських кипчаків. Належав до так званих диких половців. Етимологія імені нез'ясована [763, 298; 47, 334].

Карач/Карас. У латинській графіці його ім'я було написано як *Karaz*. У болгарській історіографії зазвичай вживається форма *Karač*. Був одним із трьох кипчацьких беків, котрі повстали проти царя Борила у 1213 р. На думку Н. Ілієва та Л. Рашоні, це ім'я походить від турецького та огузького імені Караджа. Є дві етимології: 1) від турецького позначення серни; 2) від прикметника «чорний». На думку І. Вашарі, правильнішою формою є *Karas*. Саме у такій формі це ім'я траплялося в Угорщині. Окрім того, зустрічалось ім'я *Karača* [525, 99; 363, 59; 827, 141].

Карли. Відомо, що він був батьком вождя лукоморських кипчаків Кобяка. Його ім'я відоме тільки завдяки сину, якого літописці згадували по батькові. М. Баскаков вважав можливою одну етимологію: *qar* (сніг) + *ly*, тобто *qarly* (сніговий). П. Голден перекладав *qarli* як «вкритий снігом» [161, 84; 287, 226; 763, 308].

Качман. Під 1247 та 1340 рр. в угорських документах згадані кипчаки на ім'я Качман. Л. Рашоні вважає можливою етимологію *Kač + man* [827, 141].

Кейран. Кипчацький бек другої половини XIII ст. У джерелах згаданий як правитель із племені бурдж-огли. Згадувався в угорських документах як бек кипчаків під 1266 та 1288 рр. Можливо, ім'я мало форму Кайран. У «Юань-ші» згаданий кангл Кайран-бай (дід Бухуму) [808; 740, 44; 530, 23; 528, 99–100; 209, 35–36; 771, 28–29; 827, 142].

Келдеч. Під 1292 р. в угорському документі згаданий Келдеч (син Дьолми). Етимологія імені нез'ясована [827, 142].

Келдечині. Під 1268 р. в угорському документі згаданий Келдечині. Л. Рашоні вважає це ім'я похідним від імені Келдеч [827, 142].

Кеменече. Один із кипчацьких беків другої половини XIII ст. Входив до оточення короля Ласло IV Куна. Ймовірно, брав участь у битвах при Кресенбруні у 1260 р. та Дюрнкурті у 1278 р. на стороні угорців проти чехів. Погодився з умовами сейму в Тетені. Був одним із вбивць короля Ласло IV. Етимологія цього імені – від тюрк. *kāmānĉe* (невеликий лук) [352, 54–55, 79–80; 619, № 2, 7, 9; 183, 13; 840; 131, 310–316, 330; 125; 316, 252].

Кечел. Під цим іменем (Kechel, Keczal) під 1412 та 1493 рр. згадані кипчаки. Л. Рашоні вважав його спотвореною формою тюрк. *qizil* (червоний) [827, 142].

Кістра. В угорському документі під 1347 р. згадувався як син Япзи. Це слово було похідним від *qiš-tura* (зимівля, зимівник) [827, 142].

Кітаноп. Кипчацький вождь кінця XI – початку XII ст. Згаданий серед кипчацьких ватажків, котрі загинули під час битви на річці Сутіні (Молочній) у 1103 р. Ймовірно, що він належав до лукоморських кипчаків. Щодо етимології цього антропоніма, то М. Баскаков пропонував форму *qitan* + *ora* – «плем'я/рід киданів». Також можливими він вважав форми *kötän* (кишківник) + *ара* та *qutang* (благословенний). О. Прицак наводив форму *qitay/qitan*. У множині антропонім звучав як *qitat*. У літописах також згадувався кипчацький посол Кітан, який був страчений Володимиром Мономахом у 1095 р. Версії про походження імені від племені киданів дотримувався П. Голден [161, 84–85; 263, 245; 65, 227, 279; 47, 217, 255; 287, 224–225; 763, 302].

Клеопа. Еллінізована форма імені кипчацького ватажка, котрий перебував на службі у Візантійській імперії в середині XIII ст. Це ім'я згадано у Феодора Скутаріота та в листі Феодора II Ласкаріса. На думку Н. Ілієва, можлива помилка переписувача, котрий переплутав альфу та лямбду. Як вважає болгарський дослідник, ім'я могло звучати як Каєпа, тобто *Qay-ara*. Можливий переклад – «чоловік з племені кай». Можливі варіанти – Аєпа, Айапа, Кайапа. Інший можливий варіант аналогічний перекладу імені Аєпа [349, 161, 361; 525, 99; 624, 391].

Кобан. Згаданий в Іпатіївському літописі під 1190 р. Вказано, що він був братом Колдечі. Належав до лукоморських кипчаків. Після війн із Руссю у 1190 – 1191 рр. ймовірна їхня участь у подіях на Балканах. Ім'я також зустрічалось у спотвореній латинській формі *Guban*. Ймовірно, Кобан брав участь у війні болгар проти угорців у 1202 р. у районі Мачви. Також ймовірна його участь у спільних походах болгар та кипчаків проти Візантійської імперії наприкінці XII – на початку XIII ст. На володіння Кобана мав здійснити кілька походів волинський князь Роман Мстиславич. Схоже на те, що Кобан належав до клану Урус-оба. На думку М. Баскакова, можливі два варіанти етимології – *qoran* (високий, великий, переможний, здоровий) або *qaban* (свиня). На нашу думку, більш імовірним є перший варіант, оскільки цей хан був одним із найвпливовіших кипчацьких вождів свого часу [161, 85; 843].

Кобяк. Вождь лукоморських кипчаків, правив у другій половині XII ст. Належав до клану Урус-оба. Його батьком був Карли. Відзначився спільним з Кончаком походом на Русь у 1170 р. Кобяк загинув під час походу русинів у 1183 р. Зазначений у «Слові о полку Ігоревім» як «Кобяк-поганий», тобто язичник. М. Баскаков пропонував етимологію імені Кобяк від *körek (köbek)* «великий собака». П. Голден запропонував подібну гіпотезу з перекладом *körek (köbek)* – тобто пес [161, 85; 65, 395; 47, 632; 65, 226; 763, 308].

Козл Сотанович. Згадувався в Іпатіївському літописі під 1180 р. Загинув під час спільного з Кончаком походу. Був переможений русинами і вбитий разом з Ельтутом. Щодо етимології імені, то М. Баскаков запропонував декілька варіантів. Перший – Козл похідне від тюркського *qozy/quzy* (ягня, вівця). Другий варіант – від *qozyly*, тобто, «той, хто народився під знаком Овна», або «власник вівці». Третій варіант – ім'я походило від тюркського дієслова *qozyl* (приєднуйся). Четвертий варіант – від *quzyl* (червоний). П'ятий варіант – від *qazal* (дерев'яний молот) [161, 85; 65, 225; 47, 632].

Кокусь. Він же Коксус. У літописі згаданий поряд з Акланом Бурчевичем. Необхідно зауважити, що перед ім'ям Аклан вжито слово «син», тобто Аклан міг бути сином Кокуся. Бурчевич – це не ім'я по батькові, а ознака приналежності до

племені бурдж-огли. За даними «Повчання Мономаха», Кокуся разом з Акланом та Азгулуєм було страчено русинами, а їхні мертві тіла кинуті у річку Славлю. За припущенням М. Баскакова, є кілька гіпотез етимології цього імені. За першою з них, ім'я похідне від тюркського *köküs/kögys* (серце, груди) + *ly* = *köküsli* (холоднокровний, хоробрий). За другою і невірогідною – від *kök* (рід) + *süz* = *köksüz* (без роду). За третьою гіпотезою, ім'я походило від *köküsk* (синюватий) [161, 85; 65, 250].

Кол. У джерелах згаданий як батько Копульха. Один з вождів дунайських кипчаків. Мав жити у другій половині XI ст. Угорські джерела зафіксували плем'я *qol*. І. Башкі пов'язував це ім'я з тюркським *qul* (раб) [740, 46].

Колгуна. Під таким іменем в угорському документі під 1332 р. згадувався кипчак, який був сином Боклова. Л. Рашоні вважав можливою етимологію від монг. *qulquna* та тюрк. *qulgana* (миша) [827, 143].

Колдечі. Кипчацький хан кінця XII – поч. XIII ст. Брат Кобана, належав до клану Урус-оба. Був згаданий у зв'язку з походом русинів на Івлю (Інгулець) у 1190 р. Зазнав поразки від русинів. Етимологію імені М. Баскаков виводив від *qolda* (допомагати, простягати руку) + складний афікс *da-g-čy* = *goldagčy* (той, хто надає допомогу). М. Баскаков розглядав і альтернативну версію, за якою Колдечі походить від *qoldačy* (злидар) [161, 85; 47, 761; 287, 225].

Кондам. В угорських документах під 1315 та 1385 рр. згаданий Кондам та Юпухо (Ябгу) з племені кол (кулаба-огли). Етимологія імені нез'ясована [827, 143].

Кончак. Кипчацький вождь, який належав до династії Шаруканідів і до племені токсоба. Відзначився походами на Русь у 1170, 1174, 1185 рр. і брав участь у руських міжусобицях у 1179–1180 рр., переміг Ігоря Святославича у 1185 р. і здобув місто Римов. У 1187 р. став тестем Ігоря Святославича, віддавши за нього свою доньку. Етимологію цього імені М. Баскаков виводив від *qongčaq* (кольчужні кільця на стегнах, наколінники). М. Рясанен та О. Пріцак вважали можливою етимологію від *končak* (старі дублені штани) [161, 85; 263, 236–237; 740, 53].

Копульх. Один з вождів дунайських кипчаків. Син Кола. Здійснив напад на Угорщину у 1090 р. Спустошив Угорщину до Біхара. На зворотному шляху угорці під керівництвом Ласло I перемогли Копульха на річці Паганті (рівчак Поганч) поблизу сучасного міста Тімішоара [303, 327–328; 359, 121; 141, 163–164; 130, 196–197].

Кордук. Кордук був згаданий в угорському документі під 1340 р. Л. Рашоні вважав можливою етимологію від тюрк. *qurduq* або *qur* (приготуватися, встановити) [827, 143].

Коряз Калотанович. Кипчацький вождь, один із незначних вождів. Згадувався при подіях 1183 р., коли русини перемогли кипчаків. У 1184 р. потрапив у полон до Святослава. На думку М. Баскакова, ім'я Коряз походить від тюркського слова *köräs* (приятель). Дослідник пропонував й інші етимології, зокрема *qoraz* (півень) або *kiräs* (заповітний) [161, 86; 47, 632; 287, 225].

Костук. Костука в історичних джерелах не згадували. Проте відомий Обовли Костукович, дрібний кипчацький володар на межі з Чернігово-Сіверськими землями. На думку М. Баскакова, ім'я Костук може походити від тюркських слів *köstek* або *köstök*, що означає «пути для коней». За альтернативною гіпотезою дослідника, ім'я мало походити від перс. *küstāx* [161, 86; 287, 225; 47, 663].

Котзас. Брав участь в Адріанопольській битві. Тюркськими мовами це ім'я відтворюється як Ходжа (іноді Хожа). В. Отрощенко вважає, що це було власне ім'я кипчацького володаря. О. Галенко вважає його епітетом до імені Юрія Кончаковича²² [120].

Котян. Так звали вождя племені дурут. Цей хан брав участь у руських міжусобицях у 1205, 1211, 1235 рр. У 1229 р. він підтримав Данила Романовича проти угорського королевича Коломана та вождя племені кунун Бортца. Відомо, що він був згаданий Рогерієм та Альбериком де Труа Фонтене як вождь тих кипчаків, які переселилися в Угорщину до Великодня 1239 р. У латиномовних джерелах ім'я Котян має форму *Kuthen*. За свідченнями Рогерія, Котян прийняв хрещення і

²² Отрощенко В.В. Проблеми датування та інтерпретації кипчацького комплексу Чингульської могили // Археологія. № 1. К.: Інститут археології НАН України, 2018. С. 119-132.

дотримувався католицької течії християнської віри. На думку М. Баскакова, є кілька версій етимології імені Котян. За першою з них, ім'я походить від тюркських *kütäh/kütäk* (короткий, малий). За другою – від тюркських *kötek/kotäk* (пеньок, колода). За третьою – ім'я Котян походить від тюркського *kötän/köten* (кишківник). У візантійських джерелах згадувався Котаніц Торнік. Можливо, його ім'я походить від тюрк. *Qotan* [161, 86; 458, 81–82; 84, 62, 265; 47, 742, 747–751, 753–754, 761; 126, 946; 111, 541–542; 69, 18; 140, 549–550, 556; 624, 392; 827, 143–144].

Кочола. Кипчак під таким ім'ям згаданий під 1340 р. в угорському документі. Л. Рашоні вважає можливою етимологію цього слова від тюрк. *qoja* (пан, багатий) [827, 142].

Кубасар. Кипчацький бек з числа так званих «колишніх кипчаків» (картвелізованих кипчаків-токсоба, котрі прийшли у Грузію з Отроком), жив у Грузії у середині – другій половині XII ст. Брав участь у боротьбі за владу у Грузії на боці Юрія Андрійовича. П. Голден вважає ім'я похідним від *qun* + *basar* (вождь кунів), *qum* + *basar* (пан пустель), *qub* + *basar* (світлий правитель). Також він вважає можливим варіант *qu(w)* + *basar* [48].

Куделін. Кипчацький ватажок, що правив болгарськими володіннями у районі Мачви. Згаданий у «Житті Мілутіна» в доробку сербського архієпископа Данила II. Брат Дрман. Воював з угорцями у 70 – 80-х рр. XIII ст. Переможений на початку 90-х рр. XIII ст. Як і його брат Дрман, він шукав допомоги у відінського деспота Шишмана. На думку Н. Ілієва, ім'я перекладається з болгарської як «нешасливий». У тюркських мовах має аналог «кибчак» [35; 525, 100; 363, 101–104, 107–108; 624, 398–400; 194, 192–193].

Кутлу-Арслан. Кипчацький бек, жив у Грузії в середині та другій половині XII ст. брав участь у боротьбі за владу у Грузії у 80-ті рр. XII ст. Був союзником Юрія Андрійовича (сина Андрія Боголюбського). Етимологія імені прозора – від тюрк. *qutlug* (щасливий) + *arслан* (лев), тобто «щасливий лев» [48].

Куман/Кунам. Кипчацький вождь, згаданий під 1103 р. у слов'янських літописах. Був страчений русинами після перемоги у битві на річці Сутінь. М. Баскаков запропонував кілька версій етимології цього імені. За однією з них ім'я

походить від тюркського *quman* (жовтий, блідий). За іншою гіпотезою того ж дослідника, Куман похідне від тюркського *quw* + *man* (лебідь) [161, 86; 65, 279; 47, 255; 287, 225].

Кунчег/Кумчег. В угорських джерелах під 1333 та 1347 рр. згадувалися вожді Кунчег та Кумчег. Вони походили із племені чертан. Л. Рашоні вважав ці імена спотвореною формою імені Кончак [827, 143].

Кунуй. Кипчацький вождь, згаданий Нестором під 1096 р. На думку М. Баскакова, це ім'я походить від тюркського *qonuk* (гість). Дослідник також вважав можливими варіанти *qonuj*, *qunuj*, тобто похідні від тюркського *künü* (друг) [161, 86].

Куртк/Куртик. Кипчацький ватажок, згаданий під 1103 р. Був одним з вождів лукоморських кипчаків. М. Баскаков розглядав кілька гіпотез щодо походження імені вождя. За першою гіпотезою, ім'я походить від *qurtqa* (стара жінка), і це малоймовірно. За другою – ім'я походило від тюркського числівника *qyrqta* – сорок. За третьою – від *qurt* (вовк) + *yk* = *qurtyk* (вовчеля). Остання гіпотеза видається нам найбільш переконливою з огляду на популярність вовчого тотема у кипчаків [161, 86; 65, 279; 47, 255; 287, 225].

Куря. Кипчацький вождь кінця XI ст. Встановити племінну належність складно. Можливо, він з того ж племені, що й Тугоркан. У 1096 р. Тугоркан і Куря взяли в облогу Переяслав. Під іменем Куря відомий і правитель одного з племен печенігів середини X ст. М. Баскаков пропонував кілька варіантів етимології. За першим з них, ім'я походить від тюркського *küräk/körek* (гарна постать, краса). За другою – від тюркської назви бурундука – *küräk/körük*. За третьою гіпотезою, ім'я Куря походить від тюркської назви лошади – *kürrä* [161, 86; 47, 221; 287, 224].

Кучмек. Під 1283 р. згадані Іван та Кучмек – християни-кипчаки. Л. Рашоні вважав можливою етимологію від тюрк. *Koçmek* [827, 143].

Кчій. Під іменем Кчій (Кочій, Кічік, Кучук) під 1103 р. у літописах згадувався один із вождів лукоморських кипчаків. Вождь із таким іменем був страчений русинами. Що стосується етимології цього імені, то М. Баскаков пропонує два варіанти. За першим – це ім'я походить від тюркського *kiçi/kiçik* (маленький, молодий, невеликий). Ще раніше цю гіпотезу висунули П. Меліоранський та А.

Зайончковські. За іншим, запропонованим М. Баскаковим, варіантом – ім'я походить від тюркського *küčük* (щенья) [161, 86; 65, 279; 47, 255].

Кунячюк, Кюнячок. Вождь із таким іменем згаданий серед тих кипчаків, хто загинув у руській міжусобиці 1180 р. Він загинув під час битви на річці Чорторії. М. Баскаков висловив шість варіантів етимології цього імені. За першим з них, ім'я походить від *köni* (прямий, справедливий, відвертий, надійний, друг, приятелька) + *čük* = *köničük* (справедливенький, надійненький або *küničük* – заздрісний). За другим – ім'я похідне від тюркських *küneč/küneš* + *čuk* = *küneččuk* (сонечко). За третім – Кунячюк походить від тюркського *kündädžik* (герой, богатир). Четвертий варіант малоімовірний. Дослідник виводив його від *kiničuk* (коханець, коханка). За п'ятим – це зменшена форма від *konček* (штани). А шостий варіант геть неймовірний – від *küingčük* (раб, рабиня) [161, 86–87; 47, 623; 287, 225].

Лазар. Кипчацький вождь із християнським іменем. Ймовірно, належав до дунайських кипчаків. Жив у середині XII ст. і у 1148 р. був захоплений у полон ромеями поблизу Тенуормона, де, ймовірно, розташовувався його табір [349, 177, 361].

Манастр/Манастрас. Це ім'я згадувалось у візантійських джерелах у зв'язку зі смертю Калояна. Манастр займав високу посаду у царській гвардії і був коханцем цариці Анни-Анісії. Що стосується етимології цього імені, то Н. Ілієв вважав малоімовірним припущення про те, що це ім'я могло походити від сучасного турецького позначення монастиря. У книзі А. Куришжанова, можливою етимологією цього імені подано діалектне казахське *manas* (визначена доля чого-небудь). Н. Ілієв запропонував гіпотезу, що Манастр це є похідне від тюркського *manas e*, тобто «будь як Манас». Манас – це герой киргизького епосу. Ім'я Манас має кипчацьке походження і також популярне у казахів [349, 192, 361; 525, 98–99; 363, 53].

Мантула. Кипчацька княжна Mantula, коханка угорського короля Ласло IV. Л. Рашоні вважав, що це ім'я монгольського чи угорського походження, проте переконливого пояснення ніхто не запропонував. Під 1347 р. згадувався Павел Чита, син Мантули. Етимологія імені нез'ясована [827, 144].

Менк. Під 1279 р. в угорському документі згадувався князь (бек) Менк із кипчаків. Л. Рашоні запропонував дві версії етимології його імені. Перша – від тюрк. *man* (великий), друга – від *min* (тисяча) [827, 144].

Мемборк. Кипчацький вождь 20 – 30-х рр. XIII ст. Син кипчацького вождя Бортца з племені кунун. Виступав як посередник під час переговорів Бортца з католицькими кліриками та угорським королем. У 1228 р. разом з батьком був охрещений та прийняв католицизм. Ім'я Мемборка згадувалося європейськими латиномовними хроністами у різних формах: *Vembroch*, *Vreroth*, *Vibrech*, *Vetnboch*, *Memborck*. С. Ковач висловила припущення, що ім'я складається з двох частин. Друга частина означає ім'я Бортца, а перша – це тюрк. слово *men/man* (великий). На думку Д. Дьорффі, перша частина імені Мемборка у формі *Vibrech* могла позначати тюрк. *bey* (правитель). У «Кодекс Куманікус» слово *bey/beg* було синонімом титулів «емір» чи «князь» [357, 52; 791, 256; 830, 423–424].

Мічі. В угорському джерелі під 1266 р. згаданий бек кипчаків Мічі. Етимологія імені нез'ясована [827, 144].

Обовл. Це був один з незначних правителів кипчацького прикордоння у 80-х рр. XII ст. У літописах згадувався якийсь Обовли Костукович. На його володіння здійснив набіг Ігор Святославич. М. Баскаков запропонував чотири гіпотези етимології цього імені. Усі вони допускають слов'янську кальку тюркських слів. За першою з них, Обовли походить від *abajly* (обережний). За другою гіпотезою, Обовли – це слов'янська калька тюркського *oba* (повстяна кибитка) + *ly* = *obaly* (кибиточник, кочівник). За третьою – це калька тюркського іменника *abawly* (страхітливий крик, крик відчаю). За четвертою – це калька тюркського *obal* (велика родина) + *ly* = *obally* (той, хто має велику родину) [161, 87; 47, 633; 290, 225].

Овчин, він же Гиргень. Кипчацький вождь другої половини XI ст. з племені кай. Був батьком одного з Аєп, котрі уклали угоду з русинами у 1107 р. Ім'я цього кипчацького ватажка, на думку М. Баскакова, є калькою з тюркського *aw* (полювання) + *čy* = *awčy* (мисливець). На думку О. Прицака, в монгольських мовах ім'я звучало як *irgen*, а форма «гіргень» з'явилась у давньоруській. *Irge* з монгольської означає вівця [161, 87; 263, 240–241, 245].

Она. В угорському джерелі під 1266 р. згадувався бек кипчаків Она. Можливо, це ім'я було спотвореним християнським Йона [827, 144].

Оргован. В угорському джерелі під 1451 р. був згаданий Іоанн, він же Оргован. Л. Рашоні пропонував етимологію від тюрк. *arguvan* (бузок) [827, 144].

Оре. Під таким іменем відомий кипчацький кобизчі (пісняр). Сирчан направив його до Грузії, щоб він нагадав Отроку, перебуваючому там, про рідні степи. За гіпотезою М. Баскакова, ім'я похідне від тюрк. *öre* (опора юрти) [161, 87; 44, 715–717].

Оселук. У літописах це ім'я згадано як Осалук, Оселук, Селук, Селелук. Оселук віддав заміж за Олега Святославича свою доньку. Разом з Ташем діяв проти Русі у поході 1127 р. Був батьком кипчацьких вождів Тюпрака та Камоси. Мав походити з одного з кипчацьких племен Наддніпрянщини, що межувало з Руссю. М. Баскаков запропонував кілька варіантів етимології цього імені. За першим із них ім'я походить від тюрк. *osuluq* (розсудливий, розважливий), за другим – від тюрк. *osal/usal* (ледачий) + *lyk* = *osallyk* (ледач, лінощі), за третім – від тюрк. *syjly/syjluq* (чесний, шанований), за четвертим – від *suuluq* (вудила), за п'ятим – від *saglyk/sawlyq* (вівця). На думку П. Голдена, можливий варіант із караїмської мови *suluk/seluq* (п'явка) [161, 87; 65, 296; 47, 291; 287, 226; 763, 299].

Отрок/Атрак згадувався у Галицько-Волинському літописі та грузинській хроніці «Житті царя царів Давида». В Іпатіївському літописі повідомлялося, що сином Отрока був Кончак, а батьком – Шарукан. Сирчан та Сугр мали доводитись йому дядьками. Період 1118–1125 рр. Отрок провів у Грузії. Його війська допомогли грузинам перемогти в битвах при Бардаві та при Дідгорі у 1121 р., здійснили похід на лезгинів та дербентських кипчаків у 1123 р. Також вони звільнили від мусульман Тбілісі у 1122 р. М. Баскаков запропонував кілька гіпотез стосовно етимології імені цього кипчацького вождя. За першою з них, ім'я Отрок походить від тюркського *artuq* (вищий, кращий). Цікаво, що у грузинському джерелі про нього повідомлялося як про наймогутнішого серед кипчаків, так що перша етимологія більш імовірна. Друга гіпотеза, за якою це ім'я походить від *ortaq* (товариш, приятель), менш імовірна. Третя гіпотеза, відповідно до якої ім'я Отрок

походить від тюркського *otraq* (стійка, стійбище), неможлива. П. Голден також запропонував кілька версій етимології. За однією з них, *äträk* означало світлошкіру людину. За іншою гіпотезою, яку ще раніше висловив З. Валіді-Тоган, це людина з червоним обличчям. Ім'я Атрак було популярним серед тюрків. Зокрема, за свідченнями Ібн Фадлана, так звали одного з огузьких вождів [161, 87; 47, 715–717; 763, 305; 44].

Парабуг. В угорських документах під 1266, 1332, 1338 рр. згадані кипчацькі аристократи на ім'я Парабуг. Один з них, який жив у XIV ст., був батьком коміта Іштвана, котрий воював проти волохів. Етимологія імені нез'ясована [827, 144].

Петро. Брат Асеня, християнізований кипчак. Як і його брат, він мав володіння у придунайських землях Візантійської імперії. Один з ініціаторів Болгарського повстання. Разом з братом закликав на допомогу кипчаків, волохів та бродників. Переміг ромеїв під Верроєю та Лардеєю. У 1189 р. увійшов у контакт із Фрідріхом I Барбаросою [406, 124; 120; 233, 437–439, 446 – 448, 451–459; 363, 38–47].

Саїмчуга. Згаданий тільки у Никонівському літописі під 1147 р. Історичність цієї особи сумнівна, оскільки більш ранні літописи нічого не повідомляли про нього. За М. Баскаковим, етимологія цього імені така: *sajta* (шана, шанований) + *čiq* = *sajmčiq* (шановненький) [161, 88; 287, 225].

Сакз. Кипчацький ватажок другої половини XI ст. У Лаврентіївському літописі згаданий як брат Багубарса, і схоже, що був і братом Асеня. Етимологію цього імені М. Баскаков виводив від тюркського числівника *sägiz/sekiz* (вісім). Тобто сакз, імовірно, *sekiz* (восьмий) [161, 88; 47, 249; 287, 224].

Салават. Брат кипчацького вождя Севінча, котрий правив вождівством «дербентських кипчаків» наприкінці XII ст. Керував загоном грузинського війська з так званих «нових кипчаків» під час битви у Шамхорі в 1195 р. Під час тріумфального параду у Тбілісі в 1195 р. очолив авангард [764, 64, 82–83; 388, 122–124; 389, 343].

Самогур. Кипчацький вождь початку XIII ст. Брав участь у боротьбі за Галичину як ворог Романа Мстиславича та його нащадків. М. Баскаков пояснює етимологію імені від тюркського *samgur/samur* (соболь) [161, 88; 47, 717; 287, 226].

Сангуз. Кипчацький вождь другої половини XII ст. Згадувався в Іпатіївському літописі під 1160-м та 1180 рр. М. Баскаков вважав можливими дві етимології імені. Перша етимологія – *san* (гідність) + *tüz* (виправдай) = *santüz* (виправдай свою гідність). За другою – ім'я похідне від тюркських слів *syn* (постать, постава) + *tüz* (прямий, рівний, стрункий) = *syn(y)tüz* (пряма постава, стрункий) [161, 88; 47, 505].

Сароній у латинських джерелах, він же **Ситзіган** у візантійських джерелах. І. Вашарі вважає більш правильною формою його імені християнське ім'я Сір Янні. Можлива форма Сиргіан. Іоанн Кантакузин вважав, що грецьке ім'я Ситзіганос – це спотворене Ситзіган. Тюркською формою ім'я кипчацького вождя звучало *Sičgan* (миша). Цей кипчацький вождь жив у першій половині – середині XIII ст. Згаданий Альбериком де Труа Фонтене поряд з кипчацьким вождем Йоною. Його онук Сиргіан відіграв важливу роль у громадянській війні у Візантії між двома Андроніками. Можливо, Сичган очолював кипчацьке плем'я орунгут [349, 277, 361; 363, 67–68; 624, 393–394; 619, № 2, 8].

Сатмаз. Кипчацький вождь другої половини XII ст. Мав двох синів, котрі у 1159 р. були захоплені в полон. П. Голден виводив етимологію його імені від тюркського *sat* (продавати) + *maz* (негативна форма аориста), тобто непідкупний [763, 303; 47, 479, 504–509, 517–521; 65, 345].

Саук. Кипчацький вождь, котрий жив у другій половині XI ст. Був союзником Олега Святославича у 1078 р. і допомагав відвойовувати Чернігово-Сіверську землю. Щодо етимології імені, то М. Баскаков запропонував кілька гіпотез. За однією з них, ім'я похідне від тюрк. *sawuq* (будь здоровий, видужуй). За другою гіпотезою, Саук походить від тюркського *sawuq/suwuq/sawux* (холодний). За третьою гіпотезою, Саук похідне від тюркського *sagoq/sagqol* (праве крило). За четвертою – ім'я походить від тюркського *saguq* (розум, свідомість) [161, 88; 65, 248; 287, 224].

Сдвак. Згаданий у літописі як Сдвак Кулобицький, тобто вождь кипчацького племені кулаба-огли. У 1184 р. потрапив у полон до Святослава. Один із малопомітних вождів кипчаків. Переконливих тюркських етимологій імені немає.

М. Баскаков вважав, що ім'я походить від перського *sadä/sade* (простий, скромний, простодушний) + *bäk* = *sädäväk* [161, 89; 47, 632; 287, 226].

Севенч/Севінч. Під цим іменем відомий син Боняка, який мріяв про славу батька, але так і не втілював свої задуми на практиці. Помер у 1151 р. Жив, очевидно, в першій половині – середині XII ст. Другим кипчацьким вождем з таким іменем був хан «дербентських кипчаків», котрий жив у другій половині XII ст. Цей кипчацький хан був союзником Грузії наприкінці XII ст. За припущенням М. Баскакова, ім'я Севінч походить від тюркського *sewünč/sivinč* (радість, радісний) [161, 88; 47, 432; 287, 224; 48, глава XVII].

Сейхан. Кипчацький вождь першої половини та середини XIII ст. Був ханом племені чертан і згаданий в угорському документі під 1255 р. як *Zeyhanus*. Переселився з Болгарії до Угорщини у 1246 р. Віддав заміж свою доньку Ержебет за принца Іштвана. Етимологія імені нез'ясована [363, 99, 102–103; 316, 261–263; 352, 53, 77–78].

Сирчан. Правитель володінь частини донецьких кипчаків на Північному Кавказі. Доводився братом Сугру та дядьком Отроку. Належав до племені токсоба та династії Шаруканідів. У 1125 р. попросив Отрока повернутися з Грузії. Після повернення Отрока з Грузії до володінь конфедерації донецьких кипчаків відійшов на другий план. Стосовно етимології цього імені М. Баскаков запропонував три варіанти. Перший – від *sarysan* (жовтуватий, блідий), другий варіант – *surčan* (той, що прохає), третій – від *sur* (прив'язувати) + *čang* = *syrčan* (той, хто прив'язує) [161, 89; 47, 716; 287, 224].

Сокал. Згадувався у Лаврентіївському та Іпатіївському літописах як кипчацький вождь, який перший напав на Русь у 1060-му чи 1061 році. У більш пізній час у Молдавії жив вождь під іменем *Sucal*. Для імені Сокал/Іскал М. Баскаков вважав правильною етимологію від *saqal* (борода) або *yüksäl* (піднімайся). О. Пріцак вказував лише одну етимологію – від *saqal* [161, 88; 263, 32; 287, 224; 65, 163; 343, 77; 651, 102; 84, 17; 47, 152; 805, 270–271].

Сотан. Самого Сотана не згадували, писали про його сина Козла. М. Баскаков мав чотири гіпотези щодо походження цього імені. За першою з них, ім'я походило

від тюркського *sotan(aq)* (непосидючий). За другою – ім'я було похідним від тюркського *südön* (гарна зовнішність). За третьою – ім'я походить від тюркського *satang* (гарний, людина з прямою поставою). За останньою, четвертою гіпотезою, Сотан – це слов'янська калька тюркського *satun* (відданий) [161, 88; 287, 225; 47, 623].

Сугр. Син Шарукана і брат Сирчана, належав до династії Шаруканідів. Один з вождів донецьких кипчаків. Брав участь у спільному поході Шарукана та Боняка на Лубни. Був переможений у битві на Сулі. На честь нього було названо місто Сугров. На думку М. Баскакова, ім'я походить від тюркського *sugur*, тобто «бабак». О. Пріцак вважав більш правильною караханідську форму *sugur* (горностаї) [161, 74; 263, 225; 65, 282; 287, 224].

Судемір Кучебич. Кипчацький вождь середини XII ст. Очолював плем'я кучоба, котре кочувало десь на Наддніпрянщині. Був союзником Святослава Ольговича. П. Голден припускає, що у літописі відбулася слов'янізація тюркського імені. На його думку, ім'я походить від тюркського *sü* (військо) + *temir* (залізо) = *sütemir* (залізне військо) [763, 299].

Сурбар. Один із вождів лукоморських кипчаків. Брав участь у битві на річці Сутіні в 1103 році. Страчений русинами. За припущенням М. Баскакова, існувало кілька етимологій цього імені. За першою гіпотезою, Сурбар означає *sür* (крик) + *mär(bär)* = *sürbär* (мовчазний). За другою гіпотезою, ім'я похідне від тюркського *sür-i bär* (гарний, гарна зовнішність). За третьою гіпотезою, ім'я походить від тюркського *süre ber* (переслідуй) [161, 88; 65, 279; 47, 255; 287, 224–225].

Сутой. Батько Котяна. Походив з племені дурут. Самостійно ім'я у джерелах не згадувалося, а тільки як ім'я по батькові Котяна. Жив у другій половині XII ст. Мав разом з Кончаком брати участь у битві на Каялі у 1185 р. Наприкінці XII ст. мав очолити переселення свого племені з Дніпровського Лівобережжя до Наддністрянщини. Стосовно етимології імені М. Баскаков висловив дві гіпотези. За першою з них, ім'я походить від тюркського *süt* (молоко) + *daj/dej* = *süttei* (подібний молоку). За другою гіпотезою, ім'я похідне від тюркського *süttöj aq* (білий) [161, 89; 65, 505; 47, 544, 741].

Таз. Брат Боняка, один із вождів дунайських кипчаків. Брав участь у битві з русинами поблизу Лубен у 1107 р. Загинув у битві. Ймовірно, брав участь у більш ранніх походах Боняка. М. Баскаков запропонував єдину правильну етимологію. За нею, ім'я походить від тюркського *taz* (шолудивий) [161, 89].

Тарсуқ. Один із маловідомих кипчацьких вождів. Потрапив у полон до Святослава у 1184 році. М. Баскаков запропонував гіпотезу, за якою ім'я походить від тюркського *torsuq* (бурдюк або мішок, у який наливають воду або кумис). В угорському документі під 1277 р. згадувався *Thorzok* [161, 89; 47, 632; 65, 395; 287, 225; 827, 146].

Тарх/Тарг. Один із маловідомих кипчацьких ватажків. Потрапив у полон до Святослава у 1184 р. М. Баскаков запропонував дві версії етимології імені. За першою з них, ім'я походило від тюркського *taryq* (кривий родич). За другою – ім'я похідне від тюркського *taryg* (зерно) [161, 89; 287, 225; 47, 632; 65, 395].

Тастра. Під 1347 р. згадувався в угорському документі як батько Кістри. Л. Рашоні виводив етимологію цього імені від тюркського *taš-tura* (кам'яна хата) [827, 145].

Татур/Тотур. Один із вождів донецьких кипчаків, належав до династії Шаруканідів. Дядько Юрія Кончаковича. За М. Баскаковим, Татур/Тотур – син Кончака. Згаданий в Іпатіївському літописі під 1180 р. У «Юань-ші» поряд з Юйлїцзи згаданий Татахаер. За припущенням Р. Храпачевського, ім'я цього вождя – Татур. Цей вождь жив у першій чверті XIII ст. М. Баскаков запропонував кілька гіпотез щодо етимології цього імені. Перша – від *tatar* (татарин) – малоімовірна. За другою гіпотезою, ім'я походить від тюркського *tatu* (мир, мирний) + *är* (чоловік) = *tatur*. За третьою – ім'я похідне від тюркського *tat* (куштувати) + *ur* = *tatur* (давати куштувати) [161, 89; 47, 632].

Таш. Вождь придніпровських кипчаків, котрий жив у першій половині XII ст. Здійснив напад на прикордоння Русі у 1127 р. За гіпотезою М. Баскакова та П. Голдена, ім'я походить від тюркського *taš* (камінь). Ця гіпотеза не викликає заперечень [161, 89; 65, 296; 287, 225; 763, 299].

Темір. Існування цього вождя мало ймовірно, оскільки він згаданий лише у пізньому Никонівському літописі. За гіпотезою М. Баскакова, ім'я Темір походить від тюркського *temir* (залізо, залізний). На думку П. Голдена, це ім'я монгольського чи навіть постмонгольського часу [161, 89; 287, 219, 225; 763, 300].

Тертер. Кипчацький ватажок, племінник Котяна і син його брата. Жив у другій половині XIII ст. Був болгарським царем у 1280 – 1292 рр. У Болгарії прийняв християнське ім'я Георгій. Н. Ілієв вважає ім'я похідним від етноніма «тертер-оба», тобто «плем'я чотирьох чоловіків» [525, 100; 349, 306–307, 361].

Тетня/Тетій. Малопомітний кипчацький вождь. Був узятий в полон Святославом у 1184 р. М. Баскаков вважав можливими три варіанти етимології цього імені. За першою гіпотезою, ім'я похідне від *tetig/tetij* (меткий, спритний). За другою гіпотезою, ім'я походить від тюркського *tete/tetä* (наступний). За третьою – ім'я походить від тюркського *teti inä* (молодший брат) [161, 89–90; 287, 225; 47, 632].

Тешенч. Під 1322 р. в угорському документі згадувався Тешенч, батько Бітера. Л. Рашоні вважав можливою етимологію від тюркського *täzgänč* (*täzgän*) (обертатися) [827, 145].

Тігак. Кипчацький бек середини – другої половини XIII ст. На думку В. Отрощенко, похований у Чингульській могилі. Служив Данилу Романовичу під час битви при галицькому місті Ярославі (1245 р.) та в поході на Литву (1251 – 1252 рр.). На думку П. Павлова, у 1256 р. воював на стороні болгар проти ромеїв та кипчаків Клеопи [188, 547; 47, 802, 811, 816–818].

Тирій/Тирей. У літописах самотійно це ім'я не згадується, є відомості тільки про Гліба Тирейовича під 1185 р. Етнічне походження цієї постаті незрозуміле, хоча він і згадується як ворог Русі. Можливо, він належав до так званих «поганих тлковинів». М. Баскаков вважав можливими три гіпотези. За першою з них, ім'я Тирій похідне від тюркського *tiri* (живий, жвавий, бадьорий). За другою гіпотезою, ім'я походить від тюркського *tirov* (життя). За третьою – від тюркського *tiri bala* (пустун) [161, 90; 65, 395; 287, 225].

Тоглий/Товлий/Толгий/Туглий. Згадувався у літописах під 1169-м та 1185 рр. Належав до племені іт-огли та, відповідно, лукоморських кипчаків. Був братом Бокмиша і, ймовірно, ханом. У 1169 р. ходив походом на Русь. Був полоненим Святослава у 1184 р. На думку М. Баскакова, ім'я походить від тюркського *togly*, тобто «тримісячне ягня», «вівця». Інша етимологія дослідника – це *tug* (прапор) + *ly* = *tugly* (той, що має бунчук, прапор). А. Зайончковські та О. Прицак пропонували форму *togly* – «малий баран» [161, 90].

Толун. Під 1279 р. поряд з Узуром в угорському документі згадувався Толун. Аналогічне ім'я мав тюркський мамлюк, який за Саманідів правив Бухарою. Його нащадки правили Сирією та Єгиптом від імені Аббасидів. Л. Рашоні виводив етимологію імені від тюркського *tolun* (повний місяць) [827, 146].

Томзак. Саме ім'я Томзак не згадувалося, в Іпатіївському літописі були тільки дані про Ярополка Томзаковича під 1190 р. Він згаданий поряд з лукоморськими кипчаками. Етнічне походження цієї постаті нечітке, хоча він і згадується як ворог Русі. Можливо, він належав до так званих «поганих тлковинів». За гіпотезою М. Баскакова, ім'я Томзак походить від тюркського *temsuk* (пестун, бадьорій) [161, 90].

Томпор. Під 1418 р. згадувався правитель племені чертан Томпор. Етимологію цього імені Л. Рашоні виводив від італійського *tombur*, німецького *trommel* (барабан) [827, 146].

Тортел. Один із кипчацьких беків другої половини XIII ст. Погодився з рішенням сейму у Тетені у 1279 р. Ймовірно, брав участь у битвах при Кресенбруні у 1260 р. та Дюрнкурті у 1278 р. на стороні угорців проти чехів. Був одним із вбивць короля Ласло IV Куна, мав ім'я *Turtel* (*Turtul*, *Turtule*). Більш пізня форма цього імені – *törtély* (*törtél*). *Törtél* на думку І. Башкі похідна форма від *tört* (*türt*) + *el* (*il*). *Törtél* – це плем'я чотирьох родів. Дослідник також припускав іншу етимологію цього етноніма – *tört* або *türt* + *ogul* (тобто рід чотирьох синів). П. Голден вказує, що в тюркській формі числівнику *dört* (чотири) відповідає кипчацьке *tört*. Проте тертероба (тертробичі) дослідник вважає племенем, окремим від дурут. Він вважає цей етнонім похідним від тюркських *teriter* та *terit*, а не від кипчацького *tört* [740, 50–51;

769, 112, 117; 352, 54–55, 79–80; 741, 106, 108–109; 619, № 2, 7, 9; 183, 13; 843; 127, 310–316, 330; 125; 824, 146].

Тугортак/Тугорткан/Тугорткан. Разом із Боняком допоміг ромеям у битві при Левуніоні перемогти печенігів. У 1093 р. здійснив похід на Русь і завдав поразки Святополку на Стугні. Став тестем Святополка, видавши за нього свою доньку. Загинув при облозі Переяслава у 1096 р., коли Володимир Святославич здійснив контрудар. М. Баскаков вважав це ім'я похідним від *tugar* (народжений) + *tegin* = *tugartegin* (народжений принцом). Дослідник також вважав можливими варіантами етимології від слів *togurtaq*, *togurtqy* (дятел) та *togrutaq* (*togrutaqan*) – той, хто виправляє. О. Пріцак пропонував форму *togri* (вірний) + *tarخان* (тархан, привілейований), тобто «вірний тархан» [161, 90–91; 349, 316, 361; 263, 244–245].

Турбей. Згадувався тільки у Никонівському літописі, тому саме його існування сумнівне. М. Баскаков висловив кілька гіпотез щодо етимології цього імені. За першою з них, ім'я походить від тюркського *törpi/dörpi* (пилка). За другою гіпотезою, ім'я похідне від тюркського *tör* (почесний кут хати) + *bij* (пан) = *törbij*, котре є синонімом киргизького *tör aga* (голова, у значенні ролі людини, а не частини тіла) [161, 91; 287, 225].

Турундай. Був тестем Кобяка, потрапив у полон до Святослава у 1184 р. Мав відігравати помітну роль у степовій політиці, оскільки його свояками стали Урусобичі. Можливо, походив з одного із племен наддніпрянських кипчаків. М. Баскаков висловив три гіпотези щодо походження імені Турундай. За першою з них, ім'я походить від тюркського *turundaj/turumtaj* (назва птаха). За другою – ім'я похідне від тюркського *torun/turun/torum* (молодий верблюдолюб), тобто *turun* + *daj* = *turundaj* (подібний верблюдолюб). За третьою гіпотезою ім'я Турундай походить від тюркського *turna* (журавель) + *daj* = *turnadaj* (подібний журавлю) [161, 91].

Тюрнак. Син Оселука, брат Камоси та дядько князя Святослава Ольговича. Здійснив набіг на прикордоння Русі у 1127 р. Щодо етимології імені, то, згідно з П. Голденом, ім'я походить від тюркського *tün* (ніч) + *rak/raq* = *tünraq* (чорний, темрява) [763, 298].

Узур (Узуз). Кипчацький бек другої половини XIII ст. У 1279 р. погодився з умовами «Грамоти про куманів», прийнятої на сеймі у Тетені. Ймовірно, брав участь у битвах при Кресенбруні у 1260 р. та Дюрнкурті у 1278 р. на стороні угорців проти чехів. Етимологія не з'ясована [125; 134; 352, 54–55, 79–80; 741, 106, 108–109; 827, 146].

Умул. Під 1367 р. в угорському документі згадувався Умул з племені чертан. Етимологія не з'ясована [827, 146].

Урусоба. Кипчацький вождь кінця XI – початку XII ст. Виступав за перемовини з русинами, проте у 1103 р. після поразки від Рюриковичів був страчений. Був родоначальником клану Урусобичів, які здобули владу над лукоморськими кипчаками у другій половині XII ст. Щодо етимології імені, то М. Баскаков пропонував кілька варіантів. За першим з них, Урусоба походить від тюркських *ura* (яма) + *apa*. За другою версією, Урусоба похідне від *urus* (битва, бій, боротьба) + *aba*. За третьою – похідне від *urus* (щастя) + *aba*. Четверта гіпотеза – неможлива, і за нею Урус-оба походить від *urus* (руський) + *oba*. Фахр ад-Дін Мубаракшах згадував про урус-оба як про плем'я *Urus (wrws)* [329, 230, 279; 769, 120; 65, 277–279; 84, 19, 203; 47, 252–256]. Ад-Дімашкі згадував про кипчаків ал-арс. Походження цього етноніма пов'язане з ал-арсїя [161, 91; 769, 120–121].

Учуган. Кипчак, згаданий під 1288 р. в угорському документі. Син Кейрана з бурдж-огли. Етимологія не з'ясована [827, 146].

Чемгура. Існування кипчацького ватажка з таким іменем сумнівне, оскільки він згаданий лише у Никонівському літописі. За М. Баскаковим, етимологія його імені – від тюркського *čamgur* (ріпа, редька) [161, 91; 287, 225].

Ченегрепа. Один із вождів лукоморських кипчаків. Брав участь у битві на річці Сутіні в 1103 р. Був страчений русинами. За версією М. Баскакова, щодо етимології імені є дві версії. За першою з них, ім'я походить від *čangar* + *apa/čingir* + *apa/čangyr* + *aba* = *senggire* (кричати, радіти). За другою – ім'я похідне від тюркського *čagur*, *čagry*, *čongyr* (сокіл) + *apa*. О. Пріцак вважав Ченегрепу вождем племені *jenger*. П. Голден стверджує, що Ченегрепа – це окремий кипчацький клан.

Назва племені походить від тюркських *čenegir-apa*, *čengir-apa*, *čengir-pa* [161, 91; 287, 224; 47, 253, 255; 65, 279; 263, 40; 769, 113].

Чибук. Під 1266 р. в угорському документі згаданий бек кипчаків Чибук. Л. Рашоні вважає, що це ім'я являє собою кипчацьке ім'я Чілбук (*čibuk*) і у перекладі значить «слуга» [827, 139].

Чілбук воїн-кипчак, який взяв у полон князя Ігоря Святославича у 1185 р. Л. Рашоні вважає, що у перекладі це слово значить «слуга» [827, 139].

Чидбе. В угорському документі під 1340 р. згаданий кипчак Чидбе. Етимологія імені не з'ясована [827, 139].

Чита. В угорському документі під 1347 р. згаданий кипчак Чита. Етимологія імені не з'ясована [827, 139].

Чоба. В угорському документі під 1347 р. згаданий кипчак Чоба. Етимологія імені не з'ясована [827, 139].

Чумо. В угорському документі під 1347 р. згаданий кипчак Чумо. Л. Рашоні вважав його ім'я похідним від тюркського *džuma*, яке, у свою чергу, походить від арабської назви п'ятниці [827, 139].

Чугай. Людина з таким іменем згадувалась під 1180 р. в Іпатіївському літописі. М. Баскаков вважав його сином Кончака. Проте для цього нема достатніх підстав. За припущення М. Баскакова, ім'я має два варіанти етимології. Перший варіант – ім'я походить від тюркського *čugaј* (нешасний, бідний, злидень). За другою версією, Чугай походить від тюркського *čuga* (тонкий) [161, 91; 47, 623; 287, 225].

Шарукан, він же Шарукан Старий. Вождь донецьких кипчаків з племені токсоба, родоначальник династії Шаруканідів та батько Отрока (у грузинських джерелах Атрака Шарганісдзе). Г. Цулая зіставив ім'я Шарукан (*Šarağan-i*) з іменем Шарагас Армазійської білінгви. Ім'я Шарагас вважалось аланським. М. Джанашвілі зіставляв Шарганіс-дзе із Шаруканом. Проте у грузинському джерелі мова йшла не про нього, а про Атрака Шарганіс-дзе, тобто Отрока з роду Шарукана. Тотожність цих постатей довів Я. Цінцадзе [699, 130–131, 135–136].

Стосовно походження імені Шарукан дослідники дотримувались різних думок. П. Голден у одній зі своїх ранніх статей припускав, що ім'я походить від *šari/šaru + qan = šariqan* – вождь племені шари. Дослідник також вважав можливим огурське походження цього імені. Булгарською чи чуваською *saragan* означало «дракон». І. Добродомов, наприклад, дотримувався думки про його булгарське походження, а О. Пріцак обстоював думку про протомонгольське походження цього імені. На його погляд, воно було похідним від монгольського *šir(a)qan*. Цікаво, що в угорській мові слово *sárkányu* також означає «дракон». А тюркськими мовами *sarağan* чи *sazağan* – це риба харіус. Вождь племені іт-огли Тугоркан у руських билинах мав ім'я Змійович. У Галицько-Волинському літописі при описі перемоги русинів над кипчаками на річці Сутіні (Сут-су, Молочна) кипчацьких вождів порівняли зі зміїними головами. Варто зауважити, що поряд з іменами не було якихось епітетів, пов'язаних із тваринами. Так, Шарукан був названий Шарк-Велетнем. Ніяких змій та драконів, як ми бачимо, тут не було згадано [263, 30–31, 185, 219; 47, 255; 699, 136–137; 246, 63–64; 161, 91; 763, 306; 724].

Шишман. Кипчацький ватажок другої половини XIII ст. Родоначальник династії Шишмановичів. Правив Відінським деспотатом. Був васалом Ногая і надав допомогу Дрману та Куделіну у боротьбі проти сербів у 90-х рр. XIII ст. Син Шишмана Михайло став болгарським царем. *Šiš* тюркською мовою означає «товстий» чи «набрякати» [831; 363, 101–104, 107–108; 624, 398–400].

Юргуче. Під 1330 р. в угорському документі згаданий кипчак Юргуче. Л. Рашоні виводив етимологію цього імені від *yargučī* або *yergičī* (суддя, голова поселення) [827, 147].

Юрій Кончакович. Кипчацький вождь кінця XII ст., прийняв християнське ім'я Юрій. Він був сватом володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо – видав за його сина свою доньку. Наймогутніший правитель східноєвропейських кипчаків. Очолював конфедерацію донецьких кипчаків. Згаданий як Юйліци в «Юань-ші». За свідченнями «Юань-ші» та галицько-волинського літописця, він не загинув у 1222/1223 р. і наприкінці 20-х рр. XIII ст. підкорив вождівство «дербентських кипчаків». В ан-Насаві він згаданий як Гурка. У

слов'янських джерелах – як Гюргю або Юрьгии Кончакович. Юліан знав його як Гурега. Уклав союз з хорезмшахом Джелал ад-Діном Манбурні у 1229 р., але не зміг здобути Дербент. З перемінним успіхом воював проти вождівства Котяна з племені дурут. Язичницьким іменем Юрія було Аккубуль (біліший від білого). За свідченнями арабських джерел, підкорився монголам, використавши їхню допомогу у війні з дурутами [47, 740–741; 111, 541–542; 9, 84-85].

Ямул. Під 1347 р. згаданий як батько кипчака Болдена. Л. Рашоні пропонував етимологію від куманського *yatov* + *lu* (латка або пошта, кур'єр) [827, 146].

Япза. Кипчак під цим іменем згаданий в угорському документі під 1347 р. На думку Л. Рашоні, етимологія цього імені – від алтайського, телеутського та лебединського *yapsi* (покривати, закривати, накривати, застилати) [827, 147].

Ярдар. В угорському документі під 1266 р. згаданий кипчацький бек Ярдар. Л. Рашоні вважав, що етимологія цього імені виводиться від куманського *yarat* (створювати) [827, 147].

Перелік імен у Судацькому синаксарі стає окремим питанням, оскільки в ньому складно відокремити кипчацькі імена від загальнотюркських та монгольських. Окрім того, це питання було спеціально розглянуто І. Вашарі в окремій студії. Проте воно стосується більше золотоординської історії, ніж кипчацької [842, 260–271].

Всупереч поширеному стереотипу, зміїна та драконяча символіка у кипчацькій антропонімії не була поширеною. Імена кипчаків також доволі часто відображали певні якості чи особливості зовнішності людини. Серед імен іноді зустрічалися титули. Деякі кипчацькі імена стали прототипом для героїв тюркських епосів. Щодо імен, згаданих у Никонівському літописі, то вони частково належать до монгольського та постординського періодів. Що стосується кількості імен, то найбільш багаті ними є літописи Русі та угорські документи. Найменше кипчацьких імен у сербських (три імені – Дрман, Куделін, Шишман) та грузинських хроніках (усього шість, причому власне кипчацьких імен п'ять). Візантійські грекомовні та європейські латиномовні хроніки (при цьому більшість імен зафіксовано власне в угорських документах) також містять незначну кількість імен кипчацьких ватажків

(10 у візантійських та 12 у латиномовних європейських хроніках), проте їх все ж більше, ніж у грузинів.

ДОДАТОК В. ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ДАШТ-І КИПЧАК.

1. Судацька війна. Історія взаємовідносин кипчаків та народів Криму в епоху Середньовіччя відносно маловивчена, а ті аспекти, котрі тривалий час вивчалися, потребують корегування. Однією з таких тем є історія так званої Судацької війни. Це питання вивчалось у статтях О. Якубовського, Р. Бабенка, Д. Мица, А. Джанова [123, 53–76; 495, 46–78; 397, 57–61; 602, 176–186]. Головним чином, у статтях розбиралися питання перебігу війни та хронології. Однак жоден з попередніх авторів не порушував питання про те, наскільки взагалі можна довіряти свідченням арабських та турецьких хроністів.

Коли Константинополь впав під ударами венеціанців та французів у 1204 р. і Візантійська імперія розпалась на декілька частин, правителі Матархи стали незалежними. Юліан та Рашид ад-Дін зафіксували там черкеського правителя. Угорський домініканець не називав його імені, але повідомляв, що він християнин, мав зачіску типу «оселедець» та володів гаремом. Персидський хроніст Рашид ад-Дін називав його Тукара чи Тукбаш [9, 78; 112, 37]. Зі свідчень Ібн Бібі ми знаємо, що турецького купця пограбували поблизу Хозарської переправи, тобто Керченської протоки. Згідно з даними того ж хроніста, полководець Хусам ад-Дін Чупан здійснив експедицію проти Судака і воював проти союзних судакцям кипчаків та русинів. Про активність турків повідомляв Іоанн Лазаропул, який зафіксував їхні напади на кораблі, які приходили до Трапезундської імперії та везли данину з Криму. Базою піратів був Синоп. У 1214 р. турки оволоділи містом Синопом, котре належало Великим Комнінам (династії трапезундських імператорів). Війна за Судак була продовженням трапезундсько-турецьких конфліктів [554, 184–191; 123].

Серед дослідників склалася думка, що події, описані Ібн Бібі, реальні. В історіографії можна зустріти дані про хронологію цієї війни. Згідно з гіпотезою О. Якубовського, війна відбулась у 1220-му чи 1221 році [123]. О. Якобсон та В. Гордлевський стверджували, що сельджуки взяли в облогу Судак у 1217 р. [592, 99]. Їхню гіпотезу підтримав В. Миц. Н. Богданова, К. Жуков та В. Ченцова стверджували, що сельджуки здійснили похід до Криму в 1221 – 1222 рр. В. Василевський доводив, що події навколо Судака відбувались у 1227 р. О. Туран висловив гіпотезу, що вони

відбувались після січня 1223 р. [592, 99]. Відсутність у Галицько-Волинському літописі бодай найменшої інформації про події дає змогу стверджувати, що ані Романовичі, ані Ростиславичі участі у війні за Судак не брали. Р. Бабенко припускає, що проти турків у 1221 – 1222 рр. воював Мстислав з Ольговичів [397, 57–61]. Однак існує ще більше наукових гіпотез щодо того, як, коли і де відбувалася ця війна. Перший видавець хроніки Ібн Бібі М. Хоутсма датував похід турків на Судак 1227 р. Того самого датування дотримувався А. Саввідес. Т. Райс датувала похід на Судак 1222 р. В. Бартольд висловив припущення, що війна відбувалась у 1223 – 1228 рр. Г. Івакін взагалі висловився проти того, що події відбувалися у Криму, і вважав, що війна турків-сельджуків зі своїми ворогами відбулася на Північному Кавказі у 1221 р. [602, 176–178].

Щодо гіпотези Д. Мица, то її варто розглянути детально. Дослідник вважав датою війни 1217 р. і пов'язував з нею дані синаксаря міста Судака. Необхідно звернути увагу на те, що припущення про події Судацької війни дуже суперечливі. Архімандрит Антонін, який, працюючи з оригіналом, першим переклав свідчення судацького джерела російською мовою, вказував, що чорнило проїло шкіру і про свідчення джерела про події 1217 р. можна тільки здогадуватися. Він нічого не казав про війну у цей час. М. Ністазопуло запропонувала свій варіант перекладу і припустила, що фортеця була залишена на день Всіх Святих у 1217 р. Про причину цієї події нічого не повідомлялося. М. Ністазопуло не вважала за можливе пов'язати ці свідчення з походом турків. Д. Миц же вважає, що це повідомлення із синаксаря вказує на поразку від турків. На його думку, 13-го чи 14 червня 1217 р. відбулась битва під мурами міста, у якій турки перемогли. 15 червня відбувалися перемовини, а 16 червня місто капітулювало та сплатило данину. Десь у той самий час помер архієпископ Судака Феодор. Ібн Бібі стверджував, що під час війни судакці та турки використовували нафту, чархи (тір-і чарх – техніка для облоги, яка використовувала запалену нафту), стріли, камені (під час облоги використовувались катапульти) [602, 183–186].

Стосовно кампанії у Криму Ібн Бібі повідомляв, що турки перемогли мешканців Судака, кипчаків та русинів. Але якщо ми ретельно переглянемо свідчення турецького

джерела, то побачимо, що там деякі події не відповідають реаліям XIII ст. Хроніст повідомляв, що на допомогу Судаку прийшли саксини. Але Саксін був розташований далеко від Судака і міг тільки виграти від того, якби торгівля через Судак тривалий час не велася. Турецьким хроністом вказано, що військо кипчаків та русинів становило 10 тис. чол., що було досить великою кількістю за масштабами Середньовіччя. Якщо виходити з цього, то про участь впливового князя мали повідомляти літописці Русі та візантійські хроністи. Але ніде, окрім хроніки Ібн Бібі, не згадано про ці події. У літописах багато повідомлялося про похід Ігоря Святославича у 1185 р., чиє військо налічувало менше 10 тис. воїнів. При цьому варто зауважити, що й походи Романа Мстиславича проти кипчаків згадані у літописах та хроніці Микити Хоніата. Більше того, якщо ми почнемо шукати свідчення в арабів, то не зустрінемо записів про цю битву. Ібн ал-Асір, який полюбляв розповідати про перемоги мусульманських газі, нічого не повідомляв про події навколо Судака. І це при тому, що він яскраво описав перемогу волзьких болгар над монголами у 1223 р.! Ібн Бібі вказував (після опису перемоги турків над Судаком, кипчаками та русинами), що князь русинів сплатив данину Хусам ад-Діну Чупану у вигляді дарованих коней, льону та 20 тис. денаріїв. Щоправда, незрозуміло, чому князь русинів почав розраховуватися з турками денаріями, якщо князі Русі вели бартерну торгівлю з тими ж кипчаками і приймали від них дарунки у вигляді худоби [123; 111, 26–27; 84, 62–63, 265–267].

Що могло стати джерелом для хроніки Ібн Бібі? Звідки він міг знати про кипчаків та русинів у Криму? Принаймні один географічний твір повідомляв про русинів та кипчаків у Надчорномор'ї. Це географічний трактат арабського географа ал-Ідрісі, який підготував арабський текст та мапу світу для сицилійського короля Роджера II. Зі свідчень ал-Ідрісі ми дізнаємося, що мешканці міста Русійа воювали з Матархою [15, 90; 59, 119]. Стосовно локалізації міста Русійа у дослідників є кілька гіпотез. В. Бейліс припускав, що Русійа – це Керч (тобто давньоруський Корчев). Н. Бенеску локалізував Русійу на Дону. Деякі російські дослідники висловили гіпотезу, що це місто було розташоване на Таманському півострові у районі Голубицького городища (станіці Голубицької). А. Плахонін вважає місто Русійа незалежним від Візантії. І. Коновалова утрималася від точної локалізації міста. В. Чхайдзе вважає, що

Корчеву відповідає Боспор грецьких агіографічних (церковних писемних) пам'ятників. Дані візантійської сфрагістики (написів на печатках) вказують, що Феофано Музалон була володаркою м. Росії. Питання в тому, де була розташована Росія (Русія), якщо це не Тмутаракань і не Корчев? На цей момент В. Чхайдзе вважає неможливим точно локалізувати місто ар-Русія. Та й інформації однієї печатки Феофано мало для того, щоб робити якісь висновки. Чи не може Росія розташовуватись на території Русі (оскільки вона була дружиною Олега Святославича). Місто Русія неможливо локалізувати, тому постає питання: чи існувало це місто взагалі? Таким чином, ані мешканці Русі, ані мешканці міфічного міста Русія не брали участі у битві з сельджуками, їхня участь у подіях навколо Судака є вигадкою турецького хроніста [59, 119, 225–229; 631, 82; 263, 211; 427, 119; 707, 155–170; 706].

Огляд гіпотез щодо локалізації міста Русія зроблений російським дослідником І. Волковим у статті, опублікованій у 2003 р. Інформація ал-Ідрісі робить можливим ототожнення Русії з Керчю. Проте і текст, і мапа вказують, що Сакір і Русія – це різні річки. Відстань від Трабзона до міста Русії, вказана ал-Ідрісі, робила можливою локалізацію Русії у гирлі Дону. Другою гіпотезою було ототожнення Русії зі станицею Голубицькою на Тамані. Цієї версії дотримувались І. Волков та деякий час В. Чхайдзе. Першим її запропонував Ю. Десятчиков. Аргументація цієї гіпотези базується на даних ал-Ідрісі про річки Сакір та Русія. Ад-Дімашкі, Ібн Саїд та Абу-л-Фіда також повідомляли про місто Русія, проте їхні свідчення не пов'язані з текстом ал-Ідрісі. Варто зауважити, що про місто Росія згадано в одному з хрисуулів візантійських імператорів. Назви поселень з коренем *рос-* є на італійських портоланах (морських мапах, які фіксували морські узбережжя), а на присутність слов'ян на Дону вказує Вільгельм Рубрук. Проте варто наголосити, що це вже дані золотоординського часу, коли багато русинів могло потрапити у Надазов'я як полонені [427, 122–127; 290].

Що стосується кипчацького аспекту, то в турецькій хроніці не було вказано імені кипчацького правителя. Це дуже дивно, оскільки в арабських та перських хроніках зустрічалося чимало кипчацьких імен. О. Якубовський запропонував гіпотезу, за якою кипчаків очолював Юрій Кончакович. Турецький хроніст Ібн Бібі висунув гіпотезу, суть якої полягала в тому, що мешканці Судака зголосилися платити туркам бадж та

харадж, тобто данину. Але ніяких даних про данину із Судака хроніст Ібн ал-Асір не зафіксував. Натомість він повідомляв про Судак як про кипчацьке місто (тобто місто, залежне від кипчаків) і про русинських купців, які прибули до Синопа під час вторгнення монголів Субедея та Джебе в кипчацькі степи [123; 111, 26–27; 112, 35–36].

О. Джанов у своїй статті, присвяченій походам сельджуків, зауважив, що в Ібн ал-Асіра немає жодної згадки про сельджуцький гарнізон у Судаку під час опису монгольського вторгнення в Крим. Також він відзначив, що палац румських турків Кубадійє почали будувати у 1224 р. та будівництво було завершено не пізніше 1226 р. У хроніці Ібн Бібі про цей палац згадано перед описом походу. На підставі усього вищевикладеного О. Джанов висловив ту ж гіпотезу, що й Р. Шукуров, а саме що часом походу сельджуків на Судак є 1230 р. У «Синописі див св. Євгена» вказано, що турки напали на судно з податками з Криму в 1225 р. На думку О. Джанова, після цього, у 1226 році, відбувся похід турків на Крим. У війні з турками ромеї Трапезунда відвоювали Синоп в 1228 р. Таким чином, є підстави сумніватися у тому, що події навколо Судака відбувалися раніше першого монгольського вторгнення в Крим. Війни турків з трапезундцями відбувалися тільки у 1205 – 1214 та 1225 – 1230 рр. Так звана «татарська смута» датована не часом походу Субедея та Джебе у Східну Європу, а часом перемоги монголів над хорезмійцями Джелал ад-Діна Манкбурні, тобто 1230 – 1231 рр. Отже, кипчаки тут зовсім ні до чого. Доповнення про «татарську смуту» було внесене у хроніку Ібн Бібі османським хроністом Язиджіюглу Алі, що тільки ускладнило працю дослідників. Окрім того, самому Ібн Бібі була притаманна певна тенденційність. Він не згадав про поразку турків від військ Андроніка Гіда у 1223 р. Свідчення про війну навколо Судака стосувалися суто відносин румських турків із трапезундськими ромеями [495, 47–48, 50, 52–57, 65–68].

Окрім міста Русіа, у трактаті ал-Ідрісі є цікаві аспекти, пов'язані з хозарами та аланами. Місто Хазаріа І. Коновалова локалізувала на заході Північного Кавказу. Оскільки Саркел не згадувався в арабських джерелах, то ал-Ідрісі, ймовірно, про нього й не знав. Про нього згадували літописець Нестор та хозарський каганбек Йосип. При цьому нам необхідно спиратися на свідчення літописців Русі та візантійські документи. Олег Святославич помстився хозарам після повернення із заслання на Родос до

Тмутаракані. Олег Святославич мав печатку, на якій він був названий архонтом (правителем) Матархії, Зіхії та Азарії (Хозарії). Серед титулів візантійських імператорів був «*архонт Хазарії*» (Азарії). Збереглася також печатка архонта Михайла, котрий був названий архонтом Матархії, Зіхії та усієї Азарії (Хозарії). Ю. Могаричов та А. Сазанов вважають, що країна Хозарія була розташована на Азійському Боспорі (на Таманському півострові). Не виключений також варіант, що місто Хазарійя, як і міста Біла Куманія та Чорна Куманія, є вигадкою ал-Ідрісі [59, 118, 218; 263, 210–211; 549, 107; 426].

Коли ал-Ідрісі розповідає про Аланію, то він згадує про міста Ашкісію, Ашкалу, Астабрійу, ал-Ланійу. Поряд із країною ал-Ланійя він локалізував місто Хазарійя, яке чомусь не було включене ним у країну ал-Хазар. Про адиге (касогів, папагів, зіхів) немає жодного слова. Схоже, що арабський географ просто не знав про їхнє існування. Ал-Ідрісі включив у склад аланських володінь не тільки землі Кавказької Аланії, а й території адигів, кабардинців, убихів, шапсугів. Свідчення ал-Ідрісі про частину Надчорномор'я є цікавим тільки з огляду на розвиток історичної думки [62, глава 42; 59, 118].

Похід турків-сельджуків на Судак був реальним і відбувся близько 1230 р. Ця кампанія була однією з двох здійснених турками проти володінь Трапезундської імперії ромеїв. Русини, як і кипчаки, не брали участі в обороні Судака. Участь кипчаків у війні, як і данина від князя русинів, є вигадкою Ібн Бібі.

2. Формування кордонів *Rax Sumanica* у XI-XII ст. Необхідно простежити, як формувалися межі володінь кипчаків. До сьогодні питання кордонів вивчалось Д. Расовським та К. Кудряшовим [648; 649; 228], проте їхні студії вже є застарілими і не дають змогу розглянути питання «Великого кордону» між державами з осілим населенням та Дашт-і Кипчак у динаміці.

В. Спіней вважає 1055 р. часом, коли кипчаки вийшли на кордони Русі, а 1061 р. – часом першої битви з русинами [359, 116]. Д. Крістіан, у свою чергу, позначив хронологічні межі цих подій таким чином: середина 50-х – початок 60-х рр. XI ст. [320, 356]. На думку Д. Расовського, кипчаки вийшли на кордони Русі у 1054 р. [648, 179–180]. Тільки в Лаврентіївському літописі поява кипчаків датована 1054 р. [65,

163]. За свідченнями інших літописів, кипчаки вийшли на кордони Русі у 1055 р. [84, 182–183; 47, 151]. Перший напад кипчаків на Русь датований 1061 р. Вождь, який переміг Всеволода Ярославича, мав ім'я Іскал (Сокол, Сакал, Сукал) [65, 163; 84, 17; 47, 152; 805, 270–271]. На нашу думку, кипчаки на початку 50-х рр. XI ст. повинні були зайняти степи Дніпровського Лівобережжя. На Правобережжі вони з'явилися дещо пізніше. Перший похід кипчаків проти огузів-торків, котрі жили поблизу Ростовця та Неятина, датований 1071 р. [343, 78; 65, 174; 84, 191; 47, 164]. У такому разі межиріччя Дніпра та Дністра було зайняте кипчаками у 60-х рр. XI ст.

Перша достовірна згадка про кипчаків на Нижньому Дунаї датована останньою чвертю XI століття. За свідченнями Георгія Кедріна, Іоанна Скілиці та Михайла Атталіоти, візантійський полководець Никифор Василакї близько 1078 р. найняв куманів (кипчаків), для того щоб захопити престол [263, 34; 359, 116; 316, 69; 357, 93; 837, 636; 322, 110–111; 31, 192–194, 338–339; 34, 122]. У 1088 р. кипчаки були союзниками Татуша (правителя одного з подунайських міст) [263, 35; 342, 169–175; 835, 518; 329, 37; 321, 301; 837, 638]. В. Стоянов вважає, що кумани почали займати територію Молдови між 1068-м та 1071 рр. [832, 681]. На думку Д. Расовського, куни, які вийшли на кордони Угорщини у 1070 – 1071 рр., були кипчаками [648, 181].

Проте апогей печенізької активності на Балканах якраз припадає на 70 – 80-ті рр. XI ст. Кунів 1070 – 1071 рр. логічно зіставити саме з печенігами. Їхній рух у напрямку Угорщини обумовила експансія огузів, котрі у 1064 – 1065 рр. атакували Фракію [359, 115–116; 31, 175–179, 331–333; 34, 120–121]. Експансія огузів призвела до переселення значної кількості печенігів. Автор Пожонської хроніки та Шимон Кезаї вважали, що місцевості до Біхара та провінцію Нір спустошили бесси (*так у джерелі, в угорців – бешеньє, у русинів – печеніги*). Автори Будської та Дубніцької хронік, а також Янош Туроці повідомляли, що на Угорщину напали куни. Похід датований 1068-м чи 1070 роком. Очоловав кунів Озул, якого Шимон Кезаї називав сервієнтом (васалом) князя Дьюли (це мадяризація імені, більш імовірно, що для кипчаків це був хан Юлай). Хроніст повідомляв, що Озул не очікував нападу

угорців, коли став табором у Трансільванії. Угорці напали несподівано і перемогли ворогів [359, 118; 141, 142–144; 303, 327; 130, 171–173].

Угорські дослідники вважали кочівників, котрі здійснили цей напад, огузами чи печенігами [303, 326]. Це логічно, оскільки тільки у 1071 р. кипчаки почали турбувати набігами Поросся. До того ж Анна Комніна повідомляла, що кипчаки кочували далеко від володінь печенігів на Балканах [4, книга 7, параграф 5]. В описі подій, котрі відбувались у Подунав'ї у 1072 р., згадані печеніги, котрі прийшли в Угорщину через Болгарський Белград (Нандорфехервар, Альба Булгарія, сучасний Белград у Республіці Сербія). На допомогу їх закликали ромеї та болгари. Печеніги форсували річку Саву та вийшли на поле Бузіаш. Але вони були переможені військами бана (значного угорського аристократа) Яна, а печенізький вождь Казар з небагатьма людьми ледь врятувався втечею [303, 329]. Під тиском огузів печеніги відступали у володіння угорців та ромеїв. Печеніги служили у війську короля Ендре I вже у 1052 р. [303, 329–330; 654, 88].

За гіпотезами деяких вчених, у 1085 р. відбулося вторгнення кочівників до Угорщини. У хроніці їхній вождь титулувався *Ducem Cumanum*, тобто князем кунів. Куни атакували Угорщину у районі Унга та Боршави. За допомогою хана Кутеска экс-король Шаломон бажав повернути собі престол. Якщо Шаломону насправді допомагали кипчаки, то дивним є факт, що відразу після поразки Шаломон відступив у Болгарію, де й був переможений військами візантійського імператора Олексія Комніна. У Болгарії наприкінці XI ст. розташовувались володіння печенігів, але аж ніяк не кипчаків [141, 161–163; 303, 327; 130, 194–196].

Тільки похід кунів у 1091 р., котрий здійснив хан Копульх, син Крула (Кола), можна напряму пов'язати з кипчаками. Останні спустошили Трансільванію і дійшли до міста Бечей (Старі Бечей на р. Тисі). У битві на Паганті був убитий Копульх. Поряд з Копульхом згаданий Енфем. За свідченням хроніста Шимона Кезаї, в битві ніхто з кунів не врятувався, окрім сервієнта Есембу, але це є значним перебільшенням. За свідченнями угорських хроністів, інші кипчаки присяглися помститися за смерть Копульха, вони вимагали відпустити полонених кунів та висміяли угорського короля. Але Ласло I здобув перемогу над кипчаками хана

Аккуша та вбив цього вождя у битві поблизу Дунаю. Спроба кипчаків поширити свій вплив на територію Алфьолда була невдалою. З цього часу кордони кипчацьких володінь на заході стабілізувалися [830, 327–328; 359, 121; 141, 163–164; 130, 196–197].

Після перемоги короля Ласло I Святого над Копульхом та Аккушем кипчаки більше ста років не турбували угорське королівство набігами. Можливо, це було обумовлено кипчацькою активністю на кордонах Русі. У зіткненнях з кипчаками Рюриковичі провели майже все XII ст. Активізація кипчаків на кордонах Угорщини датована XIII ст., якраз у той час, коли у війнах Візантійської імперії та Другого Болгарського царства була пауза (після смерті царя Калояна). За інформацією угорських документів, кипчаки здійснювали напади на комітати Брашов та Фегераш. Вони намагались увійти до Трансільванії через Татарський перевал та долину річки Олт [363, 32; 357, 49].

Король Ендре II був вимушений віддати землю Барца тевтонським лицарям [256, 16; 363, 32; 830, 417; 629, 575]. За грамотою короля їм були віддані землі на південь від Татарського перевалу. Тевтонці повинні були розширювати свої володіння за рахунок кипчаків та бродників. Німецькі колоністи чисельно поповнили населення землі Барца, котра до того було малонаселеною [729, 41]. У документах дипломатичної переписки вказано, що язичники (тобто кипчаки) нападали на землю Барца та на «землю за сніжними горами» [799, 41–42]. Влітку кипчаки підходили до Карпатських гір, і власне тоді відбувалися їхні напади на угорське прикордоння [729, 44]. Тевтонці не тільки змогли припинити напади кочівників, а й самі перейшли в наступ. Лицарі завоювали деякі землі поблизу землі Барца, у володіннях кипчаків та бродників. Подальше їхнє просування було зупинено конфліктом з угорським королем, котрий примусив тевтонців шукати інші землі для поселення [548, 26; 830, 417; 357, 49; 629, 575–576].

Кипчаки також просувалися на Балкани. За свідченням Анни Комніни, серед союзників правителя Татуша були печеніги та кипчаки. Причиною конфлікту між ними стало те, що печеніги не віддали частину здобичі кипчакам. Печеніги ж відмовили кипчакам тому, що ті запізнилися та не брали участі у битві. Перше зіткнення між печенігами та кипчаками відбулось у 1087 – 1088 рр. [4, книга 7,

параграф 5]. Поява кипчаків на західній периферії Дашт-і Кипчак була пізньою. Олексій Комнін, котрого атакували печеніги, найняв Боняка та Тугоркана (Маніака або Тогортака) для війни проти печенігів [4, *книга 8, параграф 4*].

Анна Комніна повідомляла, що на допомогу ромеям прийшло 40 тис. кипчаків, що, звичайно, є перебільшенням, оскільки сама цифра є шаблоном, котрий позначав велику кількість «варварів». Вона така ж фантастична, як і «міриади» печенігів, які загинули [4, *книга 8, параграфи 4–6*]. Фактично у 60 – 70-х рр. XI ст. завоювання східноєвропейських степів було завершено. Тільки подунайські землі були завойовані у 1091 р., коли ромеї та кипчаки перемогли печенігів у битві під Левуніоном [261, 35]. Події кінця XI ст. позначили завершення кипчацької експансії та початок формування нових політичних утворень у східноєвропейських степах. На цій території утворилися нові етнічні спільноти – половці та кумани, в цих спільнотах огузи та печеніги відігравали роль субстрату, а кипчаки – адстрату.

Відчуваючи слабкість ромеїв, кипчаки підтримали заколот псевдо-Романа Діогена. За явно перебільшеними даними візантійських джерел, у битві поблизу від Таврокома в 1095 р. загинуло 70 тис. кипчаків [4, *книга 10, параграфи 2–4; 358, 250; 359, 121; 832, 682; 65, 217; 263, 35–36; 261, 49–50; 323, 47–50, 58*]. Кордон кипчаків з Візантійською імперією проходив по Дунаю [647, 159]. Поблизу від Куманського броду розташовувалось місто Відін [832, 682; 323, 59; 649, 159]. Кипчаки на Нижньому Дунаї у середині XII ст. нападали на міста Дімніцік та Дрістру (Сілістрію) [406, 117; 32, 226; 33, 226–227].

Про існування кипчацьких вождівств відомо мало. У слов'янських літописах згадувались «дунайські половці». Проти них у 1116 р. повинен був здійснити свій похід Володимир Мономах [65, 284; 323, 59–60]. Вони турбували Візантію. У 1114 р. кипчаки напали на Відін [832, 682; 323, 59]. Дунайський кордон був неспокійним. У 1122 – 1123 рр. відбулась міграція берендеїв та печенігів з Русі до Угорщини, яка зачепила і візантійські землі [65, 286; 239; 406, 98–112; 549, 24].

Кочівники, які напали на Візантію у 1122 р., були не кипчаками, а печенігами [406, 101–112; 832, 682; 835, 519; 357, 91, 99; 837, 641]. Але Михайло Сирійський називав їх команамі, і, за його свідченням, їх переміг цар Іване (Іоанн Комнін) [239;

323, 62–71]. Справді, у візантійських джерелах вказано, що проти імператора виступили кочівники [32, 209–210]. Іоанн Кіннам та Феодор Скутаріот повідомляли, що ворогами були якісь «скіфи» [32, 209–210; 33, 222]. У скандинавській сазі вказано, що ворогами були язичники, а битва відбулася на полі Печінавеліра [97, 83–85]. Скіфи візантійських джерел – це загальний етнонім для позначення кочівників. До Візантії мало вдертися поліетнічне військо кочівників на чолі з байандурами, котрих очолював вождь Татар [303, 336; 548, 24].

У середині XII ст. слов'янські джерела вказували на присутність у регіоні кипчацького вождя Башкорда. Але він не був достатньо сильним навіть для того, щоб примусити Івана Берладника віддати для пограбування Пониззя [261, 103–105; 47, 497–502]. Походи кипчаків проти Візантійської імперії у 1148-му та 1160 рр. не були масштабними, а мали характер локальних набігів [406, 117–121; 832, 682]. Коли Мануїл Комнін йшов через їхні володіння, то вони не наважувалися напасти на військо ромеїв. У 1148 р., користуючись тим, що імператор воював проти франків та острів'ян (сицилійських норманів), кипчаки напали на Дрістру (Сілістрію). Ромеї вдало відбивали вторгнення кипчаків у свої землі до повстання Петра та Асеня у 1185 р. [406, 117–118; 32, 226; 33, 226–227].

Але найбільше кипчаків притягувала Русь, яка не мала природних кордонів на зразок Карпат та Дунаю. Рюриковичі використовували кипчаків як найманців у своїх походах та міжусобицях. На Русі знайшли притулок вороги кипчаків – торки та печеніги. Проти Русі воювало кілька кипчацьких конфедерацій. Одну з них очолював хан Боняк. У 1092 р. кипчаки у складі війська Василька Ростиславича здійснили похід на Польщу [65, 215; 47, 206]. Протиріччя між кипчаками та Володимиром Мономахом призвели до страти кипчацьких послів Ітлара та Кітана [47, 218–219; 261, 50–51; 343, 79].

Боняк у 1096 р. здійснив набіг на Київщину, спалив м. Юр'їв і княжий будинок у Берестові та несподіваним нападом ледь не здобув Київ [261, 51; 779, 649; 65, 229, 231–233; 47, 221–224]. Для більш вдалих дій проти Русі він уклав союз із донецькими кипчаками та у 1106-му чи 1107 році атакував міста Вир, Лубен та Ромен [261, 52; 65, 281–282; 47, 258–259]. У міжусобицях Рюриковичів Боняк виступав як ворог

київського князя Святополка. Галичани (Перемишльське та Тербовельське князівства) дістали від нього підтримку проти угорців. У 1097 р. союзне військо здобуло перемогу над угорцями у битві на р. В'ягрі. Ключову роль у перемозі відіграв маневр Алтунопи [47, 246; 261, 53; 343, 81; 779, 652; 359, 123–124; 65, 270–271; 231, 69–70]. Боняк у 1103 р. підтримував лукоморців, правда, це їм не допомогло вистояти проти русинів [263, 40; 261, 56; 65, 277–279; 84, 19, 203; 47, 252–255].

У 1105 р. війська Боняка напали на м. Заруб. У битві, котра відбулася поблизу цього міста, він переміг місцевих торків та берендеїв [263, 41; 261, 56; 343, 83; 47, 257; 651, 110]. Наступного року після цього вторгнення «лукоморці» Урусобичі здійснили напад на м. Заречеськ, що було розташоване на волинсько-київському прикордонні. Можливо, Урусобичів тоді підтримав Боняк [263, 41; 261, 56; 343, 83; 359, 124; 65, 281; 47, 257; 651, 110]. Святополк відправив проти кипчаків військо під командуванням Яна та Путяти Виштатичів, Івана Захар'їча та Козарина [261, 56–57; 47, 257; 263, 41].

Ще через рік Боняк спустошив місцевості поблизу Переяслава та разом із Шаруканідами напав на Переяславське князівство. Поблизу річки Сули біля Лубен у 1106-му чи 1107 р. відбулась битва, в якій загинув брат Боняка Таз. Боняк та його союзник Шарукан змогли врятуватися втечею. Кипчаки в цій битві зазнали значних втрат і на кілька років припинили напади на кордони Русі [263, 41–42; 261, 60–61; 343, 83; 779, 649; 65, 281–282; 65, 258–259; 651, 110]. Тільки у 1116 р. Боняк наважився атакувати місто Кснятин [261, 64].

Сусідство з кипчаками було небезпечним і на Галичині. Нам невідомі поселення, котрі стояли на заваді вторгненням, але можна констатувати наявність передумов для утворення фортифікаційних ліній. У цьому регіоні були розташовані міста Тербовль, Микулин та Плисненськ. Для оборони можна було використовувати природні умови на річці Серет та «Голі гори» [221, 142]. До фортифікацій на кордонах варто віднести міста Коломию та Звенигород [221, 127]. О. Баженов вказує, що наприкінці XI ст. землі Середньої Наддністрянщини страждали від нападів кочівників. Внаслідок несподіваного нападу загинуло Глибівське городище. Також припинили існування Деражня Гатна, Кутківці, Колубівці та інші. Попередня система оборони, дієва проти печенігів, була занадто слабкою, щоб витримувати напади кипчаків. Головним

винуватцем цих спустошень був Боняк. Його образ зберігся в подільських легендах як «Буняк Солудивий (Боняк Шолудивий)» [156, 159–160]. Князі були змушені зміцнювати свої кордони. Так, у XII ст. літописець уже зафіксував на Середній Наддністрянщині міста Василів, Онут, Каліус, Ушицю, Кучелмин [221, 143–149; 228, 127; 156, 94–97].

Викликає здивування, чому русини довго не наважувалися здійснювати походи у володіння Боняка. І це при тому, що Рюриковичі у 1111-му та 1116 рр. здійснювали вдалі походи на донецьких кипчаків, а в 1103 р. русинами були атаковані «лукоморці». Володіння Боняка не могли бути не зачепленими походами Рюриковичів хоча б раз [263, 40; 261, 56; 343, 83; 779, 649; 47, 252–256]. Чи не логічно припустити, що власне «дунайські кипчаки» були об'єднанням, котре очолював Боняк?! Його володіння мали розміщуватися на захід від р. Інгульця. Здійснюючи похід у Подунав'я в 1116 р., Володимир Мономах повинен був атакувати «дунайських кипчаків» [47, 284; 323, 59–60].

Другим великим кипчацьким полководцем, котрий здійснював походи на Русь, був Тогрі-Тархан (Тогортак візантійських джерел, Тугоркан слов'янських літописів). У 1093 р. він переміг великого князя Святополка, котрий необачно вийшов у район р. Стугни. Святополк з-під Торчеська втік у Треполь. Кипчаки ж узяли Торчеськ в облогу, котра тривала чотири тижні. Частина військ Тугоркана відійшла до Києва та зупинилася між Києвом та Вишгородом. Цей маневр мав налякати русинів та блокувати їхні дії. Після того як Торчеськ був здобутий, кипчаки відійшли з полоненими в степи [263, 36; 47, 209–215; 65, 218–225; 84, 18–19].

Психологічний ефект поразки на Стугні був настільки значним, що великий князь Святополк у 1094 р. уклав з кипчаками мир та одружився на доньці Тугоркана. За звичаями кочівників він мав заплатити за наречену викуп. Очевидно, що Святополк так відкупився від кипчаків [47, 216; 65, 226]. Цей успіх надихнув Тугоркана, і в 1096 р. він здійснив набіг на Переяславську землю. Він взяв в облогу Переяслав, але недооцінив русинів. Володимир Мономах здійснив контрудар та переміг кипчаків. Під час цієї битви Тугоркан загинув [263, 37; 47, 220–229].

Джерела не вказують на те, до якого племені належав Тугоркан-Тугортак, але його діяльність поширювалася на території кочів'їв племені єтебичів (сім родів). У «Повчанні Володимира Мономаха» вказані й інші вожді цього племені. Асадук та Саук допомогли Олегу Святославичу повернути свою вотчину. Олег Святославич також приводив із собою війська Белкетегіна (Більге-тегіна) [263, 33]. Це плем'я повинно було кочувати по Дніпровському Лівобережжі. О. Прицак вважає, що власне єтебичі разом з русинами здійснили походи проти полоцької династії у 1077-му та 1083 рр. Кипчаки воювали проти Бориса В'ячеславича у 1078-му та 1095-му чи 1096 рр. Володимир Мономах взяв у полон Асадука та Саука в битві на Десні, а під Новгородом-Сіверським переміг війська Більге-тегіна [263, 33]. Д. Расовський вважає, що на посульське місто Горошин у 1083 р. напали кипчаки. Можливо, це були єтебичі [651, 103].

Третім великим центром кочівників поблизу Русі була конфедерація донецьких кипчаків, яка сформувалася паралельно з вождівством Боняка. Серед вождів цього ханства згадувались Асень та Шарукан. У писемних джерелах Шарукан вперше згаданий під 1068 р. під час битви на річці Альті [65, 167–172; 84, 17, 186–190; 47, 156–161; 651, 102–103]. Серед донецьких кипчаків були й інші вожді. Першим з них був Іскал (Сукал, Сакал) [343, 77; 651, 102]. Під 1082 р. у літописах згадано про смерть Осеня (Асеня) [263, 240; 65, 205; 47, 196].

Найбільше уваги літописці приділили перемозі Шарукана у битві на Альті в 1068 р. [263, 32; 65, 167–172; 84, 17, 186–190; 47, 156–161]. Наступна велика битва Шарукана відбулася поблизу м. Лубни на р. Сулі у 1107 р. Об'єднані сили Боняка та Шарукана були переможені Володимиром Мономахом [263, 41; 65, 281–282; 47, 258–259; 651, 110]. В останній раз про Шарукана згадано під 1107 р. Зважаючи на те, що він не загинув у битві, можна зробити припущення, що він помер від старості [263, 41–42; 65, 281–282; 47, 258–259; 651, 110, 112].

Донецькі кипчаки у 1107 – 1116 рр. відчували помітний тиск з боку Русі. У 1109 р. Давид Іворович здійснив похід на Сіверський Донець і, згідно з явно перебільшеними даними, здобув 1000 веж [65, 283–284; 47, 260; 651, 111]. За даними володимиро-суздальського джерела, кипчаки відповіли на це черговим набігом. Це, у

свою чергу, було приводом для нового походу в степи. На цей раз метою походу були міста кипчаків. У 1111 р. Святополк, Володимир Мономах та Давид Святославич здійснили похід у глиб кипчацьких володінь [65, 289; 651, 111]. Русини здобули міста Шарукань та Сугров. Цікаво, що кипчаки атакували їх тільки після того, як Рюриковичі задумали повернутися на Русь. На рівчаку Дегеї відбулася битва, у якій Рюриковичі перемогли [47, 266–273].

Найменш задокументована кипчацька експансія на крайньому сході Європи. Д. Расовський висловив припущення, що у середині XI ст. район басейнів Медведиці, Хопра, Бітюга був зайнятий буртасами, але оскільки кипчаки вже у 1117 р. почали воювати проти волзьких болгар, то буртаси відступили на північ під прикриття лісів. Буртасів атакували донецькі кипчаки. Не маючи достатньо сил, буртаси не могли протистояти кочівникам і тому стали васалами Волзької Булгарії [649, 81]. Про відносини волзьких болгар з кипчаками відомо дуже мало. З літописів Русі відомо, що у 1117 р. Аєпа на чолі донецьких кипчаків підійшов до кордонів Волзької Булгарії [47, 285; 651, 101].

Товари волзьких болгар фактично не проникали у володіння єльтукове, що свідчить про торгову блокаду з боку мусульман. У 1184 р. кипчаки-йємеки брали участь у поході на Булгар як союзники Андрія Боголюбського [65, 389–390; 47, 625–626]. Згідно з датуванням галицько-волинського літописця ці події відбулись у 1182 р. [47, 625–626]. Похід 1184 р. на Булгар був наймасштабнішою спільною акцією кочівників та русинів, спрямованою проти болгар [65, 389–390; 47, 625–626]. Перський енциклопедист XII ст. Наджиб Хамадані у своєму трактаті «Дивини творінь» зафіксував конфлікт між саксінами та кипчаками-йємеками [146, 162]. Можна твердити, що йємеки чинили тиск на канглів і, вже заволодівши частиною їхніх земель, вийшли до кордонів Волзької Булгарії та Саксіну. Джузджані ж у XIII ст. локалізував йємеків та ольберліків у східнокипчацьких степах.

Грузинські джерела, описуючи події XII ст., згадували про присутність на Північному Кавказі двох груп кипчаків – кипчаків Отрока Шарукановича та «дербентських кипчаків». Коли Отрок був на Північному Кавказі, кількість кипчаків там зростає, що призвело до конфлікту з місцевими «дербентськими кипчаками» та

кавказькими аланами. Якщо взяти до уваги те, що, за винятком Кавказької Аланії, в Отрока не було бар'єрів для повернення у рідні степи, то цілком впевнено можна стверджувати, що Донщина та Північно-Східне Надазов'я входили у склад єдиного державного організму [40; 47, 716]. Володіння «дербентських кипчаків» фактично повторювали обрис домену хозарського кагана Йосипа, за винятком однієї важливої деталі – Волзької дельти. Території «дербентських кипчаків» – це землі від Каспійського моря до гір Ергені та Кавказу. Дельта Волги була відома як Саксін [649, 164–165]. Південним кордоном «дербентських кипчаків» були північні кордони Дербентського емірату [80, *глава 77*; 40].

Кипчацька експансія досягла свого апогею після перемоги ромеїв та кипчаків над печенігами у 1091 р. Ця битва була знаменням переходу під кипчацьку гегемонію майже всіх західноєвразійських степів, за винятком Алфьолду. Поразки кипчаків від візантійського імператора Олексія I Комніна та угорського короля Ласло I з династії Арпадів обумовили зосередження кипчаків на війнах з Руссю. 90-ті рр. XI ст. ознаменувалися війнами з перемінним успіхом, у яких ініціатива належала кипчакам. Ключовим пунктом протистояння Русі з кипчаками була битва на р. Сулі поблизу Лубен у 1107 р. Власне після цієї битви русини перейшли у контрнаступ і внаслідок кількох кампаній змусили кипчаків відмовитись від війн з Руссю. Поразки кипчаків у війнах з Руссю та Угорщиною зумовили те, що їхня увага зосередилась на інших територіях (Поволжя та Північний Кавказ). Відповідно, поразки кипчаків від русинів не зупинили кипчацької експансії, а лише привели до тимчасового спокою на деяких ділянках Великого кордону. Остаточо кипчацька експансія припинилася тільки після поразки від волзьких булгар.

Додаток Г. Список опублікованих праць

за спеціальностями 07.00.01 – історія України та 07.00.02 – всесвітня історія

Пилипчука Ярослава Валентиновича

№ з/п	Назва праці	Видавництво, журнал (номер, назва, рік)	Кількість друкованих сторінок
<i>Статті у фахових виданнях</i>			
1.	Язичництво у кипчаків	Східний світ. № 2. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2011. С. 49–55.	7
2.	Кыпчакские наемники на службе у правителей Евразии	Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 10. Половецкое время. Сб. науч. работ. Донецк: Донецький національний університет, 2012. С.337–346.	10
3.	Осілість та землероби у Дашт-і Кипчак	Гілея. Вип. 60 (№ 5). К.: ВІР УАН, 2012. С. 304–307.	4
4.	Торгівля та ремесла у Дашт-і Кипчак	Східний світ. № 3. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2012. – С. 64–70.	7
5.	Кипчаки у християнському світі (питання адаптації та асиміляції)	Сходознавство. № 61. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2013. С. 117–138.	21
6.	Дашт-і Кипчак на перехресті торгових шляхів	Східний світ. № 2–3. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2013. С. 55–63.	8
7.	Наддніпрянські кипчаки, Русь та Центрально-Східна Європа	Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 12–13. К.: Інститут історії Національної академії наук України, 2013. С. 111–126.	16
8.	Житла кипчаків	Гуманітарний журнал. № 4. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського державного університету ім. О. Гончара, 2013. С. 114–121.	8
9.	Суспільний лад та державна організація кипчаків IX–XIII ст.	Східний світ. № 4. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2012. С. 78–89.	12
10.	Поселення кипчацького степу	Сходознавство. № 60. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2012. С. 135–155.	21
11.	Структури посвяжденності у кипчаків	Сходознавство. № 62–63. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2013. С. 97–118.	22
12.	Поліоркетика у кипчаків	Український історичний збірник. – Вип. 16. К.:	12

		Інститут історії України Національної академії наук України, 2013. С. 28–39.	
13.	Огузько-кипчацькі відносини XI–XIII ст.	Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 39. Запоріжжя: Видавництво Запорізького національного університету, 2014. С. 18–22.	5
14.	Династія та клан Шаруканідів	Східний світ. № 2. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2014. С. 69–81.	13
15.	Історична пам'ять та писемність у кипчаків	Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Серія Історія. Вип. 25. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 2014. С. 77–82.	6
16.	Дербентські кипчаки (до постановки проблеми)	Сходознавство. № 65–66. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2014. С. 70–88.	19
17.	Формування кордонів Рах Суманіса у Східній Європі	Східний Світ. № 3. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2014. С. 36–45.	10
18.	Родина та шлюб у кипчаків	Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Вип. 19. Серія історичних наук. Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, 2014. С. 49 – 53.	5
19.	Історичні фантоми на берегах Понту та Меотиди	Княжа Доба. Вип. 8. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. С. 243–248.	6
20.	Кангли: проблеми етнополітичної історії	Сходознавство. № 67. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. С. 64–78.	15
21.	Заборони у кипчаків	Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Вип. 115. К.: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2013. С. 267–275.	9
22.	Тотеми у кипчаків	Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Вип. 2 (210). Київ: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2014. С. 53–56.	4
23.	Ставати угорцем чи бути християнином (механізми асиміляції)	Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 40. Запоріжжя: Історичний факультет Запорізького національного університету, 2014. С. 283–288.	6
24.	Куманська єпископія: деякі аспекти історії	Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Вип. 26. Івано-Франківськ: Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, 2014. С. 61–64.	4
25.	Кипчацьке суспільство у контексті сучасних	Вісник аграрної історії. № 11–12. К.: Національний педагогічний університет ім. М.	8

	методологічних концепцій	П. Драгоманова, 2015. С. 166–173.	
Публікації у закордонних виданнях:			
1.	Кыпчаки и Кавказ	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Elmi əsərlər. Cild 35. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, 2010. S. 30–40.	11
2.	Огузо-кыпчакские отношения в XI–XIII вв.	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Elmi əsərlər. Cild 36–37. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, 2011. S. 70–82.	13
3.	Война в жизни кыпчаков	Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. № 4 (31). Алматы: Издательство Казахского национального педагогического университета имени Абая, 2011. С. 12–17.	6
4.	Стратегия и тактика кыпчаков	Тюркология. № 6. Туркестан: Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясави, 2011. С. 42–50.	9
5.	Выбор веры в Дешт-и-Кыпчак (существовала ли альтернатива исламу?)	Ислам и власть в Золотой Орде. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. С. 203–232.	30
6.	Оружие и защитное снаряжение кыпчаков	Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. № 4 (35). Алматы: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2012. С. 26–31	6
7.	Католицизм у кыпчаков	Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической перспективе. Вып. VI. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2012. С. 62–71.	10
8.	Страна Саксин	Тюркология. № 1. Туркестан: Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясави, 2013. С. 68–76.	9
9.	Находился ли Саксин в составе Дешт-и-Кыпчак?	Эхо веков. – Гасырлар авызы. № 3–4. Казань: ФЭН АН РТ, 2013. С. 152–157.	6
10.	Военное искусство кыпчаков	Тюркские кочевники (кыпчаки, кимаки, половцы). Казань: ФЭН АН РТ, 2013. С. 187–209.	13
11.	Быт и хозяйство кыпчаков	Отан тарихы. № 3. Алматы: Редакция журнала Отан Тарихы, 2013. С. 48–53.	6
12.	Политическая и военная история кыпчаков в Индии	Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи Средневековья и Нового времени. Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2013. С. 70–79.	10
13.	Половецкие бабы как источник по социальной истории кыпчаков	Казахская цивилизация. № 3 (52). Алматы: Университет Кайнар, 2013. С. 57–68.	12
14.	Оседлое население и города в Дешт-и-Кыпчак.	Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 2. Уральск: Западноказахстанский областной центр	9

		истории и археологии, 2013. С. 24–32.	
15.	Конструируя этнони-мы: средневековые и современные рефлексии относительно этниконов кыпчаков.	Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Вып. 14. Краснодар–Армавир: ООО «Наследие Кубани», 2014. С. 114–123.	10
16.	Женщины в истории кыпчаков	Эхо веков – Гасырлар авызы. № 1–2. Казань: Фэн АН РТ, 2014. С. 17–22.	6
17.	Хан Котян и его род.	Ұлы даланың тарихы: түріктер мен монғолар. Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2014. С. 62–66.	5
18.	Сколько было кыпчаков? (К вопросу о достоверности сведений источников о количестве населения западно-евразийских степей).	Stratum Plus. № 5. Кишинев–Бухарест–Одесса–Санкт-Петербург: Высшая антропологическая школа, 2014. С. 257–269.	13
19.	Кыпчаки в Китае	Метаморфозы истории. Вып. 5. Псков: Псковский государственный университет, 2014. С. 217–235.	19
20.	Ментальность и идеология кыпчаков	Archivum Eurasiae Medii Aevi. Vol. 20. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2014. С. 129–165.	57
21.	Берендеи и каепичи: кыпчаки или огузы?	Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. № 4 (43). Алматы: Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2014. С. 48–54.	7
22.	Венгры и кыпчаки: от противостояния к союзу	Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. № 3 (42). Алматы: Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2014. С. 43–50.	8
23.	Кыпчаки и Сибирь (некоторые вопросы тюркизации населения Западной Сибири) (у спів-авторстві з Кушкумбасвим А. К.)	История, культура и экономика средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири. Курган: Курганский государственный университет, 2014. С. 67–71.	5
24.	Тюркские племена Центральной Азии и Караханидский каганат	Тюркология. № 4. Баку: Президиум Национальной академии наук Азербайджана, 2016. С. 63–72.	10
25.	Кем были кыпчаки и кимаки?	Диалог цивилизаций. № 22–23. Бишкек: Кыргызско-российский славянский университет, 2016. С. 84–96.	13
26.	Кыпчакский именованье по данным европейских источников	Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Т. 2. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, 2017. С. 258–277.	20
27.	Кыпчаки на Ближнем Востоке от ан-Насира Мухаммеда до Баркука	Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. Cilt. 5. Sayı.12. Özel Sayı. Ankara: Dergi Park Akademik, 2017. S. 39–55.	16
28.	Родоплеменная структура конфедераций Дешт-и-	Материалы по истории и археологии Северного Кавказа. Армавир–Краснодар:	16

	Кыпчак.	НАО «Наследие Кубани»: отдел археологии ООО «Кубаньархеология», 2018. С. 164–179	
Тези та матеріали конференцій			
1.	Саксін: країна, міста та люди	XIV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2010. С. 19–22.	4
2.	Иудаїзм у Дашт-і Кипчак (до питання про походження караїмів)	XV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України, 2011. С. 91–93.	3
3.	Неизвестные сообщества (манихеи, несториане, миафизиты и иудаисты в Дешт-и-Кыпчак)	Сборник материалов конференции Кыпчаки Евразии: история, язык и письменные памятники. Астана: Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, 2013. С. 194–201.	8
4.	Династія та клан Шаруканідів	XVII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. 18–19 жовтня 2013р. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України. С. 66–67.	2
5.	Куманологические исследования В. Ф. Минорского	Чтения памяти В. Ф. Минорского. Международная научная конференция (8–9 октября 2013г.). Источниковедение и историографии стран Ближнего Востока. СПб.: Институт восточных рукописей Российской академии наук, 2013. С. 132–135.	4
6.	Кипчаки у військово-політичній історії Галицько-Волинської Русі	Военна історія Галичини та Закарпаття. К.: Національний військово-історичний музей України, 2014. С. 30–32.	3
7.	Куны и куманы: история использования этниконов в венгерских хрониках	Актуальные проблемы источниковедения. Витебск: Витебский государственный университет им. П. М. Машерова, 2013. С. 104–106.	3
8.	Уявлення про час у кипчаків	II міждисциплінарні гуманітарні читання. К.: Інститут історії України Національної академії наук України, 2014. С. 34–36.	3
9.	Антропологічний тип кипчаків	III міждисциплінарні гуманітарні читання. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. К.: Інститут історії України Національної академії наук України, 2014. С. 12–14.	3
10.	Куманская епископия (аспекты политической истории)	XI научный Евразийский форум. Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2014. С. 285–289.	5
11.	Султан Дели кыпчак Гийас	Второй конгресс историков Казахстана.	4

	ад-Дин Балбан, Жизнь и свершения	Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2014. С. 76–79.	
12.	Етнічна структура вождівства лукоморських кипчаків	Південь України у вітчизняній та світовій історії. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції. Одеса: Астропринт, 2014. С. 162–166.	5
13.	Потойбічний світ в уяві середньовічних кипчаків	XVIII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. м. Київ. 2014 р. К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського Національної академії наук України. С. 24–25.	2
14.	Слов'яни у Дашт-і Кипчак	Мови й культури: між Сходом та Заходом (Пам'яті Омеляна Пріцака). Київ: Києво-Могилянська академія, 2015. С. 59–68.	10
15.	Границы Дешт-и-Кыпчак в «Слове о Полку Игореве»	Границы и пограничье в южнороссийской истории: Материалы Всероссийской научной конференции. – Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2014. – С. 428–436.	9
16.	Кыпчаки на Ближнем Востоке. От ан-Насира Мухаммеда до Баркука	Средневековая история Дешт-и-Кыпчака: международная научная конференция. 13–14 сентября 2017 года. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 94–103.	10
Індивідуальна монографія:			
1.	Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст.	Київ–Вінниця: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «ТВОРИ», 2018. 340 с. + 20 іл.	340